

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXVI

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

66. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1942

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1942-ben.

Tiszteletbeli tagok:

Amandos Konstantin egyet. tanár, Athén.
Balogh Jenő b. t. t., ny. miniszter, Budapest.
Bees A. Nikos egyet. tanár, Athén.
Csengery János ny. egyet. tanár, Bp.
Förster Aurél egyet. tanár, Bp.
† Gyomlay Gyula ny. egyet. tan. Bp.
Hóman Bálint m. kir. vallás- és köz-
 okt. miniszter.
Kukules Phaidon, egyet. tanár, Athén.
Kornis Gyula áll.-titk. egy. tan. Bpest.
Láng Nándor ny. egyet. tanár, Bpest.
Melich János ny. egyet. tanár, Bpest.
Petz Gedeon ny. egyet. tanár, Bpest.
Sir Stein Aurél, archaeologiai fel-
 ügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi
 elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tan. a Magy.
 Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
Wilhelm Adolf egyet. tanár, Bécs,

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Huszt József*. Első titkár: *v Györkösy* Pénztáros: *Lelkes István*.
 Alelnökök: *Eckhardt S.* Alajos. Ellenőr: *Nedeczey Jenő*.
 és *Finály Gábor*. Másodtitkár: *Staud Géza*.
 Számvizsg. biz.: *Antal Imre*, Szerkesztők: *Eckhardt Sándor*
Nagy Ferenc, *Wagner József*. és *Huszt József*.

Választmányi tagok:

<i>Alföldi A.</i>	<i>Gálos Rezső</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Garda Samu</i>	<i>Lám Frigyes</i>	<i>Schwartz Elemér</i>
<i>Angyal Endre</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Magyariné Techert M.</i>	<i>Szabó Árpád</i>
<i>Balogh József</i>	<i>György Lajos</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szabó Miklós</i>
<i>Bárczi Géza</i>	<i>Gyulai Agost</i>	<i>v. Mészáros Ede</i>	<i>Szemerényi Oszvald</i>
<i>Belohorszky F.</i>	<i>Hankiss János</i>	<i>Molnos Lipót</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
<i>Borzsák István</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Tamás Lajos</i>
<i>Császár Ernő</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Egry Gyula</i>	<i>Kardos Tibor</i>	<i>Papp János</i>	<i>Tomasz Jenő</i>
<i>Fest Sándor</i>	<i>Karsai Géza</i>	<i>Pé.er Gyula</i>	<i>Vayer Lajos</i>
<i>Fludorovits Jolán</i>	<i>Kemenes Illés</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>	<i>Victorisz József</i>
<i>Friml Aladár</i>	<i>Koltay-Kastner J.</i>	<i>Pukánszky Béla</i>	<i>Waldapfel József</i>
<i>Gábel Asztrik</i>	<i>Koszó János</i>	<i>Pukánszky Kádar J.</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Rados Tamás</i>	<i>Zsigmond Ferenc</i>

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1942-ben:

<i>Acs Károly</i>	<i>Eckhardt S.</i>	<i>Kenéz Ernő</i>	<i>Pukánszky Béla</i>
<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Finály Gábor</i>	<i>Koltay-Kastner Jenő</i>	<i>Semjén Gyula</i>
<i>Angyal Endre</i>	<i>Gábel Asztrik</i>	<i>Kósa János</i>	<i>Simon Sándor</i>
<i>Balázs János</i>	<i>Gáldi László</i>	<i>Laub Emil</i>	<i>Szabó Árpád</i>
<i>Baumgarten S.</i>	<i>Graf András</i>	<i>Lelkes István</i>	<i>Szabó Mihály</i>
<i>Bihari János</i>	<i>Gyóni Mátyás</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szabolcsi S. M.</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>v. Györkösy A.</i>	<i>Mollay Károly</i>	<i>Szádeczky-Kardoss</i>
<i>Biró Izabella</i>	<i>v. Házi Jenő</i>	<i>Nagy Ferenc</i>	<i>Samu</i>
<i>Borzsák István</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Ország László</i>	<i>Szemerényi Oszvald</i>
<i>Cser László</i>	<i>ifj. Horváth János</i>	<i>Papp János</i>	<i>Szövérfy József</i>
<i>Csorba Tibor</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Péter Gyula</i>	<i>Varjas Béla</i>
<i>Dobosy Tibor</i>	<i>Kardos Tibor</i>	<i>Petro Sándor</i>	<i>Wagner József</i>

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
<i>Balázs János</i> : Az ἐγκύκλιος παιδεία és a szofisták	129
Die ἐγκύκλιος παιδεία und die Sophisten	143
<i>Birkás Géza</i> : Montaigne sorsa Magyarországon	287
La fortune de Montaigne en Hongrie	304
<i>Alexandre Eckhardt</i> : Une source inconnue de la Chanson de Roland: la Vita Karoli Magni d'Éginhard	48
<i>Gábel Asztrik</i> : Várdai Balázs a humanista Párizsban	26
Blaise de Varda, éditeur hongrois à Paris	47
<i>Gáldi László</i> : Volney és Tasso hatása a román romantikára	305
L'influence de Volney et du Tasse sur le romantisme roumain	324
<i>Gyóni Máttyás</i> : Az állítólagos legrégebb román nyelvemlék	1
Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal	10
<i>Vitéz Házi Jenő</i> : Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből	160
Spottgedicht über die Soproner Frauen aus dem Jahre 1595	177
<i>ifj. Horváth János</i> : Andreas Pannonius Cantica Canticorum kommentárjának forrásai	257
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Cola di Rienzo és a magyar renaissance kezdetei	143
Cola di Rienzo und die Anfänge der Renaissance in Ungarn	160
<i>Szemerényi Osvald</i> : A hetita-kérdés története és mai problémái	11
Geschichte und Probleme der Hethitologie	25

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Ács Károly</i> : Itala és Vulgata. Népnyelv és irodalmi nyelv	325
<i>Alszegey Zsolt</i> : Egy humanista haláltánc-vers magyar fordítása	81
Une nouvelle variante hongroise de la „danse macabre“	82
<i>Angyal Endre</i> : Cseh humanizmus, német misztika, budai kancellária ..	83
Der böhmische Humanismus, die deutsche Mystik und die Opfer Hofkanzlei	85
<i>Sándor Baumgarten</i> : Vers la découverte du miracle grec: Le Voyage d'Anacharsis en Hongrie	85
<i>Borzsák István</i> : Cicero-interpretációk	188
Cicero-interpretationen	199
<i>Csorba Tibor</i> : Czahrowski Ádám, XVI. századi lengyel katonaköltő Magyarországon	204
Adam Czahrowski — a Hungarian knight and a Polish poet of the XVI-th century	215

<i>Eckhardt Sándor: Író és színjászó magyar-francia hadifoglyok Bonaparte háborúi alatt</i>	200
<i>Prisonniers français et hongrois écrivains et figurants de théâtre sous les guerres de Bonaparte</i>	203
<i>Finály Gábor: A magyarországi latinnyelvű helynevek</i>	57
<i>Nomina locorum Regni Hungariae Latina</i>	74
<i>Gáldi László: Giulio Bertoni (1878–1942)</i>	380
<i>Graf András: Hippokrates és az amazonok</i>	178
<i>Hippokrates und die Amazonen</i>	187
<i>Szabó Árpád: „Um der Sauberkeit der wissenschaftlichen Forschung willen“</i>	253
<i>Szabó Mihály: A magyar színjátszás megindulása és az olasz irodalom I primordi del teatro ungherese e la letteratura italiana</i>	344
<i>Szabolcsi S. Miklós: A „Strassburgi Eskük“ nyelvéhez</i>	350
<i>Lalangue des „Serments de Strasbourg“</i>	88
<i>Szádeczky-Kardoss Samu: Mikor élt Mimnermos?</i>	89
<i>Wann lebte Mimnermos?</i>	76
<i>Szemerényi Oszvald: A latin névmási ragozás történetéhez</i>	80
<i>Zur Deklination der lateinischen Pronomina</i>	337
	343

HAZAI IRODALOM.

<i>Biró Lajos Pál: A modern angol irodalom története, 1890–1941. (Ország László)</i>	235
<i>Eugen Bonomi: Die Ansiedlungszeit des ofner Berglandes. (Mollay Károly)</i>	365
<i>Bárá Brandenstein Béla: Platon. (Papp János)</i>	95
<i>Brisits Frigyes: A XIX. század első fele. (A magyar irodalom története. V.) (Angyal Endre)</i>	97
<i>Devecseri Gábor: A művészi tudatosság Kallimachos költészetében. (Magyar-görög tanulmányok 15.) (Nagy Ferenc)</i>	217
<i>Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. (Varjas Béla)</i>	360
<i>Faragóné Polgár Margit: Unger-Sabatier Karolina. (Minerva-könyvtár 142.) (Semjén Gyula)</i>	104
<i>Florilegium egyházi és klasszikus írók gondolataiból. Összegejtötte és latin-magyar nyelven kiadta Révész László. (Jos. Wagner)</i>	357
<i>Gábel Asztrik: Magyarországi Jakab eretnksége a XIII. századi Franciaországban. (Ivánka Endre)</i>	234
<i>Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében. (Minerva-könyvtár 58.) (Eckhardt Sándor)</i>	230
<i>Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei. Platon és Aristoteles. (Parthenon tanulmányok 1.) (Marót Károly)</i>	354
<i>Hankiss János: Irodalomszemlélet. (Dobosy Tibor.)</i>	225
<i>Harmatta János: Forrástanulmányok Herodotosz Skythika-jához. — Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. (Magyar-görög tanulmányok 14.) (Szabó Árpád)</i>	89
<i>Elisabeth Hervay: Ernest Psichari. (Travail préparé à l'Institut Français de l'Université de Pécs, No. 28.) (Semjén Gyula)</i>	366
<i>ifj. Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 4.) (Kardos Tibor)</i>	358
<i>A jó magyar ejtés aktái. (L. I.)</i>	99
<i>Kiss Edit: Stille Nacht, heilige Nacht. (Német nyelvészeti dolgozatok 5.) (Petró Sándor)</i>	107

Komlóssy Ede: Ureche Gergely és Simion Dascăl moldvai krónikája. (Gáldi László)	109
Lendvay Imre: Az álmoskönyv. (Német néprajzi tanulmányok 6.) (Szövérfy József)	106
Mátrai László: Élmény és mű. (Eckhardt Sándor)	110
Nyéki Kálmán: Vallás és faj. (Marót Károly)	223
Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben. (Pannonhalmi Füzetek 31.) (Gáldi László)	364
Rácz István: Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól. (Magyar-görög tanulmányok 16.) (Gyóni Mátyás)	218
Révay József: Ókori író — mai olvasó. (Parthenon-tanulmányok 2.) (Péter Gyula)	215
Schopf Marianne: A világháború szellemi előkészítése az olasz irodalomban. (A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Művelődéstörténeti Intézetének Kiadványai I.) (g. I.)	108
Schwartz Elemér: A német nyelvnek helyes kimondásáról, avagy olvasásáról. (Mollay Károly)	233
Szádeczky-Kardoss Samu: Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében a történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e. (Dissertationes sodalium Seminarii Philologici Universitatis litterarum regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova series V.) (Bihari János)	222
Szauder József: Faludi udvari embere. (Gáldi László)	229
Szinnyi Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. II. (Semjén Gyula)	227
Tihanyi Bánk: Az istenek megjelenése Euripides drámáiban. (Magyar-görög tanulmányok 17.) (Simon Sándor)	351
Tolnai Klára: A német megszólítás és címzés. (Német nyelvészeti dolgozatok 7.) (Kósa János)	231
Vámosy Klára: A hazai bábjáték. (Német néprajzi tanulmányok.) (Viski Károly)	99
Vargyas Lajos: Aj falu zenei élete. (Tanya, Falu, Mezőváros II.) (Marót Károly)	101

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Büchner: Zur Form und Entwicklung der Horazischen Ode und zur Lex Meinekiana. (Vitéz Györkösy Alajos)	237
Calvet J.: La littérature religieuse de François de Sales à Fénelon. (Kenéz Ernő)	125
Albert Ciana: Victor Hugo, ouvrage orné de nombreux autographes. (Dobosy Tibor)	244
Elisabeth Darge: Friedrich Griese. (Pukánszky Béla)	243
Die Ernte der Gegenwart. Deutsche Lyrik von heute. Gesammelt von Will Vesper. (Pukánszky Béla)	243
Johannes Friedrich: Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift. (Die Welt als Geschichte, Sonderheft 3.) (Szemerényi Oszvald)	372
A. Götte—E. H. Sturtevant: The Hettite Ritual of Tunnawī. (American Oriental Series, vol. 14.) (Szemerényi Oszvald)	241
Henri Mondor: Vie de Mallarmé I. (Semjén Gyula)	376
Magyarországi görögök kapcsolata a görög nemzeti mozgalmakkal. (Horváth Endre)	118
Magyarországi vonatkozású újjörög kéziratok a bukaresti akadémia könyvtárában. (Horváth Endre)	115

	Oldal
<i>A német igeidők vitája. (Bíró Izabella)</i>	119
<i>Ugo Enrico Paoli: Urbs. Aspetti di vita Romana antica. (Cser László)</i>	370
<i>Wolfgang Pfeiffer—Belli: Die asiatische Banise. Studien zur Geschichte des höfisch-historischen Romans in Deutschland. (Germanische Studien 220.) (Angyal Endre)</i>	374
<i>Gerhard Rohlfs: L'italianità linguistica della Corsica. (Gáldi László)</i>	247
<i>Al. Rosetti: Istoria limbii române IV. (Gáldi László)</i>	378
<i>Andreas Rumpf: Antonia Augusta. (Vitéz Györkösy Alajos)</i>	114
<i>Paul Souchon: La plus aimante ou Victor Hugo entre Juliette et Mme Biard. (Dobosy Tibor)</i>	246
<i>Franz Stoessl: Apollonios Rhodios. Interpretationen zur Erzählungs- kunst und Quellenverwertung. (Borzsák István)</i>	239
<i>Hans Werner Thomas: ΕΠΤΕΚΕΙΝΑ. Untersuchungen über das Überlie- ferungsgut in den Jenseitsmythen Platons. (Laub Emil)</i>	366
<i>Társasági ügyek</i>	248
<i>Beküldött könyvek</i>	127, 252, 383

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Aaron, Florian 312, 313, 321, 322
 Ács Károly 337
 Acsay Antal 299, 300
 Aeschylus 329, 271, 282
 Aistleitner 25
 Alanus de Insulis 40, 264, 265
 Albornoz kardinális 159
 Alcherus 273, 274
 Aldington 237
 Alexander Halesius 275
 Alexandrescu, Grigorie 305, 306, 308, 310, 320
 Alexandri 316
 Alfieri 303, 345
 Alkorán 282, 283
 Alszeghy Zs. 82, 97, 98
 Altheim, Fr. 253
 Aly, W. 77, 92
 Ambrosius Scotus 274
 Amenophis III. 11, 12
 Andreas Pannonius 257—287 pass.
 Andrelini 42
 Angerianus 362
 Angyal Dávid 296
 Angyal Endre 85, 98—9, 375—6, 384
 Anne de Bretagne 33, 37, 38
 Anne de Foix 37
 Anselmus 274
 Apáti Ferenc 39
 Apollonios 240
 Appianos 197
 Arany János 97, 111, 145, 252
 Ariosto 382
 Aristophanes 77
 Aristoteles 42, 45, 76, 77, 95, 96, 132, 133, 134, 282, 354 kk.
 Armannus Dalmata 283
 Arnobius 334
 Arrianos 181
 Arteaga 344
 Ascensius 44
 Athenaios 131
 Aubanel 377
 Auden, H. W. 236
 Augustinus 272, 273, 274, 281, 326, 329, 334
 Augustus 114
 Avancinus 98
 Babits Mihály 301, 302
 Bade, Josse 44, 45
 Bajtai J. Antal 292
 Bakócz Tamás 37
 Balassa Iván 384
 Balassi B. 213, 360 kk.
 Balázs János 143
 Balde 98
 Balzac 112, 113
 Bárány Gerő 300
 Bárczi G. 320, 384
 Bariska Mihály 296
 Baroncelli Francesco 146
 Baróti Dezső 375
 Bartha János 348
 Barthelemy, Jean Jacques 85—88 pass., 308
 Basileios 336
 Basler Ottó 124, 125
 Báthory István 205
 Báthory Nándorné 301
 Báthory Zsigmond 207, 315, 322
 Batifoll L. 37, 40
 Baudelaire 315, 377
 Baumgarten Sándor 88, 365
 Bayer József 347
 Bayle 290, 291, 295
 Bechtel G. 12
 Beda Venerabilis 261, 262
 Bédier Joseph 56
 Béla III. 358, 360
 Bellegarde 294
 Bellini 349
 Belohorszky Ferenc 127
 Benedek Marcell 301
 Benyák Bernát 292
 Benveniste 15, 20
 Berczelli A. Károly 127
 Bergk 79

- Bernát Szt. 81, 259, 260, 262, 267, 274
 Bertoni Giulio 380 kk.
 Berzeviczy Pál 344, 347
 Berzsényi Dániel 98, 252, 295
 Bessenyei György 97, 291
 Bessenyei-irodalom 127
 Bethe 91
 Bethlen Miklós 291
 Biard 246
 Bihari János 223
 Bilabel F. 12
 Binet 11, 113
 Birkás Géza 304, 305
 Biró Izabella 124, 125
 Biró Lajos Pál 235
 Blondus 283
 Blunt 236
 Bode Joachim Christoph 288—290
 Boileau 125, 293, 316
 Bolintineanu Dimitrie 311
 Bonaparte 200
 Bonaspes, Nicolaus (Dupuy) 37, 41, 42, 43, 44, 46
 Bonaventura Szt. 31, 275
 Bonfante 339
 Bonifác VIII. pápa 151
 Bonifacius de Ceva 28—47 pass.
 Bonitz, H. 133
 Bonomi Eugen 365, 366
 Bopp 14
 Bornemisza Péter 361
 Borosnyai Lukács Simeon 82
 Borzsák István 199, 241
 Bossuet 97, 126, 293, 297, 298
 Bossert 373
 Bourdalou 297
 Böhme 84
 Brackfeld Olivér 301
 Brandenstein Béla br. 95, 96
 Brătianu Gh. I. 3, 6, 6
 Brisits Frigyes 97
 Broughton 290
 Brun, Robert 32, 45, 46
 Brunetière 112
 Bruni, Leonardo (Aretinus) 282
 Brunswik Teréz 298, 299
 Budé 42
 Budinszky, A. 3
 Bunyitai V. 29
 Buridan 42
 Busolt 77, 78, 80
 Butler, Samuel 236
 Büchner, Karl 237
 Byron 314
 Caelius 196
 Calanus 358 kk.
 Calsabigi, R. 344
 Calvet I. 125 kk.
 Camariano, Nestor 115 kk.
 Campanesco, Lallo 148
 Campianus 361
 Canini, Girolami 303
 Capialbi grófok 257
 Carcopino 370
 Carducci 345
 Cartova, Vasile 305, 306
 Carrère, Jean 301
 Cassiodorus 261
 Cazalis 377
 Chambery 297
 Chanson de Roland 48—57
 Chantre 13
 Chartier, Alain 307
 Chateaubriand 113
 Chénier 297
 Choque, Pierre 37
 Chrisztopolusz 315, 316
 Chrysoloras 281
 Chrysostomos 381
 Chuquet 309
 Ciana, Albert 244
 Cicero 188 kk., 282
 Claudius 114
 Clichtoveus 27, 28, 40, 45
 Colonna, Gianni 150
 Colonna, Stefaniello 146
 Columbanus 337
 Conea, Jon 378
 Conversino da Ravenna 144
 Corsica 247
 Costin, Miron 306
 Cowper Powys, John 236
 Cörver Elek és János 292
 Crebillon 297
 Croce, Benedetto 382
 Csáki Gyárfás 81
 Csáki Mihály 2, 29
 Csapodi Lajos 293
 Császár Elemér 346
 Cser László 372
 Csery-Clauser Mihály 252
 Csokonai Vitéz Mihály 344 kk.
 Csorba Tibor 214
 Cs. Szabó László 302
 Csüry Bálint 100, 384
 Curtius Rufus 181
 Czahrowski Adám 204 kk.
 Czakó Zsigmond 98

Cyprianus 334
Cysarz 375

Damasus pápa 325
Dante 152, 297, 382
Darge, Elisabeth 243
D'Argens 291
Dávid Antal 14
Deáky 86, 87
Delaporte, L. 12, 17
Delft, Gilles de — 42
Delille 316
Delitsch 17
Demokritos 131
Déryné 349
De Sanctis 345
Descartes 291
Dessewffy József 297
Deux, Bertrand de — 147
Devecseri Gábor 217, 236
De Witt 340
Diehl 77, 78, 80
Diels 77, 78, 79, 80
Dieterich, Albert 367, 369
Diodoros 184
Diogenes Laertius 76 kk., 131
Dion Kanios 5
Dionysius Areopagita 267, 272,
277, 278, 281
Dionysius Carthusianus 266, 278,
283
Dirichs, L. 340
Dobosy Tibor 38, 227, 247
Domby Márton 346
Dölger F. 6, 8
Döme Károly 344, 348, 350
Drăganu N. 380
Drusilla 115
Drusus 114
Duns Scotus 26
Dupin, Maurice 202
Dupuy, Nicolas I. Bonaspes 42
Duvernet, Charles 202

Eckhardt Sándor 27 kk., 32, 57,
99, 100, 113, 203, 230, 293, 308,
360, 363
Eder György 344, 348
Egerváry Ignác 344, 347
Eginhard 48, 50, 52, 55, 56
ἐγκύλιος παιδεία 129 kk.
Ehelolf H. 12
Eicken, von 290
Elek Oszkár 300

Elekes Lajos 321, 324
Elter 238
Emerson 296, 301
Emili, Paolo 42
Eminescu 313, 314
Ennius 189
Eötvös József 228
Ephoros 93, 184
Epimetheus 137
Erasmus 84, 273
Erdmann von Glaubitz 375
Eriugena, Ioh, Scotus 378
Essarts, Emmanuel des — 377
Estienne, Henri 44
Euripides 351 kk.
Eustathios 219

Falkenstein T. 12
Faragóné Polgár Margit 104
Fausto 42
Fedics Mihály 232
Fehl 237
Feller 291
Fénelon 125 kk., 290 kk.
Ferenc, Szt. 28, 31, 46, 382
Ferenc, szalézi Szt. — 125 kk.
I. Ferenc 34, 39 kk.
Ferenczy József 298
Fehér pápa 205
Ficino, Marsilio 84, 267
Fináczy E. 299
Finály G. 74, 76
Fiore, Giocchino da — 156
Flaubert 112
Flüe, Nicolaus von —, 83, 85
Forgách Ferenc 17, 81
Forrer 17 kk., 373
Foscolo 303
Fourier 319
Földi János 290
Fraknói V. 29, 145, 257 kk.
Franceschi, Francesco 345
francia irodalom 125 kk.
francia-magyar kapcsolatok 26 kk.
Fränkel 24
Freud 111, 113
Friedländer 370
Friedmann, H. 355
Friedrich, J. 12, 17, 22 kk., 372 kk.
Frigyes, Nagy 291
Fuchs 19, 133
VI. Fülöp 153

Gábel Asztrik 28, 47, 48, 234
Galántai Fekete János 291

Gáldi László 6, 7, 109, 110, 128, 229, 230, 248, 324, 325, 365, 370, 383

Galsworthy 237

Gamillscheg E. 378, 380

Garay János 29

Garnett, David 236

Geffcken 367, 369

Geiler von Kaiserberg 84

Geib 24, 373

Gentilis bíboros 158

Georgios Monachos 183

Georgius Trapezuntius 281

Gerevich Tibor 100, 127

Gergely, Szt. 259, 260, 262, 267, 270

Gergely, nazianzi szt. 336

Giannelli 368

Gide, André 300, 301

Gierach, Erich 121 kk.

Gilkes 237

Gindl József 348

Giurescu 322

Giusti 303

Glykas 193, 219

Goethe 114, 303, 305, 306, 375

Goldoni 344 kk.

Gombocz Z. 100

Górnicki 208

Gosztonyi János 27 kk.

Gotze A. 12

Govoni 108

Gozzi 349, 350

görög kéziratok 115 kk.

Görres 375

Götze 17, 241

Grabmann, M. 281

Graf András 187

Gratianus 276

Griese, Friedrich 243

Grillparzer 375

Grizzuti, U. 314

Grosseteste, Robertus 275, 279, 281

Grotefend 372

Guarini 345, 346

Guarino de Verona 382

Gulyás Pál 300

Gundoli 192

Gundulić 313

Gutschmid 77

Guzmics 98

Gyóni Mátyás 10, 11, 221, 379

Gyöngyösi 291

Györkösy Alajos, vitéz 115, 239, 252

II. Gyula pápa 30

Gyulay Pál 228

Gyurits A. 87

IV. Hadrianus pápa 274

Halasy-Nagy József 354

Haliczky Antal 73, 74

Hamann, Joh. Georg 375

Hamvas Béla 301

Hankiss János 128, 225, 252, 298, 301

Haraszti Gyula 301

Harmatta János 89 kk.

Haşdeu B. P. 3

Hattusilis 241

Házi Jenő, vitéz 177

Heisig, Karl 55

Hekataios 93 kk.

Heliade-Radulescu, Jon 305 kk.

Hellmann 91

Helmecczi 347

Heltai 81

VIII. Henrik 33

Herbart 298

Herbig 13, 339

hermaphroditák 180

Herodotos 89 kk., 180 kk.

Hervay, Elisabeth 366

Hesychios 78

hetita-írás 372 kk.

hetita-kérdés 11 kk.

hetiták 241 kk.

Hieronymus 258—9, 274, 325, 359

Hieronymus ab Hangesto 27

Hippias 140, 141

Hippokrates 178 kk.

Hirt, Hermann 20

Hoesemius, Johannes 147

Hoffmann 297

Hoffmann, E. Th. A. 375

Holbrook-Jackson 237

Holma 17

Homeros 90, 102, 114, 352

Homonnay István 206

Honorius Augustodunensis 263, 264

Hopkins 236

Horatius 238 kk., 334, 371

Horváth Endre 117, 315

Horváth István 87

Horváth János 83, 84, 100

Horváth János püspök 97, 98

Horvay Róbert 301

Hrozný F. 12. kk., 373

Hughes, Richard 236

- Hugo a S. Victore 275, 278
 Hugo, Victor 112, 244, 246, 308, 313
 Huizinga 218
 humanizmus 26 kk.
 humanizmus, magyarországi 257 kk.
 Humboldt Vilmos 114
 Hunyadi János 283
 Huszti József 84, 257, 258
 Huxley 237
 Hyde, Douglas 236

 Ibsen 236
 Imre Samu 384
 Imrédy Béla 257
 Isidorus Hispalensis 260, 261, 274
 Isidorus 359
 Isokrates 132
 Ivănescu M. 380
 Ivánka Endre 235

 Jacobi Lányi Ernő 100
 Jacoby 77, 90, 93, 95
 Jaeger, W. 356, 367
 Jancsó Adám 299
 Jancsó Benedek 298
 Janus Pannonius 83
 Januszowski 207
 Jenő pápa 281, 283
 Jireček, K. 2, 3, 9
 Johannes, Andreae 276
 Johannes, Burgundio 281
 Johannes, Chrysostomus 270, 336
 Johannes, Damascenus 281
 Johannes, Diogenes 219
 Johannes, Saracenus 279, 280, 281
 Johannes, Secundus 362
 Jókai 228
 Jorga 3
 Jósika István 322
 br. Jósika János 344, 347
 Jósika Miklós 98
 Joyce 237
 Jung 111, 112
 Jung-Stilling 375
 Justinus 181

 Kalamogdartis 307
 Kalanth György 214
 Kallimachos 217
 Kant 354
 Kara Ali 205
 Karácsonyi J. 29
 Kardos Tibor 359, 360
 Karinthy Frigyes 218
 Károly Kopasz 278

 Károly, Nagy-császár 9, 48 kk.
 Károly Róbert 301
 IV. Károly császár 145
 VIII. Károly 37
 Kasza György 252
 Katalin, sienai szt. 159
 Kazinczy Ferenc 97, 98, 295 kk.,
 344 kk.
 Kazinczy Gábor 298
 Kaulen Fr 337
 Kaye-Smith Sheila 236
 VI. Kelemen 145
 Kelemen László 344, 347, 348
 Kemény Zsigmond 97, 228
 Kenéz Ernő 127
 Kerényi Károly 254, 352, 353, 369
 Kern, Otto 369
 King W. 12
 Kinnamos 219
 Kipling 236
 Király Albert 323
 kirgizek 186
 Kis János 294, 295, 304
 Kisfaludy Sándor 87
 Kiss Áron 299
 Kiss Edit 107
 Kiss Tihamér László 299
 Klemm A. 383
 Klipphausen 374
 Knauz Nándor 37
 Knudtzon 12, 13
 Kochanowsky, Jan -z Czarnolasu
 208
 Kocsis Lénárd 128
 Kodály Zoltán 100, 101
 Koháry Ferenc 346
 Kolics G. 4, 5, 6, 7, 9, 11
 Kolozsvári Imre 28
 Koltay-Kastner Jenő 160, 346
 Komlóssy Ede 109, 110
 Konstantinos, Manasses 219
 Konstantinos, Porphyrogenetos 5
 Kont Miklós 148
 Kornis Gyula 252, 300, 384
 Kósa János 233
 Kossuth Lajos 87
 Kovács Máté 252
 Kovácsóczy Mihály 349
 Kozma Antal 128
 Kölcsey Ferenc 98, 298
 báró Kray Pál 200
 Kréskay Imre 344
 Kretschmer 19, 22, 111, 113
 Krüger A. 369
 Kuryłowicz 20, 26

Küküllei János 144
Kürti Pál 300, 305

La Bruyère 297, 298
Lackfi Dénes 157
Lactantius 190, 334
Ladvocat 290
Lafontaine 293
Lajos II. 83
Lajos XII. 33, 37
Lajos, Jámbor 268
Lajos, Nagy 143, 144, 324
Lakatos Vince 300
Lamartine 309, 311, 113
Landulf püspök 154
Láng Adám 344, 348
Lanson, G. 310
Lányi János 299
La Rochefoucauld 297
Laub Emil 369, 370
Lawrence 236
Laziczus Gyula 100
Lefébure, Eugen 377
Lefèvre J. 42
Lehel István 300, 305
Lemaitre 42
Lenau 105
Lendvay Imre 106, 107
Lentulus 276
Leo, Bölcs 10
Leo pápa, Nagy Szent 274
Leumann, L. 337 kk.
Lévay József 298
Libanios 336
Liszt Ferenc 128, 297, 298
Litzica Konstantin 115
Livius 190
Lobkowitz Bohuszláv 83, 84, 85
Locke, J. 299
Lohenstein 374
Lovass Elemér 128
Lucanus 334
Lugli, Giuseppe 370
Lukianos 130
Luther 275, 337
Lydus, Joh. Laurentius 9
Lycurgos 189

Maculay, Rose 235
Madách Imre 384
Madácsy László 297
Magyarországi Jakab 234
Magyarországi latin helynevek
57—77
Magyarországi Mihály 44

Magyarországi Miklós 26
Magyarországi Tamás 27
Mallarmé 376, 377
Maillard Olivier 38
Mondeville 292
Mauly-Richett-Millett 237
Mánuel császár 218
Márai Sándor 302
Marcellus, M. 197
Marguerite de Navarre 40
Marino 345, 346
Marmontel 291
Marot, Jan 37
Marót Károly 104, 224, 357
Márton Gyula 384
Marullus 362
Massilon 297
Masefield 236
Mátray László 110—113
Mátray Rudolf 300
Mátyás király 84, 257, 313, 324
Mátyási József 348
Maupassant 112
Maurikios császár 1, 3, 5, 9, 10
Maurois 237
Mansurios 131
Maximos, tyrosi 131
Meillet 18, 341
Meineke Ed. 129
Meissner 237
Mercadante 349
Merényi Oszkár 252, 295
Mereskovszkij 301
Mérey Sándor 348
Meriggi 373
Meschino, J. 37
Meszlényi György 32
Metastasio 344
Meyer Ed. 13
Michael Italikos 219
Michael, Rhetor 219
Mihály vajda 314 kk.
Miklós V. pápa 281
Miksa császár 205
Minnermos 76—81
Mindszenti Sámuel 290
Minucius Felix 334
Mirandole, Pico de la 42, 44
Modrzewski 208
Molière 303
Mollay K. 365, 366
Moltay Károly 234
Mommson 191
Modor, Henri 376
Monot Michel 40

- Montaigne 287—304 pass.
 Montecucoli 364
 Monteleone, Angelo 149
 Montesquieu 291, 294, 297, 303
 Moore 236
 Moravcsik Gyula 5, 7, 8, 89, 220
 Morgant, Charles 235
 Möller 20
 Mursilis 242
 Mussolini 108, 257
 Mutafčiev, P. 4, 5, 9
 Müller, Werner 254

 Nagl, W. 83
 Nagy Adorján 100
 Nagy Ferenc 218
 Nagy István 313
 Nagy József 300
 Nagy József Béla 100
 Nagy Tóth József 287, 288, 289,
 290, 291, 293, 294, 295, 304
 Nárdai János 29
 Naselli, Girolami 303
 Natali, Giulio 345
 Negruzzi C. 313
 német igeidők 119 kk.
 néprajz 99
 Nestle 368, 369
 Neveu, Bonaventure 31
 Nicolaus, Cusanus 282
 Nicolaus de Lyra 265, 266, 269,
 275, 276
 Nietzsche 252, 303
 Niketas 219
 Nilsson, M. P. 369
 Nisard 311
 Nithard 88, 89
 Novatianus 334
 Noyes 236
 Nyéki Kálmán 223

 observansok 158
 Oehl, W. 83—85 pass.
 O' Neil 236
 Orczy Lőrinc 291, 292
 Oroszhegyi Jósza 384
 Orsin, Niccolo 147
 Orsin, Rainaldo 146
 Ország László 237
 Orzechowski 208
 Otrokócsi Nagy Gábor 84
 Nagy Ottó császár 9
 Otto, W. F. 353

 Pál cár 200
 Palamidisz, Jorjosz 315, 122

 Palmenes 375
 Pálóczi Horváth Adám 98
 Pályi Elek 349
 Pandur Péter 232
 Paoli, Ugo Enrico 370 kk.
 Papp János 96, 97
 Papp Józsefné 299
 Pardubitz, Ernst von 156
 Párdy Zsigmond 214
 Parini 345
 Pascal 125, 297
 Patkó János 344
 Patru 297
 Pauler A. 95
 Paulinus Nolanus 336
 Pécsi György 28
 Péczely József 291
 Pedersen, H. 12, 18, 19, 20, 25
 Pellérdi Péter 315
 Perikles kora 135
 Perotto, Niccolo 45
 Pestalozzi 298
 Péter Gyula 217
 Péterffy Károly 324
 Peterich, Eckar: 351
 Petersen, W. 23
 Pethes János 299
 Petit, Jean 44
 Petőfi 98, 128, 252
 Petrarca 143
 Petró Sándor 108
 Petrus, Lombardus 259, 275
 Petrus, Toletanus 283
 Petrus, Venerabilis 283
 Pfeiffer-Belli, Wolfgang 374
 Pfleiderer Wolfgang 121
 Philon 130
 Pič, J. L. 2
 Pictet, Adolphe 297
 Pilatus 276
 Pindaros 138, 217
 Pipino, Giovanni 149
 Pirandello, Luigi 128
 Pisani 339 kk.
 Piur, Paul 247
 Pius II. 283
 Platon 45, 95—97, 136, 281, 354 kk.
 336, 367, 368
 Plautus 334
 Plinius maior 94, 182
 Plutarchos 77, 80, 130, 132, 281
 Poe, Edgar 377
 Pohlenz, Max 91
 Polgár Vilmos 364, 365
 Pompeius 194

Pomponius Mela 94
 Popovici 320
 Pór Antal 144
 Priestley 235
 Priscianus 44
 Priskos 359
 Proculus, Iulius 189
 Prodikos 140
 Prokopios 184
 Prosper de Regio 26
 Proust 112, 113
 Prümm, Karl 351
 Psichari, Ernest 366
 Puchstein 13
 Pukánszky Béla 243, 244
 Puścariu 378

Quinczey 236
 Quintilianus 130

Rabelais 298, 299
 Racine 125
 Rácz István 218
 Ráday 292
 Radó Polikárp 128
 Raibitz Albert 206
 Raimondo 149
 Rákóczy Zsigmond 205
 Ralm, Fritz 120, 121
 Ramser 241
 Rapaics R. 29
 Raynal 297
 Regenbogen 91, 93, 95
 Rehm, Albert 366, 368
 Reinhardt 91, 92, 93, 95, 352, 366
 Reitzenstein 367
 Remboldt, Bertholdt 35, 36, 45
 renaissance, magyar 143 kk.
 Renaudet, A. 29, 30, 38, 42, 45
 Révay József 215
 Révész Andor 300
 Révész László 357
 Révész Mária 258
 Rey, Nikolaj -z. Nagłowicz 208
 Richardus, a S. Victore 263
 Ricoldus, de Monte Crucis 293
 Riedl Frigyes 145
 Rienzo, Cola di 143 kk.
 Roberto, di Mileto 157
 Robertus, Retensis 283
 Roger II. 220
 Rohde 76
 Rohlf, Gerhard 247
 román irod. 1—10, 305—325
 Romantika, román 305—324

Ronsard 290, 298
 Rosenberg 236
 Rosetti, A. 378 kk.
 Rosset, Pierre 42
 Rossini 349
 Rostovzeff 183, 94
 Rothal János 206
 Rothmann, W. 369
 Rousseau 290, 291, 292, 293, 297,
 298, 303
 Rönsch 326
 R. Rössler 2
 Rubinyi Mózes 301
 Rudnyánszky Karolina br. 344, 347
 Rumpí Andreas 114
 Rupertus, Tuitiensis 264
 Russo, Luigi 345
 Rutebeuf 29

Sabatier 105, 326
 Sági István 100
 Sághy Ferenc 348
 Saint-Pierre 293
 Saint-Simon 319
 Sala, Bornier da 258
 Sallustius 334
 Salvianus 334
 Salzmann 290
 Sand, George 202
 Sappho 315, 316
 Sarbiewski 98
 Sárvári Pál 290, 293, 294, 304
 Sarzynski 208
 Saussure, F. d 19
 Sauvage, Jean du 30
 Savelii, Luca 150
 Scipio, Aemilianus 371
 Scott, Walter 320
 Schadewaldt 91, 93, 95
 Schellenberg János 93
 Schiller 86, 212, 349
 Schlegel 345
 Schmidt József 14, 15, 25
 Schm.dt-Voigt Heinrich 121, 122
 Schopenhauer 303
 Schopf Marianne 108
 Schott Péter 83, 84, 85
 Schrauf, K. 29
 Schubert, Gotthilf Heinrich 375
 Schuchardt 383
 Schulek Tibor 361
 Schulze 24
 Schwartz Elemér 99, 106, 107, 233
 Sebestyén Károly 311
 Seelmann Károly 348

- Semjén György 105, 106
 Semjén Gyula 228, 366, 377, 378
 Seneca 45, 130
 Sennyei Zsigmond 322
 Serényi Mihály 206
 Shakespeare 297, 345
 Siciliano, Italo 306
 Sigray Antal 293
 Simion, Dascal 109 k.
 Simon Sándor 354
 Sitwell, O. 236
 Sixtus pápa IV. 266
 Skarga 208
 Skutsch 342
 Skymonos 93
 skythák 178—199
 Spender, Stephan 236
 Spengler, O. 84
 Spiess 348
 Spitzer 383
 Socrates 45, 136, 367
 Solmsen 24, 341
 Solon 76, 78, 79, 80
 Solymossy D. 85, 86
 Sommer, F. 12, 17, 22, 338 kk.
 Somody Pál 301
 Souchon, Paul 246
 Southey 236
 Sörös P. 29
 Sötér István 252
 Stadnichi, Stanislas 235
 Staël, Mme de 88
 Stahr, A. 133
 Stampiglia 344
 Staud, G. 384
 Stefanuccio 150
 Stephanos 132
 Stoessl, Franz 239
 Strabon 93, 129, 134, 181 kk.
 Strassburgi Eskük 88—89
 Strozzi, Palla de 281
 Sturtevant, E. 12, 18, 19, 25, 241
 Stüben, Werner 121
 Suetonius 56, 115, 130
 Suidas 76, 79
 Sujánszky 98
 Surányi Miklós 292
 Sutzos Alexander 307
 Sutzos Panajotis 307
 Swedenborg 112
 Swinnerton 237
 Synkellos, Georgios 8
 Szabó Árpád 95, 225
 Szabó István 300, 384
 Szabó Mihály 350, 351
 Szabó Miklós 133, 134
 Szabó T. Attila 384
 Szabolcsi S. Miklós 89
 Szádeczky-Kardoss S. 80, 81, 222
 Szalay Jeromos 128
 Szász Károly 301
 Szauder József 229
 Széchenyi Béla 296
 Széchenyi István 87, 252, 295, 296, 299, 303
 Széchy Tamás 206
 Szegedi Gergely 29
 Székely György 300
 Székely István 300
 Szekfű Gyula 313, 375
 Szelestei F. 29
 Szemerényi Oszvald 25, 26, 242, 343, 374
 Szentgyörgyi István 290
 Szenczi Molnár Albert 74
 Szentpétery Imre 100
 Szerb Antal 291
 Szilasi Vilmos 95
 Szidarovszky J. 16, 339
 Szinnyi Ferenc 227
 Szkovoroda 84
 szofisták 129
 Szöllősy István 315
 Szövértiy József 107
 Sztavrinosz 315, 316
 Tacitus 115
 Tagliavini C. 314
 Takáts Sándor 292
 Szt. Tamás aquinói 275
 Tamás Lajos 379
 Tamás Spalatói 359
 Tasso 305—24, 344—46
 Tavernier 49
 Toleki Sámuel 87
 Temesvári Pelbárt 44
 Tertullianus 334
 Terentius 334
 Theodoros, Pandromos 219
 Theogonia 138
 Theophanes 2—4, 6—8, 10, 11
 Theophylaktos, Simokattes 1, 2, 3, 5, 8, 9, 10
 Thienemann 84
 Thomas, Hans Werner 366 kk.
 Thomas, Vercellensis 279
 Thompson 236
 Thukydides 90
 Thunmann 2

- Tiberius császár 276
 Tietze 97
 Tihanyi Bánk 351 kk.
 Timon Sámuel 60
 Tinódi 362
 Toldy Ferenc 252, 345, 346
 Tolnai Klára 231
 Tomka Szászky 74
 Torkos András 81
 Tóth Béla 358
 Traján 311
 Traversari, Ambrosius 267, 281
 Trüdinger 93
 Turóczi-Trostler József 84, 374
 Turrecremata, Joh. de 283
 Tzetzses 132

 Ulászló II. 83, 37
 Unamuno 381
 Unger-Sabatier Karolina 104 k.
 Ungnad 19
 Ujvári János 348
 Uray János 29
 Ureche Gergely 109

 Váczy János 347
 Vajda Péter 98
 Vajthó László 252
 Valerius Gratus 276
 Vámosy Klára 99
 Várdai Balázs 26—48 pass.
 Várady E. 348
 Váradi Imre 128
 Várday Pál 47
 Vargyas Lajos 101, 104
 Varjass Béla 364, 364
 Vas Gereben 228
 Vaszdravelisz, K. 115 k.
 Végh József 384
 Velesztinlisz, Rigas 118
 Veress E. 29
 Vergerio, Pier Paulo 144
 Vergilius 334, 338
 Verner 14
 Verseghy Ferenc 292
 Vesper, W. 243
 Vetter 340
 Vidos B. Elemér 383
 Villiers 377

 Villon 306
 Vinet 300
 Viski Károly 99
 Vitruvius 129
 Voigt 281
 Volaterranus 361
 Volney 305—324 pass.
 Voltaire 303, 291, 293, 314, 345
 Vossler 383
 Vörösmarty 97, 98

 Wackernagel 18, 338 kk.
 Wagner, K. 111
 Wagner, Jos. 358
 Waldapfel József 213
 Walter, W. 87
 Walzel 375
 Warszewicki 212
 Webb Mary 236
 Weber, L. 13
 Weidner 15, 17, 25
 Weissberger Leo 121, 122, 123
 Wells 237
 Wesselényi Ferenc 82, 347
 Weszely Ödön 299
 Whatmough 340
 Wiener János 161 k.
 Wilamowitz 77, 89, 90, 91, 95, 96,
 216, 356, 367
 Wimpfeling Jacobus 82, 84
 Winckelmann 114
 Winckler Hugo 13
 Woltházi Kristóf 214

 Xeonopol, A. D. 3, 4

 Zambra Alajos 344
 Zamojski 205
 Zborowski Sámuel 205
 Zeidler 83
 Zeno 344
 Zichy István gróf 200
 Ziegler, Anselm von 374
 Zilliacus, H. 4, 9, 10
 Zolnai Béla 128
 Zrínyi Miklós 317
 Zschokke 375
 Zsigmond király 324
 Zsigmond III. 212

AZ ÁLLÍTÓLAGOS LEGRÉGIBB ROMÁN NYELVEMLÉK.

Az a zűrzavar, melybe a bizánci birodalom balkáni tartományai a barbár betörések nyomán belesodródtak volt, még kaotikusabbá vált az avarok fellépése után, Maurikios császár uralkodása (582—602) alatt. Az avarok a Dunától északra hatalmas birodalmat alapítottak s így a bizánci birodalom szomszédaivá váltak. Hol szlávok, hol avarok, hol pedig közös hadjáratokban szlávok és avarok törtek be a balkáni tartományokba s pusztították végig az egész félszigetet.

Maurikios császár avar háborúi történetének egyik legbecsebb forrása a közel egykorú Theophylaktos Simokattes *ἱστορίαι* c. munkája.¹ Ez a történetíró említi, hogy a császár uralkodásának negyedik évében — tehát 586-ban — az avar kagán betört Thrakéba és végigdúlta azt csaknem egészen a fővárosig. Komentiolos császári hadvezér, akit a császár éppen az avar veszély miatt már régebben Thraké élére állított, vezértársával, Martinosszal együtt a Balkán-hegység északkeleti vonulatai között húzódott meg hadseregével, s ott figyelte az avarok mozgulatait. Mikor azután arról értesült, hogy az avarok szétszórta portyáznak Thrakében, átkelt a Haimoson s dél felé sietett seregével a kagán ellen (id. kiad. 99^a skk.). Mikor seregével Philippopolis és Adrianopolis között, az Astiké nevű erdős vidéken vonult, váratlan esemény zavarta meg támadási tervében. Éjnek idején menetelt a sereg, s csak arra ügyeltek, mikor bukkannak rá váratlanul az ellenségre. Menetelés közben az egyik teherhordó állat hátáról lefordult a teher s az állat kezdte maga után vonszolni poggyászát. Mivel pedig az állatot vezető katona gondtalanul ment tovább előre, a nélkül, hogy a bajt észrevette volna, néhány utána menetelő bajtársa rákiáltott, hogy forduljon vissza s igazítsa el a poggyászt az állaton. A sötétben haladó katonák azonban úgy értették e kiáltást, mint az ellenség hirtelen megjelenése miatt a hátrálásra kiadott vezényszót, s menekülni kezdtek. Pánik tört ki, s ennek következtében az egész hadsereg szétszóródott. Hozzáfűzi még az író az epizód történetéhez azt, hogy a hátrafordulásra figyelmeztető s azután

¹ Kritikai kiadása: Theophylacti Simocattae historiae, ed. C. de Boor, Lipsiae 1887.

hátrálást kívánó vezényszónak értett kiáltást a katonák „hazai nyelven” adták tovább egymásnak.

Ugyanezt az epizódot sokkal tömörebben, öt sorban, elmeséli Theophanes is, kétszáz évvel későbbben írt Χρονολογία-jában (ed. C. de Boor, Lipsiae, 1883, I, 258¹⁴⁻¹⁹). Ő is megemlíti, hogy a katona figyelmeztető kiáltása „honi nyelven” hangzott el.

E két bizánci történetíró fent vázolt helyeihez meglehetősen terjedelmes irodalom kapcsolódik s a két hely körül hosszúra nyúló, sokszor igen heves vita alakult ki. Ahhoz, hogy e vita kialakulását megérthessük, s az e helyekhez kapcsolódó eddigi irodalmat tárgyilagosan ismertethessük, a két író idevonatkozó helyét régibb, bonni kiadásukból kell ideiktatnunk, mert a régibb kutatók, egy kivételével mindnyájan, sőt az újabb kutatók egy része is ezeket használták.

Theophylaktos Simokattes kérdéses sorai a bonni kiadásban így voltak lenyomtatva: ἐπιχωρίῳ τε γλῶττι εἰς τοῦτοισιν τραπέσθαι ἄλλος ἄλλῳ προσέταττε, „ῥετόρνα“ μετὰ μεγίστου ταράνου φθεγγόμενοι (ed. I. Bekker, 1834, 99¹³⁻¹⁴). Theophanes bennük²et érdeklő nyilatkozata pedig így olvasható a bonni kiadásban: ἐνος γὰρ ζώου τὸν φόρτον διαστρέφαντος, ἐταῖρος τοῦ δεσπότου τοῦ ζώου προσφωνεῖ τὸν φόρτον ἀνορθώσας τῇ πατρῴᾳ φωνῇ· τórνα, τórνα, φράτρε... οἱ δὲ λαοὶ ἀκούσαντες, καὶ τοὺς πολεμίους ἐπιστῆναι αὐτοῖς ὑπονοήσαντες, εἰς φυγὴν ἐτράπησαν, τórνα, τórνα μεγίσταις φωναῖς ἀνακράζοντες. (ed. I. Classen-I. Bekker, 1839, I, 397¹⁷⁻³⁹⁸⁴).

A következőkben röviden összefoglaljuk azoknak a régibb kutatóknak a véleményét, akik a két bizánci író említett helyeivel foglalkoztak. *J. Thunmann* osztrák történész — az egyetlen tudós, aki még a bonni kiadásnál is kezdetlegesebb szövegkiadást volt kénytelen használni, — a τórνα, τórνα, φράτρε és a πατρῴα φωνή kifejezésekben az esemény lefolyása színhelyeként szereplő vidék ellatinosodásának, romanizálódásának bizonyítékát látta.³ *R. Rösler* is arra következtet e helyből, hogy Komentiolos és Martinos seregének katonái a Haimos és Moesia romanizált lakosságából kerültek ki.⁴ *J. L. Pic* latin eredetűnek, de nem román jellegűnek tartotta a kiáltást.⁵ *R. Rösler* utóbb már tovább ment: senki sem kételkedhetik abban, hogy a szóbanforgó helyek a román nyelvre vonatkoznak, vagyis oláhok a Dunától délre már a VI. században is éltek.⁶ *K. Jireček* először kifejtett véleménye szerint⁶ Theophanes kifejezése a román nyelv első emlékét őrizte meg számunkra. Ugyanezt állította a román *B. P.*

² Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, Leipzig, 1774, 342. l.

³ Romänische Studien, Leipzig, 1871, 106. l.

⁴ Über die Abstammung der Rumänen, Leipzig, 1880, 54. l.

⁵ Dacier und Rumänen, Sitzungsber. d. kaiserl. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Kl. 53 (1886), Wien, 57. l.

⁶ Gesch. d. Bulgaren, Prag, 1876, 112. l.

Haşdeu is.⁷ *K. Jireček* azonban később teljesen megváltoztatta véleményét⁸ s rámutatott arra, hogy a kérdéses kiáltás nem képezheti a romanisztika kutatásának tárgyát, mert az közép-latin katonai vezényszó s ugyanilyen alakban Maurikios Strategikonjában is előfordul. Előbb azonban *A. Budinszky*⁹ még azt vallja, hogy a *τόρνα, τόρνα, φράτερ* kétségtelenül annak a nyelvnek az emléke, melyet abban a korban Moesia, Thrake és Makedonia román lakossága beszélt.

Noha *A. D. Xenopol* „L’Empire valacho-bulgare“ c. értekezésében¹⁰ beismeri, hogy a *τόρνα* alak az északi román nyelvben nem tételezhető fel szabályos fejleményként, később mégis ugyanő,¹¹ valamint *N. Jorga*¹² és újabban *Gh. I. Brătianu*¹³ megállapítják nemcsak a vidék romanizált voltát, hanem ősi román lakosságának VI. századi meglétét is. Megjegyzendő, hogy a fenti kutatók legtöbbször Simokattes szóbanforgó helye alapján Moesia ellatinosodását bizonygatja, figyelmen kívül hagyván azt a tényt, hogy a hely kifejezetten Thrakéra vonatkozik.

A vita újabb irodalmának megértéséhez szükséges, hogy ideiktassuk a két történetíró kérdéses helyeinek kritikai alapon kiadott szövegét a de Boor-féle kiadástól. Az újabb kutatók számára ugyanis már ez a két gondosan kiadott szöveg is rendelkezésre állt. Theophylaktos Simokattes idevonatkozó helye *de Boornál* (id. kiad. 100¹⁸⁻²⁰) ilyen alakban olvasható: ἐπιχὺ ρίψ τε γλῶττι εἰς τοῦτίσω τραπέσθαι ἄλλος ἄλλῳ προσέτιπτεν, „τόρνα, τόρνα“ μετὰ μεγίστου ταράχου φθεγγόμενοι. Theophanes sokat vitatott szavait pedig így adja *de Boor* (id. kiad. 258¹⁴⁻¹⁹): ἐνὸς γὰρ ζωῶν τὸν φόρτον διαστρέψαντος, ἕτερος τὸν δεσπότην τοῦ ζωῶν προσφωνεῖ τὸν φόρτον ἀνορθῶσαι τῇ πατρῴᾳ φωνῇ· „τόρνα, τόρνα, φράτερ.“ ... οἱ δὲ λαοὶ ἀκούσαντες καὶ τοὺς πολέμους ἐπιστῆναι αὐτοῖς ὑπονοήσαντες εἰς φυγὴν ἐτράπησαν, „τόρνα, τόρνα“ μεγίσταις φωναῖς ἀνακρίζοντες. Ami mármost e helyek bennünket érdeklő szövegkritikáját illeti, a Theophylaktos-idézet apparátusában *de Boor* megjegyzi, hogy *τόρνα, τόρνα* alakban adja a kiáltást a XI/XII. századi cod. Vaticanus 977., *ρετόρνα* alakban a többi, XV—XVI. századi kéziratok, s hogy Theophanes 258¹⁸ hozzáteszi a *φράτερ* szót. A Theophanes-hely apparátusában pedig arra figyelmeztet, hogy a XII/XIII. századi cod. Coislinianus 133. elhagyja a τὸν φόρτον — τῇ πατρῴᾳ φωνῇ szövegrészletet, az utóbbi kifejezést Anastasius bibliotheca-

⁷ Stratu şi substratu, Ann. Ac. Rom. XIV, 230. l.

⁸ Die Vlachomeglen, Arch. f. slav. Phil. XV. 99; Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschr. d. Akad. d. Wissensch. 48 (1902), Wien, 18. l.

⁹ Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des röm. Reiches, Berlin 1881, 222. skk. l.

¹⁰ Revue historique, 47 (1891), 278. skk. l.

¹¹ Histoire des Roumains, Paris, 1896, I, 242.

¹² Gesch. d. rumänischen Volkes, Gotha, 1905, I, 106. l.

¹³ Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin, Paris—Bucarest, 1936, 63. l.

rius 873—875 között készült latin fordítása „patria voce dicens” fordításban adja, s hogy csak két kézirat: a 1013-ból való cod. Paris. Reg. 1711. és a XI/XII. századi cod. Vaticanus 978. ad φράτρε alakot φράτερ helyett.

Visszatérve most a kérdés újabb irodalmának ismertetéséhez, azt látjuk, hogy *P. Mutaščiev*¹⁴ a szövegrészek de Boor-féle kiadása, valamint Xenopol eredeti s Jireček megváltoztatott nézete alapján arra a következtetésre jut, hogy az epizód sem a vidék román, sem ellatinosodott, romanizált népességét nem mutatja, hanem egy latin vezényszót őrzött meg számunkra. Vele szemben *H. Ziliacus*¹⁵ — aki sajátos módon a két hely tárgyalásánál a bonni kiadások szövegét közli, s azokból vonja le következtetéseit, viszont jegyzetében mégis a de Boor-kiadások lapszámaira utal — leszögezi, hogy Thrake néptörzsei között a latin nyelv el volt terjedve s Komentiolos katonáinak anyanyelve így egy itáliai eredetű nyelv volt.

Részletesebben kell foglalkoznunk *G. Kolias* véleményével, mely — mint látni fogjuk — a kérdést eljuttatta a helyes megoldáshoz. *G. Kolias* Τόρνα — επιχωριος γλώσσα c. cikkében¹⁶ rámutatott arra, hogy a fenti tudósok vázolt véleményeinek jórésze — t. i. azok a nézetek, melyek a katonák kiáltásában a vidék romanizált voltának emlékét, vagy éppen a román nyelv legrégebbi emlékét látják — téves. Ez a tévedés részben abból a tényből ered, hogy a makedorománban a *turna* szó, az ú. n. „dákoromán”-ban pedig az *inturna* szó ma is megvan, részben pedig az επιχωριος γλώττη kifejezés téves magyarázatában gyökerezik. Figyelmeztet arra, hogy ugyanez a szó minden neolatin nyelvben megvan (fr. *retourner*, ol. *ritornare*, sp. *retornar*), sőt megvan *tornjati* alakban a szerbben is. Mindegyik visszavezethető a latin *torno*-ra, mely viszont a görög τερνέω-ból származik.

A továbbiakban *G. Kolias* lehámozza a kifejezésről Theophanes φράτρε hozzátoldását azzal a megjegyzéssel, hogy Theophanes sok kézírata közül ezt a hozzátoldást csak kettő tartalmazza s így az a szöveg hagyomány alapján nem igazolható.¹⁷ Szerinte a φράτρε nyilván a másolók utólagos hozzátoldása s abból a tényből ered, hogy a *frater* szó a Thesaurus linguae Latinae tanúsága szerint ugyanazon bajtársi közösség tagjainak bizalmas megszólítása volt. Ezután azt bizonyítja *Kolias*, hogy a τόρνα kiáltás egyszerűen a késő római kor latin katonai ve-

¹⁴ Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens, Sofia, 1932, 149—150. l.

¹⁵ Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors, 1935, 130. l.

¹⁶ Ἐπιχωριος Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. 14 (1938) 295—299. l.

¹⁷ *G. Kolias* e megállapítása — mint dolgozatomban végén rá fogok mutatni — de Boor szövegkritikai apparatusának elnézése miatt nem helytálló.

zényszava, mely ránkmaradt Maurikios Strategikonjában is (ed. Io. Scheffer, Upsala, 1664, lib. 3., cap. 5.): καὶ ὅτε μὲν θέλει ὑποχωρῆσαι, ὁ κούρωρ κρᾶζει, cede, καὶ υποχωρεῖ ελασίᾳ, ὡς ἐν ἡ δύο σαγιττόβολα ἐπὶ τοὺς διφένσορας. Κρᾶζει πάλιν, torna mina, καὶ ἀνυποστρέφουσιν ὥσανεὶ κατὰ τῶν ἐναντίων. Mint már láttuk, *Kolias* bizonyításának ezt a láncszemét, hogy t. i. a törvön szó vulgárislatin vezényszó, s Maurikiosnál is előfordul, már Jireček megalkotta, s Mutafčiev is alkalmazta.

Az ἐπιχωρίῳ γλῶττῃ kifejezést is félreértették azok, akik αὐτόχθων, ἰθαγενής értelemben fogták fel, — mint *Kolias* kimutatja. A római polgár öntudatától áthatott görög írók Dion Kassios óta a latin nyelvet érzik és vallják a honi nyelvnek, az atyák nyelvének. Ha szövegükben latin terminust alkalmaznak, meg szokták jegyezni, hogy ezt ἐπιχωρίως, azaz *latinul* hívják úgy. (V. ö. Dion Kass. 3818: καὶ τὰ ἐταιρικά κολλήγια ἐπιχωρίως καλούμενα ... ἀνενεώσατο, 4936: ὅτι τοὺς χιτῶνας τοὺς χειριδωτοὺς ἐξ ἱματίων τινῶν ἐς πάντους ἐπιχωρίως πως καὶ κατατέμνοντες καὶ προσάγορεύοντες συρράπτουσι). Iulianos császár (Μισοπῶγων, ed. Fr. Hertlein, Lipsiae, 1875, I, 476 skk., 369 B) ugyanígy, azaz *latin* értelemben használja e szót: ... οὗς ἐπιχωρίῳ ἐστὶ λοιπὸν ὀνομάζειν μῶδιος. Iustinianos Novelláiban (7., cap. 1.) ugyanezen az alapon ἡ πατριος φωνή-nak nevezi a latin nyelvet a ἡ κοινή τε καὶ Ἑλλάς-szal ellentétben, s ugyanezt a megkülönböztetést még a X. századi Konstantinos Porphyrogenetos (de them. I, 13) nyelvhasználatában is megtaláljuk: καὶ ἐλληνίζοντες καὶ τὴν πατριον καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες.¹⁸

Ezek szerint tehát az ἐπιχωρίος néha ugyanazt jelenti, amit a πατριος, πατριος is, vagyis mindent, ami latin, ami római. Ilyen értelemben használja Simokattes az ἐπιχωρίος-t a tárgyalt helyen is (10018), valamint művének még két másik helyén is: τοῦτον ἐπιχωρίῳ Ῥωμαῖοι φωνῇ ἀποκαλοῦσι κυρίστωρα (3912-13); ἦν σύνηθες Ῥωμαίοις τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ τοῦλδον ἀποκαλεῖν (7519-20). Hogy pedig az ἐπιχωρίος tényleg azt jelenti Theophylaktos idézett helyein, amit a πατριος jelent, azt bizonyítja egyrészt az is, hogy maga Theophylaktos is használja a πατριος melléknevet *latin* jelentésben (11615 [Koliasnál tévesen 11914]: τὰ σημεῖα τοῦ Περσικοῦ, ἃ τῇ

¹⁸ Egyébként G. Kolias érvelésének támogatására, de meg annak leszögezésére is, hogy az ἐπιχωρίος melléknév ilyen értelemben történő bizánci használatára nem ő figyelt fel elsőnek, legyen szabad leszögeznünk, azt, hogy Moravcsik Gyula, Κοινοῦμιον ein althbulgarisches Wort? c. cikkében (KCsA. 2 [1932] 436—440. l.) már régebben figyelmeztetett arra, hogy a X. századi Miracula S. Georgii (ed. J. B. Autthausen, Lipsiae, 1913) szövegében, a τὸ τοῦ θερμοῦ ἀγγείου ὅπερ εἰσθεν ἡ ἐπιχωρίως διάλεκτος καλεῖν κοινοῦμιον szövegrészletben (331-2) a kérdéses jelző ugyanilyen értelemben szerepel. Nem „einheimischer Sprachgebrauch“, hanem „vulgáris latin“ jelentéssel bír. Itt is — akárcsak a mi törvön szavunk esetében — olyan középlatin szóról van szó, mely megvolt már a klasszikus görögben, onnan átment a latinba, s a bizánci görög nyelv megint visszakölcsönözte a latinból.

πατρίω φωνή βάνδα (Ρωμαῖοι κατονομάζουσιν), másrészt pedig az a tény is, hogy az őt felhasználó Theophanes az ἐπιχθίνιος-t az azonos jelentésű és sokkal járatosabb παρὰς-szal helyettesíthette.

G. Kolias szerint tehát ez a hely sem a román nyelv első emlékét nem őrizte meg számunkra, sem pedig Thrake és Moesia ellatinosodását nem bizonyítja.

Noha ezt a megállapítást G. Kolias érvelése — meggyőződések szerint — éppen eléggé alátámasztja ahhoz, hogy véget vessen az epizód szövege körül kialakult vitának, mégis azt látjuk, hogy az ellenkező felfogás további képviselőkre talál.

A fentebb is említett Gh. I. Brătianu¹⁹ továbbra is azon a véleményen van, hogy a Balkán keleti részén még a VI. században is egy a latinból származott s a szláv hatástól egészen addig megóvott nyelvet beszélt a lakosság. Az epizódban említett pánikot egy katona *retorna* vagy *torna fratre* kiáltása idézte elő. E szavakban — mondja — hosszú ideig a bizánci hadseregben akkor még használt latin vezényleti terminust láttak. Azonban a *frater* vagy *fratre* kifejezés túlságosan bizalmas, a szövegnek pedig kifejezetten megemlítik, hogy ezek a szavak a honi nyelvből valók voltak. Végeredményben Brătianu arra a megállapításra jut, hogy a Balkán-félsziget egyik szélétől a másikig, sőt még a Dunán túl is egy a vulgáris latinból származott római eredetű nyelvet beszéltek még a VI. század végén is.

Ezzel szemben F. Dölger²⁰ — a nélkül, hogy a román kérdés e pontjához érdemben hozzá akarna szólni — határozottan rámutat arra, hogy a *torna, torna, frater* szavak Theophanes görög szövegébe ékelt latin szavak, s annyit mindenesetre mutatnak, hogy a *frater* kifejezés „Kamerád, bajtárs” értelemben a bizánci hadseregben még a VI. század vége felé is használatban volt. Az ez utóbbi megállapításban rejlő kis félreértésre még rá fogunk mutatni később.

Nálunk legújabban Gáldi László, a román történet kiváló szakértője, nem értesülve G. Kolias megoldásáról, szintén továbbra is a balkáni romanizmus nyomát látja az epizód szavaiban.²¹ A *torna, torna, fratre!* alakban idézett kiáltást ösztönyszerű nyelvi reflexnek tartja és így fordítja: „Fordítsd vissza, testvér!” A nyelv, amelyen elhangzott, szerinte, ha nem is volt még ősromán, de feltétlenül annak közvetlen előzménye, hiszen még a XVI. századi román nyelvben is megvolt az egyszerű *torn* ige „vertére” értelemben.²²

¹⁹ O enigmă și un miracol istoric: poporul român, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1940, 52—53. l.

²⁰ Die „Familie der Könige“ im Mittelalter, Historisches Jahrbuch (1940) 410. l. 43. jzet.

²¹ Gáldi—Makkai, A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra, A Magy. Tört. Társ. Könyvei VI., Budapest, é. n. (1941) 30—31. és 404—405. l.

²² Értesülésünk szerint Gáldi László „A románok története” most készülő német fordításában már kiigazította a szóbanlevő helyet.

A kérdés irodalmának ez után az összefoglalása után, mely korántsem lép fel a teljesség igényével, legyen szabad e vita eldöntéséhez még néhány adalékkal hozzájárulnom.

Először is, tekintettel a vitatott helyek, szavak idézésében még ma is mutatkozó bizonytalanságra, szeretnénk a két hely szöveg hagyományának némely tanulságaira rámutatni. Ezt mindkét történetíró kérdéses szavainál pusztán *de Boor* két kiadásának szövegkritikai apparátusára s bevezetésére támaszkodva tesszük. Theophylaktos szövegében a *Brätianun*ál újra felbukkanó $\beta\epsilon\tau\omicron\rho\nu\alpha$ alakot az egyetlen cod. Vaticanus 977. $\tau\epsilon\rho\nu\alpha$ alakjával szemben négy kézirat hagyományozza ugyan, de említettük már, hogy a cod. Vaticanus 977. XI/XII. századi, míg a másik négy kódex mind XV–XVI. századi. Ezen kívül mind a négy késői kódex — a *de Boor*tól felállított stemma szerint — egy közös archetypusra megy vissza, mely viszont a cod. Vaticanus 977.-ből származott volt. E négy későbbi kódex olvasatait *de Boor* jelentékteleneknek bélyegzi. A $\tau\epsilon\rho\nu\alpha$ alak hitelessége mellett szól végre az a körülmény is, hogy Theophanes, aki — mint látni fogjuk — az epizód leírásában is Theophylaktos szövegét excerptálta, szintén a $\tau\epsilon\rho\nu\alpha$ alakot vette át, mely tehát már a IX. század elején is így volt meg Theophylaktos szövegében, amikor t. i. ő használta azt. A Theophanes szövegében felbukkanó $\phi\rho\alpha\tau\epsilon\rho$ szó $\phi\rho\iota\tau\epsilon$ változatát újabban *Brätianu* és *Gáldi* idézték újra ebben a formában. Theophanes számos kézírata közül *de Boor* kiadása I. kötetének bevezetésében tizzel foglalkozik behatóbban s ennyit használ fel apparátusában is. *Moravcsik Gyula*²³ e tiz legértékesebb kéziraton kívül még kettőt említ meg. E kéziratok közül — mint már említettük — a $\phi\rho\alpha\tau\epsilon$ változatot csak kettő adja: az 1013-ból való cod. Paris. Reg. 1711. és a XI–XII. századi cod. Vaticanus 978. Mármost *de Boor* a kéziratok közül a legjobbnak tartja a XII. századi cod. Vaticanus 154.-et s a többi kódexek szerinte egy nagyon romlott kéziratból származtathatók le; ezek a kódexek három csoportba oszthatók: az egyik csoportot éppen a mi két említett kódexünk alkotja, a cod. Paris. Reg. 1711. és a cod. Vaticanus 978., melyek egy közös, nagyon romlott archetypusra mennek vissza. *De Boor* megállapítása szerint éppen ebben a két kódexben lehet a legkevésbé megbízni, s ha valamely variáns csak ezekben fordul elő, az ritkán igazolható. Ezt a megállapítást a két kódex közös $\phi\rho\alpha\tau\epsilon$ változatára is vonatkoztatva, ezt most már végleg kirekeszthetjük a kérdés szakirodalmából. Itt kell viszont rámutatnunk *G. Kolias* ama tévedésére, hogy a Theophanes sok kézírata közül a $\phi\rho\alpha\tau\epsilon\rho$ „hozzátoldás” csak ebben a kettőben volna meg. A fent mondottakból kitűnt, hogy a helyes $\phi\rho\iota\tau\epsilon\rho$ alak a *de Boor*tól felhasznált többi nyolc kézirat mindegyikében megvan. Ilyen könnyen tehát nem szabadulhatunk meg a $\phi\rho\alpha\tau\epsilon\rho$ szótól. De a következőkben látni fogjuk, hogy a

²³ A magyar történet bizánci forrásai, Budapest, 1934, 103. l.

VI. század végén lefolyt epizódban nem hangzott el a *φράτερ* szó forrásszerűen igazolható módon.

Ehhez azonban röviden meg kell vizsgálnunk Theophylaktos és Theophanes dolgozatunk elején ismertetett elbeszéléseinek egymáshoz való viszonyát. Közismert dolog, hogy Theophylaktos Simokattes történeti munkáját Theophanes igen nagy mértékben felhasználta a maga művének megírásánál. Lehet, hogy közvetlenül használta fel a két évszázaddal előtte írt művet, de valószínűbb az a feltevés, hogy más, későbbi művek közvetítése útján jutott hozzá Theophylaktos anyaga, esetleg elhunyt barátja, Georgios Synkellos ráhagyott anyaggyűjtése formájában.²⁴ Egy azonban bizonyos. Theophylaktos Simokattes magasműveltségű, klasszikus irodalmon nevelkedett, erősen a korabeli retorikai irányt követő, dramatizálni szerető terjen-gős művét az alacsonyabb műveltségű szerzetestársai számára író Theophanes nagyon egyszerűen, népszerűen és magvas tömörséggel excerptálta.²⁵ Mindezek a megállapítások nagy mértékben vonatkoznak arra az eljárásmodra is, mellyel Theophanes Theophylaktos epizódját értékesítette a maga műve megszerkesztésében. Az id. kiad. 258. lapján 15 sorban (7-21) adja elő Komentiolos seregének ezt a kalandját, melyet Theophylaktos a maga dramatizálgatásra és színezgetésre hajló terjen-gős modorában az id. kiadás 91¹⁸—101¹⁶ lapjain ad elő. Ha tehát Theophanes minden tömörsége mellett is Theophylaktos egyik ki-fejezését megtoldja egy olyan szóval, mely az eredetiben hiány-zott, ennek okát kell adnunk. Az ok valószínűleg az, melyre F. Dölger is utalt, hogy t. i. a bizánci hadseregben szokásos lehetett a bajtársaknak egymás között a *φράτερ* szóval történő megszólítása, de akkor ez szokásban volt még Theophanes ko-rában is, a IX. század elején is. A VI. század végén lefolyt epi-zód szempontjából azonban a lényeges az, hogy a *φράτερ* szó Theophylaktos előadásában nem szerepel, az csak Theophanes hozzátétele, belőle tehát a VI. századvégi thrakéi népiségi viszo-nyokra következtetést levonni nem lehet.

Ismerve a korai bizánci császárság belső viszonyait, tudva azt, hogy a latin nyelv, mint hivatalos nyelv a görög mellett változó szerencsével ugyan, de szívósan küzdött megmaradá-sáért a birodalomban egészen a VI. század végéig, ismerve ezt a nyelvi harcot, mely inkább csendes, de mélyenszántó kultúr-harc volt a régi Imperium Romanum ideológiai és praktikus közigazgatási, katonai, jogi öröksége s a diadochosok kora alatt nagy mértékben elgörögösödött Kelet ugyancsak gazdag szellemi örökséget hordozó hellénizmusa között, tudva azt, mily önérzet-tel nevezte magát Bizánc egyszerű polgára *Ῥωμαῖος*-nak még Konstantinápoly eleste napján is, ismerve azt a felháborodást.

²⁴ E megállapításra, valamint a következőkre nézve l. Moravcsik Gyula, i. m. 83—85. és 100—103. l.-jait.

²⁵ V. ö. még C. de Boor Theophylaktos kiad. Praef. XII. l.

mellyel Bizánc császárai azokat a híreket fogadták, melyek arról szóltak, hogy egy Nagy Károly, vagy egy Nagy Ottó felvette a római császári címet, felesleges tovább bizonyítanunk G. Kolias állítását, mely szerint az ἐπιχώριος és πατριός, páτριος melléknevek igen sok kapcsolatban *rómait*, *latin* jelentenek. Mégis, hadd járuljon hozzá jelen dolgozat is e melléknevek ilyen értelmű használatának még néhány példájával a vita lezárásához. Ioannes Laurentius Lydus említi De magistratibus c. munkájában, hogy Konstantinápolyban a VI. században a katonailag szervezett tűzoltóság vezényleti nyelve a latin volt, s akkor lépett az őrség készülségbe, ha „τῇ πατρίῳ Ῥωμαίων φωνῇ felhangzott a vezényszó: „omnes collegiati adeste“ (ed. Wunsch, Teubner, 1903, I, 50.). Magának Theophylaktosnak szóhasználatát megvilágítják még a következő helyek: τὰ τε σημεῖα τῆς παρατάξεως, ἀπερ Ῥωμαίοις εἰδισται τῇ πατρίῳ φωνῇ, βάνδα ἀποκαλεῖν (120¹⁸⁻²⁰); τῆς διαφρουρᾶς κατημέλησαν, ἦν σκούλκαν σύνηδες τῇ πατρίῳ φωνῇ Ῥωμαίοις ἀποκαλεῖν (238²³⁻²⁴); τὰ ἐχρῶματα τῶν διαβάσεων περικάθηται κλεισοῦρας τῷ πατρίῳ Ῥωμαῖοι φωνῇ ἀποκαλεῖν ταῦτα εἰώθασιν (270¹²⁻¹⁵).

K. Jireček, P. Mutafčiev és G. Kolias amaz állításával szemben, hogy a törvényszerűen *latin vezényszó*, melynek a bizánci hadseregben való használatát Maurikios Strategikonja is igazolja, azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy a bizánci auktorok erősen hagyománytisztelő, archaikus, merev forráskezelése miatt nem bizonyos, hogy ez a vezényszó a VI. század végén még ténylegesen használatos volt a hadsereg vezényleti nyelvében. Feleletül erre, hogy megvilágítsuk a latin vezényleti nyelv helyzetét a bizánci hadseregben a bennünket érdeklő korban, összefoglaljuk H. Zilliacus idevonatkozó kutatásainak eredményét, ki vizsgálódásait az egész rendelkezésre álló forrásanyag alapján végezte.²⁶ A keletrómai birodalom hadseregében kezdettől fogva a latin nyelv volt az uralkodó. A IV. században az egész birodalomban a latin volt a hadsereg vezényleti és felsőbb irányítási nyelve. A latin nyelvnek ez az uralkodó szerepe még hosszú ideig megmaradt a birodalom kettéválása után is. A latin nyelvhez való konzervatív ragaszkodásnak több oka volt: 1. a hadsereg volt a birodalom legfontosabb romanizáló eszköze, s a katonák voltak a leghathatósabb beolvasztók; 2. a soknyelvű, igen heterogén népi összetételű birodalomban elsőrendű praktikus követelmény volt az egynyelvű, latin vezényleti rendszer; 3. a hadsereg magvát sokáig római eredetű, később romanizált népelemek újoncai adták. A VI. században a latin mellett már kezdett előtérbe nyomulni, mint hivatalos katonai nyelv, a görög is. Bizonyos dualizmus uralkodott. Az egész hadsereghez intézett hivatalos hirdetmények, közlemények latin nyelvűek voltak, a katonai büntetéseket görög és latin nyelven közzölték hivatalosan a hadsereggel, a hadsegédeknek a latin mellett görögül is kellett tudniok. De a vezényleti nyelv még

²⁶ V. ö. i. m.-ből különösen a 128—129. és 136. l.-okat.

mindig latin volt. Olyanféle volt tehát ekkor a bizánci hadseregben a latin nyelv helyzete, mint nálunk a monarchia közös hadseregében a német vezényleti nyelv. Így a bizánci hadseregben ekkor használt latin vezényszótömeg nem jelenti azt, hogy a legénységnek, vagy az altiszteknek anyanyelvük lett volna a latin, de még azt sem, hogy latinul beszéltek, vagy értettek volna bármit is a vezényszavakon kívül. A VII. és VIII. században azután mindinkább hellenizálják a hadseregnek ezt a latin terminológiáját. Ezt a nyelvtisztító munkát a legszebben mutatja Maurikios Strategikonjának s Bölcs Leo Taktikájának ilyen szempontú összehasonlítása. Zilliacus Maurikios Strategikonja több mint ötven latin vezényszavának görög megfelelőjét közli a Taktika megfelelő helyeiről (i. m. 134—135. l.). Mivel a mi Theophylaktosunkkal Maurikios Strategikonja egykorú forrásnak tekinthető s mivel Bölcs Leo Taktikája a vezényszavak hellenizálása mellett is majdnem szóról-szóra meríti anyaga nagyrészt a Strategikonból, így módunkban van a *torna* vezényszó pontos értelmezését is elvégezniünk. Mivel Vári Rezső a Leo-taktika új kiadásában javított szövegben közli a Maurikios-strategikonnak a Leo-taktika forrásul szolgáló fejezeteit is, elég lesz a *torna* vezényszóra vonatkozó helyet innen párhuzamosan idéznünk: *καὶ πάλιν κρῖζει torna, mina, — καὶ ἀνθυποστρέφουσιν ὡς ἂν εἰ κατὰ τῶν ἐναντίων.* A Leo-taktika szövegében: *〈καὶ〉 πάλιν κρῖζει, στρέφου, ἔλα, — καὶ ἀνθυποστρέφουσιν ὡς ἂν εἰ κατὰ τῶν ἐναντίων.*²⁷ A *torna* vezényszó jelentése tehát: στρέφου „hátra arc!“. Ezért érthették a sötétben menetelő katonák a pörüljárt öszvér vezetőjét figyelmeztető *torna* kiáltást hátrálásra kiadott vezényszónak, s így keletkezhetett a pánik Komentiolos hadseregében.

Összefoglalva a mondottakat, a Theophylaktos Simokattes s az őt kivonatoló Theophanes idézett epizódjában szereplő *τόρνα* kiáltás nem a román nyelv legrégibb emléke, de mégcsak nem is Thrake romanizmusának utolsó nyoma, hanem egyszerűen a bizánci hadseregben a VI. század végén még járatos latin vezényszó, „hátra arc!“ jelentéssel.

Gyóni Mátyás.

Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal.

Theophylaktos Simokattes (ed. C. de Boor 99₂₁ ff.) und Theophanes (ed. C. de Boor 258₁₀ ff.) erwähnen, dass im Jahre 586, in Thrake, in dem unter der Führung des Komentiolos stehenden und gegen die Awaren ziehenden byzantinischen Heere eine nächtliche Panik ausbrach. Einige Soldaten bemerkten, dass von dem vorangehenden Tragtiere ihres Kameraden das Gepäck herabgeglitten ist. Da forderten sie den Führer des Tieres mit dem Ausruf: *τόρνα* zum Umkehren auf. Aber die den Angriff der Awaren befürchtenden Soldaten hielten diesen

²⁷ Leonis imperatoris tactica, ed R. Vári, Budapestini, 1917, I. 155_{1822—1823}.

Ausruf im Finstern für ein Kommando zum Rückzug und gaben ἐπιχωρίῳ γλῶττῃ (Theophanes: πατρῷα φωνῇ) diesen Ausruf weiter. Die Forscher, irreführt durch die mit dem Wort *torna* form- und sinnverwandten Wörter der rumänischen Sprache und durch den Ausdruck ἐπιχωρίῳ γλῶττῃ, sahen mit wenig Ausnahmen in diesem Ausruf den Beweis für die romanisierte Beschaffenheit des Schauplatzes dieses Ereignisses, oder gar das älteste Denkmal der rumänischen Sprache und zwar umsomehr, als Theophanes diesen Ausruf noch mit dem Wort φράτερ erweiterte. Die modernen rumänischen Werke halten auch heute noch an dieser Ansicht fest, trotzdem G. Kolias (Ἑπερ, Ἑρ. Βυζαντ. Σπουδ. XIV [1938] 295–299) die einzig richtige Erklärung dieser angeführten Stellen schon erwiesen hat: 1. das Wort φράτερ ist als nachträglicher Zusatz der Abschreiber abzuweisen (dies ist eine irrige Begründung!); 2. die aus dem dem Griechischen entlehnten lateinischen Zeitwort *torno* gebildeten Wörter kommen in allen neulateinischen Sprachen, sogar im Serbischen, vor; 3. aus den parallelen Stellen geht hervor, dass bei den byzantinischen Schriftstellern römischer Gesinnung das Eigenschaftswort ἐπιχωρίος, oft mit dem Wort πατρίος zusammen, soviel bedeutet wie lateinisch, römisch; 4. das Wort *torna* war nach dem Zeugnis des Strategikon von Maurikios in der byzantinischen Kommandosprache, die sich aus der lateinischen Kommandosprache allmählich hellenistisch umformte, tatsächlich vorhanden.

Die Beweisführung des G. Kolias wird noch durch die folgenden Beweise gestützt: 1. Auf textgeschichtlicher Grundlage bezüglich beider Schriftsteller sind die verderbten Formen πετέρνα und φράτρε, — die selbst noch in dem neuesten Schrifttum dieser Frage hie und da auftauchen — endgültig auszuschalten. 2. Nach Klärung dessen, dass Theophanes auch diese angeführte Episode aus Theophylaktos gekürzt übernahm, ist die Anrede φράτερ als Einschub des Theophanes aus dem IX. Jahrhundert aus der Behandlung dieses Ereignisses vom Ende des VI. Jh.-s. auszuschalten. 3. Die Lage der lateinischen Kommandosprache in dem byzantinischen Heere des VI. Jh.-s beleuchtend, kann sogar die genaue Bedeutung des lateinischen Kommandowortes *torna* als „στρίψου, kehrt euch!“ angegeben werden.

Die angeführten Stellen beider Schriftsteller beweisen demnach keineswegs die damalige romanisierte Beschaffenheit von Thrake oder eben von Moesien, dürfen aber ebenso wenig als ältestes rumänisches Sprachdenkmal betrachtet werden.

Matthias Gyóni.

A HETITA-KÉRDÉS TÖRTÉNETE ÉS MAI PROBLÉMÁI.*

1887-ben a felsőegyiptomi Tell-el-Amarnában az ásatások során egy nagy ékiratos levéltár került napvilágra. A levéltár, mint a megfejtés során kiderült, a Kr. e. 14. század első feléből, III. és IV. Amenophis fáraók korából való, és legnagyobb részét akkád nyelven, a diplomácia akkori nyelvén, írt leveleket

* *Bibliográfia.* — A zárójelben levő rövidítések, melyek a könyvek lelőhelyét adják meg, a következők: A = Akadémiai Könyvtár, E = Egyetemi Könyvtár, F = Fővárosi Könyvtár.)

tartalmaz, melyeket a palesztinai és szíriai vazallusok intéztek a fáraóhoz, ill. ez hozzájuk.¹ Az ékiratos levelek között szerepelt két levél, melyet III. Amenophis intézett Tarkundarabához, a Kis-Ázsiában fekvő Arzava királyához. Ennyit ki lehetett venni a levelek akkádul írt bevezető részéből, egyébként azonban a leveleket, mivel eddig ismeretlen nyelven íródtak, nem értették. Tizenöt évvel később, tehát 1902-ben, Knudtzon, a neves skandináv assziriológus, arra a meglepő felfedezésre jutott,

Altalános, tájékoztató művek:

F. Bilabel: Geschichte Vorderasiens und Aegyptens I: 16–11. Jahr hundert v. Chr., Heidelberg, 1927. (E)

A. Götze: Das Hethiter-Reich (Der alte Orient 27.), Leipzig, 1928 (F)

A. Götze: Kleinasien, München, 1933. (E; nélkülözhetetlen!)

L. Delaporte: Les Hittites. Paris, 1936. (E; jó.)

Nyelvtanok:

L. Delaporte: Manuel de la langue hittite. Paris, 1929–33. (F)

J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch I: Kurzgefasste Grammatik. Heidelberg, 1940. (E; ma a legjobb!)

E. Sturtevant: A comparative Grammar of the Hittite Language. Philadelphia, 1933.

E. Sturtevant—G. Bechtel: A Hittite Chrestomathy. Philadelphia, 1935. (E)

E. Sturtevant: Hittite Glossary. Philadelphia, 1936². (E)

H. Pedersen: Hittisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen. Kopenhága, 1933. (E)

Ahhijawa-kérdés:

F. Sommer: Die Ahhijawa-Urkunden. München, 1932. (A)

F. Sommer: Ahhijawafrage und Sprachwissenschaft. München, 1934. (A)

F. Sommer: Ahhijawa und keine Ende? IF 55, 1937, 169–297.

Ezekben a művekben megtalálható a további irodalom.

Szövegek:

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköi 1–6. (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der deutschen Orientgesellschaft 30. és 36. köt.) (E)

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköi 1–31. (E)

HT = *L.—W. King:* Hittite Texts in the Cuneiform Character from Tablets in the British Museum. London, 1920.

VBoT = *A. Götze:* Verstreute Boghazköi-Texte. Marburg, 1930.

Szövegfeldolgozások:

F. Hrozný: Code Hittite provenant de l'Asie Mineure. Paris, 1922.

F. Sommer—H. Ehelolf: Das hethitische Ritual des Papanikri von Koman. Leipzig, 1924. (F)

A. Götze: Hattusilis. Leipzig, 1925. (F)

J. Friedrich: Staatsverträge de Hatti-Reiches, I 1926, II 1929. (F)

A. Götze: Madduwattas. Leipzig, 1928. (F)

A. Götze: Die Annalen des Mursilis. Leipzig, 1933. (F)

A. Götze—H. Pedersen: Mursilis Sprachlähmung. Kopenhága, 1934. (E)

A. Götze: The Hittite Ritual of Tunnawi, New Haven, 1938.

F. Sommer—T. Falkenstein: Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I. München, 1938. (A)

¹ Knudtzon, Die El Amarna-Tafeln, Leipzig, 1915.

hogya a levelek ismeretlen nyelve egy új indogermán nyelv.² Bizonyítékai között szerepelt pl. *-miš*, *-tiš* mint 1. és 2. személyű birtokos névmás (vö. *meus*, *tuus*), *mu*, *ta* mint 1. és 2. személyű enklitikus névmás (vö. g. *μοί, τοί*) továbbá a 'legyen' jelentésű *eštu* igealak, amit g. *ἔστω*, lat. *esto* alakokkal vetett egybe. Könyve megállapításait azonban az indogermanisták fagyos közönnyel, vagy a legélesebb visszautasítással fogadták.³ Még 1914-ben is E. Meyer, a világhírű ókortörténész, így nyilatkozott: „der Versuch, die Sprache als indogermanisch zu erweisen, war ein Missgriff, wie jetzt wohl allgemein anerkannt ist”.⁴ A támadások annyira megalapozottaknak látszottak, hogy végül maga Knudtzon is megingott, és lemondott elméletéről.⁵

Azonban már a múlt század végén Chantre, egy francia archeológus, kappadókiai utazásai során Boghazköiben, egy Ankarától 137 km-re keletre, a Halys-folyó ívében fekvő falucskában, több ékiratos táblát talált, amelyekről Sayce megállapította, hogy nyelvük azonos az Arzava-levelek nyelvével. Így felmerült az az archaeológiai megfontolásoktól is támogatott feltevés, hogy itt egy királyi székhelynek kellett lennie. E feltevést fényesen igazolták Hugo Wincklernek, a kiváló assziriológusnak és archaeológus társának, Puchsteinnak 1906-ban megkezdett ásatásai. Egy kb. Athén háromnegyed részének megfelelő, korszerűen megerősített vár romjai kerültek elő, s benne egy a knossosi labirintusra emlékeztető palota. A mi szempontunkból a legfontosabb az, hogy a palota egyik helyiségében kb. 10.000 agyagtáblára, az egyik kései hetita király levéltárára bukkantak, melynek 90%-a az Arzava-levelek nyelvével azonos, vagy legalább is ahhoz nagyon közel álló nyelven íródott. Ezt a nyelvet a Bibliában is szereplő *Hittim* (a Luther-féle fordításban *Chetiter*) nevű nép nyelvénként vették, és hetitának nevezték el. A főcél természetesen ez ismeretlen nyelv megfejtése lett. 1915-ben, tehát nem is egy évtizeddel a boghazköji ásatások megkezdése után, Hrozný, az akkor is már neves orientalista, azzal a meglepő felfedezéssel lépett a világ elé, hogy sikerült a hetita nyelvet megfejtenie, és abban a legrégebb indogermán nyelvet fedezte fel. A felfedezést főleg az orientalisták örömmámmal fogadták, az indogermanisták azonban átlagban mereven elzárkóztak és csak nagyon kevesen (így Herbig,⁶ később Sommer) voltak hajlandók a kérdésbe komolyabban belemélyedni. Az

² Knudtzon, Die zwei Arzawa-Briefe, die ältesten Urkunden in idg. Sprache, mit Bemerkungen von S. Bugge und A. Torp, Leipzig, 1902.

³ L. pl. *Justi*, Berl. Phil. Wochenschrift 1903, 368. skk.

⁴ E. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter. Berlin, 1914, 130.

⁵ L. Weber nyilatkozatát az l. j. alatt i. m. 1074. lapján: „Knudtzon hat sie für indogermanisch erklären wollen, nicht ohne starken Widerspruch zu finden, und einer brieflichen Mitteilung kann ich entnehmen, dass er jetzt selber gegen seine frühere Meinung Bedenken hegt.”

⁶ Herbig, Indogermanisches Jahrbuch VIII, 1922, 1–20.

indogermanisták magatartását részben, de csakis részben, menteni tudjuk, ha közelebbről szemléljük a megfejtés körülményeit.

A hetiták éppúgy, mint a korukbeli Elő-Azsia minden népe, az ékírást használták szövegeik leírására. Az ékírás, melynek ha nem is felfedezői,⁷ mindenesetre legrégibb kezelői és terjesztői a sumírok, a képirásból fejlődött, és a fejlődés későbbi fokain is megmaradt a fogalomjegyek és szótagjegyek keverékének. A sumíroktól vették át az ékírást a babilóniak és asszírok, ezek-től a hetiták. Ők is megtartottak számos képjelet, ú. n. ideogrammot, amelyeket, éppen mert fogalmi jelek, minden további nélkül érteni lehet, a nélkül hogy tudnók, hogy egy bizonyos fogalmat a szóbanforgó nyelven hogyan ejtettek. A nem ideogrammokkal, tehát szótagjelekkel írott részeket szintén el tudjuk olvasni, csak legfeljebb úgy állunk vele, mint egy angolul nem tudó egy angol szöveggel.

Hrozný eljárása már most abban állott, hogy elsősorban sok ideogrammal írott szövegekben igyekezett a közéjük ékelt hetita szavaknak értelmét és alaktani szerepét a szövegösszefüggés alapján megállapítani. Az alaktanban az esetek, ill. más végződések megállapítását nagy mértékben megkönnyítette az ékírás azon sajátossága, hogy az ideogrammal írt szavakhoz nagyon sokszor még külön ki teszik annak a szónak a végződését, amelyet az ideogramm helyén olvasni kell, hogy ezzel is mutassák a szó mondatbeli szerepét. (Így pl. király hetitául: *hassus*; a király ideogramma: LUGAL; ha tehát a szót nom-ban használom, utána teszem a végződését: LUGAL-us.)

Hrozný hosszas, fáradságos és aprólékos munka árán végre 1916-ban kiadhatta „Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm“ c. művét, melyben az alaktani egyezések alapján, tehát teljesen Boppnak, az indogermán nyelvrokonság megalapozójának, szellemében mutatta ki a hetita nyelv indogermán voltát. Könyve, mint már jeleztük, kezdetben egyáltalán nem aratott sikert, és hazai indogermanistánk, Schmidt József is teljesen elítélőleg nyilatkozott felfogásáról.⁸

Ha most, 25 évi szakadatlan kutató munka után vesszük kezünkbe Hrozný könyvét, akkor bámulnunk kell szerkezetének és gondolatmenetének nyíleggyenes, töretlen és logikus felépítését, mellyel a magunk részéről csak Vernernek az ősgermán hangsúlyra és spiránsváltozásra vonatkozó, kristálytisza logikájú cikkét tudjuk összehasonlítani.⁹ Az indogermanisták elutasító álláspontját csak a következőkkel tudjuk menteni: 1. Az ékírás jelei sok esetben több jelentésűek. Ez, főleg ismeretlen nyelvnél, bizonytalanságokat okozhat, és ezt a jelen esetben az

⁷ L. erről a kérdésről nálunk legutóbb *Dávid*, Mahler-Emlékkönyv. Bpest, 1937, 58—71.

⁸ *Schmidt J.*, Nyelvtudomány 6, 1916—18, 241. skk.; 7, 1919, 20. skk.

⁹ *Verner*, KZ 23, 1877, 97—130.

indogermanisták az egész olvasás bizonytalanságává általánosították. 2. Hrozný, mint lelkiismeretes tudóshoz illik, sűrűn használta a kérdőjeleket, és alig fordul elő lap, melyen tíz-húsz kérdőjel ne szerepelne. Hogy mennyire befolyásolhatott még jószemű indogermanistákat is ez a lélektani mozzanat, arra a legjobb példa a mi Schmidt Józsefünk, aki Hroznýt ugyan elveti, de Weidnernek a hetitát egészen helytelenül és gyatra alapokon a kaukázusi nyelvekkel rokonító felfogását egészen valószínűnek tartja. Mindezt azért, mert Weidner még oly bizonytalan állításait is biztos fellépéssel adta elő. 3. Ugyanilyen lélektani hiba volt Hrozný részéről az is, hogy mindjárt szöveghasonlításokkal, sokszor két, egymásnak ellentmondó egyeztetéssel is, állott elő, amit a hangtörvényekkel otthonosan bántó indogermanisták rögtön ki is pellengéreztek.

II.

Lássuk már most, melyek azok az alaptények, amelyekre Hrozný felfogását alapozta. Szerintünk a legsúlyosabb bizonyítékokat a hetite nyelv indogermán jellege mellett az igeragozás és a heterokliták szolgáltatják. A hetita ige kétféle praesense közül az egyik a következőképen ragoz (*iā-* 'tenni'):

Sg. 1. <i>iā-mi</i>	Pl. 1. <i>iā-ueni</i>
2. <i>iā-si</i>	2. <i>iā-teni</i>
3. <i>iā-zi</i>	3. <i>iā-nzi</i>

Ha ehhez még tudjuk, hogy a hetitában *t*-ből a palatális magánhangzók (*e*, *i*) előtt *z* = *ts* lett, akkor rögtön látjuk, hogy itt a jólismert indogermán személyragokkal: *-mi*, *-si*, *-ti*, *-nti* van dolgunk. Ilyen egyezés véletlen nem lehet.

A másik perdöntő tény az, hogy az indogermán heteroklisia, amely a legősibb jelenségek közé számít,¹⁰ a hetitában teljes virágjában áll. Így pl. *uādar* 'víz' ragozása a következő:

Nom-Acc. <i>uādar</i>	Abl. <i>uedenaz</i>
Gen. <i>ūedenas</i>	Instr. <i>ūedenit</i> (<i>uedanta</i>)
Dat-Loc. <i>ūedeni</i>	

Hogy *uādar* és ragozása indogermán eredetű, azt nemcsak hangalakja mutatja (vö. phryg βῆδν, ószl. *voda*, germ. *watar*), hanem és elsősorban ragozása, mely a régi *r/n* váltakozást őrzi, éppúgy, mint a következő indogermán nyelvi esetek: ói. *yák-rt*, gen. *yak-nás* 'máj' = g. ἡπαρ, gen. ἡπατος < *-n-tos* 'ua.' = lat. *iec-ur*, gen. *iec-inis* (később kontaminációval *īecineris* [-oris]);

¹⁰ L. legutóbb: Benveniste, Origines de la formation des noms en indo-européen I. Paris, 1935.

gót *wato*: gen. *wat-ins*, ófn. *wazzar* stb. Ez a heteroklisia anynyira sajátosan indogermán vonás, hogy ez az egyezés már magában is alkalmas a hetita nyelv hovatartozásának eldöntésére. Ehhez járul azonban még egy sereg más részletegyezés. Nézzük pl. egy hetita *a*-tő (idg. *o*-tő) és egy *u*-tő ragozását.

Sg. Nom.	<i>antuhsas</i> 'ember'	Sg. N. <i>assus</i> 'jó'	Pl. <i>assaues</i>
Acc.	<i>antuhsan</i>	A. <i>assun</i>	<i>assaus</i>
Gen.	<i>antuhsas</i>	G. <i>assauas</i>	<i>assauas</i>
Dat-Loc.	<i>antuhsi</i>	D. <i>assaui</i>	<i>assauias</i>
Abl.	<i>antuhsaz</i>	N—A. <i>assu</i>	<i>assaua</i>
Instr.	(<i>teshit</i> 'áloommal')	neutr.	

Már ebből is látható, hogy a hetitában nincsenek a tövek szerint élesen elkülönülő deklinációk, a ragok mindenütt egyformák. A legszembeszökőbb egyezést mutatják a nom-i -s, acc-i -n, és gen-i as = idg. -os, vö. g. -ος. Ennél is meglepőbb azonban a közölt *u*-tő. Könnyen látható ugyanis, hogy *assus*: *assu* teljesen egyezik a g. ἄδύς: ἄδύ párral, sőt megvan még a suffixumi ablaut is: -u- és -au- váltakozik, csakúgy mint a görögben -u- és -eu- (-ef-): ἄδύς gen-a ἄδέ(φ)ος, pl. nom-a ἡδεῖς < *ἡδέφες, ill. ἡδέ(φ)α.

Ugyanilyen, az indogermán nyelvjárási viszonyok meghatározása szempontjából jelentős tény, hogy a hetitában is előkerültek a latinból oly jól ismert *r*-végű medio-passzív ragok. Így pl. a *ki*- 'feküdni' töből (vö. g. κεῖ-μαι) a praes. sg. 3. *ki-tari* 'fekszik', pl. 3. *kii-antari* 'fekszenek', imp. sg. 3. *ki-taru* 'feküdjék'; az *ar*- 'megjelenni, állni' töből: praes. sg. 3. *ar-tari* 'áll', pl. 3. *ar-antari* 'állnak', imp. sg. 3. *ar-taru* 'álljon', pl. 3. *ar-antaru* 'álljanak', ahol is nemcsak az *r*-elem szerepel magában, hanem a *t*-elemmel kombinálva, mint a latin -*tur*, -*ntur* ragokban.¹¹

Nem szándékunk hetita alaktant nyújtani, hisz arra most már több, egészen kitűnő munka található.¹² Célunk csak az volt, hogy megmutassuk: éppen az alaktan az, ami a hetita nyelv indogermán jellegét bizonyítja. Hrozný érdemeit csak öregbíti, hogy mindezen összefüggéseket nagyrészt már ő is meglátta.

A hetita szókincs indogermán örökségét megállapítani már nehezebb kérdés. A legnagyobb nehézséget az okozza, hogy az írásban nem jut világosan kifejezésre a tenuis és media közti különbség, de nagyon sokszor a vokálisok (*e*, *i*) is csak nehezen rögzíthetők. Így pl. *pi-da-a-i* olvasási lehetőségei: *pidāi*, *pedāi*, *bidāi*, *bedāi*. Mivel tehát nemcsak a zárhang és hehezetes párja közti különbség szűnt meg (ez bekövetkezett a legtöbb indogermán nyelvben), hanem a zöngés és zöngétlen zárhang sem különböztethető meg biztosan, tág tere nyílik az etimológizálásnak, és ennek megfelelően kevés az evidens szófejtés. Ezen

¹¹ V. ö. Szidarovszky, EPhK 63, 1939, 129. skk.

¹² L. a bibliográfiát!

túlmenőleg úgy látszik, hogy a hetita szókincsbe számos idegen elem szivárgott be. Ennek ellenére már eddig is számos evidens összeállítás volt található. Ilyenek:¹³

ed- 'enni': lat. *edo*, g. ἔδομαι.

es- 'lenni': lat. *es-se*, g. ἔστί.

eshar 'vér': g. ἔαρ, lat. *assir*.

dā(i) 'helyezni': g. τιθεῖν, ói. *da-dhā-mi*.

mekki- 'sok': g. μέγας, gót *mikils*.

mallanzi 'örölnék': lat. *molo*, ném. *mahlen*.

kuen- 'ütni, ölni': idg. **g^hhen-* (ói. *han-*, g. θείνω, ἐπεφνον).

nebis 'ég': g. νέφος, de különösen ószl. *nebo* 'ég'.

luk- 'világítani': *lux*.

uādar, gen. *uedenas* 'víz', l. feljebb.

ūes 'öltöztetni': lat. *vestis*.

pahhur 'tűz': g. πῦρ.

genu 'térd': lat. *genu*.

assus 'jó' = g. εὖς < **esus*.

arras 'alfel': ófn. *ars*, g. ἄρρος.

dalugasti 'hosszúság': ószl. *dlagostu*!

A hetita alaktant, mint már jeleztük, nagyrészt Hrozný hozta ismét napvilágra. Ugyancsak sikerült neki nagyon sok szónak a jelentését elsőnek végérvényesen megállapítania. Természetes azonban, hogy a szűz terület mindig több kutatót csábított. Az írás miatt elsősorban számbajövő orientalisták közül mint úttörők kiemelendők: Delitsch, aki a hetita írástudók által kancelláriai használatra készített sumír-akkád-hetita szójegyzékek töredékeit dolgozta fel elsőnek, és igen sok (sajnos, a szövegekben ritkábban, vagy egyáltalán elő nem forduló) szó jelentését állapította meg még 1914-ben¹⁴; a már említett Weidner és a finn Holma, akik mindketten a szójegyzékekkel foglalkoztak, és akik közül az első a kaukázusi, a második pedig — szógyeztetéses alapon — az indogermán rokonság mellett foglalt állást¹⁵; Götze, akinek nagyon sok szöveg feldolgozását, s számtalan grammatikai és szótári kérdés tisztázását köszönhetjük; a francia Delaporte, az első rendszeres nyelvten írója, és végül a zseniális Forrer, akivel még találkozunk. Az indogermanisták közül elsőnek Sommer merült alá az ismeretlen mélységekbe; Friedrich, a hetita-kérdés történetének szakavatott írója, maga is számtalan kérdés tisztázásához járult hozzá; a későbbiek közül

¹³ A következőkhöz v. ö. Friedrich, ZDMG 76, 1922, 153. skk. és Ebert's Reallexikon der Vorgeschichte I, 1924. s. v. Altkleinasiatische Sprachen.

¹⁴ Delitsch, Sumerisch-akkadisch-hettitische Vokabularfragmente, Leipzig, 1914.

¹⁵ Weidner, Studien zur heth. Sprachwissenschaft I, Leipzig, 1917; Holma, Les vocabulaires sumérs-accado-hittites, Helsinki, 1917.

a dán Pedersen és az amerikai Sturtevant érdemelnek említést. Együttes fáradozásuknak köszönhető, hogy a hetita nyelv grammatikája és szókincsének jórésze ma már sziklaszilárd alapokon nyugszik, sőt Sturtevant már összehasonlító nyelvtanának megírására is vállalkozhatott.

Természetes, hogy a szókincs, melyet legnagyobbbrészt csak kombinatív módszerrel, az összefüggés alapján lehet megközelíteni, még számos kérdőjelet mutat, melyet éppen szövegeink egyoldalúsága és kis száma miatt talán sohasem fogunk tudni teljesen eltüntetni.

III.

Abból a tényből, hogy a hetita nyelv, melynek emlékei Kr. e. 1400-ig nyúlnak vissza, a legrégibb hagyományú nyelvvé lépett elő, önként következik óriási jelentősége az indogermán nyelvtudomány szempontjából, hisz a legrégibb ind emlékek is csak 1000-ig érnek, a görög hagyomány pedig csak 700 körül kezdődik. És itt a hetita tényleg óriási meglepetésekkel szolgált.

1. Annak ellenére, hogy hagyománya több évszázaddal régibb, mint a görög és óind nyelveké, a hetita mégis sokban modernebb, néhol egészen a mai román vagy germán nyelvek fokán áll. A dualisnak semmi nyoma, pedig Athénban csak a IV. században tűnik el,¹⁶ ezzel szemben egészen modernül ható körülírt multtal rendelkezik, amelyet éppúgy, mint a modern nyelvek, az ige participiumával és valamely segédige jelen, illetve múlt idejével alkot. Meglepő jelenség továbbá, hogy az eddig indogermánnak elismert 3 nemmel szemben csak 2 nem van: *genus commune* és *genus neutrum*. Tudjuk, hogy több indogermán nyelvben a nem kiveszett (pl. örm., angol), ill. kiveszőben van (pl. a litvánban már csak két nem van a névszónál), tehát ez lehet a hetita részéről egy örökség elvesztése. Ha viszont elfogadjuk Meilletnek más adatokra támaszkodó, igen valószínű elméletét,¹⁷ hogy t. i. a 3 nem kifejlődése előtt csak az '*animé—inanimé*' ellentét létezett, akkor a hetita igen archaikus állapotot képviselhet. Archaikus vonás az is, hogy a névszónál még nem különültek el a deklinációk úgy, mint minden ismert indogermán nyelvben: a hetitában csak egy ragozás létezik, nincs -o -ā, -i -u, mássalhangzós tövű ragozás, aminek pedig mostani ismereteink alapján már indogermán eredetűnek kell lennie. Az igeragozásnál is mutatkoznak archaikus vonások: a hetitában is van kétféle igeragozás, a -mi és -hi-konjugáció, csak hogy ez a különbség nem esik egybe az indogermán thematikus-athematikus különböztetéssel. Ezzel szemben csak két idő: jelen és múlt, csak egy igető létezik; coniunctivusnak és optativusnak semmi nyoma.

¹⁶ L. pl. Wackernagel, Vorlesungen über Syntax. I, Basel, 1926^a, 73. skk.

¹⁷ Meillet, BSL 32, 1931, 1. skk.

Mindezen vonások együttvéve inkább a mellett szólnak, hogy a hetita archaikus nyelv, sőt úgy látszik, hogy bizonyos indogermán sajátosságok kialakulása előtti időben szakadt ki a közösségből. Ezek a megfontolások vezették már a 20-as évek közepén Forrert és Ungnadot, később Kretschmert arra a feltevésre, hogy a hetita nyelv nem a különböző indogermán különnyelvekkel áll egy fokon, nem azok testvére, hanem az indogermán alapnyelvvvel rokon, vagyis (hogy a családképnél maradjunk) a hetita a különböző indogermán nyelvek nagynénje.¹⁸ E szerint a hetita és az indogermán nyelvek megint egy magasabb egységbe, az *indohetitába* foglalandók össze. E felfogásnak, mely felé a nyelvi adatok alapján magam is hajlok, az indogermán nyelvek szétválásának kronológiája némileg ellene mond. Ha ugyanis feltesszük, hogy a hetiták körülbelül Kr. e. 2000 táján törték át a Balkánról Kis-Azsiába, akkor az indohetita csoportból való kiválásuk körülbelül 2500 táján, Közép- vagy Kelet-Európában következhetett be. Ezzel viszont nehezen egyeztethető össze, hogy a görögség, amelynek nyelve az indohetita felfogás szerint csak jóval ez után az időpont után alakulhatott ki, a legújabb archaeológiai kutatások szerint (főleg Fuchs műveire gondolok¹⁹) már 2000, sőt 2300 táján megkezdte lassú beszivárgását későbbi lakhelyeire. E nehézségek némileg csökkennek, ha a görögség kiválását későbbre, mondjuk valamivel 2000 utánra lehet leszállítani, a hetiták kiszakadását pedig 3000 körülre emeljük.

Nyelvészeti oldalról e felfogás mindenesetre nehezen cáfolható. Megpróbálta ezt Pedersen,²⁰ azonban érvelése nem helytálló, sőt éppen ő emelt ki több e felfogás mellett szóló dolgot, és Sturtevant alig két éve megint az indohetita felfogás mellett szállt síkra.²¹ A nyelvi tények és a praehistoria közötti ellentmondás feloldása mindenesetre még beható vizsgálatokat kíván mindkét tudomány részéről.

2. Még nagyobb jelentőségre tett szert a hetita nyelv az indogermán ablautproblémák vizsgálatában. Ismeretes, hogy az első komoly ablautrendszer megalkotója, a francia Saussure, az indogermán hosszú vokálisokat nem tartotta eredetieknek, hanem úgy gondolta, hogy az *e* alapvokális és egy *laringális* elem egybeolvadásából keletkeztek.²² A német iskola, melynek

¹⁸ Forrer, Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 61, 1921, 26. sk., Kretschmer, Glotta 14, 1925, 300. sk.; 28, 1940, 231. skk.

¹⁹ Fuchs, Neue Jahrbücher, NF. 2, 1939, 165–174; Wiesner, uo. 1941, 184–207.

²⁰ Pedersen, Hittitisch und die anderen indo-europäischen Sprachen, Kopenhága, 1938, v. ö. szerző ismertetését EPhK 65, 1941, 336. skk. Pedersen előtt már Mansion, Mélanges Pedersen, Kopenhága, 1937, 480–87.

²¹ Sturtevant, Language 15, 1939, 11–19.

²² F. de Saussure, Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes, Leipsick, 1879.

legtehetségesebb és legeredetibb képviselője ezen a téren a nemrég elhunyt Hirt Hermann volt, e felfogást elvetette. Möller és Pedersen azonban átvették Saussure kezéből a fáklyát,²³ és a hetita nyelv felfedezése, úgy látszik, nekik ad igazat. E felfogás legújabb és legrendszeresebb képviselője a lengyel Kuryłowicz, és az ő eredményeit próbálta Benveniste továbbfejleszteni.²⁴ Kuryłowicz nagyon is matematizáló, de alapjaiban kétségkívül helyes és új utakat nyitó elmélete nagyjában a következő: Az indogermán alapnyelvben, amelyben csak az *e* alapvokális létezett, volt három (esetleg négy) laringális hang (?_1 , ?_2 , ?_3 , [?_4]). Ezek természete onnan ismerhető fel és hatásuk abban nyilvánul, hogy az utánuk következő *e* hang színét módosítják, még pedig a következőképpen: $\text{?}_1 + e > e$, $\text{?}_2 + e > a$, $\text{?}_3 + e > o$. Ha *e* laringális hangok az *e* hang után következnek, akkor a megfelelő átszínezés után mássalhangzó előtt hosszú magánhangzót adnak, tehát $e + \text{?}_1 > \bar{e}$, $e + \text{?}_2 > \bar{a}$ és $e + \text{?}_3 > \bar{o}$. Mivel *e* laringális hangok az indogermán nyelvekben eltűntek, azért a megfelelő laringális rendszerint csak a különnyelvi hatásai alapján állapítható meg. Így pl. **ed-* 'enni' régebbi * ?_1 *ed-*; **ap-* 'folyó' (lat. *amnis* < **ap-nis*) régebbi * ?_2 *ap-* stb.; vagy **stā-* 'állni' = **ste* ?_2 , **pō-* 'inni' = **pe* ?_3 . Ezen rendszer előnye, hogy eltűnik a Hirt rendszerében nehézségeket okozó nehézbázis (v. ö. az óind merev gyökereket!), és rendkívül sok, eddig egyáltalában nem magyarázható, ablautnehézséget old meg frappáns módon. A feltételezett laringálisok azonban, amelyekhez egyébként találó párhuzamot szolgáltat az óségi hangállapot, az ismert indogermán nyelvekben nem mutatathatók ki! Segítségünkre jön azonban az alapnyelvi hangrendszer felépítésében a hetita nyelv. Kétségkívül igaza van ugyanis Kuryłowicznak, mikor azt állítja, hogy legalább a ?_2 még megvan *e* nyelvben. Nyilvánvalóan mutatják ezt a következő párhuzamok: het. *hantezzis* 'első': lat. *ante*; het. *harkis* 'fehér': g. ἀορής 'fénylő' stb. Amint látjuk, a hetita *ha-* szókezdetnek a többi nyelvben egyszerű *a-* felel meg, amiből következik, hogy ?_2 , amely az *e* alapvokalist *a*-színűre festi, a hetitában fennmaradt, mint *h*. És ez csak egy olyan eset, mikor a hetita utólag igazol az alapnyelv szerkezeti vizsgálatából adódó feltevéseket.

Ugyanígy megvilágosítólag hatott a hetita nyelv a rejtélyes perfektumi ragok kérdésében is. Mind valószínűbb ugyanis, hogy az indogermán perfektum tökéletes megfelelője a hetita *hi*-konjugáció *praesense*.²⁵

Nem túlzunk tehát, ha azt állítjuk, hogy a század eleje.

²³ Pedersen, id. m.

²⁴ Kuryłowicz, *Études indo-européennes* I, Krakó, 1935; Benveniste művét l. 10. j. alatt.

²⁵ V. ö. Kuryłowicz, *Symbolae grammaticae Rozwadowsky* I, Krakó, 1927, 95–104; BSL 33, 1932, 1–4.

a híres Grundriss újjászületése óta tespedésbe merült indogermán nyelvészetben a hetita nyelv felfedezése indított el új, pezsgő vérkeringést.

IV.

A hetita nyelv azonban nemcsak az összehasonlító nyelv-tudományban volt hivatva az új problémák tömegét felvetni. 1924-ben Forrer olyan felfedezéssel lépett a tudós világ elé, amely a szaktudósok szűk körén kívül a görögség minden hívének szívét is gyorsabb dobogásra készítette. Forrer ugyanis azt állította, hogy a boghazköji szövegekben *Homéros előtti görögökre bukkant*.²⁶

Érdekfeszítő előadásának gondolatmenete nagyjából a következő: A Kr. e. 14–13. században a hetiták többnyire ellenséges viszonyban állanak egy *Ahhijavā* v. *Ahhijā* nevű országgal. Ezt az országot Forrer Pamphyliában keresi, és mivel Pamphylia a legrégebb görög birtokok közé tartozik, azért *Ahhijavā*-t **Ἀχαϊῶν*-val, vagyis az *Ἀχαϊοί* országával azonosítja. *Ahhijavā* egyik királyának neve *Tavagalavas*. Ez szerint, az ékírás torzításait leszámítva, nem egyéb, mint az ógörög *Ἑτεροκλέης*, a későbbi *Ἑτεροκλής*. Ez a *Tavagalavas* az *ajavalas* nép királya, mely név mögött Forrer szerint a g. *Αἰφολος*, az *aiol* törzs neve rejtőzik. Mivel *Ahhijavā* a szövegek szerint nagyhatalom, azért Pamphylia csak része lehet e birodalomnak, a birodalom maga a szárazföldi Görögország!

Forrer azonban még tovább megy. *Tavagalavasnak* nemcsak a neve görög, hanem történetileg azonos a Pausaniástól (IX 34, 9) említett *Ἑτεροκλής*-szel, a boiótai Orchomenos királyával. Mivel ennek testvére *Ἀνδρεύς*, és egy hetita szövegben szerepel egy *Antaravas*, aki állítólag *Ahhijavā* és *Lazpas* királya, azért szerint *Antaravas* = *Ἀνδρεύς*, és *Lazpas* = *Λέσβος*. Ugyanígy a híres *Ἀτρεύς* is életre kel a boghazköji szövegekben említett *Attarissijas* vagy *Attarsijas* személyében. *Taruisa* tartomány pedig, mely egy *Truisa*, ill. *Troisa* ejtést is takarhat, a későbbi *Τροία* előzménye.

A mythosok ködébe tűnő görög hérósok és nagymultú helyek ilyen tömeges történetivé válása természetesen élénk benyomást keltett, sajnos megint elsősorban a távolabbállókban. Forrerhez csatlakozott Kretschmer is, és az egyezések sorát azzal gazdagította, hogy a hetita emlékek között szerepel *Mutallu* (= *Muvatallis*) királynak egy *Alaksandu*-val, *Vilusa* királyával kötött szerződése, aminek szerint a görög hagyományban nyilvánvaló megfelelése az a feljegyzés, hogy *Ἀλέξανδρος* vagyis Πάρις, Φίλιος-i királyfi vendégbarátságban

²⁶ Forrer, *Orientalistische Literaturzeitung* 1924, 113–118.

volt a kisázsiai Μότυλος-szal.²⁷ E háromszoros egyezés mindenestre nagyon meglepő.

Az új felfedezés híre futótűzként terjedt el. Kezdetben általános örömujjongás fogadta a boghazköji görögöket, és majd mindenütt hitelre találtak. Az első komolyabb ellenvélemény az 1926-ban tartott hamburgi orientalista-napon hangzott el Friedrich ajkáról. Ő a szóbanforgó anyag átvizsgálása után arra az eredményre jutott, hogy Forrer egyeztetéseinek javarésze kimutathatóan helytelen, a maradék pedig ingatag alapokon áll. Ezenkívül Forrer sokszor vágyaitól vezetve olyan dolgokat olvasott bele a szövegekbe, amit azok nem mondanak.²⁸ Ezzel megindult az a harc, a már-már hírhedtté váló *Ahhijawā-Frage*, amely még ma sem mondható lezártnak.

A következő pozitív lépés az volt, hogy Sommer 1932-ben „Die Ahhijawā-Urkunden” címen kiadta kritikai feldolgozásban mindazon hetita szövegeket, amelyek *Ahhijavā*-t említik. Ezen hatalmas munka végén fájó szívvel abban összegezi eredményeit, hogy a máig ismert szövegek egyáltalán nem támogatják a Forrer—Kretschmer-féle álláspontot. Kretschmer személyeskedésektől sem ment viszontválaszaiban szenvedélyesen védi álláspontját, azonban — és ezt Sommer javára kell írunk — sok régi érvet kellett elhagynia, és majdnem semmi újat sem tudott nyújtani helyettük.²⁹ A kölcsönös viszontválaszok tovább nem érdekelnek bennünket. Hogy áll már most az *Ahhijavā*-kérdés?

Annyit Sommer kétségtelenül bebizonyított, hogy *Ahhijavā* nem lehet a szárazföldi Görögország. *Ahhijavā* egy kisázsiai tartomány, helye nem állapítható meg biztosan, lehet, hogy Kilikiában keresendő. Ugyanígy eltűntek a porondról a *Tavagalavas* = Ἐτεοκλῆς, *Attarissijas* = Ἀτρεύς, *Antaravas* = Ἀνδροεύς, *ajavalas* = Αἰφολός, *Lazpas* = Λέσβος stb. azonosítások. Legfőbb érvnek talán az *Alaksandus* név maradt meg, de csak egy ideig. Sommer ugyanis — e felől meg vagyok győződve — minden kétséget kizáróan kimutatta, hogy *Alaksandus* görög eredetű nem lehet. Ha van valami összefüggés az *Alaksandus* és Ἀλέξανδρος nevek között, ami biztosnak látszik, az csak abban állhat, hogy a görögök átvettek egy kisázsiai személynevet, amelyet népetimológiával görögössé tettek.

Ezek alapján tehát úgy látszik, hogy az *Ahhijavā*-kérdés holtpontra jutott. A hetiták a görögökről, akik pedig már a 14. század végétől kétségtelenül jelen voltak Kis-Ázsia nyugati és délnyugati partvidékén, nem adnak hírt. Ennek ellenére abban, aki csak egyszer is hallotta az *Ahhijavā* nevet, örökké

²⁷ Kretschmer, Glotta 13, 1924, 205—13.

²⁸ Friedrich, Kleinasiatische Forschungen I, 1927, 87—107.

²⁹ L. a bibliográfiát!

ott fog kísérteni az a gondolat, hogy mégis csak kell, hogy ennek a névnek valami köze legyen az 'AγαιFoi'-hoz. S ha most nem is látunk tisztán, reméljük, hogy újabb szerencsés felfedezések ezen a téren is közelebb visznek az igazsághoz.

V.

Befejezésül még csak a hetita nép környezetéről, és hogy úgy mondjam, egyéni színéről, egyéni teljesítményeiről szeretnék szólni.

A hetita nyelvről magáról már elég sokat szoltam. Itt még csak két vonást szeretnék kiemelni, amelyek a többi indogermán nyelvtől többé-kevésbé elválasztják. Ezek: 1. az *-nt*-képzős participium a hetitában tranzitív igénél mindig passzív jelentésű; így pl. *dā* 'venni': *dants* (írva *danza*) 'elvelt', *harnink* 'pusztítani': *harninkants* (írva *-anza*) 'elpusztított'; természetesen az intranszitiv igéknek a participiuma is intranszitiv: *pāimi* 'megyek' participiuma *pants* (írva *panza*) 'menve'. 2. Szókezdő *r*- nem létezik, minden szókezdő *r*- elé valamilyen vokális lépett. Ez feltűnően egyezik az ismert görög és örmény prothézissel.³⁰

Már ez utóbbi nyelvi tény alapján is fel kell vetődnie annak a kérdésnek, hogy nem közös szubsztrátum hatásáról van-e szó, és ha igen, milyen hatásai mutatkoznak még a szubsztrátumnak? Itt elsőrendű fontosságú az a tény, amiről szintén a feliratokból értesültünk, hogy a hetiták nem a saját anyanyelvüket nevezték hetitának, ill. *hatti*-nak, hanem egy egészen elűtő szerkezetű, valószínűleg már akkoriban sem élő, hanem kultikus nyelvvé merevedett nyelvet.³¹ Ez a modern tudomány által megkülönböztetésül *protohatti*-nak keresztelt nyelv előszeretettel alkalmazza az indogermán és a sémi nyelvekben egyaránt szokatlan praefixumokat, és valószínűleg a kaukázusi nyelvekkel rokon, ami arra mutat, hogy az őslakosság nyelve lehetett. Kétségtelen, hogy ez az őslakosság, amely számbelileg valószínűleg nagyobb volt a hódítóknál, nemcsak a kultuszra, hanem az élet egyéb vonatkozásaira és a nyelvre is rányomta bélyegét. És itt egy dolog feltűnő, amit még nem sikerült végérvényesen tisztázni, sőt ami mellett rendszerint el is szoktak menni.

A hetita hódítás általános feltevése szerint Kr. e. 2000—1800 között zajlott le. A hiteles hetita hagyomány maga csak kb. 1400 körül indul meg. Igaz ugyan, hogy az 1650 körül élt *Telipinus* király trónutódlást szabályozó rendelete röviden vázolja

³⁰ W. Petersen, *Mélanges Pedersen*, 1937, 475. sk., azt állítja, hogy a hetiták az indogermán szókincsből az *r*-kezdetűeket mind elhagyták (valószínűleg a substrátum hatására), és másokkal helyettesítették. Ez egyelőre még nagyon korai következtetés.

³¹ V. ö. Friedrich, *Hethitisch und kleinasiatische Sprachen*, Berlin—Leipzig, 1931.

az 1800—1650 közti időket, de ez a szöveg is kétségtelenül későbbi eredetű, s esetleg csak protohatti vagy akkád eredetiből készült fordítás.³² Ezután kerek két évszázadig semmit sem halunk az eseményekről, és csak 1450 óta vannak megint értesüléseink. Ha már most szemügyre vesszük a Telipinus-szövegben szereplő legrégibb királyok névsorát, a következő személyeket találjuk: *Pithana*, *Anitta*, *Tudhalija*, *Pavahtelmah*, *Labarna*, *Hattusilis*, *Mursilis*, *Hantilis*, *Zidanta*, *Ammuna*, *Huzzija*, *Telipinus*. Annyi első hallásra kitűnik, hogy indogermán név egy sincs köztük, sőt a legtöbb kimutathatólag kisázsiai eredetű. Ha ezzel szembeállítjuk azt a tényt, hogy a 15—14. századok folyamán a szomszédos Mitanniban a hatalmat kezébe kerítő árja réteg már uralkodóinak a nevében is elárulja magát,³³ akkor ez mindenesetre gondolkozóba kell, hogy ejtsen a hetita hódítás természete feől.³⁴ Fokozza csak a nehézségeket, hogy Gelb szerint úgy archaeológailag, mint a nevek alapján is valószínű, hogy az ú. n. őhetita birodalom tulajdonképpen protohatti volt, és az indogermán hetiták csak az újhetita birodalomban jutnak szóhoz.³⁵ Ha ezt az elméletet nem is fogadjuk el teljes mértékben, a jelzett nehézségek mégis óvatosságra készítenek a hetita bevándorlásról eddig vallott felfogást illetően.

Ami már most az egyéni teljesítményeket illeti, a hetita nép egyénisége, külön színe három területen érezhető: az irodalom, az államszervezet és a jog terén.

Az irodalom természetesen beleilleszkedik a korabeli előázsiai kultúrkörnyezetbe. Vannak kultikus szövegek, omenleírások, istenhimnuszok, átvették az egész ókori világban ismert Gilgameš-eposzt stb. Egy dolog azonban önálló újításnak látszik. Ez pedig az, hogy a hetiták túlhaladva az egyszerű analis-feljegyzéseken, eleven, összefüggő és mondhatni, okozati összefüggéseket követő történetírást teremtettek meg, amelyet később az asszírok is átvettek. Míg azonban az asszíroknál a király áll a középpontban, tőle indul ki és hozzá tér vissza minden, addig a hetita feljegyzések emberibbek, ha úgy tetszik, demokratikusabbak, mert a király mellett a ténylegesen cselekvő személyek is megkapják azt, ami őket megilleti.

³² Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chicago, 1935, 18.

³³ L. Friedrich, *Reallexikon der Assyriologie* I, 1924, 136 B skk.

³⁴ Nem ellenérv az, hogy pl. az itáliai törzseknél sem találunk indogermán neveket (t. i. a Vollnamen-típust, l. pl. *Solmsen—Fränkel*, *Indogermanische Eigennamen*). Az itáliai törzsek akkor lépnek a történelem színpadára, mikor az egész félsziget már egységesítő idegen, nagyrészt etruszk, hatásokon ment keresztül, ami elsősorban éppen a névrendszerben tükröződik. Ezt *Schulze* korszakalkotó munkája óta (*Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, 1904) senki sem vonja kétségbe.

³⁵ Gelb, i. m. 10. skk., különösen 16—18. — A tradicionális felfogás mellett Hardy, *The Old Hittite Kingdom*, *American Journal of Semitic Languages* 58, 1941, 177. skk., különösen 186.

Ez a szabadabb levegő járja át az állam szerkezetét is. A hetita király nem kényúr, hanem csak *primus inter pares*. A nemesek tanácsa, a *pankus*, választja, ill. később hozzájárulásával elfogadja az új királyt; ellenőrzi a király tetteit; ha a király a családja ellen vét, felelősséggel tartozik ennek a nemesi gyűlekezetnek, sőt ha családtagjai közül valakit megöletett, halálbüntetéssel sújthatta a tanács.

Ugyanez a helyzet a jog terén is. Ha összehasonlítjuk a hetita családi viszonyokat, vagy az igazságszolgáltatás módjait a korabeli előázsiai helyzettel, azt kell tapasztalnunk, hogy sokkal emberségesebbek, sokkal szabadabbak, mint a megfelelő asszír intézkedések. Nem ok nélkül keres ezen eltérő magatartás mögött Aistleitner is faji különbséget, tehát indogermán örökséget.³⁶

Végezetül szeretnők összefoglalni a még megoldásra váró főbb problémákat. Ezek: nyelvi téren: az indogermán nyelvek és a hetita közötti viszony végleges tisztázása, és a még eléggé elhanyagolt hetita mondatnagyon pontos és rendszeres kidolgozása. A többi területen: Kis-Ázsia indogermanizálásának felderítése az archaeológia, történelem és nyelvészet együttműködése alapján, végül a látszat szerint Nyugat felé hídként szereplő hetita művészet eredetének és hatásainak kikutatása.

Szemerényi Oszvald.

Geschichte und Probleme der Hethitologie.

Einleitend gibt Verf. eine kurze Übersicht über den Gang der Entzifferung des Hethitischen, der unloslich mit dem Namen Hrozný's verbunden ist. Wie die meisten Indogermanisten des Auslandes, verhielt sich auch der wenig bekannte, aber ausgezeichnete ungarische Sprachforscher, Josef Schmidt, den Ergebnissen von Hrozný gegenüber scharf ablehnend. Die Ursache dieser Erscheinung sucht Verf. ausser der bekannten Uneingeweiheit der Indogermanisten in die Keilschrift hauptsächlich darin, dass Hrozný die Fragezeichen nicht scheute, wodurch in dem Fernerstehenden ein Gefühl der Unsicherheit erweckt wurde. Am besten beweist dies die Tatsache, dass J. Schmidt Weidner's Theorien, die ja heutzutage fast allgemein abgelehnt werden, nur lobend anerkennen kann.

Nach der kurzen geschichtlichen Einleitung versucht Verf. diejenigen Gebeite zu beleuchten, auf denen das Hethitische unerwartete und überraschende Probleme gestellt hat, deren Lösung teils auch heute noch nicht zu endgültigen Ergebnissen gelangt ist. Diese Problemkreise sind: 1. Indogermanische Dialektologie und Lautlehre; 2. Ahhijawā-Frage; 3. die hethitische Landnahme.

1. Die auf den ersten Blick auffälligen Unstimmigkeiten zwischen Hethitisch und dem bisher bekannten Indogermanischen führten mehrere Forscher auf die bekannte indohethitische Hypothese, dessen Hauptvertreter heute Sturtevant ist. Pedersen's Versuch, die Abweichungen

³⁶ Aistleitner, Az írártos családi jog főbb vonásai, Budapest, 1941, 30, 33.

als unabhängige Neuerungen der indogermanischen Sprachen, bzw. als Verfallserscheinungen des Hethitischen aufzufassen, ist augenscheinlich misslungen. Abweichungen verschiedenster Art und ein aus dem Studium des Hethitischen entstehendes allgemeines Gefühl sprechen dafür, obwohl Verf. überzeugt ist, dass auch die grossen Abweichungen (das Vorhandensein von nur zwei Geschlechtern; andersartige Organisation der *mi-* und *hi-*Konjugation) nicht zu leugnen sind.

Das meiste hat aber die idg. Sprachwissenschaft dem Hethitischen auf dem Gebiete der Lautlehre, näher bestimmt der Ablautfrage, zu verdanken. Verf. scheint der Streit zwischen Saussure und Hirt zugunsten ersteren entschieden zu sein. Die weitere Forschung wird sich in den Bahnen von Kuryłowicz bewegen müssen.

2. Die durch Forrer ins Leben gerufene und immer verdrüsslichere Ahhijawā-Frage scheint nach den grundlegenden Arbeiten von Sommer vorläufig an den toten Punkt gelangt zu sein. *Alaksandus* allein kann mit seiner zweifelhaften Kraft die Last der Griechen nicht tragen.

3. Nach fast einstimmiger Ansicht der Forscher muss die Hethiterinvasion in den Anfang des II. Jht-s (rund 1800) versetzt werden. Aus diesem Zeitansatz erwachsen der indohethitischen Hypothese, wie leicht einzusehen, grosse Schwierigkeiten, da ja heutzutage die Anfänge der Indogermanisierung Griechenlands schon auf das letzte Drittel des III. Jht-s festgesetzt werden. Anderseits meint I. Gelb auf Grund der kleinasiatischen Archäologie mit den indogermanischen Hethitern nicht über das XV. Jhd't hinaufgehen zu dürfen. Diese Auffassungen stellen alle so grosse Schwierigkeiten, dass nach der Ansicht des Verf.-s noch lange Arbeit nötig sein wird, bis wir auf Grund eingehender Durchforschung des sprachlichen und archäologischen Befundes in dieser Frage klar sehen werden.

Abschliessend gibt Verf. eine kurze Charakteristik der Eigenart des hethitischen Volkes, die sich hauptsächlich in der originellen, nicht vom alten Orient abhängigen Geschichtsschreibung, und auf den Gebieten des freien, aristokratisch-liberalen Staatswesens und Rechtslebens kundtut.

O. Szemerényi.

VÁRDAI BALÁZS A HUMANISTA PÁRIZSBAN.

I.

A magyar tanulók Párizsba irányuló zárandoklatai, franciaországi vándorlásai az eredményes munka termékeny jegyében fogantak meg. Az idegen környezetben egyéniségüket nem veszítették el, sőt alkotó erejükkel még a francia szellemiség, a nyugati gondolat építéséhez messze földön is utat és módot találtak.

Szereplésükből nem hiányzik a jókedv és mulatság, de ezen felülemelkedve, országuknak, „nációjuknak“ igyekeztek tisztességére, merném azt mondani, tudatosan dicsőségére lenni. Magyarországi Sándor emléket tanítványa, az olasz Prosper de Reggio ragaszkodással őrzi jegyzeteiben a XIV. század hajnalán. A Ferenc-rend két dísze, Magyarországi Miklós mester és társa, Máté, megosztja Duns Scotus keserves kenyerét, a szám-

üzetés könyörtelen napjait. A Nacio Germania életében Magyarországi Tamás megtisztelő helyet vívott ki magának, 1408-ban a Nemzetség prokurátora volt.

Hagyományukat tudatosan folytatták a későbbi századok külföldön tanuló magyar diákjai is, kik a középkor nemes örökségét a humanizmus értékével egyeztették össze. A XVI. század elejének nevezetes párizsi diákja, Gosztonyi János győri püspök, alázatos egyéniségében lép elénk, kinek mecénási tevékenységét, reformszellemét, új tudományért lelkesülő érdeklődését Eckhardt Sándor írta meg.¹

Szelestei Gosztonyi János püspök párizsi szereplése szorosan egybeolvad a híres Sorbonne-i doktor, Josse Clichtove működésével, teológiai munkásságával. A püspök 1513 végén, 1514 elején tartózkodik Párizsban, ez idő alatt megismerkedik a párizsi humanizmus jeles munkásaival, s ennek a barátságnak gyümölcseként ajánlja az említett Josse Chlichtove három munkáját a püspöknek. Az *Elucidatorium Ecclesiasticum* (1516) előszavában Gosztonyi mint az újplatonikus misztika csodálója jelenik meg. Ebben a liturgikus szövegeket magyarázó munkában maga Gosztonyi is segítette a Sorbonne tudósát. Valószínűleg ő adta kezébe az 1498-as velencei magyar legendariumot, és ennek alapján magyarázza Clichtoveus a magyar szentek himnuszait az idézett munkában.

Másik két munkája, a *De Regis Officio* és a *De Necessitate Peccati Adae* 1519-es párizsi kiadása újabb bizonyítékok a püspök inspiráló jelenlétének Párizsban.²

Clichtoveuson kívül a Sorbonne egy másik tanára, Hieronymus ab Hangesto is neki ajánlja értekezését *Introductorium morale* címmel.³

De szoros barátság fűzte a magyar főpapot, a józan reform, derűs életszemlélet, mérsékelt aszkézis egy másik képviselőjé-

¹ Eckhardt S.: Magyar humanisták Párizsban, Budapest, 1929, Minerva-Könyvtár XIX.

² A. Eckhardt: Un humaniste hongrois à la Sorbonne au début du XVIe siècle. Bulletin du Comité international des Sciences historiques. Paris, 1939. No. 43. p. 143—151.

³ Jérôme de Hangest, Compiègne-ben született, 1507-ben került a Sorbonne-ra, amelynek 1513-ban perjele lett; 1514-ben megkapta a doktori főtjeget. Az Arsenal Mss. Lat. 1022 kéziratá szerinti, amelynek szerzőjéből inkább a panegirikus, mint a történész beszél. J. de Hangest élelméjű filozófus, kitűnő matematikus, híres szónok s az eretnekek kalapácsa.

Az *Introductorium Morale*-t, amelynek első kiadása megvan a N. M. Apponyi Könyvtárában, H. 134, 1529-ben mégegyszer kiadja *Moralia* címmel, magyarázatokkal és bővítésekkel. Több kiadatlan munkája maradt, kéziratban. Mazarine: Mss. 3525. Lásd V. Féret: Faculté de Théologie de Paris et ses docteurs les plus célèbres. Paris, Epoque moderne, 1901, Tome II. p. 25. — C. Jourdain: Index Chronologicus Chartarum Pertinentium ad historiam Universitatis Parisiensis. Parisii, 1862, p. 332.

hez, a franciskánus életideál lelkes harcosához, Bonifacius de Ceva-hoz is. A minorita provinciális, kinek életéről az alábbiakban bővebben lesz szó, a keresztény vallás díszének, a pannoniai csillagnak ajánlja *Viatice excursiones* (1515) munkáját. Szent Ferenc szegénysége, alázata találkozott a két lélekben, mert Gosztonyi nemcsak tudásával, hanem alázatával is példát adott nyájának. Szívesen járt a franciskánus klostromba, miséit is ott mondotta, hazatérte után nem szakadhatott el egykönnyen ettől a szívélyes környezettől; ennek a barátságnak ápolását egyik papjára bízta tehát, ki az 1514-et követő években kezébe veszi Bonifacius de Ceva két munkájának kiadását. Ez a párizsi skolasztikus, kire Eckhardt Sándor volt szíves figyelmemet felhívni, Várdai Balázs, Blasius de Varda.

Nevéről eddig Gosztonyi és Bonifacius de Cevával kapcsolatban, csak az említett munkákból értesülünk. Az alábbiakban ismertetni szeretném szerepét a *Viatice Excursiones* kiadásában és bemutatom barátságának későbbi alakulását Bonifacius Cevához, amelynek eredménye a provinciális egy másik munkájának, a *Sermones Quadragesimales*nek kiadása volt. Rámutatnék továbbá arra a humanista körre, amelyhez benső barátság kötötte, s nem utolsó sorban arra a szellemiségre, amelyet az általa kiadott munkák szárnyán táplált át mihozzánk.

II.

A Gosztonyi püspöknek ajánlott munkák legnagyobb része a püspök párizsi tanulmányútja után jelentek meg. Hazatérte után tudós barátaival nem szakította meg a kapcsolatokat, hanem bensőségesen ápolta azokat, egyrészt írásbeli érdeklődés útján, másrészt kint tanuló papjai segítségével. A Nemzeti Múzeum őriz egy Clichtoveus Quaestio-colligatumot, amelyet Gosztonyi Párizsba juttatott kérdéseire küldött francia barátja.⁴ Magyarország tehát frissében kapta meg azokat a munkákat, amelyeket az 1510—1519-es esztendőök újító szelleme termelt ki a Sorbonne és környezetének humanista világában.

Magyar tanulók sem hiányoztak Párizsból ebben az időben, midőn a Sorbonne-on két irány birkózott egymással. Az egyik a középkori tanítás lényegét és módszerét akarta folytatni, a másik meg a filológiát és a renaissance szellemében fogant irodalmi irányt tekintette követendő szabálynak.⁵

Nincs kizárva, hogy már ekkor Párizsban van Kolozsvári Imre, Emericus Pannonius Colosvarinus, Pécsi György,⁶ ki sze-

⁴ Gábel A.: Gosztonyi püspök és párizsi mestere, Budapest, 1936.

⁵ St. d'Irsay: Histoire des Universités, Paris, 1933, T. I. p. 7 et chapitre X.

⁶ A bécsi Egyetem 1528. júl. 20-án tárgyalta kérvényét, amelyből megtudjuk, hogy bölcséleti és hittudományi grádusait Párizsban nyerte el, s a bécsi Egyetemen szentírási magyarázatokat szeretne tartani. Századok, 1875, 673. l.

gény, később a párizsi bölcséleti és hittudományi grádusát bizonyító okleveleit elvesztette. Azután a későbbi híres vitatkozó Szegedi Gergely, kihez 1534-ben egy szerencsétlen párizsi diák, Uray János írt megható levelet. Nyilván azért, mert Szegedi Gergely tudhatta legjobban, mit jelent Párizsban skolasztikusnak lenni, ahol a szegénység Rutebeuf óta a diákság kísértő fantoma.⁷ Olyan alázatosan és meghatóan tudtak kérni ezek a szellemi kincsekért szűkölködők, hogy lehetetlen volt az itthonlevőknek meg nem könyörölni rajtuk. Sok háborúság és küzdelem közt látogatták a dicső és virágzó párizsi akadémiát, ahogy az említett Uray János írja Szegedi Gergelynek: „non sine multo vite discremine Parrisiorum achademiam vel florentissimam astudiorum invisere curavi... precor igitur...!”

A világi papok közül itt tanulhatott ekkor Garay János, bácsi kanonok, feketeadói plébános.⁸ Minden kétséget kizáró módon itt van Nárdai János szentadalberti prépost.⁹ A diákok között legdicsőségesebben Várdai Balázs tartotta fenn emlékezetét, kinek párizsi szorgalmas éveit két munkának kiadása, ha szabad azt mondanom, sajtó alá rendezése dicséri.

Várdai Balázs locsmándi főesperes,¹⁰ a győri káptalan tagja volt. Gosztonyi János baráti körzetéből került tehát Párizsba, itt ismerkedett meg azokkal a férfiakkal, kiknek emléke és barátsága oly kedves volt a humanista püspök előtt. Neve először a *Viatice Excursionés* 1515-ös kiadásának előszavában kerül elő, ekkor már bensőséges barátság volt közte és Bonifacius de Ceva között.

Bonifacius de Ceva életrajzi adatai a közkeletű biográfiákban módfelett hiányos.¹¹ Renaudet munkája ad életének apróbb

⁷ Bunyitai—Rapaics—Karácsonyi: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából, Budapest, 1904. II. 364. A szegény franciskánus Uray János levele párizsi diákjaink keserves sorsára vet érdekes fényt. L. még Fraknói V.: Adalékok a XV. és XVI. századi iskolázáshoz. Századok, 1875, 674. l.

⁸ Páduában doktorál 1525-ben mint Artium doctoris Parisiensis, tehát 1519 táján Párizsban lehetett. Veress E.: Olasz Egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Budapest, 1941, 182. l.

⁹ Sörös P.: Adatok Felsőszélestei Gosztonyi János püspök életéhez. Religio, 1909, 612. l.

¹⁰ Eckhardt S.: Magyar humanisták... i. m. 20. l. Locsmánd nagyközség Sopron vármegyében. — Gosztonyinak a külföldi egyetemek iránti érdeklődése később sem szűnt meg. Rokonságát előszeretettel küldte külföldre, így Szelestei Ferenc fiait Lajost és Imrét. Két rokonával együtt tanult Krakkóban Csáki Mihály, ki „discipulus episcopi Albensis Transsilvanie”-ként van a matriculában megemlítve, tehát szintén Gosztonyi taníttatta. Schrauf K.: Magyarországi tanulók külföldön. III. Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis 1493—1558. Budapest, 1893, p. 94, 97; Sörös P.: i. m. 645. l.

¹¹ Jöcher: Gelehrtenlexikon. A—C, p. 1918, halála évét hibásan 1512-re teszi. Fabricius: Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis.

epizódjaira vonatkozólag tanulságos útbaigazításokat.¹² Genuai előkelő családból származott a Ceva márkik történelmi nevű ágából. Az obszervánsok és konventualisok heves vitája épp rendfőnöksége alatt hágott tetőfokra. II. Gyula pápa 1507. január 7-én hozzá intézte első erélyes felszólítását, amelyben megtiltotta az obszervánsoknak, hogy a konventualisok házaikat lefoglalják. A két párt között dúló harc csak kicsapódása volt annak a reformmozgalomnak, amelynek a mélyén a misztikus megújulást követő áramlat gyökerei és törekvései húzódtak meg. 1510—11-ben Bonifacius de Ceva és ellenfele, az obszervánsok vikáriusa Jean de Sauvage ügye a parlament elé került. Bonifacius aggódó lélekkel kifejtette azokat az okokat, amelyek miatt a két párt közti egyesülésnek meg kell történni, hogy egy akol legyen és egy pásztor.¹³

Ez a vágya állandóan kísérte, mindig azt szerette, ami a béke felé vezetett, ahogy a *Viatice Excursiones* előszavában mondja, quae ad pacem tendit. Várdai Balázs a Sermonesekhez írt előszavában ugyancsak megemlíti a minorita rendfőnöknek szorgoskodását a Ferenc-rendben beállott szakadás megszüntetése ügyében, „szokásos újításokkal törődve, szerzetét egy fej, típus és külső egységére akarta hozni”.¹⁴ Hiába volt minden vitaközlés, az obszervánsok főnöke nem hajlott az egyesség felé. Bonifacius odaadott törekvését mutatja, hogy a reform létrehozására irányuló vágyát még könyvének címlapjára is kiírta. Ezeröttszázötvenhárom, midőn a felülmondott Bonifacius férfiasan küzdött a párizsi egyetemen, az obszerváns testvéreknek a konventualisokkal való fáradságos egyességéért.¹⁵

Maga a király is rossz szemmel nézte a különválási folyamatot, és kérdést intézett a Parlamenthez, hogy magyarázza meg, mi az oka annak, amiért az egyesülés nem sikerült: „à quoi il tenait que ladicte union ne fut faite”. A Parlament nem tehetett mást, mint ahogy fentebb említettük, megidézte a párizsi provinciálist és Jean Sauvage-t. A jegyzőkönyv szerint Bonifacius minden érvet felsorolt az egyesség mellett, hogy egy akol legyen és egy pásztor. De mindez hiába volt: az obszervánsok vonakodtak ugyanis visszaadni azokat a házakat, amelyeket már elfoglaltak, illetőleg amelyekbe már beköltöztek. A Parlament Bonifacius pártjára állott, de azért határozott ítéletet nem

(1734—1746) I. 711. a *Viatice Excursiones*-szel kapcsolatban Episcopus Taurinensis-ről beszél, Jauriensis helyett.

¹² A. Renaudet: *Préréforme et Humanisme à Paris*, Paris, 1916, 556—558; 570—71; 590; 656.

¹³ Plusieurs raisons pour lesquelles ladicte union se peut et doit faire, à ce que sit unum ovile et unum pastor. Renaudet: o. c. 556.

¹⁴ ...ipse solitis reformationibus intendens et salutaris sue religionis ad unum (ut regula canit) caput typum ac modum conquerens.

¹⁵ M. quingentesimo supra tredecimum: quo tempore prefatus reverendus Bonifacius viriliter dimicabat in alma parisiensium universitate pro laboriosa fratrum observantinorum unione cum fratribus suis de regula observantia. (Címlap. Sermones Quadragesimales.)

mert hozni, hanem megengedte, hogy más bírót keressenek. Gosztonyi és Várdai barátja nem keseredett el, tollat fogott, így akarta kikönyörögni az egyességet. Ekkor írta *Firmamenta Trium Ordinum Beatissimi Patris Francisci* munkáját, amely 1512. január 7-én jelent meg.¹⁶ Ebben kifejti a szentferenci gondolat magasztos egységét, amelynek elsősorban a Rend fiaiban kell érvényesülni. Jómaga konventualis, tehát szigorú obszervánsoktól elhajló magatartása ellenére is, párizsi házukban melegen tartotta a misztikus felemelkedést, vallásos elmélyedést és költői szárnyalást fakasztó szellemet. A párizsi testvérek 1513. november 9-én, tehát Gosztonyi párizsi tartózkodása alatt, kiadják (valószínűleg provinciálisuk kívánságára) Anselmusnak elmélkedéseit Krisztus életéről, és Szent Bonaventurának a szerzetesi életéről szóló Ordinariumát.

Bonifaciusnak, magyar barátai párizsi tartózkodása idején kevés nyugodt pillanata lehetett. 1514 márciusában a két párt között újult erővel tört ki a harc, s a per az egyetem elé került. Bonifacius itt is határozottan szembeszáll a rigoristákkal, ezzel újból színt vallott a derűs humanizmussal rokonszenvező lelki-sége mellett.

Az ellenpárt ezidőszerinti feje, Bonaventure Neveu, négy tételt ragadott ki Bonifacius *Firmamenta c.* könyvéből és a teológiai kar ítélete elé bocsátotta. Ezekben az állott volna, hogy az obszervánsok statutumai nem felelnek meg Szent Ferenc szellemének. Bonifacius erőlyesen visszautasította a vádat, de midőn látta, hogy a vitát a teológiai kar határozatlansága sohasem fogja eldönteni, a Kartól az Egyetemhez fellebbezett. A másik három kar (művészetek, jog és orvosi) a teológusok határozatát megsemmisítette, de a pereskedés végeredményben mégis a Parlament elé került. A vita újabb eredménye egy-egy könyv lett. Bonifacius és Neveu is, a maguk állításának igazolására egy-egy traktatussal huzakodtak elő. Bonifaciusé: *Defensorium elucidativum Observancie Regularis Fratrum Minorum*, ellenfeléé pedig *Defensorium Fratrum Minorum De Observancia et Familia*.

A bíróság végeredményben mégis a teológusokat kérte fel a két mű megvizsgálására. Ezek nyilván nem felejtették el, hogy Bonifacius őket megkerülve, az Egyetemhez fellebbezett, munkáját elítélték, a Parlament pedig megtiltotta nyomtatását és terjesztését (1516/17. március 18). Ellenfelének traktátusát azonban minden nehézség nélkül engedélyezték.

De Bonifaciust nem riasztotta vissza a sok küzdelem, harc és vitatkozás. Változatlan kedvvel dolgozott munkáin, néha talán megtorpan, ahogy egyik barátja írja róla: „Latrantis forsan trepidas fera scommata vulgi”,¹⁷ talán csak nem félsz az

¹⁶ Panzer: 282, VIII. 536; Renaudet: o. c. 557. és a 77. jegyzet.

¹⁷ Nicolaus Bonaspses (L. alább) verse a Viatice Excursionibus, Bonifaciusnak Gosztonyi püspökhöz írt ajánlása után.

üvöltő tömeg vad gúnyolódásától. Mindig volt mellette egy-egy jóbarát, lelkes ember, ki munkára serkentette. Ilyen volt környezetében Gosztonyi János, illetőleg ennek hazatérte után a püspök terveinek gyakorlati keresztülvivője — Várdai Balázs.

III.

Bonifacius első nagy munkája a Defensorium után, Gosztonyi biztatására és Várdai gondozásában megjelent *Viatice Excursiones* volt.¹⁸ Ennek a Bibliothèque Nationale csak, az 1518-as kiadását ismeri,¹⁹ a Nemzeti Múzeumban viszont van egy 1515-ös kiadás is. Ez annál értékesebb, mert így a benne levő metszetek is régebbiek. Robert Brun a XVI. századi francia könyvek történetéről szólva, a *Viatice Excursiones* metszeteit is az 1518-as kiadás alapján ismerteti.

A Nemzeti Múzeum (Apponyi Könyvtár) példányában az augsburgi bencés kolostor Ex libris-e van.²⁰ A címlap után Várdai Balázs ajánlása következik Gosztonyi püspökhöz. A locsmándi esperes tehát már 1515-ben Párizsban tartózkodik, itt van még 1518-ban, amikor ugyanis sajtó alá rendezi az ez évben megjelent új kiadást, sőt itt találjuk még 1519. július 30-án is, amikor őt a győri káptalanban Meszlényi György kanonok képviselte.²¹

Az előszóban²² a könyv keletkezésének körülményeit tárja fel, hivatkozik arra a meleg barátságra, amely Bonifaciust hozzá-

¹⁸ Apponyi: Hungarica, Ungarn Betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I. B. XV. und XVI. Jhrdt. München, 1928, no. 105, s. 80—82. Bonifacit de Ceua, diui ordinis Minorum Fratrum viri clarissimi Francieque Ministri, Viatice Excursiones ad Reuerendi in christo patris et domini Domini Johannis Gozthon: insignis Iauriensis ecclesie graciosissimi Presulis, ac Comitiss venustissimi instantiam nuper de nonnullis hominum viciis sparsim edite ... Venundantur Parisiis in vico diui Jacobi: sub lilio aureo a Johanne Paruo. Fol. 88a! Viaticis Excursionibus finis // (aufpice deo) Parifius imponitur Opera in // dulcissimi viri Magistri Bartholdi Rebolt cal // cographi eximii. Expensis vero honesti mercatoris Joannis Parui, anno Domini millesimo quingentesimo XVIII. die vero XXVIII. mensis novembris.

¹⁹ Bibl. Nat. Rés. D. 5302. Bonifacii de Ceua Diui ordinis Minorum fratrum viri clarissimi Francieque ministri, viaticae excursionibus ... Viaticis excursionibus finis (auspice Deo) Parisius imponitur, expensis vero honesti mercatoris Joannis Parui, anno Domini millesimo quingentesimo XVIII. die vero XXVIII. mensis novembris.

²⁰ PP. Benedictinorum Lib: et Imp. Monasterii SS. Udalrici et Affrae Augustae Vindellicorum.

²¹ Eckhardt S.: Magyar humanisták, o. c. 20. l.

²² Reverendo domino Johanni Gozton Episcopo ecclesie Iauriensis et comiti loci eiusdem, Blasius de Varda humillimus eiusdem clientulus. Felicitatem.

köti, de mindez csak Gosztonyi érdemének tudható be.²³ A neki átadott kéziratot illő köntösbe akarja öltöztetni,²⁴ mert meg van győződve róla, hogy sokan fogják olvasni ezt a könyvet, amelynek megjelenése, Gosztonyi munkára ösztökélő párizsi tartózkodásának köszönhető. Humanista módra nem kíméli a dicséretet, bár nem akar „tányérnyaló hízelkedésben szégyenkedni”.²⁵ Kéri a püspököt, fogadja szívesen az őt nagyon szerető lélekkel küldött könyvet.²⁶

Az előszó után, mielőtt Bonifacius de Cevának adná át a szót, Várdai Balázs egy kedves hexastichont fűzött a könyvhöz: „Ha keresed, hogy hol találsz magadnak tanítványt, hazai földről kis könyvecske kilépve, ha a germán Alpokat elhagyod és Pannonia felé fordulsz, magas tisztség vár rád, Győr véd meg, Gosztonyi püspök fog szeretni, vára lesz pajzsod, ura meg vezéred Neked.”²⁷ Ezután egy hexastichon és két distichon következik, amelyeket Blasius de Varda egy humanista barátja írt a könyv megjelenése alkalmából, de ezekről alább esik szó.

Bonifacius de Ceva ajánlásából, amelyet a keresztény vallás díszéhez, a pannoniai csillaghoz írt, világosan kitűnik, hogy a munkát 1515-ben adták ki, mert az előszót ugyanez év február hó 15-én keltezi, amikor az újdonsült király, I. Ferenc híhetetlen pompával Párizsba érkezik. Várdai Balázs láthatta még XII. Lajosnak, a *père du peuple*-nek erőfeszítését, hogy a minden oldalról megrohant országát ellenségeitől megtisztíthassa. Levonhatta a király utolsó szavaiból a magyar Mohács fenyegető tanulságát: „*Souviens-toi qui tu peux être envahie*”, emlékezzél meg Franciaország, téged is megszállhatnak. XII. Lajos, az erélyes és nagyeszű Anne de Bretagne halála után, környezetének ösztökélésére, hogy a francia-angol békét jobban megpecsételje, elvette VIII. Henrik nővérét, Máriát. A fiatal királyné rendkívül kedvelte a fényűzést és szórakozást, így a gyenge egészségu király nem tudta az eddig megszokott nyugalmas életét folytatni, későn feküdt, igyekezett vidám társa lenni felesé-

²³ Libellum igitur tuo nomini dicatum pater ipse Reuerendus (qui) me ob singularem suam erga te affectionem fauore per magno complectitur (mihi) vt nactus, nunciorum opportunitatem. R. d. tue mitterem scripto tradidit.

²⁴ Ego vero multum diuque mecum pensitans: indignum admodum fore iudicauit, si libellus purpureo amictu vestiri dignissimus, nudus impexusque tuam subiret presentiam.

²⁵ Quare ni gnatonicam mihi adulationem imponi subuererem... etc.

²⁶ Accipe itaque presulum optime libellum ex animo tum diuino: tum tui amantissimo genitum, et honestum eidem tua ampla in bibliotheca locum ut optime mereretur assigna.

²⁷ Blasij de Varda / Ad libellum Hexasticon. / Si queras vbi sis tibi comperturus alumnus, / Egrediens patrio parue libelle solo / Germanas vltra quando conscenderis alpes / Pannoniam versus te manet altus honos / Iauria defendet preses Goztonus amabit / Arx tibi pro clipeo, pro duce presul erit.

gének, ahogy Fleurange l'Aventureux mondja emlékiratában, gentil compagnon de sa femme.²⁸ Egy alkalommal heves láz lepte meg, 1515. január 1-én a Hôtel de Tournelle-ben meghalt, az újesztendőt már utódjára bízta.

A magyar iskolasztikus érezte tehát az 1515-ös év szomorú ébredését, de tanúja volt egyúttal annak a bámulatnak is, amely I. Ferencet fogadta. Éppen akkor adja ki a Viatice Excursionés-t, amidőn a király az olasz háborúk megkezdése előtt Párizsba bevonul, s a nép csodálkozással kiált fel: Ah le beau gentilhomme! Az incredibilis triumphus, ahogy az előszó nevezi I. Ferenc bevonulását, a katonai vállalkozásokat megelőző készülődésekre vonatkozott. Az állandóan dicsőséges hadjáratra óhajtozó uralkodó szívében már megérett az olaszországi hadjárat gondolata. Felesége, Claude révén maga is jogot formált az örök háborúság tárgyát alkotó Milanóra. Mikor Várdai Balázs sajtó alá adta Bonifacius könyvét, már gyülekezett az a 30.000 gyalogos és 10.000 lovas, kik pár hónappal később az Alpese-ken kelnek át.

IV.

Ebben a háborús időben igazi megnyugvást csak a kolostorok munkás csöndje adhatott. Bonifacius de Ceva szünet nélkül dolgozott, írt és szentbeszédeivel erősítette a lelkeket. Megfordult a királyi udvarban, Château de Vincennes-ban és Amboise-ban egyaránt. A királyi prédikátorság nem szédítette el, hanem, amint maga is megvallja, néha a vidámságok és lakomák között egyszerre csak fogalmazni és diktálni kezdett. Ugy látszik Gosztónyi püspök ezen szerfőlött csodálkozott, nagyon meglepődött.²⁹ Máskor vendégségből hazatérve lefekvés előtt kezdett munkába. «Absque ulla requie» szorgoskodott rendje és országa ügyében. Szentbeszédeit gondosan eltette, bizonyára szabad idejében simítgatott rajtuk.

Várdai Balázs, akár csak püspöke, szívesen járt a franciskánusok konventjébe, otthonosan forgott a cellák munkás csendjében. Egy alkalommal Johannus Gerardus testvér szobájába tért be, sok mindenről elbeszélgetve, barátja egyszerre egy kéziratot vett elő, amelynek tartalma súlyos szentenciáktól ragyogó szentbeszédek voltak. Midőn e beszédeket átlapozta, gyönyörűséggel telt el Várdai lelke. A szerző után kérdezősködve, barátja elárulta, hogy Bonifacius de Ceva munkái ezek a beszédek. Johannes Gerardus szívesen kölcsönadta a beszédeket, amelyeket azután otthon csendben elolvasott,* s bennük lelkét

²⁸ L. Batiffol: Le Siècle de la Renaissance, Paris, s. d. p. 41.

²⁹ Mirareris forsitan inter epulas quandoque / et quidem frequentius / me sumpta carta dictasse. Reliqua vero aut post hospicii mutabilis ingressum cibum expectans, aut ante lecti positionem conscripsi. Bonifacius ajánlása a Viatice Excurs.-ben.

* A Sermones Quadragesimales előszavából.

legeltette. Fájdalom, ezalatt barátja „végzetes fonalát a párkák kezükkel eltépték, és a halálnak vészthordó nyilatától leterítve, a nagy értékkel, vallásossággal, takarékoszággal és minden erények pajzsával felvértezett férfi, égi lakomához, a testnek börtönéből, Isten hajlékába, a mennyei lakók csarnokába repült”. Barátja halála módfelett elszomorította, de amint írja, megnyugodott a minden halandót egyszer elérő végzetben.

A beszédek kézírata azonban nála maradt. Lelkiismerete nyugtalanította, de nem adhatta vissza a beszédeket Bonifaciusnak, mert ez rendfőnöki minőségében szerzetének üdvös egységén fáradozott a párizsi konventtől valahol messze. Az előszó szerint egy fölötté okos férfihoz fordult, ki a „jövendőmondó Apollótól határozottabban szabadította meg a kételytől”, és azt ajánlotta neki, hogy ezeket a beszédeket a Krisztushívók hasznára és üdvére nyilvánosságra kell hozni, ki kell adni. — Ki volt ez a bölcs férfi, «super mundane sapientem virum», akitől tanácsokat kért?, talán Gosztonyi, talán valamelyik párizsi magyar, vagy egyik humanista barátja, nem tudni.

Berthold Rembolt neves párizsi kiadóhoz fordult tehát, és kérte, hogy szokott szorgalmával gondoskodjék a kiadásról, jó-maga is nem egy természetfölötti titkot fog benne találni, így a munka nemcsak a köz hasznára, hanem saját lelkének javára is válik.

A munka kiadását tehát Berthold Rembolt nyomdászra bízta, kinek az Arany Nap (Soleil d'Or) könyvkereskedése a Rue Saint Jacques-on a leghíresebbek közé tartozott. Az előjáró beszédet is hozzá intézi, amellyel a kéziratot nyomatékosan figyelmébe ajánlja.³⁰ Ebből az előszóból tudjuk meg a könyv kiadásának körülményeit. Kérve kéri Bertholdot, hogy a munkát, amely nem más, mint Bonifacius de Ceva nagybőjti beszédei, *Sermones Quadragesimales*, hibátlanul és mihamarabb adja ki. Humanista módra Bonifaciusról felsőfokban, az elismerő szavak áradatával, a dicsérő jelzők halmazával emlékezik meg. Az Isten akaratából a halandók közé leszállt Bonifacius a magába szítt égi tűznek akkora lángjával lobog, hogy akit megkörményez, az lélekben megújhodik, és a természetfölötti dolgok szemléletére nyílik ki a lelke. Ha ajka szóra nyílik, benne az újjászületett Plátó jelenik meg lelkének pályafutásában. „Találsz itt, — írja Várdai Remboltnak — nem ugyan a beteg tagokat orvosló hippokrateszi, hanem a bűnök terhétől roskadó lelkek felemelésére égi gyógyszerházban készült ellenszert.” Dicséretében már a végletekig megy. Demosthenes-hez hasonlítja, kinek szónoki heveségét, ha nem is múlta felül, de bizonyára elérte. „Ó kiváló emberi ész! Ó szerencsés férfiúi szorgalom! Míg más halandók léha, üres dolgokhoz ragaszkodnak, és a gyönyöröknek

³⁰ M. Blasius de varda honesto viro Bertholdo Rembolt impressori parisiano / amico sibi comprimis dilecto Salutem.

szabadon adják át magukat, ő maga megvetve a földieket, égi hazába vihető kincset gyűjtött magának.³¹

Várdai Balázsnak a távollévő Bonifaciushoz is van szava. Elnézést kér tőle, hogy éjszakai virrasztásainak termékeny gyümölcsét a nyomdának adja át, de erre tisztelendő és kegyelmes urának, Gosztonyi János püspöknek kívánsága késztette. Íme, Gosztonyi nem tudott elszakadni párizsi környezetétől, Várdai Balázs személyén keresztül részesévé akart lenni mindannak, ami Bonifacius szelleméből fakadt.³² Végeredményben az ő kívánsága volt, hogy Bonifacius kéziratban levő nagybőjti beszédei, a *Sermones Quadragesimales* megjelenjenek, ennek Várdai Balázs gyakorlati keresztúlvívője és szellemi segédje volt.

Újabb könyvvel állunk tehát szemben, amely a magyar diákok párizsi légkörének munkás és termékeny szellemét bizonyítja, párizsi könyv, amelynek megjelenése Várdai Balázs Sorbonne-i tartózkodásának és Gosztonyi inspiráló szellemének köszönhető.

A kézirat 1517. január 2-án jelent meg nyomtatásban, Berthold Rembolt nyomdájában.³³ Az egyességen fáradozó Bonifacius törekvéseit még a címlap is megörökíti, kiemeli a tisztelendő atyának a párizsi egyetemen folytatott férfias küzdelmét rendje egyesítése körül.³⁴

A beszédek Várdai Balázs előszava vezeti be, amelyet Berthold Rembolt kedves barátjának írt. Majd Nicolaus Bona-

³¹ *Crederes dubio procul bonum illum Bonifacium nuncnunc ex deorum concilio inter mortales deuolasse: ... Si ad recte dicendum fulmineum guttur vibrare ceperit (!) platonem magno exacto sui animi curriculo reatum miraberis... Torrentem quippe demosthenis vehementiam declamando aut superavit, aut certe adequavit... O preclarum certe hominis ingenium. O felicem viri industriam: qui dum omnes quasi mortales caducis adnixa rebus voluptatibus liberius indulgent, Spretis ipse terrenis insuperam regiam secum ferendo accumulat thesaurum.*

³² *Compulit enim me id fidentius aggrediendum ardens desiderium reuerendissimi et gratiosissimi domini mei Iohannis Gozton lauriensis ecclesie pastoris dignissimi: quod ad te, tuasque editiones concepit.*

³³ Megvan az Apponyi Könyvtárban. App. H. 1628. A Budapesti Egyetemi Könyvtárban Ae. 4r. 574. A Bibl. Nat.-ban három példányban: Rés. D. 6935; 6936; 6937. Leírja Apponyi Hung. III. 84.

³⁴ *¶ Preclariffimi viri / F. Bonifacij de Ceua ozdinis minorū / lacre theologie ac iuris vtriusq̃ laurea = /ti: necnō in prouincia Francie super fra / tres minores meritiffimi ministri Ser / mones quadragesimales inter declamā / dum excerpti / ab ipso transcripti in po / pulolo fratrum minorū pariffien. cenobio / anno a virgineo partu. M. q̃ngētefimo / supra tredecimu; quo tēpoze p̃fat. reue = / rendus pater Bonifaci⁹ viriliter dimis / cabat in alma pariffi universitate labozlofa fratrum obleruātino⁹ vnione / cū fratrib⁹ suis de regulari obleruātia. ¶ Prostant in officina libaria / venerabilis bibliographi M̃gri Ber = / tholdi Rēbolt in vico sancti Jacobi sub / Sole aureo commozantis.*

spesnek Bonifaciushoz intézett verse következik. Ugyanettől olvashatunk egyet a „kicsiszolt szavú Várdai Balázs Mesterhez”. 1517-ben tehát már Magister. Amíg a *Viatice Excursiones*-ben mindenütt csak egyszerűen Blasius de Varda-ként szerepel, itt már az előszóban M. Blasius de varda-nak hívja magát, Nicolaus de Bonaspes pedig kifejezetten magiszternek nevezi.

A beszédeket a franciskánus provinciális 1514 hetvenedvasárnapján kezdte el. A címlapon ugyan az van: *M. quingentesimo supra tredecimum*, vagyis 1513. Ez az ingadozás annak tudható be, hogy a francia időszámítás nagyon változó volt, az évet általában a húsvéti gyertya szentelésétől számították. Így Bonifaciussal beszédeit, amelyeket a húsvét előtt mondott, «*secundum computacionem ecclesie gallicane*», vagyis «*more gallicano*» tényleg 1513-ban kezdte el, de a magyar időszámítás szerint 1514 értendő.³⁵

1514. február 12-én, hetvenedvasárnap kezd el beszédeit és április 23-án, Quasimodo vasárnapján fejezi be. Gosztonyi püspök 1513 végén, 1514 elején tartózkodott Párizsban, 1514. március 23-án már Bakócz Tamás budai bevonulásán találjuk, így a beszédek elejét maga is hallgathatta. Kíváncsi lehetett a folytatásra, ezért nyomatta ki az egészet párizsi skolasztikusa, Várdai Balázs által.

Szomorú esemény vezette be ezeket a beszédeket. Anne de Bretagne holttestét hozták éppen Blois-ból Párizsba,³⁶ ezt beszédének bevezető soraiban meg is említi. XII. Lajos felesége 1514. január 9-én, Szent Julián napján halt meg. Első férjének, VIII. Károlynak halála után egyszerű duchesseként nem akart élni, a «*fine Bretonne*» szívesen vette a királynői méltóságot, XII. Lajossal 1499 januárjában kelt egybe. Előszeretettel és sokat tartózkodott Blois-ban, amelyet egyéni ízlésének kedves várásával rendezett be. Gyakran hallgatta Jean Marot és Jean Meschinot verseit, kedvét lelte az irodalomban, de erélyével tekintélyt is tudott maga körül teremteni. Segített férjének, kit őszintén szeretett. 1513 decemberében titkos láz lepte meg, tíz nap múlva, január 9-én kiszenvedett.³⁷

A harmincnyolcéves királyné halála mély gyászba borította az országot. A király siratta, a nép sajnálta a nemes asszonyt, kinek tetemét hosszú menetben kísérték Blois-ból Párizsba. Ebben a temetési menetben ott volt hűséges heroldja, a Magyarországot is megjárta Pierre Choque is, II. Ulászló magyar király nejének, Anne de Foixnak derék kísérője. Siratta a királynét,

³⁵ Knauz N.: Kortan, Budapest, 1876, 90–92. l.

³⁶ *Dominica in septuagesima, sermo de epistola declamatus in conventu fratrum minorum Parisiensis, eo die quo illustrissime regine Francie quondam duxisse Britannie corpus mortuum inferebatur. Serm. Quadr. Fol. 1. a.*

³⁷ Batiffol: o. c. 38.

kit a halál elvitt, «elle nous a prins cette royne et duchesse». A temetési menetről is ő készítette a beszámolót.³⁸

Beszédeinek mottójául Bonifacius az 55. zsoltár szavait veszi: sokan hadakoznak ellenem, multi bellantes adversum me. Életének keserűségét tömörítette ezekbe a sorokba, mintha a sok üldöztetés, vita, harag, megalázás, civódás ellen keresett volna megnyugvást a Szentírás szavaiban. Minden egyes nagyböjti beszéde így kezdődik, mindegyiknek ezt adta visszatérő témául.³⁹

Különböző templomokban szónokolt. Az első beszédét a ferencrendiek konventjében mondotta, midőn a királyné Anne de Bretagne holttestét hozták Párizsba. Illőnek tartotta megemlékezni a halotról, ki nem egyszer adta tanújelét a szerzetesi reformok iránti érleklődésének, s kiről tudott volt, hogy a józan reformot követelők sorába tartozott.⁴⁰ Ugyanezen a vásárnapon második beszédét a Notre Dame-ban mondhatta.⁴¹ A hatvanadvasánapit a Saint Jean de Grève-ben,⁴² ahonnet 1491-ben az ugyancsak ferencrendi Olivier Maillard ostorozta a papságot. A többi nagyrészt a rendje párizsi konventjében tartotta.⁴³ Szónokolt még a Szent Szűz templomában, ez alatt valószínűleg ismét a Notre Dame-ot kell értenünk.⁴⁴

Feketevasárnap, 1514. április 5-én nagy kitüntetésben részesül, Château de Vincennes-ben a király előtt beszél.⁴⁵

A beszéd témája: «Quis ex vobis arguet me de peccato?» (Joh. VIII. 46.). Krisztus bátran mondhatta, ki vádol meg engem a bűnnel, ő jól tudta, ha megvádolnák, igaznak találnák. Krisztus és Márián kívül mindenkit megvádolhatunk, de — folytatja Bonifacius az udvari emberekhez fordulva — ki feddi meg közületek a bűnöst? Bizonyára nem a tudatlan prelátusok, kik sem beszédükkel, sem cselekedetükkel nem válnak ki.⁴⁶ De ki meri meginteni közületek a mágnásokat és hercegeket, — való-

³⁸ Dobosy T.: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kisé-rője, Budapest, 1940, Bibl. Institut Français à l'Univ. Budapest, no. 46, 58—60. l.

³⁹ Dominica in quinquagesima thema proclamatum in conventu fratrum minorum Parisiensis per totam quadragesimam. Serm. Quadr. F. VII. vo.

⁴⁰ Renaudet: o. c. 564.

⁴¹ Sermo II. de euangelio factus in cathedrali ecclesia. Fol. 2 vo.

⁴² Sermo in LX. In sancto Johanne de grauia parrisius. Fol. 5 vo. M. Poëte: Une vie de Cité, Paris de sa naissance à nos jours. Paris, 1931. T. III. p. 12. A Place de Grève-i úrnapi körmenet miniatürje: u. a. Album. no. 71.

⁴³ Fol. 7 vo.; 135 vo.

⁴⁴ Post prandium in ecclesia beate virginis vbi datur absolutio generalis et episcopi benedictio. Fol. 100 vo.

⁴⁵ Dominica in passione domini. Sermo habitus in castro de vincennes: coram xrispianissimo rege Francorum Ludouico XII. Fol. 82 vo.

⁴⁶ Fol. 83. col. 1—2.

jában senki; sőt a 9. zsoltár szavaival szólva, megáldatik a bűnös. Az udvarban bőven vannak hízelkedők, de hiányzanak a megfeddők.⁴⁷ ...Ő, legkeresztényibb király! Udvarod minden hivatallal el van látva, egy sem marad sokáig kérelmező nélkül. Csodálatos egyetlen egynek nem akad gazdája, nem akad kőrője, egynek, amely pedig a legméltóságteljesebb, de senkinek sincs ínyére, az igazmondás tisztsége: «*officium dicende veritatis*». Nem találnak olyat, aki ebbe a tisztségbe be merné mártani magát, mindenki menekszik ettől, mert az igazság gyűlöletet szül, «*quia veritas odium parit*». Krisztus ezt a hivatalt vette magára, és joggal hangoztatta; ha igazságot mondok, miért nem hisztek nekem?

Lassan, méltóságteljesen szállnak a figyelmeztetések a király jelenlétében Bonifacius de Ceva ajkáról. Van benne sok megértés, mérsékelt álláspont, igazi humanitás; a figyelmeztetéseket jóakarattal kell végezni, mondogatja: «*plus volere benevolentiam quam severitatem*». Nemcsak a királyhoz, hanem tanácsosaihoz, kincstárosaihoz is ugyanilyen kérő, mérséklő, de erélyes szavakkal fordul. „Igazat mondok néktek, a király alattvalóival szemben kegyetlenek vagytok... Igazat mondok nektek királyi testőrök, bujaságnak, részegségnek adtátok magatokat... Igazat mondok nektek szolgák, kik haragosak és tolvajok vagytok... Mindnyájatoknak igazságot mondok, fejezi be beszédét, mert ha nem változtok meg, mindörökre elvesztek.“

Gosztonyi és Várdai barátja volt ez a szókimondó, a király jelenlétében ennek környezetét ostromozó szónok. Egyenes lelkiisége a szellemi kincsek gazdagságával töltötte el magyar környezetét. Szemtől-szembe mondta a királynak azt, amit a lezáruló középkor érzett, és a hibákat látva javítani akart, mint, hogy mást ne idézzek, Apáti Cantilenájában.

Azok nem gondolnak ily beszédekkel
Kik magukat kelletik hízelkedésekkel
Nyájasan beszélnek ő fejedelmekkel
Elvesznek nyelvekkel.

Bonifacius nem egy ízben szerepelt királyi környezet előtt. A *Sermones de Adventu* kötetének címlapja szerint ezeket a beszédeket I. Ferenc anyja, Louise de Savoie előtt mondta, az Amboise-i udvar művészetkedvelő környezetében.⁴⁸ Louise de

⁴⁷ *Adulatores quippe multos in curia reperiuntur, reprehensores vero nulli.* U. o. Fol. 83. col. 1/12.

⁴⁸ *Sermones prenatalicii, sive de adventu a facundissimo et doctissimo quondam Francie ministro F. Bonifacio de Ceva, Ambascie coram Ludovica, Galliarum rectrice, ac domina Alenconiensi declamati et postmodum ab ipso scripti...* Parisiis 1518, Bertoldus Rembolt. Paris. B. N. Rés. D. 6938.

Savoie ekkor Franciaország kormányzója, reatrix-e volt.⁴⁹ A tizenhétéves korában már özvegyen maradt asszony ténykedéseit a körülállás és erő jellemezte. Fia nagyon szerette és indokolt volt az a bánatos epitaphium, amelyet sírjára írt: «Ci gist le corps dont l'âme est faite glorieuse.»⁵⁰

Adventi fejtegetéseit azonban nemcsak Louise de Savoie, hanem a király, I. Ferenc nővére, az ekkor kb. huszonháromeves Marguerite de Navarre, az «aimable mère de la Renaissance» is hallgatta. Első férje, kit sohasem szeretett, Charles duc d'Alençon volt, ezért nevezi őt Bonifacius „Alenconiensis“-nek: «Sermones... Ambasie coram... domina Alenconiensi declamati.» Szeretet volt Marguerite de Navarre vallásosságának alapja, nincs kizárva, hogy szellemi világának alakulásában, az Amboise-i szónoknak némi szerepe volt. Aki Heptameronjában azt írta, a legnagyobb erény szívünket legyőzni: «la plus grande vertu, c'est de vaincre son coeur», fiatal éveiben az aszkézis adventi beszédeit egy magyar főpap francia barátjától hallgatta.

Várdai Balázs kiadásában megjelent Sermones Quadragesimales, meleg érzéssel, skolasztikus rendszerrel, szókimondó bátorsággal megáldott ember szívét árulja el. A párizsi diák így érintkezésbe került avval a józan reformszellemmel, amely a megértést és szeretetet nem zárta ki útjából, még a lehetetlenre is vállalkozott, ahogy Bonifacius mondja húsvétvasárnap-i beszédében: a szeretet még a lehetetlen dolgokra is ráviszi az embert (suggerit enim amor impossibilia sepe). Várdai Balázs méltán emlékezett meg előszavában Gosztonyi püspökről, a kiadott beszédek minden sora mérsékletet, derűt és józanságot árul el, oly ember írása, ki az Egyháznak igaz püspököket, jámbor prelátusokat, derék szolgákat kíván; ilyen beszédeket pedig Gosztonyi, láttuk Clichtoveushoz való viszonyában, mindig szívesen hallgatott.

Bonifacius szentbeszédeit a régi iskola szabályai szerint állította össze. Megtartja Alanus de Lille-nak, a De Arte Praedicatoria szerzőjének utasítását: A szentbeszéd a hit és erkölcsnek észre támaszkodó tanítása, amely az emberek oktatását célozza.⁵¹ Régiek híve, de méltó párja Michel Monot-nak. Beszédeit először a Szentírással kezdi, az igazság letéteményeséből indul ki, tehát egyenes és nyílt végrehajtója azoknak az elméleteknek, amelyek a párizsi egyetem tűzhelyén születtek meg. A themából indul ki, erre építi a beszéd szerkezetét. Az Ars praedicandi-k szerint a themában benne van a szónok mondani-valójának magva: in quo omnia dicenda virtute contineantur.

⁴⁹ Louise de Savoie (1476–1531), Philippe de Savoie lánya, Charles d'Angoulême felesége volt és Franciaország régense (1515 és 1525). Chevalier Bio-Bibl. II. 2900. Bédier—Hazard: Hist. de la Litt. Française. T. I. p. 128–130.

⁵⁰ Batiffol: o. c. 86.

⁵¹ Patr. Lat. CCX. col. 111.

lgyekszik a thema világos és rejtett arcát megmagyarázni, értelmét megmutatni, Bonifacius más elgondolásból indul ki, mint az anekdotákat, derűs részeket felsoroló szónokok, kik a népet tartották szem előtt. Az ő közönsége a művelt világ, a konventek klerikusai, az udvar népe, kik nemes hagyományokban gyökerező szabatossgot követelnek a szónoktól. Munkájának kiadásakor Várdai Balázs megismerkedhetett az *Ars Praedicatoria*-k szellemében fogant írásművel, amely a párizsi egyetem ölen ka pott szárnyra, és már három évszázadra terjedő divatra tekintett vissza.⁵²

V.

Várdai Balázs nem elégedett meg a pusztá előszóval, a kiadásában megjelent könyveket kedves ajánló versekkel, disztichonnal és hexastichonnal díszítette fel. Maga is írt ilyet, de a legtöbb egyik barátjának, Nicolaus Bonaspes tollából született. Nicolas Bonaspes (Nicolas de Troyes) vagy más néven Nicolas Dupuy két verset is intézett Várdai Balázshoz. Egyet a *Viatice Excursiones*-ben, egyet meg a *Sermones Quadragesimales*-ben. Várdait hexastichonjában a legjobb irodalom művelőjének⁵³ és kicsiszolt szavú férfinak nevezi.⁵⁴

A *Viatice Excursiones*-hez írt hexastichonjában kéri Várdait, hogy adja ki ezt a „sóba mártott” könyvecskét, és ne engedje sokáig lappangani, mert mit ér az odvas rejtekben előadott tanítás, és durva véka alatt égő fáklya?⁵⁵ A *Sermones Quadragesimales* elejére írt másik verse ugyancsak buzdítja Várdait a könyv kiadására. Győr püspöke kívánja ezt tőle (Gosztonyi, „kit Győr szerfölött szeret”). Nicolas Dupuy is kéri, nyomassa ki a könyvet, hogy megjelenve mindenütt tündököljék.⁵⁶

⁵² V. ö. Nemzeti Múzeum Codex Lat. 392 fol. 19–40. Summa de arte praedicandi. Fol. 21 vo. Forma praedicationis hic est... etc.... A szentbeszéd lényegének meghatározása.

⁵³ Nicolai Bonespei Campani Trecensis, Blasio de Varda optimarum litterarum amator precipuo. Hexastichon. Viat. Excurs. Előszó. Fol. 2. (Számozatlan.)

⁵⁴ Ad politioris linguae virum magistrum blasium de varda reverendi domini pontificis lauriensis Parisiensem scolasticum eiusdem n. bonespei puteani carmen. Sermon. Quadr. Előszó, Fol. 2 vo. (Számozatlan.)

⁵⁵ Ede grauem Blasi sale tinctum (queso) libellum:

Nec benedicta diu tanta latere sinas.

Quid doctrina cauis prodest abstrusa latebris?

Sub modioque ardens ipsa lucerna rudi?

Te duce sit toto liber hic vulgatus in orbe:

Quo nihil vtilius, commodiusque putes.

⁵⁶ Acceleres blasi lepidum facunde libellum

Conari volitet pressus in ora virum,

Ingeniose arti libros nil tale premendi

Nunc rutilat presso tantus in ore nitor,

A magyar skolasztikus úgy látszik a szellemi élet központjaival, a kollegiumokkal élénk kapcsolatot tartott. Barátságot kötött Nicolas Dupuy-vel, a Collège de Bourgogne tanárával, ki társaihoz mérten a haladó szellemet, mérsékelten újító, de azért még nominalista álláspontot képviselt. 1508-ban kiadja Pic de la Mirandole leveleit, majd Aristoteles egy-két munkáját Lemaistre és Buridan magyarázataival.⁵⁷ Egy másik munkáját a Ganay-testvéreknek ajánlja, büszkeséggel idézi Gilles de Delft, Hermonyme, Budé, Fausto, Andrelini, Paolo Emili és J. Lefèvre-t, nevek, amelyek azt bizonyítják, hogy Várdai Balázs barátja igyekezett kora nevezetes tudósaival szoros kapcsolatban lenni.⁵⁷ Nicolas Dupuy becsült humanista volt. 1515-ben Pierre Rosset neki ajánlja latin költeményeit a Laurentias-t; Stephanus-át viszont Nicolas Dupuy ajánlja Tristan de Salazar érsek figyelmébe.⁵⁸ Az érsek Bonifacius de Ceva baráti köréhez tartozott, igazi jóakarója a konventualisoknak, szívvel-lélekkel a minorita provincialis ügye mellé állt, nem csoda, ha Nicolas Dupuy is meleg viszonyt tart fenn e kiváló férfival.⁵⁹ A magyar esperes által kiadott könyv Nicolas Dupuy és Bonifacius barátságát szorosabbra fűzte, amit bizonyítanak azok a versek, amelyeket a latin költő az említett könyvekben intézett a minorita provinciálshoz.

Első verse a *Viatice Excursiones* előszavának a végén a Szentírás és mindkét jog tudorának szól.⁶⁰ A halhatatlan atyák közé sorolandó doktor, a franciák földjéről küldi csiszolt nyelvű kötetét pannon földre. A papság érdekét tartotta szem előtt Várdai Balázs, ezért adta ki művészi nyomásban a könyvet, nem akarta, hogy a kincs hazájától távol legyen.⁶¹

Tersius hoc nihil est: populus maiusque monendis
Tempore tam longo est delituisse nephas
Mors nisi Johannem capuisset dira gerardum
Istud opus varias iamque tulisset opes.
Hoc tuus exoptat / peramat quem iauria / presul
Iauria pontificem fausta habuisse bonum.
Ergo pium blasij / nostri memor / oro volumen
Cures vt pressum prostet ubique nitens.
Vale.

⁵⁷ Renaudet: o. c. 468.

⁵⁷ Renaudet: o. c. 468.

⁵⁸ Renaudet: o. c. 660.

⁵⁹ Tristan de Salazarra vonatkozólag Renaudet: o. c. 10; 110; 117; 160; 162; 207; 221; 223; 226; 231; 307; 439; 442; 536; 540; 549; 552; 557–60.

⁶⁰ Nicolaus Bonaspses Puteanus Trecens. Humillimus Parisiorum Interpres et Doctor Reuerendo patri Bonifacio Ceuen. profundissimo sacre pagine geminique iuris doctori, ordinis Franciscigenum Minoritarum Francie Ministro dignissimo et Regularis obseruantie vbilibet zelantissimo promotori.

⁶¹ Francigeno lepidum quid mittis ab orbe volumen:
Doctor inextinctos inter habende patres?

Bonifacius, életének legzajosabb szakaszában, „az ugató tömeg vad gúnyolódásából” küldi munkáját magyar földre. Parlamenti tárgyalások, fenyegető cenzúra lelki embernek nem valami termékeny környezet. Pannoniai barátjaiban látta azt a derűs világot, ahonnet megértés fogadja munkáját. A magyar föld igére éhes barázdáinak szólt Nicolas Bonaspes meleg köszöntése. A másik költemény a *Sermones Quadragesimales*-ben jelent meg, hódolat Franciaország szellemi jótevőjének.⁶²

Egy-egy ajánló verset intézett még Nicolas Dupuy Georgiushoz, ferencrendi előjáróhoz, kihez Johannes de Monte Parisiensis is ír egy disztichont.⁶³ Úgy látszik régi ismerőse volt Johannes Gerardus a magyar kiadónak. Már a *Viatice Excursionibus* (1515) találunk róla elismerő sorokat, később ő mutatja meg Várdainak a *Sermones*-ek kéziratát. Láttuk, mennyire fájlalta Várdai Balázs, ennek a valószínűleg német provinciához tartozó ferencrendi szerzetesnek halálát.

Nicolas Dupuy distichonnal köszöntötte a Várdai kiadásában megjelent két könyvet, a *Viatice Excursionibus*-ben: „keresd fel bátor homlokkal a győri házi isteneket, Győr örömmel várja jövedeleidet”.⁶⁴ A *Sermones Quadragesimales*-ben is köszönti az olvasót, ki ennek a kötetnek gyümölcsét fogja élvezni.

Várdai Balázs nemcsak barátait kérte fel, hogy hódoló soraikkal díszítsék a könyvet, maga is igyekezett ragaszkodását püspökének — Gosztonyinak — kis distichonban bemutatni.

E munkák kiadásával érdekes módon hozta össze a párizsi konvent franciskánusait Nicolas Dupuy humanista körével. Innen már csak egy lépés, hogy Várdai a párizsi nyomdászvilágra is baráti kapcsolatba lépjen. Ugyanebben az évben, 1515–1516, midőn Nicolas Dupuy és Várdai Balázs együtt munkálkodnak, a XVI. század első felének legnagyobb nyomdásza, Josse

Latrantis forsan trepidas fera scommata vulgi
Vis tua vel soli facta patere viro?
Absit: opus passim manifesta fruge redundans
Pannonios adeat non rediturus agros
Gloria viuenti tibi sit licet ipsa molesta
Vtilitas cleri est anteferenda tamen
Quod bonus hoc dederit de varda blasius arte
Calcographa: magno dignus honore venit.
Noluit vt propriis thesaurus abesset ab oris
Gratia cui in cunctos est referenda dies.

⁶² Maxima debetur tibi gratia: summe minister:

Qui bona per francas tot facis ipse plagas...

⁶³ *Serm. Quadrag.* Fol. 3 vo.

⁶⁴ *Eiusdem N. Ad libellum. Distichon.*

Pete laurinos audenti fronte penates

Expetit aduentus lauria leta tuos.

Viat. Excurs. Fol. Aii.

Bade Priscianus munkáját Nicolas Dupuy-nek ajánlja.⁶⁵ Nicolas Dupuy-t régi szálak kötötték Josse Bade-hoz, a windesheim-i misztikus iskola hálás növendékéhez. Pic de la Mirandole leveleit is Josse Bade 1502-es kiadása után rendezti sajtó alá hat évvel később. A humanista költő és professzor gazdag munkássága⁶⁶ igazolja azt, hogy párizsi diákjaink igyekeztek a szellemi élet vezéreivel barátságban lenni.

VI.

A XVI. század első felében a francia nyomdászat az előző század hagyományaival dolgozik. A gótikus karakter, a bastard még mindig szívesen alkalmazott betű, a könyvdíszítésben is előszeretettel tér vissza a gótikus rajz. A renaissance csak Josse Bade, Ascensius és Henri Estienne alatt vonul be Párizsba.⁶⁷ A *Viatice Excursionnes* Jean Petit-nél jelent meg,⁶⁸ kit Josse Bade igen nagyra becsült. Az egyetem hallgatóit egyik munkájában arra szólította fel, hogy az Ezüst Oroszlán lakóját tiszteljék és szeressék.⁶⁹ Jean Petit üzletének nem egy magyar vonatkozású kiadványa volt. Itt jelent meg a XV. században Michael de Hungaria *Evagatorium*-a, *Sermones* XIII.,⁷⁰ amelyet 1501 és 1510-ben ismét kiadott Jean Petit.⁷¹ Temesvári Pelbárt *Pomerium*-a ugyancsak könyvkereskedésében jelent meg 1507-ben és 1517-ben.⁷²

⁶⁵ Josse Bade, Gand-i származású humanista nyomdász. Löweni egyetemen kezdte tanulmányait, majd nagyobb utazást tett Olaszországban, hol híres philologusokkal és grammatikusokkal jött össze: Guarinoval Ferraraban, Filippo Beroaldoval meg Bolognában. Renau-det: o. c. 468.

⁶⁶ Munkáit felsorolja a Bibl. Nat. katalógusa T. XV. p. 794—796; British Museum General Catalogue of Printed Books. V. XXII. (1938.) p. 35.

⁶⁷ Fritz Milkau: *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, B. I. Schrift und Buch, Leipzig, 1931, s. 445.

Munkássága a XVI. sz. elején bontakozik ki teljes erővel.

⁶⁸ André Brocard nyomdász a legjobb könyvkereskedőnek, *Bibliopolarum optimus*nak nevezi. Nyomdajegye egy fán függő pajzs J. P. monogrammal, amelyet egy oroszlán és egy párdac tart. Ez alatt áll a neve, korok szerint más és más karakterrel. Később latinizálta nevét Parvus, illetve Pusillusra. Első feleségétől, Marguerite Guymertől fia született, ki ugyanazon névvel folytatta apja kiadói munkásságát. Claudin A.: *Histoire de l'Imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle*. Paris, 1901, T. II. 532; Meyer—Bern: *Die französischen Drucker und Verlegerzeichen des 15. Jahrhunderts*, München, 1926, 136—138; Silvestre L.: *Marques typographiques ou Recueil des Monogrammes, chiffres, enseignes, emblèmes, devises...* Paris, 1853, no. 24, 367; 1008; 1009.

⁶⁹ Claudin: o. c. II. 536.

⁷⁰ Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*, Budapest, 1896, III. 69.

⁷¹ Szabó K. III. 98; 167.

⁷² Szabó K. III. 147; 216; 217; 218.

A VÁRDAI BALÁZS kiadásában megjelent *Viatice Excursiones*
 (Paris, 1515.) *Ecce Homo* metszete.

Sokkal közvetlenebb kapocs fűzte Várdait, egy másik francia nyomdászhoz, Bertholdus Rembolt-hoz. Az ő gondjára bízta a *Sermones Quadragesimales* kinyomatását: „kit a betű ki-szedésében és a káros hibák kiküszöbölésében egyedülállónak” ismer.⁷³ Benne látja azt a férfit, ki e nagyhasznú munkát tisztán és hibátlanul bocsátja majd ki, mert hisz kezéből soha semmi piszkos és hibás dolog nem került még ki. Az „Au Soleil d'Or” szorgos munkását igen kedves barátjának, „amico sibi comprimis dilecto”-nak nevezi az előszó szavai szerint.

Bertholdus Rembolt⁷⁴ összeköttetésben állott az újító fiatalokkal. A párizsi humanisták néhány ismeretlen tanítványa nála adja ki Niccolò Perotto: *Cornucopia*-ját (1496), Clichtoveus és Josse Bade ugyancsak nála jelentetik meg Ludolphus Char-tausiensis-nek *Vita Christi*-jét.⁷⁵ A Nacio Germaniae-nak egyébként receptora volt, így barátsága könnyen kialakulhatott az ugyanezen Nemzettségbe tartozó magyar diákokkal.⁷⁶

Bonifacius de Ceva könyveiben a metszetek előkelő helyet foglalnak el. *De Perfectione Christiana* munkáját, amely ugyan-csak Rembolt-nál jelent meg nyomtatásban, huszonöt allego-rikus alak díszíti, ókori motívumokkal befolyásolt elgondolás-ban (110 × 90 mm és 90 × 90 mm méretben), ahol az erények váltakoznak Aristoteles, Plato, Socrates, Seneca alakjával. A Vár-dai gondozásában megjelent *Viatice Excursion*-ben is két szép metszetet találunk, egyik egy nagy realizmussal készült *Ecce Homo* (L. műmelléklet) Krisztust ábrázolja, amely a Simon Vostre világhírű *Heures*-jei után készült.

Robert Brun a XVI. századi francia könyvek történetét ismertetve névtelenül idéz egy munkát, amely csinos és meg-kapó metszetekkel tűnik ki, címe pedig: *Firmamenta trium Or-dinum Beatissimi Patris Nostri Francisci*.⁷⁷ A fentebb mondot-tak alapján ennek a könyvnek a szerzőjét teljes bizonyossággal Bonifacius de Ceva-val azonosíthatjuk. Eggyel több bizonyíték arra, hogy Bonifacius könyvei a XVI. század szép kiadásaihoz

⁷³ Eos igitur mi Bertholde tue fidei demando ut quem omnium huius tempestatis calcographorum in effigiendis carracteribus mendisque noxiis emungendis vnicus existis: solita tua diligentia imprimendos pro-cures. Serm. Quadrag. Előszó.

⁷⁴ Gering és Rembolt (1494–1518) először a Rue Saint Jacques-utcában, az Au Soleil d'Or házban dolgoztak. Ezért volt nyomdajegyük-ben a felkelő nap, amelyet két ifjú tartott. L. Meyer—Bern: o. c. no. 147. Új nyomdajegye a kereszt alakjába szőtt Szentháromság lett, majd szőlőtőkén függő pajzs, amelyet két oroszlán tart. Ez utóbbit találjuk a Serm. Quadrag.-ben is. Meyer—Bern 128. l.

⁷⁵ Renaudet: o. c. 273; 368.

⁷⁶ Jourdain: Index. Chron. o. c. p. 320.

⁷⁷ R. Brun: Le livre illustré en France au XVIe siècle, Paris, 1930, p. 208. *Firmamenta trium ordinum Beatissimi Patris Nostri Francisci*... Paris, Jean Petit, François Regnault et Jean Frellon, 1512. 5 part. en 1 vol. In 4°. car. goth.

tartoztak. Címlapján Szent Ferenc stigmáit ábrázoló rézmetszet (100 × 70 mm), azután 3 egészoldalas fametszet (170 × 105 mm): Szent Ferenc szerzetének regulát ad, azután Szent Klára és egy csoport, amelyben Szent Lajost, Szent Ivót és Szent Erzsébetet ismerhetjük fel. Robert Brun a *Sermones Quadragesimales*-szel kapcsolatban is beszél egy metszetről, amely a stigmákat kapó Szent Ferencet ábrázolja.⁷⁸ (98 × 78 mm.) A Nemzeti Múzeum (Apponyi Könyvtár H. 1628) és az Egyetemi Könyvtár Ae. 4-rét 574-es 1517. évi kiadású példányában nincs meg az említett metszet.

Várdai Balázs jól tudta, ha nagy tömeget akar meghódítani, akkor csinos kötetbe kell a még oly értékes munkát is öltöztetni. Amint a *Viatice Excursion*es előszavában mondja, gondja van rá, hogy világosabb betűformákkal nyomassa ki a könyvet.⁷⁹ Kiadónak nevezi őt Nicolas Dupuy versében: «Ede gravem Blasi sale tinctum (quaeso) libellum.» A művészi köntöst is elismeri Bonifaciushoz szólva: Művészi gonddal adta ki Balázs a könyvet.⁸⁰ Várdai szerette a betűt, szívesen forgott nyomdászok és könyvárusok között, a *Viatice Excursion*es előszavát is «Ex litterario emporio», könyvkereskedésből bocsátja útnak.

Várdai Balázs személye megtestesítője annak a munkás életnek, amellyel külföldi tanulóink dicsőséget szereztek a magyar „nációnak”. Urának és pártfogójának Gosztonyi János püspöknek, úgy mondhatnám, párizsi megbízottja volt, ki tovább ápolta azt a humanista barátságot, amelyhez a püspök még Magyarországon is hűen ragaszkodott. Bonifacius de Ceva minorita rendfőnök újabb munkáit, a *Sermones Quadragesimales*-t kiadja, előszót ír hozzá, amelyet Bertholdus Rembolt híres nyomdászhoz intéz, de nem felejtí el hálával megemlíteni, hogy a megjelenésében urának, Gosztonyi János győri püspöknek része van. Barátai, Nicolas Dupuy, a Collège de Bourgogne tanár-költője és Johannes de Monte Parisiensis verset írnak az általa kiadott *Sermones Quadragesimales* elejére. Győr és Pannonia dicséretét éneklő verseket csokorba kötve kinyomatja. Lelki közösség és baráti kapcsolat fűzte Bonifaciushoz, ki Château de Vincennes-ben a király és Amboise-ban Marguerite de Navarre előtt szónokol. Csín és műgond jellemzi munkáját, kedves barátjának nevezi a legkiválóbb párizsi nyomdászok

⁷⁸ R. Brun: o. c. 30; 160; 208. R. Brun a *Viatice Excursion*es met-szeteit az 1518-as kiadás után idézi, pedig amint láttuk, már az 1515-ös kiadásban is megtalálhatók.

⁷⁹ Quare luculentioribus litterarum formulis ipsum (ut cernere est) imprimendum procuravi.

⁸⁰ Quod bonus hoc dederit de varda blasius arte
Calcographa: magno dignus honore venit.

Viatice Excurs. Nicolas Dupuy verse Bonifacius de Cevához.

egyikét. Párizsból hazatérve magas egyházi körökben fordul meg, Várdai Pál esztergomi érsek titkára lesz, s a mohácsi vész után bizalmas megbízatásokkal tüntetik ki.⁸¹ Tevékeny élete cáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy párizsi diákjaink, midőn hazájuk ügyét szorgálták, egválttal a művelt nyugat számbaveendő munkásai is voltak.

Gábel Asztrik.

Blaise de Várda, éditeur hongrois à Paris.

Boniface de Cève père provincial des Frères Mineurs à Paris, a adressé son *Viatice Excursionnes*, à Gosztonyi, évêque de Győr en Hongrie. Notre évêque fréquentait avec prédilection le couvent des Franciscains de Paris, il y disait ses messes et il y fut pour tous, comme écrivait son ami Boniface dans sa dédicace, un modèle de sainteté. Boniface de Cève s'efforça lors du séjour de l'évêque Gosztonyi, d'établir l'unité entre les deux fractions de l'Ordre, les Observants et les Conventuels. Dans cette guerre notre évêque fut certainement le consolateur et le support du provincial français. Sa curiosité posa plus d'un problème à Boniface de Cève; il lui avait demandé de composer un traité sur les péchés et un autre sur les vertus. Boniface céda au désir de l'évêque et remit le manuscrit à Blaise de Varda, un étudiant séjournant également en ce temps-là à Paris. C'est à lui que sera confié le soin d'éditer le manuscrit du *Viatice Excursionnes*.

Blaise de Varda, nommé modestement „scolasticus“, fut archiprêtre de Locsmánd, du diocèse de Győr. Il est probable qu'il fut envoyé à Paris par son évêque, envers lequel il n'a jamais cessé d'exprimer sa gratitude et ses hommages. A 1515 il était déjà à Paris, entouré des poètes et des savants qui se recrutèrent parmi les amis de l'humanisme parisien.

En outre de ses docteurs, la maison des Franciscains lui était aussi chère qu'à son patron, il y allait aussi souvent que possible et cultivait cette amitié dont les premières traces remontaient au séjour de l'évêque Gosztonyi à Paris.

Le *Viatice Excursionnes* s'ouvre par la dédicace qu'il adresse comme „humble client“ à son patron, l'évêque de Győr. Il rappelle son amitié pour Boniface de Cève, l'activité de celui-ci pour réconcilier les deux partis franciscains, et pour conclure, il n'oublie pas de relever que

⁸¹ Várdai Pál esztergomi érsek 1527. január 23-án kelt oklevelében értesíti a szebeni dekanatus alá tartozó papságot, hogy titkárját, Balázs mester locsmándi főesperest és győri kanonokot hozzájuk biztosul küldi, kinek mindenkor, amit velük nevében közölni fog, hitelt adjanak és rendelkezéseit végrehajtsák.

Honorabiles in Christo nobis dilecti. Intimavimus nonnulla per Venerabilem Magistrum Blasium Archidiaconum Lwczmanensem et Canonicum Jauriensem ac Secretarium nostrum presentium ostensorem nomine nostro refferenda, ortamur igitur et requirimus vos, ut his que idem Magister Blasius nomine nostro vobis retulerit, fidem indubiam prestare et ea, que per vos obeunda iusserit, sub debito salutaris obedientia exequi et effectui mancipare debeatis. Datum in Arce nostra Strigoniensi feria tertia proxima post festum beatorum Fabiani et Sebastiani martyrum 1527. — Egyháztörténelmi Emlékek I. (1520—1529), 1902. 299. l.

l'ouvrage doit sa naissance à l'inspiration de l'évêque hongrois. A la préface il ajoute un hexaslique où il met en route l'ouvrage récemment paru. Quand celui-ci aura traversé les Alpes Germaniques et sera descendu en Pannonie, Gosztonyi sera content de l'accueillir dans son château.

L'édition porte d'une façon irréfutable la date de 1515. Nous sommes en présence d'une édition bien curieuse et rare, qui nous permet de conclure que Blaise de Várda vivait déjà à cette époque à Paris. Cette édition de 1515 n'a pas été encore signalée, la Bibl. Nationale de Paris ne possède du *Viatice Excursionones* que trois exemplaires de 1518; celui du Musée Nat. de Budapest est donc d'un intérêt tout spécial pour les amateurs de livres.

Les rapports entre le provincial français et l'archiprêtre hongrois devinrent encore plus étroits par l'édition d'un autre ouvrage intitulé *Sermones Quadragesimales*, qui fut également publié et imprimé par les soins de Blaise de Várda. Nouvelle preuve de la présence active à Paris d'un étudiant hongrois, qui s'acquittait de son mieux de sa tâche pour informer son évêque de tous les mouvements intellectuels qui étaient chers à celui-ci et lui rappelaient son séjour à Paris.

Les circonstances de l'édition des *Sermones Quadragesimales* méritent d'être retenues. C'est un Franciscain, nommé Gérard, de nationalité allemande qui a remis le manuscrit à Blaise de Várda qui à son tour le confia à son ami Berthold Rembolt qui tenait une imprimerie rue Saint Jacques à l'enseigne du Soleil d'Or. Il dut entretenir une amitié tendre et vive avec l'imprimeur parisien, il ne lui épargne ni éloge, ni louange.

Blaise de Hongrie était versé dans l'art de l'imprimerie; il fréquentait d'ailleurs un autre atelier aussi, celui de Jean Petit, éditeur et libraire; le *Viatice Excursionones* ayant paru chez ce dernier, la dédicace même fut terminée dans sa librairie „ex litterario emporio“, comme il le dit dans sa préface. Il choisit avec soin et goût les caractères, et ce n'est pas sans raison qu'un de ses amis, Nicolas Dupuy humaniste et poète parisien l'appelle „ami de la meilleure littérature“.

Il eut soin, selon la coutume de l'époque, d'orner le livre des poèmes de ses amis. Nicolas Dupuy en avait composé quatre dédiés l'un à Blaise de Várda, l'autre à Boniface de Cève, le troisième au Frère Georges, supérieur des Franciscains et le quatrième au lecteur du livre. Un certain Jean de Monte Parisius y apparaît aussi avec un quatrain en vers métriques, adressé au même Frère Georges.

Le *Viatice Excursionones* contiennent deux gravures d'une exécution méritoire, un „Ecce Homo“, d'un grand réalisme, et un Christ en Croix, d'après les „Heures“ de Vostre. La présentation des livres de Boniface de Cève manifeste un goût artistique, l'esprit de la Renaissance y soufflait déjà.

(Lycée Français de Gödöllő, Hongrie.)

A. Gabriel.

UNE SOURCE INCONNUE DE LA CHANSON DE ROLAND: LA *VITA KAROLI MAGNI* D'ÉGINHARD

En lisant le titre de cette étude, le lecteur, même bienveillant, hochera peut-être la tête, non sans me taxer d'ignorance. Comment parler d'Éginhard comme d'une source inconnue de la Chanson de Roland, puisque c'est un fait généralement connu

que depuis plus d'un siècle déjà on n'a cessé de rapprocher la biographie de l'empereur, compilée par Éginhard, des événements historiques dont ce poème semble l'écho poétique?

De plus, la critique moderne a admis que l'auteur du poème a lu la *VITA KAROLI MAGNI* et qu'il en a même tiré l'idée de la défaite de Roncevaux qui est à la base de son oeuvre, y compris le nom de son héros. On sait en effet qu'Éginhard fait un récit détaillé de la campagne de l'empereur en Espagne, rapporte les circonstances de la défaite de son arrière-garde dans les Pyrénées et nomme parmi les victimes des montagnards basques ce Roland, comte de la marche de Bretagne (*Hruodlandus Brittanici limitis praefectus*) que la plume du poète métamorphosera en un neveu de Charlemagne, son foudre de guerre.

D'autre part, la biographie d'Éginhard a été invoquée pour expliquer la liste que Turolde donne des conquêtes de l'épée de Roland:¹ le poète n'a fait ici, en somme, que résumer, en les complétant de quelques conquêtes de fantaisie, les diverses campagnes de Charlemagne narrées par son auteur. De même, le rôle attribué dans le poème aux Huns, Avares et Sorabes, figurant dans l'armée de Baligant, s'est avéré aussi un souvenir de la lecture d'Éginhard et on a reconnu que plusieurs éléments du portrait de l'empereur ont été tirés du même auteur.²

Tout cela n'est pas peu de chose, mais en y regardant de plus près, on aurait pu trouver mieux. A mon avis, ceux qui ont établi le bilan d'Éginhard dans la formation de la Chanson de Roland se sont rendus coupables du péché d'omission. Fascinés par le récit dramatique du coup de main des Basques qui offrait une ressemblance si frappante avec la narration de Turolde, ils ont négligé de lire la *VITA* avec les yeux du poète émerveillé de la grandeur de la figure impériale et avide d'y trouver de la matière pour le poème dont il mûrissait l'idée dans son cerveau.

Pour moi, il ne fait pas de doute qu'à part la trahison de Ganelon, toute l'intrigue de la Chanson de Roland a été puisée dans la *VITA* et que même le portrait moral des Sarrasins, tel qu'il se dessine dans le poème, fut calqué sur tel chapitre d'Éginhard.

Si l'importance de certaines pages d'Éginhard pour la composition de la Chanson de Roland a échappé jusqu'à présent aux chercheurs les plus avertis, c'est qu'elles se rapportent dans son oeuvre non à l'épisode des Pyrénées, mais aux Saxons qui ont été les grands, les véritables adversaires de l'empereur.

Voici en effet ce que nous lisons dans Éginhard à propos de ce peuple féroce et sournois (chap. 7):

„Cette guerre terminée, l'on reprit celle de Saxe, qui avait pu sembler un moment interrompue. Aucune ne fut plus atroce, plus pénible pour le peuple franc. Car les Saxons, comme

¹ Tavernier: *Zur Vorgeschichte des altfranz. Rolandsliedes*. Rom. Studien V; p. 141. Cf. les vers 2322—2332 du manuscrit d'Oxford.

² Ibid. pp. 164 et 34.

presque toutes les nations de Germanie, étaient d'un naturel féroce: ils pratiquaient le culte des démons, se montraient ennemis de notre religion et ne voyaient rien de déshonorant à violer ou transgresser les lois divines ou humaines. Le tracé des frontières entre notre pays et le leur mettait, en outre, chaque jour la paix à la merci d'un incident: presque partout en plaine, sauf en quelques points où de grands bois et des montagnes forment une séparation nette, elles étaient le théâtre de scènes constantes de meurtres, de rapines et d'incendies, se répondant de part et d'autre. Les Francs finirent par en être tellement excédés que, jugeant désormais insuffisant de rendre coups pour coups, ils résolurent d'entamer une lutte ouverte.

La guerre fut donc déclarée. Elle fut menée des deux côtés avec une égale vigueur, quoique avec des pertes plus sérieuses chez les Saxons que chez les Francs, et se poursuivit pendant trente-trois années consécutives. Elle eût pu finir plus vite n'eût été la perfidie des Saxons. *Il est difficile de dire combien de fois, vaincus et suppliants, ils se rendirent au roi, combien de fois ils livrèrent sans délai les otages qu'on leur réclamait, combien d'ambassades ils reçurent, domptés à de certains moments et assez affaiblis pour se déclarer prêts à abandonner le culte des démons et à se soumettre à la religion chrétienne. Mais s'ils se montraient parfois enclins à céder, ils étaient toujours prompts à renier leurs engagements*, au point qu'on ne saurait dire lequel des deux ils faisaient avec le plus de facilité: et de fait, à compter du début de la guerre, il ne se passa pour ainsi dire pas d'année sans pareille trahison de leur part.

Mais leur manque de foi ne put avoir raison de la grandeur d'âme du roi ni de sa constance dans la bonne comme dans la mauvaise fortune; elle ne put le décider à lâcher prise, et *il ne laissa jamais passer aucun acte de ce genre sans se venger de leur perfidie et leur imposer un juste châtement soit en marchant contre eux lui-même, soit en envoyant contre eux des troupes commandées par ses comtes. Ayant ainsi fini par triompher des plus intraitables et par les réduire à merci, il déporta, avec leurs femmes et leurs enfants, dix mille de ceux qui habitaient sur les deux rives de l'Elbe et les dispersa par petits groupes à travers la Gaule et la Germanie. Et l'on sait que la guerre, après tant d'années de luttes, ne s'acheva que lorsque les Saxons eurent accepté les conditions imposées par le roi: abandon du culte des démons et des cérémonies nationales, adoption de la foi et des sacrements de la religion chrétienne, fusion avec le peuple franc en un peuple unique.*³

³ Traduction de Louis Halphen: Eginhard, Vie de Charlemagne. (Les classiques de l'Histoire de France au Moyen âge.) Paris, 1923. Voici d'ailleurs le texte original: „Post cujus finem, Saxonicum, quod quasi intermissum videbatur, repetitum est. Quo nullum neque pro-

Une lecture attentive de ce texte doit nous amener à penser que Turol d à qui le court chapitre (9e) sur la campagne d'Espagne offrait peu de matière, s'est reporté au récit des deux chapitres précédents pour imaginer l'intrigue de son poème. Ces Saxons vaincus et suppliants, promettant à l'empereur de faire ce qu'on exige d'eux, quittes à le tromper, le danger une fois passé, ce sont le roi Marsile et ses Sarrasins. Ces otages offerts et livrés de gaieté de coeur, n'est-ce pas le prix du stratagème proposé par le rusé Blancandrin et accepté d'enthousiasme par le conseil des Sarrasins? Et la promesse fallacieuse des Saxons formulée par leurs ambassadeurs, d'abandonner le culte de leurs idoles et de recevoir le baptême, n'est-elle pas identique à

lixius neque atrocius Francorumque populo laboriosus susceptum est, quia Saxones, sicut omnes fere Germaniam incolentes nationes, et natura feroces et cultui daemonum dediti nostraeque religioni contrarii, neque divina, nequa humana jura vel polluere vel transgredi inhonestum arbitrabantur. Suberant et causae quae cotidie pacem poterant, termini videlicet nostri et illorum pene ubique in plano contigui, praeter pauca loca in quibus vel silvae majores vel montium juga interjecta utrorumque agros certo limite disterminant, in quibus caedes et rapinae et incendia vicissim fieri non cessabant. Quibus adeo Franci sunt irritati ut non jam vicissitudinem reddere, sed apertum contra eos bellum suscipere dignum judicarent.

Susceptum est igitur adversus eos bellum, quod magna utrimque animositate, tamen majore Saxonum quam Francorum damno per continuos triginta tres annos gerebatur. Poterat siquidem citius finire, si Saxonum hoc perfidia pateret. Difficile dictu est quoties superati ac supplices regi se dediderunt, imperata facturos polliciti sunt, obsides qui imperabantur absque dilatione dederunt, legatos qui mittebantur susceperunt, aliquoties ita domiti et emolliti ut etiam cultum daemonum dimittere et christianae religioni se subdere velle promitterent; sed, sicut ad haec facienda aliquoties proni, sic ad eadem pervertenda semper fuere praecipites, ut non sit satis estimare ad utrum horum faciliore verius dici possint, quippe cum post inchoatum cum eis bellum vix ullus annus exactus sit quo non ab eis hujuscemodi facta sit permutatio.

Sed magnanimitas regis ac perpetua tam in adversis quam in prosperis mentis constantia nulla eorum mutabilitate vel vinci poterat vel ab his quae agere coeperat defatigari. Nam numquam eos hujuscemodi aliquid perpetrante inpune ferre passus est, quin aut ipse per se ducto aut per comites suos misso exercitu perfidiam eorum ulcisceretur et dignam ab eis poenam exigeret, usque dum, omnibus qui resistere solebant profligatis et in suam potestatem redactis, decem milia hominum ex his qui utrasque vitas Albis fluminis incolebant cum uxoribus et parvulis sublatos transtulit et huc atque illuc per Galliam et Germaniam multimoda divisione distribuit; eaque conditione, a rege proposita et ab illis suscepta, tractum per tot annos bellum constat esse finitum ut, abjecto daemonum cultu et relictis patriis caerimoniis, christianae fidei atque religioni sacramenta susciperent et Francis adunati unus cum eis populus efficerentur.

celle que Marsile fait transmettre à Charlemagne par ses ambassadeurs?

Li reis Marsilie out finet sun cunseill,
 Dist a ses humes: Seignurs, vos en ireiz,
 Branches d'olive en voz mains portereiz,
 Si me direz a Carlemagne le rei,
 Pur le soen deu, qu'il ait merci de mei.
 Ja einz ne verrat passer cest premer meis
 Que je'l sivrâi od mil de mes fedeilz,
 Si recevrai la chrestiene lei.
 Serai ses hom par amur et par feid.
 Sil voelt ostages, il en avrat par veir.
 Dist Blancandrins: Mult bon plait en avreiz. Aoi.

Ces vers semblent résumer tout ce qu'Éginhard a dit du caractère sournois des Saxons, de leurs vaines promesses et des otages nombreux qu'ils livrèrent sans se préoccuper de leur sort après la rupture de leurs engagements.

On sait que la proposition de Marsile n'est pas acceptée d'emblée. Roland rappelle à Charlemagne que ce n'est pas la première fois qu'on entend ces belles promesses et qu'en certaine occasion déjà, l'empereur fut accusé de légèreté pour y avoir ajouté foi. Il l'a payée d'ailleurs bien cher, sa belle confiance: deux barons envoyés en ambassade y perdirent leur tête.

Or c'est encore là une réminiscence d'Éginhard: les Saxons, eux aussi, se rendirent coupables non pas d'une, mais de nombreuses trahisons: „il ne se passa pour ainsi dire pas d'année sans pareille trahison de leur part“.

Selon Éginhard les Saxons pratiquaient le culte immonde des démons et se montraient des ennemis acharnés de la religion chrétienne, en violant continuellement les lois divines et humaines. Ai-je besoin de rappeler que les Sarrasins de Turolde sont la gent diabolique par excellence et que Marsile et ses alliés entretiennent des rapports intimes avec les démons? Parmi les barons de Marsile et de Baligant, il en est qui pratiquent la nécromancie, qui se parent de cadeaux de l'enfer, mais tous adorent les idoles de Mahumet, d'Apollin, de Tervagant. Et leur fausseté insigne, comme celle des Saxons, consiste précisément en cette promesse d'accepter la „lei de salveté“, la loi du salut, et ce, dans l'intention de violer cet engagement sacré: c'est là tromper à la fois Dieu et son apôtre impérial.

Mais la perfidie des Sarrasins ne reste pas impunie: c'est d'abord le baron Roland qui triomphe de ses ennemis avant de mourir, puis c'est l'empereur en personne qui accourt pour écraser les armées de Marsile et de Baligant. De même Éginhard nous assure que Charlemagne ne laissa passer aucun acte de trahison sans se venger de la perfidie des Saxons, „soit en marchant contre eux lui-même, soit en envoyant contre eux des troupes commandées par ses comtes“.

La victoire finale sur les Saxons aboutit à leur déportation massive; on lit chez Éginhard qu'ils furent éparpillés en Gaule et en Germanie „avec leurs femmes et leurs enfants“. Ils furent aussi obligés d'abandonner le culte des démons et leurs cérémonies nationales et d'accepter d'être tenus sur les fonts baptismaux. On se rappelle qu'après la prise de Sarragosse les Sarrasins subissent le même sort (vv 3660—3674):

Li emperere ad Sarraguce prise,
A mil Franceis funt ben cercer la vile,
Les sinagoges et les Mahumeries.
A mailz de fer et a cuignees qu'il tindrent,
Fruissent les ymagenes et trestutes les ydeles,
N'i remendrat ne forz ne falserie.
Li reis creit en deu, faire volt sun servise;
E si evesque les eves beneissent,
Meinent paien entresqu'al baptisterie
Sor i ad cel qui Carle voillet cuntredire,
Il le fait prendre o ardeir ou ocire.
Baptizet sunt asez plus de .c. milie,
Veir chrestien ne mais sul la reine,
En France dulce iert menee caitive.
Co voelt li reis, par amur cunvertisset.

Ainsi le sort de Bramidonie, femme de Marsile, est semblable à celle des Saxonnes capturées par Charlemagne: elle est déportée en Germanie.

Ces rapprochements permettent de suivre la pensée de Tuold. Ce grand poète, contemporain des croisades d'Espagne du Xe siècle, rempli de l'idée de la mission des croisés français, reconnu en Charlemagne le symbole de cette idée, en lisant la biographie d'Éginhard. Enthousiasmé d'abord par le récit des campagnes glorieuses de Charlemagne et les détails de la défaite des diaboliques Saxons aux chapitres 7e et 8e, il tomba ensuite, au chapitre 9e, sur la campagne victorieuse d'Espagne, suivie de l'épisode douloureux des Pyrénées qui d'ailleurs, même au dire d'Éginhard, n'empêcha pas le roi de continuer sa guerre contre les Saxons. Il y lut cette conclusion désolante que „ce revers ne put être vengé sur-le-champ parce que les ennemis, le coup fait, se dispersèrent si bien que nul ne put savoir en quel coin du monde il eût fallu les chercher“. Éginhard voulait dire ainsi, en termes un peu voilés, que le coup de main des Basques restait impuni.

Mais Tuold ne l'entendait pas ainsi. Il imagina une vengeance définitive, écrasante. Il transforma ces Basques insignifiants en une grande armée de Sarrasins d'Espagne, fit de la défaite des Pyrénées le mobile de la victoire finale de la chrétienté sur les païens. Mais comme, à part la topographie et le résultat désastreux de la bataille, il ne trouva pas dans ce chapitre de quoi faire un grand poème héroïque, il fondit les détails de la guerre

de Saxonie dans la défaite pyrénéenne. Ignorant tout des moeurs et des intrigues politiques des rois maures de la péninsule, il puisa à pleines mains dans les pages où le biographe de Charlemagne analysait les moeurs et la religion des Saxons, ces ennemis dangereux de l'empereur, pour transporter les traits qu'il y recueillit, aux Sarrasins d'Espagne. Ainsi les Maures d'Espagne sont devenus sous la plume de Turol d'un peuple fourbe, sournois, pratiquant le culte des démons, promettant de se faire chrétiens et traîtres à leur promesse, que l'empereur force, à la pointe de l'épée, de recevoir le sacrement du baptême, qu'il fait même déporter en Allemagne, après la prise de leur dernier repaire.

L'idée de faire fusionner la campagne de Saxonie avec celle des Pyrénées peut aussi avoir été suggérée au poète par l'analogie que présente les deux théâtres de guerre chez Éginhard. En effet, non seulement l'embuscade des Basques était favorisée par les bois épais, et les hautes montagnes dont ils dévalèrent pour massacrer les Francs jusqu'au dernier homme, mais encore la guerre de Saxonie était déclenchée, selon l'auteur, par le tracé des frontières où, en quelques points, „de grands bois et des montagnes forment une séparation nette“ et où on déplorait des „scènes constantes de meurtres, de rapines et d'incendies...“

Il y a encore un point de contact entre le récit des guerres de Saxonie et celui de la défaite des Pyrénées. Dans son bilan final, Éginhard établit que la victoire remportée sur les Saxons n'alla pas sans de lourdes pertes pour la noblesse franque: „Cette guerre n'en coûta pas moins la mort à plus d'un représentant de la noblesse franque comme de la noblesse saxonne et même à quelques-uns de ceux qui occupaient les plus hautes charges“ (chap. 8). C'est là une remarque qui permettait à l'imagination de Turol d'agrandir les proportions de la défaite de Roncevaux. En lisant les guerres de Saxonie dans Éginhard, il entrevoyait dans son imagination les corps des barons francs et sarrasins entassés sur le champ de Roncevaux, ce qui satisfaisait mieux à sa soif de gloire que l'observation désolante du chapitre 9e où l'auteur affirmait que l'arrière-garde de Charlemagne fut massacrée jusqu'au dernier homme et que l'ennemi, son forfait accompli, s'était volatilisé, sans que l'on pût le relancer sur les hauteurs inaccessibles des Pyrénées.

On sait qu'au vers 2921 l'empereur, pleurant la perte de Roland, s'écrie:

Encuntre mei revelerunt li Seisne
Et Hungre et Bugre et tante gent averse...

Ainsi le roi lui-même range les Saxons parmi les nations diaboliques (averse) qui semblent guetter le moment favorable pour se soulever. Ils sont même le premier peuple dont le caractère récalcitrant lui revient à l'esprit, dès qu'il pense à la perte qu'il vient de faire en la personne de son neveu.

Nous tenons ici la preuve matérielle de ce que nous avons avancé: Turolde se rappelle fort bien ce qu'il a lu dans Éginhard sur les moeurs des Saxons, leur esprit de rébellion, leur trahison, bien qu'à la fin du poème il les range parmi les juges du „plaid“ de Ganelon (vv 3700 et 3793).⁴

On a montré que les textes sibyllins et apocalyptiques qui présageaient la venue d'un empereur apostolique dans les temps précédant le jugement dernier, furent appliqués à l'empereur Charlemagne et utilisés par l'auteur de la Chanson de Roland.⁵ Cela est juste, mais nous devons faire remarquer que le mobile de cette application a été fourni au poète, encore par la *VITA* d'Éginhard. Celui-ci consacre en effet tout un chapitre — le 32e — aux présages nombreux qui avaient annoncé la mort de l'empereur. De fréquentes éclipses de soleil et de lune, une tache de couleur noire dans le soleil, l'effondrement d'un portique construit sur l'ordre du roi, l'incendie du pont de Mayence, un bolide traversant le firmament, „de fréquentes secousses qui ébranlèrent le palais d'Aix et des craquements continuels dans les plafonds“, la foudre tombant sur la basilique où l'empereur fut plus tard enseveli, voilà les signes par lesquels Dieu annonçait la fin prochaine de son apôtre qui d'ailleurs, dit Éginhard, ne tint compte d'aucun de ces présages.

Il est difficile de ne pas voir dans ce chapitre la source où l'imagination du poète puisait quand il faisait annoncer en France la douleur que le Ciel ressentait au sujet de la mort prochaine de Roland (v. 1423):

En France en ad mult merveillus turment,
Orez i ad de tuneire et de vent,
Pluies et gresilz desmesurement,
Chiedent i fuildres et menut et suvent

⁴ Les Hongrois reparaissent encore une fois dans le manuscrit d'Oxford, au vers 3254: „L'altre est de Hums et la terce de Hungres“, dit le poète en énumérant les „échelles“ de Baligant. On a tort de voir dans ce rôle odieux des Hongrois un souvenir des conflits des premiers croisés avec les rois de Hongrie (Cf. par ex. Boissonnade: Du nouveau sur la Chanson de Roland p. 181). Il est évident que le nom des Avers (v. 3242) est un souvenir du grand chapitre d'Éginhard sur la victoire de Charlemagne en Pannonie et comme chez cet auteur ce nom est synonyme de Huns (*Avars sive Hunnos*, chap. 13), les Huns entrent aussi dans l'armée de Baligant. Or on sait que les Huns et les Hongrois étaient aussi confondus dans les sources historiques du Xe et du XIe siècles: et c'est à cette confusion que les Hongrois doivent de figurer à côté des Huns et des Saxons comme un peuple païen rebelle et diabolique. Avars, Huns, Hongrois étaient des synonymes non seulement pour Turolde, mais pour les historiographes les plus sérieux de l'époque. On sait d'ailleurs depuis les recherches de Ferdinand Lot que la composition de la Chanson de Roland est antérieure aux premières croisades.

⁵ Karl Heisig: *Geschichtsmetaphysik des Rolandsliedes u. ihre Vorgeschichte*. Zschr. f. Rom. Phil. 1935, t. LV.

Et terremoete co i ad veirement.
 De Seint Michel de paris josqu'as Senz,
 Des Besencun tresqu'as Guitsand
 Nen ad recet dunt del mur ne cravent.
 Cuntre midi tenebres i ad granz,
 Ni ad clartet, se li ciels nen i fent;
 Hume ne'l veit ki mult ne s'esspant.
 Dient plusor: Co es li definement,
 La fin del secle ki nus est en present.
 Il ne'l sevent, ne dient veir nient:
 Co est li granz dulors por la mort de Rollant.

Tout y est, la foudre, le tremblement de terre, les murs crevés, l'éclipse de soleil et — surtout l'idée: le Ciel annonce la grande perte qu'il va faire en la personne du héros de la chrétienté.

Mais à part certains détails relatifs à l'épée et au costume de fête de Charlemagne⁶, l'extérieur et même le caractère du Charlemagne d'Eginhard, calqué sur le bon père Auguste de Suétone, n'ont rien de commun avec la figure hiératique et légendaire qu'en a retracée Turolld. C'est tout au plus si dans le cri final de Charlemagne recevant sa nouvelle mission de l'ange de Dieu:

Deus, dist li reis, si penuse est ma vie!

on peut reconnaître une réminiscence de cette remarque d'Eginhard: „C'est que le roi qui dépassait en sagesse et en grandeur d'âme tous les souverains de son temps, ne recula jamais devant aucun labeur ni devant aucun danger pour assurer la réussite d'une entreprise“ (chap. 8). On dirait que le poète voulait contredire un peu sa source, en insistant sur la fatigue du vieillard légendaire, âgé, selon lui, de plus de deux cents ans, et en peignant ce vieillard fatigué rechignant, tel le Moïse de Vigny, devant la tâche qui l'appelle.

Mais même pour son portrait impérial Turolld doit à sa source plus que ces détails. Il lui doit les proportions grandioses, surhumaines de son héros, l'immensité de ses conquêtes, l'idée de sa mission céleste.

La théorie romantique, celle du „développement continu“, comme l'a appelée Joseph Bédier, a longtemps soutenu que la Chanson de Roland était le produit du travail de longues générations: des chants divers, mis bout à bout par un jongleur inconnu, auraient donné le poème grandiose conservé dans le manuscrit d'Oxford.

⁶ Parfois il ceignait une épée ornée de pierreries... avait toujours suspendu au côté un glaive dont la poignée et le baudrier étaient d'or ou d'argent... Les jours de fête, il portait un vêtement tissé d'or, des chaussures décorées de pierreries, une fibule d'or pouragrafer sa saie, un diadème du même métal et orné lui aussi de pierreries (chap 23).

La critique moderne, on le sait, a fait justice de ces théories vagues et fausses. Turolde fut vengé et on reconnut en lui un des plus grands poètes de la France.

L'étude de sa source principale, la *VITA* d'Eginhard permet, on l'a vu, de serrer de plus près le problème de la composition de son oeuvre. Nous venons de soulever le voile qui couvrait le travail de la pensée de ce jongleur énigmatique. Turolde était en somme un poète comme les autres: il prenait son bien où il le trouvait. Sans prétendre faire de l'histoire, ilisola, dans la grande série des exploits de Charlemagne, l'épisode le plus douloureux qui lui permit d'insuffler dans le héros qu'il créa de toutes pièces de son propre fonds, tout le pathétique et toute la beauté tragique dont son âme était remplie. Ignorant à peu près tout du monde arabe, il fondit ensemble Basques et Saxons, pour opposer ces gens démoniaques aux justes, les peuples de l'Empire franc. Afin de nouer son intrigue, il eut recours à ce que son historien disait de la rouerie des Saxons. Les fausses promesses de ceux-ci lui permettaient d'y joindre le guet-apens de Roncevaux et de transformer l'expédition punitive de Charlemagne en une guerre de vengeance personnelle.

Ce n'était là qu'une charpente, mais une charpente solide, destinée à soutenir les riches produits de l'imagination et de l'érudition fantaisiste du poète. Ce Turolde comprit que seul le travail libre de la création poétique pouvait l'affranchir de la banalité et de l'ennui des biographes et annalistes et qu'en usant librement de sa matière, il pouvait créer des figures qui passeraient dans les siècles suivants pour plus authentiques que tous les personnages de ses sources.

Alexandre Eckhardt

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A magyarországi latinnyelvű helynevek.*

(1) A magyarországi latinnyelvű irodalomban s a latinnyelvű hivatalos és nemhivatalos iratokban a városokat, falvakat, hegyeket, vizeket is persze latin néven kellett megnevezni. S ha az ember egy-egy ilyen latin névről tudni akarta, hogy mi az illető — mondjuk — városnak a magyar neve, néha csak hosszadalmas utánajárással találta meg azt, amit keresett. A latin-magyar szótárak nagyobb része csak az ókori, római neveket vette fel betűrendjébe, a magyar-latin szótárak is inkább csak a római korra figyeltek. A régi magyar földrajzi kézikönyvek csak részben tudtak segíteni, hiszen azokban a latin helynevek mellett sokszor éppen a keresett magyar helynevek hiányoztak. Ha pedig külföldi helynévtárakban kerestünk, a nagyobb és kisebb jelentőségű

* Az (1), (2) stb. számok a latinnyelvű kivonat kedvéért állanak a szöveg mellett.

helyneveknek csak egy részét találtuk meg. Előttünk ismeretlen szentpontból történt válogatás alapján pl. Babinecz és Szentbenedek nevét megtaláltuk benne, de pl. Kaposvárt és Munkácsot nem, viszont találtunk benne olyan nevet, mint pl. *Bazoarium*, mint Borsod, Stadt in Ungarn latin nevét, vagy *Morisana Ecclesia* nevű a torontálvármegyei Szanádót, Csanád helyett. De magyar szerző művében is ott áll pl. Bartl és Veress magyar-latin szótárában Érsekújvár mellett, hogy város Bács vm.-ben, és latinul *Neoplanta*, ami Ujvidék latin neve, vagy *Auraria major* magyar neveképen Abendbánya mezőváros nevét látjuk, persze Abrudbánya helyett, vagy Fédertó (tollastó) címszó alatt *Plumarius* (sic!) *Lacus* latin helynevet, nyilván Graesse Orbis Latinusának *Lacus Plumarius* der Federsee in Schwaben cikkének és a felette (!) levő sorban a Neusiedlersee cikk végéhez tartozó „in Ungarn“-nak felületet összekeveréséből. Szigetvár és Szőny nevét ellenben hiába keressük ugyanott.

Ilyenféle tapasztalatok indítottak arra, hogy megkíséreljem összegyűjteni a magyarországi latinnyelvű helyneveket. Ennek a munkának történelmi és földrajzi vonatkozásairól most nem szándékozom szólni, az anyaggyűjtés nincs is befejezve — amennyiben ilyen munkánál befejezésről egyáltalában szó lehet —, de most már jóval 12.000 fölé emelkedő számú latin helynévből a magyarországi latinságra, a latin nyelv mindennaposágára vonatkozó megfigyeléseimről óhajtok a tárgyhoz mért rövidezséggel számot adni. Éppen ezért csak a helységnevekről¹ szándékozom szólni, a folyók, hegyek, nagyobb területek neveit tervszerűen mellőzöm.

(2) A helységnevek közt különleges helyet kellene adnom az ókori helységneveknek. Minthogy azonban ezeknek a magyar latinságban nincs szerepük, hiszen a magyar honfoglaláskor már nem éltek, arra szorítkozom csak, hogy megmutassam, miképen próbálták magyar és nem magyar kutatók az ókori neveket helyekhez kapcsolni. *Ad Statuas* a különböző szerzőknél Börcs, Gönyü, Győrsziget, Kalocsa, Tata és Várdomb nevéül szerepel, *Adstatuas* alakban Kalocsa lett volna, és hogy ez az egyezés valószínűbb legyen, *Ad Statuas Colossos*, sőt *Ad Colossos* lett az ókori név. *Comidava* Dés, Désakna vagy (Olt-) Héviz. *Brigetio* névváltozatai: *Braegetium*, *Bregaetium*, *Bregetio*, *Bregetium*, *Bregilio*, *Brigantio*, *Brigantium*, *Brigitio*, magyarul mint Esztergom, Győr, Pozsony vagy Szőny nevei szerepelnek. *Napoca* változatai: *Colonia Napocensis*, *Colonia Napuca*, *Colonia Napucensis*, *Napoca*, *Napuca* és *Napusa*, magyarul Doboka, Kolozsvár, Maros-Vásárhely, Szamosújvár, sőt „Maros-Vásárhely, nem Kolozsvár“ névvel. *Potaissa* változatai: *Patavicensium Civitas*, *Patavissa*, *Patroissa*, *Patruissa*, *Potaissa*, magyarul Brassó, Marosújvár, Ompolykövesd, Torda és Tövis. *Sacrabantia*, *Scarabantia*, *Scarabantia-Julia* mint Csepreg nevei, *Flavia Augusta Scarabantia*, *Julia Scarabantia*, *Scarabantia*, *Scarabantia*, *Scarabantia Julia* mint Sopron nevei fordulnak elő. Még változatosabb *Porolissum*: *Paralissum* Bethlen és Ompolykövesd, *Paralissa* Szászrégen, *Paralissum* és *Parelissum* Nagybánya, *Parolissum* Nagybánya, Ompolykövesd és Szászrégen, *Porolissum* Mojgrád, *Antiana* Baranyavár, *Antianae* Baranyabán, *Bononia* Banoštor, Bátmonostor, Pétervárad, Slankamen és Újlak neve. *Russidava* Oroszcsúr koholt ókori neve. *Singidava* mint Déva, Nagy-

¹ A magyar helységneveket az 1913-ban megjelent hivatalos Helységnevtár szerint írom, csak a régiebb vagy máshonnan idézett magyar helyneveknél használok más helyesírást.

enyed, Segesvár (*Singidsva* és *Sandava* alakban is), Szeged és Sziget (mindkettő *Singido* is) ókori neve is olyan változatosságot mutat, hogy belőlük a tévesen tapogatódzó, sokszor hozzánemértést mutató képzelet belejátszása egészen nyilvánvaló.

(3) Attérek a magyar-latin, azaz közép- és újkori latin helynevekre. Ezeket a magyar nyelvvel való egybevetés után a következőképpen csoportosítom: 1. magyar alakjukban latinnyelvűnek tekintett nevek, 2. latin jelzővel ellátott magyar nevek, 3. latin végződéssel latinná tett magyar (német, tót) nevek, két csoportra osztva: a latin név a) összetett szó, és pedig az összetétel második fele -polis, a német -burg, a szláv -grad vagy a magyar -vár latin végződéssel ellátott alakja, b) oly kétszavas név, amelyben a község nevéhez arx, castellum, castra, castrum, urbs, oppidum, civitas, pagus, forum és villa járul, és pedig sokszor úgy, hogy a magyar névben a nekik megfelelő szó nincs is benne, 4. latinra fordított magyar (német, tót) helynevek. Hozzájuk tesztem végül, egybefoglalva, a községnevekből -i képzővel alkotott magyar melléknevek latin megfelelőit.

(4) A latin helynév adásának legegyszerűbb módja az volt, hogy a magyar — esetleg német vagy szláv — helynevet latinnak vették és declinálták. Erre természetesen az -a végű nevek voltak a legalkalmasabbak. Például szolgálnak a következők: Altorja *Altoria* alakban. Bélabánya mint *Belabanya*, Dobschina mint *Topschina*, Garamszécs mint *Polomka*, Határhely mint *Hranovnicza*, Csicsóvár mint *Tschitscho*, Doroszló mint *Doroslo*, Homoróddaróc mint *Daraus* (Draas), Perjámos mint *Priamus*, Alsóbajom mint *Baium*, mindegyik a végződéssel meghatározott grammatikai genus és a megillető declinatio szerint. Pedig a magyar nevekben genust nem éreztek, amire talán legmeggyőzőbb bizonyíték Újszentanna latin neve: *Szent Anna Novum*, amelyben a nőnemű, -a végű személynévben, noha mint latin keresztnév nyilván nőneműnek számított, mint helynévben nem érezték meg a genust, hanem mint indeclinabilét neutrumnak tekintették.

Igy fogta fel a latin neveket az 1332—1337. években a pápai tizedet szedő olasz anyanyelvű pap is, amikor a tizedet lerovó plébános nevét jegyzékébe beírta ilyformán: Item Nycholaus sacerdos de *Torda* solvit medium fertorem argenti. A de praepositio mellett az -a végű nevek itt ablativusnak látszanak, valamint az -o végűek is (sacerdos de Soyo). A nem latinus végű név persze mint indeclinabile áll a praepositio után, csak esetleges jelzője kerül ablativusba: sacerdos de *Enyd Superiori*.

(5) A helynévadás második fokozatában a latinságot valamely jelző fejezi ki. Példaképen álljon itt Alsókabol *Inferius Kovil*, Alsókarád *Inferior Karad*, Alsólendva *Alsó Lendva Inferior* (sic!) magyar és latin jelzővel, Fazekasboda *Boda Abbatiale*, Felsőmeczenzéf *Metzenseiff Superius*, Felsőpozsgás *Rascianum Pozszezsena*, Kiskirva *Minor Kirva*, Némethogsán *Germanicum Bogschan*. A grammatikai genusra nézve érdekes, hogy a lakott helyek 1773-ból való hivatalos összeírásában rendszeren nőnemű jelzők szerepelnek, az 1829-ben nyomtatásban megjelent Nagy Lajos-féle *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae* latin jelzői rendszeren semlegesnemek, ami arra vall, hogy a magyar nyelv nagy hódítása mellett a latin nyelv ismerete is — legalább is a genus-fogalomé — inkább fejlődött, mint hanyatlott. De azért ugyanez a könyv Nykikindát *Magna Kikindának* nevezi.

(6) A latin jelzős helynevek mellett nagy tömegét találjuk a végződésükben latinná tett helyneveknek. Némelyik helynév változatlan magyar nominativus-alakjához ragadt a latin, értsd: a latinul declinál-

hatóvá tevő végződés, pl. Aranyosmeggyes *Aranyos Medgyesinum*, Bardóc *Bardocium*, Bács *Bachia*, Bágyon *Bagyona*, Bátaszék *Bathaseca*, Bihar *Biharia* és *Biharum*, Bodrogkeresztúr *Kereszturum*, Csíkménaság *Meneschagum*,² Hatvan *Hatvaninum*, Haivanium, *Hatvanum* és *Hatvania*, Jászberény *Jaszberenium*, Jólész *Bonus Lessius*, Keszthely *Keszthelyinum*, Lekenye *Lekenya*, Munkács *Munkacsinum*, Szászrégen *Reginus*, Regina, *Regnus* és *Regna*. A magyar név végének erősebb megváltoztatásával járult a latin végződés a név végéhez ilyenféle esetekben: Adony *Adonia* és *Adonum*, Pagus *Adonius*, Alczina *Altzinia*, Barczarozsnyó *Rosmia*, Lövete *Leveltum*, Nagybecse *Bitscha* (nem Timon, hanem a magyarul bizonyára nem tudó Michael Bonbardus 1718-ban megjelent *Topographiájában*). A német névből így alkotott latin helynévre példaképpen felhozom Asszonyfalva nevét: *Fraundorffum* és *Fraundorfium*, Frauendorfból, Kasztó *Castanea* Kastendorfból, Kéménynagyszőlős *Alesia* Gross-Alischből, Merény *Wagendrüsselum* és *Vagendrisslinum* Wagendrüsselből. Tót névből lett Cserepes *Pongyelokum* neve *Cserepum* mellett, ugyancsak Ratkó *Ratkowa* vagy Balog-russó *Hrusava*, *Hrussova* és *Hrussovia* neve.

(7) Attérve az összetett nevekre, több mint 40 hely kapott *-polis* összetételű nevet. A név előtagja néhány esetben görög: *Aegopolis* és *Egopolis* Kecskemét, *Eleutheropolis* Gálgóc (Freistadt), *Istropolis* Pozsony, *Merasopolis* Medgyes, *Neapolis* Keresztényfalu (Neustadt), *Pelopolis* Nagysáros, *Potámopolis* Sárospatak, *Sephanopolis* Brassó (Kronstadt) és Rimaszombat (régi neve Istvánfalva volt), *Tyropolis* Késmárk (Kásmárk). Sok esetben latin előtagot találunk, így *Agropolis* Maros-Vásárhely, *Areopolis* ugyanaz és Székelyudvarhely, *Auropolis* Zalatna, *Bonopolis* Dobra (a két utóbbi magyar név szláv szóból), *Caesareopolis* Késmárk, *Foropolis* Szék, *Fragopolis* Eperjes, *Lignopolis* Fogaras, *Mediopolis* Medgyes (Mediasch), *Salinopolis* Torda, *Spinopolis* Tövis, *Vallopolis* Hátszeg. A harmadikféle előtag személynév: *Ambrosiopolis* Szászváros (*Villa Sancti Ambrosii*), *Andreopolis* Szentendre, *Carolopolis* Gyula-, illetőleg Károlyfehérvár, *Claudianopolis* és *Claudiopolis* Kolozsvár, *Dionysiopolis* Dés, *Egidiopolis* és *Egydiopolis* Nagyenyed, *Eliopolis* Marosillye, *Elisabethopolis* és *Elisabetopolis* Erzsébetváros, *Georgiopolis* Sepsiszentgyörgy, *Hadrianopolis* Adorján (Maros-Torda), *Hermannopolis*, *Hermanopolis* és *Hermopolis* Nagyszeben (Hermannstadt), *Leopoldopolis* Lipótvár, *Maria-Theresianopolis*, *Maria-Theresiopolis* és *Theresiopolis* Szabadka, *Martinopolis* Győrszentmárton. Más eredetű előtagok: *Armenopolis* Szamosújvár (Armenierstadt), *Dacopotis* Déva, *Hunnopolis* és *Hunyadiopolis* Vajdahunyad, *Igenopolis* Magyarigen (Bod Péter ekklezsiája), *Rhucopolis* Szászrégen (Rhuconiumból), *Saxopolis* Szászváros, *Siculopolis* Kézdivásárhely, *Vitopolis* Fiume (*Sancti Viti Fanum*).

Amint látszik, némelyik fordítás nagyon messziről vette a latin szót, így *Istropolis*, *Agropolis*, *Caesareopolis* (*Caseopolis* helyett), *Foropolis*, *Vallopolis*, *Dionysiopolis*, *Dacopolis*, *Hunnopolis* nevekben alig van igazi vonatkozás a megnevezett községre, *Igenopolis* pedig magyar-görög összetétel.

² A magyar s hangot általában ugyanezzel a betűvel szokták írni a latinizált névben is, csak Timon Sámuel 1754-ben megjelent *Imago Antiquae* és *Novae Hungariae* c. könyveiben használ következetesen német sch hangjelzést, mintha a magyarul nem tudó olvasót, sőt talán a magyart is figyelmeztetni akarná a helyes kiejtésre.

(8) A német -burg végű helynevek -burga, -burgia, -burgium és -burgum végződésel jelennek meg. A -burga végződésre csak egy példánk van, *Neunburga in forensi*, Graesse művében „Mark-Neuburg, Stadt in Ungarn“. A Graesse újabb, Benedict-féle kiadásában ez már nem szerepel, csak egy bajorországi és egy ausztriai Neunburg, úgyhogy felesleges Magyarországon keresni. -burgia végű is csak egy van, *Somburgia*, Székelyzsombor (Udvarhely). Ez csak Lenk lexikonában található, tehát csak — hogy úgy mondjam — szótári használatra készült név.³ A -burgium végződést az ókori *Quadriburgiumon* és *Teuti-, Teutoburgiumon* kívül *Sciburgium* Segesvár nevében találjuk Fasching leírásában. Nagyküküllővármegyei hely lévén, önkénytelenül felmerül az a gyanú, hogy mivel Lenk is ebből a vármegyéből hozza a legtöbb szótári nevet, talán már Fasching idejében (1743) is élt abban a vármegyében a „mindent latinul is“ jelszavas jó szándék. A -burgumra sok példánk van: *Antiquumburgum* Magyaróvár, *Brecislaburgum* Pozsony, *Carloburgum* és *Karoliburgum* Oroszvár (Karlburg), *Clausemburgum* és *Clausenburgum* Kolozsvár (Klausenburg), *Foroburgum* Maros-Vásárhely, *Mariaburgum* és *Mariaeburgum* Hétúr (Marienburg), *Mariaeburgum* Földvár (Brassó vármegyében, Marienburg ez is, de *Mergenburgerum* is), *Mariaeburgum* Földvár (Fogaras), *Mehburgum* Benne (Mehburg), *Neoburgum* Újváros, *Oedenburgum* Sopron (Oedenburg), *Palaeoburgum* Körösbánya (Altenburg), *Petroburgum* és *Petroburgum Inferius* Alsósziklás, *Petroburgum Superius* Felsősziklás, *Presburgum* Pozsony (Pressburg), *Salaburgum* Zalavár, *Salisburgum* Vizakna (Salzburg), *Saxoburgum*, *Schaesburgum*, *Schasburgum*, *Schesburgum*, *Schoesburgum*, *Sciburgum* Segesvár (Schässburg), *Sicoloburgum* Csíkszereda, *Solburgum* Kiszolna, *Sichelburgum* Sarlóvár, Zumberak (Sichelburg), *Stoltzburgum* Szelindek (Stolzenburg), *Teutoburgum* Erdőd, *Titoburgum* Borovo, *Viselburgum* Moson, *Weissenburgum* Gyulaféhevár.

Ezekben a nevekben — eltekintve a rómaiakra hivatkozó *Teutoburgum* és *Titoburgum* előtagjaitól — itt is görög és latin és más eredetű előtagokat találunk, de találunk már egyszerű átírást is. Görög előtagú *Neoburgum* és *Palaeoburgum*, latin előtag van *Antiquumburgum*, *Foroburgum*, *Petroburgum*, *Salisburgum* nevében, személynév-előtagú *Carloburgum*, *Karoliburgum*, *Maria-*, *Mariae-* és *Marienburgum*, más eredetűek a Bratislavával azonos eredetű *Brecislaburgum*, *Clausem-* és *Clausenburgum* előtagja a régi magyar Kluzs, azaz Kolozsnak a latin Claudiuson át Klaus-szá lett német alakja; a *Foroburgum* előtagja a Vásárhely név átültetése; *Salaburgum* előtagja az ókori *Sala*, a ma is élő Zala folyónévből lett, Timon könyvében; *Saxoburgum* mint Segesvár neve nyilván nem fordítás, hanem önálló névadás, ilyen Csíkszereda *Sicoloburgum* neve is, a székelyt jelentő *Siculus* vagy *Sicolus* névből; német szó, illetőleg név áll a latin név előtagjául *Mehburgum*, *Mergenburgerum*, *Oedenburgum*, *Presburgum*, *Schaes-*, *Schas-*, *Sches-* és *Schoesburgum*, alighanem így alakult a *Sciburgum* is, ha nem hibás írásból ered, valamint a horvátországi *Sichelburgum*, az erdélyi *Stoltzburgum*, a dunántúli *Viselburgum*, valamint *Weissenburgum* is. Fordítás nélkül, egyszerű átírással jött létre *Somburgia* és *Solburgum*, az első a Zsombor név németté formálása, a másik a Zsolna név végének átalakítása.

(9) A szláv -gradból csinált latin nevekre példák: Belgrád *Belgrada*, *Belgradinum*, *Belligrada*, *Bellogradum*, Pregrada (Varasd) latinul ugyan-

³ Lenk Lexikonáról lásd alább.

igy, Csongrád *Ciongradum*, *Csongradum*, *Csongradinum*, *Tschongradum*, Nógrád *Neograd* (sic!), *Neogradum*, *Novigradum*, Šarengrad *Sharengradum*, Visegrád *Vicegradum*, *Vicegradum*, *Visegradum*, *Vissegradum*, *Wissegradum*.

(10) Nagy számban szerepelnek a -vár végű vagy tartalmú (pl. -vár-alja) magyar nevek latin végződésűvé alakított változatai. Ilyenek: Abaújvár *Ujvarum*, Baranyavár *Baranivarium*, *Varonianum*, Belovár *Belovarinum*, Bolondvár (ma tanya Aba mellett) *Bolonduarium*, Csákvár *Chacuara*, Csikvár *Csikvarinum*, Diakovár *Diakouarum*, *Diakovarinum*, Dombóvár *Dombouarinum*, *Dombovarinum*, Érsekújvár *Ersek Ujvarinum*, *Uiavarinum*, *Ujvarinum*, *Ujvarinum*, *Uy-Varinum*, *Vivarinum*, *Vjvarinum*, Fejérvár és Felvár Timon szerint *Fejervarum* és *Felvarum* néven csehországi városok, Földvár (Brassó) *Foelduarum*, *Földvarium*, *Földvarum*, *Varum*, Győr *Invarinum* alakú neve Bartl és Veress szótárában sajtóhibával lett olyanforma, mintha összetétel volna, mert helyesen *lavarinumot* kellett volna írniok, Gyulafehérvár *Fehirvarinum*, Kankóvára (Ugocsa) *Kankovara*, Kapi *Capivarinum*, Kaposvár *Caposchvarum*, *Caposvarium*, *Kaposuarinum*, Kapuvár *Capouarinum*, *Capovarinum*, Kolczvár *Koczvara*, Kolozsvár *Coloschvarinum*, *Coloschvarium*, *Coloschvarum*, *Colosuarinum*, *Colosuarum*, *Colosvaria*, *Colosvarinum*, *Colosvarium*, *Colosvarum*, *Kolosuarum*, Kozárvár *Kozaruara*, *Kozuarinum*, Kővár *Covaria*, *Koeuarum*, *Koevarinum*, *Koevarium*, *Kovarinum*, *Kövarinum*, *Kövarinum*, Küküllővár *Kukolovarinum*, *Küküllővarinum*, Magyaróvár *Ouarum*, *Ovaria*, *Ovarinum*, *Ovarinum* *Hungaricum*, *Ovarium*, *Vetvarum*, Marosújvár *Uiuarinum*, Miklósvár *Mylosuara* (sic!), Mikóvára *Miko-Vara*, Nagy-Várád *Baradinum*, *Magno Varadinum*, *Magno-Varadinum*, *Magnovaradinum*, *Magnovaradium*, *Varadinum*, *Varadinum*, Németújvár *Németh-Ujvarinum*, *Nemetuivarinum*, *Nemetujvarinum*, Oroszvár *Oroszvarinum*, Óvukovár *Vetus Vukovarinum*, *Vukouarinum*, Pécsvárad *Betschwarda*, *Pécsvaradinum*, *Pees-Varadinum*, *Pétsvaradinum*, *Waradinum*, *Waradynum*, Pétervárad *Castrum de Waradinopetri*, *Mons Varadinipetri*, *Peteruvaradinum*, *Petri Varadinum*, *Petri-Varadinum*, *Petrivaradinum*, *Petriwaradinum*, *Petro-Varadinum*, *Petrovaradinum*, *Varadinum Petri*, *Waradinopetri*, *Waradinopetrum*, *Waradinum Petri*, Román-Ujvár Moldvában *Romanum Ujvarum*, Sárvár *Sarvarinum*, *Sárvarinum*, *Sarvarium*, Sebesvár *Sebesvarinum*, *Segesvár* *Schegeschvarum*, *Schegesvarum*, *Segesuarum*, *Segesvarinum*, *Szegesvarinum*, *Szegesvarum*, *Szamosújvár* *Samosii Ujvarinum*, *Samos-Ujvarinum*, *Samos-Ujvarinum*, *Samos-Ujvarium*, *Szamos-Ujvarinum*, *Szamosujvarinum*, *Ujvarinum*, *Ujvarum*, *Uyvarinum*, Szádvár *Sadvaria*, *Szaduaria*, *Szadvarum*, *Szadvárum*, Szilvásvárad *Warada*, *Temesvár* *Temeschvarinum*, *Temeschvarium*, *Temeschwarum*, *Temesuarinum*, *Temesuarum*, *Temesvaria*, *Temesvarinum*, *Temesvarium*, *Temesvarum*, *Temesvárum*, *Themisvarinum*, Tótsóvár *Sosvarinum*, *Souarinum*, Sóvár *Sóvár*, Tótvárád *Totvardia*, *Totvaradgya*, Ungvár *Unghvarinum*, *Unguarinum*, *Ungvarinum*, *Ungvarum*, *Unghuarinum*, *Vnguarum*, Ujvukovár *Novum Vukovarinum*, Világos *Vilagosvaria*, *Vilagosvarium*, Zalavár *Salavaria*, *Szalavarinum*, Bálványosváralja *Varaka* (-aka nyilván -alja, -alia helyett), Cserépváralja *Waralia*, Csernek-Váralja *Varallia*, Krasznahorkaváralja *Varallia*, *Váralia*, Podgradje *Barralia*, *Wahallia*, *Waralia*, *Warhallia*, a magyar Váralja névből. Pósváralja *Pohosturnalia*, *Poustornalia*, ma Pósvári puszta, Szinérváralja *Varallia*, Sóvárád Timonnál *Varallia*, valószínűleg tévedésből, Szepesváralja *Varallium* (lásd lentebb), *Várallyium*, Váralja *Varallia*, *Waralya*, Zníóváralja *Váralia* sub arce *Znio-Thuroczensi*, *Varallia*, *Znyóváralja*.

Ezekben a nevekben a latin végződés, sőt a latin végződéssel alkotott helynév grammatikai genusa is eléggé változatos. Hogy néhány magyarul -vára alakban is használt nevet mint nőneműt írtak át latinra, természetesenek tűnik fel, de hogy a -varinum, -uarinum, -varium, -uarium és -varum, -uarum végű neutrumok mellett miért van -varia femininum is, azt csak a névadó írástudó tudná megmagyarázni. Hogy -várium és -vrium ékezetes alakban is megvannak, az természetesen a magyar helyesírás következménye. Igen sok -vár végű magyar helynévnek más latin megfelelőjét találjuk, de eddig két esetben találtam olyan helynevet is, amelynek csak a latinban van -vár forma végződése, és pedig Kapi és Világos. Az -újjvár nevű magyar helynevek latin végződése elég változatos: *Uiavarinum* és *Ujavarinum* közbetoldott a-val, *Uiuarium*, *uivarium*, *Ujuarinum* és *Ujvarinum*, *Ujvarum*, *Uy-Varinum* és *Uyvarinum*, *Vivarinum* és *Vjvarinum* az i, j és y, és az u és v vegyes használatával. Különleges elírás Baranyavár *Varonianum* neve: A Baranya b-je helyett v-t találunk, és a -várnak megfelelő végződés eltorzulva áll a végén. Hibásan kerül a -varinumok közé *Invarinum*, eltorzítva a helyes *Iavarinum* névből. Nem találok Magyaróvár *Vetvarum* nevének magyar megfelelőjét: Timon kétféleképpen magyarázza: „Vett vár”, azaz pénzen vásárolt vár, de egyszersmind „Vetus arx” is magyarul (!). Nyilván mind a két magyarázat koholt, a nevet pedig csak Timonnál találtam. A -várad végű magyar neveknek ebből az alakból átültetett latin alakjai többnyire *Varadinum*-forma neutrumok, femininumok *Warada* és -warda, -varadgya pedig a magyar -váradja végződés átírása. A -váralja nevekben inkább csak helyesírásban való különbséget találunk. *Varallia* és *Varallium* közül az első csak a magyar név átírása. A *Varallium* neutrum esete érdekesebb: Graesse Benedict-féle kiadásában találok mint „Kirchdorf, Stadt in Oberösterreich” latin nevét; Graesse maga még „Kirchdorf, Stadt in Oberungarn”-t írt, Benedict azonban Kirchdorfot Oberungarnban nem találva, de azt sem tudván, hogy a *Varallium* lényegében magyar szó, az Oberungarn-t kicserélte Oberösterreich-re, mert nem tudta, hogy a Szepességben régen Kirchdorfnak nevezett községet ma németül Kirchdraufnak nevezik a szepesi szászok, magyarul pedig Szepesváralja a neve. A Váralja név változatlan átírása mellett *Varallya*, *Várally*, *Waralia*, *Waralya*, *Warhallia* és kihagyással *Wahallia*, a pápai tizedjegyzékben pedig nem szokatlan írással *Barralia* névalakokat találjuk. Az -inum képző bizonyára idegen, német hatás alatt jött létre (Szegedin, Waraschdin, Grosswardein).

(11) A -vár végű magyar helynevek egy részénél *Arx*, *Castellum*, *Castra*, *Castrum* fordítást találunk, még olyan helyneveknél is, amelyekben a -vár végződés ma nincs meg, sőt nem is volt meg. Példák: Abaujvár *Arx Abaujvariensis*, *Arx Noua*, Arvaváralja *Sub Arx*, Baranyavár *Arx Barania*, Beczkó *Arx Beczkoviensis*, Bálványosvár *Arx Balvania*, *Arx Balvaniosia*, *Arx Balvanyosia*, Belgrád *Albana Arx*, Borosjenő *Arx Jeneia*, Budavár *Arx*, Csicsóvár *Arx Csicsoviensis*, *Csicsoviensis Arx*, *Tschitschoviensis Arx*, Csongrád *Chongradiensis Arx*, Diód, Diódváralja *Arx Diodori*, Dobronya *Arx Dobrona*, Érsekújjár *Arx Nova* és *Nova Arx*, Földvár (Brassó) *Arx Terrea*, Fraknoi vár *Arx (sic!) Fracno*, *Arx Fracno*, Görgény vára *Arx Gergenia*, Győr *Iaurinensis Arx*, Hédervár *Arx Hédervár*, *Hedervariensis Arx*, Kővár *Arx Lapidea*, Küküllővár *Arx Cicelli*, Lublóvár *Arx Lublo*, *Arx Lublóvár*, *Lublyó Arx*, Lublóváralja *Lublo Sub Arx*, Magyaróvár *Vetus Arx*, Marosillye *Illye Arx*, Miklósvár *Arx Nicolai*, Mikóvára *Arx Miconis*, *Miconis Arx*, Moslavina *Arx Claudii Montis*, Murány vára *Arx Mura-*

niensis, Nedecz *Nedecz Sub Arx*, Németlipcse *Arx Lipcensis*, Pannonhalma *Arx Sancti Martini*, Szent-Martonensis *Arx*, Pozsonyi vár *Arx Posoniensis*, Rakitsan (Vas) *Rakitsania Arx*, Révleányvár *Arx Virginis*, Sarlóvár *Sichelburg Arx*, Sárospatak *Sarosiensis Arx*, Sarossiensis *Arx*, Sáros vára *Arx Sarosia*, *Arx Sárosiensis*, Szamosújvár *Arx Nova*, *Arx Nova Samusio adsita*, *Nova Arx*, *Nova Arx ad Zamosum*, *Nova Arx Samusia*, *Nova Arx quae a Samusio nomen habet*, *Nova Samusii Arx*, *Samosiensis Arx*, Szentbenedek *Arx Divi Benedicti*, Szepesvár *Arx Scepusiensis*, *Scepusiensis Arx*, Szered *Szeredina Arx*, Szörény *Arx Severiensis*, *Arx Severinensis*, Terzattó *Arx Tersactana*, Töröcsvár *Arx Törtsvár*, Vajdahunyad *Arx Huniadic*, Vasvörösvár *Arx Rubra*, *Rubra Arx*, Végszendró *Semendriensis Arx*, Világos *Arx Lucida*, Vöröskővár *Rubra Arx*, Vöröstoronyi szoros *Arx Rubra*, Visegrád *Alta Arx*, *Arx Alta*, Znióvár *Arx Thuróc*, Zólyom *Arx Veterosoliensis*.

(12) *Castellum* nevet viseltek pl. *Hotkőcz Castellum Sub-arcense*, Kerélszentpál *Senti-Palium Castellum*, Kézdíszentlélek *Castellum Sancti Spiritus*, Kőszeg *Castellum Guntionis*, Marósszentgyörgy *Sancti Georgii Castellum*, Morvaszentjános *Castellum Sancti Joannis*, Savnik vár *Castellum Schavnik*, Szentantal *Castellum Sancti Antonii*, Várbozsán *Castellum Boetschense*.

(13) *Castra* nevet találtam Szamosújvár *Castra Nova* és Szentgyörgy *Sancti Georii* (sic!) *Castra* nevében.

A sok *Castrum* közül álljon itt Abaújvár *Novum Castrum*, Bars *Castrum Barsemburgense*, Buda *Castrum Budense*, *Castrum Novum de Monte Pest*, *Castrum Pestiense*, Eger *Castrum Agriense*, Gyula *Castrum Gyulense*, Hollókő *Castrum Corui*, Kalocsa *Castrum Colocense*, Kevevára *Cas:rum Couiniense*, Pétervárad *Castrum de Waradinopetri*, Pozsony *Castrum Posoniense*, Sopron *Castrum Suppruniense*, *Castrum Suppruniense*, Szamosújvár *Nouum Castrum*, *Nouum Castrum ad Samium*, *Nouum Castrum ad Samum*, *Nouum Castrum Samusianum*, Szarvaskő *Subcastrum*, *Subcastrum Episcopi*, Szolagyőr *Castrum Zolagyieriense*, ellenben *Castrum Zulga Geuriense* Csallóközarányosnak a neve, Szombathely *Cas:rum Sabbariense*, *Castrum Sabariense*, Tata *Castrum Thatense*, Tótfalud *Castrum Sancti Michaelis*, Vasvár *Ferreum Castrum*, ugyanez Kismarton nevéül is szerepel, és *Castrum Ferreum*, *Castrumferreum*, *Castrum Ferri*, hibásan *Castrum Ferrerum* is, Veszprém *Cas:rum Wesprimiense* is, Zalavár *Castrum Zaladiense*.

(14) A nem vár jellegű helyek nevében néha *urbs* nevet találunk, *urbs* még Kolozsvár és Székesfehérvár is. A 12 *urbs* a következő: Eger *Agriensis Urbs*, Kolozsvár *Claudiopolitana Urbs*, Korpona *Urbs Carponensis*, Kőrös *Urbs Crisiensis*, Nagyszeben *Cibiniensis Urbs*, Pest *Urbs libera regia Pestiensis*, Pécs *Quinque-Ecclesiensis Urbs*, Szeged *Urbs Szegediensis*, Székesfehérvár *Alba-Regalensis Urbs*, *Albensis Urbs*, Trencsén *Urbs Trenchiniensis*, Veszprém *Besprem Urbs*, *Bespremiensis Urbs*, Zágráb *Urbs Zagabiensis*.

(15) Nem sokkal több az *oppidum* nevű hely. Alljanak itt a következők: Arad *Oppidum Orodienne*, Bánhida *Oppidum circa pontem Bani iuxta Ta'am*, Dobsina *Topschinium Oppidum*, Fogaras *Fogarasiense Oppidum*, Győrszentmárton *Oppidum Sancti Martini*, Háromszécs *Oppidum Trium Szécs*, Liptószentmiklós *Oppidum Divi Nicolai*, *Oppidum Sancti Nicolai*, Marosvár *Oppidum Marissenum*, Nezsider *Neisidlense Oppidum*, Sárvár *Castriferrense Oppidum*, Sopron *Oppidum Sopronniense*, Szentgyörgymező (Esztergom) *Oppidum Sancti Georgii*, Szenttamás (Esztergom) *Oppidum Sancti Thomae*, Sziszek *Sissekense Oppidum*, Ungvár *Oppidum Unguariense*.

A felsorolt nevek világosan mutatják, hogy az urbs és oppidum szavaknak semmiféle megkülönböztető jelentése nincs: a három jelentéktelen és egymástól külön épült három Szlécs éppen úgy oppidum, mint akár Sopron vagy Arad, Trencsén pedig éppen úgy viseli az urbs nevet, mint Kolozsvár vagy Székesfehérvár.

(16) Inkább városok nevénél találjuk a civitas nevet. Így: Csanád *Civitas Chanadiensis* vagy *Chenadiensis*, Csütörtökhely *Civitas Sancti Ladislai Regis*, Esztergom érseki város *Civitas Archi-Episcopalis*, Fiume *Sanc.i Viti Civitas*, Győr *Civitas Jauriensis*, Győrszentmárton *Pannoniae Civitas*, Igló, Keresztényfalu és Vágújhely egyformán *Nova Civitas*, Kassa *Civitas Cassoviensis*, Kevevára *Civitas Koviniensis*, Kisszeben *Civitas Cibiniensis*, Kőszeg *Regia Civitas Ginsiensis*, Lőcse *Civitas Leutschoviensis*, Medgyes *Civitas Medgyensis*, Mitrovicza, régen Szávaszentdemeter *Civitas Sanctus Demetrius*, *Civitas Sirmiensis*, *Civitas Zavasentdemetrus*, Nagyszeben *Rubra Civitas* (Bonhardus szerint a törökök hívták így, a vörös cseréptetőkről), Selmeczbánya *Civitas Schemnitziensis*, Sopron *Civitas Soproniensis*, *Civitas Suproniensis*, *Civitas Supruniensis*, *Deserta Civitas*, *Libera Regiaque Civi as Soproniensis*, Szakolcza *Civitas Szakolczensis*, Szeged *Civitas Zegediensis*, Szentgyörgy *Civitas Sancto Georgensis*, Szepesszombat *Civitas Montis Sancti Georgii*, Székesfehérvár *Civitas Alba Regalensis*, *Civitas Alba Regalis*, *Civitas Albensis*, Újvidék *Civitas Neoplantensis*.

(17) Következik néhány Pagusszal alakult kétszavas helynév: Arany *Aurus Pagus*, Balázsfalva *Blasii Pagus*, Csíkszentdomonkos *Pagus Sancti Dominici*, Csíkszentkirály *Pagus Sancti Regis*, Gidófalva *Gidonis Pagus*, Mihálcfalva *Mihatschii Pagus*, Nyárádgálfalva *Galli Pagus*, Nyárádköszvényes *Pagus Podagricus*, Nyárádszentanna *Pagus Sanctae Annae*, Oláhfalva (ma Kápolnásfalu és Szentegyházsfalu), *Pagus Valachicus*, Szentpál (falu volt a Szentmargitszigeten), *Pagus Divi Pauli*, Zníóvárálja *Znio-Claustensis Pagus*. (18) Itt említem meg a magyar falu szóval alkotott, illetőleg átírt latin faluneveket: *Óldalfala*, *Barlpha-Ujjfalu*, *Varfalua*, *Waarfalua*, *Sófalva Superior*, *Pathafaya* és *Pathafa*, a két utóbbi a -fája név átírása, ill. rövidítése.

(19) Megtaláljuk a vásárt, piacot jelentő forumot is több névben, pl. Arad *Forum Orodienne*, Aranyosegerbegy *Alniforum*, Balavásár *Ballae Forum*, Csütörtökhely *Quintofozum*, Késmárk *Caesareo Forum*, *Caesareofozum*, szépítve az eredeti *Caseofozum*, *Caseumfozum*, *Casiofozum*, *Forum Caseorum* névből, Kézdivásárhely *Forum Kezdiense* és *Neoforum*, Maros Vásárhely *Forum Novum Syculorum*, *Forum Siculorum*, *Forum Siculum*, *Mari Forum*, *Siculum Forum*, Mirkvásár *Nicolai Forum*, Salomvár *Forum publicum quondam Salamonis*, Szepesszombat *Forum Sabbathae*, Szerdahely *Forum Ruthenorum*.

(20) A néhány száz Villa nevet viselő községnevből példaképen bemutatok latin melléknévi jelzős neveket, birtokosjelzős neveket, olyan neveket, amelyekben a Villa magyar, esetleg német vagy tót (szláv) névvel áll, és még néhány összetett nevet.

Christiana villa Keresztény, *Cuttia villa* Kutyalva, *Latina villa* Szepesolaszi, *Media villa* Meggyesfalva, *Nova villa* Ig'ó, Tompaháza, Újfalva és 16 -újfalu, és *Villa Nova* alakban még öt, *Villa Arundinosa* Nádpatak, *Villa Garatschnia* Karácsonyfalva (Udvarhely vármegyében; a név feljegyzője, Timon, itt nem csak a ts-et írja tsch-nak, hanem még a k hangot is — hibás kiejtés szerint — g-nek írja át). *Villa Italica* Szepesolaszi, *Villa Turcica* Türkös, *Villa Vallachica* Oláhfalva.

(21) Birtokosjelzős villák: *Compositi villa* Káposztafalva, *Dominae villa* Asszonyfalva, *Hermanni villa* és *Villa Hermanni* Nagyszeben, *Villa Abbatis* Bácsfalu, bélapátfalva és Szászapátfalva, *Villa Arnoldi* Arnótfalva és Radnótfája, az utóbbi még *Villa Reduoldi*, *Villa Renuoldi* és *Arnolfaya*, *Reinolfaya* néven is, *Villa Cancri* Krizba (Kriesbach) és Szebenkákova (Krebsbach) *Villa Canis* Hunfalu (Hundsorf), *Villa Draucariorum* Szepesdaróc (a vadászsolymárok faluja), *Villa Fontis Frigidi* Ká bor (Kaltbrunn), *Villa Fori* Vásárhely, *Villa Frugum* Felkenyér, *Villa Guidonis* Gidófalva, *Villa Italorum* Szepesolaszi, *Villa Ludvici* Ludvég, *Villa Martini* Mártonfalva, Mártonhegy és Nagymarton, *Villa Michaelis* Mezőszentmihály, Mikefalva és Strázsa, *Villa Palmarum* Pálmfalva, *Villa Rosarum* Barczarozsnyó; a szentekről elnevezett kb. 70 Villa közül csak tizenötnek a magyar nevében van -falu, -falva, -fa és egynek-egynek -hely, -telke és -város, a többinél a Villa a latin névben nem fordításból keletkezett. A nem szent nevéből alakult helynevek közt a Villa névnek -dombja, -falu, -fája, -háza, -lak, -patuk, -váraja felel meg, de sok névben, amint említettem, a magyarban nincs megfelelő szó vagy névrész.

(22) A többi villás névből legyen elég itt ezeket bemutatni: *Huncz villa* Hunfalu, *Novum Pech villa hospitium in Varadino* Pécsvárad, *Villa Endre* Szentendre, *Villa Sarus* Magyarsáros, *Villa Vsum* Uzon. Összetett nevek: *Petrivilla* Pétermány, *Petrovilla* Péterlak, *Villandre* Endrefalva és a betűrend során közéjük tolakodó, de nem idetartozó *Villacum*, a szerémi Újlak neve.

(23) Áttérek most azokra a latinnyelvű helynevekre, amelyek tényleg latinra való fordítással jöttek létre. Ilyen helynév elég sok van, noha, amint az eddig idézett helynevek közt is nem egy bizonyítja, ehhez az eljáráshoz nem fordultak minden lehetséges esetben, hanem megelégedtek átirással, latin végződés hozzáközlésével stb. Pedig a fordítások nem egy esetben igen talpraesetten sikerültek.

A legrégibb fordítások sokszor inkább latin körülírások: *Bánhida Oppidum circa pontem Bani iuxta Ta'am*, Bélapátfalva *Monasterium Virginis de Tribus Fontibus in Bel Ordinis Cisterciensium*, Mura-keresztúr *Ecclesia Sanctae Crucis de iuxta Mura*, Pannonhalma *Archi-Abbatia Sancti Martini*, *Coenobium ad Divi Martini in Monte Pannonie*, *Ecclesia Sancti Martini Sacri Montis*, *Monasterium Ordinis Benedictini in Monte Supra Civita'em Pannoniae*, *Sancti Benedicti Archo-Abbatia de Monte Pannoniae Sancti Martini*. Későbbi időből való körülíró neveket találunk még Szamosújvár latin nevei közt [lásd (11) alatt].

• (24) A másik szélsőség: egy köznév mint helynév. *Arx* Budavár, *Civitas* Pécs, mind a kettő nyilván alkalmi használatú, amint ma is szokás a közeleső vagy gyakran emlegetett jelentékenyebb helyet közbeszedben vagy levélben Várnak, Városnak, Vásárhelynek nevezni megkülönböztető jelző nélkül. Ilyen természetű a sok Szentgyörgy (ma 35 község), Szentmiklós (35), Szentmárton (41) stb. helynév is: ezekhez csak a helyneveket szabályozó újabb törvényes rendelkezések adták hozzá kötelezően a megkülönböztető jelzőt (25). Tudvalevő, hogy ezek a Szent-névű községek templomuk védőszentje nevét viselték és viselik jórészt ma is, ámbár különféle okokból sok vett fel más nevet. A magyar nevek betűrendjében bemutatok egy sorozatot: Alsóboldogfalva *Villa Sancte Marie*, Alsószerdahely *Ecclesia Sancti Jacobi*, Alvincz *Sanctus Vincentius*, Boldogasszonyfalva *Ecclesia Beatae Virginis*, Boldogfalva *Beate Virginis Vicus*, Vallis Mariae, Dunapentele *Ecclesia Sancti Pantaleonis*, *Monasterium Sancti Pantaleonis*, Esztergom nevéről Szent-

györgymező neve: *Sancti Georgii Civitas*, *Fiume Fanum Sancti Viti*, ugyanez még *Flamoniensis*, *Flomontiensis*, *Fluminensis*, *Flumoniensis* jelzőkkel, *Flumen* és *Flumen Sancti Viti*, *Sancti Viti Civitas*, *Sancti Viti Mons*, *Vitopolis*, *Sanc.us Vitus*, Kerelőszentpál *Sanctus Paulus*, *Sanpaulum*, *Szent-Palium Castellum*, Kisasszonyta *Ecclesia Sancte Marie Virginis*, Kisboldogasszony *Minor Vicus Beatae Virginis*, Prata Mariana és *Prata-Mariana*, Mitrovicza a 3 *Civitas*-os néven kívül *Abbatia Divi Demetri Magni*, *Sanctus Demetrius de Sirmio*, *Monasterium Sancti Demetrii Graecorum* és *M. S. D. super Sabam*, Nagyboldogasszony *Major Vicus Beatae Virginis*, *Major Villa Beatae Virginis*, Oszentanna *Anna Antiquum*, Somorja *Samaria*, *Sanctae Mariae Fanum*, *Zamaria*, *Sancta Maria*, Szentadorján *Sanctus Adrianus de Zala*, de magyarosan is *Zala Sanctus Adrianus*, Szentborbás *Sanc.us Barlabas* és *Barnabas*, Szentdomján *Sancti Cosma et Damianus*, Szentkozmadombja *Villa Cosme et Damiani Martirum*, Szentgál *Sanctus Gallus*, *Villa Sancti Galli*, Szentgericze *Sancta Gerecia* és *Sancta Gratia*, Szentjobb *Abbatia Regiae Dexteræ*, *Dexteræ Sancti Stephani*, *Sancti Jobi Fanum*, *Sancti Jobi Abbatia*, *Zent Jobum*, Szentkatolna *Catolna* és *Sancta Ka.harina* vagy *Katherina*, Szentkereszt *Sancta Crux in Wertes*, *Sancti Crucis* (sic!), Szentléna és Szentléra *Sanctus Leonardus*, Szentliszló *Sanctus Wencezlus* (régén Szentviszló volt), Szentmargitbánya *Margaretha Munitio*, *Sanctae Margarethae Fanum*, Szepešszombat *Civitas Montis Sancti Georgii*, *Mons Sancti Georgii*, *Forum Sabbathæ*, Újmarja *Villa Beate Virginis*, *Villa Beate Marie*, *Villa Uymaria*, Zalaszentgrót *Sanctus Griffus*, *Sanctus Geraldus*, *Sanctus Geroldus*, *Sanctus Gerardus*, *Fanum Sancti Got.hardi*. Vannak olyan személyneves helynevek is, amelyekben inkább a földesúr, mint a templomi védőszent nevére gondolhat az ember: Korlát *Villa Conradi*, *Corardi*, *Corradi*, *Cunradi*, Simontornya *Simonis Turris*, *Simonthornya*, a pápai tizedszedő *Synun Terniua*-nak írja. Egészen különös módon áll Német-szentmihály, ma Nagyszentmihály magyar neve mellett latinul *Fanum Sancti Nicolai*, németül pedig Petersdorf, mint egy vasvármegyei „mezőváros” neve Nagy Nep. János Hierolexiconában (1845), magyar és német neve megvan Nagy Lajos Notitiáiban is (1829). Hogy miért viseli a község három nyelven három különböző szent nevét, annak megállapítása kívül áll e dolgozat keretén.

(26) Érdekesebbek a — hogy úgy mondjam — valódi fordítások. Egy sorozat bemutatásával kísérlem meg annak az igazolását, hogy a legtöbb nem tervszerű megfontolással jött létre, hanem a pillanatnyi szükséglet folytán mintegy rögtönözve került feljegyzésre. Alsórépa *Villa Rapularum*, Arany Aurum, de *Aurus Pagus* is, Balatonfőkéj *Caput Aquae Balatini* lett, Csókakő *Monedulae* vagy *Monedularum Petra*. Feketehalom *Niger Tumulus* és a német-szász Zeiden névből *Cidinum*, *Villa Cidinis*. Ez utóbbi két név azonban Lenk Lexikonából (1839) való. Lenk maga megmondja bevezetésében, hogy: Was die deutschen Nahmen betrifft, haben Autoren durch scherzhafte, oft undelicate Übersetzungen ungarischer und walachischer Nahmen in ihren zum Druck beforderten Geographien Siebenbürgens die Meinung geltend gemacht, als wenn im Lande jeder Ort drey nahmen hätte, nämlich in der ungarischen, in der walachischen und in der deutschen Sprache, einige Geographen bemühten sich sogar, jedem Ort auch einen lateinischen, hiemit vier Nahmen, beizulegen, ob es gleich viele ungarische Orte gibt, die weder einen deutschen noch einen walachischen, und wieder walachische, die keinen deutschen und keinen ungarischen Nahmen haben. Minthogy pedig a Feketehalom—*Niger Tumulus* név

II. Endre korából való magyar elnevezés, a későbbi német-szász név latinizálásával a magyar eredetű — bár a német lovagrend fekete keresztjén alapuló — név helyett ezt akarták előtérbe helyezni. Hasonló eset pl. Királynémeti *Bavaria* neve: a szász Baierdorfnak felel meg, bár a magyar név is németnek ismeri és nevezi a községet; Pálos latin neve a szász Königsdorf fordítása, *Villa Regis*, Szászhermány *Mons Mellis* lett Honigbergből, Szerdahely is Reussmarkt után lett *Villa Ruthenorum*, valamint Garat Steinből *Lapis*, Aranyosegerbecgy Eilbergből *Alniforum*. Magyar és német eredetű latin nevei vannak Brassónak, Kronstadtból *Corona*, *Coronensis Civitas*, görög névvel *Stephanopolis*, a magyar *Brasso-onis* és *Brassovia* mellett. A következőkben betűrend szerint folytatom a felsorolást. Alsó- és Felsőkápolna *Capella*, Alsó- és Felsősziklás *Petroburgum Inferius* és *Superius*, a latinban jobban hangzó középfokú jelezővel; Bodrogkistalud *Parva Villa*, Felkenyér *Villa Frugum*; Fétorony görög nevet kapott, *Hemipyrum* lett; Galambfalva *Columbarium*, Gyertyóalfalu *Inferior Villa*, Gyulafehérvár *Alba* néven kívül *Alba Civitas*, *Alba Gyula*, *Alba Iulia*, *Alba Iuliae*, *Alba Julia*, *Alba-Julia*, III. Károly óta jelentkezik Karlsburg *Alba Carolina*, *Alba-Carolina* és *Carolina Alba* alakban, sőt *Carolina* és *Carolopolis* formájában is, ezek mellett *Alba Transsilvana*, *Alba Ultrasilvana* és *Alba Transilvaniae* is. Graesse könyvében egy kis kavarodás van. *Alba Carolinát* és *Alba Transsilvanát* így mondja németül: „Stuhlweissen-oder Karlsburg, Festung in Siebenbürgen“, erre még rádupláz *Singidunum* nevénél így: „Nander Fejerwar, Belgrad, Stadt in Serbien oder Griechisch-Weissenburg, Stadt in Siebenbürgen“. Héthárs *Septem Tiliae* és egybeírva *Septemtiliae*. Hunfalu régi latin neve *Villa Canis* a német Hundsdorfból, az 1773-ból való hivatalos összeírás *Huncz Villa* néven nevezi. Jád, szászul Jodt, latinul *Venacio* és *Venatio*, azaz a német Jagd; Jánoshida *Pons Joannis* és *Joannis Pons*; Jolsva *Alnovia* lett az égerfa tót neve után; Kálbor *Villa Fontis Frigidi* a Kaltbrunn német névből; a tiszta magyar Kendő község *Mantelum*, *Mantellum* lett; Kercz *Candelae* nevét *Abbatia Beatae Virginis Mariae de Candelis* és *Conventus Beatae Mariae Virginis de Candelis* alakban is írták, neve magyarul sohasem szerepelt; Kerekegyház, Kerekegyháza négy vármegyében is viselte a *Rotunda Ecclesia* nevet, ma csak Pest vármegyében van, Temes, Somogy és Zala vármegyékben, mint a török idők áldozatai, elpusztultak; Keresztény *Christiana Villa* és *Villa Christiana*, Kereszténysziget pedig *Christiana Insula* és *Insula Christiana*; Késmárknak német neve szerepel magyarul is, ennek fordításaként jött létre a *Forum Caseorum*, *Casioforum* és *Tyropolis* név, eufemisztikus átformálással *Caesareo-Forum*, *Caesareoforum* és *Caesareopolis* változatokban, de azért van Késmárk névnek is latinos alakja: *Kaesmarkinum* (német *ae-vel*), *Kesmarka*, *Kesmarkum*, *Kesmarkinum* (*e-vel*), *Késmarkinum* (*é-vel*), *Kismarkia*, továbbá *Segovia*, *Setiva*, *Setovia*, *Setuia* és *Sevia* nevek is; Kézdisárfalva *Lutosa Villa*, Királyfa *Regius Vicus*; Királyhalm *Tumulus Regis*; Kis- és Nagycsűr latin neve Lenknél *Horreum Minus* és *Majus*, a pápai tizedszedő *Parvum Horreumot* és *Magnum Orreumot* írt; Kis- és Nagyekemező Lenknél a német Klein- és Grosspropstdorfból *Villa Praepositi Minor* és *Major*, míg Timon a magyarból fordított *Campus Parvi*, ill. *Magni Aratri*-t írja; Kismarton a *Kis Martonium*, *Kis-Martonium* és *Minor Mortin* nevek mellett és a német *Eisenstadium*, *Eisestadium* mellett viseli a *Ferreum castrum* nevet is, amely utóbbi név Vasvár latin nevéül is ismeretes, azzal a mulatságos változattal, hogy egy 1937-ben megjelent Dunántúli vármegyék című könyvben *Castrum Ferrerum* (sic!) alakban is megtaláljuk, mint

Vasvár római nevét! Körtvélyfája *Pirium*; Kunszállás, ma tanya Kis-kunfélegyháza határában, *Cunorum Sedes*, azonban a latin nevet helyesen közli német szerzők Kunchelysag (Ebert 1821), Kunselyseg (Bischoff-Möller 1829) és Kunszöllös (Graesse-benedict 1861 és 1909–1922) alakban írják, Tomka Szászky földrajzában is (1777) Kunhegyes neveként szerepel; Küküllőfajsz nevét a pápai tizedszedő *Pigwedo*-nak írja, azaz pinguedo t mint tulajdonnevet, amiben a német feist, pinguis szó ismerhető fel; Küküllőkeménytalva *Dura Villa* lett, Laksárújta.u, Lipszky-nél Laxarujfalu *Neovilla*, Lámkerék Langendorfból *Villa Longa*, Leibiczkenőfürdő *Balneum Sulphureum*, Lesses Schönbergből *Purimons*, Lórév *Portus Equorum*, Magyardioszeg *Nucum villa*, Marossárpatak *Coeni rivus*; Mezőmadaras *Campes.ris Auiceps* (auiceps madarászt jelent; nem a madarast olvasta-e rosszul madarásznak Timon, vagy csak hibásan fordította-e); Monora Donnersmarktból *Quintum Forum*; Nyárádköszvényes *Pagus Podagricus*; Nyárádszereda *Miserum Mercurium*, régebbi Szegény-Szereda neve után; Olasztelek *Fundus Italicus*; Oltszem *Alutae Oculus* és *Oculus Alutae*; Pinkátótfalu *Villa Sclavorum*; Pókafalva Thürnen nevéből *Duae Turres*; Sófalu *Villa Salinaria* és *Vicus Salinarius*; Szabadszállás *Libera Mansio*; Szárazpatak *Siccus Rivus*; Szásztyúkos *Gallinaria*; Szászveszöd *Villa Corili*, nyilván a mogyorófa vesszőjéről; Székelyhid *Pons Siculus* és *Siculus Pons*; Szkrófa, régi nevén Koczafalu, latinul *Scrophia*; Úrvölgy *Dominorum Vallis* és *Vallis Dominorum*; Vágújhely görög latin nevei: *Neostadium*, *Novostadium*, *Nova Civitas*; Várhely *Arcis Locus* Timonnál, pedig 35 ékori, illetőleg ékorigiből kiforgatott neve mellett még a *Gredistye* nevének is van két latin változata (a *Sarmizegethusa* névnek eddig 18 változatát ismerem); Verespatak *Vallis a rubro rivo dicta*; végül áljának itt a budai városrészek latin nevei: Krisztinaváros *Suburbium Christinopolitanum*, Országút *Suburbium in Via Regia*, Rácaváros *Suburbium Rascianorum* és *Rascianica Civitas*, Újlak *Suburbium Nova Civitas*, Viziváros *Suburbium Aquaticense* és *Civitas Aquatica*.

(27) Hogy az elmondott módokon történt latin névadásoknak és fordításoknak eredményeképpen némely községnek miyen és hány neve keletkezett, azt néhány jelentékenyebb hely latin neveinek felsorolásával lehet legjobban bemutatni. Arad: *Aradinum*, *Aradinum Vetus*, *Aradum*, *Forum Orodienae*, *Oppidum Orodienae*, *Orodum*, *Vetus Aradinum*. — Besztercebánya: *Bis.rica*, *Bis.ricia*, *Neo-Solium*, *Neosolium*, *Neozolium*, *Nouum Solium*, *Novisolium*, *Novosolium*, *Novozolium*, *Novum Solium*, *Novum Zolium*, *Solium*. — Dés: *Deschium*, *Deschum*, *Desinum*, *Desium*, *Desum*. — Eger: *Agria*, *Egria*, *Erla*. — Eperjes: *Aperiascio*, *Aperiascum*, *Aperiasium*, *Aperiessium*, *Eperiae*, *Eperiesinum*, *Eperiesium*, *Eperiesinum*, *Eperiessium*, *Eperiessum*, *Eperjeschum*, *Eperjesinum*. — Eszék: *Esekinum*, *Essecinum*, *Essecium*, *Essecum*, *Essekinum*, *Essekium*, *Eszekinum*, *Eszekum*, *Ezekum*. — Kalocsa: *Calocsa*, *Castrum Colocense*, *Civitas Colocensis*, *Colesia*, *Colocensis*, *Civitas Colocia*, *Ecclesia Colocensis*, *Ecclesia Colochensis*, *Colocsa*, *Colocza*, *Colotsa*, *Colozza* (a *Colocia* és *Colozza* neveket Benedict Kolozsvárra fogja rá, nyilván *Colosia* „hasonlósága” alapján). — Kolozsvár: *Claudianopolis*, *Claudiopolis*, *Claudiopolitana Urbs*, *Clausemburgum*, *Clausenburgum*, *Clusa*, *Cluschum* (nem az oláh Cluj, hanem a régi magyar Kluzs Kolozsból), *Coloschvarinum*, *Coloschvarum*, *Colosia*, *Colosium*, *Colosuarinum*, *Colosuarum*, *Colosvaria*, *Colosvarinum*, *Colosvarium*, *Colosvarum*, *Kolosuarum*. — Komárom: *Camarum*, *Comara*, *Comarinum*, *Comarnum*, *Comaromium*, *Comaronia*, *Comaronium*, *Comarum*, *Comarominum*, *Comorra*, *Gomorra*, *Civitas Comaroniensis*, *Civitas*

Kamaroniensis, Kamara, Kamarum, Komárum. — Magyaróvár: *Altenburgum, Antiquumburgum, Musemburgum, Ouarum, Ovaria, Ovarinum, Ovarinum Hungaricum, Ovarium.* — Maros-Vásárhely: *Agropolis, Areopolis, Foroburgum, Forum Novum Syculorum, Forum Siculorum, Forum Siculum, Mari Forum, Maros Vasarhelinum, Maros Vásárhelinum, Maros-Vasarhelyinum, Maros Vasarhelynum, Nova Marchia, Novomarchia, Novum Forum, Novum Forum Siculorum, Novum Forum Syculorum, Siculum Forum, Vasarhelinum, Vásárhellum, Vásárhelynum,* és mint megtisztelő nevet megkapta a *Parvum Debreczinum* nevet is, a „kálvinista Róma“ után, amint Nagyszombat *Roma Minor* lett a *Roma Aeterna* után. — Medgyes *Medgyensis Civitas, Medgyesinum, Medgyessinum, Media, Media Colonia, Mediae Coloniae, Medias, Medies, Mediesus, Mediopolis, Medjessinum, Medveschinum, Medyeschinum, Meggiesinum, Meggiesum, Megiesinum, Megyesinum, Merasopolis.* — Moson: *Castrum Musuniense, Mosonium, Mossonium, Musa, Musonium, Mussonium, Musum, Musunium, Ovarinum.* — Nagybánya: *Magna Bánya, Nagy Banya, Nagy Bánya vel Rivuli Dominorum, Nagy-Banya, Nagy-Bánya, Neostadium, Riului Dominarum, Riulus Dominorum, Riulinum, Riulus Dominarum, Rivalus Dominarum, Rivuli Dominarum, Rivulinum, Rivulus Dominarum, Rivulus Dominorum, Ryvulus Dominarum.* — Nagyenyed: *Agnetinum, Annia, Annia Via, Annium, Egidiopolis, Egnudinum, Egydiopolis, Enidinum, Eniedinum, Eniedum, Enijedinum, Enitrium, Enjedinum, Ennedium, Ennyedinum, Enyedinum, Enyidinum, Enyedjum, Nagy-Enyedinum, Nagy-Enyedinum,* és itt is megvan a *Parvum Debreczinum*, mint kedveskedő név. — Nagy-Várad: *Baradinum, Civitas Varadiensis, Civitas Waradiensis, Magno Varadinum, Magno-Varadinum, Magnovaradinum, Magnovaradium, Varadinnum, Varadinum, Váradinum, Varadinum Maius, Varadinum Majus, Waradinum.* — Pannonhalm: (fentebb említett öt hosszú nevét itt nem ismétlem) *Abbatia Sancti Martini, Arx Sancti Martini, Coenobium Divi Martini, Ecclesia Sancti Martini de Pannonia, Fanum Sancti Martini, Martinopolis, Monasterium Sancti Martini de Mon'e Super Pannoniam, Monasterium Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie, Mons Pannoniae, Mons Sacer Pannoniae, Mons Sancti Martini, Mons Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae, Mons Supra Pannoniam, Oppidum Sancti Martini, Pannonia Civitas, Pannoniae Mons, Pannonia Praedium, Pannonia-Sabaria, Sanctus Martinus, Sanctus Martinus Montis Pannoniae, Szent-Martonenis Arx.* — Pest: *Pesthinum, Pesthum, Pestinum, Pestum* (Szenczi Molnár Albert 1611, Hevenesi Gábor 1639, Pápai Páriz Ferenc 1801, Szamosközi István történeti művében 1566—1603 ezt az alakot használják; Pestinomot ír Tomka Szászky 1777 és egy 1244-ből való oklevél Czinárnál). — Pécs: *Ad Quinque Basilicas, Castrum Quinqueecclesiense, Castrum V. Ecclesiense, Civitas, Civitas Quinque-Ecclesiensis, 5 Ecclesiae, Pente, Peuce, Quinque Basilicae, Quinque Ecclesiae, Quinque-Ecclesiae, Quinqueecclesiae, Quinqueecclesie, Quinque-Ecclesiensis Urbs.* — Pétervárad: *Abbatia Fontis Belae, Belae Fons, Belefons, Bellefons, Belli Fons, Bellofons, Cas'rum de Waradinopetri, Monasterium Belae Fontis Ordinis Cisterciensium, Mons Varadinipetri, Peteruwadinum, Petri Varadinum, Petri-Varadinum, Petrivaradinum, Petriwaradinum, Petrowaradinum, Varadinum Petri, Waradinopetri, Waradinopetrum, Waradinum Petri.* — Pozsony: *Bisonium, Bizonium Bosania, Bosonium, Bozanum, Bozonium, Brecslaburgum, Busonium, Castrum Posoniense, Civitas Posoniensis, Istropolis, Pisonium, Pisonum, Posania, Posanium, Posanum, Posonum, Pozanum, Presburgum.* — Segesvár: *Castrum Sebes (sic!), Saxoburgum, Schaesburgum, Schasburgum, Schesburgum, Schoesburgum, Sciburgum,*

Segesvarinum, Szegesvarinum, Szegesvarum. — Sopron: *Castrum Suppruniense, Castrum Supruniense, Civitas Soproniensis, Civitas Suproniensis, Civitas Supruniensis, Deserta Civitas, Oedenburgum, Oppidum Soproniense, Sempronium, Sopronicum, Suppronium, Villa Supruniensis.* — Szamosújvár a -vár végződésnél (10) felsorolt 10, az *Arx* közt (11) felsorolt 8 és a *Castrumok* közt (13) felsorolt 4 nevén kívül még: *Armenopolis, Castra Nova.* — Szászsebes: *Coloniae Muliare, Millenbachium, Muliare, Coloniae, Sabaesium, Sabaesus, Sabesium, Sabaesus, Saxonum Sebesum, Saxo Sebesum Saxo-Sebesum, Saxo-sebesum, Sebesum, Sebensus, Sebesum, Sebesum Saxonum, Sebesus, Szaszebes, Szaszebesinum, Szaszebesinum, Szászsebesinum, Szasz-Sebesinum, Szasz-Sebensinum, Zabetes, Zabetes Civitas, Zebeus Civitas.* — Szászváros: *Ambrosiopolis, Brossa, Brossa Frateria, Saxobánya, Saxonia, Saxonum Oppidum, Saxopolis, Szasvariensis Civitas, Szasz-Varossinum, Szász-Varossinum, Varasium, Varosium, Warsium, Villa Sancti Ambrosii.* — Szeged: *Civitas Zegediensis, Czegedinum, Segedinum, Segedunum, Szegedinum, Zegedinum, Zugudinum.* — Székesfehérvár: *Alba, Alba Carolina (sic!), Alba Civitas, Alba Curia, Albanum, Albanum, Alba-Regalensis, Alba Regalia, Alba Regalis, Alba-Regalis, Albaregalis, Alba Regia, Alba Transsilvana (sic!), Albensis Civitas, Albensis Ecclesia, Albensis Urbs, Alba-Regalis (sic!), Cas.rum Albense, Civitas Alba Regalensis, Civitas Alba Regalis, Civitas Albensis, Ecclesia Albensis.* — Tata: *Castrum Thataense, Data, Deodatum, Dotis, Nouathata, Oppidum Thata Hungaricale et Slavonicae, Tata, Tata Slavonica, Thata, Theodata, Theodota.* — Temesvár: *Civitas Themesiensis, Temena, Temeschvarium, Temeschvarum* (Timon: némelyek szerint itt van Ovidius sírja; e szerint Temeschvarum annyi mint Tomischvarum, azaz Tomi), *Temesia, Temesium, Temesuarinum, Temesuarum, Temesvaria, Temesvarinum, Temesvarium, Temesvarum, Temesvár, Themisia, Themisvarinum.* — Vác: *Cas.rum Vacienense, Civitas Vacienensis, Civitas Waciensis, Vachia, Vacia, Vacium, Vacovia, Vacyensis Civitas, Vaczia, Vaczouia, Vaczium, Vatzia, Vatzovia, Vazia, Vazovia, Watzia.* — Veszprém: *Bespremiensis Urbs, Bespremiensis, Besprimiensis Urbs, Besprimium, Castrum Wesprimiense, Civitas Wesprimiensis, Vesprimia, Vesprimium, Veszprimium, Wesprimium.* — Visegrád: *Alta Arx, Altum Castrum, Arx Alta, Vicegradum, Vicegradum, Visegradum* (Szeneci Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc s utánuk Baril és Veress szótára magyarul Misegrádnak mondja s így állítja be a magyar betűrendbe; Ernyey József úgy tudja, hogy a lengyelek is használják így, Misegrád alakban), *Vissegradum, Wissegradum.* — Zólyom: *Altisolum, Antiquosolum, Antiquum Solum, Arx Veterosoliensis, Solum, Solum Vetus, Veterosolum, Vetero-Zolium, Veterozolium, Vetosolum, Vetus Solum, Vetus Zolium, Vetuzolium, Zolium.* — (28) Alljon itt még néhány kevésbé jelentékeny hely latin neveinek sorozata is: Bereihalom: *Bartholina, Bartholmia, Berethalmum, Bir.halbinum, BIRTHALMEA, BIRTHALMINUM* (BIRTHÄLM). — Csütörtökhely: *Civitas Sancti Ladislai Regis, Ladislavii Oppidum, Oppidum Ladislavii, Oppidum Sancti Ladislavii, Quintoforum, Sancti Ladislai Fanum, Sanctus Ladislaus alias Quintoforum, Villa Sancti Ladislai.* — Dévény: *Devena, Devcnum, Divinium, Dowina, Thebena* (német Theben, tót Gyevine). — Heves: *Heuesinum, Hevesia, Hevesium, Hevezia.* — Szentendre: *Andreopolis, Divus Andreas, Fanum Sancti Andraee, Fanum Sancti Andraee ad Danubium, Oppidum Sancti Andraee, Pagus Sancti Andraee, Sanctus Andreas, Sanctus Andreas prope Visegrad, Villa Endre.* — Szepesolaszi: *Latina Villa, Olaszinum, Olaszium, Olaszium, Villa Italica, Villa Ita-*

lorum, Villa Johannis, Villa Latina. — Tövis: *Spinæ, Spinopolis, Tevischum, Tövisium, Tövisium, Villa Spinarum.*

(29) A helynevekből alkotott melléknevekből annyit akarok csak bemutatni, hogy rajtuk a felhasznált képzők sorozata megfigyelhető legyen. A neveket a magyar nevek betűrendjében sorolom fel: ajnácskői *Ajnácskőiensis, Ajnácskőjensis*; babócsai *Babolzensis* és *Babolcsaensis*; baczúri *Bacurensis* (sic!) és *Baczuroviensis*; -bányai *Banyensis* és *Bányensis*; bárttai *Bartphanus* és *Bartphensis*; beregszászi *Berexászius*; bicskei *Bitskeiensis, Bi.skensis*; brassai *Brassaiensis, Brassoviensis, Coranaeus, Coronas, Coronensis, Coroniensis*; budapesti *Budapestanus, Budapestensis, Budapestinensis*; buzai *Buzaensis, Buzaiensis*; cserepesi *Pondelocziensis, Pongyelokiensis*; csütörtökhelyi *Quinfoforensis*; -falvi *-falvensis*; faragói *Faragóensis*; garamszécsi *Polomczensis, Polomkensis, Polomkiensis, Poloniensis*; hanvai *Hamvaiensis, Hamvensis, Hanvajensis*; hevesi *Heveschiensis, Hevesiensis, Hevessiensis*; hunyadi *Huniadicensis, Hunyadiensis, Hunyadinus*, ny helyett ni vel is; jenői *Jeneensis, Jeneiensis, Jenensis, Jenöensis, Jenöensis, Jenöiensis, Jenöviensis*; kaczkói *Katzkóensis, Katzköiensis*; karánsebesi *Carano-Sebessiensis, Caranschebeschiensis, Caransebanus, Caran Sebesinas, Caransebesinas*; kassai *Cassensis, Cassovianus, Cassoviensis, kékkői Kekkóiensis, Kekkó-jensis, Kékkóensis, Kékkőiensis*; kisseredi *Szeredinus*; kolozsvári *Claudiopolita, Claudiopolitanus, Colosuariensis, Colosuarinus, Colosuarita, Colosuaritanus, Colosuaritius, Colosvariensis, Colosvarinus, Colosvari-tanus, Colosvariensis, Kolosvariensis*; korponai *Carponensis, Corpor-nensis, Corponicus*; krasznahorkai *Horkensis, Krasznahorcensis, Krasznahorczensis*; kubini *Kubinensis* és *Kubiniensis*; lévai *Levaensis, Levensis, Leviensis*; márkusfalvi *Marcivillanus, Markusfalvensis*; mezőbői *Bőöen-sis*; nagyszébeni *Cibiniensis, Zibiniensis*; nyéki *Nyékianus, Nyckiensis*; pásztói *Pasztóianus, Pasztóinus, Paz'ovianus, Paztoviensis, Pasztóyanus*; pesti *Pestanus, Pesthanus, Pesthensis, Pesthiensis, Pesthius, Pestianus, Pestiensis, Pestiiniensis*; pozsonyi *Istropoli'anus, Posoniensis, Posonjen-sis*; sajópuszti *Sajó-Püspökiensis*; sarmasági *Sarmaságius, Sarmaságien-sis*; sárospataki *Patakianus, Sáros-Patakiensis, Sárospatakiensis*; slankamen-i *Zalankemenius*; somorjai *Somorianus*; szászsebesi *Müllenbachiensis, Sabaesiensis, Sabesiensis, Sabiensis, Sebesanus, Sebesinas, Sebesiensis, Saxo Sebesanus, Saxosebesinus, Szászsebestensis, Szász-Sebesiensis*; szé-kelyudvarhelyi *Advarhelyiensis, Udvarhelyiensis, Udvarhelliensis, Udvar-helyiensis, Udvarhelyiensis, Vdvarhelyiensis*; szilágy-somlyói *Schomlovius, Somlianus, Somlyóviensis, Szilágy-Somlyóviensis*; sztropkói *Sztropka-viensis, Sztropkoviensis*; tokaji *Tocainus, Tokaiensis, Tokainus, Tokajen-sis, Tokayensis*; -tornyai *Chaktorniensis, Simontornyaensis, Csakathor-nyensis*; toroczkai *Toroczkajensis, Toroczkoensis, Torotzkensis*; újlaki *Ujlacensis*; újvidéki *Neoplantanus, Neoplantensis*; -váraljai *Várallyaten-sis, Váraljiensis, Várallyensis, Wárallyiensis*; varasdeplizci *Toplicensis, Toplikensis*; zalalövői *Lövöiensis*; várhelyi *Varhelianus*; zólyomi *Solien-sis, Vetero-Zoliensis, Veterozoliensis, Vetuzoliensis, Zoliensis, Zolu-miensis*.

(30) A felsorolt példákban igyekeztem minden előforduló képzőre legalább egy példát hozni, de ha a képzőket itt fel kellene sorolnom, kissé zavarban vol'nék. Azt kellene mondanom, hogy pl. egyik képző -ensis. Erre meg kellene mondanom, hogy a helynévhez hogyan kell a képzőt hozzáragasztani. Lássuk csak: két -kői melléknév latin megfelelői -koiensis, -kőjensis, -kojensis, -köensis, -kőiensis, öt megkülönböztethető ragasztás; az -n, -ny, -nya végű neveknél -nensis, -niensis, -njensis, -nyensis, -nyaensis; hozzájuk teszem még Léva mellékneveit: *Levaen-*

sis, *Levensis*, *Leviensis*. Talán ennyi példával elég igazolnom azt, hogy ez a melléknévképzés nem hangtani és alaktani elveken alapul, hanem arról tesz tanúságot, hogy a latinul beszélő vagy író magyar a szükséghez képest ex abrupto alkotott a pillanatnyi szükség kielégítésére olyan képzős melléknévet, amilyen éppen nyelvére akadt. Például a „kolozsvári“ jelentésű 12 melléknév közül csak kettő nincs meg Szamosközinél, viszont a többi tíz közül kilenc csak Szamosközinél található. Ő pedig, mint történetíró, bizonyosan nem szóképzési példatárul írta tízféléképen a „kolozsvári“ melléknévet, hanem stílusa ékesítésére használta fel az ismétlődés elkerülését. Ugyancsak Szamosközi használt „pásztoi“ latin alakjául öt különböző végű melléknévet. — Ugyanilyen természetű, rendszerbe aligha foglalható változatosság látszott a főnévi végződéseknél: *-us*, *-a*, *-um*, *-ius*, *-ia*, *-ium*, *-ea* és *-inum* képzőket éppoly szabadon ragasztották hozzá a helynévhez, mint a melléknévképzőt, csak Szászrégen *Regenus* és *Regena*, vagy Hatvan *Hatvanum*, *Hatvanium* és *Hatvaninum* neveire mutatok vissza, vagy Vác városa *-ia*, *-ium* és *-ovia*, összesen három képzővel alkotott, de a *v* és *cz* írásbeli változataival tizenkettőre szaporodott latin nevére.

(31) Hogy a latin helynevekkel magyarok helyett inkább a magyar nyelvet nem ismerő szerzők foglalkoztak, abból sok hol bosszantó, hol inkább mulattató félreértés és félremagyarázás jutott belőlük. Befejezésül ezek közül mutatok be néhányat. Csongrád latin neve Timonnál *Aegopolis* is, amely név pedig Kecskemét számára készült, ugyanilyen, de legalább kölcsönös névtévesztés Magyaróvár *Museum-burgum* és Moson *Ovarinum* neve, más-más szerzőknél. A Kenyérmező nevét Graesse helyesen *Campus Panis*-nak írja, de új kiadója, Benedict, akinek tanácsadója aligha tudott magyarul, a *campus* jelentését helyesen értette ugyan mezőnek, de a *panis* jelentésével, úgy látszik, nem volt megelégedve, mert a kenyér helyett jónak látta a *panis*-Panit „hasonlóság“ alapján a *Campus Panis*-t Mező-Panit-tal azonosítani. Ugyancsak Benedictnél találok a *Csikiensis Sedes*, Graessénél sajtóhibával „Zschiner Stuhl in Siebenbürgen“-nek mondott, tehát „Tschiker“-re értendő neve helyreigazítása helyett Szin, Abaúj-Torna vármegyei község nevét. Bajos kitalálni azt is, hogy Graesse milyen alapon jutott ahhoz az azonosításhoz, hogy *Contra Acincum* jelentéséül „Hermannstadt, Hauptstadt von Siebenbürgen“-t írjon. Ugyancsak nem tudtam eddig megállapítani, honnan származik a dunántúli vármegyék 1937-ben megjelent leírásában Kőszeg *Castellum Gunticnis*, a német Güns névvel egyébként összeférő latin neve, *t*-vel és hosszú *ó*-val írva. Temesvár nevének egyik változata, amint említettem, *Tomischvarum* volna, ehhez a temesvári Ovidius-sírról szóló adathoz járul még Nagy Lajos Notitiáinak az a feljegyzése, hogy Krassó-Szörényben van egy *Ovidii turris* nevű hely. A magyar föld nemismerésének érdekes bizonyítéka Bischoff-Möller helymeghatározása *Partiscum* álitólagos helyéről: „Raoz oder O Becse“, helyesen Rác- vagy Óbecse, amelynek fekvését így adja meg: a Körös torkolatánál, Csongrádtól nyugatra. A térképen a Körös torkolata Csongrádtól keletre van, Óbecse pedig onnan kereken 120 kilométernyire délre. Az összezavarásnak pompás példája Graesse-Benedict *Jovia* címszava: mai nevűl ezt adja: „Topficza“, Bihar vármegyében. A Bihar vármegye emlegetése teszi a dolgot megérthetővé: Joviát Topliczának, azaz Varasdteplícnek akarta mondani, de a Varadinum-Varadinum összevételése Topliczára nézve ugyanúgy vezette félre Benedictet, mint száz évvel ezelőtt Haliczky

Antalt⁴ a Thermae Varasdienses és Thermae Varadienses összevételése, amikor két római feliratot a Nagy-Várad melletti Püspökfürdőről való-nak mondott Lazius nyomán, pedig Lazius in Thermis Varadiensibus találtnak mondta a két feliratot, s ezt értette in Thermis Varadiensibus-nak Halitzky. A feliratok pedig ma is ott vannak befalazva a dem-susi görög-keleti temp'om falába, ahol a varasdvidéki születésű Megyeri-csei 1516-ban leírta szövegüket.

Komárom latin nevei közt ott találtam Szenczi Molnár Albert szótárában a *Gomorra* nevet, a külföldi források csak *Comorrának* mondják. Vajjon nem lehetett e célzatos a magyar szótáríró betű-cseréje, hogy ezzel is ostromozza a város polgárainak szerinte „gomorrai” életét? — Végül *Lutetia Hungarorum* nevét említem meg. Tomka Szászky Losonczi-ról ezt írja: „propter coenum, quod ad modicos imbres inualescit, (hodie iam pleraque loca lapidibus strata sunt) Lutetia Hungarorum dictum”.

Előrebocsátottam, hogy nem végleges eredmények megállapítása volt célom, hanem az, hogy a magyarországi latinság iránt érdeklődők figyelmét felhívjam a latinnyelvű magyar helynevekre. Úgy gondolom, hogy nem volna egészen kárbavesztett munka ezeknek a nyelv szem-pontjából való tanulmányozása, függetlenül attól, hogy a történelmi és földrajzi azonosítások he'yesek-e vagy sem. Meg vagyok győződve arról, hogy az ilyen irányú tanulmányozás az azonosításokhoz is fog nem egy hasznos útbaigazítást adni és helyre fogja igazítani azokat a tévedéseket és hibás felismeréseket is, amelyek minden jó szándék-m mellett is a helyes megállapítások közt most itt bemutatásra kerültek.

Fénylő Gábor.

Nomina locorum Regni Hungariae Latina.

Maiores nostri usque ad annum 1848 lingua Latina passim uteban-tur, non solum in actibus et actionibus, in diplomatibus et actis, sed in consuetudine etiam quotidiana et epistolarum. Qua de causa loca quae dicuntur geographica (urbes, oppida et pagi, flumina, montes etc.) persaepe Latine nominabantur.

Quorum nominum circiter XII milia ex auctoribus medii et recen-tis aevi hucusque congressi, in quo numero nomina aevi Romani etiam continentur. Ex multis his nominibus antiquis nonnulla hic conscripsi (2)¹ ex quibus facile perspicitur, quotiens philologi et scrutatores antiqui-tatis erraverint, cum nomina antiqua locis hodiernis adscribere co-nati sint.

Nomina Latina medii et recentis aevi locorum ab anno circiter 896 p. Chr. n. ab Hungaris conditorum ex lingua Hungarica conversa vel imitando ficta sunt. (3) His in ordinem digerendis occupatus facile adductus sum, ut originem, hoc est artem, qua nomina Latina inventa essent, percipere studerem. In hoc magno nominum numero, quamquam cer'e longe absum a numero pleno, haec appellationis genera agnovisse mihi videor: (4) nomina Hungarica (Germanica i. e. „Saxonica”, vel Sla-vica) forma originaria conservata Latine declinantur; (5) nomen Hunga-ricum etc. adiectivo Latino addito adhibetur; (6) nomini Hungarico etc.

⁴ A Tudományos Gyűjtemény 1824 IV. füzetében. Erre a téve-désre először Karácsonyi János mutatott rá a szegedi Dolgozatok 1928. évi folyamában a 297. skk lapokon.

¹ Numeri locos textus Hungarici indicant.

agglutinator terminatio Latina; (7) novum nomen compositum est nomen, cuius prima pars Graeca vel Latina vox, nomen viri vel mulieris aut aliud nomen commune, secunda pars Graeca -polis est; (8) nomen novum compositum est, cum terminatione -burga, -burgia, -burgium, -burgum, prima parte nominis ex Graeco, Latino vel Germanico tracta; (9) aequae ex Slavico -grad — idem, quod Germanicum -burg vel Hungaricum -vár — invenimus nomina composita cum terminatione -grada, -gradinum, -gradum, et (10) cum terminatione -uara, -vara, -varia, -uarinum, -varinum, -uarium, -varium, -uarum, -varum, -várium, -várurum, ex Hungarico vár, Baradinum, -varadinum, -varadium, Waradinum, Waradynum, Warada, -warda, -vardia, -varadgya, ex Hungarico várada, várada, várada (deminutiva ex vár), Barralia, Varallia, Varallya, Várallya, Waralia, Wahallia, Warhallia, ex Hungarico váralja (subcastrum).

Nomina nonnulla cum adiectivo separato scribuntur. Sub (11) conscripsi exempla nominum, quae Hungarice terminationem -vár habent, Latine autem cum nomine Arx et eius attributo exprimuntur, alia (12) Castellum, (13) Castra vel Castrum nomen habent cum attributo. Urbis nomen duodecim loca acceperunt (14), oppida sedecim hucusque inveni (15), ex multis Civitatibus (16) et Pagis (17) exempla solum attuli. Sub (18) conscripsi specimina nominum vicorum ex Hungarico -fa, -fala, -falva, -falua, -falva, -faya acceptorum. Nomina Forum (19) et Villa cum attributo per adiectivum (20) vel genitivum (21) expresso in usu erant, reperiuntur etiam attributa cum Hungaricis vel Germanicis (Saxonicis) nominibus expressa (22).

Sequuntur nomina Latina in quibus facile versionem nominis Hungarici agnoscas. In antiquissimis auctor nominis Latini periphrasi q. d. utitur (23). Inveni etiam nomina communia pro nominibus propriis (24). Multa loca nomine patroni divi ecclesiae loci nominabantur (25).

Postremo inveni versiones quae verae versiones nominis Hungarici (nonnunquam Germanici i. e. Saxonici) sunt. Dubium non est quin multa nomina ex tempore inventa sint, quorum exempla sub (26) attuli.

Ut vero ante oculos proponerem, quid ex omnibus modis nominum Latinorum inveniendorum effectum esset, conscripsi (27) nomina locorum insigniorum. Ex hoc catalogo apparet loca quaedam 7—8 nominibus Latinis (plus quam 20 varietatibus scripturae) nominata fuisse; sunt etiam loca minoris momenti, quae similiter (28) plura nomina acceperunt. Ex multis nominibus adiectiva cum terminatione -anus, -ensis etc. derivata sunt. Exempla (29) conscripta demonstrant inventores nominum novorum optime novisse artem adiectivorum fingendorum: adiectiva paragoga scite constructa varietatem prudenter excogitatam nobis proponunt. Modus autem, quo terminationes nominibus adiunxerunt, abunde mutabilis est (30), cuius rei exemplum attuli duodecim adiectiva synonyma ex nominibus Latinis civitatis Kolozsvár: ex duodecim duo solum non leguntur in historia Szamosközii, ex decem reliquis autem novem apud Szamosközium solum inveniuntur! Cum certum esset Szamosközium nullo modo hic seriem exemplorum grammaticalium dare voluisse, varietas tamen ultro sese ei obtulit.

In fine textus Hungarici exemplis demonstraturus eram errores, quos dormitatio, error, imo culpa auctorum saepe fecit (31). Unus auctorum, Timon nomen Latinum civitatis Kecskemét Aegopolis (Hung. kecske Graece αἴξ) oppido vicino Csongrád addit; Graesse-Benedict nomen Csikiensis sedes (in comitatu Csikiensi, in finibus orientalibus Transsilvaniae) pago Szin (in comitatu Abaúj-Torna, non longe a Cassovia) addit; Graesse Contra Acincum, castellum Romanum Aquinco exadversum in ripa sinistra Danubii situm, Germanico nomine Hermannstadt, Hauptstadt von Siebenbürgen nominat: qui auctor optimus

tantum errorem inducere potuerit, obscurum est; in libro Bischoff—Möller Temesvár etiam Tomischvarum nominaur, ad confirmandam fabulam Tomos, ubi Ovidius sepultus est, idem esse ac Temesvár; Albertus Molnár Szenciensis in Dictionario Latino-Hungarico (1611) scribit: Mursa urbs Ioniae est, quam Hadrianus Caesar aedificavit. Unde hoc sumptum sit, nec invenire, nec excogitare possum.

Persuasum mihi est studium nominum Latinorum locorum Hungariae multos ad cognitionem Latinitatis Hungaricae fructus laturum esse.

Gabriel Finály.

Mikor élt Mimnermos?

Mimnermos életének idejére vonatkozóan Suidas azt mondja: γέγονε δ' ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας ὡς πρωτεύουσιν τῶν ἐπὶ τὰ σόφωνα τινέσ δ' αὐτοῖς καὶ συγχρονεῖν λέγουσι. Hogy γέγονε annyit jelent itt mint ἤκουζε ezt Rohde (Kl. Schr. I 158) mutatta ki. Diels (Hermes 37, 482 kv.) azt bizonyította be, hogy mind a két Suidastól megőrzött dátum lényegében kombináció; alapja az az ismert körülmény, hogy Solon — a hét görög bölcs egyike — reflektál versében (fr. 22 Diehl a. Diog. Laer. I 61) Mimnermos egy distichonjára (fr. 6. Diehl. a. Diog. Laer. I 60). Azok, akik egy időre teszik Mimnermost a hét bölccsel, egyszerű synchronismus bizonyítékát látják az említett költeményekben. Azok, akik a 37. olympiast tekintik Mimnermos ἀκμή-jának, Solon idősebb kortársává teszik költőnket az apollodorosi schema alapján, amely szerint az ifjabb kortárs 10 olympiással él utóbb idősebb kortársánál; Solon archonságát pedig, amely ἀκμή-ját s a ἐπὶ τὰ σοφὰ idejét is meghatározza, ez Eusebius féle kronológiával egyezően a 47. olympiasra datálják.¹ A Suidastól őrzött kétféle verzió tehát Mimnermos korát illetően egyszerű kombináció lévén nem is őrizhet autentikus ókori hagyományt. Az egyetlen, amit valószínűvé tesz, az, hogy Mimnermos valamivel idősebb lehetett Solonnál.

Ugyanígy nem vezet eredményre, ha Mimnermosnak abból a töredékéből (fr. 20 Bergk a. Plut. de fac. in orbe lunae 931 e) próbálunk kronológiai következtetést levonni, amely egy napfogyatkozást említ. A számbajöhető időközön belül t. i. több napfogyatkozást figyelhettek meg Kis-Ázsiában: 648 ban, 585-ben, majd 557-ben (Boll, RE VI 2353 kv. s. v. Finsternisse; Beloch: Gr. Gesch.² I 2, 362; Schmied—Stählin: Gesch. d. gr. Lit. I 361, 5 jegyz.).

Nem marad tehát egyéb hátra, mint hogy mi is arra az útra lépünk, amelyen már az ókorban is jártak azok, akik Mimnermos korát meg akarták határozni: a Solon—Mimnermos viszonyt vetjük vizsgálat alá.

Solon Mimnermost hozzá intézett versében (fr. 22 Diehl) λιγυστάδηνak szólítja. Diels (Hermes 37, 480 kv.) ezt a szót patronymikus

¹ Ugyanezt az eredményt adják Solon archonságára Aristot. Ath. pol. 14; Suid s. v. Solon; Hieronymus codexei P kivételével. Ma azonban inkább Sosikrates (Diog. Laer. I 62) adatát tekintik helyesnek, aki szerint a 46. olympias 3. évében volt archon; ezt a dátumot adják Hieronym. P codex; Clem. Alex. Strom. I 65; Tatian. ad. Gr. 41. A szintén Suidastól említett hagyomány, amely az 56. olympiasra teszi Solon archonságát s Demosth. XIX (π. τ. παρρη.) 251 dátuma nyilvánvalóan téves. — A kérdésre vonatkozó modern irodalmat lásd R E III A 948 kv. s. v. Solon.

képzésű tréfás megszólításnak tekinti, amilyen a komikusok szövegének tanúsága szerint (pl. Aristoph. *Ranae* 841 kv.) az athéni utca nyelvén gyakori lehetett. Die aus der Volkssprache schöpfende Sprache des attischen Dichters scheint auch sonst vor solchen Zusammensetzungen nicht zurück, wie sein berühmtes *Σαλαμινιαφέντων* beweist, mondja Diels. Mi hozzátehetjük, nem csak hogy nem riadt vissza Solon az athéni népnyelv bizonyos jellegzetes fordulataitól, hanem úgy látszik, egyenesen előszeretettel viseltetett irántuk. Diels megállapítása után egészen meglepően hathatnak Plutarchos szavai (v. Sol. 15): ὁ δ' οὖν οἱ νεώτεροι τοὺς Ἀθηναίους λέγουσι τὰς τῶν πραγμάτων δυσχερείας ὀνόμασι χρηστοῖς καὶ φιλανθρωποῖς ἐπικαλύπτοντας ἀστεῖως ὑποκορίζεσθαι, τὰς μὲν πόρνας ἐταῖρας, τοὺς δὲ φόρους συντάξεις, φυλακὰς δὲ τὰς φρουράς τῶν πόλεων, οἰκίαν δὲ τὸ δεσποτήριον καλοῦντας, πρώτου Σόλωνος ἦν ὡς εἰκε σόφισμα τὴν τῶν χρεῶν ἀποκοπὴν σεισάχθειαν ὀνομασάντων. Az utcai nyelv tendenciáinak² ez a készséges felkarolása jól illik az ifjú Solon egyéniségéhez, aki állítólag attól sem riadt vissza, hogy a nyílt utcán örültet játszó polgártársai előtt (Plut. v. Sol. 8; Diog. Laer. I 46), ha ezzel politikai célját elérhette,³ — kevésbbé egyeztethető azonban össze a politikai élettől immár visszavonult, bölcshírben álló, őszbe fordult Solon alakjával, aki az athéni törvények meghozása után a világot járja. S valóban az athéni utca hatását mutató szavak, a *Σαλαμινιαφέντων* és a *σεισάχθεια* az élete delén még innen lévő Solonnak a szavai. ... Ton der Salamislegie ... für den Fünfzigjährigen weniger passe als für den Fünfundzwanzig- bis Dreissigjährigen, mondja Aly (R E III A 950).⁴ Plutarchos (v. Sol. 8 kkv.) és az általa követett kronológiát helyeslő Aristoteles (Ath. pol. 17 v. ö. Wilamowitz: Aristot. u. Ath. I 268) szerint is Solon politikai pályafutásának legelejére esik Salamis elfoglalása (lásd 4 jegyz.) s így a vele kapcsolatos elegia az ifjú Solon műve.⁵ A *σεισάχθεια* bevezetése Solon archoni működésének legelső ténye (Plut. v. Sol. 15; Aristot. Ath. pol. 6) s Athén törvényhozója alighanem valóban 40. éve körül járhatott ebben az időben, mint ahogy az ókori kronológia is archonságát tekintette *ἀκμή*-jának.⁶ Tehát a

² Mint a Plutarchos-féle felsorolás mutatja, a népnyelvben termett szavak idővel irodalmivá válhattak. Ez lett a *σεισάχθεια* szó sorsa is.

³ A rosszul csengő s különösen a vagyonosabbak körében visszatetszést kiváltó *χρεῶν ἀποκοπή* helyett is alighanem politikai meggondolástól indítva találja ki Solon a szépítő *σεισάχθεια* kifejezést (hóhér — ítéletvégrehajtó, cseléd — háztartásbeli), amint az athéni nép körében divatos volt az ilyen *ὑποκορίζεσθαι*. — Valószínű, hogy a 26. Solon-töredékben (Diehl) szereplő *ροῖος* szó is az akkori athéni zsargonból való, mert sehol többé a görög irodalomban elő nem fordul.

⁴ Gutschmid (idézte Flach: Gesch. d. gr. Lyr. II 365 kv.): Die Frische, welche die Reste des Gedichtes Salamis im Gegensatz zu der biederben, nüchternen Breite der späteren aus der Zeit seines Alters athmen, ist der untrügliche Beweis für die Richtigkeit der plutarchischen Datierung (v. ö. lejjebb). Die vorausgesetzte Situation wird auf einen Siebziger, noch dazu damals den ersten Mann im Staate, übertragen, zu einer Ungeheuerlichkeit.

⁵ Vannak ugyan tudósok, akik a salamisi eseményeket Solon törvényhozói működése utáni időkre teszik, de egészen bizonyosan helytelenül. V. ö. Busolt: Gr. Gesch. II² 217 kkv. jegyz.; Aly, R E III A 950 kv. s. v. Solon.

⁶ Jacoby: Apollodors Chronik 173 kkv.; Aly, R E III A 949; v. ö. 1. jegyz.

σεισάχεια szót sem az idős bölcs, hanem az élete virágjában lévő politikai Solon kreálta az athéni népnyelv szokásos szépítőgető fordulatainak a mintájára.⁷ Minden okunk megvan az elmondottak után feltenni, hogy Mimnermoshoz szóló versét, amelyben λιγυστάτη a népnyelv tréfás szóképzését mutatja, Solon szintén fiatalabb korában írta.⁸

Diog. Laer I 60 kv.:

φασὶ δ' αὐτὸν (sc. Σόλωνα) καὶ Μιμνέρμου γράψαντος·
αἱ γὰρ ἄτερ νούσων τε καὶ ἀργαλέων μελεδωνένων
ἐξηκονταετὴ μοῖρα κίχοι θανάτου,
ἐπιτιμῶντα αὐτῷ εἰπεῖν
ἀλλ' εἰ μοι κἄν νῦν ἔτι πείσεται, ἔξελε τοῦτον
μηδὲ μέγαιρ' ὅτι σεῦ τοῖον ἐπεφρασάμην,
καὶ μεταποιήσον, λιγυστάτη, ὥδε δ' αἶειδε·
ὀδῶκονταετὴ μοῖρα κίχοι θανάτου.

Igy szól az ókori hely,⁹ amelyből a Solon—Mimnermos kapcsolatot ismerjük. Solon versét eddig rendszeren symposium közben rögtönzött költeménynek tekintették (Diels i. h.). Valószínű, hogy ilyen volt. Fontosabb azonban ennél kiemelni azt, hogy minden esetre alkalmi versnek készült. Ezt világosan elárulja az, hogy Solon felfogása szerint hetven esztendőskorában érett meg az ember a halálra (fr. 19 Diehl a. Clem. Alex. Strom. VI 144). Diogenes Laertios is így tudja (I 54) s ha röviddel utóbb mégis azt idézi Solontól ὀδῶκονταετὴ μοῖρα κίχοι θανάτου, ezt csak úgy érthette, hogy ez nem az igazi véleménye a költőnek, hanem valami olyan versében mondja, ahol egy adott helyzethez köpest feltűnően hosszú életkort akart jelölni vele. De hát milyen alkalmal akarhatta ezt Solon?

... εἰ μοι κἄν νῦν ἔτι πείσεται „es ist noch nicht zu spät, du kannst mir noch immer folgen“, fordítja Diels, majd így folytatja: ... muss man annehmen, dass Mimnermos noch lebte. A fordítás helyesen emeli ki a νῦν ἔτι szavak hangsúlyozott voltát „még nem késő“, de a belőle levont következtetés igen erőtlenül hangzik. Elképzelhető, hogy csak ennyit akart volna kifejezni a költő a νῦν ἔτι szavakkal „most még, amikor életben vagy?“ Aligha! — A szituáció szinte kínálja a helyes megoldást. Mimnermos valamikor fiatal korának örömei közt az öregség borús napjait idézve lelki szemei elé (fr. 1—5 Diehl alaphangulata is ez) kívánta s kívánságát költeményben is megörökítette, hogy betegség és gond nélkül eltöltött élet után az öregség küszöbén, 60 éves korban jó volna meghalni. Közben az idő eljárt. Mimnermos pár hét, esetleg pár nap múlva elérte volna 60. évét, amikor saját kívánsága szerint el kellene távoznia a földi életből. A fiatal Solon utazásai során (Plut. v. Sol. 2) éppen Smyrnában járhat ekkor. Valami mulatságon eszébe jut Mimnermos ilyen értelmű verse foglalat kívánsága (σεῦ

⁷ A szó etymológiájára nézve l. Hesychios s. v.; Aristot. Ath. pol. 6, jelentésére nézve Plut. v. Sol. 15; Heracl. Pont. I 5, F H G II 208; Diog. Laer. I 45.

⁸ Busolt (Gr. Gesch. II° 470. jegyz.) értelmezése, hogy Solon ezt a költeményt hatvan év körüli korában írhatta, teljesen indokolatlan.

⁹ Az egész szöveget Diehl anthológiájának az olvasása szerint adtam, csak a Solon-töredék 2. sorában állítottam vissza a Bergk féle coniectura λῶγον helyébe a kézirati hagyományra támaszkodó τοῖον-t. Indokolást lásd lejjebb. (A γηρίσκω δ' αἶετ' πολλὰ διδασκόμενος sort indokolatlanul vonja Solon-töredékünkhez Diehl.)

τοῖον ἐπεφρασμένην)¹⁰ s kellő tisztelettel engedelmet kérve (μηδὲ μέγαρ' a hírneves költőtől (λιγυστάδην v. ö. Diels i. h. Suidas s. v. Μίμνερμος), amiért ilyen kényelmetlen témát hoz szóba, tréfásan biztatja, hogy — ha ugyan hallgat rá (εἰ μοι... πείσεται) — még most (νῦν ἔτι), amíg nem késő, vonja vissza régi óhaját (ἔξελε τοῦτον), amelynek teljességével pár nap van hátra az életéből, s ifjúkori yersét átköltve (μεταποιήσον) még vagy 20 évet „reszkírozzon meg“ önmagának (ὦδε δ' αἰεὶ δῶδ' αὖ κῆρυ γὰρ κίχαι θανάτου).

Ha a két distichonnak ezt az egészen kézenfekvő és természetes értelmet tulajdonítjuk, nincs szükség a kézírati hagyomány erőszakos változtatására (τοῖον) λῶον Bergk, amit már Diels is elvet), magától értetődővé válik a hangsúlyos νῦν ἔτι szavak jelentése, a költemény tréfás jellege indokolja a köztiszteletben álló költő érdemét elismerő és mégis vicces λιγυστάδην megszólítást. Végre a bántó ellenmondás is eloszlik, ami Solonnak az emberi életkorról való tulajdonképeni nézete (fr. 19 Diehl) s itt tárgyalt verse közt látszólag fennáll. Solon valójában úgy tartotta:

τὴν δεκάτην (sc. ἑβδομάδα) εἰ τις τελέσας κατὰ μέτρον ἵκοιτο
οὐκ ἂν ἄωρος ἔων μοῖραν ἔχοι θανάτου.

Emitt a nyolcvan év említésével csak ilyesmit akar kifejezni: „ne légy fukar magaddal szemben (mint ifjú korodban, mikor 60 évvel kívántál meghalni), még legalább két évtizededet szánjál önmagadnak, nehogy később új palinódiát kelljen írnod“.

A vers értelmének könnyebb kidomborítására eddig feltettük, hogy Mimnermoszal való személyes együttléte adott alkalmat Solonnak a költemény rögtönzésére. Ennek persze nem kellett szükségképen így történnie. Mimnermos távollétében is reflektálhatott ezekkel a sorokkal Solon az immár hatvanadik életéve felé közeledő híres költő közismert distichonjára, mikor vidám lakoma közben az emberi élet hosszúságára, ill. rövidségére tere'ódott a beszéd.

Mégis Diogenes Laertios elbeszélését nehézség nélkül érthetjük úgy, hogy Solon személyesen mondta Mimnermosnak a kérdéses verses választ. Ἐπιτιμῶν ige előfordul a görögben a szemtől szembe mondott rosszallás kifejezéséként. Plat. Gorg. 487. e: πάντων δὲ καλλίστη ἐστὶν ἡ σκέψις, ἡ Καλλικλῆς, περὶ τούτων ὧν σὺ δὴ μοι ἐπιτίμησας. „A világon a legszebb vizsgálódás azokra a dolgokra vonatkozik, amelyeket te beszélgetésünk folyamán már szememre hánytál...“ (v. ö. 482 c kkv.). Így az ἐπιτιμῶντα αὐτῷ εἰπεῖν szavak σχῆμα ἀπὸ κοινοῦ-nak foghatók fel (szakasztott ilyen fordulat Xen. Hell. II 2, 20: ἐποιοῦντο εἰρήνην, ἐφ' ᾧ... τὸν αὐτὸν ἔχθρον καὶ φίλον νομίζον ας Λακεδαιμονίοις ἔπεσθαι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν).¹¹ αὐτῷ nem csak ἐπιτιμῶντα vonzata, hanem εἰπεῖν-hez is tartozik s a mondat értelme így alakul: „véleményét helytelenítve mondotta neki“. — Diogenes Laertios tehát ismerhetett egy olyan hagyományt, amely szerint Solon személyes érintkezésben állt Mimnermossal.

¹⁰ ἐπεφρασμένην (= ἐπεφράσθην) ilyen jelentés nem szokatlan; II. E 655: τὸ μὲν οὐτὶς ἐπεφράσας' οὐδὲ' νόησεν μῆρου ἐξερύσαι δόρυ „az senkinek sem jutott eszébe...“ (Thesaurus: nemini in mentem venit). Arrian. IV. 8, 2: Διοσκοῦροι νῦσαι, ἔξ ὅτου δὴ ἐπεφρασθέντα τοῖν Διοσκοῦροι τὴν θυσίαν „miután valahonnan eszébe ötlött a Dioskuroknak való áldozatbemutató...“

¹¹ V. ö. Kühner(—Gerth): Ausf. Gram. d. gr. Spr.³ II 2, 564.

Már láttuk feljebb, hogy a Mimnermoshoz intézett verset a fiatal Solon írhatta csak; így Solonnak Mimnermossal való találkozását csakis azokkal az utazásokkal hozhatjuk kapcsolatba, amelyeket a jövőendő törvényhozó ifjúkorában tett kereskedés és világlátás céljából (Plut. v. Sol. 2); ekkor fordulhatott meg Smyrnában,¹² Mimnermos hazájában is s a költővel való személyes együttélét adhatott alkalmat a tréfás vers rögtönzésére úgy, amint azt feljebb láttuk.

So on 594 ben körülbelül 40. életévét taposhatta (lásd feljebb 77. lap és 6. jegyz.). Fiatalkori utazásait 20–30 éves kora közé tehetjük.¹³ Ezeknek az utazásoknak a során találkozott Mimnermossal, aki akkor közeledett a 6J. esztendejéhez. Mimnermos tehát 674–664 közt született és pedig inkább előbb, mint később, mert a 648. ápril. 6-i napfogyatkozást már megénekelte (fr. 20 Bergk).¹⁴ Szádeczky-Kardoss Samu.

Wann lebte Mimnermos?

Die Vorliebe, mit der die Tendenzen der attischen Volkssprache in der solonischen Sprache aufgegriffen wurden (Σαλαμινάφῆτιον. λιγυστάδην; Diels, *Hermes* 37, 480 ff. und auch σεισάνθεια, vgl. *Plut. Sol.* 15, 2), hatte, soweit es nachzuweisen ist (in Bezug auf Σαλαμινάφῆτιον und σεισάνθεια), den jungen Solon, nicht den alten Weisen gekennzeichnet. Danach dürfen wir annehmen, dass Solon auch das 22. Fragment (Diehl) mit dem Worte λιγυστάδην, das dem Gebrauch der Volkssprache entsprechend (Diels a. O.) gebildet wurde, in seiner Jugend gedichtet hatte. (Der Vers „ἡράσσω δ' αἰεὶ ...“ gehört m. E. nicht diesem Gedicht an.)

Andererseits können wir *Diog. Laert.* I 60 f. (Solon fr. 22 und Mimnermos fr. 6) am besten erklären, wenn wir annehmen, dass Mimnermos sich seinem sechzigsten Lebensjahr genähert hatte, also nach eigenem Wunsche bald hätte sterben müssen, als Solon ihm empfahl: „Solange es nicht zu spät ist (νῦν ἔτι), tausche deinen alten Wunsch um (μεταποίησον) und wünsche dir selbst wenigstens zwei Jahrzehnte noch zu leben (ἵδου δ' αἰεὶ δ' ὀρθακονταέτη μοῖρα κίνοι θανάτῳ)“. Mit dieser Interpretation ist auch der scheinbare Widerspruch zwischen dem 19. (vgl. *Diog. Laert.* I 54) und dem 22. Solonfragment in Bezug auf das menschliche Lebensalter beseitigt: in fr. 22 drückt Solon nicht seine eigene Auffassung aus, wie alt der Mensch für den Tod reif sei er will nur dem An'ass entsprechend mit ὀρθακονταέτη Mimnermos raten, sich ein möglichst hohes Lebensalter zu wünschen.

¹² Hogy a kisázsiai görög partvidéket tényleg felkereste, ezt Plutarchostól (v. Sol. 6) tudjuk: Πρὸς Θάλην δ' εἰς Μίλητον ἐλθόντα τὸν Σόλωνα ...

¹³ Archonná és törvényhozóvá választását közvetlenül megelőzően bizonyára hosszabb ideig élt otthon, Athénben. Ezt bizonyítja különben, hogy az első szent háborút elhatározó amphiktyon'iai gyűlésen ő képviselte Athént (Aristot. fr. 615 Rose ap. Plut. v. Sol. 11; Aeschin. in Ctes. 108) s a háborúban mint tanácsadó részt vett (Paus. X 37, 6–8). A szent háború pedig jóval (Callisthen. ap. Athen, XIII 560 b kv. szerint 10 esztendővel) Krisának 590-ben bekövetkezett elfoglalása (Marm. Par. v. 52–53, v. ö. Busolt: *Gr. Gesch.* I² 697. jegyz.) előtt indult meg.

¹⁴ V. ö. feljebb 76 lap. Ha a legközelebbi Kis-Ázsiában észlelhető 585-ös napfogyatkozásra vonatkoztatnánk Mimnermos töredékét, úgy legkevesebb 79 esztendő korában kellett azt írnia, ami nem valószínű.

Solon war im Jahre seines Archontats 594/3 ungefähr vierzigjährig (Aly, R E III A 949 f.; Diog. Laer. I 62; Clem. Alex. Strom. I 65) Vorher hielt ihn der erste zehnjährige heilige Krieg (Marm. Par. v. 52 f.; Athen. XIII 560 c; Plut. Sol. 11; Aeschin. in Ctes. 108; Busolt, Gr. Gesch. I² 697) in seinem Vaterlande zurück. Die Reisen seiner Jugend (Plut. Sol. 2) fallen also auf die 20—30 Lebensjahre. Damals dürfte er mit Mimnermos in Smyrna bei einem Symposion zusammentreffen und, weil Mimnermos sich seinem 60. Lebensjahr näherte, die Worte des 22. Fragments improvisieren. Mimnermos wurde demnach etwa 674—664 geboren, u. zw. eher früher als später, denn die Sonnenfinsternis im Jahre 648 (vgl. Boll, RE VI 2353) hat er schon besungen (fr. 20 Bergk).

Samu v. Szádeczky-Kardoss.

Egy humanista haláltánc-vers magyar fordítása.

Már első összefüggő magyar nyelvemlékünk figyelmeztet arra, hogy a halál gyászában a legtermészetesebb vigasztalás és legkézenfekvőbb intés annak a hangoztatása, hogy a halált senki el nem kerülheti. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a XVIII. században fellendült magyar temetésbeszédeknek majdnem mindegyike szükségesnek tartja a halál hatalmának verses megfogalmazását is. Van, aki csak röviden szövegezi meg az intést, mint Csáki Gyárfás ferences atya gróf Forgách Ferencről mondott beszédjében (1750):

Senkinek nem kedvez az kegyetlen Halál,
Koporsóban ejti, valakire talál.
Nem gondol embernek sem méltóságával,
Sem nemességével, sem gazdagságával.
Nem néz a grófoknak nyusztos subájára,
Sem az királyoknak arany pálcájára.
A tornyot és kunyhót egyaránt meghágja,
A császárt és koldust egy halomban vágja.

Mások, mint Torkos András 1723-ban Telekes Török István tete-ménél, a példákat halmozzák, emlékeztetve Szent Bernát *Cur mundus militat* c. versének ezekre a Heltainál is felhasznált soraira:

Dic, ubi Salamon, olim tam nobilis;
Vel Samson ubi est dux invincibilis;
Vel pulcher Absolon vultu mirabilis;
Vel dulcis Jonathas multum amabilis?
Quo Caesar abiit, celsus imperio?
Vel Xerxes splendidus, totus in prandio?
Dic ubi Tullius, clarus eloquio?
Vel Aristoteles, summus ingenio?
Tot clari proceres, tot rerum spatia,
Tot ora praesulum, tot regna fortia,
Tot mundi principes, tanta potentia;
In ictu oculi clauduntur omnia.
(Idézi Szilády RMKT. VI. 329. l.)

Torkos András ezt így fordítja:

Mondd meg hol Salamon, ki volt igen nemes?
avagy hol a Samson, ki volt győzedelmes?

Mondd meg hol Absalon, ki vala szépséges?
 avagy hol Jonathás, ki volt szerelmes?
 Hová lőn Julius nemes hatalmával?
 hová lőn a Gazdag fris lakodalmával?
 Avagy hol Tullius szépen szállásával?
 vagy Aristoteles bölcs taníttásával?
 Ennyi sok szép dolgok és nemes férfiak?
 világi nagy Urak, ennyi birodalmak?
 Ennyi Fejedelmek és erős hatalmak?
 egy szem pillantásban mindenek elmúlnak. (63. 1.)

Az ismert halál-versek sorából kiemelkedik az a vers, amelyet Borosnyai Lukács Simeon idéz *Élőknek könyve* című kiadványában (1771), Wesselényi Ferenc halálát sirató beszédében. Közli a XVI. század fordulóján élt (1450–1528) schlettstadti humanistának, Jacobus Wimpfelingnek versét a halálról:

Vae mihi! vado mori! qui longum vivere tempus
 Constitui; sed nunc, vae mihi! vado mori!
 Vae mihi! vado mori! vehemens me Judicis ira
 Territat et Pluto, vae mihi! vado mori!
 Vae mihi! vado mori! mea fit caro vermibus esca,
 Spiritus Inferni! vae mihi! vado mori!
 Vae mihi! vado mori! revocat me surgere cornu
 Judicis horronum! vae mihi! vado mori!
 Vae mihi! vado mori! metuoque *Venite* vel *Ite*,
 Oh divum Verbum! vae mihi! vado mori!
 Az idézetet követi annak maga készítette magyar fordítása:
 Oh jaj! meg kell halnom!
 Azt véltem, sokáig élek; de ím búcsúzik a Lélek!
 Oh jaj! meg kell halnom!

 Oh jaj! meg kell halnom!
 Rettent az Isten haragja, az ördög szívemet marja.
 Oh jaj! meg kell halnom!

 Oh jaj! meg kell halnom!
 Testem a férgek emésztik, lelkem pokolra enyészik.
 Oh jaj! meg kell halnom!

 Oh jaj! meg kell halnom!
 Trombitaszó zeng fülembe, bíróval kell lennem szembe,
 Oh jaj! meg kell halnom!

 Oh jaj! meg kell halnom!
Jertek el vagy *Távozzatok*, oh mely kétséges szózatok!
 Jaj! jaj! meg kell halnom!
 Mivel tudunkkal a humanista halál-versnek ez az első magyar
 fordítása, érdemesnek tartottuk felhívni reá a figyelmet.

Alszegey Zsolt.

Une nouvelle variante hongroise de la „danse macabre“.

L'auteur énumère toute la série des danses macabres de langue hongroise pour y ajouter la traduction inconnue d'un poème macabre de l'humaniste allemand Jacques Wimpfeling. Z. Alszegey.

Cseh humanizmus, német misztika, budai kancellária.

Már Horváth János megállapította a Jagelló királyok „kancelláriai humanizmusának” szellemtörténeti helyét irodalmunkban. Rámutatott, hogy e kancelláriai humanizmus bizonyos középeurópai kiegyenlítődést eredményez, magyar és német, cseh és lengyel művelődés elegyedését, egybekapcsolódását.¹ Nem is csoda, hisz II. Ulászló és II. Lajos kör-

Bohuszláv az 1502—3. éveket tölti Budán, a cseh kancellária vezetőjének, Schellenberg Jánosnak hívására, s tevékeny kapcsolatba lép a magyar humanista körökkel.² Ismeretségi köre már eddig is igen széles volt, és magába foglalta az olasz és német humanizmus legkiválóbb neveit. Széleskörű tudományos érdeklődése is. Bolognában és Ferrarában tanul, bejárja Kis-Ázsiát, Szíriát és Egyiptomot az antik emlékek nyomán, megfordul Strassburgban és Németország egyéb tudományos központjaiban. De az antikvitás és a humanista tanulmányok mellett a cseh föld történelme, multja is érdekli, s foglalkoztatja a vallás kérdése. Sikraszáll az eretnekségek ellen, s a katolikusok és utraquisták uniója mellett.³

Vallási kapcsolatai közül az a legérdekesebb, amely a későközépkori német misztika világához fűzi. W. Oehl a német misztikusok leveleinek mintaszerű gyűjteményében közzéteszi Schott Péter strassburgi humanistának egyik levelét Bohuszlávhoz. Ebben Schott beszámol „Miklós testvéréről” (Nikolaus von Flüe), és nála tett látogatásáról.⁴ A levél Strassburgban kelt, 1487. szeptember 10-én, és magyar fordításban így hangzik: „Tudod, hogy Miklós testvér eltávozott az élők sorából. Míg élt, fölkerestük őt atyámmal. Gondozatlan haját viselt, arca azonban nemes volt, bár a soványságtól ráncos és porszínű. Hosszú, szikár tagjait egyetlen ruha fődte. Szeretettreméltó és valóban keresztényi szavakkal fogadott bennünket, az álszenteskedésnek legkisebb nyoma nélkül. Kérdéseinkre egyszerűen és röviden válaszolt. — Alkalmadtán elküldöm neked életrajzát, melyet már régóta kértél. Akkor azután majd részletesebben beszámolok haláláról és az azt követő eseményekről. Bizonytalan dolgokat ugyanis nem szeretnék tényként előadni. — Éljen boldogul!”

Nikolaus von Flüe, akiről Schott Bohuszlávnak beszámol, a későközépkori német misztika és vallásos élet igen érdekes alakja, 1417-ben született az ősi svájci Obwalden kanton egyik falujában, s ott is élt boldog vallásos és családi életben, sőt a kanton politikai életében is szerepet játszott. Házasságából tíz gyermeke született: utódai ma is élnek. 1467-ben azután családja hozzájárulásával remeteségbe vonult, nem messze falujától. Kemény aszkézist gyakorolt, elmélkedett, gyakran áldozott és vett részt zarándoklatokon. De lelki élete mellett szí-

¹ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp., 1935 : 181. nyezete a legkülönbözőbb népek fiaiból tevődik össze. A Mátyás-kori olasz elemek helyébe egyre inkább németek és szlávok lépnek. S ez új szellemi beállítottság hordozói közt ott van a cseh humanisták szellemi vezére, Hassensteini Lobkowitz Bohuszláv, Janus Pannonius mellett Kelet-Közép-Európa legnagyobb humanista költője.

² Horváth, 230.

³ J. W. Nagl—J. Zeidler: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. Wien, 1899. I: 464—8. J. Nadler: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. Regensburg, 1931, II: 243.

⁴ W. Oehl: Deutsche Mystikerbriefe des Mittelalters (1100—1550). München, 1931 : 631.

vesen adott embertársainak tanácsot, segítséget. Még Észak-Német-országból és Itáliából is fordultak hozzá. Tanácsaival a békétető szerepét töltötte be az egyes kantonok egymásközi viszályaiban, valamint a kantonok, és az osztrák, burgundi és milánói hercegek közt, 1487-ben halt meg, és 1669-ben boldoggá avatták.⁵

Hogy elküldte-e Schott további adatait Bohuszlávnak, arról Oehl gyűjteménye nem tájékoztat. De már ez az egy adat is figyelemreméltó. Elsősorban az érdekes, hogy Bohuszláv, a renaissance-szellem képviselője, a középkori világban élő népies szent iránt érdeklődik. Ez az érdeklődés kiegészíti egyéniségének már érintett vallásos vonásait. De figyelemreméltó az a mód is, ahogy ez az érdeklődés létrejön. Közvetítője Schott Péter, Bohuszláv bolognai barátja. Schott maga is világlátott ember: az elzászi Schlettstadtban, Bolognában és Párizsban tanult. Humanista, de nem szakad el a középkor világától sem. Levele tanúság erre, és tanúság rá kapcsolata Geiler von Kaisersberggel, a nagy hit-szónokkal, az Egyház belső megújításának előharcosával is. Humanizmus és középkor ilyenén kapcsolata az egész elzászi humanizmust jellemzi, a legnagyobbat, Wimpfelinget is.⁶ Humanizmus egyrészt tehát, másrészt pedig népies-misztikus irány, vallásos-aszkétikus elmélyülés ugyanazon a körön belül. Amikor pedig Bohuszláv érdeklődéssel és rokonszenvvel fordul e lelkiség felé, mit jelenthet ez mást, minthogy őbenne is eleven volt még a középkori hagyomány. Egyéniségében összeötvözte tehát a humanista és középkori indítékokat.

Mindez a magyar szellemi élet számára sem érdektelen. Tudjuk, hogy misztikus áramlatok a magyar humanizmusban is nagy szerephez jutottak. Thienemann, Huszti és Otrókoci Nagy föltárták a XV. század újplatonizmusának magyar vonatkozásait. Kódexirodalmunkat is megérinti az újplatonikus gondolat szele, de leggazdagabban Mátyás udvarában virágzik ki Marsilio Ficino misztikus metafizikája.⁷ Nem csoda, ha épp ez az újplatonizmus állt oly közel a magyar lélekhez. Hisz a plotinosi gondolat maga is Kelet szülőtte, a „mágikus“ későantik világé.⁸ A keleti magyar lélek tehát természetének megfelelő eszmévilágot talált az újplatonizmusban, amint az újplatonizmusból nő ki a keleti-német Böhme és az ukrán Szkovoroda misztikája is. Erdemes volna ebből a szempontból a XVI., vagy akár a XX. század magyar szektárius világát megvizsgálni!

A Jagelló-korszak kancelláriai humanizmusa azonban lélekben távolabb kerül ettől az újplatonizmustól. Célkitűzései már inkább etikaiak, szemben a Mátyás kor esztétikai beállítottságával, s eszménye Erasmus, majd a lassan kibontakozó reformáció.⁹ Ebben a szellemtörténeti háttérben kap igazán jelentőséget Bohuszláv kapcsolata Strassburggal és a misztikával. Új középkori hullámmal állunk szemben a

⁵ W. Oehl, 613—7.

⁶ J. Nadler, I: 288—9., W. Oehl, 829. W. Andreas: Deutschland vor der Reformation. Stuttgart—Berlin, 1932: 481. kk.

⁷ Thienemann Tivadar: A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban. M'nerva, 1922: 223. kk. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában, Minerva, 1924: 194. kk. Otrókoci Nagy Gábor: A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen, 1937: 20—23.

⁸ O. Spengler: Der Untergang des Abendlandes. München, 1922: 241. kk.

⁹ J. Turóczy-Trostler: Entwicklungsgang der ungarischen Literatur. II. Bp., 1930: 22. kk. Horváth J.: Az irod. műveltség megoszlása, 234. kk.

szellem területén, a keresztény metafizika és etika új előretörésével. Ez az irány már a jövőbe mutat; egyrészt előkészíti a reformációt, másrészt utat tör a katolikus belső reform, a trienti zsinat és ellen-reformáció számára. Bohuszláv a budai kancelláriában tehát mintegy szimbolikus iránymutató két következő század számára. Abban, hogy humanizmusunk egyre inkább vallásos és etikai hangsúlyt kapott, az ő útmutatásának és példájának is része van. Ez tette indokolttá, hogy rámutassunk kapcsolataira a kései középkor misztikus-aszkétikus világnézetével.

(Budapest.)

Angyal Endre.

Der böhmische Humanismus, die deutsche Mystik und die Ofner Hofkanzlei.

W. Oehl veröffentlicht in seiner Sammlung deutscher Mystikerbriefe ein Schreiben des Strassburger Humanisten Peter Schott an seinen Bologneser Studienfreund, den böhmischen Dichter und Humanisten Bohuslaw Lobkowitz von Hassenstein, in dem Schott über einen Besuch beim Schweizer Einsiedler Nikolaus von der Flüe berichtet, dessen Frömmigkeit er mit Lob hervorhebt. Dieser Brief ist ein geistesgeschichtlich ungemein wichtiges Dokument, denn er zeugt von der geistigen Verbundenheit des grossen böhmischen Dichters mit dem elsässischen Reform-Humanismus, der die Anregungen der beginnenden Renaissance mit mittelalterlichen Überlieferungen und mit der Forderung eines vertieften Christenums verband. In dieser geistigen Richtung bewegt sich auch das Schaffen und Wirken des Bohuslaw. Und es ist für Ungarn von höchster Bedeutung, dass der böhmische Dichter einige Zeit, die Jahre 1502—3 in Ofen, in der Hofkanzlei des böhmischen und ungarischen Königs Wladislaw II. verbringt. Diese seine geistige Einstellung konnte auch auf den ungarischen Humanismus anspornend und anfeuernd wirken, umso mehr, da das 16. Jahrhundert im ungarischen Geistesleben ein Hinwenden vom Aesthetischen des Frühhumanismus zum Ethischen einer christlichen Erneuerung bedeutete. Bohuslaws Persönlichkeit wies also auch in Ungarn den Weg zu den grossen geistigen Umwälzungen des 16. Jahrhunderts, zur Reformation und Gegenreformation.

Andreas Angyal.

Vers la découverte du miracle grec: Le Voyage d'Anacharsis en Hongrie.

Au milieu de ses douces préoccupations habituelles, comme ranger des médailles, méditer un prochain article pour le *Mercure*, rêvasser de l'aimable Mme de Choiseul, l'abbé Jean-Jacques Barthélemy eût été singulièrement étonné d'apprendre qu'un jour viendra où son fameux roman doré des plus belles lumières du siècle devra servir d'arme entre les mains d'un apologiste provincial, et que cet Anacharsis, sympathique barbare issu des noces du goût Louis XVI avec la philologie, se plaira à témoigner pour les vérités chrétiennes.

Ces métamorphoses inopinées advinrent en Hongrie. L'année 1816 vit paraître à Presbourg une brochure qui contenait la traduction faite par l'intermédiaire de la langue allemande, d'un „petit morceau“ d'*Anacharsis*.¹ Son traducteur, c'est un certain D. Solymosi, qui — selon le recueil biographique de Szinnyei — serait aussi l'auteur (ou l'édi-

¹ A Delusi Filoklesnek a Boldogságról való Beszélgetése.

teur?) d'un *Opuscula Theologica*, paru à Bâle en 1782. Cette donnée ne semble pas bien solide, car Solymosi présente sa traduction dans une préface sollicitant la bienveillance du lecteur, comme „le premier fruit de ses faibles efforts“.

A la première page de l'opuscule nous trouvons quelques strophes de l'hymne de Schiller *An die Freude* et quelques phrases en français tirées de *L'Homme Sensible* d'Arnaud qui demandent entre autres: „Est-ce la sagesse humaine qui essuyera nos pleurs“? La dédicace s'adresse à Gy. Guthy et J. Sárközy, „jeunes Messieurs qui ont devant eux un bel avenir“. De nos jours on rencontre aussi des Démophons qui se déchaînent contre les opinions religieuses, d't So'ymosi et il exhorte ses amis à aimer de tout leur coeur Dieu, leurs parents, la patrie. On constate que ces principes sont excellents et qu'ils valent plus que la traduction. Celle-ci manque de tout relief. Par endroits un terme allemand, mis entre parenthèses, explique un mot hongrois fabriqué pour cette occasion. Le traducteur jugea raisonnable d'omettre les notices et les allusions aux sources, n'ayant d'autre but „que de faire connaître aux jeunes gens les maximes d'une conduite vertueuse“. (Nous sommes obligés de croire que cette jeunesse ne se montre guère avide de suivre le bon exemple: l'exemplaire que nous avons consulté, celui de la Bibliothèque Széchenyi, n'avait pas ses feuilles coupées.) En revanche et à défaut de l'apparat érudit on a ajouté une postface (Jegyzés): les lecteurs sont félicités de n'avoir pas seulement une religion naturelle comme Philoclès, mais aussi une religion révélée. Une citation de saint Paul clôt l'ouvrage. Que nous voici loin de la Prière sur l'Acropole!

Si la valise littéraire de Solymosi est des plus minces, celle de Samuel Deáky Filep est bien autrement importante. Cet homme qui a vécu à l'âge héroïque des lettres hongroises, ou plutôt transylvaines, débuta par la traduction d'un manuel initiant à l'élevage des boeufs et continua en traduisant maintes pages de Pixérécourt, plusieurs oeuvres de Lafontaine (Auguste-Henry-Jules) et même le *Bug Jargal* de Hugo (déjà en 1837!). Mais la grande affaire de sa vie fut la traduction intégrale du *Voyage d'Anacharsis* (Kolozsvár, 1820) en sept volumes, avec tables, planches gravées par S. Nagy et avec, en appendice un traité de numismatique de Barbié du Bocage. L'entreprise visait haut. Du point de vue financier elle s'avéra désastreuse. Il fallait s'y attendre.

Un bruit de propagande habile ne manqua pourtant pas. Dans une *Somme* de l'histoire grecque avec laquelle F. Matskásy fit précéder sa traduction de *L'itinéraire* de Chateaubriand (1819) mention est faite de Barthélemy (p. 135): Son chef-d'oeuvre est de ceux qui enveloppent de gloire les siècles passés; la science est grande, les vues profondes, le style vivace et fleuri a une touche légère bien française. C'est à l'aide de ce *Voyage* que le traducteur corrigea *L'itinéraire* et remplit quelques-unes de ses lacunes. Le même personnage affirme dans sa préface que son travail fera sentir le manque d'une traduction du *Voyage*, ce „livre d'or“. Hereusement d'ailleurs, si ses renseignements sont exacts, un patriote savant est en train de l'achever. Bref, le brave Matskásy a l'air de considérer l'ouvrage de René comme une sorte d'introduction au *Voyage d'Anacharsis*!

Un appel pour souscrire à la traduction de Deáky fut lancé en même temps. Non sans un résultat fort respectable. La liste de ceux qui ont répondu, insérée à la fin du premier volume, contient des centaines de noms. Ce sont des gens d'église ou de robe, des professeurs,

des nobles. Le comte Samuel de Teleki, chancelier, grand collectionneur de livres, prend la tête des souscripteurs.

Deáky commence son „Avertissement“ par quelques mots encensant l'auteur du *Voyage*, puis il s'empresse de faire entrer en scène la Providence. (Nous sommes à l'époque de la Sainte-Alliance.) C'est donc cette Providence qui pour sauver ce qui fut noble et beau dans le passé, fait au moment opportun surgir de grands Esprits — tel notre Barthélemy — à qui incombe le devoir de retrouver les valeurs éternelles. D'ailleurs, n'est-ce pas un signe de cette même Providence que l'auteur a eu recours à un Scythe pour agencer son récit? „Ainsi ma tâche consiste à transmettre à mes compatriotes, héritiers légitimes des Scythes, les traditions de leur aïeul, qui cette fois nous arrivent par un détour.“

Le succès de cette traduction — toujours sur le plan idéal, bien entendu — fut considérable. Le *Tudományos Gyűjtemény* consacra à elle un compte-rendu de quatre pages dû à la plume de A. Thaisz. (1821. X.) Très élogieuse, elle loue surtout le style de Deáky qui, sans être lourd et heurté, ne fait aucunement parade de néologismes incompréhensibles. Le critique, lui aussi, rappelle notre cousin scythe: l'auteur lui prêta un rôle sympathique, rendit donc de cette manière hommage à notre patrie; une raison de plus pour apprécier et lire son roman. En agissant ainsi les Hongrois seront incités par la suite à cultiver les lettres et les arts.

De toutes les opinions et réminiscences exprimées à propos de l'abbé Barthélemy que nous avons recueillies la plus significative est évidemment celle du Comte Étienne Széchenyi, dans un passage lyrique de *Püdvölde*. (Pantheon, 1843 p. 4). On sent se lever un souffle qui vient des bocages de l'Arcadie. Le grand homme d'État, esprit romantique, évoque Anacharsis, qui ayant visité les plus beaux pays du monde, admiré la grandeur des plus puissantes nations, retourne à son lieu de naissance et là, au milieu d'un peuple de bergers et menant une vie simple d'enfant, terminera ses jours, vénéré des siens. Széchenyi ajoute dans une note (p. 131) pour expliquer cette allusion: „Il est impossible de parler en termes excessifs de la fable de Barthélemy. C'est un trésor des pensées les plus dignes et les plus intelligents! Celui qui ne l'a pas lu dans la traduction de Deáky — s'il ne pouvait lire l'original — est non seulement à réprimander; il est coupable envers lui-même.“

Deux ou trois générations se nourrissent donc de ce *Voyage*. Que d'Anacharsis aussi, en allemand, en français, en serbe, dans nos bibliothèques publiques! Parfois on peut établir leur provenance: l'un appartenait jadis à Louis Kossuth, tel autre au poète Alexandre Kisfaludy, à l'historiographe E. Horváth, à un aristocrate, à tout ce gratin des Zichy, Révay, Illésházy.

En 1866, „la traduction de 1820 étant épuisée“, L. Hanthó, directeur de lycée, arrange un extrait de 362 pages „pour la jeunesse mûre“. * *Anacharsis* écrit à l'usage des gens du monde se change donc en livre de palmarès, bon pour ennuyer les petits collégiens. Une déchéance qui n'est point exceptionnelle.

Était-elle méritée? Et pourquoi, si *Corinne*, un Anacharsis en jupons, se lit encore de nos jours non sans plaisir, le *Voyage* de l'abbé Barthélemy n'existerait-il que pour quelques curieux?

* Pour être complet, mentionnons aussi un *Anacharsis du XIIIe siècle*, roman de W. Walter, trad. A. Gyurits, 1852. Il serait amusant de rechercher si le nom d'A. se retrouve sur nos registres de baptême?

Nous croyons qu'il faut chercher la cause de cet oubli moins dans les défaillances de l'auteur, que dans le sujet qu'il traite. L'Italie de Mme de Staël est toujours la nôtre. La „Graecia clara“ de l'humaniste hongrois fait vibrer encore les coeurs et quelques paysages de *Télémaque*, même dans la langue de Haller, ont gardé leur charme suggestif. Mais, il n'y a rien qui soit si loin de nous que la Grèce vue par le XVIIIe siècle. Tout en logique comme un chapitre de statistique, tout en blanche candeur; ces moralistes ne se doutaient pas que même la chaste Diane met de temps en temps du fard sur ses joues.

Placée en face de la Grèce la sensibilité hongroise, occidentale, va s'appauvrissant de lustre en lustre. Pour faire remonter ce courant on ne put espérer qu'à l'avènement d'un miracle. Si on en attend un, il se produit. Certes, ce n'est pas „la Grèce de Byron et d'Homère“ qui nous l'apporta; la jeune Europe le vit éclater plus près d'elle, au milieu de ces idées et forces qui déclenchèrent le romantisme. Nous convenons que ces âmes qui ont cherché et „plus que tout aimé la terre des Hellènes“ n'étaient guère empreintes de science. Qu'importe! Elles entrevoyaient la vérité...

Sándor Baumgarten.

A „Strassburgi Eskük“ nyelvéhez.

A francia nyelv legrégibb nyelvemlékének, a Serments de Strasbourgnek dialektusáról régóta folynak viták a tudományos irodalomban, de még a legújabb kutatások is a kérdés megoldatlanságát, a dialektus heterogén, meghatározhatatlan voltát hangsúlyozzák.¹

Egy adalékkal talán hozzájárulhatunk a kérdés megoldásához. Eckhardt Sándor professzor figyelmeztette e sorok íróját arra, hogy az esküformulákat tartalmazó latin krónika, Nithard (*De dissensionibus*) szövegében, „vulgo“ jelzéssel két népnyelvi szó található. Tekintve, hogy ugyanaz jegyezte le őket, aki a „Serments“ szövegét, hangtani jelentőségük nagy lehet.

Az első szó: „Pars autem exercitus, quam Karolus in loco qui *Fagit* vulgo dicitur, excepit...“ (Mon. Germ. Hist. II. [1828]: 661, Nithard. cap II.) Az itt szereplő *Fagit* hn. egy mai (Le) Fay-vel azonos; szabályos fejlődés a lat. fāgētum бүкк, бүккердö'-ből. A szóra számos adatunk van, köznévi és tulajdonnévi használatban egyaránt,² de *fagit* alakot csak egy 893. évi adat mutat, ilyen formában tehát adatunk a legrégibb. A szó alakjának i-je szabályosan magyarázható a g palatalizáló hatásából (vö. page[n]sem > pays);³ talán arra is gondolhatunk, hogy más hangot, vagyis egy zárt e-féle hangot őrzött meg az i jel, vö. *savir*, *podir*-féle alakokat. Hogy a g miképpen hangzott, nehéz lenne eldönteni. A szó i-s és e-s alakokban egyaránt továbbfejlődött; az elsőre vö. decime de Fai 1100 kör., Faidi 12. sz., Fai 12. sz., Fay 1206, s az összes mai Fay alakok, valamint egyes nyj. alakok. E-s formák: Fagetus 921, Faget 1245, Faeta 14. sz. és nyj. alakok, mint pl. béarni: haget (< faget).

¹ Így Tabachovitz könyve: *Étude sur la langue de la version française des S. de Str.* Upsale 1932. vö. Wallensköl: Neuph. Mitteil. 1933.; valamint Muret: Romania XLVIII (1921), 421–6; F. Lot: Romania LXV (1938): 146–64.

² Vincent: *Les noms de lieux* (1937): 618; Wartburg: Fr. E. W. III: 373.

³ Vö. Nyrop I: 191.

A másik adat nehezebben értelmezhető: „...in saltum qui Pertica vulgo dicitur...” (MGH II: 665, Nith. cap. III.) A „pertica erdő” régi francia tartomány, a mai Orne és Eure-et-Loire dép.-ok területén: Perche. Hogy Nithard mért nevezi a teljesen latinos pertica alakot ’vulgo’-nak, nehéz eldönteni; talán nem a nyelvet, csak a nyelvhasználatot akarta így jelölni.

A két szó előfordulása végül egyszersmindenkorra elhárítja azt a feltevést, mely a Strassburgi Esküvel kapcsolatban többször elhangzott, hogy t. i. Nithart, az eskü másolója nem tudott franciául. Aki két ízben is utal a vulgáris szóalakra, az nem lehetett kizárólagosan germán anyanyelvű, hanem mint az uralkodóház többi leszármazottai, két nyelvet is használt az irodalmi latinon kívül.

Szabolcsi S. Miklós.

La langue des „Serments de Strasbourg”.

Les commentateurs de ces textes vénérables ont négligé de tenir compte de deux passages de l'ouvrage historique de Nithart qui a conservé les „Serments”, où l'auteur cite deux noms de lieu, „en langue vulgaire”: „Fagit” et „Pertica”. Le premier de ces noms est le plus ancien exemple d'un nom de lieu très répandu (Fay, etc). Sa forme réellement vulgaire montre, à l'opposé de certaines hypothèses, que Nithart était bilingue et parlait le roman vulgaire.

Nicolas Al. Szabolcsi.

HAZAI IRODALOM.

Harmatta János: *Forrástanulmányok Herodotosz Skythika-jához.* — *Quellenstudien zu den Skythika des Herodot.* (Magyarul és németül.) Budapest, 1941. (A kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológia Intézetének kiadványa. Magyar-görög tanulmányok 14. Szerk. Moravcsik Gyula.) 70 l.

Ha valaki egyszer ötven év múlva kellő távlatból kísérletet tesz majd a filológia történetének megírására a múlt század végétől napjainkig, bizonyára megérettéssel fogja konstatálni, hogy a huszas évek óta mily nagy változásokon ment át ez a tudomány szinte észrevétlenül. Az elmúlt húsz esztendőnek nem volt egyetlen olyan tudósa sem, aki „iskolát” alapított volna abban az értelemben, amint ezt a múlt század nagy kezdeményezői tették. Azok az irányok, amiket ma *iskoláknak* nevezünk, legtöbbször alig szárnyalják túl egy-egy jól megírt disszertáció hatósugarát. Mire az iskola zsengéje, a disszertáció elkészült, az alapító már egyedül is maradt és mint magányos vándor képviseli filológiai irányát. Az egész tudomány klasszikusa, nagymestere még ma is változatlanul Wilamowitz, egy évtizeddel halála után. De ugyanakkor a kutatás már réges régen eltávolodott Wilamowitztól. Az újabb nemzedék kivétel nélkül fejet hajt ugyan Wilamowitz történeti nagysága előtt, de óvatos bizalmatlansággal hallgat, ha a nagymester gondolatairól, célkitűzéseiről van szó. Az ő látásmódjuk, érdeklődésük már hihetetlenül eltolódott Wilamowitz irányától. Nem egyszerű nemzedékváltásról, természetesen reakcióról van szó, hanem valami sokkal többről ennél, ami szinte észrevétlenül lopakodott be közénk és változtatta meg rövid idő alatt egész gondolkozásunkat.

Világosan mutatja pl. ezt a változást a homerosi kérdés mai állása. Ma már nincs számottevő filológus, aki ezt csak megközelítőleg is úgy ítélné meg, mint Wilamowitz. A nagymester elkészítette még az analitikusok végső, nagy szintézisét, de ezzel aztán vége is lett az egész analízisnek. A sok analízis Wilamowitzon keresztül végül is az unitarizmusba torkolt. Nem arról van szó, mintha azoknak, akik ma az Ilias és Odysseia egységét hangoztatják, bármi közük is lenne a régi unitáriusokhoz. Az új unitáriusok mind a wilamowitzi analízisből indulnak ki és jutnak el az ő módszerével rajta keresztül vele homlokegyenest ellenkező következtetésekhez.

A homerosi kérdésnek ez az átfordulása szimptomatikus jellegű. Ugyanez a változás végbement és végbemegy napjainkban a filológia egyéb területein is. A Wilamowitz-generáció és az őt megelőző kor filológiája a homerosi kérdést általánosította a klasszikus kor szinte minden egyes alkotására. Az Ilias és Odysseia problematikáját érvényesítették cum grano salis Herodotos és Thukydides munkáira is. A feladat pl. Herodotos esetében az volt, hogy amiképen sikerült az Iliasból analízis útján különböző korból származó rétegeket, egységes tömböket kifejtetni, ugyanígy analizáljuk a herodotosi könyveket is alkotórészeikre. Eleve jóllehet — mondták —, hogy Herodotos mind a 9 könyvet nem egy ültőhelyben és nem egységes tervvel írta. Már az anyag sokfélesége, nehezen áttekinthetősége is arra mutat — gondolták —, hogy konglomeratummal van dolgunk, amelyben az egység legfeljebb utólagos credetű lehet. Elképzelhető, hogy Herodotos a különféle terjedelmes logosokat előre pontosan meghatározott terv nélkül gyűjtötte, és csak később jutott eszébe, hogy ezeket a kisebb, önmagukban még sokkal egységesebb tömböket egy nagyobb, átfogóbb szerkezetbe, építménybe beleillessze. Sőt még arra is gondolhatnánk, hogy ez a szerves, összefoglaló főépítmény kezdetben talán nem is olyanakká készült, mint amilyen a valóságban munka közben lett. A kezdetleges eszközökkel dolgozó prózaírónak sokkal nagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie, semhogy teljes egészében sikerülhetett volna az egységes kompozíció. Ezt igazán nem vehetjük rossz néven Herodotosnak, hiszen ő még csak az első történetíró, *patēr historiae*, és mint ilyen kissé elbizakodott, naiv kezdő, aki természetesen sokkal kevésbé tökéletesen oldja meg feladatát, mint bármelyik modern kortársa. Gondoljunk csak arra, milyen lehetett Herodotos korában a könyv? Vajon várhatunk e ott egységes, hibátlan kompozíciót, ahol már a könyv kezdetleges, nehezen kezelhető formája is szinte lehetetlenné teszi az író számára, hogy önmagát ellenőrizze?

Mint látjuk, tehát a Herodotos filológia a homerosi kérdés kutatása közben leszűrődött meggondolások, alapelvek alkalmazásából indult ki. Ennek természetes következménye, hogy Herodotosnak éppúgy, mint Homerosnak lettek analitikusai és unitáriusai. A különbség csak annyi, hogy itt az analízissel szemben sohasem állt olyan számottevő unitarizmus, mint a homerosi kérdésben, Wilamowitz előtt. Aztán eljött a Herodotos-analízis nagy, összefoglaló szintézise is. Erre vállalkozott az ókori történeti irodalom közismert specialistája Jacoby (RE. Suppl. II 205 Stuttgart 1913). Amiképen Wilamowitz a Homeros-analízisben egy korszakot zár le, ugyanúgy Jacoby idézett munkája a Herodotos-kutatásban. Ami ezután következik, az már valami más, valami egészen új. Ez persze nem azt jelenti, mintha a filológusok közül eltűntek volna a Herodotos analitikusok. A változás e téren nem volt olyan feltűnő, mint az utóbbi évek folyamán a Homeros-kérdésben. Egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Herodotos-kutatás

egy idő óta elfordult az analízistől, és szinte minden jelentős dolgozat tartózkodó álláspontot foglal el a nélkül, hogy legalább egyelőre, megcáfolt volna az analízis tételes állításait.

Ezt az új irányt időrendben először *Regenbogen* kezdte meg 1930-ban az *Antike* c. folyóiratban megjelent dolgozatával: *Herodot und sein Werk*. Az egész dolgozat hallatlanul jellemző a 25–30-as évek filológiájának friss lendületére. Az új folyóirat megalakulásának hatodik évében vagyunk, és az *Antike* nem esztétizálás a széplelkű, művelt nagyközönség előtt! *Regenbogen* dolgozata is merész, nagyszabású program. A részletekkel nem törődve csak a nagy egészet tartja szem előtt, és szinte újra felfedezi az analízis közben elfelejtett Herodotost. A nélkül, hogy egyes részleteket kiszakítva új interpretációt adna, az egészet ragadja meg és néhány nagyon értékes gondolattal kijelöli az új interpretáció kereteit, irányát. E dolgozat hatása a Herodotos-kutatás szempontjából felmérhetetlen és valójában még ma is éppoly aktuális, mint megjelenésekor. Az elmúlt 10 év folyamán a Herodotos-dolgozatok egész tömege jelent meg *Regenbogen* nyomán, amelyeknek felsorolása és méltatása e helyen kissé hosszadalmas lenne. Elégedjünk meg néhány fontosabb munka megemlékezésével, amely félreérthetetlenül *Regenbogen* kezdeményezését folytatja. 1934-ben jelent meg *Hellmann Herodots Kroisos-Logos c. munkája* (Neue Phil. Untt. 9) és ugyanabban az évben *Schadewaldt* cikke megint az *Antike*-ben: *Die Anfänge der Geschichtsschreibung bei den Griechen*. *Hellmann* teljesen *Regenbogen* hatása alatt áll és megpróbálja az új módszert konkrét interpretáció kapcsán érvényesíteni. Kétségtelenül alapos, megbízható munkát végez, de hiányzik belőle az a lendület és filológiai biztosság, amit *Regenbogen* után joggal elvárhatnánk. Sokkal fontosabb ennél *Schadewaldt* cikke, amely Herodotosszal ugyan csak egy nagyobb összefüggésen belül foglalkozik, de *Regenbogen* kezdeményezését sok értékes szemponttal gazdagítja. — Közben a szakadék a Herodotos-analitikusok és az új próbálkozók között mindinkább elmélyült; az ember azt várta volna, hogy *Regenbogen* nyomán idővel valaki majd kísérletet tesz az egész analízis kritikájára. Hiszen így történt ez a Homeros-kérdésben is. Az új unitáriusok előbb csak próbálkoztak, kísérleteztek a nélkül, hogy *Wilamowitz*, *Schwarz* és *Bethe* tételeivel szemben állást foglaltak volna. Az állásfoglalásra csak 1938-ban *Schadewaldt Iliasstudien* c. munkájával került sor. Valami ilyesmire lett volna szükség később a Herodotos-filológiában is. E helyett megjelent váratlanul 1938-ban *Max Pohlenz: Herodot, der erste Geschichtsschreiber des Abendlandes* c. kötete a *Neue Wege zur Antike* sorozatban, és pont az ellenkezője történt annak, mint amit vártunk volna. A legnagyobb, kissé túlkorán megjelent összefoglaló munka megpróbálja kiegyenlíteni az ellentéteket és közvetíti a két végleges felfogás között. Ha valaki nagy általánosságban gyorsan tájékozódni akar a Herodotos-kutatás legutóbbi 30 esztendejéről, elég jó bevezetést kap *Pohlenz* könyvében. De ennél többet aztán ne várjon. *Pohlenz* szintetizál és lezár valamit, ami még nem egészen érett meg a lezárásra. Többek között ezért is volt talán könyvének o'yan kevés hatása. A *Regenbogen* által kezdeményezett új Herodotos-kutatás ma is meggy tovább a megkezdett úton. Egyik legfrisebb terméke ennek az irányzatnak *Reinhardt*. 1940-ben megjelent cikke: *Herodots Persergeschichten (Geistige Überlieferung, ein Jahrbuch hrsg. v. E. Grassi, Berlin Verlag Helmut Kupper)*.

Lássuk már most, miben foglalhatók össze az új Herodotos-filológia alapelvei. Legfontosabb talán az új szempontok közül az, amit

funkcionális szemléletnek nevezhetnénk. Hogy mit értünk ezen a kifejezésen, azt legjobban egy példa alapján magyarázhatjuk meg. Gyakran előfordul pl., hogy Herodotos ugyanarról a tárgyról két vagy több egymástól független helyen is beszél legtöbbször a nélkül, hogy az újabb előfordulás alkalmával a régebbi fejezetekre utalna. Ezek az ú. n. *parallel helyek* néha kisebb-nagyobb eltéréseket is mutatnak. Mi lehet már most ezeknek az eltéréseknek az oka? A legegyszerűbb megoldás régebben az ilyen esetekben az volt, hogy feltételezték: Herodotos két különböző forrást használt. Vagy: a két hely két különböző időből származik. Amikor Herodotos a második előfordulási helyen ugyanarról a tárgyról írt, már talán nem is emlékezett az első helyre. Ha ezt feltételezzük, minden jogunk megvan arra, hogy a *parallel helyek* alapján Herodotos munkáját így vagy amúgy alkotórészeire bontsuk. Ezzel szemben a *funkcionális szemlélet* minden adott esetben azt kérdezi, hogy mi a kérdéses *parallel* részek szerepe, funkciója azon a helyen, ahová Herodotos beépítette őket. Megtörténhetik pl., hogy a *parallel helyek* eltéréseit minden további hipotézis nélkül a funkció maga megmagyarázza. Másképp írja le Herodotos az Apis bikát az egyiptomi valásról szóló fejezetekben, és másképp akkor, ha Kambyes Apis-gyilkosságáról beszél. Ezen egy csöppet sem fogunk csodálkozni, ha figyelembe vesszük a két hely két különböző funkcióját. Inkább az fog meglepni bennünket, hogy milyen tökéletesen igazodik mind a két esetben a tudósítás tartalma a funkcióhoz. De nemcsak ilyen egyszerű esetekben érvényesülhet a *funkcionális szemlélet*, hanem az egész mű megítélésénél is. A mai filológus már sokkal szívesebben, mint a régi analitikusok. Nem álltatja magát azzal, hogy rekonstruálni tudja az egész mű felépítésének, vagy ha tetszik, összetoldozásának folyamatát lépésről-lépésre. Megelégszik azzal, ha jól megértette az író mondanivalóját, szándékait.

Egy másik fontos új szempont a *műfajok kutatása*. Ez a törekvés jelentkezett a Herodotos-filológiában legkorábban. Nyilvánvaló, hogy voltak Herodotos előtt is különböző műfajú elbeszélések, amelyek a történetírás atyja egész biztos fel is használta. A legszembeötlőbb ezek közül a *nepmese* és a *novella*. Ennek a nyomait kutatja Herodotosnál W. Aly ismert könyve 1921-ből: *Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen*. Terjedelmes, részletes munka, amit a mai Herodotos-kutató nem nélkülözhet ugyan, de csak óvatosan, kritikával használhat. A felfedezés első mámorában Aly túlságosan nagyra látja a népmese és a „motívum” jelentőségét. Azzal, hogy egyes népmesemotívumokat az első görög történetírónál kimutattunk, valójában még semmit sem tettünk. Hiszen maguk a népi elbeszélések is számtalan különböző fokú és értékű műfaj körébe tartoznak. Nem is beszélve arról, hogy az átvett elbeszélések Herodotosnál a legkritikább esetben tartják meg eredeti műfajukat. A *műfajok transzfigurációja* Herodotosnál egyike a legszebb filológiai és szellemtörténeti kérdéseknek, amire valójában csak épp a közelmúltban letünk figyelmesek. Épp ebben áll *Reinhardt* előbb említett nagyszerű dolgozatának legfőbb érdeme. Rámutat arra, hogy miképpen lett Herodotosnál a legkülönfélébb műfajú perzsa elbeszélésekből görög történetírás.

Nem részletezzük tovább az újabb Herodotos-irodalom ismertetését. Már az elmondottakból is kitűnik, hogy éppen Herodotos lett az elmúlt évtized folyamán a filológusok egyik legaktuálisabb auktora. Szükségünk volt ezek előrebocsátására, mert csak e tények ismereté-

vel tudjuk kellőképen értékelni *Harmatta János* forrástanulmányait Herodotos *Skythika*-jához.

Az ethnográfia volt az új Herodotos-kutatás egyik legkényesebb pontja. Aránylag könnyű volt Regenbogen, Schadewaldt és Reinhardt új szempontjait érvényesíteni az elbeszélő részekben, de mit kezdjen az ember az ethnográfiával? Nem is igen merték az utóbbi időben erről az oldalról bolygatni a Herodotos-problémát. Inkább megelégedtek nagy általánosságban *Trüdinger* idevonatkozó alapvető munkájával (*Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*, Basel, 1918) és *Jacoby* megállapításaival, hogy a még régebbi irodalmat ne is említsük. Ha viszont az újabb kutatás lényeges szempontokkal gazdagította tudásunkat, előbb-utóbb el kellett jönnie az időnek, amikor itt szerzett tapasztalatainkat az ethnográfiai részek filológiai vizsgálatában is értékesítjük. Erre a feladatra vállalkozott *Harmatta*, és előrebocsáthatjuk: szép munkát végzett. Dolgozata becsülettel meg fogja állni helyét az utóbbi két évtized legjobb Herodotosra vonatkozó munkái között is.

A megjelent dolgozat — egy készülő nagyobb munka egyik fejezete — pontosan körülhatárolt problémát tűzött maga elé: Herodotos IV 16–32 fejezeteinek forráskritikája. Bár régen tudjuk már, hogy Herodotos e fejezetekben szemelött tarthatta Hekataioszt, hiszen Hekataios fragmentumaiból annyit azonnal megállapíthatunk, hogy Herodotos Hekataios állításai ellen helyenként polemizál, mégsem olyan egyszerű a kérdés, ha alapos vizsgálat alá vesszük a kijelölt részt. Mindenekelőtt a forráskritika csak akkor ér valamit, ha a rekonstruált forrást tényleg kézzelfoghatóvá tudjuk tenni, és ha azután ebből a forrás felhasználójára vonatkozólag is valami lényegeset tudunk megállapítani. *Harmatta* mind a két követelménynek példásan eleget tesz. Az idevonatkozó antik és modern irodalmat tökéletesen ismeri, úgy-hogy megállapításait a legnagyobb filológusoknak is becsületére váló biztossággal és meggyőző erővel tudja az olvasó elé tárni. Hogy a logikus, jól megalapozott filológiai mesterfogásoknak csak egy példáját idézzük e dolgozathoz, teljesen meggyőző egy Ephoros-forrás kikövetkeztetése (16 l.) egy Ps.—Skymnos töredékből (FGrH'st 70 F 159) és egy Starbonnál fennmaradt fragmentumból (FGrHist 70 F 42). *Kalina* (*De fontibus apud veteres scriptores, qui ad Sauromatarum res pertinent* Diss. Halis Saxonum 1872, 45 kk.) még azt hitte, hogy Skymnos Ephorost vagy félreértette, vagy más írók tudósításaival keverte össze. *Jacoby* csak annyit állapított meg, hogy mind a két szöveg, mind Skymnos, mind pedig Strabon Ephorusból merít. *Harmatta* ezen túl-megy és be tudja bizonyítani, hogy mind a két író, Skymnos is, meg Strabon is, *ugyanazt* az Ephoros-részt idézik! A különbség a két fragmentum között tulajdonképpen csak annyi, hogy Strabon a leírást bővebben és az Ephoros által idézett költők sorainak megtartásával közli, Skymnos pedig ugyanazt a szöveget erősen összesűriti és a költői idézeteket beleolvasztja. Ez a megállapítás önmagában még jelentéktenne látszik, de *Harmattanál* a logikus következtetések egyik legfontosabb láncszemét alkotja. Mind a két Ephorusból merítő leírás a sauromatákat a Tanais nyugati partjára helyezi, tehát minden valószínűség szerint Ephoros volt az, aki legelőször itt lokalizálta a sauromatákat. Ephoros munkáját 350 és 330 között írta. Körülbelül ebben az időben kellett tehát a sauromaták Tanaison való átkelésének is megtörténnie. *Harmatta* a következtetést oly logikus világossággal építi föl, hogy az olvasónak eszébe sem jut kételkedni. Elhiszük, hogy

Ephoros a sauromatákról új értesüléseket szerzett, és egyszerre megértjük, miért jelennek meg nála realizisztikus vonások a sauromaták jellemzésében, amit már Rostowzew is észrevett.

Az idézett példa jellemző Harmatta módszerére. Mint filológus óvatos körültekintéssel kezd mindig a legapróbb részletkérdések megválasztásába is. Sohasem mulasztja el, hogy bevezetőül alaposan ismeresse az eddig felmerült nézeteket. Kritikája mindig mérsékelt és tárgyilagos. Nem elégszik meg azzal, hogy saját következtetései önmagukban logikusak és meggyőzőek legyenek, hanem az eredményeket mindig igyekszik beépíteni egy nagyobb, már régebben meglevő összefüggésbe. Épp ezért gyakran az a benyomásunk, mintha nem is mondana sok újat. Hiszen Harmatta új eredményei sokszor csak árnyalatokban térnek el attól, amit már előtte is tudtunk. És mégis, talán épp ez a legnagyobb érdeme. Azok a látszólag jelentéktelen módosítások, amik revidéálják eddigi elképzeléseinket, a filológus számára egyáltalán nem lényegtelenek. Ami eddig csak bizonytalan elképzelés vagy sejtés volt, egyszerre bizonyosság lesz.

Jó példa Harmatta dolgozata arra, hogy miképpen tudja a szerencséskezű filológus a látszólag száraz ethnográfiai felsorolás kapcsán is az egész antikitást megszólaltatni. Ahhoz, hogy a kijelölt Herodotos-részlet forráskritikáját elvégezhesük, rekonstruálnunk kell — legalább is nagy vonásokban — Herodotos feltételezett forrásait, Hekataioszt, ill. azt a hekataiosi részletet, amit Herodotos szemelőtt tartott. Ezt a feladatot Harmatta az antik néprajzi és földrajzi irodalom párhuzamos tudósításainak vizsgálatával éri el. Herodotos feltűnően részletesen beszél a thyssagetrákról és jyrkákról. E két népről az antik irodalomban még két szerzőnél találunk említést: Pliniusnál (Nat. Hist. VI 19) és Pomponius Melánál (De chorogr. I 116.). Honnan merítették ezek? — kérdezi Harmatta. Melánál elég könnyen ki tud mutatni 3 különböző eredetű elemet: 1. a felsorolt népek sorrendje kétségtelenül herodotosi eredetű; 2. a földrajzi keret viszont Herodotos előtti, hekataiosi; 3. Herodotos utáni a sauromata névnek gyűjtő értelemben való használata. — Valamivel nehezebb ennél a Plinius-szöveg forrásainak szétválasztása, de nagyjából itt is ugyanerre az eredményre jut. A Plinius- és Mela-tudósítás tárgyalása, Harmatta dolgozatának első fele, meglehetősen nehéz feladat elé állítja az olvasót. Ugyancsak össze kell szednie figyelmét ahhoz, hogy e rész gondos áttanulmányozása után (könnyed *átolvasásról* szó sem lehet!) számot tudjon adni az egész levezetés gondolatmenetéről. A logikus gondolatmenetben nem találunk ugyan kifogásolnivalót, de nem ártott volna kissé nagyobb áttekinthetőségre törekedni. Inkább legyünk kevésbé tömörek és ne féljünk, ha kell, az ismétlésektől se, de ne terheljük túl az olvasó figyelmét. Ez az egyetlen, amit Harmatta dolgozatában kifogásolhatunk. Természetesen jól tudjuk, hogy ez csak technika, gyakorlat dolga, de minél jobb egy dolgozat, annál nagyobbak az olvasó igényei.

A Plinius—Mela-interpretáció arra az eredményre jut, hogy a thyssagetrákról és jyrkákról szóló tudósítás Herodotosból származik. Herodotos Skythia leírásának ebben a részében, új Hekataiosztól független értesülésekre támaszkodik. De miért áll Herodotosnál ez a tudósítás épp ezen a helyen? — kérdezi tovább Harmatta. Erre a kérdésre felel a dolgozat második része (21 kk), a herodotosi leírás szöveginterpretációja. Amilyen bonyolult és nehéz volt az első rész, éppoly könnyű, élvezetes olvasmány filológus számára a dolgozat e

második fele. A herodotosi kompozíció vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy e rész felépítése csak Herodotosnak Hekataioshoz való viszonyából érthető meg. Az ütközőpont Herodotos és Hekataios között a mythosszal szemben való állásfoglalás. Hekataios a mythost racionalizálta, azaz történeti eseményként fogta fel és minden törekvése arra irányult, hogy a mythost térben és időben a valósággal egybekapcsolja. Herodotos éppen ellenkezőleg a valóságot térben és időben élesen elválasztja a mythostól.

Harmatta Herodotosnak a mythoshoz való viszonyát e dolgozatban csak nagy vonásokban vázolta. Egyik megjegyzése szerint e témát később nagyobb összefüggés keretében újra feldolgozza. Érdeklődéssel várjuk ígéretének bevalását, mert úgy látjuk, hogy épp ez a probléma, Herodotosnak a költői műfajokhoz való viszonya az újabb kutatás legaktuálisabb kérdése. (Lásd a Reinhardt dolgozatáról mondottakat) — Mindent összevéve, Harmatta disszertációja felhasználja az újabb Herodotos-kutatás összes szempontjait és egész biztos egyike filológiánk legjobb doktori értekezéseinek.

(Debrecen)

Szabó Arpád.

*

Johannes Harmatta: *Quellenstudien zu den Skythika des Herodot.* Budapest, 1941. (Magyar-görög tanulmányok 14. Szerk. Moravcsik Gyula. Ungarisch-deutsch.)

Rezensent gibt eine zusammenfassende Kritik der neueren Herodot-Forschung und berichtet über das Verhältnis dieser neuen Arbeitsmethode zu der alten analytischen Schule von Jacoby und seinen Zeitgenossen. Die neueste Entwicklung der Herodot-Philologie wird auf diese Weise mit der Homer-Forschung verglichen. Wie in der Erforschung der Homer-Frage die analytische Methode schliesslich durch Wilamowitz zu dem Unitarismus zurückgeführt hat, so scheint man heute auch in der Herodot-Interpretation von der zersetzenden Analyse endgültig abgekommen zu sein. Es werden die wichtigsten Arbeiten über Herodot aus den letztvergangenen Jahrzehnten kurz besprochen. Neben den Arbeiten von Regenbogen, Schadewaldt und Reinhardt bedeuten die Quellenstudien von Harmatta eine notwendige Ergänzung derselben neuen Herodot-Interpretation. Die Vorzüge der Untersuchung werden an Beispielen veranschaulicht und die Arbeit wird als eine der besten Leistungen auf diesem Gebiet gewürdigt.

(Debrecen)

Arpád Szabó.

Báró Brandenstein Béla: *Platon.* Szent István Társulat. Bpest, 1941. 206 l.

Az 1941-i könyvnap egyik szerény külsejű, de tartalmát tekintve talán legértékesebb könyve báró Brandenstein Béla Platonja. Meglepő, de így van, hogy az emberiség e legnagyobb szellemét — filozófiatörténetek kisebb-nagyobb fejezeteitől és Szilasi Vilmosnak a dialógusformát vizsgáló, teljességre nem törekvő kis Platon-kötetétől (Olcsó könyvtár) eltekintve — a magyar olvasóközönségnek még senkisémutatta be eddig önálló, összefoglaló műben. Pauler Aristotelese után most Brandenstein Platonja rója le a magyar filozófiai irodalom tartozását a görögség elévülhetetlen filozófiai teremő geniusaival szemben.

A görögség filozófiájának rövid, de mélyreható jellemzése után Platon Athénjét, származását és ifjúságát mutatja be a szerző. Majd a platoni iratokat veszi sorra. Az időrend tekintetében természetesen

alapul veszi a filológia eddigi megállapításait is, de — filozófiai tartalmi megfontolások alapján — többször önállóan foglal állást. A dialogusok egy-egy csoportjának bemutatása után külön fejezetben összefoglalja az eredményeket, és így rajzolja meg Platon emberi, bölcséleti és lelki jellemképét. E fejezetek közül különösen kiemelkedik A klaszszikus platonizmus című, amelyben a Phaidon, Symposion, Phaidros és Politeia alapján könnyed, jól olvasható stílusban, a szakember fölényes biztonságérzetével, de egyúttal a magasztos tárgyért lelkesedő tudós magával ragadó áhítatával fejti ki a platoni filozófia legmélyebb tanításait. Közben finom összehasonlításokkal mutat rá Platon tanának Aristotelessel és a keresztény filozófiával való összefüggéseire is. A bölcs tanító című összefoglaló fejezetben a kibontakozott Platon érett műveinek ismertetését adja. Megállapítja, hogy Platon immár a rendszerezésre törekszik, tanainak megvédését tartja szem előtt, s a dialektikai gyakorlatot szolgáló dialógusaival (Theaitetos, Sophistes, Politikos) Akadémiája hallgatóit akarja fölvertezni külső támadások ellen; emellett természettudományi ismereteit mélyíti el hatalmas természetbölcséleti világgéppé. Majd Platon életének nagy politikai akciójáról, a syrakusai Dionnal való államformáló kísérletről kapunk érdekes beszámolót, végül pedig Platon életének alkonyát s a nagy filozófus lelkét mutatja be egyszerű realitással, majd a téma magasrendűségéből folyó szárnyalással, kongeniális elmélyedéssel. A zárófejezet: A platoni örökség kimutatja, hogy Aristotelest éppúgy, mint a keresztény filozófiát, de a korunkbeli fenomenológusokat is erős platoni szellem hatja át. Az európai filozófia igazában számunkra benne kezdődik (mert hiszen összefüggő bölcséleti iratok először tőle maradtak ránk), de egyúttal mindjárt „olyan mélységgel és véglegességgel teljesedett ki, hogy egyes alaptanításaiban nem is múlhatjuk felül“.

A szerző könyvének bevezetésében filológiai részletkérdésekben szerényen nem igényel teljes kompetenciát. Egyes dialogusok sorrendjéről, hitelességéről természetesen némely filológusnak más a véleménye, hiszen sok kérdés nincs is véglegesen eldöntve. Brandenstein a platoni tanítás belső fejlődésrajza vonalán halad, de ennek alapján természetesen filológiai megállapításokat is tesz, melyeket a szakfilológusnak is figyelembe kell vennie. (Pl. belső tárgyi és stílusbeli kritériumok alapján végleg elveti az Epinomist, a Hippias Maiort pedig Wilamovitzszal szemben is hitelesnek tartja.) Ami pedig Platon filozófiáját illeti, a szakember otthonos biztonságával mutatja be Platon tanának az előzményekkel való összefüggését, újságát és mélységét, majd továbbélését és örök jelentőségét. Mindezt egyszerű, világos, könnyed, helyenként szárnyaló stílusban. Valóban alkalmas könyv — mint szerzőjének egyik intenciója is ez volt — hogy a művelt magyar olvasóközönséget előkészítse a teljes magyar Platon fordításra, melyet Brandenstein és munkatársai készítenek a Magyar Filozófiai Társaság megbízásából.

Papp János.

Freiherr Béla von Brandenstein: Platon.

In der ungarischen philosophischen Literatur fehlte bis heute ein zusammenfassendes, selbständiges Werk über Platon und seine Philosophie. Diesem Mangel hilft das schöne Buch von Freiherr v. Brandenstein ab, des Platons Leben und philosophische Entwicklung tiefgehend, doch allen Gebildeten verständlich darstellt. Obwohl Verfasser sich für keinen Philologen von Fach hält, fühlt er sich manchmal

aus philosophischen inneren Erwägungen her gezwungen philologische Beobachtungen zu machen und philologische Kritik zu üben. Auch in dieser Hinsicht ist sein Werk bemerkenswert. Was aber die Darstellung der platonischen Philosophie betrifft, bewegt sich Verfasser mit sachkundiger Sicherheit auf seinem Gebiete, und behandelt die Probleme mit kongenialen Verständnis. Sein Werk ist ein wahrer Gewinn der ungarischen philosophischen Literatur und bereitet den Weg in gebildeten Kreisen zur demnächst erscheinenden vollständigen Platon-Übersetzung vor.

Johann Papp.

Brisits Frigyes: *A XIX. század első fele.* Budapest; 1939. (A magyar irodalom története. Szerkeszti Alszegehy Zsolt. V. kötet.) Szent István-társulat. 380 l.

Bessenyei Györgytől Kemény Zsigmondig terjed irodalmunk újjáalakulásának nagy korszaka. Erről a korszakról ad Brisits kitűnően sikerült, sokszempontú képet. A korszak elsősorban a nagy íróegéniségek kora: mellettük és köztük azonban a kisebbeknek is hely jut. Értékes írói arcképek mellett Brisits megrajzolja az irodalmi élet általános vonásait, figyelembe veszi az irodalom szociológiáját és a táj-szemléletet is. Milyen kitűnő például ez a tájlatáson alapuló irodalmi jellemzés a század első éveiről: „Debrecen nyelvi és ízlésbeli elzárkózottságát elnövi a népnyelv tiszta és érintetlen génusza, mely majd Arany Jánossal viszi be az Alföld magyarságát irodalmunkba. Erdély egyelőre még messze áll. Magyarország nem érti Erdélyt. De neki is megvannak a maga műzsái. A Dunántúl konzervatív történelmisége, egyenletesebb kultúrája egészen külön jellemképet formál íróiba.” (133. l.)

Hasonló finom és találó meglátásokat tömegével lehetne idéznünk Brisits munkájából. Irodalmi „doctor subtilis” ő, a szerzetes-lélek mély spiritualitásával és a magyar tudós szolgálatteljes komolyságával. Nem hiába rajzolja meg oly szeretettel Kazinczy alakját: ő benne is sok van az esztéta, iterátor finomságaiból. Művének nyelvezete külön élmény.

Legnagyobb érdeme, hogy helyes megvilágításba helyezte a magyar romantikát. Föltárja a katolikus irodalmi renaissance legmélyebb, 1820–30-ig visszavezethető lelki gyökereit. Csökkenti az eddigi irodalomszemléletben indokolatlanul nagynak látott hiatust kereszténység és magyar romantika közt. Érdekes és gyümölcsöző az egyházi irodalom bő tárgyalása. Vele és benne az egész magyar romantika európai helye tisztázódik. Így például amikor Horváth János püspök és a vele meginduló katolikus irodalmi mozgalom kapcsolataira mutat rá a német romantikával, Baader, Görres és Schelling irányával, vagy amikor a bécsi romantika ihletéseit mutatja be Sujánszky költészetében. De minduntalan utal a német romantika másik ágának, a bölcseleti idealizmusnak magyar hullámverésére is: Vörösmartynál, Kazinczynál, az Athenaeum körében. Brisits nem osztja azt a nézetet, amely a magyar romantikát túlnyomórészt a francia romantikából vezeti le. Vörösmartynál például határozottan fontosabbnak tartja a német romantikus dráma és az angol romantikus líra inspiráló-erejét. Valóban, ha Tieck Genovéváját olvassuk, minduntalan nagy magyar romantikusunk drámai költészete öltik eszünkbe! A német romantikusok rokonává teszi Vörösmartyt kozmikus és metafizikai költészete is, melyet oly szépen méltat Brisits, a költő legjobb magyar ismerője. De a francia-magyar irodalmi kapcsolatok története is új szempontokkal bővül, amikor rámutat arra, mint meríti Horváth püspök szónoklatainak mintaképét Bossuet beszédeiből. A magyar romantika európai háttere mindenütt eleven szerzonk

munkájában, anélkül azonban, hogy a sajátágosan magyar vonások és értékek elhomályosulnának. Romantika-kutatásunk a jövőben egy tapodtat sem haladhat előre Brisits könyvének figyelembevétele nélkül. Az ő meglátásai valószínűleg meg eddig legnagyobb mértékben romantikánk korszerű szemléletét. Kitérő azonban a magyar biedermeier jellemzése is, főleg ott, ahol a lírában mutatja be a biedermeier világkép beteljesedését (292. l.).

Az egyes írói arcképek közül a legszebb Kazinczyé, Kölcseyé, Berzsenyié, Vörösmartyé. Figyelemreméltó, hogy Vörösmartyt bővebben jellemzi, mint Petőfit. A múlt századi tudománynak, talán a többi költők rovására túlméretezett érdeklődésének egészséges reakciója jelentkezik ebben. Fölfogását a bíráló is osztja. A *dii minorum gentium* sorából is érdekes arcok emelkednek ki, mint Horváth püspök vagy a finomlelkű Guzmics. Csak azt sajnáljuk, hogy Pálóczi Horváth Ádámnak és Jósika Miklósnak, Vajda Péternek és Czákó Zsigmondnak nem jutott több hely. Viszont az irodalmi élet táji és társadalmi háttérének rajzában szerzőnk ismételtelen szép emléket állít a reformkorszakbeli főváros, Pozsony, le nem tagadható, ki nem irtható örök magyar hagyományainak.

Berzsenyinéél érdemes lett volna arra utalni, mennyire benne él ez a nagy költő a barokk örökségben. A kitűnő jellemzés, amelyet Brisits róla ad, szinte az egész újlatin-barokk lírát illethetné: „Ezért annyi a gondolat költészetében, s ezért vált önálló, verseiből kilépő igévé sok gondolata. Felfejlesztésükben a logikus munkát a szintén értelmi hevületű szónoki képzelet amplifikáló bősége váltogatja. A vers egy gondolata képek, szimbólumok számtalan, néha zsútolt bőségében kap változatot, szint, meleget, úgy, amint a képek magukkal hozott hangulata és tartalma azokat értelmezi.“ (185. l.) Ez a Berzsenyi a barokk világ, a Sarbiewskik, Avancinusok, Baldék örököse. (Itt jegyezzük meg, hogy Balde a XVII., nem a XVIII. században élt.) Barokk örökség a Sujánszky-nál fölbukkanó zarándok-motívum is.

Brisits munkája biztató jel és útmutatás. Jele annak, hogy a magyar tudomány ma elevenebb és gazdagabb, mint valaha, hogy nagy szellemek munkálják útjait. És megmutatja, merre kell vezetni ezeknek az utaknak, milyen föladatak, milyen megoldások felé. Végül pedig csak annyit mondunk: kíváncsiak volna, ha e sorozat további négy kötete is megjelenne. Alszeghy könyve a XVII. századról és Brisitsé a XIX. század első feléről szép és méltó kezdet volt. A magyar irodalom-tudomány várja, sőt követeli a folytatást!

(Budapest.)

Angyal Endre.

Friedrich Brisits: *Die erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts.*

Vf. zeichnet in seinem Buch ein feinsinniges und packendes Bild von der ungarischen Literaturentwicklung im sogenannten „Reformzeitalter“, in der Zeit, die zwischen dem Auftreten Bessenyeis und Keménys liegt. Neben ausgezeichneten literarischen Porträts, von denen besonders die Kazinczys, Kölcseys, Berzsenyis und Vörösmartys gut gelungen sind, finden wir eine treffsichere Schilderung des literarischen Lebens und seiner landschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen. Das Problem der ungarischen Romantik wird in richtiger Beleuchtung gesehen, indem Vf. auch auf die Rolle der religiösen Dichtung hinweist, und die Verbindungen zur süddeutsch-katholischen Romantik einerseits, zum deutschen Idealismus andererseits klarlegt. Auch das Wesen des literarischen Biedermeier wird mit sicherer Hand erfasst. Zur Ergän-

zung können wir nur noch darauf hinweisen, dass auch die Barocktradition eine grosse Rolle im frühen ungarischen XIX. Jh. spielt, besonders bei Berzsenyi und in der religiösen Dichtung. Letztere wird übrigens von Vf., der selbst dem Zisterzienser-Orden angehört, mit viel Liebe erforscht. Sein Werk gehört in jeder Hinsicht zu den Meisterschöpfungen ungarischer Schrifttumskunde. Andreas Angyal.

Vámosy Klára: *A hazai bábjáték.* (Német néprajztanulmányok. Forschungen zur deutschen Volkskunde. Szerk. Schwartz Elemér.) Budapest, 1941. 8°, 83 l.

A szerző — ahogy utószavában olvassuk —, néprajzi érdeklődéssel fordult tárgya felé, de kutatásai közben mindjobban eltávolodott a tárgyra tartozó néprajzi tanulmányaitól. Erre egyrészt az kényszerítette, hogy bár a tárgy nemzetközi könyvészetét szorgalmasan gyűjtötte, magukhoz a könyvekhez és tanulmányokhoz — a mai viszonyok között — nem tudott hozzáférni; másrészt, hogy megejtette nem a népi, hanem általában a magyar bábjátéokra irányított kutatásának gazdag eredménye. Így aztán a magyar bábjátszás történetének, a bábáncsoltató betlehemnek az irodalomból ismeretes maradványai s a vándor bábjátékosok működése rövid ismertetése után (1–33. l.) inkább a magyar művészi bábjátékkal, a bábjátszás esztétikájával és pedagógiai jelentőségével foglalkozik. Ebben a részben ismerteti az esterházi hercegi báb-színházat, majd Orbók Lőránd, Blattner Géza, Büky Béla kezdeményezését, Rév István Nemzeti Bábszínházát s a pedagógusok közül Kovács Gabriella, Vágó Elemér, Tóth Sándor, Fogarassy Jenőné, Bodor Aladár, Ölbey Irén, Bakonyi István, Lakatos Emilia s mások eredményeit és irodalmi propagandáját a bábjáték érdekében. Ami a propagandát illeti, a szerző is úgy érzi, hogy munkájára „éppen ma van szükség, amikor még a bábjáték hívek toborzásáról van szó és nem nézünk történeti távlatból vissza a kezdet kezdetére“.

Örömmel értesülnénk arról, hogy a szerző — Tóth Sándor jóslata szerint — „lassanként a bábjáték fanatikusa lesz“ s a bábjáték tárgykörében maradvány további kutató munkájával a jövőben olyan eredményekre jut, amelyeket ezúttal — akár az esterházi bábjáték történetének, akár az élő betlehemes-bábjáték megoldatlan kérdéseinek földerítésével, vagy a ma is élő vásári bábjátékosok föl kutatása körül — nem volt lehetősége elérni.

Viski Károly.

Klára Vámosy: *Geschichte des Puppenspiels in Ungarn.*

Unter dem angeführten Titel wird uns eine von warmem Interesse und feinempfundener Einfühlung getragene Studie vorgelegt. Verfasserin ist es in der Hauptsache um die Darstellung von Veranstaltungen und Darbietungen zu tun, die teils auf Anregungen aristokratischer Liebhaberkreise zurückzuführen sind, teils von interessierten modernen Unternehmern herrühren.

Karl Viski.

A jó magyar ejtés aktái. A dékán megbízásából összeállította Eckhardt Sándor. Budapest, 1941. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. 67 l.

Ha egy tudományszaknak, amely a nemzeti élettel közvetlenebb kapcsolatban áll, hosszabb ideig megoldatlan problémái, el nem végzett feladatai vannak, e tudomány körén kívül munkálkodó férfiak szólnak fel, figyelmeztetnek a hiányokra, és ha maguk nem vállalkozhatnak is a munkára, legalább buzdítanak erre, megjegyzéseikkel pedig a további

kutatásoknak hasznos szolgálatokat tehetnek. Szép példája a kívülről jövő ösztönzésnek Kodály Zoltán igen szerencsés beavatkozása a magyar nyelvészetbe. Gombocz Zoltán emlékének hódolva, négy évvel ezelőtt a Br. Eötvös Collegium volt tagjai Szövetségének közgyűlésén, tudományos felkészültséggel és különös rátermettséggel hívta fel hallgatóságának figyelmét a magyar kiejtés romlására, az élő szó magyar szépségét fenyegető idegenségekre, a káros jelenség társadalmi okaira és ezzel kapcsolatban azokra a feladatokra, amelyek ebben a kérdésben a magyar nyelvtudományra hárulnak. Fölolvasása végén határozati javaslat elfogadását kérte a közgyűléstől. E javaslatnak első pontja a magyar nyelvtudomány és a Magyar Tudományos Akadémia szerepét abban jelöli ki, hogy nyelvészeinknek az Akadémia anyagi támogatásával el kell készíteniök a magyar kiejtés szótárát. Egy évvel később, a Rádióban tartott előadásában (Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!) megint csak első helyen említi a tudomány szerepét a magyar kiejtés védelmében: „Szaktudósokra vár a kiejtés alaptényeinek feltárása és rendszerezése.” Nyelvészeinkhez intézett felhívása nem maradt hatástalan. Az Országos Közoktatásügyi Tanács megbízásából Laziczius Gyula, Nagy József Béla és Sági István mondtak véleményt Kodály tervezetéről és annak indítékairól. (L. Magyar Nyelv, 1938. 306—320. l.) Laziczius élesen szembefordult Kodály megállapításaival; azok nagy részét indokolatlannak, sőt túlzott aggodalmaskodásból származó rémlátásnak minősítette, csupán azt a megállapítást helyeselte, hogy hazánkban nincsen beszédkultúra. „Nem a beszédhibák vagy helytelenségek kigyomlálása tekintetében volnának tehát szerintem tennivalóink, hanem inkább a beszéd szépségei, esztétikuma iránti érzék felkeltésében” — írja a konklúzióban. Válasza nyomán tudományos vita indult meg a Magyar Nyelvben. Csüry Bálint és Jacobi Lányi Ernő (1939. 102—111., 173—176., 1940. 75—79. l.) igyekeztek tisztázni a magyar ejtés néhány problémáját, a hangsúlyt és a hanglejtését. Ezzel el is ültek azok a hullámok, melyeket Kodály kezdeményezése a magyar nyelvtudományban felvert. Az egész mozgalom elakadt volna, ha 1939-ben a bölcsészettudományi kar akkori dékánja, Eckhardt Sándor nem váltja valóra Kodály egyik tervét s nem rendez a leendő tanárok közt szép sikerű, a sajtóban is megfelelően méltatott jó magyar ejtési versenyt. E példán buzdulva, a következő dékánok, Szentpétery Imre és Gerevich Tibor 1940-ben és 1941-ben újból megrendezték a versenyt. A rájuk vonatkozó aktákat, a megnyitó beszédeket, a bíráló-bizottság tagjainak, Horváth Jánosnak, Kodály Zoltánnak, Laziczius Gyulának és Nagy Adorjának megjegyzéseit, Kodály két felolvasását gyűjtötte össze Eckhardt Sándor. Kiadványa, éppen úgy, mint a versenyek, nemcsak a magyar kiejtés ügyének napirendtartását segítik elő, hanem a magyar nyelvtudománynak is szolgálnak hasznos útbaigazításokkal, hiszen a bölcsészeti versenyekből máris két tény állapítható meg: az, hogy még a legjobbak magyar beszédében is vannak jelenszámba menő romlási tünetek és hogy addig, amíg a magyar kiejtés szótára el nem készül, az elbírálásnál konkrét mérték alig alkalmazható, a jó, a helyes magyar kiejtés helyett a szépnek érzett kiejtés ápolására kell gondot fordítani.

L. I.

Le dossier de l'action pour une bonne prononciation hongroise.

M. Zoltan Kodály, le grand compositeur hongrois a commencé naguère une action de grande envergure en faveur de la bonne prononciation du hongrois. La Faculté des Lettres de l'Université de Budapest

s'est chargée de propager le culte du beau langage parmi les étudiants et lettrés. A cette fin, elle organise chaque année, dès 1939, un concours de diction et de recitation, dont M. Alexandre Eckhardt vient de publier résultats.

E. L.

Vargyas Lajos: *Aj falu zenei élete.* (Tanya, Falu, Mezőváros II.) A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának támogatásával, a Magyarságtudományi Intézet kiadványa. Budapest, 1941. 93 + 29 (kotta) lap.

Kodály kitűnő tanítványának ez a szigorúan szakszerű dolgozata — előre kimondhatjuk — komoly nyereségét jelenti az egész néprajzi kutatás általános módszertanának. Jelenti annak ellenére, sőt annál inkább, hogy szerzőnk csak példálózva, itt-ott utal az érintkező terület-tömbökre és módszertani kérdésekkel közelebről nem foglalkozik; jelenti pusztán ama módszer által, amely lelkiismeretesen, elfogulatlanul és józan önbírálattal, azt tekinti feladatának, hogy a dalok eredetét, életét, előadásmódját stb. mindig mint határozott társadalmi alkalmak, falusi helyzetek, a felfelé kínálkozó és nemzetiségi érintkezések függvényét, az egész összefüggő, osztatlan és főleg a valóban mai helyi (nem pedig egy önkényesen elképzelt) életben figyelve meg. Így t. i. Vargyas munkája nem véletlenül vagy mellékesen, hanem a dolog természete szerint szükségképp szolgálatot a népkultúra funkcionálási módjához, törvényeinek helyes és korszerű felismeréséhez vitán felül értékes, részben szokatlanul beszédes és új bizonyítékokat. Egyszerre igazolva önkénytelenül, hogy a helyes eljárás ezen a kutatási területen is a művészihez hasonló érzék dolga, amit nem okvetlenül kell, sőt legnehezebben lehet elméletből tanulni, és azt is mintegy megkövetelve, hogy eredményei — értékükhöz és jelentőségükhöz képest — a helyesebb elmélet megerősítésére és öntudatosítására minél előbb és minél teljesebb mértékben felhasználtassanak.

„Az egészséges embernek“, „hogy kiélje érzelmeit, hogy érzelmi és értelmi élete egyensúlyban maradjon“, „rendkívül sok zenére“ van szüksége: szerzőnek ez az általános megállapítása csak az első pillanatra tűnhet semmitmondónak. De az sem lehet valami elszigetelt különleges jelenség, ha minduntalan azt kell észrevennie, hogy a dalszövegek nemcsak az idegen nemzetiségűektől vétetnek át értetlenül, hanem sokszor magyartól a magyarhoz is értelmetlenül terjednek. (Pl. a tót Falucsán a magyar dalokat éppúgy énekelik megnemértett magyar szöveggel, mint esetleg jól-rosszul tótira fordítva és az ájiak a tetsző, de uriasan értelmetlen slágert ekként mondják ferdítve: „Ismertem lelkivilágot, te is ismersz engemet“.) Az első megállapítás nevezetesen nem mond kevesebbet, mint hogy a logikus állapotainkat törvényszerűen felváltó szublogikus életállapotok nemcsak a költészetre, hanem a mélyvallásos, művészi és hasonló megnyilatkozásokra, egy szóval a szellemi élet egész körére kiterjedően természetes-biológiai szükségességet jelentenek; a követő megfigyelés pedig — ugyancsak egy körre vonatkozólag mindenestre, de ugyancsak általánosíthatóan — éppen ezt *igazolja*: életszükségleteink érthetően erősebbek az értelmi igénynél. Ugyanígy: ama kitűnő adatok is csak régen vallott felfogásunk tengelyébe eső általánosítást és módszertani értékesítést követelnek, amelyeket V. az új és régi dalok értékeléséről, helyesebben követelt újságukról és közönséges megújulásaikról (főleg 33–38. ll.) jegyzett fel. „Egy darabig danolják, aztán gyön más“, „Nekem mindig az a szép, amit még nem hallottam“ stb.: egy-egy áji embernek ilyenféle kijelentései kísértetiesen ugyanazt mond-

ják, amit — nyilván a maga társadalmának a meggyőződését fejezve ki — Homeros mondott (a 351. k.): τὴν γὰρ δοιδὴν μᾶλλον ἐπικλείουσ' ἄνθρωποι, ἤτις ἀκουόντεςσι νεωτέρη ἀμφιπέληται. Ennél is azonban jóval fontosabb, hogy szerzőnk az ilyenféle megállapításoknak sokszor merő látszat, de mindig felületes voltát is ugyanilyen élesen látta. „A régi nótákat újítják hangokkal“, „Mind a régi hangokat dalollik, csak elbérmálva“: az ilyen és hasonló kijelentések félreérthetetlenül tanúsítják, hogy a nép maga is tudja: van itt az újkeresés mellett, valami döntőbb ragaszkodás a régihez, ha az neki örök szépséget és értéket jelent, az *δοιδὴ* mellett az *ἄν-*hez; tudja, hogy a legkapósabb új mindig csak az olyan, ki nem veszhető régi lehet, ami éppen alkalmas a mindenkori megújulásra. „Csak az ismerős hang, a gondolkodás azonos formája tud az egész nép-nél igazi hatást elérni“, dalmenet, meseszöveg, de általában az emberi szellem csak bizonyos formulák határai közt érzi magát otthonosan biztosnak és minél átlagosabb az ember (minél inkább „nép“), csak annál kénytelenebb lesz ezek között a határok közt megmaradni. Általánosítva ezt úgy mondhatjuk: a népkultúra és így bizonyos fokig minden kultúra állandó újatkeresése és hajszolása lényegében nem egyéb, mint bizonyos, a (népi) konstitúció szerint legjobban megfelelő, *örök* — szublogikus — mozdulatlehetőségek megtalálási-akarása; mindig ugyan a mindenkori, logikus foknak és reális helyzetnek éppen legmegfelelőbb új formában, de mindig csak azoknak a revivaljét célozva. Amint pedig — ezek szerint — a dalszerzés nem lehet egyéb, mint ismert elemeknek, visszhangozó fordulatoknak valami racionális mag, „tartalom“ körül megkísérlődő újra-csoportosítása, hasonló lesz a helyzet természetesen a nép szellemi életének összes egyéb területein is. A „szerzők“ — kevés önállósággal — nemigen érintve magokat a járatokat és meneteket, általában csak a sorrendet fogják változtatni, elemeket kombinálnak, variálják az állandó, határozott formákat stb. Érthető — egyszóval — a (sokszor ismeretlen, de sokszor ismert) szerzők lényegtelenisége, illetve az alkotások névtelensége. Mint ahogy a dal életének lelkismeretes megfigyelése különben sem hagy kétséget aziránt, hogy mi lehet egyedül lényeges a népi dalmondásban és így — általánosíthatóan — minden népi, sőt továbbmenően minden emberi kultúraprodukálásban. Már az, ahogy V. — igen finoman — a tudatos (gondolatos) és az ösztönös (szublogikus) ízlést megkülönbözteti, világosan beszél. Az úji emberek t. i. sokszor dicsérik a „legszebbek“ nek a slágereket, hallgatókat, úri dalokat és hiszik — bizonyos ígézettséggel — azoknak a felsőbbrendűségét; mégis amit így tudatosan vállaltak, arról az ösztönös gyakorlatban legtöbbször teljesen megfélemedeznek. A közös énekgyakorlatok résztvevő egyéneiben (főleg a fonóban) önkénytelenül az ösztönös stílushagyomány, a közösségi nyilvánulást eleve meghatározó és szelektáló módok (pl. „a feszes, táncszerű tempóban való éneklés“ követelménye stb.) kerekednek felül és ezeket a divatos hallgatókat az eleven népi-közösségi életből szinte teljességgel kitessékelik. Látjuk tehát, mi itt a lényeg: Az, ami nem megy át a maga tipikus formáira likacsolt, örök népi szűrőn, az a köz számára *nem lehet*. A nép emberei sok divatos dalt megtanulhatnak, néha dalolhatnak is, de komolyan soha nem vehetnek („mindig nevetés van, ha elkezdik“). Az idegen elem kiesik; csak az ösztönös ízlés szerint való, a szokott hagyományos formák érvényesülhetnek, csak azok — mi úgy mondjuk —, amikre Mindenki magára-ismerően visszhangozni tud: a civilizációs úton „lekerült“ dalnak csak úgy és csak akkor lehet jogosultsága és maradása, ha eltúrta, hogy a népkultúra „törvénye“ szerint alakíttassék át. Ami pedig áll a dalokra, áll — mutatis mutandis — nemcsak a nyelvre, amire V. is figyelmeztet,

hanem a szellemi élet egész területére: költészetre, mesére, minden művészetre, sőt a vallásra is. Csak az „ősi szavak“, menetek, gondolatok élnek igazán és ilyenségüket csak a konzerváló közösségi, nem a szerző egyéni erőkhöz határozhatják meg.

Legérdekesebb és legértékesebb mégis talán az teszi ezt a tanulmányt, hogy jóllehet helyesen pillantja meg az újat-kereső és a régít-konzerváló tendenciáknak a népdalkultúrában jellegzetes erőviszonyát (az összehordott „uras“ nóták döntő, állandó kiszelektálását), nem néz át mindamellett az Ajra nem kevésbé jellemző elsekélyesedési („el-népietlenedési“) tüneteken sem. Észreveszi, hogy „az új dalok legjobbjai is sekélyesebbek, felületesebbek“ és általában, hogy e pillanatban Aj falu viszonylatai már nem mutatják „a hagyományos szokásoknak az egész életet átszövő teljességé“-t: megvan még a betlehemi-játék, de mellette népszínműveket is előadnak; a fonóba is eljárnak, de már nem dalolnak, sőt nem is fonnak esetleg, hanem csendes beszélgetés mellett csak varrogatnak és i. t.¹ Észreveszi, sőt az okát is adja főleg abban, hogy „tágítottak“ a régi kultúrán és „egy lépést tettek a polgári világ felé“, noha azért a hagyományos formákat — „azoknak nagyobb érzelmi gazdagsága miatt“ — nem adták fel: Aj népi életére sem maradhatott, egyszóval, hatás nélkül, hogy társadalmának egyes tagjai újabban annyi ponton olyan intenzíven érintkeztek a polgári-úrral, megjárták Amerikát és i. t. —, körülbeül így toghatnók össze szerzőnk felfogásának lényegét. Ez azonban máris, nyilván, a mai népi társadalomnak arra az esztétikai és etikai értéke tekintetében romló előjelű elmúlására céloz, amelyet fentebb 1940: 229 körvonalaztunk. Mint ahogy valóban a legteljesebb mértékben egyet is értünk ezzel az elképzeléssel, amelyben — úgy érezzük — inkább csak a szerző kissé pongyolább kifejezőmódja nagyott bizonyos homályt, két ponton. Először — azt hisszük — következtelenül állítja (86. l.), hogy „mesélni nem tudnak és nem szoktak a faluban“, holott ugyane lapon is, pár sorral feljebb szólott egy asszonyról, aki „egyszer kukoricamorzsolás közben mesélt a lányának valami ponyvában olvasott lovagtörténetet“. Helyesen és magához következtetesen t. i. azt kellett volna mondania, hogy a mai mese Ajban már nem a romantikus kor tipikus népmeséje, nincsenek jó mesemondók és e pillanatban a mese funkcióját is, természetesen, nemcsak a nevét, értéktelenebb és ízléstelenebb kompozíciók vették át. Amint ezt az elsekélyesedési fázis egyenesen így követeli. Másodszor — a mi fülünknek legalább — kissé sommásan hangzik, sőt Naumann (közvetett?) hatására is készlet gondolnunk (ennek hibáiról v. ö. fent 1940 : 224. k. és főleg Ethnographia-Népélet 1940 : 295. k. 14. j.) az a mód, ahogy az egész mai eltolódást a polgári vonások beütésének a feltevéseivel akarja elintézni. Polgári élet ugyanis mindig volt és mindig hatni-kész is volt. Az tehát, hogy ma Ajban észrevehetően hathatott, első-sorban nem a polgáriságon múlt. Ennek szükségkép a népi viszonyok nagyobb nyitottságán és olyan „mai“ népi egyéniségek szerencsés vagy szerencsétlen felőtlésén is kellett múlnia, amínöket V. is sokszor mutat nekünk. Ahhoz, hogy „polgári“ vonások a „népet“ egyáltalában érintsék, vagy kivált hogy valóban urbánusabbá is tegyék, feltétlenül valami

¹ Hasonló, jellegzetesen sivárabb átmenetet és elsekélyesedést mutat mindenesetre a társadalom és a kultúra képe pl. Kócs községben (l. Fél Edit: Kócs 1936-ban, Tanya, Falu, Mezőváros I, 1941), ahogy ezt Fél és (a zenei életre vonatkozólag) Manga nyilatkozataiból már a Társadalomtudomány (1941: 466. k.) kritikusa — más célzattal ugyan — megállapította.

fejlett és — népies irányban — tágulni képes népi egyéniségnek is kellett azok elé mennie; ezeknek a vonásoknak ilyen „tehetségben“ kellett — a Mindenki-ben lappangó — mélyebb humánusmot előzőleg megmozgatniok. Szerzőnk maga is egyszer szerencsésebben fejezi ki magát, amikor a haladó, de népivé válandó nyilvánulásokról úgy mondja, hogy az ilyenek „belső emberi fejlettség és úri hatások találkozásából születtek“ (89. l.). E szerint: a népnek maradó népi kultúra modernizálódása — akár in melius, akár in peius — mindig csakugyan a „világ-látott“ vagy legalábbis a katonaságot, szomszéd falut, városokat, stb. megjárta, de mindig csak a Homeros, Fedics vagy — nem bánom — Soltész Menyus féle kaliberek létezésén és létezésük társadalmi lehetőségén múlik elsősorban; nem pusztán a polgári hatáson, amelynek elemei mindaddig mindig szükségkép észrevétlenül vagy kinevettetve fognak a népről leperegni, amíg éppen egy-egy szerencsés, népi irányban tágulékonyabb egyéniség úgy nem avathatta azokat magáévá, hogy egy (még) népnek nevezhető közösség is magái gyanánt fogadhassa el.

Semmi sincs távolabb tőlünk, természetesen, mint hogy e szerény, inkább csak tisztázó észrevételeink jelentőségét túlozzuk. Meg vagyunk győződve — ellenkezőleg —, hogy V. dolgozatában ennek a két pontnak homályban maradása — elvi egyezésünk mellett — egyedül azzal a körülménnyel függhet össze, amit befejezésül az egész kitűnő részlet-vizsgálattal szemben, mint egyetlen desideratumunkat hangsúlyoznánk. Az ilyen kifejezésbeli pontatlanságok is nevezetesen — azt hisszük — hiányoznának, ha V., az ő józan és körültekintő szemével, *Aj* falu teljes monografikus feldolgozását adta, vagyis a társadalmi életet és annak egyéniségeit a szellemi termelés egész területére vonatkozólag vizsgálta volna s kevesebb művészettel, de mindenesetre kényelmesebben, nem a részben az egészszet, hanem az egészben a részt szemléli vala.

Marót Károly.

L. Vargyas: Musikalisches Leben im Dorfe Aj.

Musik und Volkslied im Dorfe Aj beobachtet Verfasser mit rechtem Gefühl stets als Funktionen bestimmter sozialer Gelegenheiten, „dörfischer Situationen“, bürgerlicher und internationaler Berührungen usw. Richtig erblickt er so nicht bloss das Kraftverhältnis zwischen den das Neue suchenden und das Ewig-Alte bewahrenden Tendenzen in der entscheidenden Bedeutung der Auswahl. Seine Gewissenhaftigkeit und Unvoreingenommenheit vermochte zu gleicher Zeit auch die nicht minder charakteristischen Verfall- und Verkümmersymptome heutiger Volksprodukte klar zu erblicken. So liefern seine Ergebnisse auch uns die willkommensten Bestätigungen schon öfter vorgetragener, eigener Gedanken über Ursprungs- und Lebensfragen der volklichen Kulturprodukte überhaupt. Einzelne, ganz unwesentliche Unstimmigkeiten erklären sich daraus, dass die Schrift durch eine allzu schmale Teilansicht das ganze Leben des Dorfes zu übersehen sucht und sich nicht den bequemeren, wenn auch längeren Pfad einer Monographie des ganzen Dorflebens gewählt hatte.

Karl Marót.

Faragóné Polgár Margit: Unger-Sabatier Karolina. Budapest, 1941. 219 l. (Minerva-Könyvtár 142. sz.)

Az életrajzi regények tündöklése idején jól esik kezünkbe venni ezt a nagy alapossággal, hangulatosan megírt monográfiát, amely se többet, se kevesebbet nem akar, mint a fellelhető okiratok s korabeli

levelezés és cikkek alapján elénk tárni a magyarországi német származású, Európa szerte híres énekesnőnek, Unger Karolinának életét. A tanulmányt elsősorban talán nem is az irodalomtörténet fogadja a legnagyobb érdeklődéssel, hanem a színháztudomány, amely Unger Karolinában Malibrian, Pasta, Schröder-Devrient mellett a XIX. század legnagyobb énekesnőjét üdvözölheti és Faragóné nagy részletismerettel készült feldolgozásában sok olyan mozzanatot találhat, amely a mult század zenei életére és ízlésére, a társulatszervezés anyagi és technikai kérdéseire vet világot. De szellemtörténetileg is rendkívül fontos Unger Karolina pályájának értékelése, amely tökéletes összhanggal illeszkedik bele a század muzikális rajongásába, abba a virtuóz és színész-kultuszba, amelyről az egykorú kritika áradozásai csak halvány fogalmat adnak. Hisz ez az áradozás sem véletlen dolog, nem egy-egy zenebarátnak, vagy kiválóan színházértő bírálónak stíuskészsége, hanem kihatása és következménye annak a közösségi várakozásnak, amellyel annak idején a színházlátogatók tömege egész élmény- és szenzációéhségét egy-egy nagy színész teljesítményére összpontosította.

Unger Karolinával kapcsolatban így ismét felvethetjük azt a megoldatlan kérdést, vajjon a mult század nagy előadóművészeinek ma már ellenőrizhetetlen sikere nem ebben a kollektív hozzáadásban érhetette-e el azt a királyi magasztalatot, amelyre a ma művésze csak irigkedve gondol s amely így nem pusztán egy démonikusan szuggesztív egyéniség kizárólagos érdeme volt? Ezzel a kérdéssel természetesen nincs jogunk Unger rendkívüli művészetét kisebbiteni és háttérbe állítani azt az énekesnőt, akinek neve a kor legnagyobb zenei lángelméihez fűződve maradt fenn a zenetörténet lapjain.

Vannak azonban Unger K. életének irodalmi vonatkozásai is, amelyek ugyan nem a „gegenseitige Erheilung der Künste“ elvét igazolják, de betekintést nyújtanak abba az író- és művészvilágba, amely az eszmények erejével német, francia, olasz, magyar, szláv elemeket hozott egy nemzetek fölötti közösségbe. Az irodalom két ízben is támatta meg Unger Karolina szívét, egy költő és egy műfordító személyében. Lenau csak házassági terv maradt, Sabatier lett a beteljesülés. A két hazai németnek, Ungernek és Lenaunak egybekelése a súlyosan érzékeny költő régebbi szerelmén törött meg, viszonyukat a szerző, Sadger ideg-orvosi megállapításait is beleszőve, tapintatosan tárgyalja s helyesbíteni igyekszik azt a képet, amely a Lenau-irodalom nyomán önzőnek, kacérkodónak és komédiázónak mutatja Unger Karolinát. François Sabatier, a tizenöt évvel fiatalabb férfi, akivel Karolina Rómában találkozott, ama kevés franciák egyike, akiket szenvedélyes sovinizmusuk nem akadályoz meg abban, hogy nyílt, fürge, benyomásokra kész és fogékony szellemükkel az európai értékek nemzetek közötti közvetítői legyenek. Ebben a valóban harmonikus, lelkiekben kiegyensúlyozott házasságban, amelyről a szerző adatai alapján olyan rokonszenves képet kapunk, kezdődik meg Unger Karolina új szerepe, amelyet közvetve irodalomtörténetinek lehet nevezni. Az ő hatásának tulajdoníthatjuk ugyanis, hogy Sabatier, a festő és műtörténész, aki elsősorban a hellén és latin kultúra bűvöletében élt, a német műveltség felé fordult, s hogy a francia irodalmat többek között kitűnő Faust-fordítással ajándékozta meg. A Faust-fordítás kétnyelvű kiadásban 1893-ban jelent meg s noha inkább német, mint francia részről talált elismerésre, értékes eredménye és bizonyítéka annak a szellemi együttműködésnek, amely a politikai és népi érdekek választófalán tülemelkedve termékeny egységbe fűzi össze az európai humanizmus munkásait.

Semjén Gyula.

Frau Margarete Faragó: Karoline Sabatier-Unger.

Theaterwissenschaft und Musikgeschichte werden mit gleicher Freude diese ausführliche Lebensbeschreibung der Künstlerin Karoline Unger begrüßen, die im 19. Jahrhundert zu den berühmtesten Opernsängerinnen Europas zählte. Aber auch die Beziehungen, die Karoline Unger zum literarischen Leben ihrer Zeit hatte, sind sehr beachtenswert. Gab der ruhmgekrönten Laufbahn der Künstlerin schon Lenaus Liebe eine gewisse dichterische Weihe so wurde ihre Einwirkung auf die Literatur erst durch die Heirat mit dem Franzosen Franz Sabatier ermöglicht, der unter dem Einflusse seiner Gattin Karoline von den hellenisch-lateinischen Studien sich der deutschen Bildung zuwandte und sich u. a. als Faust-Übersetzer ein sehr grosses Verdienst um den Austausch der europäischen Kulturwerte erwarb. Julius Semjén.

Lendvay Imre: Az álmoskönyv. (Német néprajzi tanulmányok VI. kötet. Szerk. dr. Schwartz Elemér.) Budapest, 1941. 63 l. 8°.

Lendvay Imre értekezésének tulajdonképeni tárgya a magyarországi népkönyvek egyik sajátos fajtája: a német álmoskönyv. Mivel ennek megvilágításához feltétlenül szükségesnek látszott egy általános történeti bevezetés, munkája első részében ezt adja, mert az anyag összefoglaló ismertetése eddig még teljesen hiányzott. Rövid bevezetőben mutat rá, hogy az álomfejtés általános emberi jelenség. Majd alapos, de részletekre ki nem terjeszkedő összeállításban tárgyalja a keleti, majd a görög és latin álomfejtés és álmoskönyvek történetét. Történeti szempontból legélénkebb és legteljesebb képet nyújt az a fejezet, amely a németországi álmoskönyveket ismerteti. Szélesmedrű tárgyalása idézeteivel és irodalmával, mint mindenütt, itt is nagy olvasottságról tanúskodik; míg az anyag ügyes és könnyed kezelési módja biztosítja az áttekinthető felépítést. Ezekkel a fejezetekkel felvázolja azokat az elemeket, amelyek a magyarországi német álmoskönyv lét-alapját meghatározzák. Ezután rátér a további fejlődésmenet vizsgálata. Itt teljesen saját kutatásaira van utalva. A fejezet végül a saját kérdőíveire visszaérkezett válaszok összesítésével zárul. Az utolsó fejezet az álmoskönyvek tartalmából szolgálatat összevetést.

Adatainak összeállítása, jegyzeteinek pontos és hű kezelése, bibliográfiájának gazdag összefűzése igen előnyös képet nyújt Lendvay munkájáról. A nehezebb feladatot: az egységes kép megkonstruálását és az anyag egyensúlyának biztosítását jól oldja meg, viszont több kisebb-nagyobb nehézséget nem tud áthidalni. Többek között például: egy-egy kérdést éppen csak felvet, a megoldás lehetőségeit vázolja, de határozott végső konklúziót nem von le. Különösen szembetűnő ez az 55. lapon, ahol teljesen nyílt kérdésnek hagyja a Bagó, Bucsánszky és a lipcei Wigand álmoskönyv forrásviszonyait. Itt csak két eshetőséget vet fel. Feltételezi, hogy 1. vagy egy magyarországi német álmoskönyv nyomán készült mind a három; 2. vagy pedig egy fel nem kutatott német álmoskönyv szolgált a két hazai álmoskönyv és a lipcei munka alapjául. Nem mondja meg azonban határozottan, hogy végső elemzésben melyik felfogást hajlandó magáévá tenni. De ennél jobban fájjaljuk azt, hogy nem használta ki a kérdőívek által nyújtott előnyt és nem adott szélesvonalú jellemzést az álmoskönyv jelen'égi hazai viszonyairól. Nem lett volna szabad összezsufolni azt az értékes anyagot két oldalra, amelyből igen szép néprajzi kép bontakozhatott volna ki. A kérdőívek érdekesebb pontjainak ismertetése is igen jó hatást

tett volna. Végül néhány sematikus ábrázolás az elterjedtségről, stb. nagyon szemléltetőleg hatott volna. A munka teljessége, világossága, nyugodt előadásmódja elismerést érdemel. *Szövérfy József.*

Emmerich Lendvay: Das Traumbuch.

Verfasser behandelt den Ursprung und die Entwicklung der Traumbücher bei den orientalischen Völkern, insbesondere bei den Griechen und Lateinern. Dann entwirft er ein interessantes Bild der Geschichte der deutschen und deutschungarischen Traumbücher. Endlich zeigt er uns mit Hilfe der vergleichenden Methode die Zusammenhänge zwischen deutschen, deutschungarischen und ungarischen Traumbüchern. Die wissenschaftlich gut geführte Arbeit, die ein bisher unbearbeitetes Problem behandelt, verdient — trotzdem das lebende Material nicht genug herangezogen wurde — Anerkennung.

Josef Szövérfy.

Klas Edit: Stille Nacht, heilige Nacht. (Egy karácsonyi ének magyar változatai.) (Német nyelvészeti dolgozatok. Arbeiten zur deutschen Sprachwissenschaft. Szerk. Schwartz Elemér. 5.) Bp., 1941. 8°. 70 l.

Alig van a világirodalomban újabbkeletű egyházi ének, amely elterjedtségben a Stille Nacht-tal versenyezhetne. A szerző doktori értekezésében ennek a rendkívül elterjedt éneknek magyarországi sorsát, fordításait, variánsait és a nép között való elterjedését vizsgálja. Az aránylag rövid idő miatt — az első fordítás a század első éveiben készült — az ének változatai és alakulása könnyen figyelemmel kísérhető. Helyesen ismeri fel a szerző a variánsok ízés és vallási érzékifejező szerepét. Ahelyett azonban, hogy a kutatásai eredményeként közölt 5 alap-szöveg nép ajkán való alakulását, ill. az ének gyakorlatban való változását vizsgálná, a fordítás nehézségeit bizonyíttatja. Lélektani szempontból is tanulságos lett volna, hogy az ilyen szavakkal, mint pl. kegyteli, égi kéj, hullám fürtű megtüzdelt fordítással hogyan küzd a nép józansága és nyelvérzéke. A népdal fogalmának meghatározására egymás mellé rakott német idézetei és a hazai német polgárság életének felszínes ismertetése helyett közelebb jutott volna kérdése megoldásához — miért nem vált népekké a Csendes éj, szentséges éj — ha a XIX. század utolsó évtizedeinek énektermését és az ezzel foglalkozó irodalmat tanulmányozta volna. (Elsősorban a Kaposy—Szemennyei énekeskönyvre és Járosy Rezső vonatkozó tanulmányaira gondolunk.) Néhány, kezdőnél gyakran előforduló túlzásra hívjuk még fel a szerző figyelmét. A 18—19. lapon arról beszél, hogy, ha az Egyház el akar terjeszteni egy éneket, legegyszerűbben úgy ér cél, hogy felveszi hivatalos énekkönyvébe. „Hivatalos” énekeskönyv igazában sohasem volt nálunk, főképen olyan jelentőségű nem, amely az Egyház álláspontját képviselte volna. Az idézett „hivatalos” énekeskönyv pedig nem hogy az Egyház, de még a mai papság felfogásának és zenei ízlése kifejezésének sem tekinthető. A 41—42. lapon a nép és a falusi értelmiség között fennálló egységről beszél. Az egység hiányára, a nép igényének nem ismerésére nem kell más bizonyíték, mint az, hogy komolyan hittek abban, hogy a „Csendes éj” dallama és magyar szövege népekké válhat. Az iskola és a leánynevelésnek a gyermeklélekre és zenei ízlésre való hatásának kimutatásáért hálásak vagyunk a szerzőnek. Csak erősíti azt az immár általános véleményt, hogy katolikus iskoláink zenei élete

is — a néhány örvendetes kivételt nem tekintve — sürgös és gyökeres reformra szorul. A szerzőnek a fordítások megállapításában, a variánsok összegyűjtésében tanúsított szorgalmas munkája nyomán remélhetjük, hogy a századelei asszimilált polgárság szellemi és vallási életének, a magyar népre gyakorolt hatásának vizsgálatával a tudomány hasznos munkása lesz.

Petró Sándor.

Verfasserin behandelt in ihrer Abhandlung die ungarischen Übersetzungen und Fassungen des weltbekannten Weihnachtsliedes. Die erste Übersetzung entstand in den ersten Jahren des XX. Jahrhunderts. Ausserdem hat das Lied noch vier voneinander unabhängige Übersetzungen. Da sowohl Text, als auch Melodie des Liedes der Seele des ungarischen Volkes fernstehen, konnte es nicht zum Volkslied werden; vielleicht wird es nur vom assimilierten Bürgertum gesungen. Doch wurde es auch auf rein ungarischen Gebieten von einigen Kantoren verbreitet. Schade, dass Verfasserin nur die Texte gesammelt hat und mit der Untersuchung der seelischen Ursachen, die den verschiedenen Textfassungen zugrunde liegen, schuldig blieb.

Alexander Petró.

Schopf Marianne: *A világháború szellemi előkészítése az olasz irodalomban.* Budapest, 1941. A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Művelődéstörténeti Intézetének Kiadványai. I. 8°, 100 l.

Széles tájékozottságú, érdekes témájú tanulmánnyal indult meg ez az új kiadványsorozat. Szerzője tulajdonképpen az egész 1914–5 i olasz szellemi életnek keresztmetszetét adja az „intervento” izgalmas problémájával kapcsolatban. Az intézet célkitűzéseinek megfelelően persze szempontjai inkább irodalomszociológiai természetűek s ezért van, hogy annyi, esztétikailag aránylag jelentéktelen író és költőt gyűjtött egybe. Épp e kis írók tükrözik azonban a leghívebben a közhangulatot s kiásásuk még a nagyokkal foglalkozó esztétizáló irodalomtörténetnek is hasznára van: a múltó aktualitású középszerű irodalom teheti csupán a kiváló alkotók szellemi környezetét igazán érthetővé. Sok és jellemző idézet érezteti e korszak dinamizmusát, bár a magunk részéről aligha érezzük „színes költőiséget” (48. l.) egy olyan versben, ahol a monarchia uralkodója „az öreg Habsburg hóhérként” van aposztrófálva. Az ízlésség, sajnos, még Govoni háborús verseinek sem sajátja, de vigasztaljon az a meggyőződés, hogy a „Canzoni a bocca chiusa” szentimentális költője ezeknél az elvakult ditiramboknál, ahol már „a rombolás öncélú lesz”, írt sokkal jobb verseket is. Általában szeretnők, ha a szerző kissé kevésbé lelkesednék együtt tárgyával s higgadtabban, humánusabb hangon adná elő e szellemtörténetileg kétségtelenül fontos mozzanatokat. S ha már Sch. oly megértéssel nyilatkozik ezeknek az intervencionista íróknak bizony nagyon sokszor közönséges stílusáról, miért nem értékeli jobban Mussolini ekkori cikkeinek sokkal emelkedettebb, fröibb dialektikáját? Ha Forzano durva képekkel teli meséjét eredetiben kellett olvasnunk, miért nincsenek itt a Duceval kapcsolatban eredeti nyelvű idézetek?

g. l.

M. Schopf: *Saggio per una storia letteraria dell'intervento italiano.*

Studio ben documentato che ci offre un quadro d'insieme della vita intellettuale d'Italia nel periodo 1914–15 che servi di preludio all'intervento. La maggioranza delle poesie citate sono però di scarsis-

simo valore e per ciò sarebbe stato meglio se la giovane autrice avesse parlato di esse anche nel testo ungherese con la stessa serenità impassibile di cui fa testimonianza il suo riassunto italiano. l. g.

Komlóssy Ede: *Ureche Gergely és Simion Dascăl moldvai krónikája.* Budapest, 1941. 8°, 52 l.

Szorgalmas adatgyűjtésen alapuló, de inkább tájékoztató jellegű, mint új eredményekre jutó dolgozat a legrégebbi románnyelvű moldvai krónikáról. Az idevágó román irodalmat jól ismeri, de önálló véleményt alig-alig mer megkockáztatni. Legérdekesebbek azon fejezetei, amelyekben K. azt vizsgálja, hogyan tükröződnek a XV–XVI. század eseményei Ureche krónikájában, mit hallgat el a nagy vorniki tisztséget viselő szerző s mit emel ki a kelletténél jobban. E kritikai vizsgálat, amelyet a románok ily behatóan s a magyar szempontokat is figyelembevéve, nem végeztek el, azt mutatja, hogy Ureche, minden elfogultsága mellett is becsületesebben ragaszkodott a történeti igazsághoz, mint a román nemzettudatot teremtő latinos triász történészei. Persze rendkívül nehéz a rcánk maradt szövegből Ureche igazi intencióira következtetni, mivel a krónika csak egy későbbi átdolgozásban maradt fenn, amelynek sok része egy rejtélyes „Simion Dascălul”-tól származik. „Hogy mely részeket írta (?)! egészen bizonyosan Ureche s melyeket Simion” (3. l.), ezt a román történészek nem tudták eldönteni s a kérdés kritikai taglalását K. sem végzi el. Magának Simion Dascălulnak személyét sem tudja K. élesebb világitásba helyezni, pedig e probléma tisztázása nagyon fontos lenne, mivel az egyik, feltétlenül Simion által interpolált részben van meg az az elbeszélés, amely szerint Moldvát László magyar király Máramaroson át ama gonosztevőkkel népesítette be, akiket a római császár küldött neki. K. ezt a legendát he yesen azonosította a Voskresenskaja Lëtopisiben meg.évó orosz krónikával (amely a moldvai őskrónika orosznyelvű kivonata), de téved akkor, amikor két különböző orosz redakciót tételez fel. Az a szöveg, amelyet Schlözer hozott forgalomba az Allgemeine Weltgeschichteben (1785), azonos a Voskresenskaja Lëtopisi szövegével. Tehát csak egy „moldvai származású” krónikánk van még, amely ugyanazt a legendát őrzi, amit Simion egy ismeretlen magyar krónika nyomán jegyzett fel. Igaza van K.-nak viszont abban, hogy a „craiuul Laslău” csak a *Kún László* lehet s a római császár a kelet-római, vagyis bizánci uralkodó (21. l.). Az, hogy a máramarosi románság ily későn került volna fel Macedóniából, királyi telepítés révén, alig hihető, bizonyos azonban, hogy az egész mese mögött a románság balkáni eredetének homályos tudata lappang s éppen ezért e nyomok nagy figyelmet érdemelnek. Tekintettel arra, hogy éppen Máramarosban volt a körtvélyesi (peri-i) kolostor, amely 1391-ben bizánci megerősítést nyert (vö. Fekete Nagy—Makkai: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941, 418. kk. l.), nem tartjuk lehetetlennek, hogy e kolostor szerzetesének volt valamelyes része a magyarországi románok s Bizánc kapcsolatának kialakításában s esetleges mondái kiszínezésében.

Gáldi László.

E. Komlóssy: *La chronique moldave de Grégoire Ureche et Simion Dascăl.*

La première chronique moldave de langue roumaine qui s'est conservée dans le remaniement d'un mystérieux Simion Dascălul, ne cesse d'exciter la curiosité des historiens et des spécialistes de l'ancienne litté-

ration roumaine. M. Komlóssy, sans vouloir résoudre tous les problèmes qui se posent à ce propos, confronte le texte de cette chronique avec les événements historiques pour en conclure sur la personnalité des auteurs. Cette tentative, si hardie soit-elle, est d'autant plus attrayante que ce Simion Dascălul fut le premier à faire remonter les origines de la population roumaine de Moldavie à certains malfaiteurs que Ladislás roi de Hongrie y aurait fait transférer de l'empire romain. L'auteur, consultant aussi une chronique russe d'inspiration moldave où l'on lit la même légende, affirme à juste titre que ce roi ne pouvait être saint Ladislás, mais plutôt Ladislás IV. dit „le Couman“. L'empereur romain dont la chronique fait mention, doit être Andronic Ier, empereur de Byzance. Etant donné qu'une partie de la population roumaine de la Moldavie parvint jusqu'à cette province à travers le Nord de la Transylvanie et le Máramaros, il n'est pas exclu que le monastère roumain de fondation byzantine, qui se trouvait à Körvélyes (Peri), c'est-à-dire juste dans ce coin de la Transylvanie, ait contribué à la diffusion de cette légende historique, mêlée d'éléments si disparates. Ladislás Gáldi.

Mátrai László: *Élmény és mű.* Kir. M. Egyet. Nyomda. Budapest, 1940. 202 lap.

A magyar filozófiai irodalom ritkán termel ki olyan műveket, melyekből az irodalomtörténet művelői okulhatnak.

M. L. műve azonban nagy filozófiai alaposzttsága mellett is — vagy kivételesen éppen ezért — szaktudományunk legizgatóbb problémái közé vezet. Az írói egyéniség legmélyebb titkát: az élmény és a mű összefüggésének törvényszerűségét kísérli meg a filozófia egyes újabb irányai segítségével megfogni s eredményei kétségtelenül figyelemre készítetnek.

M. L. a tipológiában látja azt a pszichológiai alapot, amelynek segítségével az élmény és mű összefüggését megközelíteni lehet. A szellemtörténetet ugyanazzal a kritikus bizalmatlansággal kezeli, mely az ú. n. egzisztenciális filozófia részéről érte ezt a túlságosan univerzális kategóriákat felállító irányt, mely az egyéniség szerepét jórészt kiiktatta a történeti fejlődés tényezői közül.

Egészen újszerű, ahogy M. L. az *élmény és mű* fogalmát beiktatja az emberi életfolyamatok közé. „Minden igazi élmény már félig műalkotás, hisz a valóban adaequat átélés minden hasonló esetben érvényes, azaz tipikus élményformát alkot.“ M. L. hajlandó az egyszerűen kimondott, szavakba foglalt átéléseket (tűz, víz, ég, föld, fa, virág) élményeknek tekinteni (a logikai rendben ezek fogalmak, de ezzel nem törődik). De igazi élménynek csupán énünk teljes egészének latbavetését érti, s erre építi fel a *mű* fogalmát, melyben mindig három összefüggő mozzanat szerepel: az élmény alanya, tárgya és funkciója. Mindezek az ú. n. egzisztenciális élményekből hiányoznak, mert hiányzik belőlük a magasabbrendű élmény kritériuma: az *átélés*, ami az embert az állattól elválasztja.

M. L. vigasztaló hatású elmélete szerint minden élmény végső értelmé, hogy *műalkotássá* legyen. M. L. meghatározásával ugyanis ellenkezik az a felfogás, mely a kultúraellenes állati életet tartja az emberi lét igazi formájának. Ellenkezőleg: minden ember belsejében csendes, néma műalkotó, mert hiszen önmagában kialakítja egyéniségét, ami már magábanvéve műalkotás, amennyiben ez az egység az énné a világhoz való viszonyát tükrözteti. Persze az „átélés“ különféle foko-

zatai szerint ez az egyéniség is többet vagy kevesebbet fejez ki, aszerint, amint primitív vagy magasabb készsége van a kifejezésre.

Ennek az elméletnek az a roppant előnye van minden más elmélettel szemben, hogy a művészi alkotást nem emeli ki az emberi élet nagy láncolataiból, hanem csak fokozati többlet kifejezését látja benne, illetve nagyobb, tökéletesebb egyensúlyát az élmény egyes tényezői között. A műalkotás aztán csupán egy kritikus határpontra túl válik el alkotójától, hogy önálló életet élhessen.

Ilyen pszichológiaiilag beágyazott esztétika aztán természetszerűleg beleütközik a „zseni” problémájába. M. L. érthetőleg elveti a zseni és az örült rokonításának tételét, finom gúnnal mutat arra, hogy a zsenialitással gyakran társuló elmezavaros tünetek nem szükséges járulékok, illetve a zseni ellenükre működik. Az ő egyensúlyra alapozott elméletében a paranóiznak valóban nem sok helye lehet.

A pszichológiai irányok között láthatólag a tipológia az, amiben Mátrai a mű és az alkotó közötti viszony kulcsát látja. Érdekes táblázatot állít össze, mely azt bizonyítja, hogy minden pszichológiai típuskereső kísérlet két alapalkatra vezet vissza az emberi, de főleg a művészi jellemeket; hogy csak az ismertebbeket említsük, Binet objektív-szubjektív, Gross primér-szekundér, Jung extravertált-introvertált, Kretschmer cyclothym-schyzothym, Apfelbach szadista-mazochista, Scholl Farbseher Formseher, Jaensch dezintegrált-integrált, Freud erotikus-narcisztikus, Ivanov-Smolenski ingerlékeny gátolt, Miassziscsev ingerlékeny-merev és impulzív-gátolt típusai mind párhuzamosak. Ezért új, általánosabb, összefogó szóval *közvetlen és közvetett* szó alatt csoportosítja szerzőnk e párhuzamos csoportok megfelelő tagjait.

Ehhez járulnak a történetfilozófiai tipustanok, melyek a fentebbi pszichológiai típusokkal nagyjából párhuzamosak, azonban rendesen egy-egy átmeneti alakot is szoktak feltüntetni. M. L. lemond arról, hogy a különböző kultúrfilozófiai elméleteket szigorú kritikai elemzés alá vegye: megelégszik azzal, hogy rámutasson a lélektani típusokkal való rokonságukra. Schiller szerint pl. a *naív* költő célja a valóság utánzása, a *szentimentálisé* az ideál ábrázolása, ami a fent párhuzamba állított két alapvető emberi magatartás megállapítása a költészet történetében.

M. L. megelégszik azzal, hogy egy újabb orosz válságfilozófus, Sorokin elméletén igazolja tételét, mely szerint ezeknek az elméleteknek az a bajuk, hogy szerzőik is valamilyen beállítottságot képviselnek s így tudományos érvényre igényt nem tarthatnak. Sorokin krízis-elmélete, krizeológiaja is csak az Amerikába menekült orosz szemével látott Európa jövőjének vizsgálatán alapszik.

Bennünket elsősorban a könyv harmadik része érdekel. Itt érezhető, milyen fontosságot tulajdonít M. L. a tipológia eredményeinek a művészi alkotás interpretálásánál. De természetesen nem áll meg a banális skatulyázásnál: ez az író cyclothym, amaz schyzothym, emez közvetett, amaz közvetlen alkatú. A dolog nem ilyen egyszerű, hiszen nemcsak a lelki típus játszik közre a műalkotásnál, sőt az emberek közt is aránylag ritkák a tiszta típusok. De a kulturális átöröklés, a szellemtörténet — Taine úgy mondta volna: a „moment” — is közre játszik az alapelehetőségek érvényesülésénél. M. L. még azt is elismeri, hogy egyazon műalkotáson belül is megváltozhat az élmény aspektusa s kevés alkotó tart ki egyik vagy másik világlátás mellett. (Arany: Toldi és a balladák; Wagner: Meistersinger és Parsifal stb.)

Nyilván ezért fordul M. L., mikor példákon mutatja be művészetpszichológiai elméletét, a francia irodalomhoz, ahol az ösztönös francia formakészség miatt egységesebb típusokat kap.

M. L. elmélete szerint tehát Balzac a közvetett, sőt kretschmerileg még robusztus külsejében is cyclothym típus, akinél mű és élmény teljes harmóniában áll a közvetlen érzékelés és kifejezés jegyében. Swedenborg örültséggel határos szeráfizmusán keresztül próbálja még a megfoghatatlant is megragadni, mert Balzac az egész világot felhabzsolja és kifejezi (Comédie humaine). M. L. azonban típusa kedvéért túlságosan tisztának látja Balzac naturalizmusát. Igaz, monomániás főhőseit leleményesen illeszti be az extravertált pszichológiai típusba, mondván, hogy a monomániás az örültek között a legjobban kifelé és egy irányban rögződött típus, de elfelejti, hogy Balzac meséi és alakjai sokszor valószerűtlenül romantikusok, s gyakran a világot csak felületében látja olyannak, amilyen. (Illusions perdues, Splendeur et misère des courtisanes.)

Flaubert már bonyolultabb eset. M. L. problémakereső egyéniségének azonban ez a bonyolultság felel meg a legjobban. Flaubert szerte az az eset, amikor egy közvetett típusú alkotó az aszkézisig menő önmegtagadással alkot közvetlen jellegű műveket, aki szenved hogy alkosson. Ez magyarázza Flaubert sokat emlegetett kettősségét.

Proust megint tiszta típus. Élménye a teljesen zárt világ s a külvilágot is csak a zárt énen át az idő kategóriájában tudja percipálni. Érdekesen magyarázza, hogy Proust nem sznob, mint mondani szokták, ő az arisztokráciába azért menekül, mert az arisztokrácia az a társadalmi osztály, mely létezésében legyőzte az időt. Tehát Proust szellemileg arisztokrata.¹

Kevésbé kielégítő Victor Hugo interpretálása. Itt az élet és a mű ellenmondásait kellett tipológiailag megmagyarázni, mihez még a közvetlen forrák és a romantikus tartalom ellentéte járul.

Először is vitatható az az ellentét, hogy míg V. Hugo *halhatatlan*, Flaubert *el*, és hogy Hugo írásai Flaubert-ral ellentétben „kezdenek hidegen hatni”. M. L. tudja a legjobban, hogy az alkotásoknak is megvan a maguk utóélete és Flaubert népszerűsége sajtószerű módon éppen mostanában ért el a franciák között hanyatlási korszakához, Maupassanttal együtt, amíg Victor Hugo tartja korábbi, bár lényegesen letokozott olvasottságát.

V. Hugo ellenmondásainak feloldására Jungot idézi a szerző, aki szerint extra- és intravertáltság nem egymást kizáró élménylehetőségek, hanem a világgal szemben való magatartásnak egymással fordított arányban álló változatai. Amikor a lélek tudatos funkciói extravertált jellegűek, akkor az introvertált funkciók mélyen a lélek alatt és primitívebb formában húzódnak meg. Ez magyarázza az írónál gyakori típusváltást. (Ez a fenntartás azonban megengedja kissé hűtünk a típusok létezésében.)

V. Hugo e szerint közvetett típusú alkotó, aki azonban közvetlen élményadottságokra épít, s ezért politikában romantikus, időszerűtlen, költészetében tapasztalatokra épít (spiritiszta kísérletei is erre vallanak). Brunetière szerint: V. H. „sympathise avec la nature et fraternise avec l'infini”. A közvetett alkotó típusnak jellemzett V. Hugo roppant formakészségtől pedig M. L. megtagadja a *formaművészet* jellegét és pusztán verbálisnak tekinti, hogy kiszabaduljon az ellenmondás csapdájából.

¹ M. L. idézetei mind a magyar nyelvre fordított első kötetekből valók. Sokat veszített azzal, hogy az utolsó kötetet, a Temps retrouvé-t nem használta fel essayjéhez!

Lehet, hogy kissé hűtlenül adom vissza M. L. gondolatmenetét, de aki a költő opusát ismeri, nem ismerheti el, hogy V. Hugo egykönnyen redukálható az introvertált költő-művészek kategóriájának sémájára. Így hajlandók vagyunk azt hinni, hogy Mátrai László pszichológiai elemzése kielégítő eredményre csak a tiszta típusoknál tud vezetni. En pl. V. Hugóban mindig az apokaliptikus méretű fantázia mellett a kis-méretű realizmus és a kerek chanson-forma Petőfi-szerű nagy művészt is érzem, ami — ha tetszik — éppen cyclothym alkotó készségre vall. Váltásról itt nem lehet szó, mert ezek a formák nála egyidejűek. A politikai hajlékonyságból pedig nehéz volna bármit is következtetni: ezeken a változásokon minden jelesebb francia író átment ebben a korban (Chateaubriand, Lamartine és mások). A költők mindig rossz politikusok voltak és lesznek.²

De hogy ily hosszú ideig foglalkoztunk M. L. könyvével, bizonyítja, milyen hasznosnak és mélyenszántónak éreztük. Filozófusoktól, akik szeretnek a formális problémákba menekülni, ritkán kapunk ilyen konkrét, a lelki világ bonyolult valóságába vezető tanulságokat.

Eckhardt Sándor.

Ladislav Mátrai: *Vie et oeuvre.*

Dans cet ouvrage, l'auteur cherche à établir un rapport intime entre les théories les plus récentes de la psychologie et la création artistique, en partant de la notion du „vécu“. Selon lui le „vécu“, qui désigne le processus intérieur au sens bergsonien, constitue toujours une oeuvre d'art, puisque tout événement intérieur de l'homme représente un cas typique, valable pour tous. Mais L. M. ne réserve ce mot qu'aux processus intérieurs où l'homme prend part avec toutes ses facultés (cf. la notion de la vie intense chez Bergson qui, d'ailleurs, n'est pas citée par l'auteur). Lorsque l'équilibre de ces facultés atteint son maximum chez l'artiste de génie, l'oeuvre d'art tend à se séparer du créateur pour continuer à mener une existence en dehors de l'artiste.

Ensuite L. M. dresse l'inventaire des récentes théories typologiques pour ramener toutes les séries de Binet, de Freud, de Kretschmer etc. à deux types généraux qu'il appelle médiats et immédiats. Balzac, assimilant avidement le monde extérieur, serait le type le plus pur de la dernière série; Proust, vivant dans son monde fermé, est, au contraire, le cas le plus frappant de l'assimilation se tournant vers le dedans. Flaubert, ascète de l'art, a réalisé la gageure d'écrire des oeuvres extériorisées, alors que toute sa constitution le poussait vers la concentration. L'analyse de l'auteur nous semble moins réussie dans le cas de Victor Hugo où, pour expliquer les contradictions de l'oeuvre et de l'homme, il est obligé de reconnaître que les deux types d'oeuvres d'art peuvent coexister dans la production du même génie. Au surplus, il méconnaît la force de vitalité de l'art de ce génie, non sans reprendre la vieille accusation de „verbalisme“, si injustement appliquée à l'ensemble de l'oeuvre hugolienne.

Al. Eckhardt.

² Itt emlitem meg, hogy a francia idézetekben tömérdek sajtóhiba nehezíti meg a megértést. Olykor egész szavak kimaradtak.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Andreas Rumpf: *Antonia Augusta.* (Abhandlungen d. Preuss. Akad. d. Wiss. Jg. 1941. Philos.-hist. Kl. Nr. 5.) Berlin, 1941. 2°, 36 l. + 4 tábla.

A kézikönyvekből és régiségtankönyvekből jól ismert „Ludovisi Herá”-nak nevezett márványarckép újból foglalkoztatja a régészeket. Mint ahogyan ismertté válásának 400 esztendeje alatt néhányszor megesezt vele, most is hosszabb idő múlt el azóta, hogy népszerűsége alászállott, s már kézikönyvekben sem szerepel a képe. Kezdetben Polykletos művének tartották, majd egy Kr. e. IV. századi ismeretlen művész alkotásának, később szobrászati stíluselemek alapján Claudius-korabeli műnek. Azonosítása is sok állomást ért meg: először (XVI. sz. első fele) Sabina császárnőnek, Hadrianus feleségének tartották, 1556-ban már csak egy szabin nőnek, 1633-ban Iuliának. Junónak minden megokolás nélkül Winckelmann nevezte el, aki szépségét felfedezte. Winckelmann óta szerepel mint Ludovisi Juno vagy Hera. A német újhumanizmus csak a magasztalás hangján tudott megemlékezni róla. Goethe szerint „keine Worte geben eine Ahnung davon. Es ist wie ein Gesang Homers”. Schiller ezeket írja: „Es ist weder Anmut noch ist es Würde, was aus dem herrlichen Antlitz einer Juno Ludovisi zu uns spricht; es ist keines von Beiden, weil es Beides zugleich ist. Indem der weibliche Gott unsere Anbetung heischt, entzündet das gottgleiche Weib unsere Liebe; aber indem wir uns der himmlischen Höltseligkeit aufgelöst hingeben, schreckt die himmlische Selbstgenügsamkeit uns zurück.” Humboldt Vilmos szonettet írt róla.

A lelkesedés azonban elviharzott körülötte, s Winter—Michaelis—Wolters művészettörténete (I. 1923, 498. l.) a nélkül, hogy a képét közölne, egy Kr. e. IV. századból származó minta után alkotott idealizált arcképnek mondja, amely a császári ház egyik nőtagját, valószínűleg Drusillát, Gaius császár testvérét, ábrázolja, akit halála után (Kr. u. 38.) Panthea néven tiszteltek. A tudományos megállapítások tehát eddig jutottak el: a Ludovisi Hera a császári családhoz tartozó istenné emelt nőnek eszményített Claudius-korabeli képmása.

Rumpf ebben a tanulmányában nem foglalkozik azzal a kérdéssel, milyen a viszony a Ludovisi Hera és a klasszikus görög szobrászat között. Pusztán csak a szobor azonosítása foglalkoztatja, mégpedig három külső ismertetőjel: a fejék, az alatta levő csomóra kötött gyapjúszalag és a hajviselet alapján.

A hajviselet és a fejék Claudius korára utal, tehát csak a harmadik ismertetőjelet kell részletesebben megvizsgálnia. Ezért összeállítja és elemzi azokat az emlékeket, amelyeken az ábrázolt személyek csomóra kötött gyapjúszalagot viselnek, s 14 emlék alapján a következő megállapításokra jut.

A fejen viselt csomóra kötött gyapjúszalag az emlékeken sohasem fordul elő istennő jelvényeként, hanem különleges római papnői jelvény, a *tutulus*. Viszont nem illetett meg minden papnőt, erre mutat a jelvény viszonylagos ritkasága, hanem elsősorban a császári családból származó papnőket, akik valamely *Divus* papnői voltak. Hogy a Ludovisi Hera császári családból származó nőt ábrázol, bizonyítja az emlékek háromszoros életnagyságú mérete; hogy tutulust hord, azt bizonyítja, hogy csak valamelyik *Sacerdos Divi Augusti* lehet. Csak két személyről lehet e tekintetben szó: Liviáról, Augustus feleségéről, vagy Antonia minorról, Drusus feleségéről, Claudius anyjáról. Mivel az arckép erősen idealizált, a kérdést nem lehet első látásra eldönteni. S bár

a művész nem akarhatott egyes egyéni vonásokat ábrázolni, jellemképre mindenesetre törekedhetett. Ebben az esetben azonban a Ludovisi Hera olimpusi nyugalma egyáltalában nem illik Liviára, akit Suetonius *Ulixes stolatus* nak nevezett.

Az *Antonia minor*-ral való azonosítás ellen szólna első tekintetre az, hogy nem lehet hű képmást várni. Különbözik is Antonia, amikor a *Sacerdos Divi Augusti* tisztét átvette, már 65 éves volt, a szobor feje pedig fiatal, bár anyai megjelenésű alakot ábrázol. Drusilláról, akire egyesek gondolnak, nem lehet szó, az 21 éves korában halt meg, legfeljebb arról, hogy az alak mérete inkább elhúnyt, mint élő személyre utal. Viszont Claudius képmásai éppen nem mutatnak eszményítésre, tehát ebben a korban teljesen eszményített alkotásra mégsem lehet számítani. A szobrász is valószínűleg régebbi portrét keresett, mikor az akkoriban elhúnyt koros hölgyet ábrázolni akarta. Ilyen régebbi ábrázolásokat keres a szerző is, és megtalálja őket az *ara pacis*-on és a Claudius-korabeli pénzeken.

Az *ara pacis* domborművének eszményített fiatal Antoniaja teljesen megegyezik a Ludovisi Hera fejével: ugyanaz a homlok, ugyanazok a mélyen fekvő szemek, a kicsiny, erőlyes áll, az ajkak vonala és a szájszögletek is mind megegyeznek, még a fül felső részét eltakaró hajnak a hullámai is ugyanazok. És ugyanez az Antonia viseli Claudius pénzein a SACERDOS DIVI AUGUSTI feliratot. A pénzeken jól látható még a kissé lehajló orrhegy is, amelyet a sérült szobron egykor önkéntelenül is helyesen egészítettek ki.

Bizonyára Claudius volt az, aki a művésznek a megbízást adta, hogy elhúnyt anyját eszményített formában megörökítse. Ez az eszményítés sikerült is, mert késő nemzedékek mint istennőre tekintettek fel rá, bár sohasem lett *Diva*. Amikor a XVIII. és XIX. sz. költői csak a csodálat hangján tudtak megemlékezni e fejről, akkor teljesen megértették, mit akart az ismeretlen művész. Mert olyan nőt ábrázolt, akire még Suetonius és Tacitus sem tudtak semmi lealacsonyítót mondani, s akinek bája és erényessége még 100 év múlva is megkülönböztetésül szolgált nánjével, Antonia maior-ral szemben.

A szerző alapos elemzésével és gazdag bizonyító anyagával teljesen meggyőzhet mindenkit állításának valószínűségéről. Megállapítása mindenesetre sokkal jobban megokolt, mint az eddigi azonosítások voltak.

vitéz Györkösy Alajos.

Auf Grund reichen Materials und mit folgerichtiger Beweisführung macht Verf. glaubhaft, dass im Kolossal Kopf der sogenannten Hera Ludovisi die Mutter des Kaisers Claudius idealisiert ist. Jedenfalls ist die neue Bestimmung viel fester und einwandfreier begründet, als alle bisherigen.

vitéz A. Györkösy.

Magyarországi vonatkozású újjörög kéziratok a bukaresti akadémiakönyvtárában.

Nestor Camariano könyve: „Catalogul manuscriselor grecești. Tomul II., București, 1940.” folytatja Constantin Litzica munkáját (Catalogul manuscriselor grecești, București 1909). Első részében újra kiadja C. Litzica összeállítását azokról a kéziratokról, melyek 1909 és 1912 közt kerültek a fenti könyvtárba (831–930. sz. alatt), majd közli az 1912 után nyílt gyarapodást (931–1066. sz. a.). A katalogust hasznos név-

mutató fejezi be. A görög szöveget a szükséghez képest román fordítás kíséri.

A Litzica-féle gyűjteményben liturgikus könyveket, egyházi énekeket, prédikációkat, fordításokat (ógörögből, latinból, törökből), nyelvtankönyveket — köztük egy „Grammatica italo-greacă modernă”-t —, továbbá az 1821-es szabadságharcra vonatkozó verses és prózai feljegyzéseket találunk.

A második rész — Camariano saját összeállítása — egyházi, történelmi, jogi, orvosi vonatkozású kéziratokat, fordításokat, kéziratoss tan-könyveket és végül különféle vegyestartalmú iratokat foglal magában. Ezek közül kiemeljük az alábbi magyar vonatkozású kéziratokat.

972. sz. Ἱστορία τῆς Δακίας δηλ Βλαχίας Μολδαυίας καὶ Τρανσυλ-βανίας, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἀρχόντος σερδάρη Θεοδώρου Φωτεινοῦ τοῦ ἐκ Χίου 1795. (= Dácia vagyis Vláchia, Moldva és Erdély története...).

974. sz. (95) Az 1683. szept 17-én kelt kéziratban előfordul Buda neve.

975. sz.. A szebeni görög kereskedelmi kompánia kódexe: „Βηληνον ηπομηματοισμού μνημονεβον τα εν το εμο κρητηρῳ πριχθεντα ονομαζωμενον κωνδηκας” 1639—1777). A kódex egy részét Πάθος Ἰωάννου írta 1652-ben. Nevezett 1655—56-ban a kompánia elnöke volt u. e. kézirat tanúsága szerint.

976. sz. (XVIII—XIX. század). Tartalmazza a megelőző kódex másolatát és annak folytatását 1848-ig. Részei a következők:

I. F. 12r—13v „Πρόλογος τῆς πορεύσης βίβλου διασαφίζων πρὸς πάντας, πῶς καὶ διατὶ ἔγινεν” (= A jelen könyv előszava, mely mindenki előtt feltárja, hogyan és miért jött létre).

II. F. 18r—25r „Πίναξ σὺν Θεῷ τοῦ πρώτου βιβλίου, ὅπερ ὑποφαίνει κατὰ ἀλφάβητον τὰ ὀνόματα τῶν, προεστώτων, τῶν τε πολγάρων, καὶ καπετανέων, καὶ χαρτζάρων, καὶ πνευματικῶν ἐφημερίων τῶν χρηματισάντων ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Κομπανίᾳ τῶν πραγματευτῶν ῥωσιῶν τοῦ Σιμπινίου ἀπ’ ὁρῆς, ἕως τὴν σήμερον” (= Isten segítségével az első könyv tartalommutatója, mely ábécé sorrendben adja a mi társaságunkban: a szebeni görög kereskedők kompániájában kezdettől fogva a mai napig a vezetők, a polgárok [πολγάρων!] a kapitányok, a harácsosok [= adószedők] és a plébánosok neveit).

III. F. 26r—57v „Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ κώδικος ὅπερ μνημονεύει ἀραδικῶς οὓς ἀρχηγέτας καὶ προεστούς, τοὺς τε ὡμοσμένους πολγάρους, καὶ καπιτάνους, καὶ χαρτζάρους, καὶ τοὺς πνευματικούς ἐφημερίους, ὅποῦ ἐστάθησαν εἰς τὴν ἡμετέραν Κομπανίαν” (= Isten segítségével a kódex első könyvének kezdete, amely felsorolja a főnököket és vezetőket, az esküdt polgárokat [πολγάρους!], a kapitányokat, a harácsosokat és a plébánosokat, akik a mi kompániánkban működtek).

IV. F. 58r—60v „Πρόλογος δεύτερος τῆς βίβλου, πρὸς τοὺς ἡμῶν γνωρίμοις, ἀδελφοὺς τε καὶ συνεμπόρους, παρὰ τοῦ συγγραφέως προσφω-νομένου” (= A szerző második előszava ismerőseinkhez, testvéreinkhez és kereskedőtársainkhoz).

V. F. 66—68r „Πίναξ τοῦ δευτέρου βιβλίου, ἐν ᾧ ἐκτίθενται μὲ συν-τομίαν, κατὰ τάξιν καὶ κολουθίαν τῶν προσεχῶς σημειωμένων κεφαλαίων, ὅλα τὰ ζητήματα καὶ δεσμάτα, ἥτοι δικαίωματα καὶ νομοθεσίαις τῶν τιμίων πραγματευτῶν τῆς Κομπανίας τοῦ Σιμπινίου” (= A második könyv tar-talomjegyzéke, mely röviden magában foglalja, — a következő fejezetek sorrendjében —, a szebeni kompánia tisztviselőinek összes kér-déseit, kötelezettségeit vagyis jogait és törvényeit).

VI. F. 74r—131r „Ἀρχὴ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ κώδικος, ὅπερ διαλαμβάνει τινὰ ἀναγκαῖα δικαίωματα καὶ νομοθεσίας τῶν πραγματευτῶν,

ὅπου πρέπει νὰ τὰ φυλάττωμεν ἀπαρallάκτως ἐν τῷ μέσῳ μας, διὰ σύστασιν καὶ εὐταξίαν τῆς Κομπανίας, μιμούμενοι τοῖς νόμοις καὶ τὴν συνῆθειαν τῆς τῆς ταύτης" (= A kódex második könyvének kezdete. A könyv magában foglalja a kezeskedők szükséges jogait és törvényeit, melyeket pontosan meg kell tartanunk a Kompania fenntartása és jó rendje érdekében, utánozva ennek az országnak törvényeit és szokását).

VII. F. 150r—152v „Πίναξ οὐ τρίτου βιβλίου. ἐν ᾧ καταλέγονται, ὅχι ἀραδικῶς, ἀλλ' ὡς ἔτυχε. τὰ παρ' ἡμῖν(!) πραχθέντα ἀξιόλογα ὑπομνήματα. ὅσα συνέβησαν ἀναμέσον τῶν ἡμετέρων πραγματευτῶν τῆς Κομπανίας τοῦ Σιμπι-νίου" (= A harmadik könyv tartalomjegyzéke, amely magában foglalja — nem sorban, hanem rendszertelenül — a szebeni kompániához tartozó kereskedőink közt létesült fontos iratokat).

VIII. F. 156r—122v „Ἀρχὴ τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ κώδικος, ὅπερ διαλαμβάνει μερικὰ ὑπομνήματα χρήσιμα, τὰ παρ' ἡμῖν(!) συμβάντα ἀξία μνήμης καὶ πραχθέντα κατὰ καιροῦς, διὰ χάριν καὶ ὑφέλειαν τῶν φιλομαθῶν ἀναγνωστῶν(!), τῶν τὰ τοιαῦτα προθύμως ἐπιγινῶναι ποθοῦντων(!), καὶ πρὸς ἀλλήλους μνημονευόντων" (= A kódex harmadik könyvének kezdete, mely magában foglal egyes hasznos emlékiratokat, különböző időkben történt említésre méltó eseményeket, a tanulni akaró olvasók kedvéért és hasznára, akik azokat megismerni és másokkal is közölni óhajtják).

Ugyanebben a kódexben megvan még a kompánia könyvtárának katalogusa és a társaság pecsétjének a leírása (F. 137r). Erről a kódexről N. Jorga is megemlékezik (Studii și documente, vol. XII, București 1906, p. V—XV.).

977. sz. Az 1705 és 1814 közti évekből származó jegyzőkönyvek a szebeni görög telepesek kompániai és egyházközségi ügyeiről.

978. sz. A szebeni görög kompánia pereit tartalmazó kódex (1723—1786).

979. sz. „Πρωτόκωλον τῶν κρίσεων 1730—1764." (= Az ítéletek jegyzőkönyve). A kódex a szebeni kompánia, mint ítélkező hatóság hivatalos iratait tartalmazza.

980. sz. „Πρωτόκωλον διὰ τὸ πόρτζιο ὅπου ρίχνομεν κάθε χρόνον 1731—1761." A szebeni görög kompánia adókönyve.

981. sz. A szebeni görög kompánia kódex-c különbözőféle számadásokkal (1825—1834). A fedelén ez áll: „Protocoll unter der Führung des H. Stan. St. Poppovits 1825 No 8."

988. sz. Különbféle iratokat tartalmaz, köztük néhány brassói eredetű kéziratot is (17, 18).

1053. és 1054. sz. Γιαννῆς Δημητρίου mehádiai görög kereskedő számadásai (1759—1769).

1055. és 1056. sz. Μανικῆς Σαφράνος nagyszebeni görög kereskedő számadásai (1770—1795). Camariano felsorolja azokat a városokat, melyekkel a fenti kereskedő üzleti kapcsolatban állott. Ezek: Bécs, Halle, Pest, Zimony, Velence, Konstantinápoly, Szmyrna, Szeresz, Bukarest, Brassó.

A felsorolt adatok eléggé bizonyítják a könyv fontosságát azok számára, akik a magyarországi görög telepesek történetét kutatják.

Horváth Endre.

Τὸ πολύτιμο καὶ ἀξιέπαινο βιβλίον τοῦ κ. Nestor Camariano (Catalogul manuscriselor grecești, București 1940) περιέχει πολλὰ στοιχεία σχετιζόμενα μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων ἐποίκων τῆς Οὐγγαρίας. Ὁ ἱστορικός τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς ὀφείλει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ διατηροῦνται — σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογον τοῦ κ. Ν. C. — σὶ τὴ βιβλιοθήκην τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

Ἀνδρέας Χόρβατ.

Magyarországi görögök kapcsolata a görög nemzeti mozgalmakkal.

I. K. Vaszdravelisz „A macedónok szerepe a függetlenségért vívott küzdelmekben 1796-tól 1832-ig” c. az athéni akadémiától jutalomdíjjal kitüntetett munkájának (I. K. Βασδραβέλλης: Οι Μακεδόνες εις τούς υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας 1796—1832, Θεσσαλονίκη, 1940, 1°+297) első részében a Πήγας Βελεστινλής mozgalmát (XVIII. sz. végén) támogató, főleg szíatisztai és kasztóriai származású macedón görög patriótákat jellemzi. A továbbiakban az 1821-es nagy felszabadító háború macedón-görög hősei sorakoznak fel: Γεωργάκης Όλύμπιος (a román történelem „Jordaki”-ja), Γιάννης Φαρμάκης, Ή Δ. Παπάς, Καριτάσιος, Γάτσιος, Διαμαντής, Ζαφειράκης, Κασομούλης Σάλας és a nagyműveltségű Γεώργιος Λασσώνης.

Az újabbkori görögség történetének kutatói számára igen értékes munka függeléke a veriai (Macedónia) török bíróság 37 — görög vonatkozású — íratát tartalmazza fordításban. A magyar olvasó szempontjából különös érdekességgel bírnak a könyv magyar vonatkozásai. Szerző az előszóban és a bevezetésben is hangsúlyozza a magyarországi telepések szerepét a nemzeti mozgalmakban és névleg felsorolja a nevezetesebb családokat.

Vaszdravelisz könyvében néhány értékes magyarországi vonatkozású adatot találunk.

1. A fentemlített Rigász Velesztinlisz Bécsből mint központból igyekezett a felszabadító háború eszméjének megnyerni a diaszpóra görögségét kiadványok segítségével. Híres, lázadásra buzdító proklamációját (Bécs, 1797), mely magában foglalta a Marseillaise-t utánzó „Θούριος” címen ismert indulóját is, eszméitársai terjesztették a görög-lakta helyeken. Később az osztrák hatóságok — mint ismeretes — Rigászt és társait elfogták, kiszolgáltatták a törököknek s Belgrád török parancsnoka 1798. június 24-én a Nebojsza toronyban lefejeztette őket, holttestüket pedig a Szávába dobatta. A kivégzettek közt volt az ifjú Theohárisz Turundziász is. — Szerzőnk közli az osztrák rendőrség rávonatkozó alábbi vallási jegyzőkönyvét:

„Turundziász Theohárisz, György fia, 22 éves, a macedóniai Sziátisztában született, nőtlen görög kereskedő. Bevallja hogy ismerte Rigász szándékát és hogy tőle 3 térképet és 50 képet kapott, melyeket Zimonyban lakó testvéreinek küldött el. Szakelláriosztól átvette lemosolás céljából a lázító éneket, ezt énekelte Karakászis és Panajótisz orvostanhallgatókkal és valamennyien együtt kifejezték azt a kívánságukat, hogy a török iga alól való felszabadulással visszaadják Görögországnak a függetlenségét. Márciusban Zimonyban is énekelte ezt a dalt, testvére és más kereskedők társaságában. Pesten is terjesztette a lázító nyomtatványt, a Leter kávéházban pedig beszédet tartott a proklamációról és észrevette, hogy a görögök nagyrésze már tudott róla.” (25. l.)

2. Mikor az 1821-ben meginduló felszabadító háború első évében (szept. 22-én) az oláhországi Szeke kolostorban Γεώργιος Όλύμπιος (= Jordaki) társaival együtt hősi halált halt, az esemény híre eljutott a Munkács várában raboskodó Ipszilandi Sándor és a vele együtt bezárt Lásznisz György fülébe is. Talán az utóbbi tollából származik az athéni parlamenti könyvtárban őrzött, Munkács várában megírt, görög vers, melyet szerző egész terjedelmében közzé tesz (63—64. l.). Az 51 versus politicusból álló panaszos versezet bevezető sorait a bennük előforduló Munkács neve miatt idézzük:

„Hallottátok, mi történt Szeke kolostorban; ahol halálraégett Jorgákisz kapitány? Oh! legkedvesebb barátom, vitéz Jorgákiszom,

mikor meghallottam, én a te szerencsétlen barátod, aki bezárva élek Munkácson, a fájdalom villámcsapása áthasította szívemet; sírnak, gyászolnak szemeim, sír szülőfölded is az Olympus erdeivel és hús forrásaival..."

3. A fentemlített Γεωργιος Λασσάνης (szül. 1793-ban a macedóniai Kozányi görög városban, Haris Pál szülőházájában) egy darabig Pesten dolgozott apósának Νικόλαος Τακιατζής-nak üzletében, később Odeszszába került, Ipszilandi Sándor benső munkatársa lett s részt vett annak szabadságmozgalmában. A mozgalom leverése után Ipszilandi, mint ismeretes (V. ö. Novák József, A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor, Budapest, „Patria” 1912. 42. l.), 1821. június 26-án a vöröstoronyi szoroson át Erdélybe menekül. Néhány társa követi, köztük Lásznisz is. Aradon is átutaznak. Itt adja ki a vezér utolsó napiparancsát, melyben Karaviász nevű görög tisztjét kapitányi rangjától megfosztja s őt csapatával együtt a szent ügy árulójának nevezi. Aradról Munkács várába kerül társaival együtt. Ide internálja őket az osztrák kormány a politikai menekültekre vonatkozó — Ausztria és Törökország közt érvényben levő — szerződés következtében.

Vaszdravelisz az athéni parlamenti könyvtár kézirataiból egy görög verset közöl, melyet Lásznisz Munkács várában írt. Címe:

Ἡ Φυλακή, A börtön.

Idézzük első sorait:

„Oh csupafej szörnyeteg! Szörnyeteg szív nélkül,
emberséges, nemes érzelem nélkül!
Embertelen, leketlen, álnok politika!
Mit értél el azzal, hogy engem idezártál?
Gondolod, hogy ezzel megmentetted a barbárok életét?
Téves a számításod. Ámbár ezt a
kart a láncok akadályozzák, hogy vérüket ontsa,
van a törvényes rendnek számtalan
más tisztelője, hogy a lödöt megtisztítsák
aljas lényüktől s vezérré tegyék az isteni Törvényt..." (273. l.)
Horváth Endre.

•
‘Ο κ. Ἰ. Κ. Βαστραβέλλης εἶναι ἄξιος τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν Ἑλλήνων, μὰ καὶ τῶν ἐλληνιστῶν γιὰ τὸ εὐσυνείδητο καὶ ὠφελιμώτατο ἔργο του. πού ἐπιγράφεται „Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας”. Ἐμεῖς σημειώνομε ἐδῶ μερικὰ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου, πού ἀναφέρονται στὴν Οὐγγαρία: 1. Τῇ δράσει τοῦ Θεοχάρη Γεωργίου Τουρουντζία γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρήγα μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ἐποίκων τῆς Οὐγγαρίας. (σ. 25) 2. Στίχους τοῦ Γ. Λασσάνη ὀφιερωμένους στὴ μνήμη τοῦ „καπιτάν Γεωργάκη” (σ. 63), καὶ ἄλλους στίχους μὲ τίτλο „Ἡ Φυλακή”, πού δείχνουν τὸν ἀθραυστο πατριωτισμὸ τοῦ μεγάλου Κοζανίτη (σ. 237) Καὶ τὰ δύο ποιήματα ἔφιναν μέσα στὸ Μункács τῆς Οὐγγαρίας, ὅπου ἦταν φυλακισμένος ὁ Ἄ. Ὑψηλάντης μαζί μὲ τοὺς φίλους του. Ἀνδρέας Χόρβατ.

A német igeidők vitája.

A modern nyelvtanítás olyan elméleti kérdéseket is fölvet, amelyeknek a megoldása a teoretikusok körében élénk vitákat eredményezhet. A nyelvbúvárlat és a gyakorlati nyelvtanítás érdekei gyakran két-felé ágaznak, mivel a nyelvtanító célja az, hogy minél könnyebben és maradandóbban megtanítsa az idegen nyelv gondolkodási formáit, amelyeknek felismerésére és rendszerbe foglalására azonban a teoretikus

hivatott. Vannak mégis bizonyos hagyományok, amelyekhez nem akar nyúlni senki, holott teljesen tisztában van vele, hogy sem a mai nyelv-állapotnak nem felelnek meg, sem annak a nézőpontnak, amelyből a mai nyelvész a nyelvi formákat szemléli. Ilyen hagyomány pl. a német nyelvtanban az igeidők nevei, főleg a latin nevek. A német nyelvtanok a mai napig megtartották a régi latin nyelvtanokból átvett elnevezéseket, holott már a XV. sz.-ban akadt nyelvtaníró, aki rámutatott arra, hogy a német multidőformák időjelentése lényegesen eltér a latinokétól, illetve használatuk körei csak részben fedik egymást, egyébként eltolódnak.¹ Ebből kitűnik, hogy a német nyelvtanokban használt latin elnevezések már évszázadok óta helytelenek, vagyis, hogy a nyelvállapot az igeidőknek már századokkal ezelőtt más elnevezéseket kívánt volna. Szerzőnk azonban nem sokat törte a fejét, hogy a német igeidők funkcióinak megfelelőbb neveket próbáljon kitalálni, sem ő, sem az utána következő nyelvtanírók. Többen lefordították a latin neveket németre, s ezeket használták nyelvtanaikban; ezek a fordítások sokban eltértek egymástól és a latin eredetitől is. Később kiki a saját szempontja szerint nevezte meg a formákat: egyik a latinhoz ragaszkodott, más engedményeket tett a német nyelvről, illetve inkább a német igeidők időjelentéstartalmát próbálta megnevezni, más ismét tisztán a formát nézte és számot adott neki (pl. 1., 2., 3. mult, 1., 2. jövő). Ilyen módon aztán a német igeidők neveinek a száma mintegy 34-re szaporodott, ami elég tekintélyes, ha meggondoljuk, hogy csak 6 igeidőt mutatnak be a gyakorlati nyelvtanok. A legnagyobb baj, t. i. a tanításban, nem az, hogy egy időalagnak 5–6 neve is van, hanem inkább az, hogy egy név a különböző nyelvtanok szerint különböző időkre illik (pl. Vergangenheit egyiknél: ich las, másiknál ich habe gelesen). A gyakorlati érdekek azt kívánják, hogy a nyelvészek egységes elnevezéseket állapítsanak meg a tankönyvek számára.

Ez aztán nehéz feladat, s a nehézségekre csak akkor jön rá az ember, mikor már benne van a polémiaiban. Mert hiszen a hibát meg látni könnyű, sokan látták is, mégis századokon keresztül ragaszkodtak a hagyományos elnevezésekhez. Most aztán alig egy esztendővel ezelőtt szőnyegre került az eddig nem nagyon bolygatott kérdés. A müncheni Német Akadémia kiadásában megjelenő, a gyakorlati tanítás kérdéseivel foglalkozó „Deutschunterricht im Ausland“ (1940. nov.–dec.) című folyóiratban megjelent cikkemben sorra vettem a használatos elnevezéseket és kimutattam, hogy a legtöbbjük nem azt nevezi meg, amit kellene, s ezért megtéveszti a használót. Kifejtettem, hogy meg kellene vizsgálnunk az igeidőalakok funkcióját és olyan neveket kellene kitalálnunk, amelyek ezekre a funkciókra rámutatnak, minek az volna a gyakorlati jelentősége, hogy a német nyelvet tanuló megértené a helyesen megnevezett időalagnak a nevéből annak jelentéstartalmát, és így bizonyos támpontot találna az igeidők használatára nézve. Különösen fontos volna ez olyanoknak, akik a németet mint idegen nyelvet tanulják, s akiknek az anyanyelvében más az időszemlélet (pl. a magyarok, a finnek, a szlávok). De a német diákra nézve is haszonnal járna. Képzeljük el csak, mit mond az „imperfectum“ szó az olyan német tanuló-nak, aki sohasem tanul latinul; aki pedig tanul latinul és megérti a szó jelentését, azt ez a név, ha a német igeidőre alkalmazzák, valósággal megzavarja. Rahn Fritz hozzászólásában (megjelent: Das Reich 1941.

¹ Bizonyos Henricus nevű ember; művét, a Tractatulum 1451-ben írta. L. Jellinek: Gesch. d. neuhochdt. Grammatik I. 34.

márc. 16) rámutat arra, hogy évente a német gyermekek százezreinek kell eligazodniuk a német nyelvtan labirintusaiban, és számtalan felnőtt esik kétségbe a német nyelv nehézségei miatt, ha tovább akarja képezni stílusát. Rahn cikke az olvasók körében élénk visszhangra talált, számos levél sürgette az igeidők nevének reformját. Több hozzászólás érkezett a „Deutschunterricht im Ausland“ szerkesztőségéhez is, s ezeknek egy része az említett lapban megjelent (1941. máj.—jún.-i és a következő számokban Schmidt-Voigt Henriktől, Rahn Fritztől, Pfeleiderer Wolfgangtól, Weisberger Leótól, Stüben Wernertől és Gierach Erich-től). Ezek a hozzászólások mind megegyeznek abban, hogy szükséges és hasznos lenne alapos revízió alá venni a nyelvtani elnevezéseket és meg kellene állapodni valamilyen, az eddigieknél használhatóbb nevekben. Kiindulópont lenne a mai nyelvhasználat, és pedig a műveit köznyelv, viszont a nyelvjárásokra nem lehet figyelemmel lenni. Hogy az igeidők neveit a tanításban szabályozza, a müncheni Német Akadémia 1941. augusztus 13—14-re tanácskozást hívott egybe, melynek résztvevői az akadémia Goethe-intézete módszertani bizottságának tagjai voltak, s rajtuk kívül egy meghívott előadó, e sorok írója, aki a hozzászólások összegezésével volt megbízva. Az ankét két zárt ülést tartott és egy nyílt ülést, ahol az akadémia külföldi nyelvtanfolyamainak lektorai 6 különböző európai nyelv igeidőrendszerét mutatták be és összehasonlították a német nyelvével, rámutatva egyszersmind arra, ami a német nyelvet tanuló külföldi számára a legtöbb nehézséget okozza. Az előadók csakis indogermán nyelvekkel foglalkoztak. Kár, hogy az összehasonlításból kimaradtak más európai nyelvek, pl. a finn, a magyar, a török, holott általános nyelvélektani és nyelvbölcséleti szempontból érdekes lett volna ezek időrendszereit is megismertetni.

Ugyanis akármennyire önmagából is kell kiindulnia minden nyelvnek, mikor nyelvtanát megalkotja, bizonyos általános érvényű kategóriák nem hagyhatók figyelmen kívül. Hogy az időt magát háromféle fokozatban szemléljük, mint multat, jelent és jövőt, azon nem változtat az a körülmény, hogy pl. a mult cselekvést egyszerű vagy összetett igealakokkal fejezi-e ki a nyelv, sőt még az sem, ha pl. valamely nyelvben nincs a jövő idő kitejezésére igealak, csak határozószó. Bizonyos igealakok szinte a szemünk láttára, történeti időben alakultak ki, mert a nyelv szükségüket érezte, mint pl. a német jövő-időalak, az infinitivus a *werden* segédigével. Több európai nyelvben feledésbe mentek némely egyszerű mult-alakok és összetett alakok léptek a helyükbe, átvévén azoknak szinte minden funkcióját. Így tűnik el szemünk láttára a francia *passé défini*, aztán a német egyszerű praeteritum a délnémet vidékeken, s a helyette használt összetett mult az egyszerűnek minden funkcióját átvette. bizonyos, hogy minden nyelv igyekszik az idő három fokozatát valahogyan kifejezni, s ennél fogva ezt a kifejezési lehetőséget kifejleszti, néha önmagából, néha más nyelvektől tanulva, más nyelveket utánozva. Mindezeket pedig azért tartottam érdemesnek megjegyezni, mert az ankéton olyan hangok is hallatszottak, hogy a „körülírt“ időalakok voltaképpen nem is tartoznak az időalak-rendszerbe.

Képzeljük el most már, hogy a gyakorlati tanításban hogyan lehetne egy ilyen elméletet alkalmazni. A délnémet gyerek pl. az iskolában azt hallaná, hogy a kommen idő multja: ich kam, holott ő soha másként nem hallotta, mint így: ich bin gekommen. Ez hát akkor vajjon mi? — gondolhatná joggal.

Ha azonban az alapvető kategóriáktól eltekintünk, egyébként mégsem lehet az igeidőalakokat egyszerűen minden nyelvre nézve egysége-

sen megállapítani. Vannak ugyanis bizonyos szemléleti módok, melyeknek a kifejezésére némely nyelvek megadják a lehetőséget, mások azonban nem. Ilyen pl. a görög nyelvben érvényesülő akciószemlélet, amely már csak hiányosan jelentkezik a latin nyelv bizonyos igealakjaiban, s némely modern nyelvben. Vannak ugyan még német nyelvészek, akik a mai német nyelv igealakjaiban fölfedezni vélik a cselekvés folyamatosságának, illetve befejezettségének kifejezését — pl. az ankéten Schmidt-Voigt Henrik —, a többség azonban úgy látja, hogy a német igeidőkben kizárólag az időszemlélet jut kifejezésre. Ez okból a német nyelvtanokban a hagyományos latin elnevezések és azoknak német fordítási kísérletei hasznavehetetlenek, tehát elvetendők. Olyan neveket kell találni, amelyek a német igealakoknak a funkcióját csakugyan megnevezik, ha nem is minden vonatkozásukban, de legalább lényeges vonásaikban. Ennélfogva az az első feladat, hogy az igeformák funkciói pontosan körvonalaztassanak, amennyiben lehetséges.

Weisgerber Leó említett cikkében és felszólalásában kétségbe vonta, hogy az igeidőket funkcióik szerint egyáltalán meg lehet nevezni. Egy-egy igeidőnek a használata ugyanis sokféle. Példákban bemutatta, hogy a jövő időalak nemcsak a jövő idő kifejezésére használatos, hanem egyéb vonatkozások kifejezésére is, sőt az időjelentés szerinte meglehetősen háttérbe szorul pl. a 2. személyben, amelynek inkább határozott parancs jelentése van, a 3. személy kifejezheti a valószínűséget, a plur. 1. személy a határozott szándékot; a jelen időalak használatos a jövő és az általános érvényű kifejezésére; a mult időalakok közül a *sein* segédigével szerkesztett formák jelentése szerinte érintkezik a passivum-jelentéssel; ezzel szemben ahhoz, hogy pl. a jövő időt kifejezze, a nyelv nem okvetlenül a jövő időnek nevezett formát használja, sőt azt legritkábban, ellenben többnyire a jelen formáit. Az is megfontolandó, hogy más, ú. n. modális segédigékkel is lehet pusztán jövő időt kifejezni. Ezekből az elgondolásokból kiindulva Weisgerber a következő eredményre jut: különböző nyelvi eszközök találkoznak egy funkció szolgálatában, s ebből önként következik, hogy ugyanazok a formák különböző funkciók szolgálatában állnak. Felszólalásában rámutatott a formák és a tartalmi fejlődés különböző irányára, a formák új tartalmakkal való bővülésére, más kategóriákba való átlépésére s a német igeidők terminológiájának fejlődésére. Végezetül arra az eredményre jutott, hogy a latin-görög műszavak és német fordításaik nem jellemzők a német igeidőalakokra, nem jelölik azoknak funkcióit, sőt egyáltalán lehetetlen jellemző szót találni a formára, ha a funkcióját akarjuk vele megnevezni. Mivel a németben csak két flexióval kifejezhető időalak van, voltaképpen nem is beszélhetünk 6 időalakról, mint a latinban, mert a többi 4 csak körülírás; a két flexióval kifejezhető időalak sokféle funkciójára nem lehetünk figyelemmel a névadásban, ezért nevezzük őket inkább első és második „alapalak”-nak (*Grundform v. Stammform*), s a többi idő neve legyen csak egyszerűen: *körülírás* *ich habe*-vel vagy *bin*-nel és így tovább.

Csatlakozott ehhez a felfogáshoz Hunger; kifejtette, hogy a praesens csak a duratív jelentésű igéknél igazán jelen, a punktuális jelentésűeknél már nem az, mert a beszélés pillanatában a cselekvés már befejeződött; használatos a praesens a mult helyett, mint praesens historicum, jövő helyett, időtlen, szokásos dolgok, igazságok kifejezésében, végül mint imperatív; a mult időformákba lehetetlen rendszert belevinni, annyira befolyásolja a köznyelv a használatukat; a conjunctivus praesens és imperfectum alakoknak nincs is időfunkciójuk, achronistikusak, de sok bennük a modális jelentés. Ez okokból is javasolja, hogy

az igeidők nevénél csak formális szempontokra legyünk figyelemmel, úgy mint Weisgerber.

Az ankét többi résztvevői nem fogadták el Weisgerber és Hunger felfogását. Az ellenvéleményt e sorok írója a megjelent cikkek és egyéb beérkezett hozzászólások figyelembe vételével a következőkben foglalta össze:

1. Igaz az, hogy egyes igealakokban az időbeli vonatkozásokon kívül egyéb, módális vonatkozások is érvényre juthatnak, továbbá, hogy ugyanaz az igealak többféle időjelentés kifejezésére is használható. Mégis valószínűnek látszik, hogy az alapjelentés éppen az időtartalomra vonatkozik, s egyéb jelentések csak másodlagosan járulnak hozzá; az időtartalom azonban mindig világosan megnyilvánul minden igealakban. Pl. ez az igealak: „megyek”, praesens, azt mondja, hogy a cselekvést jelennek érzem; ha valamely mult cselekvésre alkalmazom e formát, nem jelenti azt, hogy a mult cselekvést képzeletben a jelenbe helyezem, hanem azt, hogy önmagamot helyezem át a multba s a cselekvést ebből a helyzetből jelennek érzem. Ha pedig ezt az időalakot a jövő helyett használnom, azt jelenti, hogy a jövőbe képzelem önmagamot és ebből a helyzetből ismét csak jelennek érzem a cselekvést. Tehát nincs szó arról, hogy ennek az igealaknak többféle időfunkciója volna. Ezt a gondolatot már Wundt is fölvetette és nálunk Gyomlay Gyula folytatta. Ha a jövő 2. személyű alakja az erős parancs kifejezése is, az még nem jelenti azt, hogy a jövő jelentés eltűnnék belőle, hiszen ha nagyon a melyékre nézünk, az imperativus alakjaiban is van valami időtartalom. Ezek olyan jelenségek, melyek többé-kevésbé más nyelvekben is megvannak, s egy egész sereg európai nyelvből vett példákkal lehet igazolni — az előadás sok példát közölt —, mivel általános gondolkodási folyamatok eredményei, s mindenkor bekövetkezhetnek, mikor a nyelvi forma meg nem akadályozza. (Ilyen akadály pl. az angolban a nyelvi forma arra a funkcióbővülésre, amely mondjuk a német „wir werden siegen“ alakban megjelenik — t. i. az erős szándék —, azért, mert az angol a plur. 1. sz. futurumot *shall* segédigével képezi.) A sokféle funkciót le lehet hámozni az igealakokról, de az időbelit nem, az megmarad, tehát meg lehet nevezni. Megfordíthatjuk a kérdést és kereshetjük, hogy mi pl. a jelennek a kifejezése a *menni* igénél, s a felelet egészen spontán csak egy lehet: *megyek*.

2. A körülírt igeidőalakok nem hagyhatók ki az igeidők rendszeréből, mert a mai nyelvállapot szerint időjelentéstartalmuk van; az összetett mult-formák a mai német nyelvben népszerűbbek, mint az egyszerűk.

3. Az akciók megkülönböztetésére a német nyelvben nincs lehetőség. A német praeteritum-forma (ich kaufte) nem jelent folyamatos cselekvést — ha az ige jelentéstartalma önmagában nem duratív — s a perfectum formák (ich habe gekauft) nem jelentenek befejezettebb cselekvést, mint az egyszerű. A német nyelv az akciók kifejezésére más eszközökkel rendelkezik, pl. partikulákkal. Hogy a beszélő melyik multat használja a három közül, azt a beszédsszituáció határozza meg. (Az előadás sok példával igyekezett ezt az állítást bizonyítani.)

Gierach Erich és a bizottság többi tagja elismerte, hogy az igeidőket meg lehet nevezni, s meg is kell, főleg a tanítás céljainak megfelelően. A német nyelv grammatikáját úgy kell megreformálni, hogy a külföldi könnyen és szívesen tanulja a nyelvet. A meglévő elnevezéseknek egy része jó, azokat meg kell tartani, csak azokat kell újakkal helyettesíteni, amelyek megtévesztők; ilyenek a háromféle mult idő nevei, és pedig a német és a latin nevek egyaránt.

Többféle javaslat elhangzott a felszólalások folyamán, de a bizottság nem tudott dönteni. Ezért szűkebb bizottságot küldött ki, Gierach Erich és Basler Ottó személyében, akiknek feladata lesz a beérkezett és elhangzott hozzászólások alapján a döntést meghozni. A döntés eredményét a Goethe-intézet külföldi lektorainak a tanításban kötelezővé teszik, s egyben felterjesztést intéznek a kultuskormányhoz, hogy minden német iskolában térjenek majd az új nevekre.

A tanítói kar bizonyára örömmel fogadja ezt az újítást. A Német Akadémia más téren is igyekszik a nyelvtant megreformálni, hogy a gyakorlat igényeinek jobban megfeleljen. Most legújabbban pl. elhatározta, hogy nem tanít többé erős és gyenge főneveket, s nem nevezi többé a melléknévek ragozását erősnek vagy gyengének. Más kérdések is napirendre fognak kerülni, mert az a cél, hogy a német nyelv is, mint minden más nyelv, a saját nyelvi szemléletéből induljon ki, megismerje saját nyelvi formáinak a funkcióit, s azt nevezze meg, amit azok ki tudnak fejezni. Az új szempontok döntőetiek a régi humanista-romantikus grammatika építményét.

Bíró Izabella.

*

Der Streit über die deutschen Tempusformen.

Die aus den alten lateinischen Grammatiken übernommenen Benennungen der deutschen Tempusformen, sowohl die lateinischen als auch ihre Übersetzungen sind in einer arteigenen Sprachlehre der Reform bedürftig. Im Deutschunterricht mit Ausländern, aber auch in den deutschen Schulen erschweren die jetzt üblichen 34 Benennungen der deutschen Tempusformen die richtige Erfassung der Funktionen dieser Formen. Die Zeitschrift „Deutschunterricht im Ausland“ (Nov.—Dez. 1940, Mai—Juni 1941) hat sich im vergangenen Jahr in sechs größeren Aufsätzen mit der Reform der Benennungen der Zeitformen beschäftigt, und anschließend daran hat die Deutsche Akademie im August 1941 eine Tagung in München abgehalten, die ausschließlich dieser Frage gewidmet wurde. Die Aufsätze der Zeitschrift und die Stellungnahmen auf der Tagung hatten sich folgende Aufgaben gestellt: jede Tempusform sollte einen Namen erhalten, der auf ihre Funktion hinweist, die Funktion jeder Zeitform sollte ergründet werden, damit der zu wählende Name wirklich die Funktion der Form bezeichnen kann.

Was die Funktion der einzelnen Tempusformen betrifft, standen zwei Ansichten einander gegenüber. Die eine — vertreten durch L. Weisgerber und Hunger — behauptete, manche Formen hätten so viele Funktionen (z. B. die des deutschen Futurs) daß man unmöglich eine von ihnen als bezeichnende an die Spitze stellen könne. Demnach träfen sich auch mancherlei Funktionen in einer Form. Es sei daher ein vergebliches Unterfangen für die Funktion einer Form eine Benennung finden zu wollen. Man solle also die zwei durch Flexion gebildeten Zeitformen „erste und zweite Grundform od. Stammform“, die umschriebenen Zeitformen aber, die eigentlich kaum ins Zeitelement hinein gehörten, einfach „Umschreibung mit haben od. sein“ u. s. w. nennen. Die andere Ansicht, der sich die anderen Teilnehmer der Polemik und der Tagung anschlossen, hielt es für möglich, die Zeitfunktion der Tempusformen im heutigen Schriftdeutsch von anderen, modalen Funktionen zu scheiden, folglich auch zu benennen. Daß eine Zeitform, wie z. B. die Präsensform scheinbar auch einen anderen Zeitinhalt in sich fassen kann, sei kein Grund dafür, dieser Form ihren primären Zeitinhalt abzusprechen. Die Präsensform werde in einer Erzählung nicht

an Stelle des Präteritums oder des Futurs angewendet, sondern sie sei eben doch Präsens, indem der Sprecher sich vorher in die Vergangenheit oder in die Zukunft versetzt fühle, und aus dieser Lage heraus das Geschehen als Präsens empfinde. (Hinweis auf Wundt und Gyomlay.) Solche Gebrauchsweisen seien in verschiedenen Sprachen möglich. Die umschriebenen Zeitformen hätten gleichfalls Tempusinhalt, gehörten also ins Zeitelement hinein. Es sei aber in der deutschen Sprache keine Möglichkeit vorhanden, die Aktionsarten der Handlung, wie z. B. im Griechischen, durch Zeitformen auszudrücken.

Da die letztere Ansicht mehr Anhänger fand, wurden konkrete Vorschläge gemacht, doch konnte die Tagung nicht entscheiden. Es wurde ein engerer Ausschuss entsandt (E. Gierach und O. Basler), der eine Entscheidung treffen sollte. Isabella Biró.

Calvet, J.: *La littérature religieuse de François de Sales à Fénelon.* Paris, J. de Gigord, 1938. 656 l. (Histoire de la littérature française publiée sous la direction de J. Calvet, V^e vol.)

Hogy a sokak által kissé lenézett párizsi katolikus egyetem (Institut Catholique, Faculté libre des Lettres de Paris) komoly tudományos munka folyik, bizonyítja ez a hatalmas kötet. Az Institut Catholique ajándékozta meg Franciaországot a legmodernebb irodalomtörténettel, melyet írói az egyetem tanulóifjúságának szántak, mint annakidején Lanson az ő kisebb terjedelmű és — valljuk be — tömörebb irodalomtörténetét. E hatalmas kézikönyv, melyet a fakultás dékánja, Calvet maga szerkeszt, 1932 óta jelenik meg és az eddig megjelent nyolc kötet a XIX. sz. végéig öleli fel a francia irodalmat.

A legtöbb megjelent V. kötet csak a XVII. sz.-i vallásos irodalommal foglalkozik. Miért volt szükség erre a kötetre? Calvet első sorban arra az áthidalhatatlan szakadékra hivatkozik, mely a vallásos irodalmat ebben a korban a laikustól, a szoros értelemben vett irodalomtól elválasztja, nem utolsósorban a Renaissance hatására. Valóban Boileau, aki pedig mélyen vallásos ember volt, korát fejezte ki, amikor tiltakozott a „merveilleux chrétien“, a „mystères du christianisme“nak az irodalomba való átültetése ellen. A legtöbb klasszikus szinte aggályosan őrizkedik attól, hogy vallásos érzéseit vagy problémáit műveibe belevigye. (Felmerülhetne ezzel kapcsolatban pl. a Phèdre janzenizmusának kérdése; de nem véletlen találkozása-e ez a görög forrás fatalizmusának és Racine janzenista determinizmusának? Egyébként Racine sohasem ment odáig a teológiai gondolkodásban, hogy nevelőinek hitproblémáit hősének szájába adja.) — A vallásos irodalom a maga részéről igyekezett tisztán vallásosnak megmaradni. Problémái részben, néha egészen teológiai jellegűek, még ha a nagyközönséghez is szólnak (saint François de Sales, Pascal, szentbeszéddek). És hogy tényleg el is jutottak ezek a művek a közönség legszélesebb rétegéig, azt csak annak köszönhetnék, hogy kivételes tehetségek termelték őket. Ez a másik nyomós ok arra, hogy ez az irodalom külön kötetben szerepeljen.

Calvet irodalomtörténetet ír, tehát a vallásos irodalomnak csak azzal a termékeivel foglalkozik, amelyek tartalmukat tekintve nem hirdadják meg a nagyközönség érdeklődését és szaktudását, formai szempontból pedig mindenki által elismert művészi értéket képviselnek. Ez az a szempont, amely megkülönbözteti munkáját H. Bremond hatalmas művétől, mely a vallásos élet történetét kutatva az összes

fellelhető dokumentumokat tekintetbe veszi. Calvet szempontját következetesen végig megtartja, de nem tudjuk, hogy ez a következetesség nincs-e az egész összefüggésének ártalmára. Így történhet meg pl. az, hogy a Télémaque tárgyalása, mert nem vallásos mű, a következő kötetbe került, melyet nem is Calvet írt meg.

Calvet művének beosztásában, tárgyalásmódjában, sőt gyakran mondanivalójában sem lép fel eredeti elgondolások igényével. Művének vázát a közismert nagy XVII. sz.-i írók életére és munkáira vonatkozó kutatások összefoglalása képezi (François de Sales, Jansénisme, Pascal, Bossuet, Fénelon). De nem feledkezik meg a kisebb, e korban nagyhatású vallásos írókról sem (Mme Acarie, Bérulle, Condren, Olier, Eudes, saint Vincent de Paul, Camus, écrivains de Port-Royal, Bourdaloue, alig néhány sor Fléchier-ről és egyéb egyházi írókról). Ha megemlítjük Eugène Langevin kitűnő cikkét a kor képzőművészetének és vallásos életének összefüggéseiről — mely jobban megtalálná helyét H. Bremond művében, mint ebben a tisztán az irodalmi beállítású könyvben —, máris felsoroltuk a könyv minden fontos fejezetét. E konvencionális, de annál inkább tárgyyszerű előadásmód ellenére elég világosan kirajzolódik a műben az egész század vallásos élete körvonalaiiban és összefüggéseiben (lásd főleg a XVI. fejezetet; mégis talán szükséges lett volna egy részletesebb összefoglalás a „háttér”-ről, a Confrérie du Saint-Sacrement-ra vonatkozóan pl. történik ugyan itt-ott utalás, de ezekből nem nagyon derül ki, hogy mi volt ez a szervezet tulajdonképpen és hogy mi volt a szerepe az irodalomban). Megtudjuk pl. — ezt Calvet többször is hangsúlyozza és meggyőzően bizonyítja —, hogy a miszticizmus nem hódította meg annyira a XVII. sz.-i francia lelkeket, mint azt Bremond hiszi már említett munkájában; ellenkezőleg, a francia lélekre jellemző racionalizmussal és valóságérzéssel áll ellen az egész század az idegen eredetű miszticizmus befolyásának. A janzenistákat ezzel kapcsolatban szellemesen „mystiques retournés”-nak nevezi, „qui cherchent à atteindre Dieu en le fuyant”. Altalában, különösen a kötet első felében, többször látja Calvet szükségét annak, hogy Bremond egynéhány tévedését kijavítsa. Szükség is van erre, mert a meglehetősen érzelmi beállítottságú H. Bremond nagy meggyőző erővel tudta elfogadtatni rokonszenvét vagy ellenszenvét olvasójával. Calvet maga is, ezt a tárgy természete hozza magával, sokszor kénytelen véleményt mondani teológiai kérdésekről, melyekben az Egyház még nem szögezte le dogmákban álláspontját. Ezt ő a legnagyobb tárgyilagossággal és a laikusok által is érthető módon teszi meg (l. a Le Jansénisme c. fejezetet). Ott azonban, ahol az egyéni szimpátiának szabad tere van, ott ő is beleesik néha Bremond hibájába, ha ugyan ez egyáltalán hibának tekinthető. Mintha François de Sales kedvesebb volna neki, mint Fénelon. Saint François de Salesnak viszont a XVII. sz. vallásos élete és vallásos irodalma szempontjából tényleg igen nagy jelentősége van és ezt, tudomásunk szerint, Calvet hangsúlyozza ki először megfelelő módon. — A szerző elsősorban a vallásos irodalommal óhajtott foglalkozni, de ugyanakkor ennek a kötetnek egy összefüggő rendszerezés részének is kell lennie. Ezt tekintetbe véve talán hiánynak fog feltűnni, hogy Fénelon műveinek irodalmibb szempontú vizsgálata nem lelhető fel e kötetben, hiszen Fénelonnak igen nagy jelentősége van a francia irodalom további fejlődésében (elég egy pillantást vetnünk A. Cherel hatalmas tézisébe: Fénelon en France au XVIIIe siècle, Champion, 1918). A Lettre à l'Académie-ről pl. alig történik említés (p. 558). Megjegyzendő azonban, hogy az egész kézikönyvet tekintve ez nem jelent hiányt, mert a

Cherel által írt VI. kötet (De Télémaque à Candide) bőven beszámol Fénelon irodalmi jelentőségéről és hatásáról.

Nagy értéke C. könyvének a fejezetek végén található bibliográfiai összefoglalás, melyekben a fontosabb műveket néhány szóval ismerteti a szerző. Emeljük ki még a könyv beosztásának rendkívüli világosságát és izléses kiállítását. Kenéz Ernő.

Le Ve volume de l'„Histoire de la littérature française“ de la Faculté libre des Lettres de Paris, écrit par le rédacteur même de cet imposant manuel, analyse, dans un volume à part, la littérature religieuse du grand siècle français. Cette séparation de quelques grands écrivains, comme François de Sales, Bossuet et Fénelon, pour ne pas mentionner les moindres, du corps de la littérature classique, est nécessaire selon l'auteur, étant donné que ces mêmes écrivains tenaient à être distingués de la littérature d'inspiration purement païenne de l'époque. Cette distinction nette entre littérature „laïque“ et religieuse ne peut point empêcher l'auteur de rester dans le domaine de l'histoire littéraire et le pousser dans l'histoire du sentiment religieux, car ce siècle a donné des génies exceptionnels à la littérature religieuse, qui ont réussi à intéresser les grandes foules à des questions parfois purement théologiques. M. Calvet parvient à merveille à coordonner les points de vue littéraire et religieux tout en apportant un assez grand nombre de corrections aux jugements de son illustre devancier, H. Bremond. Nous regrettons cependant que l'importance littéraire de Fénelon n'ait pas été plus fortement soulignée. Grâce à la compétence indiscutable de M. Calvet et à la finesse de son analyse un bon nombre de problèmes épineux de la littérature religieuse du XVIIe siècle ont reçu une explication claire et définitive. E. Kenéz.

Beküldött könyvek.

Belohorszky Ferenc: A Bessenyei-irodalom. Nyiregyháza, 1941. A Bessenyei Társaság kiadványai 3. sz. 32 l.

Hasznos összeállítás, ahol a Bessenyei-műveken, leveleken és a rá vonatkozó munkákon kívül a függelékben a Bessenyei korára vonatkozó művek összeállítását is megtalálja az olvasó. Hiányoljuk, hogy a szerző a kéziratok művekről csak akkor emlékezik meg, ha az illető mű nem jelent meg nyomtatásban. Bessenyei műveinek eredeti és másolt kéziratait feltétlenül külön jegyzékben kellett volna összeállítani, hiszen egymáshoz való viszonyuk sok esetben még ma is tisztázatlan. Erősen fájjaljuk a francia művek hibás és felületes idézését. Ha a vidéki nyomda nem tud megbirkózni a francia szöveggel, jobb egészen elhagyni a francia könyvcímeket. Bibliográfiákban egyébként a közlési elvek szempontjából következetesnek kell lenni: így amint van, a kortörténeti bibliográfia nem több, mint egy szaktudós futólagos összeállításának lenyomata.

Berczelli A. Károly: Új olasz költők. Gerevich Tibor előszavával. Kontuly Béla rajzaival. K. M. Egy. Nyomda. Budapest, 1941. 74 l. Balassi Bálint-könyvtár. 2.

Egyik legkitűnőbb műfordítónk adja itt az olasz líra legújabb gyöngyeit. A bevezetőben Gerevich Tibor világos átnézetet nyújt az olasz költészet legújabb irányairól.

Hankiss János: Liszt Ferenc az író. Írta és a szemelvényeket fordította —. Budapest, Rózsavölgyi. 284 l. (1941.)

A cím után azt gondolja a vevő, hogy H. J. eddigi Liszt-tanulmányait kapja monografikus feldolgozásban. A bevezető tanulmány azonban csak 26 lap, a többi mind Liszt prózai munkáiból, tanulmányaiból válogatott szemelvény. Lisztet valóban érdemes fordítani, mert furcsa németes franciasággal írt s így az eredetiben élvezhetetlen. H. J. remek lapokat válogatott ki és világos nyelven tolmácsolta. Izgató és mélységesen szép olvasmány, mely egészen közel hoz a nagy lángész szívéhez és bevezet alkotó fantáziájának tit. aiba.

Koltay-Kastner Jenő: Olasz-magyar művelődési kapcsolatok. Kincsestár. — A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára. 132. sz. 80 l. 16-r.

Ez a kis kötet mérföldkő gyanánt jelzi, mennyit haladt a magyar filológiai kutatás az utolsó évtizedekben, különösen magának a szerzőnek munkája folytán. A legtöbbet ma a renaissance humanizmus-kutatás haladt, s erről kapjuk a legjobb képet. Viszont úgy érezzük, hogy az Árpád-korra nézve még sok mondanivalója lesz a kutatásnak. A kis kötet kitűnő bevezető lesz mindazok számára, akik első tájékoztatást akarnak nyerni az olasz-magyar szellemi kapcsolatok történetéről. Sajnáljuk, hogy egy, a lényeget felölelő bibliográfiára nem jutott hely, mert az ilyesmi minden „bevezető”-hez hozzátartozik. Nem minden kezdő igazodik ki Váradi Imre — különben is már részben túlhaladott — nagy kötetében (*La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. 2 köt.).

Kozma Antal: Pázmány, Saissy, Riedl és a magyar szellemi élet francia szócsöve. Kny. Debreceni Szemle 1941. 12 l.

Érdekes adatok a Gazette de Hongrie és a Revue Hongroise történetéről és arról a hatásról, melyet a fiatal Riedl Frigyes javaslata tett a magyar élet francianyelvű ismertetése szempontjából.

A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1940/41-i tanévre. Közzéteszi: Dr. Kocsis Lénárd. Pannonhalmi, 1941. Új folyam 1. szám. 338 l.

A tartalmas kötetből kiemeljük Lovass Elemér tanulmányát, aki közvetett érvek tömegével bizonyítja, hogy a legutóbb felfedezett bolognai latin Margit-legenda alapjául szolgáló őselegendát Marcellus, Boldog Margit gyóntatója írta. Majd megjeli a Marcellus-legenda történeti értékét, megállapítja a későbbi átdolgozások (Jörg Walser, a magyar Margit-legenda, a Ranzanus-féle és a szentgalleni változat) viszonyát a Marcellus-legendához: a magyar egy elvesztett magyarországi példány és a jegyzőkönyvek összevetéséből készült. — Radó Polikárp két kitűnő tanulmánnyal is szerepel: egyikben az esztergomi érseki könyvtárak liturgikus kéziratait, a másikban az egész országban ismert, es liturgikus kéziratok bibliográfiát leírását adja, a tőle megszokott erudícióval. — Szalay Jeromos saját francia nyelvtanának nem egészen szerencsés szerkesztési elveit magyarázza. „Nyelvtanítási kérdések különös tekintettel a francia nyelvre” c. tanulmányában (v. ö. Gáldi László ismertetését E. Ph. K. 1939. 102. és a hozzá fűződő vitát u. o. 1940. 126. l.).

Petőfi Sándor összes művei. Franklin-Társulat. 1632 lap. (1941.)

A nagysikerű Vörösmarty-kiadás után most Petőfi összes műveit adja a legnemesebb irodalmi célokat szolgáló kiadóvállalat. A kiadásnak az a fő érdeme, hogy a verseken kívül az összes prózai műveket magában foglalja (elbeszélő műveket, naplókat, politikai cikkeket stb.), a levelezést leszámítva.

Pirandello, Luigi: IV. Henrik. Ford. Antonio Widmar. Madách-Könyvtár. Szerk. Gr. Károlyi István és Pünkösti Andor. Kalász könyvk., 123 l.

Zolnai Béla: Aprily Peer Gyntje. Kny. Szellem és Élet 1941. Új sor. 20. 7 l.

E különnyomat bibliográfiai érdekessége, hogy a borítéklapon a szerző összes műveinek jegyzékét megtaláljuk.

A kiadásért felelős: Huszti József.

39.141. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

AZ ἐγκύκλιος παιδεία ÉS A SZOFISTÁK.

Az ἐγκύκλιος παιδεία, ἐγκύκλιος ἀγωγή stb. fogalmak először a Kr. e. I. században bukkannak fel. Strabon geográfiai művének bevezetésében használja az ἐγκύκλιος ἀγωγή kifejezést, mikor arról szól, hogy kiknek szánta művét: 'Ἀπλῶς δὲ κοινὸν εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦτο δεῖ καὶ πολιτικὸν καὶ δημωφελὲς ὁμοίως ὥσπερ τὴν τῆς ἱστορίας γραφὴν. κάκει δὲ πολιτικὸν λέγομεν οὐχὶ τὸν παντάπασιν ἀπαίδευτον, ἀλλὰ τὸν μετασχόντα τῆς τε ἐγκυκλίου καὶ συνήθους ἀγωγῆς τοῖς ἐλευθέροις καὶ τοῖς φιλοσοφοῦσιν.¹ A politikós szerinte nem a teljesen műveletlen ember, hanem aki, mint a szabad emberek és filozófusok, részese az ἐγκύκλιος és συνήθης ἀγωγή-nak.

Vitruvius az építész neveléséről szólva felsorolja azokat az ismereteket, melyek nélkül senki sem lehet jó építész. Majd így folytatja: At fortasse mirum videbitur imperitis, hominis posse naturam tantum numerum doctrinarum perdiscere et memoria continere. Cum autem animadverterint omnes disciplinas inter se coniunctionem rerum et communicationem habere, fieri posse facilius credent; encyclios enim disciplina uti corpus unum ex his membris est composita. Itaque qui a teneris aetatibus eruditionibus variis instruuntur, omnibus litteris agnoscunt easdem notas communicationemque omnium disciplinarum et ea re facilius omnia cognoscunt.²

Vitruvius saját neveltetésével kapcsolatosan is szól az encyclios disciplináról: Itaque ego maximas infinitasque parentibus ago atque habeo gratias, quod Atheniensium legem proptantes me arte erudiendum curaverunt, et ea, quae non potest esse probata sine litteratura encycloque doctrinarum omnium disciplina.³

Az encyclios disciplina nyilvánvalóan azonos a görög ἐγκύκλιος παιδεία-val, melynek Vitruvius nagyon tetszetős etymológiai magyarázatát adja. A tudományok szerves egysége lebeg a szeme előtt, összefüggő rendszer, kerek egész, amire az ἐγκύκλιος melléknév κύκλος alapszavából következtethetett. Hogy mennyiben helyesen, azt később fogjuk eldönteni.

De előbb lássuk még e fogalom néhány alakváltozatát. A Kr. u. I. századból már több adat áll rendelkezésünkre. Plu-

¹ 1, p. 13. Ed. Meineke, 1903. 16. l. 17. skk.

² De architectura, I. 1, 12. Ed. F. Krohn, 1912. 6. l.

³ I. m. VI. 122. l. 4. skk.

tarchosnak három helyét hozhatjuk fel: ... καταπαύσω τὸν λόγον καὶ παραδώσω τῷ ἑταίρῳ Σωτηρίῳ, ἐσπουδακότει οὐ μόνον περὶ μουσικὴν ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν ἄλλην ἐγκύκλιον παιδείαν.⁴

Eszerint az *ἐ. π.* egyik alkotóeleme a zene. Plutarchos egy másik helyén ezt olvassuk: Δεῖ τοίνυν τὸν παῖδα τὸν ἐλευθέρου μηδενὸς μηδὲ τῶν ἄλλων τῶν καλουμένων ἐγκυκλίων παιδευμάτων μὴτ' ἀνήκοον, μὴτ' ἀθέατον εἶναι, ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐκ παραδρομῆς μαθεῖν ὥσπερ εἰ γεύματος ἕνεκεν (ἐν ἅπασιν γὰρ τὸ τέλειον ἀδύνατον), τὴν δὲ φιλοσοφίαν πρεοβέειν.⁵

Másutt Philippos makedon királynak fia, Alexandros neveltetésében követett eljárásáról ezeket mondja: αὐτὸς τε πείθειν ἐπειράτο μάλλον ἢ προστάττειν, καὶ τοῖς περὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐγκύκλια παιδεύταις οὐ πάνυ τι πιστεύων τὴν ἐπιστάσιαν αὐτοῦ καὶ κατάρτισιν ... μετεπέμματο ... Ἀριστοτέλην ...⁶ Itt τὰ ἐγκύκλια jelöli e fogalmat, melybe a zene, úgy látszik, nem tartozik bele.

Quintilianus a szónok-lépzés szempontjából szintén foglalkozik az *ἐ. π.-val*: An oratori futuro necessaria sit plurimum artium cognitio.

x. Haec de Grammaticae, quam brevissime potui, non ut omnia dicerem sectatus, quod infinitum erat, sed ut maxime necessaria; nunc de ceteris artibus, quibus instituendos, priusquam rhetori tradantur, pueros existimo, strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quam Graeci ἐγκυκλιον (sic!) παιδείαν vocant.⁷

Quintilianus tehát szintén a κύκλος szóra gondol, amikor az *ἐ. π.* jelentését orbis ille doctrinae-vel adja vissza.

Seneca az ἐγκύκλιος latin megfelelőjének a liberalis jelzőt találja: haec artes quas ἐγκυκλίους Graeci, nostri autem liberales vocant.⁸

Philon *Περὶ τῆς πρὸς τὰ προπαιδεύματα συνόδου* című értekezésében állást foglal az *ἐ. π.* mellett, de azt csak az igazi bölcsesség, a φιλοσοφία előkészítő tanulmányának tartja: θεραπεῖν δὲ σοφίας ἢ διὰ τῶν προπαιδευμάτων ἐγκύκλιος μουσικὴ καὶ λογικὴ.⁹

Szerinte az ἐγκύκλιος μουσικὴ καὶ λογικὴ alkotóelemei a grammatika, geometria, astronomia, musika és a többi λογικὴ θεωρία.

Felhozunk még néhány adatot a Kr. u. II–III. század görög irodalmából, hogy lássuk, milyen alakváltozatai voltak e fogalomnak s hogy milyen tárgyakat soroltak az *ἐ. π.* rendszerébe. Lukianos *ἐγκύκλια ἀγαθὰ*-ról beszél: ἐπειδὴν ἡ διάνοια τῶν ἐγκυκλίων ἀγαθῶν κορεσθῇ ...¹⁰

⁴ Moral. p. 1125 D. De musica. Ed. Bernardakis vol. VI. 1895. 499. l.

⁵ Moral. p. 7 C. De liberis educandis. Ed. Paton—Wegehaupt. Vol. I. 1925. 13. l. 14.

⁶ Vitae para'l. Ed. Sintenis. 1909. Vol. III. c. 7. 285. l. 9 skk,

⁷ Instit. orat. I. 10, 1. Ed. Bonnell, 1891. 46. l. 1 skk.

⁸ Epist. c. 88. 23 ed. O. Hen^{ce}, 353. l.

⁹ Ed. Cohn—Wendland III. 74, 4.

¹⁰ Amores, c. 45. (448) ed. C. Jacobitz, 1907. 231. l.

Diogenes Laertios Demokritosról szólva ezt mondja: ... και ἦν ὡς ἀληθῶς ἐν φιλοσοφίᾳ πένταθλος· τὰ γὰρ φυσικὰ καὶ τὰ ἐθικὰ < ἤσκητο >, ἀλλὰ καὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ τοὺς ἐγκυκλίους λόγους, καὶ περὶ τεχνῶν πᾶσαν εἶχεν ἐμπειρίαν.¹¹

Eszerint a matematika nem tartozott az ἐγκύκλιοι λόγοι rendszérébe.

Athenaios egy bizonyos Mansurios deipnosophistesről szólva, kiemeli annak páratlan műveltségét: ἀνὴρ καὶ κατὰ τὴν ἄλλην παιδείαν οὐδενὸς δεύτερος καὶ τὴν ἐγκύκλιον οὐ παρέργως ἐζηλωκώς.¹²

Ugyancsak ő másutt az alexandriaiak tanítói munkásságát méltatva ezeket mondja: Ἀλεξάνδρῃς εἰσὶν οἱ παιδεύσαντες πάντας τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους, ἐκλειπούσης ἤδη τῆς ἐγκυκλίου παιδείας διὰ τὰς γενομένας συνεχεῖς κινήσεις ἐν τοῖς κατὰ τοὺς Ἀλεξάνδρου διαδόχους χρόνοις.¹³

A továbbiakban Athenaios VII. Ptolemaios II. Euergetest említi meg, ki mikor trónra került, számtalan grammatikust, filozófust, geometrest, musikost, festőt, testnevelőt, orvost és egyéb τεχνίτης-t száműzött. Ezek azután a szigeteken és a görög városokban telepedtek le s ott folytatták tovább tevékenységüket. E felsorolás alapján az ε. π. körét igen tágnak kell tartanunk.

Tyrosi Maximos ei συμβάλλεται πρὸς ἀρετὴν τὰ ἐγκύκλια μαθήματα című értekezésében az ε. π. tárgyaiként és a filozófia ἐπιλήπτορες-eként említi a gymnastikát, retorikát, poetikát, arithmetikát, logistikát, geometriát és musikát.¹⁴

Nem célunk, hogy az adatok felsorolásában teljességre törekedjünk. Ennyi adalékból is kitetszik, hogy az ε. π. elnevezés mellett egyéb megjelölések is használatosak voltak, mint ἐγκύκλις ἀγωγὴ, τὰ ἐγκύκλια, ἐγκυκλιος παιδεία, ἐγκύκλια ἀγαθὰ, ἐγκύκλια μαθήματα.¹⁵ Másfelől feltűnő, hogy az ε. π. tárgyairól a Kr. e. I. században és a Kr. u. első századokban nincsenek pontos és egyértelmű adataink. A grammatikai és retorikai tanulmányok, úgy látszik, kezdetől fogva az ε. π. anyagához tartoztak; a μουσική-t, μαθηματική-t egyes források tőle külön említik. Sok évszázad iskolázása kellett ahhoz, hogy ε. π.-án alapuló oktatási rendszer véglegesen és határozottan kialakuljon. A középkor folyamán a nyugateurópai országokban, tudjuk, septem artes liberales elnevezéssel jelölték a görög ε. π. egyes fokozatainak

¹¹ IX. 37. v. ö. Diels. Fragm. der Vorsokratiker, 1², 1906. 350—351. l.

¹² Dipnosoph. II. XV. ed. G. Kaibel, 1887. 2. l. 8 skk. 1, p. 1. C.

¹³ I m. I. k. 40. l. 18 skk. 4, p. 184 B.

¹⁴ Philosophumena ed. H. Hobein, 428. l. 1910.

¹⁵ Érdemes megemlítenünk, hogy e fogalom ἐγκυκλοπαιδεία formája, kivéve a legújabb időköt, a görögség nyelvhasználatában sehol sem mutatható ki. Plin.-nál (Nat. Hist. Praef. 14) is kétes a τῆς ἐγκυκλίου παιδείας forma, helyette az újabb kiadásokban τῆς ἐγκυκλίου πύξιδος alakot találunk. (Ed. C. Mayhoff, 1906. 5. l.) V. ö. erről: Vári Rezső: A class.-phil. enc. Bp., 1906. 2. l.

megfelelő trivium (grammatika, retorika, dialektika) és quadrivium (arithmetika, geometria, zene, astronomia) tárgyait; a bizánci rendszerről Tzetzes verses összefoglalása nyújt képet:

‘Ο κύκλος καὶ συμπέρασμα πάντων τῶν μαθημάτων
Γραμματικῆς, ῥητορικῆς, αὐτῆς φιλοσοφίας,
Καὶ τῶν τεσσάρων τε τεχνῶν τῶν ὑπ’ αὐτῶν κειμένων,
Τῆς ἀριθμοῦσης, μουσικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας
Καὶ τῆς οὐρανοβάμονος αὐτῆς ἀστρονομίας.¹⁶

*

Tzetzes is a tudományok kerek egészére gondolt tehát, mikor felsorolta az ἐγκύκλιος παιδεία tárgyait, a grammatikát, retorikát, filozófiát (amin itt valószínűleg csak a dialektikát kell értenünk, továbbá az ezeket követő négy másik τέχνη-t: az arithmetikát, zenét, geometriát és asztronómiát).

Felmerül azonban a kérdés: mit is jelenthetett az ἐγκύκλιος jelző a παιδεία mellett?

Az ἐγκύκλιος melléknév összetételére nézve az ἐλλόγιμος, ἐμπόδιος, ἐμπεῖρος, ἐμπαθής, ἐμπεδος stb.-féle alakokkal vethető össze, melyekkel annyiban rokon, hogy ἐν prepozíciós főnévi összetétel. Eredeti jelentése tehát minden bizonnyal: „valamilyen κύκλος-ha tartozó“. Stephanos szótárában s. v. ἐγκύκλιος először olyan példákat találunk, melyekben ez az alapjelentés még igen világosan felismerhető.¹⁷ Eur. Iph. T. 429 χοροὶ . . . ἐγκύκλιοι a nimfák körtáncáról, ugyanígy Aischin. c. Tim. p. 2, 23 szintén a kartáncról: περὶ . . . τῶν χορῶν τῶν ἐγκυκλίων. Plut. Num. c. 11: τὸ τῆς ‘Εστίας ἱερὸν ἐγκύκλιον Vesta köralakú templomára vonatkozik.

Az ἐγκύκλιος jelentése azonban más irányban is fejlődött. „Körben, szabályosan, rendszeresen ismétlődő“ jelentéséből származott „közönséges, mindennapi, általános“ értelme. Isokratesnél [Nic. p. 31, B]: ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις καὶ τοῖς καθ’ ἡμέραν ἐκάστην γιγνομένοις már világosan látható „közönséges, mindennapi“ jelentése; ugyanígy Plutarchosnál is [Mor. p. 45, c]: ἐγκύκλια καὶ κοινὰ πάσης ἀκροάσεως. Aristotelesnél egy helyen a közönséges természeti tűneményekre vonatkozik [Meteor. 1, c. 1]: Περὶ κεραυνῶν πτώσεως καὶ τυφῶνων καὶ πρηστήρων καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐγκυκλίων . . .

Még további jelentésfejlődésre utal Stephanos következő megjegyzése: „Dicitur etiam aliquod alicui ἐγκύκλιον esse, quod illi quotidianum est et quasi vile“. Errevonatkozóan meggyőző példák Stephanos szótárában: Eunap. ap. Suid. de Carino: ‘Αλλ’ ἦν ἐγκύκλιον αὐτῷ καὶ πρόχειρον τὸ τὰ τοιαῦτα ἀμαρτάνειν, továbbá Dionys.

¹⁶ Chiliades, 11, 525 skk. V. ö. O. Willmann, Didaktik, als Bildungslehre I, 2, Braunschweig, 1894. 264, 1.

¹⁷ Thesaurus Graecae Linguae. III. kötet. Az idézett helyeket lásd u. i. 111–113. hasábkon.

A. R. 10, 33: Ἐγκύκλιον γάρ δὴ τοῦτο καὶ ἐν εἴτῃ ἡν τῇ πόλει, πολεμουμένη μὲν ὁμονοεῖν, εἰρήνην δ' ἀγούση στασιάζειν.

E példákából világosan kitűnik, hogy az εγκύκλιος jelentésében a κύκλος alapszó értelme lassanként háttérbe szorult, elmosódott és a melléknévnek igen gyakran „közönséges, mindennapi, általános” az értelme, tekintet nélkül etymológiai alapjelentésére.

Az ἔγκυκλιος melléknév valamilyen ismeret, tudás jelzésére, tudomásunk szerint első ízben Aristotelesnél fordul elő: ἐπιτήμη δ' ἂν εἴη καὶ δεσποτική καὶ δουλική, δουλικὴ μὲν οἷαν περ ὁ ἐν Συρακοῦσαις ἐπαίδευεν· ἐκεῖ γάρ λαμβάνων τις μισθὸν ἐδίδασκε τὰ ἐγκύκλια διακονήματα τοὺς παῖδας· εἴη δ' ἂν καὶ ἐπὶ πλείον τῶν τοιούτων μάθησις, οἷον ὠσοποικὴ καὶ τᾶλλα τὰ τοιαῦτα γέννη τῆς διακονίας.¹⁸

E helyen Aristoteles az „urak és szolgák tudományáról” beszél; a szolgák tudománya olyan, amilyent valaki pénzért Syrakusaiban tanított. Mit jelent itt τὰ ἐγκύκλια διακονήματα? A. Stahr a kérdéses mondatot így fordítja: „Dort lehrte nämlich jemand für Honorar die Sklaven den gesamten Kreis ihrer Dienstverrichtungen. Ja, es kann ein derartiger Unterricht noch mehr Objekte in seinem Bereich ziehen, z. B. die Kochkunst und andere ähnliche Zweige des Dienstes im Hause...“¹⁹

Eszerint a syrakusai ismeretlen tanító a rabszolgákat a szolgai teendők „egész körére” megtanította. De ha az ἐγκύκλια διακονήματα ezt jelent, akkor hogyan kell értenünk a következő mondatot, mely szerint az ilyenféle oktatás (mely tehát a szolgai teendők egész körét magában foglalja), még egyéb tárgyakat is felölelhet, például a szakácmesterséget és más, hasonló teendőket? Nyilvánvaló, hogy itt az ἐγκύκλια διακονήματα nem jelentheti a szolgai teendők egész körét, hanem csak a mindennapi, általános tennivalókat. Így értelmezi e helyet Fr. Fuchs is: „Er unterwies die Sklaven in den gewöhnlichen Bedientenverrichtungen“.²⁰ Szabó Miklós Aristoteles-fordításában: „ott (t. i. Syrakusaiban) ugyanis valaki tandíj fejében oktatta a szolgákat az általános szolgai teendőkre”. (Politika, Bp., 1923. 25. lap.)

Az ἐγκύκλιος jelentéséről Aristotelesnél a H. Bonitz szerkesztette Index Aristotelicus nyújt közelebbi felvilágosítást.²¹ S. v. ἐγκύκλιος (214. l.) először a melléknév elsődleges jelentéséről kapunk képet (ἐγκύκλιος κίνησις, ὠφειλόμενα stb.). Azután a fentihez hasonló újabb kifejezést találunk:

... τῶν θεραπεύοντων τοῦτοις μάλιστα προσκρούομεν οἷς πλείστα προσχρῶμεθα πρὸς τὰς διακονίας τὰς ἐγκυκλίους.²² E részt már A. Stahr is így értelmezi: „Auch haben wir mit denjenigen unserer Diener den meisten Aەرger, deren wir für die regelmäßigen häuslichen

¹⁸ Pol. I 7 ed. O. Immisch 12, 22.

¹⁹ Berlin, Langenscheidt, é. n. 96. l.

²⁰ Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, 1926.

42. l. jz.

²¹ Berlin, 1870.

²² Pol. II 5, 1263a 21, ed. Immisch 35, 15—22.

Dienstleistungen am meisten bedürfen“.²³ Világos, hogy a πρὸς τὰς διακοσίας τὰς ἐγκυκλίους kifejezés szintén a „közönséges“ házi-
teendőkre vonatkozik.

Számunkra még főként Aristoteles következő helyei fontosak:

□ ... ἰκανοὶς ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις εἶρηται περὶ αὐτῶν.²⁴ Szabó Miklós magyar fordításában: Amde hagyjuk ezt a kérdést, amely köz-
kézen forgó előadásainkban már úgyis részletesen ki van fejtve.
(Aristoteles Nik. ethika, Bp., 1942. 14. lap.)

□ καὶ γὰρ καθάπερ ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις φιλοσοφήμασι περὶ τὰ θεῖα
πολλάκις προφαίνεται τοῖς λόγοις...²⁵

E két helyre hivatkozva Bonitz (i. m. 105.^a 27) a követ-
kezőket jegyzi meg:

quos libros Aristoteles τῶν ἐξωτερικῶν λόγων nomine signifi-
cat, eosdem τὰ ἐγκύκλια, τὰ ἐγκύκλια φιλοσοφήματα appellare vide-
tur. Majd hozzáteszi: Simpl ad h l Schol 487^a 3 ἐγκύκλια δὲ καλεῖ
φιλοσοφήματα τὰ κατὰ τὴν τάξιν ἐξ ἀρχῆς τοῖς πολλοῖς προτιθέμενα, ἅπερ καὶ
ἐξωτερικὰ καλεῖν εἰώθεν.

A τὰ ἐγκύκλια és a τὰ ἐγκύκλια φιλοσοφήματα kifejezések tehát
Aristoteles exoterikus műveire vonatkoznak. V. ö. Szabó Mik-
lós fordításának bevezetését: „E tartalmilag igen gazdag iro-
dalmi hagyatéka, a művek formáját tekintve, két nagy csoportra
osztható. Maga Aristoteles egy részüket „nagy nyilvánosságnak
szánt“ műveknek (ἐξωτερικοὶ λόγοι, τὰ ἐγκύκλια) nevezi, ami nyil-
ván arra vonatkozik, hogy ezek kész irodalmi formában kerül-
tek a szélesebb körű olvasóközönség kezébe, tehát a szó szoros
értelmében irodalmi művek igényével léptek fel“. (I. m. Bev.
VI. lap.) Az ἐγκύκλιος jelentése ebben az esetben is: közönséges,
általános, mindenkire szóló.

Végeredményében tehát megállapíthatjuk, hogy Aristoteles,
kinél az ἐγκύκλιος jelzőt bizonyos ismeretek közelebbi meghatá-
rozására először találjuk, azt „általános, közönséges, mindenkire
vonatkozó“ értelemben használta. Fentebb láttuk, hogy az ἐ. π.
fogalma Strabonnál bukkan fel először, kb. három századdal
Aristoteles után, ἐγκύκλιος καὶ συνήθης ἀγωγῇ formában. Alig téve-
dünk, ha feltesszük, hogy az ἐ. jelentése Strabonnál is „alta-
lános“, mely mellett a συνήθης jelző mintegy szinonim kiegészí-
tés.²⁶ Vitruvius és Quintilianus, a két római az ἐγκύκλιος mellék-
név κύκλος alapszavát hangsúlyozzák ugyan, amikor az ἐγκύκλιος
παιδεία-t a tudományok teljes körének, kerek egészának tartják

²³ I. m. 126. l.

²⁴ Eth. Nik. I, 3, 1096^a 3. ed. Fr. Susemihl—O. Apelt, 1903. 6. l.

²⁵ De caelo A, 9, 279^a 30. ed. C. Prantl. 1881. 25. l.

²⁶ Az ἐγκύκλιος „általános“ jelentését a következőknél találjuk:

a) Johannis Zonarae Lexicon ed. Joh. Tittmann, Leipzig (1808). I.

600. ἐγκύκλιον· καθολικόν ἢ ἀπανταχοῦ.

b) Suidas, s. v. ἐγκύκλιον· ἀπανταχοῦ· καθολικόν.

c) Etymologicon Magnum, Oxonii, 1848. 894. hasáb: ἐγκύκλιον·
ἀπανταχοῦ καθολικόν.

s ebben talán koruk felfogását követik, de mi mégis azt hisszük, hogy az ε. π. eredeti jelentése: általános, mindenkihez szóló műveltség. Egyelőre Aristoteles fentismertetett szóhasználatára hivatkozhatunk. Nem osztjuk tehát Stephanos felfogását, ki az ε. π.-t eredeti értelmében a „tudományok körének” tartja: „disciplinarum orbis, qui septem liberalium artium numero censeri solebat”. Az ε. jelző az ő felfogása szerint csak később nyert „általános, közönséges” érte’met, amikor az ε. π. a nagy tömegek számára is hozzáférhetővé vált és tanulása általános lett:

„Quoniam vero haec εγκύκλια a nonnullis etiam e vulgo discebantur, inde factum putatur, ut εγκύκλιος accipiatur pro trivialis, vulgaris, quemadmodum Quintilianus dicit Trivialis scientiae magister.”²⁷

Ha azonban beható vizsgálat alá vesszük, hogy hogyan alakult ki görög földön az ε. π. fogalma és anyaga, s ha kutatásainkban fejlődéstörténeti szempontokat alkalmazunk, újból meg fogunk bizonyosodni arról, hogy a Stephanos képviselte fenti felfogással ellentétben az ε. π. eredetileg általános műveltséget jelölt és csak később, az egyes résztudományok kialakulása és rendszerbefoglalása után jelenthette a tudományok körét, kerek egészét.

*

Az ε. π. eszméje a Kr. e. V. század Athénjében érlelődik meg. Első formálói, fejtegetői a szofisták. Ők látják meg először a görög társadalom fejlődésének új problémáit.²⁸

A diadalmasan visszavert perzsa támadások után a görögség életében mélyreható változások történtek. A régi, „feudális” világ átalakult. A születési arisztokrácia kezéből a vezetés szerep lassanként a széles néprétegek kezébe került; a tömegek jelentősége, súlya, befolyása megnövekedett. Az athéni demokrácia megdöntötte az „isteni vérből eredt” nemesség egyeduralmát. Politikai szerepet kapott a nép is. Perikles korának imperializmusa a teljesítményen, a sikeren, az egész nép megfeszített erejének igénybevételén alapult. A régi polis-államok szűkös látóhatára hatalmasan széttárult; nagy vállalkozások és feladatok kötötték le a polgárság minden egyes tagját.

Az ilyen szétfeszülő, kifeléható és hódításra-törő társadalom az államvezetés, kormányzás és igazgatás kérdéseiben szükségképpen új problémák elé kerül. Az új feladatok megoldására új vezetőréteg kell; a bonyolultabb viszonyok fejlettebb módszereket követelnek. A tudománynak az addiginál nagyobb szere-

²⁷ s. v. εγκύκλιος. Thesaurus Gr. L.) i. h. 112. hasáb.

²⁸ A következőkre nézve lásd: Werner Jaeger, Paideia, 2. kiad. 1936. 364 skk.

K. J. Beloch: Griechische Geschichte, 2. kötet, 1. rész. (1914. 74 skk.)

Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, 4. köt. Stuttgart—Berlin, 1901. 3 skk.

pet kellett vállalnia a görög társadalmi élet irányításában. A perzsa háborúk előtti kor görög tudománya, az ión természetbölcselet s általában az egész korábbi görög bölcselet csak kevesekhez szólt, részint tárgya, részint pedig az akkori társadalmi viszonyok miatt. E bölcselet merész magyarázatokkal szólt a világ keletkezéséről, a lét okairól, az anyag természetéről. Nem foglalkozott azonban politikai kérdésekkel: az állami élet törvényszerűségeivel, a társadalom, a közösség ügyeivel.²⁹

Az új görög társadalom magasabbfokú képzettséget várt tagjaitól, ezért emelni kellett az általános műveltséget. A tudás nem lehetett többé egyesek kiváltsága vagy magánügye. Az állam leendő új vezetőinek alaposabban kellett ismerniük a vezetés, igazgatás, az emberi együttélés törvényeit, másfelől az állam minden egyes polgárának komoly szakismeretre kellett szert tennie. Minderre csak gondos neveléssel lehetett felkészülni.

A nevelés társadalmi fontosságának felismerése a szofisták legfőbb érdeme. Ők érezték meg először, hogy a társadalom a maga utánpótlásáról nevelés útján gondoskodik. Az ő felfogásuk szerint a nevelés feladata egyrészt egyes szakismeretek (τέχνη) nyújtása révén szakemberek képzése, másrészt azonban olyan általános műveltség terjesztése is, mely nélkül az állami élet hasznos tagja senki sem lehet, mely nélkül emberi közösség nem állhat fenn. A szakismerettel, amit a szofisták τέχνη-nak neveznek, szembeállítják az általános közösségi műveltséget, ahogy ők mondják, a πολιτική τέχνη-t.³⁰

Miben áll a πολιτική τέχνη, ez az új, általános, mindenkire kötelező, a leendő vezetők számára pedig egyenesen nélkülözhetetlen tudomány — teszi fel a kérdést Sokrates Platon Protágorásában.³¹ Mit tanít Protagoras, kinek személyében Platon az egész szofisztikát képviselteti? Miben lesznek különbek Protagoras tanítványai? Ha Zeuxipposztól ezt kérdeznék, azt felelné, hogy az ő növendékei a festészetben tökéletesbülnek; a thebai Orthagoras tanítványai a fuvalázásban. De Hippokrates, kit maga Sokrates ajánl Protagoras hallgatói sorába, miben lesz különb? Protagoras azt igéri, hogy akit ő tanít, a saját dolgait helyesen fogja intézni (εὐβουλία περί... τῶν οἰκείων), másfelől

²⁹ V. ö. Platon Hipp. mai. 283/a, b.

³⁰ Plat. Prot. 319/a. (Ed. A. Croiset—L. Bodin, Les Belles Lettres, Paris, 1923.)

Sokrates: Δοκεῖς γάρ μοι λέγειν τὴν πολιτικὴν τέχνην καὶ ὑπὸ σχινεῖσθαι ποιεῖν ἄνδρας ἀγαθοὺς πολῖτας.

³¹ Platon Prot. 318 skk. (I. m.)

E dialógusnak s általában a platoni dialógusoknak a szofisták tanaira vonatkozó tudósításait a filológusok nem mindegyike tekinti irányadóknak. H. Gomperz pl. (Sophistik u. Rhetorik, Berlin, 1912, 290. l. 482. jz.) óvakodik a platoni Protagoras-kép felhasználásától és kiaknázásától. E dialógus adatainak újabban ismét nagyobb megbízhatóságot tulajdonítanak, v. ö. pl. Christ—Schmid—Stählin, GGL, 1940. 15 skk., ezért mi is felhasználjuk őket.

pedig a közügyek vezetésére is alkalmas lesz. Sokrates erre megjegyzi, hogy akkor a Protagoras-tanította tudomány nem más, mint az államkormányzás művészete: πολιτική τέχνη. Szerinte azonban ezt nem lehet tanítani. A közvélemény is ezen a nézeten van. Az athéniek gyűléseiken építési ügyekben az építészek véleményét kérdezik meg, hajóépítéskor a hajóácsokét. Ugyanígy járnak el minden más szakkérdésben. Aki nem szakember, bármilyen előkelő legyen is, annak véleményére nem kíváncsiak, s ha mégis felszólal, kinevetik, vagy leintik. De ha közügyekről van szó, egyformán résztvesz a tanácskozásban az ács és kovács, a varga, a kereskedő és hajós; gazdag és szegény, nemes és nem nemes. Senki sem veti szemükre, hogy különösebb szakképzettség nélkül szólnak a közösség kérdéseire. Senki sem kíván a felszólalóktól különösebb tudást, mert úgy tartják, hogy ilyesmit úgy sem lehet tanítani.

Sokrates e kételkedő szavaiban a fejlettebb társadalom érett tapasztalatai jutnak kifejezésre, azé a társadalomé, melyet nem töltött el többé a haladásba, fejlődésbe vetett korlátlan hit, mely Protagorast és a többi szofistát hevítette. Az állam legkülönb és leghivatottabb vezetői — érvel tovább Sokrates — államvezetői bölcsességüket nem hagyhatják fiaikra. Perikles fiait a legjobb tanítókkal neveltette és mindenben képezte őket, amiben lehetett. De az államvezetés tudományát, amiben ő bölcs, nem tudta átszármaztatni fiaira; azt, ha tudják, nekik kell elsajátítaniuk.

Sokrates kételyeire Protagoras mítoszba rejtve mondja el feleletét.³² A világ teremtetésekor — Zeus parancsára — Epimetheus mindegyik teremtményt felruházta azokkal a képességekkel, melyekre azoknak az élet küzdelmeiben leginkább szükségük volt. Utoljára került sor az emberre. Számára Prometheus a tűzzel együtt lelopja az égből Hephaistos és Athene ajándékát, az ἐντεχνοῦ σοφία-t. Ennek segélyével vált lehetővé az emberi élet. Az emberek sikerrel küzdtek meg a vadállatokkal. De mikor összegyűltek, hogy várost alapítsanak, fáradozásaik nem vezettek eredményre, mivel nem volt közösségi fegyelmük, πολιτική τέχνη-jük. Vad harcokat kezdtek egymás ellen, szétszóródtak és pusztulni kezdtek. Zeus félt, hogy kivész az emberi nem. Ezért elküldte Hermest, hogy vigye el az emberek közé a tisztesség-tudást és az igazságérzetet, az αἰδώς-t és δίκη-t. Ezeket Hermes — Zeus parancsára — úgy osztja ki, hogy mindenki részesedjék belőlük. Mert ha ezek is csak egyesek tulajdonai lennének, mint a mesterségek, akkor állami élet nem állhatna fenn.

Igy lett részese mindenki Zeus e két ajándékának. Ezért, bár a gyűléseken az ácsmesterséget vagy más kézművességet illető ügyekben csak egyesek, a szakemberek véleményét kéri ki, a közösség dolgaiban, hol mindenekfelett igazságérzetre és

³² Protág. 320 C skk.

teljes józanságra van szükség, mindenkit számbavesznek és bárkit meghallgatnak.

Protagoras így akarja bizonyítani, hogy az emberi lélekben gyökerezett hit szerint az állami élet alapjait alkotó adottságok mindenkiben egyformán megvannak és hogy mindenkit a közösség hasznos tagjává, sőt vezetőjévé lehet nevelni. E felfogását egyéb érvekkel is támogatja:³³

1. Ha valaki jó fuvolásnak mondaná magát — folytatja tovább fejtegetését Protagoras —, fellépésével azonban azonnal elárulná, hogy nem az, a hallgatóság kigúnyolná és ostobának tartaná. Mert amihez külön szakképzettség kell, abban csak egyesek jeleskedhetnek. De a közösség szellemével összhangban álló, igazságos és helyes cselekvést mindenkitől elvárják; az igazságosság látszatát pl. még az is igyekszik megőrizni, aki bűnt követ el.

2. A testi hibával született emberre fogyatékosága miatt senki sem neheztel, mert önhibáján kívül lett olyanná. De aki tanulatlan, neveletlen, méltán számíthat embertársai megvetésére.

3. Az ember nevelhetőségét és javíthatóságát vallja az athéni igazságszolgáltatás rendszere is, mely a vétkeseket nem a megtorlás, hanem a javítás és elriasztás célzatával büntette.

Ezekkel az érvekkel igyekszik bizonyítani Protagoras, hogy a tanítás és nevelés lehetősége természetből adott tény; ennek tudata a közfelfogásban gyökerezik és mindnyájunk szívébe van oltva. Egy századdal előbb Theognis és Pindaros a vezetés tudományát, a magasabb műveltséget még az „isteni vérből” eredt nemesek kiváltságának, isteni adományának tartotta.³⁴ A szofisták felfogása szerint azonban, — ahogy Platon nyomán látjuk, részben pedig a szofisztika gyér töredékeiből is megállapíthatjuk —, a közösségi életre képesítő adottság, a politikai rátermettség (= πολιτική ὁρετή) nem függ a nemesi vértől, hanem az emberi természetben (= φύσις) gyökerezik. Így lép az „isteni vér” helyébe az „emberi természet” általános fogalma, melyet a tanulás (μάθησις) illetve tanítás (διδασκαλία) és gyakorlás (ἄσκησις) sokféleképpen színezhethet, alakíthat és gazdagíthat.³⁵

A szofisták felismerése rendkívül fontos a későbbi görög és mondhatjuk az egész európai művelődés szempontjából.

A Platonnál olvasható, Protagoras szájába adott fenti mítoszban van szó először egy általános, mindenkire kiterjedő műveltség lehetőségéről és szükségességéről. Protagoras az emberi közösség, az emberi együttélés törvényszerűségeiből, az emberi természetből kiindulva jutott el az egyetemes, bizonyos jegyeiben mindenkire nézve kötelező nevelés és oktatás eszmé-

³³ Protág. 323 skk.

³⁴ V. ö. W. Jaeger, i. m. 251 skk, 271 skk.

³⁵ V. ö. Protág. frg. B₃ (Diels, Frg. der Vors.² 2. k. 229. l. „φύσεως καὶ ἀσκήσεως διδασκαλία δεῖται.”

jéhez. Ezzel olyan elméleti alapvetést alkotott, melyen a későbbi εγκύκλιος παιδεία rendszere felépülhetett. Ezért teljes joggal állíthatjuk, hogy az ε. π. eszmei előkészítése a szofisták műve³⁶ s hogy annak eredeti tartalma az általános, egyetemes műveltség gondolata.³⁷

De az ε. π.-nak nemcsak elmélete való a szofistáktól, hanem annak tárgyi részét, anyagát is ők bontakoztatják ki először, egyéniségüknek, hajlamuknak megfelelően mindegyikük a maga módján. Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a régi szofisták működését a későbbiekétől.³⁸ A régiek, kiknek legjelesebbjei Protagoras, Prodikos, Gorgias és Hippias, rendkívüli erkölcsi komolysággal fogják fel hivatásukat, a tanítást és Platon, bár szembeszáll velük, mégsem tagadja meg tőlük tiszteletét. A későbbi szofisták, kik a peloponnesosi háború legvéresebb napjaiban, Athén hanyatlása, a közerkölcsiség rohamos sülyvedése idején lépnek fel, értékben és jelentőségben nem mérhetők elődeikhez.

A legrégibb szofisták működését is nehéz volna azonban egységes keretbe foglalni. Közvetlen kapcsolatot, állandó személyes érintkezést nem mutathatunk ki közöttük: Protagoras abderai, Prodikos keosi, Gorgias leontinoi, Hippias a peloponnesosi Elis szülőtte. Bejárják egész Hellast, a szigeteket és gyarmatokat is. Athénbe csak néha kerülnek, de odaérkezésük eseménynek és ünnepnek számít.³⁹

Fellépésük, magatartásuk, eszmeviláguk életük külső körülményeinek erősen különböző volta miatt sem lehetett egységes. Mindnyájan az ifjúság fizetett tanítói. De személyes érdeklődésének megfelelően mindegyikük a maga külön tudományát tanította elsősorban. Oktatásuk egységét H. Gomperz a szónoklat közös tanításában véli felfedezni. Arra utal, hogy az ifjúság a szofistáknál az állami hivatalokra akart felkészülni. Ehhez pedig elengedhetetlen követelmény volt a kiváló szónoki képzettség

³⁶ Ezen az állásponton van W. Jaeger is, ki a szofisztika és a humanizmus kapcsolatairól szólva ezeket mondja: „Für die Neuzeit haftet allerdings der Begriff Humanismus an der bewussten Beziehung unserer Bildung zum Altertum. Aber diese hat doch ihren Grund wieder nur in der Tatsache, dass unsere Idee der ‚allgemeinen‘ Menschenbildung eben dort ihren geschichtlichen Ursprung hat“. I. m. I.² (1936) 381 l.

³⁷ Az ε. π.-t már Norden is a szofistáktól eredeztette, anélkül, hogy állítását részletesen megindokolta volna:

„Sie haben tatsächlich mit Bewusstsein schon alle diejenigen τέχνας gelehrt, die von der spätern Zeit unter die εγκύκλιος παιδεία, d. h. die gewöhnliche, alltägliche Bildung, begriffen wurden.“

Die antike Kunstprosa II.² 670.

³⁸ A szofistákról a legújabb és legjobb összefoglalás Schmid--Stählin, i. m. 12--217. ll.

³⁹ V. ö. Plat. Prot. 310/a skk.

(δεινότης τοῦ εὖ λέγειν). A szofisták tehát a szónoklás tanítói; oktatásukban az ügyes beszéd, a rétorikai műveltség tanítása játszott a főszerepet. A szofisztika tudománya tehát — szerrinte — azonos a rétorikával. A szofisták új művelődési eszményt teremtenek: a pompásan szónokló, ügyesen érvelő közéleti ember típusát.⁴⁰

E felfogással szemben azonban meg kell jegyeznünk a következőket: A szofisták működéséről, tudjuk, kevés írott emlék tanúskodik. De a ránk hagyományozott töredékes és közvetett források, továbbá a kikövetkeztethető adalékok alapján mégis szélesebbkörűnek és sokrétűbbnek kell látnunk a szofisztikát és a szofisták tevékenységének eredményét többnek kell tartanunk a rétorika megteremtésénél. A szofisták ugyanis nemcsak szónokok voltak, hanem mindazon tudományágak tudatos művelői, melyekből később az é. π. rendszere kialakult.⁴¹

Lássuk, mi szerepük volt a szofistáknak a grammatika, rétorika, dialektika (tehát a trivium tárgyainak) kialakításában.

A grammatikai kutatások megindításának Protagorast lehet tekintenünk.⁴² Vizsgálódásainak eredményét valószínűleg *Περὶ ὀρθότητος τῶν ὀνομάτων* vagy *Περὶ ὀρθοεπειας* címen tette közzé. V. ö. Platon *Kratyl.* Ed. L. Néridier, Paris, Les Belles Lettres, 1931. 62. l. 391 c: ... διδάξει σε τὴν ὀρθότητα [sc. τῶν ὀνομάτων περὶ τῶν τοιούτων ἦν ἔμαθεν παρὰ Πρωταγόρου. Plat. *Phaidr.* 267 c. Ed. L. Robin, Paris, Les Belles Lettres, 1933. 75. l. Ὄρθοεπειὰ γέ τις, ὦ παῖ, καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ καλὰ. Ebben a művében lehetett szó a három grammatikai nemről: Πρωταγόρας τὰ γένη τῶν ὀνομάτων διήρει, ἄρρενα καὶ θέλεα καὶ σκεύη. (Aristot. *Rhet.* III 5, 1047^b 17. l. Diels, i. m.³ II. 227. l.).

Az igekötőket is ő különböztette meg először: πρῶτος μέρη χρόνου διώρισε ... (Diog. x. 9, 52. Diels, i. m. 219. l.). Diog. Laertios szerint Protagoras az igemódokat is tárgyalta:

διείλε τε τὸν λόγον πρῶτος εἰς τέτταρα, εὐχωλήν, ἐρώτησιν, ἀπόκρισιν, ἐντολήν ... οὗς καὶ πυθμένας εἶπε λόγων. (Diels, i. m. 220. l.). Quint. inst. III. 4, 10: Protagoran transeo, qui interrogandi, respondendi, mandandi, precandi quod εὐχωλήν dixit, partes solas putat.

Prodikos nevéhez a hagyomány szinonimikai kérdések tárgyalását fűzte.⁴³ Platon ezenkívül célzást tesz Prodikosnak *Περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος* című művére is.⁴⁴

Hasonló tartalmú lehetett Hippias *Περὶ γραμμάτων δυνάμειος καὶ συλλαβῶν καὶ ῥυθμῶν καὶ ἀρμονιῶν* című műve is,⁴⁵ melyről Platon másutt (Hipp. min. p. 368 B) *Περὶ ῥυθμῶν καὶ ἀρμονιῶν καὶ γραμμάτων ὀρθότητος* címen tesz említést.

⁴⁰ H. Gomperz, i. m. 41—42. l.

⁴¹ V. ö. Norden fentidézett megállapítását.

⁴² RE, s. v. Grammatik [Gudeman], VII. 1780.

⁴³ Plat. *Protag.* 337 a—c és Arist. *Top.* 36, 112/b 22. Az idevonatkozó egyéb helyeket lásd Diels, i. m.³ II, 269—270. l.

⁴⁴ *Kratyl.* 384/b, v. ö. Diels, i. m. 268. l.

⁴⁵ Hipp. maior 285/b, v. ö. Diels, i. m. 284. l.

E gyér nyomokon kívül a szofisták grammatikai működéséről semmit sem tudunk. Műveik mind elvesztek, de a későbbi grammatikusok, a peripatetikusok és az alexandriai tudósok bizonyára fölhasználták az ő munkásságuk eredményeit. Rétorikájuk fejlettségéről közvetett úton sokat hallunk, de tankönyveik mind elvesztek.⁴⁶ Vitatkozó művészetüket, dialektikájukat jobban ismerjük. Protagoras Ἀντιλογίαι, más források szerint Ἀντιλογικαί című munkája, a szofista dialektika alapvetése elveszett ugyan,⁴⁷ de egy ismeretlen epigonjának Διοσοί λόγοι címen ránkmaradt műve betekintést enged e kétfelé tekintő vitatkozás rejtelmeibe.⁴⁸

A grammatika, rétorika, dialektika, szóval a későbbi trivium tárgyaitak kialakításában tehát úttörő érdemeik vannak a szofistáknak. Tudunk azonban arról is, hogy egyes szofisták a későbbi quadrivium tárgyait, az aritmetikát, geometriát, zenét és asztronómiát is művelték. Forrásaink az elisi Hippiasról mondják, hogy ezekkel is foglalkozott.

A régebbi szofisták közt Protagoras mellett Hippias alakja érdemli meg különleges figyelmünket. Hippias eszménye a sokoldalú műveltség, a πολυμαθία.⁴⁹ Platon szerint⁵⁰ foglalkozott asztronómiával (τὰ περὶ τὰ ἀστρον τε καὶ τὰ οὐράνια πᾶσι), geometriával (... περὶ γεωμετρίας), aritmetikával (ἀριθμῶν) és zenével is (περὶ ... ῥυθμῶν καὶ ἁρμονιῶν), szóval a quadrivium mindegyik tárgyával.⁵¹

A Hippias művelte tudomány-anyag azonban nemcsak hogy teljesen kitöltötte az ε. π.-nak a későbbi triviumban és quadriviumban rendszereződött kereteit, hanem sokszorosan meg is haladta azokat. Platon csodálattal (vagy irónikusan?) említi mnemotechnikáját,⁵² melynek segítségével Hippias állítólag még öreg korában is meg tudott jegyezni és helyes sorrendben tudott elmondani 50 nevet. Hippias foglalkozott ἀρχαιολογία-val,⁵³ az irodalomnak majdnem minden ágát művelte: írt eposzt, tragédiát és ditiramboszt; minden mesterséghez értett. Egyszer az olympiai játékokon olyan öltözetben jelent meg, melyet teljesen ő maga készített: saruit ő maga csinálta, chitónját ő szőtte és varrta; gyűrűi, ékszerei is az ő remekei voltak.

⁴⁶ A szofisták rétorikai munkásságát legújabban Visy József méltatta: A görög szónoki παιδεία, Szeged, 1940. (Acta univ. Szegediensis, Tomus XIII. fasc. 3.) 78—88. II. A szofisztika nevelési rendszere.

⁴⁷ E mű jelentőségére nézve jellemző Diog. Laert. III. 37. megjegyzése, mely szerint a protagorasi Ἀντιλογικαί-ban majdnem teljesen megvolt már Platon Politeiája. (Diels, i. m. II. 230. l.)

⁴⁸ A Διοσοί λόγοι-t (újabban Διαλέξεις néven is emlegetik) a Protagoras-interpretáció céljaira H. Gomperz aknáztta ki, i. m. 126 skk.

⁴⁹ Xen. Mem. IV 4, 6. Sokrates szemrehányó szavai Hippiashoz: οὐ δῖσως διὰ τὸ πολυμαθὴς εἶναι περὶ τῶν αὐτῶν οὐδέποτε τὰ αὐτὰ λέγεις. Ed. Gilbert, 1911. 127. l.

⁵⁰ Hipp. mai. p. 285 B.

⁵¹ V. ö. Philostr. V. Soph. I. 11, 1 és Cic. de or. III. 127.

⁵² Hipp. mai. p. 285 B.

⁵³ Hipp. mai. i. h.

Mindezt Platon Hippias minor című dialógusában mondja el, tagadhatatlanul ironikus hangon.⁵⁴ Az ilyenfajta sokoldalúságot, mindentudást Platon másutt is kipellengérez: két szofistát egy helyen mindenben bölcsnek (παιδοσοφος) nevez.⁵⁵ Elfogulatlanul ítélve, Hippias magatartásában az egyéniség sokoldalú, szabad és kritikátlan kifejtésének érdekes példáját láthatjuk. A renaissance korának eszménye, az uomo universale jut eszünkbe. Th. Gomperz⁵⁶ Hippias mását a velencei Leone Battista Albertiben találja meg (1404–1472) ki egyaránt kitűnt, mint építész, festő, zenész, prózaíró és költő; írt gazdaságtani és képzőművészeti tanulmányokat, mestere volt a szellemes szórakoztatásnak és a legkülönfélébb sportoknak, értett minden mester-séghez.

A szofisták a gyakorlati életre akartak nevelni. Nevelési programjuk sokoldalúságával Platon az ideák tisztultabb világára tekintő παιδεία-t állította szembe. Ezzel megindította a küzdelmet az ε. π.-vá fejlődő, a szofisták által kezdeményezett gyakorlatias, általános érdekű nevelés és a φιλοσοφία között.⁵⁷ Az elmentét feloldását elsőnek Isokrates kísérli meg, ki az ε. π. anyagát a φιλοσοφία előkészítő studiumaként illeszti nevelési rendszerébe.⁵⁸ E kibékítő szintézis révén sikerül átmentenie az utókorra az európai kultúra fontos alkotóelemeit, a szofisták értékes nevelői kísérletének eredményeit: az ε. π. eszméjét és anyagát. Az ε. π.-ban kifejezésre jutó nevelési rendszer a szofisták korában még csak csírájában volt meg. Az „általános műveltség” fogalma csak később válhatott folyton tárgviasabbá és az ε. jelző ekkor már nem azt jelenti, hogy e műveltség általános, mindenki sajátja, tehát nem a művelődést elsajátító alanyokra vonatkozik, hanem a művelődés tárgyára, teljes, kerek egészére, amint Vitruviusnál és Quintilianusnál láttuk. Ehhez a jelentésváltozáshoz a tudomány és műveltség fogalmának hosszú fejlődése vezetett. Csak miután határozott körvonalakkal bontakoztak ki és különültek el az egyes tudományágak, mikor már kitisztultak célkitűzéseik, tökéletesültek módszereik, tisztázódtak a többi szakhoz fűződő kapcsolataik, csakis akkor kerülhetett sor egységbefoglalásukra s az ε. jelző κύκλος alapszavát csak ekkor lehetett a tudományok körére vonatkoztatni. A hellenizmus korának összegező, leltározó munkássága kellett e feladat elvégzéséhez, a görögség művelődési javainak pontos feltárása és számbavétele. E korszak tudósai szerkesztik meg a művelődésnek azt a rendszerét, mely-

⁵⁴ Hipp. min. p. 368 B.

⁵⁵ Euthyd. 271 C.

⁵⁶ Griechische Denker I.² 1903. 346/347. ll.

⁵⁷ E két nézet szembenállásáról Norden rajzolt érdekes képet, i. m. 670 skk. Legújabbban Visy is foglalkozott e kérdéssel, i. m. 88–101.

⁵⁸ Erről és az ε. π. későbbi sorsáról is még mindig Norden i. h. a legjobb és legvilágosabb összefoglalás.

ből, hosszú századok folyamán, az $\epsilon. \pi.$ illetve a septem artes liberales anyaga került ki.
(Budapest.)

Balázs János

Die $\epsilon\kappa\kappa\upsilon\lambda\iota\omicron\varsigma$ παιδεία und die Sophisten.

Die $\epsilon. \pi.$ und die ihr verwandten Begriffe tauchen das erste Mal im 1. Jh. v. Chr. auf. Der erste Beleg ist bei Strabon (1, p. 13) zu finden: $\epsilon. \alpha\gamma\omega\gamma\eta$. Varianten: $\tau\alpha \epsilon\kappa\kappa\lambda\iota\alpha$, $\epsilon\gamma\kappa\kappa\lambda\omicron\varsigma$ παιδεία, $\epsilon\gamma\kappa\kappa\lambda\iota\alpha$ $\alpha\gamma\alpha\delta\alpha$, $\epsilon. \mu\alpha\theta\eta\mu\alpha\tau\alpha$. Über die Gegenstände der $\epsilon. \pi.$ haben wir aus dem 1. Jh. v. Chr. und aus dem 1–4. Jh. keine genauen und übereinstimmenden Belege. Es ist nun die Frage, was das Beiwort $\epsilon.$ neben $\pi.$ bedeutet? Belege aus dem Wörterbuch beweisen, dass in der Bedeutungsentwicklung des Wortes $\epsilon.$ die Bedeutung des Grundwortes $\kappa\upsilon\kappa\lambda\omicron\varsigma$ allmählich zurückgedrängt und dem Beiwort sehr oft die Bedeutung „gewöhnlich, alltäglich, allgemein“ gegeben wurde. Das Beiwort kommt als Bezeichnung irgendeiner Kenntnis das erste Mal bei Aristoteles vor, ebenfalls in der Bedeutung „gewöhnlich, alltäglich, allgemein“. Der bisherigen Auffassung gemäß bedeutet der Ausdruck $\epsilon. \pi.$ ursprünglich „das vollständige Ganze der Wissenschaften“. Wir meinen jedoch, das Beiwort habe auch hier dieselbe Bedeutung, wie bei Aristoteles, also $\epsilon. \pi. =$ „Unterricht und Erziehung allgemein und jeden erfassend“. Diese Annahme wird durch gewisse entwicklungsgeschichtliche Argumente bestätigt. Die ersten Gestalter der Idee der $\epsilon. \pi.$ sind die Sophisten. Im berühmten Mythos, der Protagoras in den Mund gelegt wird (Plat. Prot. 318. ff.), ist das erste Mal die Rede von der Möglichkeit und Notwendigkeit einer allgemeinen, jeden Menschen erfassenden Bildung. Die Sophisten hatten aber nicht nur die Idee der $\epsilon. \pi.$ vorbereitet, sondern sie waren es, die die Gegenstände derselben entwickelten. Protagoras ist Begründer der grammatischen Forschungen; es wird uns über ein Synonymenwerk von Prodikos berichtet; Hippas beschäftigt sich darüber hinaus mit sämtlichen Wissenschaften, die später vom Trivium und Quadrivium erfasst werden. Das Erziehungssystem, das in der $\epsilon. \pi.$ zum Ausdruck kommt, war zur Zeit der Sophisten nur im Keime vorhanden. Der Begriff der „allgemeinen Bildung“ wurde erst später konkreter, als das Beiwort $\epsilon.$ nicht das Allgemeine, das Allgemein-Zugängliche bedeutete, also sich nicht mehr auf das Subjekt, das sich die Bildung aneignete, bezog, sondern auf den Gegenstand der Bildung, auf die Einheit und vollständige Ganzheit, wie bei Vitruvius (De architectura I, 1. 12) und bei Quintilian (Inst. orat. I, 10, 1).

(Budapest.)

Johann Balázs.

COLA DI RIENZO ÉS A MAGYAR RENAISSANCE KEZDETEI.

A magyar renaissance kezdeteinek legkorábbi vizsgálói az első külföldről kapott indításokat Petrarca és Cola di Rienzo nevéhez fűzték. A Petrarca körül felmerült problémák ma már tisztázódtak. Tudjuk, hogy a humanizmus nagy kezdeményezője nem találkozott Nagy Lajossal Itáliában s nem járt nála követ-ségben Budán, ahogyan régebben hitték, de ezeken a nyomokon

elindulva kiderült, hogy Nagy Lajos olasz orvosánál, Conversino da Ravennánál és Giovanni nevű fiánál kell keresnünk annak a humanista szálnak a kezdetét, mely Pier Paolo Vergerion keresztül a mátyáskori humanizmus kivirágzásához vezet.¹

A Cola di Rienzora vonatkozó közkeletűvé lett feltevés azonban, bár azt eddig nem vizsgálta meg senki részletesen, ma is úgy forog történetíróink kezén, ahogy azt mintegy ötven évvel ezelőtt Pór Antal forgalomba hozta.² A magyarországi olasz filológia e mulasztását szeretném pótolni, s természetesen Küküllei János krónikájának elbeszéléséből kell kiindulnom, mely állítólag Nagy Lajos találkozását írja le Cola di Rienzóval.

„Itt a város *tribunja* — mondja Küküllei Nagy Lajos életrajzában — a külön ez alkalomra készült, egyforma bársonyruhákban pompázó, bíborszínű szövetekbe burkolt római *nemesekkel* és ünnepi köntösükbe szép egyformán felöltözött mintegy száz főnyi, trombitákon és más hangszereken játszó zenészszel négy mérföldre ment (Nagy Lajos) elébe és úgy fogadta őt ünnepélyesen; azután bevezették Róma városába, melynek utcái szőnyegekkel voltak mindenütt szépen beterítve és feldíszítve, és itt a rómaiak uroknak fogadták őt; ezt a címet azonban a király nem akarta elfogadni. A pápa úr palotájában szállásolták el őt és a tribunus minden nap udvarolt és tisztelgett nála az előkelő rómaiakkal, akik nagy örömmel hívták meg házaikhoz és vendégségeikre. A király ezután Szent Péternek, az apostolok fejedelemének templomában minden nap misét hallgatott, az idegeknak és összesereglett néptömegnek nagy lelki vigasztalására, naponként megmutatták neki az Úr arculatának verejtékét mutató kendőt is. A király úr, miután ily ájtatoskodások között több napon át időzött Rómában és a pápa úr rendeletére megkapta a föloldozást, négyezer forintot ajánlott fel Szent Péter oltárára és azt ott el is helyezte.”³

¹ Wenzel Gusztáv, *Magyarok Rómában. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. X. köt. 1860.* — U. a. *Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio megvilágításában.* Kath. Szl. 1888. — Kardos Tibor, *Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában.* E. Ph. K. 1936. 284–87. — U. a. *A magyar humanizmus kezdetei.* Pécs, 1936. — U. a. *Középkori kultúra, középkori költészet.* Budapest, 1941.

² Szilágyi Sándor, *A magyar nemzet története.* III. köt., 221. l. — Poór Antal, *Nagy Lajos (Történeti életrajzok).* Budapest, 1892. — Hóman—Szekfű, *Magyar Történet.* II. köt., 200. l. — Várady E., *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria.* Roma, 1934. I. köt., 34. l. — Bálint Hóman, *Gli angioini di Napoli in Ungheria.* Roma, 1938. 352. l. — Miskolczi István, *Magyarország az Anjouk korában.* Budapest, 1923. 50. l. — Horváth János, *Az irodalmi műveltség megszólása. Magyar humanizmus.* Budapest, 1935. 19. l. — Trencsényi Waldapfel Imre, *Küküllei János.* (Budapest, 1938.) 33. kk. II. — Legújabbban Dercsényi Dezső, *Nagy Lajos kora.* Budapest, 1941. 71. l.

³ Dékány Kálmán fordítása. *Középkori Krónikások.* V. köt. Brassó, 1906. XXIII. feje., 129. l.

Valóban csábító lenne elképzelnünk, milyen hatással volt Nagy Lajosra a Rómáért rajongó Cola di Rienzo ékesszólása, mely Petrarcat, VI. Kelemen pápát és IV. Károly császárt — a magyar király apósát — egyaránt elragadta, ha csakugyan Cola di Rienzo lett volna az a „tribun“, aki őt a második nápolyi háború nehézségeibe beféradtan, Aversánál kapott sebetől meggyötörten, a pápa átokkal fenyegetőző makacs ellenállásától visszariadva, Rómában 1350 szeptember közepén fogadta. Nagy Lajos egykorú életírójának csillogó leírása azonban mégsem vonatkozhat ő reá. Az évszámok világosan e feltevés ellen vallanak.⁴ János minorita krónikája szerint a király Boldogságos Szűz nyolcadján, azaz 1350 szeptember 16-án ért Rómába, mi összevág a firenzei tanácsnak szeptember 30-án Sienába küldött értesítésével Nagy Lajos odaérkezése tárgyában.⁵ Viszont Cola di Rienzóról tudjuk, hogy pontosan 1347 május 20-tól ugyanezen év december 15-éig volt hatalmon és oda csak 1354 augusztus 1-én tért vissza rövid időre, abban az időben pedig, mikor Lajos király Rómában járt, 1350 júliusától 1352 augusztusáig Prágában, majd Raudnitzban, az Elba partján, IV. Károly foglya volt. Ezek a nyersen tagadó adatok már Dékáni Istvánnak is rendelkezésére álltak, mikor 1906-ban Küküllei munkáját magyar fordításban kiadta, mert ő forgatta Felix Papencordt 1841-ben megjelent kitűnő Cola di Rienzo-életrajzát és olvashatta Annibale Gabrieli kiadásában a volt tribunnak a kérdéses időben már Csehországból keltezett leveleit. Mindkét könyvet idézi forrásai között, s mégis a „tribun“ szó alá jegyzetet tett: Cola di Rienzo. Arany János, Riedl Frigyes és Fraknói Vilmos elfeledett régebbi helyes megállapításai után, csak legújabbban utalt két római könyvbírálat ismét a tévedésre, melyet most már, mielőtt tárgyam tulaj-

⁴ Különös, hogy ez a tévedés oly konokan tartja magát új történetirodalmunkban. Már Arany János, aki Toldi Szerelmében (XII. ének, 82. versszak) elmondja Küküllei alapján a római találkozást Nagy Lajos és Cola di Rienzo közt, jegyzetben megállapítja, hogy a tribun csak sokkal későbbben nyerte vissza hatalmát Rómában s ő csak a költői licencia jogán hisz a magyar krónikásnak. — Riedl Frigyes (*Magyarok Rómában*. Budapest, 1900. 13. kk. II.) Rodocanacchi francia Rienzo-életrajza alapján (Paris, 1888) s még inkább Fraknói Vilmos (*Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel*. Budapest, 1901. I. köt., 182. kk., 217. kk. II.) tagadták az adat valóságát. A tájékozatlanság oly nagy ebben a kérdésben, hogy Várady Imre (id. mű I. köt., 49. l.) azt állítja, hogy Cola di Rienzo IV. Károly meghívására jött Prágába.

⁵ János minorita Nagy Lajosról szóló krónikatöredéke. Ford. Dékáni Kálmán. Középkori krónikások. Szerk. Gombos F. Albin. XI. köt. Budapest, 1910. 75–76. II. Nagy Lajos római zárandokútjáról tudnak még: 1. Az estei krónika (Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores*. Milano, 1729. XV. köt., 463. l.), 2. Matteo Villani (I. kv. 93. fej.), 3. Cortusai Vilmos egykorú pádovai krónikája (IX. 13.) és 4. Boetio di Rainaldo aquilai krónikája (Muratori: *Antiquitates*. Milano, 1742. 842–844. vszk., 649. l.). L. Wenzel Gusztáv, *Magyarok Rómában*, id. cikk.

donképeni fejtegetésére térnék, *végleg* ki kell kapcsolnunk a forgalomból.⁶

Nagy Lajost 1350 szeptemberében, mikor a jubileumi év búcsúját elnyerendő jött Rómába, nem Cola di Rienzo, hanem a régi gyakorlat szerint a tribun bukása után a pápa által hat hónapra kinevezett s ekkor épp szeptember 12-én hivatalba lépett két szenátor egyike, Stefaniello Colonna vagy Rainaldo Orsini — mindkettő a római vezető nemesség tagja — fogadhatta csak.⁷ Ha Küküllei mégis szenátor helyett tribunt ír, ez talán egyrészt bizonyíték arra, hogy nem személyes benyomások, hanem mások elbeszélése alapján írt az 1350-ben történt olaszországi dolgokról. Erre vannak egyéb adataink is, így az, hogy Aversa ostromát három hónapig tartónak mondja, míg az alig tartott valamivel többig egy hónapnál.⁸ Másrészt tévedése abból is magyarázható, hogy Cola di Rienzo tribunátusa annyira elhíresült, hogy a kan-celláriai hivatalnok tolla önkénytelenül erre a megnevezésre csúszik, mikor Róma kormányzójáról akar szólni. Végül azt is figyelembe kell vennünk, hogy Küküllei János művének első huszonöt fejezetét, mely a hátralévő fejezetektől eltérő egységet mutat, 1353 második felében írhatta, mikor Róma a főrangú szenátorok uralmát megúnvá újra népi embert, mégpedig Cola di Rienzo egy volt diplomatáját, Francesco Baroncellit uralta négy hónapon keresztül. Ő pedig „*tribunus secundus*”-nak nevezte magát.⁹ Ezt az akkor újból közszájon forgó titulust vetíthette vissza Küküllei az 1350. évbe. A Küküllei-krónika első részének így adódó keletkezési éve összevág az eddig is feltételezett szerzési időponttal. János minorita krónikája mindenesetre pontosabban van értesülve, mikor ugyanerről a jelenetről azt írja, hogy „hét mérföldre jöttek (a király) elébe a római főnemések és éljenezték őt”.¹⁰ A tribun idejében *első szerepet* vivő nép azonban mindkettejükénél csak a statisztai szerepét játssza: „összesereglik”, „tisztelteletjesn kísér”.

Nagy Lajos tehát nem találkozott 1350-ben Cola di Rienzo-val. De vajjon nem találkozott-e vele már hamarabb, *első* nápolyi

⁶ Antonio Bruers, Bálint Hóman, Gli angioini di Napoli in Ungheria és Florio Bánfi: Horváth János, Az irodalmi műveltség megszólása c. művének ismertetésében. Corvina, 1936. 98—113. ll. — Felix Papencordt, *Cola di Rienzo und seine Zeit*, besonders nach ungedruckten Quellen dargestellt. Hamburg u. Gotha, 1841. — Annibale Gabrielli, *Epistolario di Cola di Rienzo*. Fonti per la storia d'Italia, pubblicate dall'Istituto Storico Italiano. Roma, 1890.

⁷ Emmanuel Rodocanacchi, Cola di Rienzo. Histoire de Rome de 1342 à 1354. Paris, 1388. 330. l.

⁸ Küküllei János krónikája id. kiad. Bevezetés, 72. l.

⁹ Paul Piur, Cola di Rienzo. Darstellung seines Lebens und seines Geistes. Wien, 1931. 189. l. — Az alább idézendő egykorú római életrajz 1354-ben, szenátor korában is állandóan tribunnak címezi Cola di Rienzót.

¹⁰ János minorita krónikatöredéke. Id. fordítás, 75—76. ll.

hadjárata folyamán? Tudjuk, hogy Nagy Lajos 1347 karácsonyára ért Aquilába és következő év január 25-én foglalta el Nápolyt. Cola di Rienzo a mindenfelől tornyosuló felhők elől 1347 december 15-én húzódott vissza Niccolò Orsini barátjához az Angyalvárba, honnan rövid tartózkodás után a nápolyi Abruzzokban remetéskedő spirituális ferences testvérekhez menekült, akikhez mindig az evangéliumi kereszténység szellemi rokonsága fűzte. A következőkben tárgyalandók alapján VI. Kelemen pápa feltételezhette azt, hogy Cola di Rienzo keresni fogja az érintkezést Nagy Lajossal, sőt annak is híre járt, hogy megjelent nála Nápolyban. Ezért Bertrand de Deux legátusnak utasítást adott május 9-én, kérje fel nyomatékosan a királyt, fogassa el és szállíttassa Avignonba a volt tribunt. Erre a Theiner Vetera Monumenta-iban olvasható és Szalay László által Magyarország Történetében felhasznált okmányra építette Arany János a Toldi Szerelme ismeretes szép epizódját, melyben Nagy Lajos megvédi a szerencsétlen száműzöttet, ki „most a hegyek, erdők vadonjait bujja”.¹¹

Számunkra azonban Paul Piurral,¹² Cola di Rienzo legújabb életírójával szemben is van két perdöntő bizonyíték. Az egyik az, hogy a szóbeszédről — melyet csak két egykorú olasz krónika, a sienai és reggiói említ meg futólag — a pápa egy nappal később ugyancsak a Cola di Rienzo-ügyben Bertrand de Deux legátushoz írott levelében már nem is szól. Viszont Johannes Hocsemius, a lüttichi egyetem jogtanára, aki jó összeköttetésekkel rendelkezhetett az avignoni udvarban, mintha csak az elterjedt hírt akarná cáfolni, 1348 májusában feljegyzi, hogy Nagy Lajos a pestistől való félelmében haza sietett s Cola di Rienzo nem jelent meg nála.¹³ A másik az, hogy maga Cola di Rienzo,

¹¹ Arany János, Toldi szerelme. IX. ének, 40–48. versszak. — A. Theiner, Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae, 1859. 759. l.: „... Nicolaum eundem, qui per aliquod tempus fertur in civitate Neapolitana mansisse, capi faciat, et captum ad nos, vel ad Te mittere studeat...” — Burdach id. mű IV. köt., 120., 124. ll. A pápa hasonló szóbeszédről már március 23-án is értesítette Bertrand de Deux: „Verum est tamen, quod idem Nicolaus Neapoli presencialiter esse fertur”. (Burdach IV. köt. Anhang 43. sz.) — Voinovich Géza szerint (Arany János életrajza. Budapest, 1938. II. köt., 287. l.) a közvetlen forrás Szalay László Magyar Története volt (id. kiad. II. köt., 202. l. jgyz.).

¹² Id. mű 146–47. ll. Vigyázatosabb Papencordt, id. mű 199. kk. ll.

¹³ Cronica Sanese. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores. XV. köt., 120–121. ll. — Cronicon Reginense. U. o. XVIII. köt., 66. l.; Burdach id. mű II. köt., 66. l. — Johannes Hocsemius, Gesta Pontificum Leodiensium. Avignoni összeköttetéseit bizonyítja az, hogy Cola di Rienzo általános öngazolását egyedül az ő műve őrizte meg. Burdach id. mű II. köt., 79., 82. l. — A nápolyi találkozásról nem tud Matteo Villani, aki nemcsak nagy figyelmet szentel Nagy Lajos vállalkozásának, de kitűnő portrét is fest az akkori magyarokról. (Libro VI. cap. 54. Biblioteca Enciclopedica Italiana. XXX. köt. Milano, 1834.

bár prágai idegörlő fogságának unalmában hosszan és ismételten nyilatkozik életének minden valamire való eseményéről, hasonló találkozásról soha nem tesz említést. Ennek, mint majd látni fogjuk, megszívlelendő akadályai is voltak.¹⁴

Kapcsoljuk tehát ki a történettudomány és költészet által elének vetített találkozás délibábját és lássuk, a tervek és eszmék mily közössége hozta közel egymáshoz mégis a két nagy kortársat. Ezt ma könnyebben megtehetjük, mint ezelőtt tizenöt évvel, mikor még nem állt rendelkezésünkre Konrad Burdach ötkötetes Cola di Rienzo-kiadása, melyen a kiváló német irodalomtörténész belső munkatársának, Paul Piurnak említett életrajza is alap-szik.¹⁵ Ez a monumentális mű Gregorovius genie, örült és bohóc közt habozó emberábrázolásával szemben felfedezte és a lehető legkörültekintőbb filológiai dokumentáció alapján megmutatta Cola di Rienzo igazi történeti egyéniségét és eszmei nagyságát.¹⁶ Egyetlen fenntartással élünk csak vele szemben. Azzal, hogy — ellenkező véletbe esve — mindenütt és mindenkor nagynak akarja látni s ezért valóságnak vesz olyan kétes adatot is, mely-lyel szemben a következőkben olykor kritikát kell gyakorolnunk.

Nagy Lajos Cola di Rienzo tribunátusa alatt a római tartománnyal határos nápolyi királyság meghódítására készült. Katonai segítségének megszerzése tehát magától kínálkozó gondolat volt. Kont Miklós, amint 1347 májusában Aquilába érkezett,¹⁷ ahol a magyarpárti Lallo Campanesco városkapitány segítségé-

195—96. II. Magyarul: A három Villani krónikája. Ford. Rác Miklós. Középkori krónikások. VIII—IX. köt. Budapest, 1909.) — Nem tud róla az egykorú, romaneszk nyelvjárásban írt római krónika sem, mely a legrészletesebb egykorú Cola di Rienzo életrajzot tartalmazza. Az egész krónikát kiadta A. Muratori a következő címen: „Historiae Romae fragmenta ab anno Christi MCCCXXVII. usque ad MCCCLIV. napolitan, sive romana dialecto scripta, auctore anonimo... (Antiquitates Italicae medii aevi. III. köt. Milano, 1740. 249—548. II. (Kritikai szövegét most készíti elő G. Castellani az új Muratori-kiadásban. — Magát a Cola di Rienzo-életrajzot 1624 óta többször lenyomtatták belőle; legutóbb Alberto M. Ghisalberti (La vita di Cola di Rienzo. Firenze—Roma, 1928). Ezt a kiadást használtuk. — Pór A., N. Lajos, 170. l.

¹⁴ Pedig a IV. Károlyhoz írt második nagy levélben (Burdach III. 50. sz. 296. kk. sorok) kitér Nagy Lajos érdekében folytatott békeakciójára.

¹⁵ Vom Mittelalter zur Reformation. II. Band. I—V. Teil. Berlin, 1913—1929. — Paul Piur, id. mű, Burdach (II. 48.) szerint C. di Rienzo magyar összekötetéseire vonatkozólag szörványos adatok még találhatók volnának a Nápolyban őrzött avignoni regiszterekben.

¹⁶ Ferdinand Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom. VI. Bd. II. Aufl. Stuttgart, 1871. 231. kk. II. Ezt a képet színezte ki még erősebben Gabriele d'Annunzio (La vita di Cola di Rienzo, 1912). Különös, hogy hősében még csak nem is sejtette meg az olasz nemzeti egység előhírnökét.

¹⁷ A három Villani krónikája. Id. ford. 171. l.

vel megvetette lábát nápolyi területen,¹⁸ azonnal érintkezésbe is lépett a tribunnal és azt az ajánlatot tette neki, adjon engedélyt, hogy Rómában 1000 lovast toborozhasson, ő viszont 500 magyar lovast bocsát annyiszor és ott rendelkezésre, ahol és ahányszor szüksége van rájuk.¹⁹ A Rómától lóháton alig kétnapi járásra fekvő Aquilából ajánlkozó segítség Rienzo számára rendkívül értékes is lehetett volna, mégis el kellett azt utasítania, mert igaz ugyan, hogy május 20-án puccsal csavarta ki a római főnemesség kezéből a hatalmat, de — hivataltársával, Raimondo orvietoi püspökkel együtt — mint VI. Kelemen helytartója, rektora gyakorolta azt s a maga választotta tribúni címet a pápa csak tűrte, de el nem ismerte. Így Rienzo máris alig győz mentetgetőzni a pápának küldött szándékosan zavaros jelentésében a Nagy Lajos küldöttével folytatott tárgyalás miatt, s fogadkozik, hogy az ő tudta nélkül dehogy is határozna valamit.²⁰ Volt azonban még egyéb akadály is. Nagy Lajos természetszerűleg a Johannával elégedetlen feudális nemességre kellett hogy támaszkodjék. Ennek birtokai viszont sok esetben áttegyeztek római területre és a népbarát tribun, követve más olasz városok, különösen Firenze demokratikus berendezkedésének példáját, épp rakoncátlan erőszakoskodásuk letörésén fáradozott. Így Cola di Rienzo panaszkodik amiatt, hogy Angelo Monteleone, a campagnai gróf fivére, Nagy Lajos seregéhez ment Aquilába négy bandiera lovassággal.²¹ Fondi grófja, Niccolò Gaetani, VIII. Bonifác pápa egykor mindenható unokaöccse, mikor a gaetiaiak vérengző kegyetlensége miatt a tribun védelméhez folyamodnak,²² ugyancsak Nagy Lajos pártjára áll és Cola di Rienzo ellen indított büntető hadjáratát alkalmasint a magyar király kedvéért kénytelen beszüntetni.²³ De Nagy Lajos valamennyi olasz párthíve közül Róma urának legelkeseredettebb ellensége úgy látszik Giovanni Pipino minorbinoi gróf, altmurai ögróf volt, aki mindjárt Endre megöletése után Rómából Budára sietett és 1347 őszén érkezett onnan Aquilába. A pápa, ki kezdetben Cola di Rienzo jóakarója volt, mert Rómában a rend helyreállítását és a nemesek közt dúló folytonos pártviszályok megszüntetését várta tőle, ekkor már végleg ellene fordult az egyház világi uralmát sértő tervei miatt. A Campagna és Patrimonium pápai helytartói, mivel féltékenyen szemlélték, hogy a tribun

¹⁸ Burdach id. mű. V. 148. — Pór Antal, Nagy Lajos, 140. l.

¹⁹ Burdach id. mű. III. 252—260. ll. — Johannes de Bazano a Cronicon Mutinenseben (Muratori, Rerum Italicarum Scriptores. Uj kiad. XV. köt. IV. rész, 2—3. füz., 134—35. ll.) a toborzásra való engedélykérést augusztusra teszi. Nagy Lajos valószínűleg Kont Miklós kérését többször megismételte.

²⁰ Pór A., Nagy Lajos, 48. l. — Burdach id. mű, III. köt., 15. sz.

²¹ Burdach III. 46, 56. ll.

²² Vita di Cola di Rienzo, 45. l.

²³ Burdach, V. 209., 223—25. ll. — A három Villani krónikája, id. ford. 169. l.

közrendet biztosító, igazságos kormányzása alá kíváncsoznak a tartomány távoli helységei is, nyíltan szembe szálltak vele; a pápa a nemesek pártjára áll s a tribun alattvalóit feloldja esküjük alól; Róma Avignonba igyekvő követét Provenceban bántalmazzák.²⁴ Nagy Lajos egy újabb sürgető követségére Cola tehát végre október elején megengedi, hogy a magyar király részére lovasokat toborozzanak Rómában és talán az 500 magyar lovas segítségét is elfogadta.²⁵ Nincsen azonban semmi nyomunk arra, hogy ez a magyar segélycsapat résztvett volna a tribun elkeseredett harcaiban az Orsinik és Colonnák ellen, akik pápai helyesléssel Marino és Palestrina váraiból pusztították portyázó kitörésekkel Róma környékét. Csak ugyanaz a minden szóbeszédet kritikátlanul felszedő sienai krónika, mely Cola di Rienzo nápolyi tartózkodását is erősítgeti Nagy Lajosnál később, véli tudni, hogy a magyar lovasok ott voltak november 20-án a Porta San Lorenzonál,²⁶ mikor a falakon kívül elvonuló nemesi seregből az ifjú Gianni Colonna, azt híván, hogy a kaput belülről párthívei s nem ellenségei döntötték ki, vakmerően beugratott a résen s édesatyjával, a segítségére siető Stefanuccioval és még két Colonnával kegyetlenül lemészároltatott. Am a római dialektusban írt pompás egykorú római krónika, mely Cola di Rienzo életét mesteri realizmussal vetíti élénk, mit sem tud magyar csapat jelenlétéről e gyászos ütközetben.²⁷ A Nagy Lajos számára Rómában lovasokat toborzó minorbinoi gróf magatartása meg épp nem a szövetségesé. Hiszen ez a lelkiismeretlen kalandor, aki örgrófsága székhelyén, Altmurában később akasztófán végezte életét, lett közvetlen előidézője Cola di Rienzo bukásának. Az ő „zsoldosai” torlaszolták el magukat a tribun ellen lázadó Luca Savellivel együtt a Colonnák városrészében. Mivel a harangok hiába hívták a sok tusakodásban elfáradt népet fegyverbe, a tribun december 15-én leszállt a kapitóliumról s a Castel Sant Angeloba menekült a minorbinói gróf által támogatott lázadás elől, melynek megfékezésére nem érezte magát elég erősnek.²⁸

²⁴ Vita di Cola di Rienzo, 83. l. — Pór A., N. Lajos, 150. l. A minorbinói gróf azonban nem Nagy Lajossal, hanem hamarabb jött vissza Rómába.

²⁵ Paul Piur, 129. l.

²⁶ Cronaca Sanese, Muratori, Scriptores, XV. 119—120. ll.: „Con lui furo e cavalieri del re d'Ongaria, con quale haveva fatta compagnia e lega, che erano intorno a trecento cavalieri...”

²⁷ Vita di Cola di Rienzo, XXXIII—XXXIV. fej. Azok a magyarok, akiknek az volt a véleményük róla a Vita tanúsága szerint (II. 12), hogy „mai non fu beduto tale Capitano si valoroso” talán d'Albornoz seregében ismerkedtek meg vele.

²⁸ L. a sienai krónikát Muratori: Scriptores XV. köt., 120—121. ll. — Burdach V. 258. — Rodocanacchi, id. mű, 236. kk. ll. — Burdach V. 351. jgyz. — Paul Piur id. mű, 143. l. — Giovanni Villani krónikája azt állítja, hogy a minorbinói gróf felkelését Bertrand de Deux pápai

Igy festett a valóságban a tervezett katonai együttműködés. S hogyan kívánkozhatott volna az Abruzzokban bolyongó száműzött Nagy Lajos nápolyi táborába, mikor esküdt ellenségei, Fondi és Minorbino grófjai voltak a környezetében?

A kölcsönös katonai segélynyújtásnál fontosabb volt azonban mindkettejük részére a politikai kérdésben való egyetértés. Mindketten legegényibb koncepciójukat akarták a diplomácia vagy erőszak útján elfogadtatni a pápával. Nagy Lajos azt valotta, hogy Johanna bűnbeesésével a pápa nápolyi hűbére megürült és az VIII. Bonifác rendelkezése szerint, mint a főág legidősebb férfitagját őt vagy öccsét, Istvánt illeti.²⁹ Cola di Rienzo is VIII. Bonifáchoz kapcsolja terveit. Hiszen a pápaság világi hatalma nagy megalapozójának városában, Anagninban nőtt fel húszéves koráig s benne a nemzeti egyesülés előharcosát is látta. A tribun politikai koncepciójának genialis magja a következőkben foglalható röviden össze: A római birodalom fénykorában minden jog egyedüli forrása Róma népe volt. Ezeket a jogokat azonban — így a császárválasztását is — későbbi idők folyamán másokra ruházta át. Cola di Rienzo 1347 júliusában tehát kongresszusra hívja össze Itália különböző városainak legkiválóbb jogászait s kimondatja velük, hogy Róma c"régi jogait visszakövetelheti, majd a kapitóliumra összehívott népparlamenttel elhatároztatja, hogy Róma népe régi jogaival együtt a császárválasztását is maga kívánja újból gyakorolni. Ugyanekkor az is határozatba ment, hogy Itália minden polgára római polgárjogot nyer, mi Olaszország eszmei egyesülését jelentette Róma égisze alatt. Ezt Rienzo a baráti olasz városoknak ünnepélyesen átadott zászlókkal és Rómába gyűlt megbízottainak arany karika-gyűrű adományozásával igyekezett szimbolikusan érzékeltetni. A nemzeti egységet azután a legnagyobb olasz városok közt elosztandó 24 szavazattal megválasztott olasz nemzetiségű császárnak kellett volna valóságra váltania. A tribun arra számított, hogy e fejlemények következtében a pápa magától értetődőleg kénytelen lesz elszakadni a francia politika avignoni rabságából és vissza fog térni, mint ezt a római nép és Cola di Rienzo annyiszor sürgették, Rómába, mert hiszen Krisztus igazi egyháza — szerinte — rómaiságától el nem választható. A római nép azonban nemcsak nemzeti és vallásos, hanem egyben európai misszió hordozója is és a pártok meg nemzetek ellentéte felett álló igazság képviselője. Mindezt süríti össze Cola di Rienzo aug. 1. után felvett címeiben: „Candidatus spiritus sancti miles... liberator urbis, zelator Italiae, amator Orbis et Tribu-

legátus és Giovanni Colonna bíboros irányították. — Burdach V. 351. jgyz. — Papencordt *id. mű.*, 194. l. — Zeffirino Re, *La vita di Cola di Rienzo*. Firenze, 1854. 225. l. — *Vita di Cola di Rienzo*, 83. kk. II. — Cronaca Sanese, *Muratori*, XV. 120—121. II.

²⁹ Hóman—Szekfű *id. mű.*, II. köt., 183. l.

nus Augustus". Az Augustus jelzőben is császári és nem népi-demokratikus program húzódik meg.

Nem akarunk itt arra kitérni, mennyi része van ebben a nagyszerű, de — ahogyan Giovanni Villani mondja — fantasztikus koncepcióban Dante De Monarchiájának, a római jog stúdiuma újraébredésének, az antiquitásért való Petrarccal közös rajongásnak, a VII. Henrik és különösen Bajor Lajos császár rá koronázásában már megnyilvánult népakaratnak. Rienzo lovaggá avatásának és tribunná koronázásának egész Itáliát megmozgató ünnepei s Róma nemzeti meg külpolitikai tekintélyének gyors emelkedése azt bizonyítják, hogy a tribun által képviselt Róma-eszmének új, hathatós teléledése e petrarcai korban már nagyon sokaknak a szívébe markolt.³⁰

Mikor tehát Nagy Lajos két ízben is diszes követséget menteszt Cola di Rienzohoz, ez azt jelenti, hogy ő, akit Küküllei mint a dicsőség és Nagy Sándor rajongóját mutat be,³¹ a pápai igazságszolgáltatásban csalódva, az újraébredt római néphatalom pártatlanságába helyezi bizalmát.

Az első magyar követség Budáról Cola di Rienzohoz hatalmának fénykorában, lovaggá emeltetése és megkoronáztatása napjaiban érkezett. Csak lassan kibontakozó császárválasztási előkészületei, nacionalista elgondolásai és béketervei ekkor még nem hívták ki a pápa haragját. De az ellen, hogy tudta nélkül augusztus 1-én maga elé idézte Bajor Lajost és IV. Károlyt, hogy a római nép előtt igazolják császári jogigényeiket, a tribun hivataltársa, Rainaldo orvietoi püspök már nyilvánosan óvást emelt s az épp azon a határvonalon állott, hogy IV. Kelemen véleményében „Antichristi precursor“-rá, „bestia monstruosa“-vá kezdjen átváltozni.³²

A közeledésre maga a tribun bátorította fel Nagy Lajost, mikor Kont Miklós korábbi követségét, mely engedélyt kért a toborzásra, azzal viszonzta, hogy Aquilába küldött megbízottai június végén vagy július elején nevében béke közvetítésére tettek ajánlatot. Kont ezt el is fogadta és fegyvernyugvást rendelt, míg ugyanazon követek Nápolyba mennek és onnan visszatérnek.³³ A megbízottak jártak aztán Johannánál, de úgy látszik a királynő nem akart Kont Miklóssal tárgyalásba bocsátkozni, mert július 29-én Hildebrand páduai püspök már azt írja, hogy a tárgyalások megakadtak.³⁴

³⁰ L. főleg Burdach és Piur id. műveit. — Arturo Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medio Evo*. Torino, 1882. I–II. — Giovanni Villani (XII. 90.) „...la detta impresa del tribuno era un'opera fantastica e da poco durare“ (Gregorovius id. mű, VI. 274. l.).

³¹ Dékányi id. kiad. 96. l.

³² L. VI. Kelemen levelet a római néphez. Burdach IV. 103–104. ll.

³³ Rienzo július 8-i jelentése VI. Kelemennek. *Briefwechsel* 15. sz. Burdach III. 47–48. ll.

³⁴ Burdach V. 13. l. *Nachlese* 1. sz.

Kont azonban kétségtelenül jelentést tett a fontos fordulatról Nagy Lajosnak, s ennek lehetett következménye az augusztus legelején Rómába érkezett diszes magyar követség.

Ekkoriban a magyar királynak némi sorsközösséget kellett éreznie Cola di Rienzóval. Hiszen ő is Johanna rokona, VI. Fülöp francia király politikája ellen küzdött, melynek hatalmában volt VI. Kelemen pápa és kettőjük teremtménye, Luxemburgi IV. Károly császár. Velük szemben Nagy Lajos is, mint Cola di Rienzo, Wittelsbachi bajor Lajosra támaszkodik, aki a pápa ellenére választotta magát a római néppel császárrá és most egyházi átok alatt állott.³⁵ Egyben Siegfried garamelléki szentbenedekrendi apátot a francia befolyás ellensúlyozására III. Edvard angol királyhoz küldte követségbe.³⁶ Öccsének, István hercegnek eljegyzése Bajor Lajos leányával a pápa legélesebb megbotránkozását és fenyegetését váltotta ki,³⁷ mert már arról is keringtek hírek, hogy ketten közös hadjáratra készülnek Olaszországban.

Ilyen előzmények után került sor a hatalma fényében tűnődklő tribun közbelépésére. Augusztus 4-én fogadta a kapitóliumon a nép előtt a két igen előkelő magyar követet, akik — a római krónika elbeszélése szerint — „gazdag zöld posztóból és bársonyból készült köntöst és német szabású köpenyt hordtak”. Ezek azt a kérést terjesztették elő, hogy „a római nép útján gondoskodjék arról, hogy a bárók által *felakasztott* Endre apuliai király halála megbosszultassék”. A tribun fején a koronával és kezében az ezüst országalmával a néphez erre beszédet intézett, melyben szokás szerint bibliai szövegből, mégpedig a 97. zsoltár 9. verséből indult ki: „Igazságot fogok szolgáltatni a világnak és népeinek.” Szónoklata úgy látszik, nem akarván sérteni a pápa érzékenységét, csak általánosságok közt mozgott, de ugyanez időtájt egy tetteit bíráló kardinálisnak azzal vágott vissza, jobb lenne, ha András herceg meggyilkoltatásának körülményeit vizsgálná ki s a bűnösök megbüntetéséről gondolkodnék.³⁸

Most Róma élénk diplomáciai tárgyalások középpontjává lesz. Bajor Lajostól követ érkezik a tribunhoz. A római krónika azt állítja ugyan, azzal a kéréssel jött, hogy Cola di Rienzo békítse ki a pápával, mert nem akar kiközösítetten meghalni. De bizonyára úgy ez a követség, valamint a francia és angol

³⁵ Gregorovius *id. mű*, 115., 143. kk. ll.

³⁶ Pór Antal, *Nagy Lajos id. mű*, 114–115. ll. — Hóman—Szekfű, *Magyar történet*, II. köt., 186. l.

³⁷ Theiner *id. mű*, I. köt., 694. l. 1345. nov. 15.-i pápai levél — Fraknoi, *id. mű*, I. köt., 193. l. — Pór Antal, *id. mű*, 114. l. — Fraknoi V., *id. mű*, I. köt., 193. l.

³⁸ Vita di Cola di Rienzo, XXII. fejl., *id. kiad.*, 48. kk. ll. — Cronicon Reginense. *Murafori*, XVIII. 64–65. ll. — Papencordt, *id. mű*, 141–142. ll.

király levele a tribunhoz, Nagy Lajos nápolyi hadjáratával álltak összefüggésben³⁹ Azután követ érkezett Johannától; majd Tarantoi Lajos nevében Landulf amalfii püspök jelentkezett egy aransarkantyús vitéz és egy bíró kíséretében. Beszédének kiindulási idézetét — amint akkoriban mondták, auktoritását — a Makabeusok könyvéből (VIII. 17) vette: „Férfiakat küldött barátsága megújítására“, mi a követség célját eléggé jellemzi. Azonban a bibliai szövegekben járatos tribun gyors találegonysággal azzal a citátum-sorral válaszolt, mely a rómaiak feleletét tartalmazta a makabeusoknak (VIII. 23) „Távol legyen tőlünk a fegyver és kard. Szárazon és tengeren legyen béke!“ Durazzoi Károlytól is jöttek követek.⁴⁰

A békítő akció további fejleményeit a tribun kancelláriájához közelálló római krónikás következőképp mondja el: „A magyar király és Giovanna királynő ügyvédei igazságot követeltek; a királynéi azt erősítették, hogy Giovanna nem bűnös férje halálában. Az ellenpárt azonban ármányt emlegetett és állhata-tosan bosszút követelt. Mindkét fél érveiről jegyzőkönyvet vettek fel“.⁴¹ Azaz Cola di Rienzo, látva, hogy a vitás ügyben lehetetlen békés döntést hozni, a tárgyalagos megállapításokra szorítkozott s valószínűleg, bár erre semmi adatunk nincsen, az iratokat felterjesztette a pápához.

Hogy azonban Nagy Lajos a döntés elmaradásának ellenére is remélt az új római igazság érvényesülésében, mutatja október elején érkezett újabb követsége, mely újra azt kérte, hogy a tribun és „az egész világ közös hazájának a népe szolgáltasson igazságot az ártatlan Endre király gyászos haláláért és a bűnösöket bélyegezze meg ítéletével“. De ez a második követség már két újabb kívánságot is tolmácsolt. Az egyik az, hogy a római nép által a tribun kezdeményezésére hozott ama határozat ellenére, mely megtiltja, hogy idegen fegyveres sereg Itália földjére lépjen, a római nép engedje meg a királynak, az átvonulást. A városnak, tartománynak, a római nép jóakaróinak és barátainak dolgait, ígéri, nem fogja semmi újítással megbolygatni. A másik kérés arra hivatkozott, hogy a magyar király és ősei mindég hűek voltak a római egyházhoz és barátai voltak a római népnek. A római egyház és nép ily összekapcsolása abban a korban, mikor Petrarca és Cola di Rienzo egyaránt küzdöttek azért, hogy a pápa Avignonból térjen vissza Rómába, kétségtelenül célzatos. Fogadja tehát el a római nép, izeni Nagy Lajos, az ő örök barátságát és szövetségét.⁴²

³⁹ *Vita di Cola di Rienzo*. Id. kiad., 48. l. — Piur, 127. l.

⁴⁰ *U. o.*, XXIII. fejr. — Papencordt, *id. mű*, 143. kk. II. — P. Piur, *id. mű*, 79. kk. II. — Burdach, V. 367. l. jegyz.

⁴¹ *Vita di Cola di Rienzo*, XXIV. fejr. — L. még Cola di Rienzo levelét IV. Károlyhoz 1350. július. *Briefw.* 50. sz. Burdach III. 207. l.

⁴² L. Cola di Rienzo október 11-i jelentését a pápának. *Briefw.* 43. sz. Burdach III. 167. l.

A pápának küldött jelentésében Cola di Rienzo valóságos tojástartót jár, hogy úgy tüntesse fel a dolgot, mintha az ő nevében tárgyalna. Ezzel szemben azonban valószínűleg igaza van Giovanni Villaninak, mikor azt állítja, hogy „a magyar királyt a nép közfelkiáltással a római nép szövetségébe és társágába befogadta”.⁴³ Arról is tudunk, hogy Nagy Lajos seregeinek szabad átvonulása érdekében, Cola di Rienzo közbenjárt Perugiában, Firenzében és Sienában.⁴⁴

VI. Kelemen ugyan tesz még egy utolsó próbát, hogy legátusa, Bertrand de Deux bíboros közvetítésével a tribun és Johanna közt szövetséget hozzon létre,⁴⁵ de alapjában véve már elhatározta, hogy kíméletlen eszközökkel veszi fel a késhegyig menő harcot hűtlen rektora ellen, aki a tribuni címet meri „bitorolni”. Az apóst pedig siet értesíteni: „Nicolaus, aki sok polgártársát és honfitársát igazságtalan és gonosz cselekedeteivel maga ellen ingerelte, azt reméli, hogy Magyarország felséges királya megsegíti őt az Egyház, valamint az Egyház pártján álló római és itáliai nemesek ellen. Gondolja meg a császár, milyen szégyen lenne, ha a magyar király az Anyaszentegyház üldözőjének nyujtana segédkezet. Tartsa tehát vissza őt minden igyekezettel Cola di Rienzo támogatásától, mert a tribunnak nem a király becsülete, hanem csakis saját aljas érdeke fekszik lelkén”.⁴⁶

A békeszerzés szép tervéből tehát lázadó szövetség lett, mely fontos következményeket vonhatott volna maga után, ha Cola di Rienzo Nagy Lajos Itáliába érkezésekor még hatalmon van. Ezért igyekszik VI. Kelemen lázas izgalommal megakadályozni, hogy a Nápolyba győzelmesen bevonuló Nagy Lajos a bukott tribunt, kit eretnokség gyanúja miatt már átokkal is sújtott, hatalmához visszasegítse. Ezért követ el mindent, hogy elfogassa, Francesco Orsini pápai jegyző által csalva őt az Angyalvárba, vagy a nápolyi érsek által ejtve őt kelepcébe.⁴⁷ Mindkettő ugyanúgy baráti jóakarója volt a tribunnak, mint Nagy Lajos, s csak véletlenül mult, hogy Cola di Rienzo a csapdát elkerülte. A pápa e lelkiállapotából magyarázható a Bertrand de Deux legátuson keresztül küldött üzenet is, mely Nagy Lajost az állítólag nála tartózkodó tribun elfogatására és kiszolgáltatására szólítja fel. Ha Cola di Rienzo nem is kereste fel táborában, a királynak kétségtelenül nem került volna fáradságába a

⁴³ *Giovanni Villani krónikája*, XII. kv. 105. Id. magyar fordítás, 174. l.

⁴⁴ VI. Kelemen Bertrand de Deuxnek. 1347. nov. 12. Anhang 32. sz. Burdach IV., 83. l.

⁴⁵ Burdach V. 329. — Piur id. mű, 124. l.

⁴⁶ Avignon, 1347. december 7. Anhang 41. sz. Burdach IV. 110—111. ll. — Papencordt, *id. mű*, 189—90. l.

⁴⁷ Burdach IV. Anhang 49. sz.

nápolyi Abruzzókban rejtekhelyét kikutatni és őt Avignonba küldeni.⁴⁸

Azonban Nagy Lajos bizalma, hogy Cola di Rienzo a római nép erkölcsi erején keresztül igazságot szolgáltathat neki egy olyan ügyben, melyben jogosaknak vélt követeléseit az avignoni pápa nem volt hajlandó meghallgatni, és a szellemi, ha nem is tényszerinti szövetség, melyre vele lép, a magyar királyban egészen különleges lelki beállítottságot tételez fel a tribun törekvéseinek megértésére. Cola di Rienzo augusztus 4-i tárgyalásaiban a magyar követekkel — bármily különösnek tűnjék is fel nekünk a jelenetnek a nép színe előtt való teatrális megrendezése — egy új Európának, a humanizmus Európájának hangját kell figyelnünk és nem mehetünk el mellette azzal a gúnyos kézlegyintéssel, mely Riedl Frigyes óta általánossá lett történetiroda-munk ítéletében.⁴⁹ Egy új szellemiség után vágyódó ember nyilatkozik meg Cola di Rienzo békét és igazságot hirdető szavaiban. Hiszen a calabriai Giocchino da Fiore apát és Assisi Szent Ferenc óta ez a kor tele van a megújulás vágyával. A spirituális, vagy obszerváns testvérek, akik közé a tribun bukása után menekült, az Abruzzók vadonában a tökéletes szegénység valóráváltásával akarják magukban megvalósítani a Homo Spiritualist s burjánzanak a proféciák, melyek a romlott testi egyház összeomlását és egy igazi, Krisztust követő „papa angelicus” eljövetelét jósolgatják. Ilyen volt már a VIII. Bonifác által lemondásra kényszerített tisztaéletű remetc: V. Celesztin. Ilyenné akart talán lenni az a fra Venturio is, aki Bergamoból elindulva a ga'amb-jelvényes flagelláns rajongók tízezerre rúgó zarándoktömegét vezette 1334-ben Rómába. Őt VI. Kelemen hallgattatta el. Ezek a látnokok — s közéjük tartozott Cola di Rienzo is — rajongva hirdették, hogy hamarosan elkövetkezik a Szentlélek országa. Cola di Rienzo az ő lovagjának vallja magát, minden vállalkozásában a Szentlélek segítségét kéri és minden sikerét a Szentlélek sugallatának köszöni.⁵⁰ Ha igyekszik is kezdetben a pápa jóakarátát el nem játszani, anyagiasság kalmár-gondolkodásának nevezi; az avignoni kúria bíbornokait pedig, akik szívesebben olvassák Lancelot-t és Tristant, mint a bibliát és a régi római auctorokat, vajmi kevésre becsüli. Prágai fogságában, Ernst von Pardubitz érsekhez

⁴⁸ VI. Kelemen Bertrand de Deuxnek. *Anhang* 44. sz. Burdach IV. 119. l. — Johannes nápolyi érseknek 1349. jan. 13.-án. *Anhang* 49. sz. Burdach IV. 131. l. — Annibale Ceccanonak 1349. jún. 6. *Anhang* 50. sz. U. o. 133. l. — Papencordt, *id. mű*, 199. l. — Rodocanacchi, *id. mű*, 138. l.

⁴⁹ *Id. mű*.

⁵⁰ Fra Venturinoról l. *Fragmenta Historiae Romanae*. Muratori, *Antiquitates*, III. köt., 273—275. ll. — A renaissance szó értelmezésére vonatkozólag l. Burdach *id. mű*, I. köt., valamint u. a. *Vom Mittelalter zur Reformation*. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung. Halle, 1893. Ism. Bleyer Jakab, E. Ph. K. 1907. 164. l. — U. a. *Reformation, Renaissance, Humanismus*. Berlin, 1918. (ism. Thienemann Tivadar, E. Ph. K. 1920. 73. l.).

irt értekezésszerű levelében robban csak ki igazán elfojtott szenvedélye és kegyetlenül éles kritikája a Rómától elszakadt avignoni pápaság ellen, mibe állandóan belecseng a felháborodás Endre herceg királlyá koronázásának halogatása miatt, meg azért, hogy a magyar királynak végül is pénzen kellett megvennie Endre jogát a nápolyi koronához. Skorpió ő, aki mérges farkával megsebezte Endrét és újabb áldozatra les, harsogja Cola di Rienzo.⁵¹

Vele szemben a tribun egy universalis reformatio és renovatio harcosa. S szerinte ez a renovatio és reformatio, mint szóval és tettel hirdeti, csak Rómából, az augustusi igazságosság világcsászáranak és az igazán krisztusi keresztény szellemiséget képviselő Papa Angelicusnak Isten által kijelölt székhelyéről indulhat ki. Éppen az új életérzésnek Petrarcaival párhuzamos megfogalmazása teszi Cola di Rienzo-t a renaissance nagy előfutárává.⁵²

Nagy Lajosban az assisii poverello egyéni vallásossága izzott. Nevelője Laczkfi Dénes minorita szerzetes volt s ezt a rendet a király úgy megtartotta szeretetében, hogy Aversában súlyos betegen feküdvén, meghagyta, hogy Esztergomban a ferenciek templomában temessék el.⁵³ De különösen vonzódott a feltétlen szegénységet valló spirituális és obszerváns „testvérekhez“, fraticellikhez. Ezt a vonzalmat nápolyi őseitől örökölte. Hiszen Anjou Róbert és felesége, Sancha királynő udvara tele volt velük⁵⁴ és az öreg uralkodó Endre herceg mellé is egy ilyen kérelhetetlen erkölcsű spirituális testvért állított nevelőül, fra Roberto di Mileto személyében.⁵⁵ Nagy Lajos Küküllői elbeszélése szerint, élete végén⁵⁶ „visszahúzódott az emberek sokaságának zajától, jobbnak tartotta az ájtatos életet, hogy élhessen kegyes cselekedeteinek, és magába vonult, hogy alázatosabban és szorgalmasabban imádkozhassék; és ezen életmódjában maradt meg mindvégig“. ⁵⁷ A ferencesek egyéni vallásossága tehát misztikus szint nyert öregkorában. Így könnyen megmagyarázható, hogy egész életében a minoriták rajongó obszerváns-spirituális ágát támogatta s feltétlen evangéliumot-követő szerzeteseire bízta a meghódított Balkán-tartományokban a térítés munkáját.

Két régebbi tanulmányomban igyekeztem kimutatni e har-

⁵¹ Burdach III. 238., 277., 324. ll.

⁵² Burdach, id. mű, I. köt.

⁵³ Dubnici krónika. Fontes Domest. III. 159. — Hóman—Szekfű. id. mű, II. köt., 175. l. — Pór Antal, Nagy Lajos, 9. l.

⁵⁴ Roberto Caggese, Roberto d'Angiò e i suoi tempi. Firenze, 1922.

⁵⁵ Hóman—Szekfű, id. mű, II. köt., 175., 178. ll.

⁵⁶ LIV. fejr.

⁵⁷ Id. kiadás, 157. l. Nagy Lajos vallásosságáról I. Kastner Jenő, Együgyű lelkek tüköre. Minerva-könyvtár. Budapest, 1929 — U. a., A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. E. Ph. K. 1932—33 — Kardos Tibor, A magyar humanizmus kezdetei. Pannonia, Pécs, 1935. 358. kk. ll. — Dercsényi Dezső, id. mű, 16—17. ll.

cos obszerváns szellemnek hatását a XVI. század magyar szellemi életében.⁵⁸ Az első magyar könyvet, a Nagy Lajos idejére visszamenő Jókai-kodex Ferenc-legendáját s a Margit-legenda spiritualizálódását az Olaszországból beszűrmazott obszerváns szellemnek tulajdonítottam. Most a Cola di Rienzóhoz fűződő összeköttetésekben keresztül megvilágosul, hogy Nagy Lajos ennek a spirituális lelkiületnek nemcsak pártfogója, hanem bizonyos tekintetben részese is volt. Ha nem is oly végletes formában, mint a Boldog Margitnak tulajdonított „Specchio delle Anime Semplici” — melynek nápolyi és bécsi példánya mellett felbukkant újabban egy későbbi, XVI. századi másolata Nemzeti Múzeumunk kéziratárában — Nagy Lajos is egy spirituális egyház képét hordta lelkében, mikor kemény hangon tesz szemrehányást VI. Kelemennek Endre megöletéséért, s édesanyjával együtt — hogy Küküllei szavaival éljünk — „nagyon felháborodik azon, hogy pénzen szerezzék meg magunknak ahhoz az országhoz való jogukat, amely Isten és emberek szerint hozzájuk tartozik”.⁵⁹ A kiközösítéssel fenyegetőző Bertrand de Deux legátusnak, Villani elbeszélése szerint, ő is öntudatosan válaszolja, hogy „nem törődik vele, mert Isten előtt, aki a pápa fölött áll, ismeretes vállalatának igazságossága”.⁶⁰

A romlott avignoni kúriával szemben, melytől nem tudta azt kivívni, amit igazságának tudott, s melynek tekintélye ugyancsak alacsonyan állhatott, ha Gentilis bíboros interdiktumára a budai polgárok bírójukkal az élükön azzal a fenyegetéssel mernek válaszolni, hogy ők viszont kiközösítik a pápát,⁶¹

⁵⁸ L. idézett értekezéseket.

⁵⁹ Küküllei, id. kiad., 108. l. — Fraknoi Vilmos kritikája, id. mű, I. köt., 182. l. — Pór Antal, Nagy Lajos, 161. l. — U. a., Nagy Lajos király követsége Avignonban. Századok, 1892, 139. kk. II. — A Specchio delle anime semplici múzeumi példányának jelzete Ital. oct. 15.

⁶⁰ Fraknoi, id. mű, I. köt., 218. l. — Dercsényi D., id. mű, 62. l.

⁶¹ Küküllei, id. kiad., 101. kk. II. — Wenzel Gusztáv, id. tanulm., 26. l. — Ő mutat rá arra a tévedésre is, mi különben újra meg újra felmerül történetirodalmunkban (Dercsényi D., id. mű, 71. l.), hogy t. i. Nagy Lajos különleges feloldozást nyert volna a pápától egy valójában soha meg nem történt kiközösítés alól. Mint az egyház hű fia — ki már különben is a pápával való megbékülés útjára lépett — részeseül Nagy Lajos ugyanabban az általános búcsúban, melyben a jubileumi év alatt minden jámbor zárandok részesülhetett. — De már félreértésen alapszik Wenzel Gusztáv ama beállítása, mintha királyunk 10.000 borsisakossal érkezett volna zárandokújtára. Ezt az adatot Boetio di Rainaldo „Delle cose dell'Aquila” c. egykorú verses krónikájából veszi (842—44. versszakok), de az itt említett dolgok Nápolyra és nem Rómára vonatkoznak. A 353—55. versszakokban, épp ellenkezőleg, a krónikás azt állítja, hogy Nagy Lajos szinte megszökik a római zárandoklat ürügye alatt serege elől, mert nem tudja zsoldosait kifizetni:

Levosse dallu campo, ad Roma se ne gio
Con scusa de andar ad lu anno Jubileo,

Nagy Lajos Róma felé tekintett. Azokban az évtizedekben, mikor a szentsír helyén az örök város lép a zarándokok buzgalmának középpontjába, Nagy Lajosnak és édesanyjának római ájtatoskodása különös jelentőséggel bír, annál is inkább, mert Európa uralkodócsaládai közül az egyedüliek voltak, akik a jubileumi búcsúban részesülni akartak. Nem véletlen az sem, hogy Sienai Szent Katalin később mindkettejükhöz bizalommal fordulhatott leveleivel,⁶² hogy Nagy Lajos 1350-ben maga is készül közbenjárni a római nép tolmácsaként a pápának Rómába való visszatérése érdekében⁶³ s hogy Albornoz kardinálist buzgón támogatja az egyházi állam területének visszaszerzésében.⁶⁴

Neki 1347-ben is tudnia kellett, kihez küld kétízben követiséget az Örök Városba. S ha elküldte őket a „Szentlélek fehér ruhás lovagjához — Candidatus Spiritus Sancti Miles —, aki azonban egyszersmind az antik római császárság igazságát és békéjét képviselő „tribunus augustus“, s amellet, hogy „zelator Italiae“, egyben „amator orbis“ — ahogyan minden írásában pompázó címei hirdetik —, ez azt jelenti, hogy Avignonban csalódva, Rómától várta életének egy felhevülésében azt a renovatiót és reformatiót, melyben a Petrarca által követelt Homo Spiritualis és az Ecclesia Spiritualis megteremti az igazság világát.

Ez pedig már renaissance-lelkületre mutat. És e szellemi találkozás nagy Lajos és Cola di Rienzo között részünkre töb-

Et disse alli soldati: che là vi pago io;
Poi verso la Ecclesia, privato se partio.

(Muratori, Antiquitates. VI. köt. Milano, 1742. 649. l.) Matteo Villani is úgy tudja, hogy „...prese l'onesta cagione d'andare in viaggio a Roma al santo perdono“.

⁶² L. Bánfi Forio ismertetését Dupré Theisinger Eugenio cikkéről: Il problema critico delle lettere di S. Caterina de Siena. Századok, 1935. 364. l. — Fraknói, id. mű, I. köt., 286. l.

⁶³ Fraknói, id. mű, I. köt., 234. l. Ha hitelt adhatunk Küküllei János ama állításában, hogy a Nagy Lajost fogadó főnemesek a magyar királyt „Róma urá“-nak szólították, miről a fentebb felsorolt olasz források közül egy sem tud, csak tisztán udvariassági aktust látnunk. Ha e cím felajánlása hivatalos formában történt volna s ha csak „Nagy Lajos saját belátásán és önmérsékletén múltott volna, hogy Róma népének nem lett védnöke“ — mint ezt Hóman Bálint Fraknóira támaszkodva felteszi —, ennek egyéb visszhangja is kellene, hogy legyen! Kár, hogy a Historiae Romanae fragmenta idevonatkozó fejezete hiányzik; csak címét tudjuk: „Dello quinquagesimo Jubileo in Roma. De la tornata, la quale fece lo Re de Ungaria in Roma e in Puglia“ (XXIII. fejj.). Cola di Rienzo Rómába való visszatéréséről csak a XXVII. fejj. szól. Feltűnő, hogy az Endre halálára és Nagy Lajos nápolyi hadjáratára vonatkozó XIX–XX. fejezetek is hiányzanak. Muratori, Antiquitates, III. köt. Milano, 1740. 249–548. ll.

⁶⁴ Burdach, id. mű, I. köt., 524. l.

bet mond és értékesebb, mint egy római vagy nápolyi személyes találkozás szertefoszló legendája. *Koltay-Kastner Jenő.*

Cola di Rienzo und die Anfänge der Renaissance in Ungarn.

Verfasser widerlegt vorerst die Behauptung, dass der ungarische Anjou-König, Ludwig der Grosse im September 1350 in Rom von Cola di Rienzo begrüsst wurde, da dieser sich zur genannten Zeit schon als Gefangener Karls des IV. in Prag befand. Der zeitgenössische Biograph des Königs, Johann Kükülle, nennt den Empfänger „tribun“, nur weil ihm dieser Titel, Cola di Rienzos Ruf zufolge, geläufiger war als die richtige Benennung eines Senators. V. zweifelt auch an Burdachs und Piurs Annahme, dass die beiden sich im Mai 1348 in Neapel persönlich begegnet hätten, da er das darüber verbreitete Gerücht für unzulässig hält. Cola di Rienzo selbst spricht später nie über eine ähnliche Begegnung und auch die Anwesenheit einiger ihm befeindeten Mitglieder des römisch-neapolitanischen Adels in Ludwigs Lager dürfte dagegen zeugen. Cola di Rienzos Macht in Rom stürzte am 15. Dezember 1347 und Ludwig der Grosse traf zu Weihnachten desselben Jahres in dem nahen Aquila ein. Anlässlich der Vorbereitung seines Feldzuges gegen Neapel suchte jedoch Ludwig der Grosse die Freundschaft und das Wohlwollen des römischen Tribuns zu gewinnen. Er bot ihm die Hilfe 500 ungarischer Reiter an, wenn er ihm erlaubte, in Rom 1000 Reiter für sein eigenes Heer zu werben. Cola di Rienzo suchte zwischen Johanna von Neapel und dem ungarischen König einen Frieden zu stiften, und Ludwig der Grosse sandte in dieser Angelegenheit zwei feierliche Botschaften zu ihm, die am 4. August und Anfang Oktober am Capitol empfangen wurden. Die Zuversicht, dass das römische Volk und der für politische und religiöse Reformideen schwärmende Tribun ihm, im Gegensatz zu dem avignonesischen Papste, Gerechtigkeit widerfahren lassen werde, bezeugt, dass König Ludwig zu dem neuen Menschentyp gehörte, der die Renaissance vorbereitete. Als „Ritter des Heiligen Geistes“, war auch er von einem hohen religiösen Spiritualismus beseelt, auch er behauptete, dass der rechtmässige Sitz des Papstes in Rom sei, auch er glaubte an die Regenerierungskraft der römischen Idee. Das Wirken Johann Neumarkts, der aus Cola di Rienzos neuem Stilideal eine Anregung zum frühen Prager Humanismus schöpfte, konnte wohl auch die prachumanistischen Tendenzen Ludwigs beeinflussen, die unmittelbaren italienischen Einflüsse sind hier jedoch entscheidend.

Eugen Koltay-Kastner.

GÚNYVERS A SOPRONI ASSZONYOKRÓL 1595-BŐL.

1596. március 18-án Arnold Gergely soproni városbíró-helyettes Török János, Kramer Mátyás és Pucher János tanácsosok jelenlétében bírói széke elé idézte Wagner Jakab soproni polgárt, mert tudomásukra jutott, hogy egy olyan pasquillus birtokában van, amely körülbelül egy év előtt készült. Wagner

Jakab azonnal beismerte, hogy valóban lakásán őrzi a gúnyverset, egyúttal azzal védekezett, hogy ő azt Pintér Mátyástól kapta és mivel távol állott tőle az a szándék, hogy bárkinek is a becsületébe gázoljon, ez okból senkinek sem mutatta meg, sőt kezdetben azzal a gondolattal is foglalkozott, hogy beszolgáltatja a bíróságnak, de e tervéről ismerősei lebeszélétek.

A bíróság felszólítására, hogy a kérdéses pasquillust adja át, Wagner Jakab lakására sietett és a parancsnak engedelmeskedve, az egy év alatt immár hírhedtté vált kéziratot beszolgáltatatta a városi törvényszéknek, ahol azt felolvasták és úgy találták, hogy az tartalmánál fogva méltán zavarta meg a város belső békéjét és adott alkalmat mindenféle suttogásra, mert köztiszteletben álló férjes asszonyokról és hajadon leányokról olyan gyanúsításokat foglalt magában szinte leplezetlen formában, hogy mindenképpen bírói eljárásnak van helye, akár igazak a vádak, akár nem. Ha igazak, úgy azért, ha nem, ez esetben a szemérmetlen rágalmazónak kell bűnhődnie.

A bíróság legfontosabb feladatának tekintette ezeketán a tettes, vagyis a gúnyvers szerzőjének kinyomozását. Mivel Wagner Jakab a birtokában lévő kéziratot Pintér Mátyástól kapta, most őt hívták magukhoz, ki elmondotta, hogy Bécsben az utcán találkozott Gassmann György soproni felcserrel és tőle kérte el a szóbanforgó pasquillust, ki azzal a megjegyzéssel adta át neki, hogy azt Wiener János írta. E vallomás alapján Wiener János megidézésére került a sor, aki tagadta a szerzőséget és csupán annyit ismert be, hogy hallani hallott már egy év előtt a dologról, de nem olvasta és nem is látta a gúnyverset és semmi közelebbi felvilágosítást adni nem tud. Amikor a bíróság felmutatta előtte a pasquillust és megkérdezték tőle, kinek a kezírása, Wiener kénytelen volt elismerni, hogy az övé.

E vallomás alapján a bíróság letartóztatta Wiener Jánost, ki azonban megtagadta az engedelmességet és hazament. A bírósági szolga, akinek Wiener Jánost az ú. n. „burgerstube“-ba¹ kellett volna elvezetnie, tüstént jelentést tett magának a városbírónak, Treusel Mihálynak, aki két tanácsos és a bírósági szolga kíséretében Wiener János szülei lakására sietett és ott a meggondolatlan fiatalembert figyelmeztette engedetlenségének súlyos következményére. Ez használt is, mert az önérzetes Wiener János csupán azt a kegyet kérte, hogy ne a bírósági szolga kísérje be a fogházba, hanem a városbíró és a két tanácsos társaságában mehessen oda, ami azután úgy is történt.

Még ugyanazon a napon szintén a fogházba került Pintér Mátyás és a felcser, mert szerepük alapján a polgármester és a városbíró az előzetes letartóztatást mindenképpen indokoltnak ítélte.

¹ A nem tisztára bűnügyből kifolyólag előzetes letartóztatásban lévő polgárok és polgárfiúk a bírói ítéletig itt őriztettek. Tűrhető hely volt: ágyneműt és kosztot hazulról hozathattak.

A három foglyot aznap, majd a következő napokban többször kihallgatták és egymással szembesítették, de míg Pintér Mátyás és a felcser állhatatosan megmaradtak első vallomásuk mellett, mely szerint nekik a gúnyvershez a terjesztésen kívül semmi közük nincs, addig Wiener János fokról-fokra mindjobban belezavarodott az általa kitalált hazugságokba. A hurok mind szorosabbá vált a nyaka körül, különösen, amikor a bíróság fáradságot nem kímélve, a letartóztatottakon kívül mindenkit kihallgatott, akiknek bármily csekély szerepe volt az irattal kapcsolatban. A vallatások során kiderült, hogy a gúnyverset Sopronban sokan elolvasták vagy meghallgatták. Voltak olyanok is, akik azt állították, hogy Bécsújhely város egyik kapujára is ki volt függesztve, egyszóval az kétségtelennek látszott, hogy nemcsak Sopronban, hanem a vidéken is tudomást szereztek róla. Bebizonyosodott, hogy a pletykára éhes emberek akkor is szívesen hallgatták mások becsületének bepiszkítását és csak kevesen akadtak olyanok, akik megbotránkoztak a gúnyvers vakmerő gyanúsításán, tisztos asszonyok és hajadonok erkölcsének kétségbevonásán.

Az ilyen természetű vádak főbenjáró vétket jelentettek mindenképen az egyik fél részére, mert ha a vád igaznak bizonyult, úgy a vádlott élete forgott kockán, ha pedig nem, a hamián vádló került a hóhér kezére. Érthető volt tehát, hogy Wiener János makacsul tagadta a szerzőséget, ameddig csak lehetett, de a folytonos vallatások és a kihallgatott tanúk terhelő vallomásainak súlya alatt, azonkívül az esetleges kínzatástól való félelemből, amellyel a fogházban rémítették, 1595. március 28-án végül is megtört és beismerte, hogy ő a gúnyvers szerzője, de ugyanekkor kijelentette azt is, hogy az általa meghurcolt személyekről semmi rosszat sem tud.²

A városi törvényszék a pasquillus írójának kinyomozása után abban az irányban is alapos munkát kívánt végezni, hogy vajjon nincs-e valami igazság a gyanúsításokban, ez okból kiderítvén azt, hogy a gúnyvers egyes sorai mely polgárokra fíriess asszonyokra és leányokra vonatkoznak, ezeket a kérdéses verssorok közlésével április 3-ra a bíróság színe elé idézték, figyelemzettetve mindnyájukat, hogy készüljenek fel a védekezésre, mert szembesíttetnek Wiener Jánossal.

Időközben a fogházban őrzött Wiener János megmentése érdekében a kiterjedt és befolyásos rokonság nem maradt tétlen, hanem mindaddig, amíg nem került sor a szerzőség beismerésére, a fogházból való kiengedésére törekedtek, amikor pedig megtörtént a vallomás, minden igyekezetükkel azon fáradoztak, hogy testi büntetésre: azaz fejvesztésre, a nyelv kiszakítására stb. ne kerüljön sor, hanem ezek mellőzésével mondassék ki az ítélet. A Sopronban lakó rokonság előszóval, személyes rábeszés-

² Soproni városi levéltár, Lad. XLVI. et VV. fasc. 2. nr. 104/3.

lés formájában igyekezett a városbíró és az esküdtek szívét meglágyítani, a távolban élők pedig leveleikkel próbálták ezt a célt szolgálni. Különösen fáradhatatlan volt Wiener János bécsi nagybátyja: Ruess Mihály, aki március 24—31 közti héten egymásután négy levelet írt a városi bírósághoz.³ De ezzel sem elégedett meg, hanem bécsi ismerősei közül azokat, akiknek soproni kapcsolataik voltak, vagy akikről feltehető volt, hogy elfoglalt állásuknál fogva hatást tudnak gyakorolni a soproni törvényszékre, szintén közbenjárásra bírta. Így felkereste soraival a bíróságot Schupman István kapitány és Kradl Pál, öfeloisége belső szolgája,⁴ von Hornberg zu Unterstain György Kristóf, alsóausztriai kormánytanácsos,⁵ Glierer János, az alsóausztriai „regiment” titkára két ízben is⁶ és Wirich János, kinek rangját és állását közelebbről nem ismerjük.⁷

A rokonság e megmozdulásának köszönheti kétségtől Wiener János, hogy életben maradt, mert ő maga meggondolatlan és makacs viselkedésével, sokáig tartó ügyetlen tagadásával a bíróságot inkább felingerelte, mintsem engedékenységre készítette.

Rendkívül sok függött attól, hogy az április 3-ra megidézett sértettek milyen álláspontra helyezkednek, mert ezek engesztelhetetlensége keresztül húzhatta volna a törvényszéknek megbocsátásra hajló esetleges szándékát, mivel — az akkori fogás szerint — a megbántott fél beleegyezése nélkül irgalomnak nem volt helye. Súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy Nagy Tamás polgármesternek neje és lánya, Kramer Mátyás belső tanácsosnak pedig a neje szerepelt a kicsúfoltak között és így félő volt, hogy a becsületükben vérig sértett férfiak és apák a bíróság hangulatát a hajthatatlan szigorúság irányában fogják befolyásolni. Az április 3-i kihallgatás legalább is ezt a látszatot keltette, mert mindketten, de főleg Nagy Tamás polgármester alig tudott határt szabni felháborodásának és halálbüntetést követelt megtorlásul.

Miként már ilvenkor lenni szokott, Wiener Jánosnak egyéb helytelen cselekedetei is a nyelvek hegyére kerültek, melyek közül egyet a bíróság is foglalkozott, mert kötelességének vélte az eset tisztázását. A pletyka ugyanis tudni vélte, hogy Wiener Jánosnak viszonya van Poányi Miklós nejével, aki vonzalma jeléül a csinos ifjúnak egyik gyűrűjét ajándékozta oda. A kihallgatás folyamán maga az érdekelt férj vallott a vádlott javára, elmondván, hogy tánc közben igaz, lehúzott neje ujjáról egy gyűrűt, azonban ez a legkifogástalanabb körülmények között történt.

³ U. o. nr. 104/7., 8., 9. és 18.

⁴ U. o. nr. 104/11.

⁵ U. o. nr. 104/13.

⁶ U. o. nr. 104/12. és 15.

⁷ U. o. nr. 104/10.

A vizsgálat befejeződven, az előzetes, azaz a szóbeli ítélet kihirdetésének kellett volna következni, de mi sem bizonyítja az eset súlyos voltát, mint az, hogy a bíróság jónak látta az érett megfontolás érdekében az ítélet meghozatalát április 5-re halasztani.

Ez a nap is felvirradván, a bíróság összeült, hogy határozzon az ítélet felől. A vélemények kezdetben szétágazóak voltak, utóbb mégis az a javaslat hangzott el, hogy: 1. a legközelebbi hétfőn, azaz április 8-án Wiener János 30 polgár jelenlétében nyilvánosan visszavonja rágalma; 2. a városi pénztárba fizessen büntetésül 200 tallért és 3. adjon reverzálist, miként ez a gonosztevők esetében szokásos volt.

E tervezett ítélet ellen a sértett polgármester, Nagy Tamás tiltakozott a leghevesebben, hangoztatván, hogy becsületét pénzért nem adja el és lévén nyilvános a vétek, nyilvánosnak kell lenni a büntetésnek is; tehát a piactéren állíttassék fel egy állvány és Wiener János itt vonja vissza hazugságait és ennek jeléül üssön a saját szájára.

A bíróság tagjai egymás között nem tudván megegyezni, úgy döntöttek, hogy a legközelebbi alkalommal határoznak. Ez a legközelebbi alkalom április 8-án volt, de ítéletre ismét nem került sor, mert a polgármester súlyos panasszal állott elő, hogy t. i. Wiener János nagybátyja: Ruess Mihály, ki Bécsből ez alkalomra Sopronba utazott, miközben a bíróság benn a teremben az ítélet felett vitatkozott, már a javaslatot előre tudta és az odakünn várakozóknak kifecsegte; az egyik tanácsos, Posch Gergely pedig ugyancsak előre elszólta magát, amikor előzetesen kijelentette, hogy az ügyet barátságosan fogják elsimítani.

A városi törvényszék tagjai, kiknek többsége ekkor már Wiener János megmentése mellett foglalt állást, úgy találták leghevesebbnek, ha nem erőltetik az ítélethozatalt, hanem inkább várakozó álláspontot foglalnak el egyrészt azért, hogy időközben a sértettek felzaklatott kedélye lecsillapodjék, másrészt azért, mert a szentgyörgynapi tisztújítás ideje küszöbön állott és ennek esélyei számukra igen kedvezően alakultak.

Valóban hat hétig nem történt semmi a Wiener János elleni perben, az időközben lezajlott tisztújítás pedig az ő jóakaróit ültette be a legfontosabb városi tisztségekbe: így Posch Gergely lett polgármester, a rokonsághoz tartozó Faut Márk pedig városbíró, a belső tanácsosnak megválasztott Fatiga Boldizsár viszont elvállalta a védelmet, s ezzel szemben a leghangosabb ellenfél, Nagy Tamás kibukott a tanácsból. Noha a városi bíróságnak, ha az ülésből senki sem hiányzott, 14 szavazati joggal bíró tagja volt, azért, mikor a legfontosabb személyek Wiener Jánossal szemben az engedékenységgé álláspontját foglalták el, a tanács tagok többsége is így gondolkozott. Amikor tehát hosszú szünet után 1596 május 24-én a bíróság ismét tárgyalás alá vette az ügyet, méltán volt remélhető, hogy ez alkalommal végső ítéletre kerül sor; hogy ez mégsem következett be, ennek oka nem

annyira Nagy Tamásnak még mindig engesztelhetetlen haragja volt, hanem elsősorban az a körülmény, hogy Wiener János már a fogságban egy másik költeményt is írt, melyben az a gondolat jut kifejezésre, mintha ártatlanul szenvedne, ami megint sértés volt a bíróság ellen. Nagy Tamás tőle telhetőleg igyekezett is ezt az újabb terhelő adatot felhasználni Wiener János ellen, ami olyan mértékben sikerült is, hogy az ítélethozatalt a legközelebbi ülésre halasztották, melyet május 27-re tűztek ki.⁸ Ebben az ülésben Wiener János ügyvédje közölte ügyfelének a városbíró előtt tett vallomását, miszerint a kifogásolt költeményt hat nappal a fogságravetése után költötte, tehát még az ellene megindított „actio” előtt, s így elesik annak látszata, mintha az burkolt formában a bíróság eljárása ellen szólna. Bár ezzel a védelem kivédte az ellenfél támadását, a bíróság tagjaiban újból erőre kapott ellenséges hangulatot megváltoztatni képes nem volt, ami kifejezésre jutott a végső ítéletben is, amely úgy hangzott, hogy Wiener János kegyelemre nem méltó, mert semmi jelét sem adta a bűnbánatnak, ezért 1. a jövő szerdán, azaz május 29-én, nem ugyan a külvárosban fekvő pellengérnél, hanem a belvárosi piactéren nyilvánosan vonja vissza rágalmaait és ennek jeléül háromszor üssön a szájára, 2. adjon reverzálist és 3. a város és jobbágységeinek területéről két évre kitiltatik.

Ezzel az ítélettel a sértettek meg voltak elégedve, míg Wiener János ügyvédje szomorúan vette tudomásul és kijelentette, arra fog törekedni, hogy védenesse az ítéletnek alávesse magát.

Az ítélet végrehajtására kitűzött napon sokan gyülekeztek össze a városházán főleg abból a célból, hogy amennyiben ez még lehetséges, az ítélet enyhítésére bírják rá a törvényszéket. Közöttük volt István úr is, aki véleményem szerint a sopronkeresztúri evangélikus prédikátorral azonos. Mivel 1584 óta Sopronban az evangélikusok szabad vallásgyakorlattal nem bírtak, őt méltán a soproniak lekipásztorának lehet tekinteni. Azért fontos István úr kilétének megállapítása, mert a bírói teremben vele beszélgetőknek olyan kijelentést tett, hogy a pasquillusban „van némi igazság”! Émiatt a sértettek felelősségre is vonták, de István úr kitérőleg válaszolt, csupán annyit ismert el, hogy mint ἀλλοτριεπίσκοπος (külső szemlélődő, beavatkozó) kívánt a vádlott érdekében szót emelni.

Már-már attól kellett tartani, hogy a sok jóakaró inkább elrontja a bíróság hangulatát Wiener János irányában. Ettől félt a vádlott ügyvédje, Fatiga Boldizsár belső tanácsos is, és ezért a már kihirdetett ítélet végrehajtását sürgette, amikor mindenki legnagyobb meglepetésére kiderült, hogy Wiener János nemcsak nem állította ki a reverzálist, de egyúttal kijelentette, hogy még élete árán sem hajlandó az ítéletet teljesíteni. A bosszús bíróság e megátalkodott macacsság láttára Wiener Jánost szigorított fogságra vetette, hogy dacos természetét megpuhítsa.

⁸ U. o. nr. 104/2.

Két nappal később, május 31-én a bíróság ismét összeült tárgyalásra más ügyekből kifolyólag. Ez alkalommal a gúnyversben sértettek ismét felvonultak és előadták, hogy a sok közbenjáróra való tekintettel és a bíróság iránti tiszteletből beleegyeznek abba, hogy csak a bírósági szolga tegye közhírré a piac téren az ítéletet, míg a vádlott a városházán vonja vissza állításait. Az elővezetett Wiener János ebbe beleegyezett és reggel 8 órakor megtörtént az ítélet végrehajtása, mire kevéssel utóbb szabadon bocsátották és számkivetésbe ment a nélkül, hogy a reverzalist kiállította volna.

Ebből azonban újabb bonyodalmak származtak, mert a sértettek felzúdultak és vizsgálatot követeltek, hogy a mulasztás kit terhel. A fogházörrelőképen tudta magát igazolni, mert Nemes Miklós és Fatiga Boldizsár kezessége mellett engedte ki a fogházból Wiener Jánost, mire június 5-én a bíróság újból kénytelen volt foglalkozni a kínos ügygel. Az érdekelték nevében Nagy Tamás nemcsak azt kérte, hogy az ítéletet adják ki nekik a város kisebb pecsétje alatt, amit teljesítettek is, hanem ezenkívül azt is kívánta, hogy a városból eltávozott Wiener János helyett édesatyja vettessék fogságra mindaddig, ameddig a reverzális nem kerül a bíróság kezébe, végül megbüntessenek azok is, akik a gúnyvers terjesztésében részesek.⁹

A bíróság nem teljesített egy követelést sem, hanem utasította a kezeseket a reverzális megszerzésére, kik június 18-án Bécsben Wiener Jánossal a városjegyző által előírt szöveget alá is iratták és ezzel befejezték ezt a sok izgalommal járó pereskedést.

De mi történt a Wiener Jánossal egyidőben letartóztatott Pintér Mátyással és Gassman György felcserrel? Ezek közül először a felcser nyerte vissza szabadságát, akinek kapóra jött az alsóausztriai tartománnyal kötött szerződése katonai szolgálattal teljesítése végett, melyre úgy a városbíró, mint a tanács előtt méltán önérzettel hivatkozhatott, de ezenkívül leendő kapitányának, báró Oberstdorf Vilmosnak közbenjárását is kikérte, aki Förster János nevű szolgáját küldte Sopronba, kinek azután április 2-án, hosszas tárgyalás után, sikerült a felcser tisztes feltételek mellett kiszabadítani.¹⁰ Pintér Mátyás jóval később nyerte vissza szabadságát: már hét hétig ült a fogházban, amikor szintén kérvényben kérte a bíróságtól a kiengedését fiatalságával és tapasztalatlanságával mentegtvén a gúnyvers terjesztése körül elkövetett bűnét, javulást ígérve.¹¹ Erre a kérvényre a bíróság, miután négy polgár kezességet vállalt érte, május 24-én Pintér Mátyást ugyancsak szabadon engedte.

Amennyire hiánytalanok a peresiratok a per minden mozzanatára nézve, annyira szűkszavúak Wiener Jánossal kapcsola-

⁹ U. o. nr. 104/1.

¹⁰ U. o. nr. 104/20. és 21.

¹¹ U. o. nr. 104/14.

tos életrajzi adatok szempontjából. Így szüleiről egyetlen szóval sem emlékeznek meg és ha a későbbi tanácsjegyzőkönyvek nem tartalmaznának idevágó adatokat, bizony kétségben volnánk szüleiket illetőleg. Ami kevés családtörténeti vonatkozást hosszas kutatások árán sikerült megállapítani, ezt az alábbiakban foglaltuk össze:

Wiener János atyját Bertalannak, anyját Annának hívták.

Wiener Bertalan a külváros 2. negyedének 3. kerületében lakott. 1595-ben 2½ forint adó volt rá kivette, vagyis e kerület 38 adófizetője között a hatodik helyen állott, tehát a város közepesen jómódú polgárai közé tartozott.¹² Kisebb fizetéssel járó városi tisztséget is viselt, mert 1591. június 17-én, mint hegyester tette esküt,¹³ 1595. október 6-án pedig „übergeher“-nek lett felfogadva,¹⁴ mellyel a különbözőképpen nevezett csöszök feletti felügyelet is egybe volt kötve. János fiának, a kor viszonyaihoz képest, igen jó nevelést adott, aki nemcsak Sopronban járt iskolában, hanem tanult Bécsújhelyen, Bécsben, Boroszlóban és Grácban, mielőtt virágzó ifjúságában és foglalkozás nélküli unalmában gúnyversét megírta volna. Kétéves számkivetését is Bécsben töltötte. Ennek lejárta után, csaknem egy évre rá, 1599 április havában látogatta meg elsőízben szüleiket Sopronban és ez alkalommal azt a kérést támasztotta, hogy a város állítson ki neki egy születési bizonyítványt¹⁵ és adja vissza reverzálisát. A tanács előtt mindkét ügyben édesatyja járt el. A születési bizonyítványt azonnal megkapta — tehát költőnk Sopronban született —, de a reverzális ügyében már kitérő volt a válasz¹⁶ és bár édesatyja ezt követőleg még kétízben is megismételte fia kérését és hangsúlyozta, hogy fia jelentkezett katonának a török elleni háborúban és ez okból szeretné a reverzálisat visszaszerezni, a tanács sok szerencsét kívánván a katonai pályához, korábbi elhatározása mellett kitartott főleg azzal indokolván megállapítást, hogy reverzális visszaadása sohasem volt szokásban, kivételt tehát ez esetben sem tehetnek.¹⁷

Wiener Bertalan még 1606-ban is élt, bár már betegeskedett és igen előregedett. Éppen erre való tekintettel nem ő lett a kis-korú Wiener Tamás gyámja, hanem Weinberger, aki közelebbi

¹² U. o. Lad. XLII. et RR. nr. 5/7.

¹³ U. o. Tanácsjegyzőkönyv, 93. l.

¹⁴ U. o. Tanácsjvk, 182. l.

¹⁵ Ebben az időben a felekezeti anyakönyvek vezetése még ismeretlen fogalom volt Sopronban, miért is a törvényes származás igazolása, melyre főleg a céheknél volt szükség, a tanács hatáskörébe tartozott és csak arra szorítkozott, hogy az illető törvényes ágyból származott-e? E célból 2—4 tanút hallgattak ki, olyant, aki a szülők esküvőjén résztvett és aki bizonyította, hogy e házasságból nem idő előtt született a szóbanforgó gyermek.

¹⁶ U. o. Tanácsjvk., 52. l.

¹⁷ U. o. Tanácsjvk, 64. és 76. l.

rokon volt.¹⁸ Az adókönyvekben 1613-ig bezárólag találkozunk nevével,¹⁹ noha ez a körülmény nem feltétlenül bizonyított az életbenléte mellett, hanem csak annak a jele, hogy meglévő vagyonát neve alatt tartották nyilván. Arra való tekintettel, hogy az 1615-i adókönyvben már sem Wiener Bertalan, sem János fia neve nem fordul elő,²⁰ s azután Wiener János nem szerepel az esküt tett polgárok sorában, az következik, hogy Wiener János, ha még ekkor élt, mi azért valószínű, mert 1611-ben egy rét lekasálása miatt Hammer pert indított ellene,²¹ elköltözött szülővárosából, nemcsak a számkivetése idejére, hanem később sem kívánt ott lakni, ahol olyan kemény leckét kapott fiatalságával menthető könnyelműségéért. Ez az oka annak, hogy alakja eltűnik a szemeink elől, pedig jó volna tudni, hogy későbbi éveiben írt-e egyéb költeményt is, mert ehhez határozott tehetséggel volt megáldva.

A versek szövegét itt közlöm:

COLLOQUIUM

zwayer ratsgesöllen: Nillus et Stillus.

Nillus.

Ich zog einmal nach mein begern,
In manches landt nache vnd fern.
Zu erforschen etlicher neuer sachen,
Was beydes frawen vnd junkhfrawen thetz machen.
Ich zog in Schleisen, in Österreich, saumbt mich nit lang,
Dan mier allenthalben die zeit war bang.
Biss ich mein gueten gesöllen fandt,
Zu dem sprach ich alsbalt zu handt:
Stille! Wier wöllen beede sambt
Hinab ziechen in das Vngerlandt.
Erstlich gechn Oedenburg in die stat,
Dan ich hör do daselb feine frieden hat.
Ist dein wil, so thut mich gewehren.

Stillus.

Mein lieber brueder von herzen gern,
Dan ich vorlangst in willens hat
Mich zubegeben in dieselbige stat,
Bin auch von ein andern gueten freundte mein
Viller ödenburgerischen sachen berichtet fein.
Hat mier auch intercession-schreiben geben
An etlich junge frawen daselben.
Wen ich hinkhomb, solt mich anmelden,
Ich solt souil, als er selber gelten,

¹⁸ U. o. Tanácsjvk, 125. l.

¹⁹ U. o. Lad. XLIII et SS. nr. 1/12.

²⁰ U. o. nr. 1/13. 1614-ből nem maradt fenn adójegyzék.

²¹ U. o. Tanácsjvk, 423. l.

Dan er nur ist derowegen wegkhgezogen,
 Das man ihn hat mit der warheit verlogen.
 Er hat mir auch geben ein briefflein,
 Darin findt ichs verzeichnet fein.

Nillus.

Ey lieber brueder so ziehen wier fort,
 Das wier khumen an daselbig ort.

Stillus.

Lass dier dieweil nicht lange sein,
 Du ausserwälter brueder mein,
 Nun sieh, wier seindt schon albereit do.

Nillus.

Ey, das bin ich von herzen fro.
 Nun gehen wier mit einander hinein
 In das inwendige stätelein.²²
 Nun gehn wier straks vnd saumen vns nit
 Vnd schreitn fort, das ist mein bit.
 Verfuegen vns an heimbliche ort,
 Damit vnser niemant gewahr werden.

Stillus.

Ja sech' in das briefflein,
 Darin sie al verzeichnet sein.

Nillus.

Wunder fikh! Seltsam neue sachen
 Sie ich hie allenthalben machen.
 Ich meinete, es wehr nur zu Wien der sit,
 So haltens die oedenburger auch mit.
 Schaw dort khumbt eine auss der schar,
 Die bishero anzusehen fromb war.
 Fein stil geth in ein grien tamaschkhen rokh,
 Hat auch vbersehen den Pokh.²³
 Die hat ier man erst neulich geschlagen,
 Das sies hat dörrffen mit ein reiter wagen.
 Er hat nit gewust, warumb sy so oft,
 Fast alle tag gieng in meyrhoff.
 Er gedacht, es geschach vmb sonst nicht,
 Biss er ier khamb auf spur vnd drit
 Vndt erfehrt, das sie solt haben
 Ier credenz eim reitern feyl tragen.²⁴

Stillus.

Seint lehrer nit mehr, liss weiter fort!

²² Sopron belvárosa értendő, ellentétben a külvárossal, amely négy fertályra oszlott; 1. hasáb.

²³ Poch Ambrus soproni polgár.

²⁴ Kramer Mátyás belső tanácsos nejére vonatkoztak e sorok.

Nullus.

O gar genug, auch khumbt eine dort
 In ein blawen rok vnd breiten huet,
 Ire kirchtag nimer guet thuet.
 Ist nunmehr zu vngeschikht vnd hort nit wol,
 Ein solche man billich lassen sol,
 Gleichwol ist sie noch voller list,
 Ire schlüssel ligt hinden auf den mist.²⁵
 Nun lass ich von der vnd gech vndt geh hinfür
 Vnd khumb wol für die drite thürn.
 Da sach ich balt ein andere stachn,
 Die hat ein veiglbraun rokh an.
 Ein schwaziges, verschmizts freyellein,
 Ein füessein des hurn fendlein.²⁶
 Vor zeiten war sie geschwindter darauf,
 Nunmehr geth sy zum alten hauff,
 Auch hats ire herr ire zimblich abzogen,
 Das sies billich nicht mehr solt wagen.²⁷
 Nun lest sy nit gar absondern, lest sy hören,
 Sy wil ietzt einem anders gewehren.
 Wer ier nit mag, der lass sie sorgen,
 Sy weiss ein andere, die auch thuet borgen,
 Bissweilen ein grien oder ein rotten rokh tregt sie,
 Ser verbueht, vbermutig vnd spötig,
 Ist noch jung, stolz vndt prechtig.
 Ihre eltern seint an güetern mechtig.
 Wer ier gibt ein guet geschenkh,
 So wil sy suechen mitl vnd renkh,
 Wie sies einen zufüehren wil
 Fein heimlich vndt in aller stil,
 Wen es hie nit gereth, so thun sie fahren
 Gehn Wien zu wällischen khaufhern,
 Zu welchen sie sich verliebet haben,
 Dort in der flucht lass ich mir sagen.²⁸
 Gieng weiter fort, kham für die fleischbankh,
 Da hört ich wider neue gschwankh
 Von ein clein jungen zisterlein,
 Die hat genomen ein schreiberlein
 Nur zum fürwiz vnd fantessiren,
 Ihren gunst thet sie bey der muetern verliren,
 Sein namb der heiss Lexoffedo,
 Hat wol gestudiert in Nixo.
 Dise wils auch wagen in die rueben
 Vnd sy hengen an ein cramers-buben.²⁹

²⁵ Pickhel János Kristóf neje érezte magát találva.

²⁶ Néhai Schaffer Farkas és özvegyének Gertrúdnak lányát: Katalint gúnyolta ki a szerző. Az írásbeli védekezés Lad. XLVI et VV fasc. 2. nr. 104/16. jelzés alatt van.

²⁷ 2. hasáb.

²⁸ Nagy Tamás polgármester neje és lánya vannak itt érintve.

²⁹ Lexouiús Joachimról lehet csak szó, aki 1595. júl. 14-én tette le a polgáresküit.

Da blib ich nicht, sondern gieng daruon
 Vnd fand in winkhl ein handelsman,
 Der hat ein zimbliche schmizern, wie ich euch sag,
 Ein faister man, thuet ire gros klag,
 Zu Wien seint auch, die sich wol khenen,
 Wens hinauf khumbt, thuets zu inen reuen,
 Munkht mit ihnen, spilt in bret,
 Wens lustig sein, fallens ins bet.
 Darnach trinken sie muscatel,
 Reinfal, wider paches vnd pinel,
 Nach iehren man thuet sy nichts fragen,
 Sy darff ihm eh alss er sy schlagen.³⁰
 Von der gieng ich becsser hinfür,
 Da sahe ich eine stehen vndter der thür³¹
 Mit einer lupteten grossen nassen.
 Gieng nur fort meiner strassen,
 Schauet doch zurukh, da gieng zu ier
 Ein fleischhakher starkh, wie ein stier.
 Teten balt mit einander scherzen,
 Gleich wie die khazen in den Merzen.
 Sie lieff hinweg den kheller hinab,
 Er ier nach, wie ich euch sag
 Vndt bliben in den kheller vndten
 Ohngefehr bey einer halben stunden.
 Da werden sie den trunkh haben,
 Ich hab gewünscht, der teuffel sol drein schlagen.³²
 Da ich mich dan von dauon khert,
 Sach ich hinder den closterwerts
 Ein zimblich gelbes freyellein,
 Die auch hat ein solchen schein.
 Da ich nachfraget, wer sy wer,
 Sagt man ire man hiess Miller.
 Die hat ieren nachpaurh herzlich lieb,
 Dan er ier bissweillen die zeit vertrib.
 Vor zeiten waren meine gsöllen, die schreiber, wol dran,
 Nun haben einsteil geheürat, einsteils gloffen daruon.
 Auch hat sie zu iehren schaden muessen
 Den sentenz etlich wochen in beet büessen.
 Jezt behulff sie sich mit mehrlein tragen,
 Was sy holweg hort, thuet si dreifach sagen.³³
 Zu dem hat si ein gespillin auch,
 Ein khurz freylllein in ein dikhen bauch.
 Der ist auch wol mit leüt aussrichten,
 Sie dorffen 30, 40 frawen mit lügen berichten.
 Was sie ein wenig hören oder sechen,
 Thun sies strakhs jederman jechen.
 Ich glaub, wens nit jederman solt von inen wissen,

³⁰ Nosskhy Mihály értendő alatta.

³¹ 3. hasáb.

³² Gager Balázs neje kért e súlyos sértések miatt elégtételt a bíróságtól.

³³ Müllner Miklós neje követelte e vádak bizonyítását.

*Das sie vor angst ins hemet schissen.*³⁴
 Ich gieng da wegkh vbereirieg
 Vnd fandt ein lustige Venusperg,
 Da ich nachforschert vnden vnd oben,
 Wahren die vögel schon abgeflogen
 Hinauff in Osterreich in die Neustat,
 Da es dan dergleichen mehr hat.
 Vnndt hat also mit grossen schmerz
 Ier einiges vnndt treues herz
 Ier liebes cramer-puebellein
 Sambt noch wol mehr, die ich nit nen.³⁵
 Mit trauern hinden lassen müessen.
 Mich gedunkht, es thuets ein turner büessen.³⁶
 Von dauon gieng ich auch hinwegkh
 Vndt fandt ein verminten pekhen sakh,
 Der ist so angst, das sy nicht weiss
 Zu finden ein, der sich besser speist,
 Dan ier man, der grobe pekh,
 Der auf ier ligt, gleich wie ein stokh
 Vndt khan mit nichten richten auss,
 Darumb laufft sy offtmal auss
 Im meÿrhoff oder in die mül
 Fein heimlich vndt in aller stil,
 Auch bissweilen vnder der predig,
 Da ist sy am meisten von ieren man ledig.
 An einen sonntag schauet ich ier nach,
 Dan mier die sakh zu erforschen vergas.
 Ich sakh sy herauss lauffen geschwindt,
 Fein hurtig, schnell, wie der windt,
 Vndt nur balt den mayrhoff zue,
 Den ech zu stehen hat sy khein rue,
 Also balt vndt in cleiner weil,
 Sach ich khumen in grosser eil
 Zwen junge gesöllen, die saumbtn sie nicht,
 Hetten auch weder rast noch fridt,
 Biss sie zu ier in stadt khamen,
 Da ich sie dan alle drey beysamen
 Hab lassen vnd bin daruon gangen,
 Was sie gethan haben, lass ich ein andern darnach fragen.³⁷
 Nach disen gieng ich wider hinein
 Vndt fandt ier negste nachpaurin,
 Die wil sich allerdings ledig machen.
 Gleichwol hat sie ier beste sachen
 Albereit in den bauch vergraben,
 Wie ich mier dan hab lassen sagen,

³⁴ Klein Mátyás polgár neje képviselőtében egy külön beadványban a dült betűkkel szedett sorokra utalással ugyancsak hasonló kívánságát fejezte ki. A beadvány jelzése: Lad. XLVI et VV. fasc. 2. nr. 104/17.

³⁵ 4. hasáb.

³⁶ Raidel Tóbiásra vonatkoznak a fenti sorok.

³⁷ Florhamer György pék nejének viselkedése van maró gúnynyal ostromozva.

Das es solt gethon haben ein fleischakher gut,
 Hat oft mit ier gehabt ein guet mueth.³⁸
 Vber diss nun bedacht ich mich,
 An welches ort wilt lenden dich.
 Da ich noch mehr erforschen khundten,
 Da fiel es mier ein in der stundt,
 Wie ich solt in den dreyssighoff gehn.
 Solt sehen, wie es dort thet stehn.³⁹
 Da ich hinkhamb, da sach ich,
 Das jederman war frölich,
 Assen, trunkhen, war jederman frisch auf,
 Dacht ich bey mier, solt auch hinauff.
 Da ich hinauff khamb, verwundert ich mich seer,
 Das es aus der gesellschaft waren die reütter,
 Gleichwol teten sie sich hofflich ställen
 Mit hoffweis vnndt passalamiren
 Ein jeder wolt sein gunst anschnieren,
 Khusseten, herzetten beides mueter vnd tochter
 Vndt war ein vberaus gross gelechter.⁴⁰
 Da ich des genug het, gieng ich mein strassen,
 Sprach zue mein gesöllen, wier wollens ein guet dieng sein
 Vndt wöllen also diss epitome schliessen [lassen,
 Vnd beede auf Brespurg fliessen.
 Stillus, mein lieber Stille, mein,
 Nunmehr seint wier der sachen berichtet fein,
 Was vnsere gesöllen haben gesagt,
 Fürwar ich hete es sonst nit glaubt.
 Nun wöllen wier mit einander ziehen daruon
 Vnndt Gott sein lassen ein gueten man.⁴¹

Ein schön gesang

eines derzeit gefangnen in seiner verhaftung seinen namen nach gemacht in S. Thorothea melody.

- 1., Herr Gott in himels trone
 mitteil mier dein genadt
 wol durch dein menscheit frone
 vnndt gib mier hülff, rath
 mein vnschult zuertragen,
 die ich ietzt leiden muess
 in meinen jungen tagen
 ein vnbilliche buess.
- 2., Auff dich wil ich mich lenkhen,
 o du getreuer Gott,

³⁸ Maier Mihály neje van gyanúsítva Farkas mézáróssal.

³⁹ 5. hasáb.

⁴⁰ Pernfues Miksa harmincados írásos beadványában a nejére és lányára vonatkozó e meszeszerű állítások megtorlását a bíróság bölcseségére bízta. Jelzése: Lad. XLVI et VV. fasc. 2. nr. 104/6.

⁴¹ 6. hasáb. E gúnyvers levéltári jelzése: Lad. XLVI et VV. fasc. 2. nr. 104/24. Ívrétű papiros, vízjele: koronás kétfejű sas. A pasquillus végig Wiener János kezeirása. A kézirat hátlapján más kéztől ez egykorú feljegyzés található: Pasquill, dessen autor Johan Wiener.

wollest mein alzeit gedenken
vndt retten mich auss not,
die man mier tuet⁴² anlegen
auss vnuerdienter weiss,
von etlich vrsach wegen,
darumb ich nicht mehr weiss.

- 3., Nur allein die ganz warheit,
wie es an ihm selber ist,
hierauff wölest gerechtigkeit,
o herr Jesu Crist
mier eruolgen lassen,
das bit ich fleissig dich,
auff dass mier allermassen
nicht geschieht vnbillich.
- 4., Sölches wällest o herre,
der getreuen obrigkheit,
durch dein heiligen geist vermehren,
auff dass sye allezeit
der gerechtigkeit beywohnen,
mit nichten sechen an
weder guet noch perschanen,
auff dass sie vor dier bestachn.
- 5., Wölest auch in den sachen
seiber mein vormunt sein,
weil ich dan vil zu schwache
gegen inen bin allein,
darumb las dichs erbarmen,
o du getreuer Gott,
allezeit geths vber die armen
zu leiden angst vnndt nott.
- 6., Ich wil mich auch befeissen
vnndt nimer lassen ab,
dein guetigkheit zu preysen,
auff dass ich von dier hab
erlangt dein mülte güete
vnndt mich erlösset frey
auch mich durch genadt behüetet
vor vnfal mancherley.
- 7., Ein solcher herr vnnd gatte
bistu ie vnndt alzeit,
das du die deinigen in notte
ganz fern weit vnndt breit,
die sich d'er haben ergeben
vnndt dich geruffen an,
mitteilt deinen göttlichen seggen
beydes frawen vnndt man.
- 8., Nimb mich herr in dein hulde,
dass bit ich fleissig dich,
dass ich leidt mit gedulde
ganz gehorsamb vnndt willig,

⁴² Alatta egy szó kitörölve.

auch ab es cossten solte
mein junges leben schon,
desto ech vnndt gerechter wolte
ich dort vor dein gericht bestehen.

9., Ewig bin ich dein eigen
o herre Jesu Crist,
solches thue ich anzeigen,
dass du so genedig bist
vnndt hast alezeit erhöret
den gerechten in der not,
auch ie vnndt alweg gewöhret,
dass er nicht lidte spot.

10., Richt, wie ich imer wälls,
frollich iezundt mein sach,
so mues ich halten stille
vnndt Gott beuelchen die rach,
mein sterben vnndt mein leben
sez ich in deine hendt
o herre Jesu Criste
stech mier bey an mein endt. Amen.⁴³

A piactéren a bírósági szolgálta következő szöveget olvasta fel:

I.

Hört vnd lost!

Gegenwertiger Hannss Wiener hat noch vor ainem jar wider Gott, recht vnd alle billigkeit ein passquill oder ehrenabschneiderischen brieff, wölcher dann schon an etliche frembde ort kommen, gestellt, darzu in dann seiner selbst aignen bekandnus nach der böse feind vnd der müssiggang getriben, darinnen er vilen ehrlichen, in ehren erkanneten vnd bekannten personen in ehr hinderruckhs abzuschneiden vermaint. Vnd ob sich wol disser Hannss Wiener erstlich viler aussflucht gebraucht, hat er doch endtlich von der obrigkeit allhie darzu vermant, bey seinem ayd bekennt, das er dess gedachten passquills ein erdichter vnd erfinder sey, hernacher frey, offentlich aussgesagt, daz er auff die personen im passquill begriffen vil oder wenig mit grund der warheit nichts erweisen oder darthun könne. Vnd nachdem gedachter Wiener vmb begangener vngedür vermüg der rechten ein offentlichen widerruff an gewönlichem ort thun hette sollen, so hat doch die obrigkeit allhie angesehen das vber hoch vnd vmb Gotteswillen flehen vnd bitten viler namhaffter ausslendiger vnd hieiger personen, auch sein ehrliche freundschaft, die scherpf dess rechtens gelindert vnd auss gnaden gemässigt, also daz disser Hannss Wiener dieselbigen aussgegossene wort wider zu sich nemen vnd sich dreymal an dissem ort auff den mund schlagen vnd sprechen soll, wie folgt:⁴⁴

⁴³ Levéltári jelzése: Lad. XLVI et VV. fasc. 2. nr. 104/4. Kissé gyűrődött papiros, melynek vízjegye: koronás kétéfű sas. Egészen Wiener János kezírása. Hátlapján Dobner Sebestyén városi jegyző e feljegyzése van: „praesentiert 24. May anno 1596.“

⁴⁴ Mindkét szöveg Dobner Sebestyén városi jegyző fogalmazványában Lad. XLVI et VV. fasc. 2. nr. 104/23. jelzés alatt található.

Wiener János pedig e szavakban vonta vissza rágalmaid:

II.

Ich Hannss Wiener bekenne hiemit öffentlich, das ich denen personen im passquill begriffen mit meiner bösen zungen an iren ehren vnrecht gethan habe. Will derowegen solchs wider in meinen mund, wie es herauss gangen, hinein nemen vnd es nimmermehr äffern, so war mir Gott helff.

Végül íme a bécsi reverzális szövege:

III.

Ich Hannss Wiener, lediger burgerssohn zu Oedenburg, bekhen hiemit öffentlich gegen menigklich in crafft diss mit meiner eignen handschrift, nachdem ich durch trib vnd angebung des bössen geistes, sonderlich aber durch mein frecheit vnd den müssiggang meiner selbs eignen vnd freywilligen bekhanthus nach noch vor einen jahr ein passquill oder ehrnabschneiderischen brieff gedicht, geschriben, aussgebreit vnd andern zum abschreiben vnd lessen geben, welcher den auch in frembde landt khumen vnd spargiert worden, darinen ich wider Gott, recht vnd alle billigkheit etlichen fromen, ehrlichen, in ehrn erkhandten vnd bekhandten personen iere chr abzuschneiden vermaint vnd sie solcher laster, die nimmermehr von mier zu ewigen zeiten erwisn werden khönen, bezüchtigt vnd fälschlich dargeben, dass demnach ein ersamer rath vnd in sonderheit dass löblich statgericht alhie mich nach beschechner erinerung von rechtswegen in gefengkhliche verhafftung gezogen vnd ab ich wol vil vergebne aussreden gesuecht, endlich auff mein freywillige bekhandnuss vnd derer personen, die ich vnbillich, vnrechtmässigerweiss an iren ehrn angriffen, stetiges anhalten dahin gangen, dass ich solche sachen entweder darthun oder es mit meinen leib ausstehen sol vermüg khaysserlicher dises khönigreichs Vngern, dan auch diser stat vblichen rechten. Dieweil ich aber dass ye nit thun vnd mier solches zu thun vnmüglich gewesen, wie ich dan dises vor einen löblichen magistrat öffentlich bekhent, dass ich disen in pasquill begriffnen personen nichts, dan alles liebs, ehr vnd guets nachzureden wise, auch sie vmb Gotteswillen mit gethanen fussfal vmb verzeichung gebeten, hat demnach ein ersamer rath angesehen die vilfeltigen von frembden vnd hieigen beschechne schriftliche vnd mündtliche fürbit, meine alte, erlebte, frome eltern, zimblische lange verhafftung, mein blüende jugent, mich mit condition erlassen, nemlich dieweil ich noch vber dass in der verhafftung eines mit den andern geheufft vnd ein liedlein noch darzu gedicht, alss ab mier vnrecht geschehen vnd ich vmb der warheit willen gefangen lege, dass ich doch zuuor vndt hernacher verneint vnd nichts erweisen khönen, dass derowegen ich wegen vberheufften sündt vnd delicti, ob es mier wol, wan dass nicht darzu khumen wehre, gedachten von mier hernach benannten personen einen öffentlich widerruff, doch nicht an den gewonlichen ort den pranger in der vorstath, sondern in den rat-hauss in der stath hierinnen an einem besondern tag, nemlich an den freytag, den lezten May thun vndt auff fürgeschribne form öffentlich widerrufen sol, hernaher dise vrphed vber mich geben vnd mich diser stath vnd dero zugethonen jurisdiction auff zway jahr lang genczlich enthalten sol, dem ich mich den also nachzukhumen vnd

zugegeben erboten. Gelob vnd versprich derwegen hiemit in crafft diss an aydes stath disen also, wie obsteth, nit allein nachzukhumen, wie dan solches von mier wolzogen worden ist, sondern auch disen ergangen sentencz weder alhie noch anderswo zu fechten, vilweniger solche in pasquil begriffne personen ferers an eehren anzutasten oder solches in anderweg zu anden oder zu äffern in kheinweiss noch weg, wie dass sein oder genent werden mag bei meinen waren worten, trauen vnd glauben. Imb fal ich aber zuwider disen mich mit trolichen worten wider die obrigkheit alhie oder die verleczten personen in pasquil in wenigsten hören oder vermerkhen lassen solte, alssdan sol man gegen mier, alss wie sich gegen einen aydbrüchigen menschen, der seine wort treüloserweiss hindangesezt, verfahren vnd yede obrigkheit macht haben gegen mier die exequution ahn alle ferere anclag fürzunemben, darwider mich khein freyheit, recht oder wie dass namen haben mag oder menschliche list erdenkhen khönten, schutzen sol oder mag mit treuen ohne geuerde. Dessen zu wahren vrkhundt hab ich Hannssen Wiener dise vrphed nit allein mit meiner aignen handschrift, mit fürdruhung meines pedschafftis verfertigt, sondern ich hab auch sonders vleiss erbiten lassen die ersamen, erbarn vndt fürnemben herren Balthaser Fatiga burger des innern raths vnd Niclas Nemesch, auch burger alda zu Oedenburg, dass sie alss gezeugen discs alles ire gewönlliche pedschafft neben meinigen gestelt haben, doch ihnen, ieren erben vnd pedschafftten ahn schaden. Geben Wien, den 18. Juni anno 1596.

Hannss Wiener.⁴⁵

Vitéz Házi Jenő.

Spottgedicht über die Soproner Frauen aus dem Jahre 1595.

Der Sohn eines allgemeinen Ansehen geniessenden Bürgers, Bartolomeus Wiener, namens Johann, der nach Absolvierung seiner Schulen ins Elternhaus zurückkehrte und für sich noch keine Beschäftigung gefunden hatte, schrieb über das — seiner Ansicht nach — herausfordernde Benehmen einiger Soproner Frauen und Mädchen ein Spottgedicht. Darin gefiel er sich in Verdächtigungen, die geeignet waren, die weibliche Ehre zu verletzen. Die klatschfreudige Menge vernügte sich bereits ein Jahr hindurch an dem Inhalt des Spottgedichtes, bis endlich auch das Gericht davon Kenntnis nahm; nach einer eingehenden Untersuchung wurde der Verfasser festgestellt, der vom Gericht seine verdiente Strafe erhielt. Dies machte jedem weiteren böswilligen Klatsch ein Ende.

Der Aufsatz erzählt den Verlauf dieses Prozesses im Anhang veröffentlicht Verfasser das Spottgedicht, ein Kirchenlied von demselben Verfasser, endlich die Urkunden betreffs Vollstreckung des Urteils.

Vitéz Jenő Házi.

⁴⁵ Jelzése: Lad. XLVI et VV. fasc. 2. nr. 104/8. Ivrétü papiros, melynek vízjegye: koronás kétféjű sas. Wiener János nevének aláírása és az oklevél szövege is sajátkezű. A szöveg alatt papírba nyomott három gyűrűpecsét látható. Wiener János gyűrűpecsétje nyolcszögletű, a címerpaizsban mesterjegy van, míg a paizs felett H W betűk olvashatók. Nemes Miklós gyűrűpecsétje ovális alakú, a címerpaizsban szintén mesterjegy van, a paizs felett N N betűk, végül Fatiga Boldizsár ovális gyűrűpecsétjének címerpaizsában stilizált liliom van, a paizs felett pedig W F betűk. Az oklevél hátlapján ez egykorú feljegyzés található: vrphed Hannssen Wieners.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Hippokrates és az amazonok.

Különös figyelmet érdemel a μελεις kérdéseinek tárgyalása a skythák-nál, amellyel a Hippokratesnek tulajdonított περι ἀερων υδατων τοπων c. irat behatóan foglalkozik (20—22. fejj.) Kitűnik, hogy a skytha népek között a nemek nincsenek egymástól élesen elhatárolva. Egyfelől a skytha sauromaták női férfieletet élnek (17. fejj.), másfelől sok férfi női ruhát ölt magára és nőként viselkedve asszonyi munkát végez (γυναικίζουσι 22. fejj.). Ez utóbbira először azt az orvosi magyarázatot kapjuk, hogy testük nedvességi tartalma olyan nagy, hogy ουτε γαρ τῷ ἀνδρὶ ἢ ἐπιθυμίῃ τῆς μίας γίγνεται πολλή (21 = Heiberg 73, 28) és ἥκιστα εἰκὸς εἶναι ἀνδρὰ οἷον τε λαγνεύειν (21 = Heiberg 73, 30). A második magyarázat az, hogy a sok lovaglás folytán a férfiak olyan betegségeket kapnak, amelyek következtében λαγνεύειν κἀκιστοὶ εἰσι (22 = Heiberg 75, 20). Ezért sokan közöttük férfiatlanok: ἀναριεῖς. Ezt a Gomperztől származó olvasatot fogadja el Vasmer (Ebert RE der Vorge-schichte XII 238) és az iráni anarya = unmännlichből származtatja továbbá Meuli is (Hermes 1935, 131.) mint a skr. nar(a) = homo a privativummal ellátott alakját,¹ hivatkozva Herodotosra (I 105.), ahol az Ἐνδρεῖς-ről olvasunk: οἱ ἀνδρῶννοι παρὰ Σκύθαις. Ezek női betegséggel² sújtott skythák, kiket Aphrodite büntetett meg askaloni szentélyének kirablásáért (Herod. i. h.; Meuli i. h. 128 l.)

Bár e hippokratesi helyhez kapcsolódó észrevételeink alakulásán nem változtat, nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy az ἀναριεῖς konjektúra és a hozzáfűződő értelmezés ellen legalább is annyi érv szól, mint mellette. Az ellenvetések komolyak, minthogy a szövegben és a nyelvben vannak adva. A szöveg a kérdéses helyen Heiberg kiadásában (Corpus Medicorum Graecorum I 1. Leipzig, 1927) így hangzik (22 = 74, 10): εὐνοῦχται γίγνονται οἱ πλείστοι ἐν Σκύθαισι καὶ γυναικεία ἐργάζονται, ὡς αἱ γυναῖκες, διαλέγονται τε ὁμοίως καλεῦνται τε οἱ τοιοῦτοι Ἀναριεῖς.²

¹ Boisacq. Dict. Etym. ed. 3. Heidelberg—Paris 1938. s. v. ἀνήρ.

² θήλεα νοῦσος Herodotos szavai (I 105.). Hippokrates (22. fejj.) θεῖα πάθη-nak nevezi.

² Szokásos értelmezése: „... asszonyi munkát végeznek, mint az asszonyok és úgy is beszélnek...“ Nem könnyű így διαλέγονται értelmezése. Ha az effeminált férfi elvékonyodott, nőies hangjára gondol az író, akkor érthetetlen, hogy a hangmagasság jelölésére a διαλέγεσθαι igét használja fel, amely szokásos deponens jelentésében mindig a colloquor megfelelője. Hogy olyan finomságra, mint a férfiak és nők társalgási módjának árnyalati különbségeire gondoljunk, nem jogosít fel a könyvecske előadási és szerkesztési módja. Maradna még a διαλέγεσθαι-nak éppen Hippokrates részéről több ízben alkalmazott jelentése „dieselbe Mundart reden“ (Passow s. v.), dialecto utór“ (Thesaurus). Herodotos (IV 111) csakugyan megjegyzi a skytha ifjakkal egyesült amazonokról, hogy a férfiak nem tudták nyelvüket megtanulni (τὴν δὲ φωνὴν τὴν μὲν τῶν γυναικῶν οἱ ἄνδρες οὐκ ἐδυνάτο μαθεῖν). míg az asszonyok a férfiakét megértették. Hogy azonban ez a nyelvi különbözőség fennmaradt-e nemzedékeken át, kétséges. A διαλέγεσθαι-nak a συνουσιάζειν (de consuetudine venerea) értelmében használt jelentése csak akkor segítene, ha a θήλεα νοῦσος παιδραστισία-t is jelölne, amint Rosenbaum gondolta (Geschichte der Lustseuche I. 1839. Hivatkozik rá How és Walles, A commentary on Herodotus Oxford, 1912. I. 105.).

Heiberg ως αἱ γυναῖκες-t ír a V(at. Graec. 276 s. XII)-ben olvasható καὶ αἱ γυναῖκες és B(arberinus I 5 s. XV)-ben olvasható καὶ ως αἱ γυναῖκες helyett. (A régi latin fordítás is „et uti muliebres“-t közöl.) Ezt a καὶ ως αἱ γυναῖκες változatot Gomperz még διατείνονται-al egészíti ki azért, mert Heiberg változatában is a γυναῖκες ἐργάζονται után ως αἱ γυναῖκες-t önmagában csak pleonastikus feleslegnek érezzük. F. Jacoby (Hermes, 46, 1911, 526) az egész καὶ ως αἱ γυναῖκες-t elejtendőnek véli. A V kézirat szerint, mely talán a legjobbnak tekinthető, „καὶ αἱ γυναῖκες διαλέγονται τε ὁμοίως“ Heiberg pontozásával szemben összetartozik, amint azt már Gundermann kiadásába (Kleine Texte Bonn, 1911, 42. l.) felvette. Ez annyit jelentene, hogy „kiválogatnak (megkülönböztetnek) nőket is hasonlóképen (mint egyes férfiakat). A διαλέγονται-t e szerint διαλέγω (= deligo, secerno [Thesaurus] ἀπο ὑρίζω ἐκλέγω) passivumaként fogjuk fel, amely nem egyszer fordul ugyancsak elő. (διαλεγμένος ἐξαιρετός, ἐκλεκτός értelmében [Δ. Δημητράκου: Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης tom III. Athen 1937]). Az ilyen nőket pedig amint V kézirat követezetelesen írja (és Gundermann, nézetünk szerint helyesen, szövegébe felvette i. h.) ἀνδρείς-nek nevezik, azaz „férfias“-nak. Az ἀνδρείς-szel szembenálló háromszáz évvel később másolt B ἀνανδρείς-e, a Gadaldinus velencei orvos (Heiberg, Praefatio VII) XVI. századi kivonatában található ἀνανδρεῖς és Gomperz szellemes konjektúrája az Ἀναρείς önmagukban nem nagyobb súlyúak, s jogosultságukat csak annak köszönhetik, hogy a 22. fejezet összefüggését (különösen, ha Jacobyval a ως αἱ γυναῖκες-t elhagyjuk) zavartalanabbá teszik. A 22. fejezetben ugyanis az „amazonok“ felemlítése szerkesztés kapcsolat hiján lenne, mert itt a továbbiakban is az „isteni betegséggel“ sujtott férfiakra esik szó, kik végül abban a hiszemben, hogy az istenség ellen vétkeztek ἐνδύονται στολήν γυναικίην καταγόντες ἐσωτέρων ἀνανδρεῖν γυναικίζουσι τε καὶ ἐργάζονται μετὰ τῶν γυναικῶν, ἃ καὶ ἐκεῖναι. Ez a körülmény azonban nem menti nyelvilag az ἀνανδρείς pluralis alakot.³ Az ilyen képzésmód a görögben páratlan lenne, mert eltekintve attól, hogy az es melléknévképző suffixum rendszerint s tövű főnevekhez járul (P. Chantraine: La formation des noms en grec ancien. Paris, 1933, 424 l.) és feltéve, hogy a „férfiatlan“ jelentésben ismert ἀνανδρος mellett ἀνανδρός is előfordulna (ἀμήχανος — ἀμηχανής példájára), a τὸ és a képző közé ékelődő i így is megmagyarázhatatlan. Ezért sejtenek mögötte iráni alakot, amelyet a herodotosi Ἐνδοίαις is sugalmazott. Az ugyancsak magyarázatra szoruló ἀνδρείς alakban viszont — amelyet szerintünk a kézirat írója mint subiectum praedicativumot pluralisnak érezvén tévesen ékezett ἀνδοίαις helyett a *vant*, *Fe(vr)ς* melléknévképző suffixumot ismerhetjük fel, amely az *ellátottságot* fejezi ki (Kühner I 2, 298, Chantraine i. m. 270), s jelentheti a mindkét nemből eredő „férfias egyént, aki egyfelől nem igazi férfi, de másfelől már nem is nő“ A V kéziratban az egész mondatot tekintve az ἀνδοίαις tudatos használatát tételezhetjük fel, s a καὶ αἱ γυναῖκες διαλέγονται τε ὁμοίως a skytha nőkről szóló 17. fejezetre utal. Itt ugyanis a szerző, bár leírása — mint látni fogjuk — teljesen egyezik a mythos amazonjairól hallottakkal, az *amazon* nevet, mint Wilamowitz hiszi, szán-

³ A szótárak mint hapax legomenont idézik. Liddel—Scott utal az Ἐνδρεες-re és skytha szónak mondja. Demetrakos (ΜΑ τῆς ΕΓ.) οἱ εὐνοῦχισμένοι-al fordítja és kétes szónak jelöli.

⁴ ἀνδρείς talán ἀνδρείς (mint ἀστερόις) helyett χαρίεις analógiájára.

Továbbá ez a vágy nem csupán férfiakban élhet, hanem nőkben is. Ezt, mint láttuk, a *pepi áepwv* szövegének egyik változata filológiai úton is megerősíti. A fent jellemzett kultusz szűk körre szorítkozik olyankor, ha csak papi testületek kebelében találkozunk vele (a Magna Mater papjai: galli, corybantes). A skytháknál pedig egész társadalmi osztályra terjesztette ki varázsát.

A nők körében való elterjedtségét még közvetlenebbül észlelhetjük már azért is, mert a férfiúvá vált nők nagyobb szükségét érzik a szervezkedésnek, mint az effeminált férfiak. A nők sajátos kultikus átváltozásukat egyrészt mellük megcsonkításával jelképezték. Hippokrates úgy tudja, hogy a sauomata nők jobb melle hiányzik: *τὸν δεξιὸν δὲ μαζόν, οὐκ ἔχουσι* mert azt anyjuk kisleánykorukban kiégeti (17 = 71 l. 19 sor), hogy így a jobb váll és kar nagyobb erőt fejthessen ki. Ez az „észszerű” megokolás azután végig megtalálható a császárkor írónak leírásaiban. Strabon (XI. 5) szerint a mell kiégetésének az oka, hogy jobbjukat könnyebben használhassák a csatában. Ezzel egyezik Diodoros tudósítása (II 45, 3), amelyet Apollodoros azzal egészít ki, hogy bal mellüket meghagyják, hogy szoptathassanak vele (Müller FHG I 38). Justinus (II 4, 1) és Curtius (VI 5, 19) a nyilazás könnyebbé tételét nevezik meg okul: *inustus infantum dexterioribus mammis, ne sagittarum ictus impediatur; aduritur dextera, ut arcus facilius intendatur*.¹⁹ Egyáltalában, hogy a mell visszafejlesztése a fegyverforgatás könnyebbé tételére céljából történt volna, éppoly valószínűtlennek látszik, mint a skytha férfiaknak az a szokása, hogy a kényelmesebb ijazás végett kiszáriják (égetik) vállukat: *Σκυθῶν γὰρ πολλοὺς καὶ ἀπαντας, ὅσοι Νομάδες, εὐρήσεις κεκαυμένους τοὺς τε ὤμους καὶ τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς καρπούς τῶν χειρῶν καὶ τὰ στήθεα καὶ τὰ ἰσχία καὶ τὴν ὀσφύν ... διὰ τὴν ... μολακίην· οὐ γὰρ δύνανται οὐτε τοῖς τόξοις εὐντείνειν οὐτε τῷ ἄκοντι ἔμπαιπεν τῷ ὤμῳ ὑπὸ ὑγρότητος καὶ ἀπολίν.* (20. fej. = Heiberg 73, 10). Ha ezt a helyet a Strabon, Justinus és Curtiusból vett idézetek mellé állítjuk, önként kínálkozik az a gondolat, hogy a skytha férfiak vállukat nyomorították el valamilyen égetési módokkal ugyanannak a kultusznak a keretében, amelyben a nők mellüket. A párhuzam a kétirányú hermaphroditaság tekintetében tehát teljes.

A görög művészi ábrázolások az amazonok ismertetett fogyatékoságát nem tüntetik fel, csupán az egyik mellett nem szokta ezeken a ruha fedni. Ennek visszhangja Arrianos állítása (VII 13, 2), ki szerint a jobb, míg Curtius (VI 15, 19) szerint a bal mellüket hagyják fedetlenül. A Bombay mellett levő Elephante-templomban látható ellenben olyan alak, amelynek egyik melle a normálnál nagyobb, míg a másik hiányzik (Niebuhr's Reisen II. tab. VI. Hivatkozik rá Payne Knight nyo-

¹⁹ Hogy a görögök az „amazon” névben a *μαζός* szót (**μαζων*) érezték, az valószínű, s ez népies etymologizálásra adott alkalmat. ²⁰ *Ἀμαζόνες* a hiányos mellű jelentette (Diodor II 45, 3). Az a intensitívum „femmes aux seins robustes” értelemben valószínűtlenebb, mert elentétben állna az imént tárgyalt hagyománnyal. A *μαζα* = kényérből való származtatás, amely szerint *Ἀμαζόνες* a *κροβόροι* = nyershúsevőkkel lenne egyértelmű (Herodianos, vide Roscher s. v. 270 l), még fokozottabb mértékben grammatikus tudákoskodás. Ugyancsak ilyen szellemű kísérlet az ephesosi Themistagorasé (Müller FHG IV 512, 3 frg), amely szerint amazon „övben aratót” jelent: *Ἀμαζόνες κεκληθῆναι τὰς σὺν ζώναις ἀμώσας*.

rán Creuzer Symbolik u. Mythologie 575 l. 2. jegyz.), ami az androgyn-jelleg kiemelésére szolgál.¹¹

A nők androgyn jellegüket nemcsak férfias testi vonások, hanem férfias magatartásukkal is megerősítik. Innen a harciasságuk. Ez a harciasság eleinte a kultuszon belül van, azaz a férfias harciasságot a nők a kultuszon belül „megjátsszák”. Ezen a fokon a harciasságnak van az a szerep, amikor Új Guineában a csatába induló férfiak előtt nők haladnak, akik azonban az összecsapás előtt elfutnak (Thurnwald, Ebert IV 98). A nők azonban valóságosan harcolhatnak mégpedig akár a férfiakkal együtt, akár külön csoportokban. Ilyenkor számukra *maga a harc emelkedik fel a kultusz mámorának világába. A harc kultikus cselekedté válik.*

Ez az életérzés és a belőle eredő magatartás idővel a férfiak és asszonyok némi elkülönüléséhez vezethetett. Így nem az az állapot következett el, hogy az asszonyok a férfiakon uralkodtak, hanem *az asszonyok az asszonyokon, a férfiak a férfiakon.*

A hellenizmustól kezdve a római császárkor első százada végéig hódító racionalizmus — megfelelő néprajzi ismeretek és kutatási módszerek hiján — az amazonokról szóló mythosokat alaptalannak tekinti. Strabon csodálkozva kérdi (XI 5): Τίς γάρ πιστεύσειεν, ὡς γυναικῶν στρατός ἢ πόλις. ἢ ἔθ ος οὐστραῖν ἂν ποτε χωρὶς ἀνδρῶν. Olyan ez, jegyzi meg, mintha valaki azt állítaná, hogy az asszonyok férfiakká, a férfiak asszonyokká lettek — amely kijelentésével nem is gondolja mennyire közel járt az igazsághoz. A folklóre több példát tud arra, hogy primitívek asszonyai valamilyen életjelenség terén elkülönülnek. Ez a tér lehet harc, élelemszerzés, egyéb munkavégzés. A XVI. században az Amazon-folyó nevét éppen a spanyolokra támadó női csoportokról nyerte. Közép-Afrikában a monomotapa nép női fegyveres csapata külön területen él. (Thurnwald, Ebert IV. 101 és köv.)

Az ókori források két gyűjtőponthoz kötik az amazonokról szóló híradásukat. Az egyik Lybiában van (Herod. IV 180), a másik a Kaukaszus délnyugati tövében a Thermodon-folyó partján elnyúló síkon, Themiskyra városában.

Felvetődne elsősorban az a kérdés, hogy a nőknek a férfiaktól való különválása állandó, vagy ideiglenes állapot-e a nők életében? Hippokratés szerint a sauromata nők közül csak a hajadonok élnek ilyen harci közösségekben (17 = Heiberg 71 l.): ἕως ἂν παρθέναι ἔωσιν, s három ellenséges férfi megölése után lehetnek csak asszonyokká. Aki viszont már asszony, többé lóra nem ülhet. Plinius (Nat. Hist. VI. 19) csak megismétli ezt az állítást. Másfelől azonban Strabon az amazonok életformáját állandónak gondolhatta, mert fennmaradásuk magyarázatát szükségesnek látja (XI 5). Ez pedig a „promiszkuitás” néven emlegetett társulási forma útján történik, amelyben a résztvevők lépésről lépésre láthatják valamely istennő tiszteletére. Ilyenkor *két hónapon* át az amazonok ama hegyen tartózkodnak, amely őket a szomszédos törzstől, a Gargara-beliektől elválasztja. A XV. századi bizánci krónikás Phrantzes az ibér királlyal házassági szokásokat mond el a bizánci követnek (III 2 = Bonn 217, 11), s a nagy Caesariust nevezi meg forrá-

¹¹ Hogy a mell levágásának kultikus oka lehet, Gruppe is megjegyzi (II 1545), s ezt a szokást Kybele hierodulosai, a „galli” öncsonkításával állítja párhuzamba. A „penitentia” azonban, amelyből Gruppe a kultuszt magyarázza, nézetünk szerint korántsem fedi annak lelki hátterét.

sául.¹² E szerint az amazonok csak egyszer évenként ὥς τὰ ἄλογα ζῶα (III 2 = 218) lépnek ki határaik mögül a tavaszi nap-éj egyenlőség idején és egyesülnek a szomszéd férfiakkal: καὶ μετὰ τὴν ἑορτὴν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἡγοῦνται. Az amazonoknak telvonulása tehát csakugyan ierosz γάμος-szal kapcsolatos. Strabon és Phrantzes leírására meglerőden emlékeztet a brachmánok házassági élete is. Az indiai brachmanok már az ó-kori íróknál (Megasthenes Strambonnál) különálló szent népként szerepelnek. Házassági szokásaik leírását Michael Glykas (II P₁₄₂ = Bonn 269, 14) a XII. században és Georgios Monachos (ed. de Boor 36, 21) a IX. sz.-ban szószerint egyezően fenntartották. Forrásuk talán ugyan-csak az említett Caesarius, aki a brachmánok életére több ízben hivatkozik (PG 38, 985 col.). A férfiak és nők itt is külön csoportokban élnek, s az előbbieket július és augusztus havában keresik fel az utóbbiakat és körükben negyven napot töltenek.

Hogy a skythák körében is divatozott a promiszkuitás, Nikolaos Damaskenos bizonyítja (Ἐθῶν Συναγωγὴ HGM 145) kiemelve, hogy a skythák női közösek, úgy, hogy az idősebbeket az ifjabbak atyjuknak, az egykorúakat testvéreiknek tartják.

Az amazonok Strabon nyomán csak leánygyermeküket tartják maguknál, a fiúkat a Gargarabelick nevelik. Strabon leírásából a törzs két nemének állandó különélése derül ki.

Az eddigiekből a következőkben állapodhatunk meg. *Az amazon mythos egyes néptörzsek férfi és női nemének ideiglenes, vagy állandó különélésének tudata nyomán alakult ki még ősrégi időkben a görög hagyományban. Ennek az életmódnak gyökerei ősi, vallásos képzetekből erednek, egyes istenekkel kapcsolatosak, kiknek egyik főhelye a Kaukasz környéke és a Pontus mindkét oldala.*

Amint újabban Rostovtzeff bizonyította, de már sokkal korábban (pl. Creutzer is) tudták, e kultusz iránt, amely végül ilyen sajátos társadalmi berendezkedéshez vezethetett, az a kisázsiai ősnép volt fogékony, amely a Krimen is lakott és amelynek töredékei a Kaukasz rejtett völgyeiben ma is élnek. Rostovtzeff (Rev. des Et. Grecques 1919, 462—481) főként a Kybele kultuszra hivatkozik, míg másfelől Artemis, sőt Aphroditére is gondol. Hivatkozik Aphrodité Nauarchis felirataira Gorgippiából (Anapa) (464 l.), amely mellé Strabon (XI. 2) phanagoriai Aphrodité templomát állíthatjuk. Egy nagy női, a tengeri hajózással is kapcsolatos istennő jelenlétét hirdeti a krími Parthenion-hegyfok és hasonlónevű város neve is, kinek idegeneket áldozatul is bemutatottak a bennszülöttek (Iphigenia Taurisban!). Mindenesetre a nagy női istenek kultusza Kis-Ázsiából ered (talán már hetita, vagy sumér eredetű), s úgy látszik, mintha a Magna Mater köré inkább a nőkké vált férfiak, míg Artemis köré a férfivé lett nők csoportosultak volna.¹³ Ezt a feltevést még inkább megerősítené, ha az amazon név csakugyan a kisázsiai (cserkesz) „maza” = hold szóval függene össze (Creutzer, Symb. II. 573: in der thercaisscher Sprache), amelynek jelképe (eredetileg Artemis attributuma) Kis-Ázsiában mind a mai napig él az oszmanli törökök

¹² Ez a Caesarius nyilván az V. században élő püspök lehet, aki állítólag szerzője a Migne PG 38-ban kiadott dialógusoknak. A theológiai iratnak csakugyan sok természettudományi és néprajzi vonatkozása is akad, de az amazonok életének ilyen leírását nem tartalmazza.

¹³ Az Aressel való kapcsolat (az amazonok Ares leányai, az areopag neve stb.) szekundár jellegű, amelyet a „harcias amazon” képzele hívott életre.

zászlóján. Oberhummer (Die Türken 1917, 54 l.) kiemeli, hogy a félholdnak az iszlámhoz köze nincs, a jelkép ő török, de már a „pogány Bizánc”-ban is megtalálható csillaggal egybekötve.

Mint láttuk, az amazonokkal kapcsolatban a görög mythos is Kis-Azsiára utal. Smyrnat, Ephesost, az Artemis-kultusz főhelyeit ők alapították. Herakles néhány emberöltővel a trójai háború előtt Hippolytától a Thermodon-menti Themiskyra királynőjétől szerzi meg övét. (Hogy az öv az amazonok jellegzetes viselete, arra már utaltunk 5. l. 10. jegyz.) A trójaiak sem mentesek az amazonokkal való érintkezéstől. Ilion mellett van a legrégebbi amazon királynő, Myrine sírja (Ilias II. 814). Laomedon, Priamos harcoltak ellenük, de Penthesileia támogatja a trójaiakat Hektor eleste után (Tzetzes, Posthom. 13 = Müller FHG. I. 65. frg. 165). Hogy Trója őslakóira is hatottak a kisázsiai vallásos képzetek, „Andromache” neve is bizonyítja.

Mint már Strabont, akképen a későbbi, de a régi hagyományok folytonosságát képviselő írókat is foglalkoztatta az amazonok kilétének kérdése. Minthogy a fődráji horizont kiszélesedése idején nőknek és férfiaknak ez a kultikus-szociális berendezkedése már inkább a perifériális és ősbíró körülmények között élő skytháknál, semmint a polgárisodásban előrehaladottabb és az ősi intézmények iránt fogékonyságukat elveszítő hellenizált kisázsiai népek között volt feltételezhető, a görög történetírók joggal hihették, hogy ez a berendezkedés a skytháktól indult ki és haladt Kis-Azsia felé. Diodoros például (II. 44, 1) az amazonok társadalmának eredetét a következő előzményekben látja. A sauromatáknak Médiából való betelepítése után Skythiában anarchia támadt, s Skythia uraivá asszonyok lettek. A sauromaták említésére csak azért van szüksége, mert ezeknél már Herodotos női *ισοπαρί*-ről tud. Amazonokról lévén szó, átmenet és indoklás nélkül a Thermodon-vidéki női uralomról kezd beszélni. Justinusnál (II. 4, 1) legalább a kapcsolatot megtaláljuk Skythia és a Thermodon vidéke között. Két skytha ifjú ugyanis ide vándorolt ki, de kísérőikkel együtt gyilkosságnak estek áldozatul. Magukra maradt asszonyaik nem akartak szomszédaiké lenni, mert ezt szolgásonak tekintették: „servitutum, non matrimonium appellantes” (már Ephorosnál: [Müller FHG I. 262. frg. 103] τοὺς δὲ ἀπὸ τῆς ἑνῆς ποσειδωνίας μὴ δέεισθαι). s a még élő férfiakat is megölik „ne feliciores aliae alii viderentur”. További felvilágosítást életükről itt nem kapunk, legfeljebb annyit, hogy fiúgyermeküket megölik. Magától értetődik, hogy az életben hagyott leányok viszont ἀπὸ μητέρων ἐγενεολογοῦντο (Arrianos, Müller FHG III. 596. frg. 58).

A Justinianus-kori Prokopiosig a történészek néprajzi tudománya bőséges ismeretekkel gazdagodott. Augustus korának racionalizmusára újabb rétegek rakódtak, amelyek a gondolkodás irányának más utat szabtak. Prokopios (BG. IV. 3 = Haury 497, 6) nem követi Strabont (pedig név szerint hivatkozik rá), aki közli a mythost csak azért, hogy ellene hitetlenkedésével tüntessen, hanem a mythos részletezése nélkül megpróbálja azt egyéni magyarázatával hihetővé tenni. Vélekedése szerint a Kaukázusban, az amazonok fészkeben, „sem léphet ki az emberi természet adott kereteiből”. Harcha induló kaukázusi barbárok viszont Thermodonban hagyhatták asszonyaikat. Miután ők maguk elpusztultak, asszonyaikat a létfenntartás *kényszerítette* férfias életmódra. Ezeknek az asszonyoknak női leszármazottai később már kényszer nélkül harcoltak a férfakkal együtt, mert az ősök szokása az utódok jellemévé vált (u. o. 498. l.): τὰ γὰρ ἐπιτηδεύματα μὲν οἱ ἐς τοὺς ἀπορόους καὶ παροπαιούμενα τῶν προγεγεννημένων, τῆς φύσεως ἰνδάλμα γίνεται). Mintegy máské-

évezreddel e kisázsiai kultikus eredetű női harcos csoportok kialakulása után ilyen a bizánci író okoskodása.

Arra a kérdésre kell most már visszatérnünk, hogy egyrészt a θῆλαια νοῦσος, másrészt az amazonság, amelyet „ἀνδρεία νοῦσος“-nak nevezhetnénk, miért éppen a skythák, illetve sauromaták körében hódított. Ez a jelenség ugyanis, amint láttuk, több ókori tudóst abba a tévedésbe ejtett, hogy e „betegségek“ maguk a skythák köréből indultak ki.

A skytha istenek között, amelyeket Herodotos (IV. 59) ismertet, s Rostovtzeff próbál (i. h. 474. l.) iráni, vagy thrák eredetük szerint csoportosítani, vannak ugyan női alakok, de nincsen semilyen támaszpontunk arra, hogy ezek jelentősége a férfi-istenek fölé emelkedett volna. A skythák tehát — amint Rostovtzeff megállapította — az őslakosság Magna Mater—Artemis—Aphrodite-kultuszának hatása alá kerültek. A skytha és az ősi elem összeolvadását jelképezheti a mythos Herakles és a μυζονόρθεος ἐχιδνα (Herod. IV. 9), vagy Zeus és a παρθένος γηγενής (Diodor. II. 43) egyesülésével. A mythosból a történelemben azonban Herodotos közvetlenül is átvette azzal az elbeszéléssel, hogy szerint a Heraklessel lévő görögök a thermodoni csatában amazonokat fognak el, kiket hajón visznek magukkal (a kisázsiai befolyás tehát tengeren át érvényesült). Ezek azonban a hajón megölik a görögöket és a Macotis vidékére sodródnak. Itt skytha ifjakkal egyesülnek, kik kiválnak családi kötelékeikből és a Dontól keletre költöznek. Ezek utódai, a sauromaták (Herod. IV. 110), rontott skytha nyelven beszélnek: σολομῖοντες αὐτῇ (sc. τῇ φωνῇ Σκυθηκῇ). Az egyesülő skythák és amazonok különnyelvűségéről már beszéltünk (2. jegyz.). Hogy az amazonok eredeti nyelvét a kisázsiai nyelvjárások között kell keresnünk, azt határozott formában közli velünk a schol. Apoll. Rhodios II. 948 (Müller FHG T. 27 = frg. 352). E szerint az amazonok thrák nyelven beszéltek;¹⁴ a phryg-skytha nyelvterület határán vagyunk tehát. Herodotos (i. h.) az amazonok skytha nevét is közli; ez οἰοπατά (= *virapatoyo*).¹⁵ Plinius leírásában (N. H. VI. 15, 39) is körülbelül egy értelme lehet amazonnak és sauromata-nőnek. A Don torkolatából kiinduló népfelsorolásban a szántó-vető skythák mögött laknak az „*Amazones et Sauromatides*“, amely női adjectivum az amazonok jelzője, az „et“-nek pedig magyarázó értelmet kell adnunk. Stephanos Byzantios Ephoros nevében igazolja ezt az értelmezést: Ἀμαζόνες ἔθνος γυναικείον πρὸς τῷ Θερμύδοντι, ὡς νῦν Σαυροματίδας καλοῦσι (Müller FHG I. 262.)

Világos tehát, hogy a szóbanforgó kultusszal járó θῆλαια és ἀνδρεία νοῦσος életformája Kis-Ázsiából indulva hódít Skythia felé és természetesen, hogy a régebben élt Herodotos ezt még helyesebben tudta, mint késői utódai, mert ennek tudata egyre inkább feledésbe merült.

Több nyom van azonban arra, hogy a fegyveres női alakulatokkal járó nagy istennő tisztelete *melyen behatolt Ázsiába* is. Gondolhatunk akár Thalestriára (Strabon XI. 5), aki Nagy Sándort Hyrkandában fellekereste (Curtius VI. 5, 19: Thalestris); igaz ugyan, hogy Kleitarchos szerint ἀπὸ Θερμύδοντος ὁρμηθεῖσα utazott a makedon uralkodóhoz, de

¹⁴ Sanape amazon neve pl. „részegest“ jelent, mert Σκνδπαί-nak hívják a thrákok a részegeseket. Sinope városnév is ennek „rontott formája“. A fehér syrek az amazonok és Apollon leszármazottai.

¹⁵ Ennek jelentése szerzőnk értelmezésében „férfiölő“. Vasmer szerint (Ebert XII. 238) azonban a szó második része nem lehet ige, hanem az iráni *paifi* = úr rejlik benne. Így a „lérfiak felett uralkodó“-t jelentené, amely a γυναικοκρατούμενοι-nak ellenkező irányú megjelölése.

gondolhatunk Tomyrisre (Herod. T. 205; Justin. T. 8, 1. Tamyris), a *massageták királynőjére* is, aki Kyros levágott koponyájába vért töltetett: „Eine historische Amazonfürstin“ — írja róla E. Meyer I. 516 (RE. s. v. 1768). Ezzel kapcsolatban nagyon figyelemre méltó, hogy későbbi ábrázolásokon, amikor már nem a Kaukázusban képzelik el az amazonok hazáját, magas, hegyes süveggel mutatják be őket (RE. s. v. 1773). Hegyes süveggel pedig Dariusz bisutuni felirata a saka tigrachaudákat ábrázolja, kik a massagetákkal azonosak (I. Junge = Sakastudien, Klio 1939, 62). *Ekkor az amazonok „öshazáját“ már még távolabb, Belső-Ázsiában képzeltek*, amit Ptolemaios térképéből is leolvashatunk (V. 8), aki az *ázsiai Sarmatiába* írja be az amazonok népét.¹⁶

Belső-Ázsiában, a népek hatalmas találkozóhelyén, egyik nép asszonyairól a másikra terjedhetett át az amazon-kultusz. Igen értékes Prokopios adata (BG IV. 3 = Haury 498, 9), amelyből megtudjuk, hogy a húnokkal megütköző rómaiak az ellenség visszaverése után az elesettek között női holttesteket is találtak (διεσυνόμενοι τῶν πεπτωκότων τὰ σώματα καὶ γυναῖκας ἐν αὐτοῖς εὖρον). Ez az egyetlen eset — jegyzi meg —, hogy ilyen női csapatok tűntek fel a csatatéren. Prokopios állítását régészeti leletek is igazolják; a Terek-folyó vidékén női vázakat is találtak fegyverzetben (Thurnwald, Ebert IV. 101). A húnoknál még külön női táborok, vagy falvak is feltételezhetők Priskos alapján (HGM. 301, 1). Itt ugyanis olyan faluról értesülünk, amelynek parancsnoka asszony (τῆς δὲ ἐν τῇ κώμῃ ἀρχούσης γυναῖκος).¹⁷

A kisázsiai kultikus női szervezkedés rendszere a Kaukázustól északra lakó alánok és bolgárok felé is kisugározhatott. Erre talán még Kézai krónikájából is következtethetünk, aki megőrizte a Belár (bulgár) és Dul alán király asszonyairól, illetve leányairól szóló hagyományt, kikre táborozás közben Hunor és Magyar reátaláltak. A krónikás e nőkben a férjeiktől a hadjárat idejére magukra hagyott asszonyokat láthatott csakúgy, mint Prokopios, amikor az amazonok eredetét magyarázta.¹⁸ A hagyomány azonban itt is ősi kultikus intézmény, az amazonok kultikus szervezkedését tükrözteti. Ilyen nyomok sejthetők a kirgizek eredetének hagyományaiban is, amely a kirgiz név népies magyarázatából (gyrg = negyven, gyz = leány) indul ki (Shiratori, Keleti Szemle III. 135; Ligeti Lajos: Die Herkunft des Volksnamens kirgis, Körösi Csoma Arch. I. 369. i., 5. jegyz.). *Negyven leány egy utazásból tér haza* — amelyről azonban nem tudunk meg több részletet — s népét nem találja többé. Tőlük és egy kutyától származtatják magukat a

¹⁶ Gondolhatunk-e az (Ἐνδρείος, Ἀναρίης nyomán a ptolemaioszi Ἀναραιοὶ Σκύθαι, Ἀναραιοὶ ὄρη-re a Iaxartes fölött? (Tomaschek: Kritik der ält. Berichte S. K. A. Wien, 1889 (117), 52 l.: *Anairyának* átírva).

¹⁷ Βοαρῆ szabir királynő is fogolyként hozza magával a bizánciak táborába a másik, beljebb lakó (ἐνδοτέρως) hún királyt (Theophanes P. 149c = Bonn 269, 3).

¹⁸ Simon de Keza c. 4. Scriptores rerum Hungaricarum I. (1937) ed. A. Domanovszky. Paludes autem Meotidas adeuntis annis V. immobilitate ibidem permanserunt. Anno ergo VI. exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar casu repererunt, quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. *Accidit autem principis Dulae Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi*, quarum unam Hunor et aliam Mogor suam sumpsit in uxorem.

kirgizek. A negyven leány utazása mögött nem alaptalanul sejthetünk kultikus női táborozást.

Végül, hogy valamely kultikus-társadalmi szervezetet, mint az amazonokét is az ó-kori és a nyomukon járó későbbi írók is félreismerve önálló népnek tartanak, nem páratlan jelenség. Herodotos (IV. 23) Ἀργιππῆσσι népeben joggal láthatunk akár buddhista lámákat (Heeren), akár török hivatalnokokat (Tomaschek, S. K. A. Wien, 1889 (117), 62. l.). A brachmanokról pedig köztudomású, hogy nem indiai népet, hanem társadalmi állapotot jelöl elnevezésük.

(Kolozsvár.)

Graf András.

*

Hippokrates und die Amazonen.

Hippokrates berichtet im 22. Kapitel seiner Schrift *περὶ ἀρσῶν ὁδῶν τῶν* bei der Beschreibung des skythischen Lebens von femininen Männern. Dasselbst lesen wir im 17. Kapitel von Skytho-Sauromatinnen, die wegen ihrer maskulinen Art als die Amazonen der griechischen Mythen anzusehen sind, was auch durch den Umstand erhärtet wird, dass die Sauromatinnen des Hippokrates ihre rechte Brust ausbrennen. Die auf Herodot IV. 117. beruhende Identifizierung von Σαυροματίδες und Αμαζόνες finden wir in ganz entschiedener Form bei Ephoros (Müller FHG. I. 262) und bei Plinius (NH. VI. 15, 39). Das Ausbrennen der Brust begründet bereits der im Geiste der griechischen Aufklärung denkende Hippokrates damit, dass die Hand zum Lanzenwerfen und Abschiessen der Pfeile dadurch eine grössere Bewegungsfreiheit erhalten sollte — und diese Annahme wird von den Späteren, wie Strabon, Didor udw. übernommen. Mit derselben Begründung erklärt aber Hippokrates im 20. Kapitel auch die Tatsache, dass sich die Männer ihre Schulter, Brust und ihren Arm ausbrennen. So entsteht eine eigenartige Parallele im Verhalten der skythischen Männer und Frauen und es ist nicht ausgeschlossen, dass die Variante des Vaticanus Graecus 276 (καὶ αἱ γυναῖκες διαλέγονται τε ὁμοίως... καλεῦνται τε οἱ τοιοῦτοι ἄνδριες = auch Frauen werden gleicher Weise ausgewählt... solche Leute werden ἄνδριες [anstatt ἄνδρες = männlich] genannt), die Gundermann in seine Textausgabe aufgenommen hatte (Kleine Texte, Bonn 1911, S. 42), sich auf die Frauen bezieht, anstatt der unverständlichen ἀνανδριες und der Konjektur Ἀναριες, wodurch dieser Teil auf das 17. Kapitel hindeutet. Die verweiblichten Männer werden sowohl nach Hippokrates (22 = Heiberg 74, 12) wie nach Herodot (IV. 67) verehrt und dadurch wird es klar, dass auch bei der Vermännlichung der Frau religiöse Vorstellungen massgebend sind. Die Völker primitiver Lebensauffassung glaubten in den Zwittern solche doppelgeschlechtliche Wesen zu erblicken, die der Gottheit näherstehen und vollkommener sind, als andere Menschen. Die Erlangung dieser „vollkommeneren“ Lebensform wird für Männer wie Frauen, die sich künstlich zu Hermaphroditen machen wollen, durch den Kult ermöglicht. Die Kulthandlungen um Kybele und Artemis bewirkten auch in der Gesellschaft der Urzeit Verschiebungen. Eine solche Verschiebung war auch in einzelnen Fällen die zeitweilige, oder ständige Absonderung der Frauen, was — als die auffälligere Erscheinung — im Gedächtnis tiefer haften blieb, als die Absonderung der Männer. In den Frauenorganisationen kultischen Ursprungs ein besonderes Volk zu sehen war eine allgemeine Eigenart der altgriechischen Geschichtsschreibung, die sich in vielen ähnlichen Fällen wiederholt. Eine derartige Rolle spielen die

Ἀρχιππαιοί des Herodot (IV. 23) oder die indischen Brachmanen von Megasthenes (bei Strabon) bis Georgios Monachos, die auch als Völker anstatt gesellschaftlich-kultischer Organisationen betrachtet werden. Dass die weiblichen Organisationen den Krieg nicht nur vorspielten, wie die Eingeborenen in Neu Guinea (Thurnwald bei Ebert IV. 98), sondern den tatsächlichen Kampf ins Reich der kultischen Ekstase einführten, wird sogar von dem glaubwürdigen Prokopios bewiesen (BG. IV. 3 = Haury 497—498), indem er behauptet, dass die Römer unter den Hunnen auch bewaffnete weibliche Formationen vorfanden. Was den Wohnsitz der Amazonen betrifft, versetzt der griechische Mythos ihre Urheimat in die Gegend von Thermodon in Kleinasien. Diese kultisch-soziale Einrichtung verbreitet sich von ihrem ursprünglichen Zentrum s.rahlenförmig aus, aber besonders nach Asien. Ihre Verbindungen mit Skythien versuchten schon die alten Schriftsteller zu erläutern. Die Früheren (Herod. IV. 117) sprechen noch davon, dass sich diese Einrichtung von Kleinasien aus nach Skythien verbreitete, was richtig ist; aber die späteren erzählen schon davon (Diodor. II. 41, 1; Justin II. 4, 1), dass sie sich von Skythien nach Kleinasien verbreitete, offensichtlich weil sie als Ausgangspunkt einer so barbarischen Sitte einen womöglich recht entfernten Winkel der Welt betrachten wollten. Mehrere Spuren weisen darauf hin, dass der Kult der Amazonen tief ins Innere Asien eindrang. Tomyris, Königin der Massageten ist im Wesentlichen eine Amazone (E. Meyer I. 515); auf späteren Darstellungen tragen die Amazonen hohe Mützen (RE. s. v. 1773) wie die saka tigrachauda auf der Inschrift von Bisutum (I. Junge, Klio, 1939, 62), die mit den Massageten identisch sind. Ptolemaios versetzt sie in das asiatische Sarmatien (V. 8) und vielleicht können wir uns auch auf die Ἀναρπαιοί Σκύθων des Ptolem. berufen, indem wir die Ἐλάνες des Herodot vor Augen halten und bedenken, dass beide Geschlechter gegenseitig die Rollen vertauscht haben mochten. Wir haben gesehen, dass auch bei den aus Innerasien kommenden Hunnen bewaffnete weibliche Gruppen aufzufinden waren (Prokop a. O.). Dörfer unter Frauenherrschaft werden von Priskos erwähnt (HGM. 311, 1). Wir finden die Spuren von Frauenlagern auch in den Traditionen der Kirgizen (Kel. Szemle III. 135). Und es ist nicht unwahrscheinlich, dass wir auch in den allein hausenden bulgarischen u. alanischen Frauen der Chronik von Kézai die Epigonen der Amazonen zu erblicken haben. A. Graf.

Cicero-interpretációk.

Három kiragadott Cicero-részletet szeretnénk magyarázni. E három rész (de re publ. 2, 10, 20, de leg. 1, 1, 3, ad Att. 12, 45, 3) teljesen különböző jellegű, mind más összefüggésben szerepel, nem is egy időből való, — épp ezért érdekes, mert a mindháromban megtalálható közös mag fejlődésének fokozatait tárja a figyelmes olvasó elé. A közös mag Róma őstörténetének egyik jellegzetes pontja: a Romulus halálához fűződő monda.

Lássuk az elsőt. Cicero a *de re publica* második könyvében az eszményi állam képét rajzolja meg. Ideálját Platon képzeletbeli πολιτεία-ja helyett a hosszú századokon keresztül (2, 1, 2: *aliquot ... saeculis et aetatibus*) kialakult római *res publica*-ban találja meg. Időrend szerint haladva, először Romulus mythosokba vesző életét és munkásságát írja le. Kiemeli, hogy csak az istenek akaratának kipuhatólása után (3, 5: *auspicato*) fogott a város megalapításához, — hogy Titus

Tatius halála után, mikor egyedüli úr lett Rómában (8, 14: *cum ad eum dominatus omnis recidisset*), nem szakított a kezdetleges „alkotmánnyal“, hanem még sokkal inkább a szenátorok tekintélyére és tanácsaira támaszkodva intézte az állam ügyeit (8, 14: *multo etiam magis patrum auctoritate consilioque regnavit*).¹ A spártai Lykurgos nem sokkal előzte meg annak felismerésében, hogy az egyeduralkodó jobban el tudja látni tisztét, ha a legkiválóbb polgárok bevonásával kormányoz (9, 15: *si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas*). Újra és újra hangsúlyozza az ősi Rómának ezt a két talpkövét (10, 17: *egregia duo firmamenta rei publicae*), az istenek szándékainak a megkérdészt és a szenátussal való együttműködést (ib.: *auspicia et senatum*, 1. 9, 16 is).

Ezek miatt az uralkodói erényei miatt emelték Romulust maguk közé az istenek. Ez pedig annál csodálatosabb, fűzi hozzá (10, 18), mert más halandók, akiket az istenek közt emlegetnek, az emberiségnek kevésbé művelt századaiban éltek, amikor még tág tér nyílt a képzelődésnek, a hiszékenységeknek (*ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, cum imperiti facile ad credendum impellerentur*). De Romulus korában már rég virágzott az irodalom, a tudomány, és az emberi műveletlenségből származó tévedések mind eltűntek! (10, 18: *Romuli autem aetatem ... iam inveteratis litteris atque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato fuisse cernimus*). Bonyodalmas chronológiai adatokat² hoz fel annak bizonyítására, hogy Romulus idejében, sok száz évvel Homeros után, amikor Görögország már teli volt költőkkel, muzsikussal, virágzó kultúrával, ilyen fikció nem lett volna lehetséges (10, 19: *ad fingendum vix quicquam esset loci*). Ez a felvilágosodott kor már nem adott hitelt minden lehetetlen dolognak (*haec aetas ... iam exulta praesertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit*). Romulus halhatatlanságát Proculus Iulius bizonyúsága alapján mégis elhitték!

Ez a hagyomány szerint találkozott a titokzatosan eltűnt Romulusszal, mégpedig azon a halmon, amelyet később épp az ő isteni nevére neveztek el Quirinalisnak. Itt a király kinyilvánította neki akarátát, hogy azon a helyen építsenek neki templomot. (10, 20: *tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio, homini agresti, crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent, qui ... dixisse fertur a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur, eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret, se deum esse et Quirinum vocari*.)

Romulus apotheosisának egyes részletei már századokkal előbb éltek a római köztudatban. A régi hagyományt legteljesebben Ennius töredékeiből állíthatjuk össze. E szerint Romulust egy hirtelen támadt vihar alatt Mars Iuppiter rendelkezéséből (XXXIX 65—V²: *unus erit quem tu tolles in caerulea caeli templa*; v. ö. Ovid. Met. 14, 812—) az istenek közé ragadja (Hor. c. 3, 3, 15; Ovid. Fasti 2, 485—). Eltűnése hírére a nép fájdalmas kiáltásokba tör ki, majd istenként magasztalja (LXI 110—):

¹ V. ö. EPhK 64, 1940, 168—.

² L. R. Laqueur, Berl. Phil. W. 44, 1924, 333; R. Philippson, 50, 1930, 1180.

*pectora ... tenet desiderium, simul inter
sese sic memorant: o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem di genuerunt!
o pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!
tu produxisti nos intra luminis oras.*

(L. Liv. 1, 16, 3.)

Vahlen szerint⁸ már Ennius Annalesében is szerepelt egy ember, akinek előadása bizonyossá tette Romulus istenné válását. Ennek a beszámolójából való a LXII. fragmentum (115—: *Romulus in caelo cum dis genitalibus aevum degit, — ut famae adsentiens dixit Ennius*, teszi hozzá Cicero, Tusc. 1, 12, 28). Ennek az embernek a neve azonban nem derül ki sem Enniusból, sem más régebbi íróból. Legelőször a cicerói *de re publica* említett fejezetében bukkan fel a pontos megjelölés: Proculus Iulius. Ezt a nevet ismétlik aztán az augustus kori és a későbbi auktorkok Liviustól Lactantiushig.⁹

A RE cikkírója (F. Münzer) csak azt jegyzi meg,⁸ hogy a monda minden lényeges részletében még Caesar egyeduralka előtt alakult ki. Ezt azért hangsúlyozza, mert abban a korban járunk, amikor a római annalisták tudatos és irányzott, nem ritkán politikai természetű fikcióikkal az egész római történelmet kényük-kedvük szerint alakították *in maiorem gentis gloriam*.⁶ A Fabiusok dicsőségéről pl. Qu. Fabius Pictor, a Valeriusokéről pedig Valerius Antias gondoskodott.⁷ Különös buzgalommal gyártotta a régmúltban okmányokkal kimutathatólag szereplő őseket C. Licinius Macer.⁸ Valószínűleg ő torzította el Romulus hagyományos képét is az ellenpárthoz tartozó Sulla visszavetített vonásaival. Egy másik annalista, Qu. Aelius Tubero, az 500. év eseményei közé pl. egy összeesküvést iktatott, amely veszedelmesen hasonlított Catilina ügyére, az akkori consul erősen bírálta működése pedig Ciceróéra.⁹

Igy került Proculus Iulius neve is a Romulus-mondába, hogy a *gens Iulia* kapcsolata Róma legendás alapítójával minél világosabban tűnjék.¹⁰ Münzer, aki erre L. Preller nyomán¹¹ mutatott rá, a család trójai, illetőleg isteni eredetének a fikcióját a 100 körül élő iuliusi nemzedék politikai törekvéseivel hozza összefüggésbe.¹² Ekkor kezdték ugyanis használni Venus képét családi jellegű ábrázolásaikon, ekkor vállalták Ilion városának örökös patronátusát stb.¹³ Suetonius Caesar-

⁸ Ennianae poesis reliquiae.² 1903, CLXV: „e Proculi Iuli oratione restat LXII.“

⁹ A. Rosenberg: RE „Romulus“ 1098.

⁶ RE „Proculus Julius“ (Julius 33) 112.

⁷ W. Kroll: Die Kultur der ciceronischen Zeit. 1, 1933, 33.

⁸ Kroll 34.

⁹ A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Geschichte. 1921, 137.

¹⁰ Rosenberg 138.

¹¹ EPhK 64, 1940, 168.

¹² Röm. Mythologie. 2^a, 1883, 346: „gentile Tradition und Sagenfabrik der albanischen Julier.“ V. ö. A. Schwegler: Röm. Geschichte. 1, 1853, 537.

¹³ RE „Julius“ 106.

¹⁴ L. Malten: Aineias. Archiv für Rel.-wiss. 29, 1931, 53; C. Koch: Der römische Juppiter. (Frankfurter Studien 14.) 1937, 62—.

életrajzában (6, 1) ránkmaradt néhány mondat a későbbi diktátor egyik ifjúkori beszédéből, amelyet 68-ban, nagynénjének, Iuliának (Marius özvegyének) a temetésén tartott. A kezdő, de demokrata érületéről már Sulla idejében ismert politikus öntudatosan utal anyai ágon királyi, apai részről pedig isteni származására. Ezt az akkoriban divatos római szokást¹⁴ persze nem mindenki vette komolyan. Gúnyt űztek belőle már akkor is (Cic. ad fam. 8, 15, 2 [49 ből]: *Venere progenatus... Psecade natus*), — mint ahogy később Tacitus is mesének mondja a rómaiak trójai eredetét és a *siirps Iulia* Aeneastól való származtatását (ann. 12, 58: *aliaque haud procul fabulis vetera*),¹⁵ — első-sorban természetesen mindig a politikai ellenfelek. Mindenesetre Caesar hatalma teljében is következetesen kitartott mellette, ék γὰρ Αἰνείου καὶ Ἰλίου τοῦ Αἰνείου τὸ τῶν Ἰουλίων γένος... ἡγεῖτο εἶναι (App. b. c. 2, 281) és minden eszközzel propagálta.¹⁶ Augustus idejében az egész már tiszteletreméltó hagyománnyá lett, és ugyan melyik Vergilius-olvasó gondol arra, hogy pl. Aeneas fiának nevét, a kisázsiai eredetű Ascaniust, Servius tanúsága szerint csak Iulius Caesar változtatta Iulusra? (ad Aen. 1, 267: *Ascanium, sicut Iulius Caesar scribit, Iulum coeptum vocari*).¹⁷

Most már az a kérdés vetődik fel: hogyan lehetséges, hogy ez a nyilvánvalóan Caesartól kiinduló, vagy legalább is Caesar kedvében járó fikció, Proculus Iulius nevének a Romulus-mondába való beszövése, éppen egyik legnagyobb ellenfelének az írásában merül fel először? Ez az érdektelennek látszó probléma a kor két legkiemelkedőbb alakjával való vonatkozásai miatt jelentékkennyé szélesedhetik.

Cicero, az államférfi — éppen Caesar közelsége miatt — egészen a legújabb időkig alig talált nemhogy méltánylásra, de még megértésre sem. Drumann multszázadbeli, közismerten tendenciózus Cicero-ábrázolását Mommsen írásművészete csak még veszedelmesebb hatásúvá tette. Caesar heroikus alakja mellett Cicero szánalmasan jelentéktelen szerepre volt kárhoztatva. Mommsen lefordíthatatlan tömörségű jellemzése: „als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht”¹⁸ és Cicero egész élete művének lekicsinylő értékelése a mai napig hat és fertőz. Sajnos, még nem akadt senki, aki a Mommsenét csak meg-

¹⁴ L. pl. Schanz-Hosius: *Geschichte der röm. Lit.* 2^a, 1935, 62—(Varro).

¹⁵ L. Drumann—Groebe: *Geschichte Roms*. 3^a, 1906, 108.

¹⁶ Drumann—Groebe 3, 107; a pharsalosi győzelem után Kisázsia városai úgy ünnepelték, mint τὸν ἀπὸ Ἀρεως καὶ Ἀφροδείτης θεὸν ἐπιφανή καὶ κοινὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου σωτήρα (Dittenberger: *Syll.* 760), I. W. Weber: *Der Prophet und sein Gott*. 1925, 34, 1; Malten 53, 6.

¹⁷ V. ö. azzal, amit szintén Serviusból tudhatunk meg: az Aeneis 5, 568— soraihoz

(*alter Atys, genus unde Atii duxere Latini,
parvus Atys pueroque puer dilectus Iulo*)

írott kommentárja ezeket mondja: *propter Atiam dicit, matrem Augusti... vult enim eius etiam maternum esse genus antiquum*. (L. még a 117— sorokat és hozzá Servius megjegyzéseit.) Augustus anyjának az őse tehát Iulus jóbarátja, mint ahogy Proculus Iulius Romulusé (Plut. Rom. 28).

¹⁸ Röm. Geschichte, 3^a, 1889, 619.

közelítő tudományos felkészültséggel és művészi képességgel egyszer Cicero pártjára állt volna.¹⁹ Gundolf előadásában is, könyve²⁰ tárgyának megfelelően, háttérbe szorul. Mindenesetre kettőjük szétválaszthatatlan, együttes megítélésében a legszebbet, a leglényegesebbet tőle tanulhatjuk. Persze Gundolf olyan távolról nézi a dolgokat, hogy a hegypóriásoknak csak kéklő körvonalait tudja megrajzolni, a kisebb-nagyobb szakadékok és beszögellések már homályban maradnak előtte.

A Catilina-féle összeesküvéstől 44 március idusáig egymás mellett, legfeljebb nem mindig együtt haladt a két férfi. Caesar céltudatosan előreörő pályájával összehasonlítva Ciceróé persze határozatlanabb, bizonytalanabb. Akadnak benne törekések is, mint a legtöbb ember életében. Különösen két eseményről szokták mondani, hogy egzisztenciáját alapjaiban rendítette meg. Az egyik száműzetése (58), a másik Tullia leányának halála (45). Megemlíthetjük azonban, hogy a Rómába való diadalmas hazatérés, mikor azt gondolta, hogy nem is otthonába kerül vissza, hanem egyenesen az égbe emelkedik (de domo sua 28, 75),²¹ majd az új érvényesülésnek meg-megcsillanó reménye mindenért kárpótolta a „haza atyját“, a „*res publica* megmentőjét“. Az optimáták oldalán, igen exponált helyen kezdett harcolni a triumvirátus nyomasztónak érzett hatalma ellen. Fellépésének határozottságát általában azzal okolják meg, hogy Pompeius és Caesar között a jólétesültek szerint akkoriban bizonyos feszültség mutatkozott. Így vállalkozott Cicero arra, hogy a szenátusban 56 április elején Caesar politikájának egyik legérzékenyebb pontja, az *ager Campanus* ellen támadjon (ad fam. 1, 9, 8).²² Néhány nap múlva azt hallhatták Rómában, hogy a triumvirek a luccai találkozón a legtökéletesebb egyetértésben megállapodtak a hatalmi kérdésekben. „A nagy varázsló egyik legsikerültebb bűvészmutatványa“, mondja Mommsen²³ Caesar Luccában elért diplomáciai sikeréről.

Cicero leveleiből úgyszólván napról-napra követhetjük az ezután jövő eseményeket. Májusban a campaniai földkérdés beharangozott tárgyalása helyett már Caesarnak azokat a követeléseit képviseli a szenátusban, amelyeket márciusban még szörnyűségeknek (*monstra*) nevezett.²⁴ Hirtelen irányváltozásának igazolására bocsátja közre a *de provinciis consularibus* mondott beszédét. Ez a *παλιωδία*, amint Atticusnak nyíltan bevallja, mindenesetre kínos volt számára. (Ad Att. 4, 5, 1: *quid? etiam — dudum enim circumrodo, quod devorandum est — subturpicula mihi videbatur esse παλιωδία*.) Helyzete kétségbejítő (ad Att. 4, 6, 2). Vagy bolondnak, vagy rabszolgának nézi mindenki.²⁵ Miért nem fogadta meg barátja tanácsát és miért nem szakított előbb az optimátákkal! Nem voltak azok soha őszinte jóakarói a magafajta *homo novus*-nak! Irigységből már másodszor árulták el

¹⁹ Az újabb irodalmat is felsorolja M. Gelzer a RE „M. Tullius Cicero, als Politiker“ című cikkében, 1090. Cicero értékelésének rövid történeti áttekintését l. R. Heinze „Vom Geist des Römertums“ című (1938) könyvének függelékében (285—) E. Burek tollából. A *de re publica*-hoz fűződő problémák: 290—.

²⁰ Caesar. Geschichte seines Ruhmes.³ 1925, 14—.

²¹ Egyébként is l. G. Boissier: Cicerón et ses amis.¹⁶ 1910, *passim*; az ide vonatkozó hely: 223.

²² Gelzer 938; Caesar, der Politiker und Staatsmann. 1940, 125.

²³ RG 3^a, 320.

²⁴ Gelzer: RE 940; Caesar 130.

²⁵ Gelzer: RE 943.

(fam. 1, 7, 7). Kijelenti, hogy számár volt (ad Att. 4, 5, 3: *scio ... me asinum germanum fuisse*).²⁶

Caesar viszont kezdettől fogva mindig páratlan előzékenységgel bánt vele és készséggel ismerte el szellemi kiválóságát. Pl. az analógiáról (*de analogia*) írott nyelvtudományi munkáját éppen ebben az időben ajánlotta neki, mint a római szónoklat mesterének. De egyéb eszközökkel is meg akarta tartani maga mellett a mégiscsak tekintélyes Cicerót. 54 elején pl. 800.000 sestertiusnyi kölcsönrel segítette ki fenyegető pénzzavarából (ad Att. 5, 1, 2; 4, 3; 5, 2; 6, 2). Így aztán lassan-lassan egész szívélyes viszony fejlődött ki köztük, úgyhogy Cicerót szinte elviselhetetlen helyzetében csak Caesarral való *suavissima coniunctio*-ja (ad Att. 19, 2) vígasztalta. Bizalmas levelezéséből kitűnik, hogy egymást akkortájt kölcsönösen nagyrabecsülték, egymás érdekében minden lehetőet megtettek.²⁷ 54 júliusában ezt írja Atticusnak (4, 15, 10): *illud quidem sumus adepti, quod multis et magnis indiciiis possumus iudicare, nos Caesari et carissimos et iucundissimos esse, 4, 17, 6: ex fratribus litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi.* (A következő bekezdésben Caesar barátjának mondja magát.) Politikai elszigeteltségében őszintén hálás volt Caesarnak barátságáért és megkülönböztetett bánásmódjáért.²⁸ Jellemzőek ebből a szempontból testvéréhez írott levelei is, pl. 3, 5, 4 (54 októberéből): *unum ex omnibus Caesarem esse inventum, qui me tantum, quantum ego vellem, amaret.* L. még ad Qu. fr. 2, 13, 1; 3, 1, 18, ad fam. 11, 27, 2.

Caesarnak fontos volt, hogy ügyeit Rómában Cicero képviselje és segítse.²⁹ Ez pedig nem volt mindig könnyű, vagy hálás feladat. Caesar egyéb megbízásain kívül néha jóbarátait nem védhette (pl. Prociust Clodius ellen), máskor pedig halálos ellenségeire kellett szónoki tehetségét pazarolnia (P. Vatinius és Gabinius pórei). Előfordult, hogy Clodiusszal együtt szerepelt a törvényszék előtt.³⁰ Ilyen esetek miatt kapta optimata részről a leghevesebb támadásokat (Ps.-Sall. in Cic. 4: *levissime transfuga*; Cat. 49, 7: *optimus omnium patronus*; késői visszhang: Sen. suas. 6, 12). Ezzel szemben Caesar szívesen fogadta pártfogoltjait és elhálmozta őket — különösen öccsét, Quintust — kitüntetésekkel és Gallia gazdagságával, neki pedig ismételtlen komoly ígéretekkel tett a jövőre nézve.³¹ A britanniai vállalkozásról tervezett eposz elkészült részleteit hálás elismeréssel fogadta és a mű folytatására buzdította.^{31a}

Ez a baráti viszony évekig tartott. Kilikiába való utazása (51) előtt semmi különösebb zavaró körülmény nem merült fel köztük.

²⁶ Mommsen (RG 3^a, 323) így nyilatkozik erről a „vallomásról”: „C...., der sich mit Ehrentiteln belegte, die durchaus mehr treffend als schmeichelhaft waren.“

²⁷ Gelzer 956.

²⁸ Gelzer: Caesar. 145: „Während ihn die Geburtsoptimaten nie als ihresgleichen anerkannten und Pompeius ihn stets wieder durch seinen kühlen hinterhältigen Egoismus abstieß, behandelte ihn Caesar mit unvergleichlichem Charme als den geistig Ebenbürtigen.“ Ugyan-így RE 956.

²⁹ L. Drumann—Groebe 3^a, 286.

³⁰ Gelzer 957—.

³¹ Gelzer: RE 956, Caesar 145.

^{31a} A. Kappelmacher (Die Literatur der Römer, 1934, 208) Lucretius *de rerum natura*-jának kiadását is Cicero Caesar-barátságával magyarázza, t. i. Memmius ebben az időben Caesar szolgálatában állott.

A politikában ugyan Lucca óta nem játszott valami nagy szerepet, de legalább annál zavartalanabban elmélkedhetett Platon nyomán az államról és a legjobb államformáról. Ezeknek az éveknél (54–51) a gyümölcse a *de re publica*.

Most már megértjük, hogy miért hozakodik elő Cicero a Romulus-mondával kapcsolatban Proculus Iuliuszal, miért szegődik a Iuliusok családi fikciójának terjesztői és hitelszerzői közé. A kitalált őszentül ott szerepel, mint Romulus „hű barátja” (πιστός καὶ συνήθης, Plut. Rom. 28).³² Nem fontos számunkra, nem is lehet eldönteni, hogy ki indította útjára, mindenesetre nem tekinthetjük véletlennek, hogy Cicero a zavartalan barátság éveiben született Államban a mondának ezt a bővített változatát megemlíti, elfogadja, sőt a nagyobb hihetőség okából még érvekkel is alátámasztja.^{32a}

De a legutolsó időben már látta, hogy két hatalmas „barátjának”, Caesarnak és Pompeiusnak egyre nyitottabbá váló ellenségeskedése előbb utóbb polgárháborúra vezet. 50 körül már azt sem titkolta, hogy végső szükség esetén Pompeius mellé fog csatlakozni. Inkább győzzék le ezzel, mint győztes maradjon azzal.³³ Szilárd meggyőződése, hogy a *res publica* csak Pompeiusra számíthat, — de az is, hogy akármelyik győző, tyrannos lesz (ad Att. 7, 9, 4). Caesartól ekkor már nem várt egyebet, mint Cinnától és Sullától (ad Att. 7, 7, 7). Lelkiállapotára, vívódásaira élénk fényt vetnek azok a szavak, amelyekkel utolsó ezévi (50) levele (ad Att. 7, 9, 4) végződik: *equidem dies noc.esque torqueor*.³⁴

A legnehezebb időben, 49 tavaszán, vállalkozik a békeközvetítésre az ellenfelek között. Caesar, mint mindig, most különösen szíves hozzá, — szüksége volt minden tekintélyesebb szenátorra, hogy elkerülhetetlen lépéseit legitimizálja. De Cicerónak államiideálja mindenek fölött áll. Az ősi *res publica* ellensége az ő ellensége is. Ezért nevezi ekkortájt Caesart egyik bizalmas levelében (ad Att. 7, 18, 2) *perditus latronak* („alávaló lázadó”, a *latro* értelmezéséhez l. Liv. 40, 27, 10; az elentét: *hostes iusti*),³⁵ a döntő pillanatban pedig ezért áll Pompeius táborába. Mellette is marad, csak Pharsalos után tér vissza Itáliába. Egészen csodálatos, hogy a győző milyen előzékenységgel fogadja a megtört republikánust (ad fam. 4, 13, 2: *Caesaris summa erga nos humanitas*).³⁶

De csak életét és vagyonát hagyhatta meg neki Caesar „kegyes szelidsége” (ad fam. 6, 6, 8: *mitis clemensque natura*). Kedélyét a nyomasztó politikai helyzet annyira megviselte, hogy még az öngyilkosság gondolata is megfordult a fejében (ad fam. 4, 13). Újra visszavonul könyvei közé. Thapsus (46 ápr.) után egy darabig reménykedett, hogy Caesar majd lassan visszatér a köztársasági formákhoz. Ezért fogott neki megint a Törvényeknek, hogy az állam újjáépítésé-

³² V. ö. R. Heinze: *Virgils epische Technik*.² 1908. 155, 1.

^{32a} Ez az adalék talán R. Keitzenstein (*Die Idee des Prinzipats bei Cicero und Augustus. Nachr. Gött. Ges. Wiss.* 1917), Th. Birt (*Röm. Charakterköpfe*.⁷ 1928, 150 és különösen 337—) és R. Heinze (*Ciceros Staat als pol. Tendenzschrift. Hermes* 59, 1924, 73— = *Vom Geist des Römertums*. 142—; a mi szempontunkból legfontosabb rész: 163—) vitáját is eldönti Heinze javára.

³³ Gelzer: RE 9 8.

³⁴ Gelzer: RE 990; Caesar 206.

³⁵ A *latro* ilyen értelmezésében megerősített Alföldi András 1941. márc. 26-i felolvasása a Budapesti Philologiai Társaságban.

³⁶ Gelzer: RE 1004—; Caesar 266.

ből ő is kivegye a részét. Caesar továbbra is rendkívüli szeretetreméltósággal bánt vele, de az az elgondolás, amely szerint a római világbirodalom óriási épületének alapjait lerakta, bizony nagyon távol esett attól, ami az ősi városállam visszakívánóinak a szeme előtt lebegett.³⁷ Így aztán nem csoda, ha Cicero Róma helyzetét már 46 őszén a *servilus* szóval jellemzi (ad fam. 9, 26, 1). Hiszen nem is olyan régen az állam hajójának még ő volt a kormányosa, most pedig a hajó aljának vizében is alig van számára hely (ad fam. 9, 15, 3: *sedebamus... in puppi et clavum tenebamus, nunc autem vix est in sentina locus*). Testi-elki összeroppanását csak betetőzte leányának, Tullianak halála 45 februárjában. Ebbe az évbe esett kínos „sajtóháborúskodása” is: Catót és rajta keresztül nem is burkoltan a köztársasági eszméket dicsőítő íratára Caesar udvariasan (ad Att. 13, 46, 2), de megiehetősen erős hangon válaszolt Anticato jában (topic. 94: *nimis impudenter Caesar contra Catonem meum*).³⁸

Egész gyűjteményt lehetne összeállítani azokból a kellemetlen megjegyzésekből, amelyekkel a tehetetlenségre kárkoztatott Cicero Caesar működését kiscite.³⁹ (Ezeknek az anekdotáknak a legtöbb évezője és szakértője természetesen Caesar volt: Cic. ad fam. 9, 16, 4). Köztársasági meggyőződését, az üressé vált régi formákhoz való ragaszkodását, érzékenységet sok minden bántotta, — a világbirodalom ügyeit intéző Caesarnoz nem volt mindig könnyű a bejutás (ad fam. 6, 13, 3; 6, 14, 2: *cum... venissem mane ad Caesarem atque cum eum adeundi et conveniendi illius indignitatem et molestiam pertuissem*).⁴⁰ — de még az ekerülhetlen naptárreformot is tyrannikus önkényre magyarázta (Plut. Caes. 59).⁴¹

Caesar ismerte embereit, tudta, hogy sokan gyűlölik, köztük talán legjobban Cicero (ad Att. 14, 1, 2 Caesar szavait olvashatjuk: *ego dubitem, quin summo in odio sim?*), köztük viszonya mégis változatlan maradt egész haláláig, — legalább is az ő részéről. Ennek a minden felülemelkedő nagyvonalúságnak a hatása alól néha még Cicero sem tudta kivonni magát. Tulajdonképen ő maga sem értette, hogy miért volt hozzá Caesar mindig olyan enéző (ad Att. 14, 17, 6: *illie enim nescio quo pacto ferebat me quidem mirabiliter*, mondja ró a halála után, l. még ad Att. 15, 4, 3), — éppúgy, mint ahogy Caesar egész élete művét, legnagyobb és legnagyszerűbb elgondolásait is teljesen félre magyarázta.⁴² Miért? A *de officiis*-ban (I, 26) olvasható Caesar-jellemzést ellenkezőjére fordítva talán azt lehetne mondani: *propter eam, quam sibi ipse opinionis errore finxerat rem publicam*.

Ezek után nem fogunk csodálkozni, ha a kiindulásul szolgáló mondai hagyomány, Romulus halála és Proculus Iulius története is módosult formában jelentkeznek a későbbi évek folyamán. Az Alam után Cicero, mint Platon, megírta a Törvényeket is. Hogy mikor, nem tudjuk pontosan. Annyi biztos, hogy a *de re publica*-val egyidőben már ezen a művén is dolgozott, de Kilikiába való elutazása előtt nem tudta befejezni. Később, a visszavonultság éveiben, újra nekifogott (ad fam. 9, 2, 5: *modo nobis stet ilud... scribere et legere* πολιτεύς,

³⁷ V. ö. Ge'zer: Caesar 278.

³⁸ Gelzer: RE 1024.

³⁹ V. ö. Drumann—Groebe 3², 683; EPhK 62, 1938, 177; RE „M. Tullius Cicero. Fragmenta.” 1272— (K. Büchner).

⁴⁰ Drumann—Groebe 3², 564.

⁴¹ Drumann—Groebe 3², 563; 663, 3.

⁴² Gelzer: RE 1050.

et si minus in curia atque in foro, at in litteris et libris... gubernare rem publicam et de moribus ac legibus quaerere), munkáinak felsorolásában (div. 2, 1) mégsem említi. Véglegesen talán sohasem fejezte be és nem is ő adta ki.⁴³

A *de legibus* olvasói tudják, hogy a bevezetés Platon Phaidrosát akarja utánozni. Más kérdés, hogy az utánpótlás megközelíti-e a Phaidros felejthetetlen sorait? A dialogus résztvevői a család arpinumi kertjében megpillantják azt a százados tölgyfát, amelyről Cicero a Mariusról írott költeményében is megemlékezett. Örökké fog élni ez a fa, legalább is amíg a latin szó él, mert a költői *ingenium*-ból sarjadzott (1, 1, 1: *semper manebit, sata est enim ingenio; ...dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit*). Athene legendás olajfája, meg Apollon deiosi pálmája is csak így él mind a mai napig, nem pedig a valóságban (1, 1, 2). Cicero Atticusnak azt a kérdését, hogy a költeményben ezzel a tölgyfával kapcsolatosan említett dolgok valóban megtörténtek-e, fölöslegesnek mondja. Éppen olyan fölösleges, mint azon töprengeni, hogy Romulus csakugyan megjelent-e halála után isteni mivoltában Proculus Iuliusnak, kijelentette-e, hogy Quirinus az isteni neve, és hogy templomot rendelt-e magának a találkozás helyén, nem messze Atticus quirinalisi lakásától? Képtelen kitalálás mindez, akár az, hogy Boreas Atticus athéni háza mellől rabolta el Oreithyia-t. (1, 1, 3: *respondebo tibi equidem, sed non ante quam tu ipse responderis, Attice, cerien non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit ut Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum*.) Nem kell bolygatni az ilyenfajta hagyományt (1, 1, 4: *ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita*). Más a költészet, más a tanúbizonyságokkal alátámasztható történetírás! Ki hiszi, hogy Numa csakugyan beszélgetett Egeriával, vagy hogy egy sas lekapta, majd újra visszatette Tarquinius kalapját? (1, 1, 4.)

Platon Phaidrosa is megkérdezi, hogy igaz lehet-e Boreas és Oreithyia története, Sokrates azonban fontosabbnak tartja az önmegismerést, mint a mythosok racionalisztikus magyarázatát. Sokrates fölényesen-szerűen magatartása természetszerűleg utánozhatatlan, Cicero-ban csak a fölényesség marad belőle. Szokott eljárása szerint nem elégszik meg mintájának görög példáival sem, rómaiakat told hozzájuk. A mi szempontunkból csak az az érdekes, hogy a Proculus Iulius-epizód most már ilyen összefüggésben jelenik meg. Amit a zavartalan barátság éveiben megtörtént tényként igazolt, azt most fölényes megállapítással a képzelet szüleményének, kitalálásnak jelenti ki. A Iuliosok családi fikciójától mintegy megvonja támogatását, mint ahogy már 49-ben is gúnyt űznek Caesar állítólagos isteni származásából egy olyan levélben (ad fam. 8, 15, 2), amelyben Caelius, a levél írója, az ő szavaira céloz (*Venere prognatus... Psecade natus*).

De ez még csak Cicero *παλινωδία*-inak egyike, különösebb jelentősége nincs. Végzetesebb dolgokra, a Caesar-tragédia közelgő befejezésére vonatkozik a harmadik kiszemelt részlet. Mikor a mundaí győzelem híre Rómába érkezett (45 márc.), a sok egyéb kitüntetés, változtatott megtiszteltetés között elhatározták, hogy Caesarnak *deo invicto* felírással díszített elefántcsont-szobrot⁴⁴ állítanak fel a Quirinus-

⁴³ Az irodalom: Gelzer 1010 és Philippon (ib.) 1118.

⁴⁴ A helyeket l. Drumann—Groebe 3¹, 581, 1.

templomban és a Capitoliumon. E szerint a római szenátus és a nép hivatalosan is elismerte az uralkodó kultuszt. Cicero elkeseredetten fakad ki: *eum omnino Quirino malo quam Saluti*. (Ad Att. 12, 45, 3. Erre vonatkozik egy másik célzása is: *domum tuam pluris video futuram vicino Caesare*, ad Att. 12, 48; l. még ad Att. 13, 28, 3: *hunc de pompa Quirini contubernalem*.) Szívesebben látja Caesart egy templomban Quirinusszal, mint Salusszal, azaz — jó egészségben. (Salusnak ugyanis szintén volt kultushelye a Quirinalison, úgyhogy a halom egyik elnevezése is *collis Salutaris* volt.)⁴⁵ Ez a gonosz szójátékba rejtett célzás azt jelenti, hogy ugyanazt kívánja Caesarnak, mint amivel egyszer 67-ben az akkori consul, C. Piso, a nem valami köztársasági ízű *lex Gabinia* tárgyalása közben Pompeiust fenyegette: *Ῥωμύλον ζηλῶν οὐ φοβέσεται ταῦτόν ἐκείνῳ τέλος* (Plut. Pomp. 25, 9). „Romulust utánozza, de vigyázzon, nehogy ő is arra a sorsra jusson!”⁴⁶ Láthatjuk, hogy mennyire elterjedt a mondának ez a változata, amelyet tulajdonképpen Sullára találtak ki. Később mindenki csak Caesarra magyarázta. Quirinus-Romulus istenségét nem vitatják, csak éppen csodálatos halálának körülményeit igazítják a politika időszerű kívánalmaihoz: tyrannosszá fajult,⁴⁷ ezért a szenátorok meggyilkolták.⁴⁸ Néhány hónap múlva teljesült a reményüket a multha vetítő történelem-konstruálók vágya...

Érdekes, hogy Appianos szerint (b. c. 2, 114) Caesar gyilkosai is a Romulus tyrannoktonia-jával való parallelizálás kedvéért (ὁ καὶ περὶ Ῥωμύλον tyrannικὸν γενόμενον ἐλέγετο συμβῆναι) választották tettük színhelyéül a március 15-i szenátusi ülést a curiában, ὡς... δόξαι... τὸ ἔργον, ὡς περ ἐκεῖνο καὶ τότε ἐν βουλευτηρίῳ γενόμενον, οὐ κατ' ἐπιβουλὴν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πόλεως πεπραχθαι.

Hogyan magyarázhatjuk nem a mondának, hanem Cicerónak ezeket a változásait? Ismételjük és fogadjuk el Mommsen jellemzését: „als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht... Er ist nie mehr gewesen als ein kurzsichtiger Egoist... Durchaus Pfscher... Eine Journalistennatur im schlechtesten Sinne des Wortes, ...auch als Mensch... von schwach überfirnisster Oberflächlichkeit und Herzlosigkeit“?⁴⁹ Talán megemlíthetjük, hogy Cicerónak ez az értékelése Magyarországon sohasem vált általánossá. Az Ókori Lexikon cikkírója (Szamosi János) szerint pl. Mommsen „könnyedén, elméskedő modorban odavetett ítéletei vérlázítóak és szertelenségeik miatt komoly figyelemre sem méltók“. (II 1101, 2.)

Egy még kirivóbb ellentét közelebb fog bennünket vezetni a megértéshez. Caesar 46 szeptemberében többek kérésére megengedte egyik legnagyobb volt ellenfelének, a Mytilenében önkéntes száműzetésben élő M. Marcellusnak, hogy hazatérjen (l. Cic. ad fam. 4, 4, 3). A szenátusi jelenet nagyszerűsége annyira meghatotta Cicerót, Caesar sokatmondó gesztusa annyira a régi köztársaságra emlékeztette, hogy meg-

⁴⁵ G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer.² 1912, 131.

⁴⁶ L. E. Meyer: Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius.³ 1922, 449; Gelzer: Caesar. 310.

⁴⁷ Mint egy bizonyos hagyomány szerint Alexandros; l. Cic. ad Att. 13, 28, 3: *quid? tu non vides ipsum illum Aristotelis discipulum summo ingenio, summa modestia, postea quam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse?* A következő szavak mutatják, hogy a célzás Caesarnak szól.

⁴⁸ L. Meyer 449, 5; Gelzer: Caesar. 328.

⁴⁹ RG 3°, 619—.

szakitotta hosszú hallgatását és — jó idő óta először — felszólalt (*pro M. Marcello*). Caesart önuralma, győzelmében mutatott józan mérséklése, kíváló ellenfelei iránt tanúsított nagy elküszége miatt istennez hasonlítja (3, 8: *similimum deo iudico*). Mindenkinck kell tudnia, hogy Caesar *salus*-ától függ másoké is, és hogy az ő élete va.amennyiükét jelenti. (7, 22: *quis est... qui non intellegat tua salute contineri suam et ex unius tua vita pendere omnium?*) Csak azt sajnálja, hogy a köztársaság halhatatlan eszméjét halandó ember szelleme tartja fent (ib.: *doleo, cum res publica immortalis esse debeat, eam in unius mortalis anima consistere*). Figyelmezteti feladataira (8, 23): *constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles, omnia, quae dilapsa iam diffluxerunt, severis legibus vincienda sunt*. A polgárháborúk minden sebét csak ő gyógyíthatja be, senki más. (ib.: *quae quidem tibi nunc omnia belli vulnera sananda sunt, quibus praeter te mederi nemo potest*.) Rosszalólag hozza fel Caesarnak egy többször hangoztatott kijelentését: *satis diu vel na.urae vixi vel gloriae*. A természet törvényei szerint, vagy dicsősége élvezésére talán igen, *si quod maximum est, patriae certe parum*. Az álamot nem hagyhatja ilyen állapotban, *in quo nunc est* (8, 26). Életének hátralevő idejét, minden erejét a *res publica* helyreállítására kell szentelnie! (9, 27: *haec igitur tibi reliqua pars est, hic restat actus, in hoc elaborandum est, ut rem publicam constituas*.) Ha ezt megtette, akkor majd mondhatja, hogy eleget élt! (*Tum te, si voles, ...satis diu vixisse dicito!*) Beszédét annak megismétlésével fejezi be, hogy csak akkor lehet egészséges az állam, ha Caesar az. (10, 32: *nisi te, C. Caesar, salvo ...salvi esse non possumus*.) Ezért kérve-kéri, hogy vigyázzon életére; védelmezésére még saját testét is felajánlja.

Most már nem lepődünk meg, hogy mikor reménykedése szertefoszlott, mikor hiába várt az „igazi” köztársaság visszaállítására, Caesar működéséről és életéről való vélekedése az elentétes véletbe csapott át. Alkalmilag ugyan ő is kénytelen volt elismerni régen, hogy a *res publica*-nak vége, nem más az már, csak üres szó (de re publ. 5, 1, 2: *rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus*; ad Qu. fr. 3, 5, 4: *nulla est res publica*; ad Att. 4, 18, 2), de mikor ugyanezt a Rómában keringő hírek szerint egyszer Caesar is nyíltan megállapította: *nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie* (Suet. Div. Iul. 77), intézkedései pedig még érthetőbb nyelven beszéltek, ő is csak arra gondolhatott, mint Brutusék, hogy az álamot meg kell szabadítani ettől a „zsarnoktól”. Látjuk tehát, hogy Cicero nem pillanatnyi szeszélyből, vagy éppen egyéni érdekből változtatta véleményét többször is erről a nyomon követhető mondai hagyományról. A maga szempontjából fölértelenül igaza volt, mert másképp nem is tudta szemlélni korának egymásratorlódo eseményeit, csak nemzete multjához ragaszkodva, a római *res publica* nézőpontjából.

Annyira mindenesetre eljutottunk, hogy Ciceróhoz nem Drumann kalauzolásával iparkodunk közelebbjutni, — igaz, hogy Petrarca szentikus ideálját sem keressük benne. Az antik embernek is voltak hibái, csak hogy érényeiről sem szabad megfeledkeznünk. Ellentéték mindenki életében vannak, legfeljebb nem éleződnek ki annyira, hogy csak a halálban, vagy még ott sem simulnak el. Pusztá véletlen volna, hogy Cicero legutolsó beszéde, a XIV. Philippica ezekkel a szavakkal végződik: *qui morte vicerunt?*⁵⁰ Biztos, hogy véletlen, mégis eszünkbe jut-

⁵⁰ R. Reitzenstein: Das Römische in Cicero und Horaz. (Neue Wege zur Antike. II.) 1925, 17.

tatja, hogy eszményéért végül még a halált is vállalta — és ezzel győzött. Milyen megértésről tanúskodnak Augustus későbbi szavai (Plut. Cic. 49, 5): λόγιος ἀνὴρ καὶ φιλόπατρις!

Borzsák István.

Cicerointerpretationen.

Interpretiert und kommentiert werden drei Stellen aus Cicero de re publ. (2, 10, 20), de leg. (1, 1, 3) und den Briefen (ad Att. 12, 45, 3). In all diesen Stellen wird dieselbe Geschichte, der legendenhafte Tod des Romulus erwähnt, aber sehr verschiedentlich behandelt. Gerade das ist interessant für uns, weil es anschaulich die Wandlungen von Ciceros Auffassung über ein und denselben Gegenstand zeigt.

Es mutet uns überraschend an, wenn in seinem „Staat“ die Legende von Proculus Iulius, also einem fingierten Ahnen der Julier, oder genauer seines Gegners, des späteren Diktators, als über alle Zweifel erhaben hingestellt, ja sogar mit ihr argumentiert wird. Bedenkt man aber, dass der „Staat“ in den Jahren 54—51, also zur Zeit ihrer nach dem Zwischenfall von Lucca ungestörten Freundschaft entstanden ist, so nimmt uns nicht mehr wunder, wenn sich Cicero dieser genealogischen Fiktion der julischen Familie bedient. Immerhin ist es hier — gerade bei Cicero — das erste Mal, dass wir den Namen dieses angeblichen Ahnen des julischen Hauses erwähnt finden: umso auffällender ist dabei die Rolle Ciceros, des Erbfeindes aller dynastischen Bestrebungen. Wer diesen später so oft vorkommenden Namen erfunden, bzw. lanciert hat, ist ohne Belang, aber aus wichtigen Gründen dünkt es wahrscheinlich, dass es gerade Caesar war.

Im Laufe der folgenden Jahre verschlechterte sich ihr Verhältnis immer mehr. Es wird uns nicht überraschen, wenn dieselbe Sage in den „Gesetzen“ ganz anders aufgefasst und geschätzt wird. Keine Rede mehr von der Glaubwürdigkeit der Geschichte! Lauter poetische Erfindungen, wie die nächtlichen Gespräche des Numa mit Egeria, oder der Fall des Tarquinius mit dem Adler!

Wichtiger als diese παλινωδία scheint uns die dritte Stelle zu sein, wo bereits auf die nahende τυραννικονία angespielt wird. Das Wortspiel mit der Kultgenossenschaft mit Salus bzw. Quirinus ist garnicht scherzhaft gemeint: wer sich zum Tyrannen entartet, — wie nach einer Sagenversion der erste König von Rom, — soll getötet werden.

Wie ist diese gelegentliche Verschiedenheit von Ciceros Auffassungen zu erklären? Bekanntlich hat er das ganze Lebenswerk Caesars grundfalsch beurteilt. Seine Worte über Caesars „revolutionäre“ Tätigkeit: propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat principatum (de off. 1, 26) könnte man umkehren und über sein tragisch erfolgloses Ringen sagen: propter eam, quam sibi ipse opinionis errore finxerat rem publ. cam. Es war ihm geradezu unmöglich, sich von seinem „unzeitgemässen“ Ideal der altrömischen res publica loszureissen. Nur an ihr haftend konnte er die dahinbrausenden Geschehnisse seiner Zeit betrachten. Schien ihm Caesar gutrepublikanisch zu handeln (wie z. B. im Falle des Marcellus), so war er ihm der gottgesandte Wiederhersteller des wahren Römertums; missach'te der Diktator die altehrwürdigen Traditionen der Nation, so wurde er ihm der gehasste Tyrann, dessen frevelhaften Tun ein Ende gesetzt werden musste. Indessen kann über die Redlichkeit seiner Bestrebungen kein Zweifel bestehen.

Stefan Borzsák.

Író és színjátszó magyar-francia hadifoglyok Bonaparte háborúi alatt.

I.

Bonaparte győzelmes hadserege 1797-ben vette be Mantua várát, melyet a császári seregek védelmeztek. A következő évben a nagy hadvezér Egyiptomba hajózott. Ezt az időt használták fel a császári hadak, s Pál orosz cár segítségével újra Itáliába törtek és egymásután vették vissza Bonaparte hódításait. Mantua várát báró Kray Pál, a kiváló magyar származású (sz. Késmárkon 1735, megh. Pesten 1805) generális vette ostrom alá. Kray Pál már korábban sikeresen harcolt a franciák ellen és az erdélyi oláh lázadást is ő fojtotta el, elfogván Hórát és Kloskát. Mantua ostroma alatt történt, hogy egy kitöréskor Kray Pál fogságába esett egy ismeretlen nevű párizsi újságíró (gazetteszerkesztő), aki különben a hadseregnél hadbiztosi rangban szolgált. Már-már elindították a foglyot Magyarország felé, amikor Kray Pál gavallérosan szabadon bocsátotta azzal a feltétellel, hogy előbb egy szép verset ír számára. A fürgé elméjű újságíró nagy örömmel firkantott egy „gazette burlesque“-et a híres magyar generális számára, aki különben a következő évben be is vette Mantuát.

Persze a szellemeskedő francia nem titkolja örömét, hogy kiszabadult, bár tréfás udvariassággal hozzáteszi, égett a vágytól, hogy igyék a már francia földön is híres tokaji nektárból, de reméli, hogy majd a háború végétével jó barátként ellátogathat a magyar földre és ő viszont Párizsban viszonzhatja a báró vendégszeretetét.

A költemény körül legérdekesebb az a francia kultúraéhség, mely e korban még a fegyverrel szemben álló ellenséget is eltölti. Nem hiszem, hogy ma akadna hadvezér, aki efféle sarcot vetne ki bármelyik ellenség hadifoglyára. A francia szellemesség, a francia nyelv és irodalom presztízse úgy uralkodott Európán még akkor, mint nem-sokára maga Napoleon. A versen látszik, hogy a szerző igyekezett megfelelni nemzete szellemességi hírnevének.

A költeményt a Kray-család megőrizte, majd anyai ágon gróf Zichy István birtokába került, aki közlésre nekem átengedte. Az író nevét talán majd francia forrásokból lehet megállapítani, egyelőre csak annyit tudunk saját vallomásából, hogy Monnet tábornok titkárja volt.

Íme a verselmény, melyen rajta van Voltaire hasonló műfajú verseinek bélyege:

Tribut de Reconnaissance

d'un ci devant Redacteur d'une gazette à Paris, envoyé comme Commissaire à l'Armée d'Italie et employé à Mantoue près du General Monnet comme Secrétaire à Son Excellence le General d'Artillerie Baron de Kray, qui dans une sortie, ou le dit Secrétaire fût fait prisonnier, le renvoia en n'exigeant de lui aucune rançon.

J'ai vu, Monsieur le General,
Qu'en payment de l'accueil loyal,
Que je dûs dans mon infortune
À votre bonté peu commune,
Vous me demandez quelques vers;
Dussé-je, en dépit des neuf Muses
Rimer à tort et à travers,
Vos Ordres seront mes excuses:
J'obeis; mais mon Apollon

A coup sur ne s'attendoit guère,
Qu'un jour d'un prisonier de guerre
Il devrait payer la rançon.
Quoil quelque vers pour tout échange?
Est-il procédé plus galant?
Un tel désintéressement
A droit de me sembler étrange;
Et même, en l'approfondissant,
J'y pourrais trouver un mélange
Et d'injure et de compliment. —
Quoique poète, je raisonne
Et en argument très claire: (l)
Ou vous prizez peu ma personne
Ou vous prizez beaucoup mes vers.
Lequel des deux faut-il croire?
Ma foi, croyons le plus flatteur;
En vouloir à mon bienfaiteur
Seroit une action trop noire;
Mais il l'eût fallû pour la gloire,
Et pour *l'esprit de corps* d'auteur:
Car la loi du Parnasse ordonne,
Que jamais poète offensé
A son offenseur ne pardonne;
En fait d'amour-propre blessé
Les Auteurs ressemblent aux Belles,
Ils sont implacables comme elles.
Quel eût été Votre embarras!
Occupé déjà par la France
D'avoir à craindre le fracas
De ma poétique vengeance:
Rien n'eut arrêté ses eclats,
Ni les efforts de Vos soldats,
Ni la Moscovite alliance.
Mais de la paix grand partisan
Je suis les loix de la prudence,
Et ne me livre qu'à l'élan
De la plus vive reconnaissance.
Agréez avec complaisance
Mon sincere remerciement, (l)
Tribut, qu'offre le sentiment
A Votre humaine bienveillance.
Tous mes voeux seroient satisfaits,
Si du Ciel j'obtenois la grace
De pouvoir, suivant mes souhaits,
Vous prouver qu'au coeur des Français
La main du tems jamais n'efface
Le precieuse et noble trace
Des services et des bienfaits.
Après cet hommage sincere,
Comme je suis franc et loyal,
J'aurois, Monsieur le General,
Un leger reproche à Vous faire.
J'ai sû, que si jamais l'envie
De moissonner quelques lauriers
Me conduit dans une sortie,

Et que la fortune ennemie
 Me place au rang des Prisonniers,
 On a déjà fait la partie
 De m'envoyer voir la Hongrie
 Pour prix de mes exploits guerriers.
 Quoique nous brulions tous d'envie
 D'aller visiter la patrie
 Du brave et franc General Kray
 Il Vous est facile de croire,
 Que nous desirons aller boire
 Le divin Nectar de Tokay
 Versé des mains de la victoire.
 Chacun se flatte, c'est permis;
 Nous avons d'ailleurs l'esperance
 D'y pouvoir aller comme amis,
 Et d'après cette heureuse chance,
 Vous viendrez un jour à Paris;
 Puisse le Ciel dans Sa Clemence
 Rendre ces doux vœux accomplis.
 Votre ame grande et genereuse
 Saisit toujours avec transport
 Les moyens d'être le support
 De l'humanité malheureuse.
 Veillez, veillez sur le destin
 Des braves enfants de la France
 Que du sort la cruelle chance
 A fait tomber entre vos mains.
 Votre nom sera dans l'histoire
 Par un triomphe merité
 Couronné par l'humanité
 Comme il l'est déjà par la gloire.

II.

George Sand önéletrajzában (*Histoire de ma vie* I. 204; Calmann—Lévy kiadás) egy kedves epizódot mesél el francia hadifogságba esett magyar katonákról. Az esetet nem saját emlékeiből meríti, hiszen ő még a világon sem volt, mikor az eset történt, hanem egy barátja, Charles Duvernet anyjának sajátkezü emlékiratából, melyet szószerint lenyomat saját élettörténetében.

George Sand apja, Maurice Dupin 18—19 éves fiatalember volt, mikor a Directoire alatt az országot elöntő víg élethől La Châtre városka, hová a Nohantban özvegy anyjával lakó fiatalember is sokszor ellátogatott, szintén ki akarta venni részét. Előadták tehát Schiller Haramiáinak egy sajátosan átírt változatát Robert, chef de brigands címen. M. Dupin vállalta a főszerepet és egyúttal a rendezést. Haramiáknak pedig felléptették a városban hadifogolyként tartózkodó „magyar-horvát” katonákat.¹

A magyar katonáknak fontos szerep jutott. Nekik kellett megjátszaniok a csatát s utána sebesülten, sántán kellett távozniok a színpadról. De mint a szemtanú mondja, olyan jól összeheszeltek és oly

¹ „... les soldats de Robert furent des Hongrois-Croates qui étaient en France comme prisonniers de guerre et qui avaient été cantonnés à La Châtre“. (Id. m. I. 206).

Jelkiismeretesen csinálták, hogy mind ahányan voltak, ugyanazon a lábukon sántítottak, ami nem csekély derűtséget keltett a közönségben.²

Haramiákra a francia ízlés szerint igen illett a huszárok ruhája, maga Robert haramiavezér, George Sand apja is gyémánthogláros, prémes dolmányt és szűk piros nadrágot viselt, övébe egy sorozat pisztolyt és tört dugott. Felül menyétprémmel díszített piros gyapjúköpeneget hordott és prémsapkát.

G. Sand ezt a megjegyzést fűzi e történethez: „Így apám, mint haramiavezér egy színpad deszkáin, ahol valamikor a barátok lakomáztak és ahol a Montagne tartotta üléseit, fogoly magyaroknak és horvátoknak parancsolt. Két évvel később őt magát horvátok és magyarok ejtették fogságba, akik nem játszottak vele komédiát és még keményebben bántak vele. Az élet regény, melyet mindenki magában rejt, multjában és jövőjében.“

Itt arra céloz az író, hogy apja mint Bonaparte katonája, már tiszti rangban 1800-ban, Asola mellett a Mincio partján Dupont tábornok hadseregében szolgálván, osztrák fogságba esett. Korábbi leveleiben említi Maurice Dupin, hogy „horvátok, oláhok, dalmaták, magyarok és mások“ állnak velük szemben.³ A foglyokat Karintián és Krajnán keresztül a boszniai és horvátországi határig vitték — így írja később anyjához intézett levelében — és már éppen a magyar határhoz értek, mikor visszairányították, mert megérkezett a kicserélésre vonatkozó értesítés.

Érdekes volna tudni, kik voltak azok a magyar katonák, akik La Châtreban „Robert, chef de brigands“ haramiáit játszották s így tevékenyen részt vettek a francia színjátszás örömeiben. Caroline d'Esclaponne és Draguignan egy nagy magyar lírai tehetséget revelált, s talán a színjátszó huszárok egynémelyike is felbuzdulva emlékein, hozzájárult idehaza a magyar színjátszás felvirágoztatásához.

Eckhardt Sándor.

Prisonniers français et hongrois écrivains et figurants de théâtre sous les guerres de Bonaparte.

On lit ci-dessus une épître satirique inédite, composée par un gazetier français qui fut fait prisonnier par le général hongrois le baron Kray sous les murs de Mantoue. Au prix de cette rançon littéraire le spirituel secrétaire du général Monnet obtint sa liberté.

Il est intéressant de rapprocher de cet épisode le cas du père de George Sand, Maurice Dupin qui à son tour fut fait prisonnier par des Hongrois et des Croates en 1800, en Italie. Quelques années avant cet accident il avait eu l'occasion de faire figurer des prisonniers de guerre hongrois et croates au cours d'une représentation d'amateurs à La Châtre: les braves hussards devaient jouer les brigands dans une pièce intitulée „Robert, chef de brigands“, imitée des „Brigands“ de Schiller.

A. Eckhardt.

² „On leur faisait simuler un combat. On leur fit comprendre qu'après la bataille ils devaient paraître blessés; ils se concertèrent si bien et ils y mirent tant de conscience, qu'à la représentation on les vit sortir de la mêlée boitant tous du même pied.“

³ U. o. 415.

Czahrowski Ádám, XVI. századi lengyel katonaköltő Magyarországon.

Az irodalomtörténészek megmérték már minden korszak legnagyobb íróit, hogy munkásságukból megrajzolják a kor képét. A részletekbe merülő kutatás szívesen keres a csúcok alján elterülő völgyekben is s örül, ha egy-egy érdekes egyéniségre talál. Új fényt, újabb színeket szedeget össze s másoldalú szemlélet eredményeivel egészíti ki a kor képét.

Ilymódon jutottunk a XVI. század alkonyának egyik érdekes adalékához: Adam Czahrowski z Czahrowa alakjához is. Egyénisége és költészete csak nemrég került elő a feledés homályából. A lengyel irodalom megfedkezett róla, a magyar nem ismerte. A század lengyel-magyar kultúrkapcsolatok margójára is csak most jegyezhattük fel nevét, alkotásait és szerepét. Ez örömnk egyik része. A másik meg az, hogy a vele való foglalkozás meggyőzött arról, hogy ez a XVI. századbeli lengyel katonaköltő leköti a mai ember érdeklődését is. Változatosan gazdag élete és magyar vonatkozású költészete az irodalomtörténet szabta kereteken is túllép. Ezért érdekes.

Czahrowski is, akár Balassi Bálint, magyar végvári költő. Krónikás hűséggel írja a maga élményeit a magyar végvárokon, ahol kilenc esztendő telt. A korabeli magyar forrásmunkák nem említik nevét. Nem szerepel a külföldön megjelent latin-, németnyelvű beszámolóokban sem. A lengyelországi Kórnik híres könyvtárában őrzik Magyarországon írt verskötetének, a *Treny* második, lembergi kiadásának egy példányát.¹ Ez a ritkaság egy Iгла nevű könyvgyűjtő révén került ide a lezajski bencések könyvtárából. Tadeusz Mikulski ennek alapján adta ki Adam Czahrowski: *Treny i rzczy rozmaite c. munkáját.*² A kórniki példány s e kiadás alapján lesz alkalmunk beletekinteni Czahrowski életébe (I.) és értékelni irodalmi munkásságát (II.).

I.

Czahrowski Ádám életének története sokkal érdekesebb, mint irodalmi munkássága. A XVI. század hatvanas éveiben született. Apja Péter, aki büszkén emlegette „korczakowi” nemességét. A haliczi kismesesi családban Ádám volt a legidősebb gyermek. A szülői házat nem zavarta sem az udvari, sem a városi kultúra. Tele voltak anyagi természetű gondokkal, perekkal, úgy hogy a népes család elszegényedett és kezdetleges életet élt a rohatyni, czahrowi és luczyneci családi birtokon.

A gyermekek — s így Ádám ifjúságára is sötét teherként nehezedt az apa gyilkossága. Czahrowski Péter ugyanis egy birtokperrel kapcsolatban megölte saját bátyját. (Később őt ölte meg egy másik testvére.) A pereskedésekről és egyéb kellemetlenségekről szóló akták azt mutatják, hogy a korczakowi Czahrowskiak csökönyösek, pereskedők, hajthatatlanok. Az özvegyiségre jutott Margit asszony kénytelen volt elhagyni a haliczi udvarházat és újonnan örökölt birtokára, a Lemberg közelében levő Zimnawoda-ra hurcolkodott gyermekeivel. Ádám itt nőtt fel. Iskolai tanulmányairól mitsem tudunk, de a büntetőbírói akták fennmaradtak s igazolják, hogy a legidősebb Czahrowski-gyermekeknek kétes szerepei és botrányos mulatozásai voltak a környékbeli vásárokon.

¹ Cím. Qu. 2573. sz. alatt.

² T. Mikulski: Adam Czahrowski, *Treny i rzczy rozmaite* (1597). Warszawa Palac Staszica, 1937. V. ö. Csorba Tibor: *Lengyel katonaköltő a XVI. sz. magyar végváraiban. Irodalomtörténet.* 1938. 7—8. sz.

— Waldapfel József: *A magyar végek lengyel költője.* E. Ph. K. 1939.

Az évekig húzódo családi perlekedés 1586-ban befejeződik. Adám elveszti a haliczi birtokrészt. Családi és anyagi gondok miatt Stanislaw Stadnickire bízva élete sorsát. Előbb bizalmasa lett, majd világgá ment, „világhódító útra” indult. Stadnickihoz mindössze egyévi barátság fűzte, de ez elég volt ahhoz, hogy a költő életében jelentős változást hozzon. Ez a barátság döntötte el Adám jövőjét.

Mik voltak az előzmények?

Báthory István halála után az új királyválasztást heves pártoskodás és lázas küzdelem előzte meg. Az ország két pártra szakadt. Az egyik Miksa mellé állt, a másik Zsigmondot akarta trónra segíteni. Zamojski főkancellár pártjával szemben harcias ellenpárt állott. Vezére: Samuel Zborowski és Stanislaw Stadnicki, aki fegyvert ragadott, hogy biztosítsa pártja győzelmét. Ők Miksát akarták királlyá választatni, aki Báthoryval egyidőben pályázott a királyságra. Köztük volt Czahrowski is. A további események kialakulásában része volt az 1588. jan. 24-i byczyni csatának, ahol Zsigmond pártja aratott teljes győzelmet. Ez új irányt szabott Czahrowski életének, amely kora ifjúságától fogva amúgy is nyugtalan volt. Ugy érezte, menekülni kényszerül. Belső kényszer hajtotta, akár a vándormadarat. „Magyarországra mentem — írja az 1599. leMBERGI kiadás előszavában —, meg akarván javítani szegényes hiremet, emlékezvén ama versre, hogy vir fugiens iterum pugnabit, gondom volt rá ott Egerben, valamint másutt, bárhol emésztettem időmet”. Jobb híján hát átkelt a Kárpátokon azzal az elhatározással, hogy a Habsburgok területén, török fronton folytatja munkásságát. 1588 szeptember 16-án már Egerben van. Itt és a különböző magyar végeken tölt kilenc esztendőt (1588—1596). Az egyik, Eger elestét sirató költeményéből tudjuk, hogy Ecsed kivételével valamennyi magyar várban megfordult, sőt a harcokból is kivette részét.

A szolnoki, szikszói és egri harcokat emlegeti. „Mindenki megtudhatja horvát földön is, hogyan szolgáltam kardommal és e vitézi néppel” — írja bizonyoságként. Bár tudja, hogy a közmondás szerint az önszájból jövő dicséret árt, mégis bevallja, hogy híre volt, sokan ismerték és e szavakkal fordultak hozzá:

Kegyelmednek en vram eoremest zolgalok,
Velled zoksyghes helen elek es megh halok.

Ugy látszik, ez akkortájt divatos és közhasználatban lévő szólásmondás volt. Ezzel adták meg egymásnak a kijáró tiszteletet.

1588 október 8-án az egriekkel együtt vívta a győzelmes szikszói csatát.³ „A budai béglerbég területén a hódoltságához tartozó városok és falvak helyzete ez időben majd tűrhetetlenné vált azáltal, hogy Ferhát budai pasa telhetetlen kincsszomjában elviselhetetlen adókat vetett ki, mit ha meg nem fizettek, a lakosságot elhurcoltatta s rabszolgául eladatta. A hódoltsági helységek ennek folytán részint elnéptelenedtek, részint nagy nyomorba sülyedtek.

Az 1588. év nyarán a pasa Szikszó városra vetett ki 1000 aranyforint adót, amit azonban a város, bízva a kassai és tokaji őrségek megígért védelmében, vonakodott megfizetni. Ferhát pasa a várost megfenyítendő, Kara Ali fehérvári szandsákbég vezérlete alatt 12.000 főnyi, négy ágyúval ellátott sereget küldött Szikszó ellen. Midőn Ali október 8-án Szikszó alá ért, az egri kapitány, Rákóczy Zsigmond az egri, kas-

³ Rónai Horváth Jenő: Magyar hadikrónika. 2. rész. 107—8. old.

sai, tokaji, ónodi, szendrői stb. őrségekből, Serényi Mihály, Széchy Tamás, Homonnay István és a német Rothal János és Raibicz Albert kapitányok alatt 2600 főnyi hadat gyűjtven össze, Szikszó fölmentésére sietett. Már esteledett, midőn a magyarok két oszlopban Szikszóhoz közeledtek, melynek fegyverképes lakosai a templomban védekeztek a törökök ellen, s a jövetelük hírére harcra fejlődött törököket nyomban megtámadták. A harc az égő város lángjai által megvilágított mezőn folyt s az ágyúktól megijedt csekély számú magyarság egyik szárnya hátrálni kezdett. Már a másik szárny is hanyatlott, midőn a hátráló Rákóczy trombitása egyedül egy közeli dombra lovagolván, teljes erejéből fújni kezdett. A törökök új csapatok érkezését véltve, a már már kivívott győzelem dacára e szárnyon megfutottak. Mihelyt Rákóczy észrevette, hogy a török futni kezd, csapataival visszafordult és a törökök még álló részét megrohanván, ezt is megfutamította. A törökök vesztesége több volt 2000-nél, nem számítva a foglyokat, kiknek száma 400, a zsákmányolt lovaké 500 volt, elfoglaltattak a törökök összes zászlói, ágyúi, szekerei és málhája. Rákóczy vesztesége mintegy 600 fő volt. „Hogy Czahrowski is itt volt, azt tőle tudjuk.

A költő temperamentuma, kalandos természete, változó szerencséje nehezen billen egyensúlyba, pedig erre, vitézi életkörülményei miatt, szüksége van. A végvárak hírneve megvolt, de az is igaz, hogy a vitézek fénykora igazában már hanyatlott s így Czahrowskinak is elég baja volt a rosszul fizetett zsolddal.

A lengyel vitéz méltó volt az egeriekhez. Kezdetben 40–50 lovat nevelt saját költségén, „minek magyar földön biztos hírok vagyon“. Önálló munkaköre volt. Szerencséje azonban hamar megváltozott, úgyhogy 1591-ben már Kanizsán éli meg bukását. Nyomor és magány lesz osztályrésze. Élete tengődés csupán. Apró csatározásokban vesz részt 1593 őszéig, amikor kitört az osztrák-török háború. Megindult a nagy hadjárat s meghozta a vitézekhez méltó elfoglaltságot. Czahrowski is fontosabb szerephez jutott. Ott találjuk a főbb vonalon: Komárom, Győr, Esztergom alatt, ahol résztvett az ütközetekben.

Eger eleste (1596. okt. 13) nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Czahrowski hazatérjen. Számot vet vitézi multjával, majd visszaandul Lengyelországba, remélve, hogy ott új életet kezdhet. „Isten áldjon, erényes ország — írja búcsúzóul —, hamis emberek vannak benned, de te magad becsületes vagy.“

A hazatért veterán élete szomorú, szegényes volt. Először is költeményeit rendezí sajtó alá. 1597-ben Poznańban ki is adta őket *Treny* (Könnyek) címen. E kötetébe sorozta azokat a költeményeket is, amelyek Pannónia földjéről hozott magával s azokat, amelyekben bánatát szólaltatta meg. A kötetet alkalmasnak találta arra, hogy politikailag rehabilitálja önmagát. Erre szüksége is volt. Két rendszertlen ügye elintézésre várt. Az egyik az elekción harcokban való részvétele, a másik, hogy elbujdosott és kilenc évig idegen földön élt. Érezte, hogy igazolnia kell önmagát. Nyilvános rehabilitációt akart s egyben számadást mutatni ama hősiességről, amelyek miatt közel egy évtizedet töltött magyar földön. Minderre szüksége nem volt, mert a sejm már 1589-ben királyi kegyelmet biztosított a Habsburg-pártiaknak, s Lengyelországban hamar elfeledték Stadnickiék szerepét.

Czahrowski úgy gondolta, hogy Zamojski Jánosnak, az okos és világhírű lengyel kancellárnak ajánlja kötetét. Annak, akiről „füle eleget hallott a különféle országokban“. Benne keresett patrónust s rajta keresztül olyan közönséget, amilyenre minden korabeli költő vágyott.

Zamojski a lengyel kultúra legnagyobb protektora volt Agost Szaniszló fellépéséig (XVIII. század). Irodalom pártolásának messze földön híre volt. A nagy kancellár mecénási tevékenysége a lengyel nemzetet a tudomány és művészetek felkarolásában a korabeli külföld színvonalára emelte.⁴

A magyar földről visszatérő költő 1596. dec. 31-én Zamoscban van. A főkancellár hidegen fogadta. A pártfogást nem ígérte meg, röviden intézte el a kissé csalódott költőt, aki a következő év elején újra Poznanba ment, hogy most már maga adja ki költeményeit.

Minthogy kéziratát nem sikerült sem Zamoscban, sem Krakkóban Januszowskinál kiadatni, elvitte a főleg vallásos művek kiadásával foglalkozó özv. Wolraba Jánosné és örökösei nyomdájában s a maga költségen adta ki. A kötet még ugyanazon év júniusára elkészült, mert Szymon Piotr Emporinus (Inowrocławból) már július 3-án négy garasért megvette. Az év végén már sokan tudtak róla, ismerték országzszeret. Az első kiadás hamarosan el is fogyhatott, mert a költőhöz fordulnak példányokért.

Czahrowski utolsó évei mozgalmasan teltek el. Valóban új életet kezdett a hazájába való visszatérés óta. Kemény katonaszíve is megnyílt a krakkói Pankowska Éva szépsége előtt. Bővebbet sajnos nem tudunk a szerelméről. A nehéz anyagi körülmények azonban egyre jobban megtörték a marcona katonát.

Közben elkészítette költeményeinek második kiadását, s azt Lembergbe vitte. A lemergi kiadásból elhagyta Ferhát bég két elbeszélését.⁵ Újabb szövegeket közölt, olyanokat, amelyeket már lengyel időn írt. Gondosabban kezelte a ritmust, és több odaadással végezte a korrektúrát is. A kötet címlapján jelezte is: „most újból nagy szorgalommal javított s sok helyt... megváltoztatott” kiadásról van szó.⁶ Ezzel a kéziratral is Zamojskit kereste fel először, most már nagyobb sikert érven el.

A Zamojskinak bemutatott kéziratához egy magyar tárgyú füzetet is mellékel, amely elveszett. Története azonban nem érdektelen. Czahrowski, mielőtt végleg elhagyta volna Magyarországot, Báthory Zsigmondnál is szerencsét próbált. Báthory 1595-ben belépett a török elleni háborúba. Czahrowski úgy gondolta, hogy felajánlja szolgálatait az erdélyi fejedelemnek. Valószínűleg e tervére vonatkozó gondolatait szedte versbe és külön füzetbe. A kiadásból ez a melléklet kimaradt. Úgy látszik Zamojskinál elkallódott, vagy az ő tanácsára maradt el a kinyomtatása.

Itt megszakad a Czahrowskira vonatkozó adatsor. Többet nem halunk róla. Azt sem tudjuk, mikor és hol halt meg. A halicsi évkönyvek mindössze azt jegyezték fel, hogy meghalt.

⁴ Stanislaw Lempicki: *Opiekunwie Kutury w Polsce*. — Panstwowe Wydawnictwo Książek Szko nych we Lwowie. 1938.

⁵ L. fordításukat Csorba Tibor: *Magyarságtudomány*. 1942, I. 55.

⁶ Lwów, Maciej Bernat. 1599. — Egy példánya a Bibl. Kórnicka, Cím. Qu. 2573. sz. alatt. (A nyomda legjobb nyomású könyve.) Míg a poznańi kiadás címlapjára egy pogányt és egy huszárt ábrázoló fametszetet tett, a lemergire egy lengyel és egy török fába metszett képet került.

II.

Mielőtt közelebb szemügyre vennék költészetét, egy pillantást kell vetnünk a korra és annak lengyel vonatkozására.⁷

A XVI. századi Lengyelország rendkívül gazdag alkotásokban. Az ország szellemi és anyagi gazdagodásával arányban emelkedett a kultúrája. A magasabbfokú műveltség eljutott a nép legszélesebb rétegéhez, de megjárta a szomszédos orosz és litván területeket is. A „złoty wiek“, az aranykor lengyel kultúrája kisugárzott keletre és délre, határába vonta Moszkvát és befolyásolta Moldvát. Egy moldavai író például lengyelül írta műveit.

Az ország nagyhatalmi helyzete, a fennálló béke, a gazdasági jólét, — a gazdálkodó nemesség egyre gazdagabb lett — az élénken politizáló lengyel társadalom, amely hivatottnak érezte magát arra, hogy az állam ügyeit megoldja, mind megannyi összetevő, amely irányt szabott a nemzeti irodalom jellegének.

A XVI. század lengyel kultúrájának hatalmas mozgatója volt a humanizmus, a renaissance és a reformáció. Ez maga után vonta az irodalom felvirágozását és kiszorítván a latin nyelvet, elsőbbségi jogot biztosított a nemzeti nyelvnek, a nemzeti nyelvű irodalomnak.

A nemzeti nyelven ápolt irodalom első képviselője Mikolaj Rey z Naglowic, akinél protestáns világnézetből nőnek gazdag alkotások. A többiek élén áll „a század szeretettje“: Jan Kochanowski z Czarnolasu, majd Sęp Sarzynski, vagy a politikai írók, mint: Górnicki, Orzechowski, Modrzewski és nem utolsósorban a nagy jezsuita hitszónok: Piotr Skarga. Valamennyi nagy egyéniség. Arcélük erős, markáns vonásokkal rajzolódik a század arculatára. A kortársak ismerték, olvasták, értékelték, idézték őket. Így Czahrowski is. Igazi mesterül Kochanowskit választotta s ezért nála egy pillanatra meg kell állnunk.

Kochanowski⁸ a lengyel költészet klasszikusa. A XVI. századból minden időkre megmaradt kincs, igazi örök érték, akinek alkotásait nem emésztette meg az idő vafoga. A költészetet a művészet legmagasabb ormára emelte. Lírájában újjá teremtette a világot. Lelket öntött a természetbe, és élővé varázsolta a holt anyagú tárgyakat. Zárt formát adott a gondolatoknak, és egyszerű, de erős szavakat talált erőteljes érzések kifejezésére. Megmutatta, hogyan kell a magunkról szóló beszédnek művészi utat szabni, hogyan kell saját érzelmeinket megénekelni. Közel fél század irodalmi formát teremtett, hogy megtanítsa, hogyan lehet a belső világot versbe szedni.

Kislányának, a négyéves korában elhalt Urszulkájának „Könnyek“ (Treny) címen olyan emléket állított, amely az apai szeretetnek legszebb megnyilatkozása. Megírta az első tragédiát: A „követek elbocsátása“-t. Megajándékozta nemzetét csodálatos zsoltárfordításokkal és számos vallásos költeményével.

⁷ Irodalom: Piotr Chmielowski: *Historia Literatury Polskiej*. Warszawa. E. Wendego i S-ki. 1914. — Juliusz Kleiner: *Zarys Dziejów Literatury Polskiej*. Lwów. Zakład Ossolinskich. 1938. — Artur Górski: *Ku czemu Polska szła?* Lwów. Państwowe Wydawnictwo. 1938. — Julian Krzyżanowski: *Historia Literatury Polskiej*. Warszawa M. Act. 1939.

⁸ Stanisław Windakiewicz: *Jan Kochanowski*. Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej. Kraków, 1930. Franciául olvasóknak ajánlható Jacques Langlade: *Jean Kochanowski*. Paris, Belles Lettres 1932. és a *Piśni* fordítása ugyanattól: J. Kochanowski. *Chants*. Traduits du polonais avec une introduction et un commentaire. Paris, u. o. 1932.

„A hatalmas, boldog ország egyetlen boldog költőjét“ sokan olvasták. Hatása alól kevesen szabadulhattak. Számos utánzója akadt, akik több, vagy kevesebb sikerrel haladtak az ő nyomán a halhatatlanság felé. Az utóbbiak közé számítjuk Adam Czahrowskit is. A magyar végek lengyel költőjét, akit csak a legújabb irodalomtörténet említi meg.

Czahrowski nem részesült gondos nevelésben, nem volt rendszere sen felépített műveltsége, mégis feltűnik irodalmi kultúrája. Egyéniségét az élet formálja, neveli, műveli. A hagyományos kultúrát a családból, de még inkább a vásárokon szerzi minden különös megerőltetés nélkül. Nem tartja magát nagyra. Még csak költőnek sem. Első, bevezető költeményében nyíltan bevallja „a szeretetteljes és kegyes olvasónak, valamint azoknak, akik meghallgatják“, hogy ő paraszt (prosta) és nem költő (poeta). Míg mások tollforgatásban képezték magukat, ő „egy harapással nehezebbet“ tanult s a versfaragásnál nem szokta meg az ülést. Jól tud latinul, mint a korabeli képzett emberek. Megértette, hogy a költészethez nem elég a tehetség. Művelődni kell és gazdagodni a műveltség által. Ezért vált legszigorúbb kritikusává önmagának.

Munkásságából kiviláglik, hogy a bibliát és a zoltárokat latin eredetiben ismerte. Bőven idéz belőlük s ebben is mesterét követi. A bibliából tanulja, hogyan kell gondolatokat, reflexiókat, formákat egybe-kapcsolni. Az ókori tudományokból nem sokat merit. Ha idéz belőlük, azt főleg a középkori irodalom közvetítésével teszi. Az idézeteket hibásan, tévesen közli. A versszerzőket sem másként. Ez mutatja, hogy az eredeti szövegeket csak közvetítésből ismerte. Rámutat arra is, hogy milyen humanista könyvtára volt, de ha közelebbről nézzük a jegyzeteket, nem találunk könyveket, csak rendetlenül kiragadott lapokat. (Mikulski.)

Ismerte a korabeli lengyel költőket. Az írói mesterséget a kor udvari poétáitól tanulja. Jó, alkalmi plagizátor. Minden különösebb lelkiismeretfurdalás nélkül vesz át Reytől s a magyar Balassitól is. Igazi mesterének Kochanowskit tartja. Tőle tanul rímelni, képeket, művészi frázisokat, szavakat versebe szedni és őt lopja meg, hacsak teheti. Így építi össze a „Könnyek“-et, ezt a provinciálisnak nevezhető művet, amely utánzat, de számunkra nem érdektelen.

Kötetét maga sem becsüli túl. „Tudom — írja — nem írta ezt sem Rey, sem Kochanowski, csak egy katona legény, én, Czahrowski Adam“. A XVI. század „irodalmi kalóza“ elnevezés megilleti Czahrowskit. Ő a nagy költőkön élősködő katonaköltő, aki felfedezte a versinkrusztációt (lengyel, latin, magyar szöveg egy versben!). Megmutatta, hogyan lehet „Európában rímelni“ s beleadni mindazt, amit az ember magával hozott.

Maga egyetlen egy szóval sem említi, találkozott-e magyar tollforgatókkal, olvasta-e műveiket. De köztudomású, hogy szívesen iktatta költészetébe mindazt, amit szépnek, magához illőnek tartott. Rendkívüli ügyességet árul el e téren. Ezért a leggondosabb elemzés sem válogathatná ki műveiből a másét.

Költészetének főforrása mégis maga az élet volt. Maga írja: „amit szememmel láték és azmit hallék, megírák“. Megírta, de nem cél és érdek nélkül. Tőle tudjuk meg, mi volt irodalmi munkásságának célja? Azt is hogy miért írt?

Először, mert katona volt. Bőven rendelkezett szabadidővel. A naplopást nem szerette. Inkább írt, mások szórakoztatására. Így tett már korábban is. Hiszen irodalmi munkássága 1584-ben kezdődik. Eleinte gúnyverseket, csipős éleket írt társasága számára. Aztán katonatársait tanítja, vigasztalja, szórakoztatja.

Másodszor, mert azt akarja, hogy megismerjék. Különösen Zamojski pártfogására számított, azt hajszolta.

Harmadszor, mert meg akarja osztani gazdag élettapasztalatait másokkal. Mikor visszatért, alig 36 éves. Megülte már Fortuna szekerét. Volt fenn, de sokszor lenn is. Láttá az élet rossz oldalait. Belső szűkségből törekszik az igazságot feltárni, megmutatni. Úgy érzi, hogy megtanulta az élettől az élet művészetét. Tapasztalatait meg kell osztania másokkal: tanuljanak tőle.

Negyedszer, mert nem veti meg az Ég kegyelmét. Vallásos érzéssel fordul Istenhez s kéri, tekintsen rá másként.

A „Treny“⁹ önéletrajzi jellegű mű. A kötet minden sora krónikás számadás arról, amit az élet nap-nap után Czahrowski elé tárt: élményben, beszélgetésekben, gondolatokban, a táborban, a sátrakban, vagy az őrszobán. A kötet első része: könnyek és történelmi relációk, a második: rövid szövegek, ú. n. különféle példák és tréfák. Összesen 95 költeményt tartalmaz. Megismerjük belőlük a költő családi fészket, övéit, megtudjuk, mi történt vele, meglátjuk belső élményeit, amelyekről számot ad.

Már az első költemények egyikében elsiratja 20 éves korában elhalt bátyját. Majd újabb két költeményben örökíti meg emlékét. Egy másik költeményből megtudjuk, hogy a költőnek egyik nagyapja lovag volt, 118 évet élt s végül szép halállal fejezte be életét. Szüleiről keveset mond, alig említi őket.

Legtöbb verse leíró költemény. Köztük nagy számban vannak magyar vonatkozásúak. Leírásai elég lakonikusak. Egész képet nehéz ki-hámozni soraiból. Leírásai — a kötet vége felé — egyre nagyobb mértékben önmaga körül forognak. Valósággal uralkodó hang lesz a magáról beszélés, az öngigazolás hangja. Öntudatos ebben is. Látja, hogy barátai már meg sem ismerik, annyira elváltozott, annyira más lett. De ezt nem csodálja. A nyomor sokat változtatott rajta. „Harapófogójába vett s teljesen megváltoztatott“ — írja. S ha akadna valaki, aki ezen csodálkoznék, annak azt ajánlja: vállalja sorsát s biztosan megérti a változás okát.

A vallásos hang uralkodik valamennyi alkotásán. Áhítatosan vallásos költő. Tárgyköre gazdag. Kiindulási pontja: életének bűnben való fogamzása. Bűnben született, az apja bűnében. Ez kettős teherként nehezedik rá. (94. költ.)¹⁰ Emberi erővel el nem viselhetné, csak a mindenható Isten létezéséből merített kegyelemmel. Ezért különösen hálás Istennek, de hálát érez mindenért, amit Tőle kapott. Hiszi, hogy minden élményét Isten intézi bölcs előrelátással. Nem a Fortuna isten-asszonya, hanem Isten az, aki sorsát kezében tartja.

Leleke alázaatosságával fordul Istenhez. Tőle reméli sorsának jobbrafordulását. E hitében csak egyszer rendül meg. Az utolsó „könny“-ben megszólal aggodalma. A ráért büntetés igazságos, de ha ez az isteni harag tovább tart: „lehet, hogy én már nem leszek“, írja. A költemény végén mégis elszállnak a sötét felhők. Helyükbe újra a hitvallás lép: az Úr mentő keze tartja életét, ha ez nem volna, elesnék. Isten megmenti a hívőt, a hitetlent veszni hagyja. Hadd pusztuljon.

⁹ 1588—1599 közt írt és az eseményeket kronológiai sorrendben tárgyaló költemények. Ennek egy magyar kiadását is tervbe vette, de a megvalósítását megakadályozta korai halála.

¹⁰ A számok a Mikulski-kiadás szerint értendők.

Erős hite van, de vallását mégis rejtegeti. Nem mondja ki határozottan katolikus-e, vagy protestáns. Nem említi az Isten Anyját, nem szól az Isten Fiáról sem. Egyedül az Úr Istennel tárgyal, minden dologt vele intézi. Ez nem egyéni vonás Czahrowski költészetében, inkább kortűnet. A lengyel katolicizmus békés megegyezést keresett a protestantizmussal. A vezető egyéniségek a maguk példájával támogatták ezt a közérdeket. Kochanowski, aki plébános is volt egy időben, maga is került mindazt, amivel a felekezeti békét megbonthatná. Czahrowski pedig hű tanítványa mesterének.

De Czahrowski mindenek előtt katona. Meggyőződése, hogy a társadalom katona egyedeinek mindig lesz, akad tennivalójuk. Katonatársai sorsát szíven viseli. Erkölcsi tanításokban részesíti őket s figyelmezteti a végvári vitézeket fenyegető sok veszélyre. Hirdeti, hogy a harcos élete változó. Az egyensúlyt megtartani nem könnyű. Valósággal árad belőle a sok jótanács. Inti a szerencsében lévőket, el ne bízakodjanak. A szerencsének hitelt ne adjanak. Ha meg szerencsétlenségbe jutottak, ne vesztítsék el az Istenben vetett bizodalmat.

Fő dolog: az erény és a jóhír. „A jó hírért, névért” — ő is mindecket hátrahagy. Másrészt a harcos nem becsülheti le ellenségét. Róla, főleg a harc előtt, rosszat nem mondhat.

Ez a rokonszenves lengyel katonaköltő mégsem rajzolja meg a katona-hősi eszményt, csak saját élményeiről ad számot. De így is megszeretjük, hiszen a kereszténység védelmére fogott fegyvert. Közénk állt törökverőnek. A katona erkölcsét többre becsüli, mint számát. „A diadal nem létszámot, hanem férfiasságot követel.” A férfiasságot tanulni kell. Példáért nem kell messzire menni senkinek. Itt vannak a magyarok. Köztük van elég példakép. Ezzel elvezet kötetének volta képi főtémájához: Magyarországhoz.

Különös és érthető érdeklődéssel vizsgáljuk a lengyel katonaköltő kilencévi magyarországi tartózkodását, s annak emlékét.

Miután hálát adott Istennek, hogy visszasegített külső országokból, elejti az első „könny”-et az urak hálátlansága fölött. 1591-ben a „horvát földön” fekvő Kanizsán van. Elmondja, hogy jó híre volt már ekkor. Erre tanúi is vannak: a magyarok, meg a szolnoki, szikszói, egri harcok. Szerették is, választékosan szólították meg. S ő hitt e tetszetős megszólítások őszinteségében. Most annál jobban szégyenli, hiszen annyi hálátlanság érte. Csalódását vigasztaló szavakkal enyhíti. Megcsalták, elhagyták a magyarok, de el azok is, akikkel „egy máj alatt feküdt”: az övéi.

Keresztény lélekkel vesz részt a pogányok elleni harcokban. Hévvél, tüzzel gyűrközik az ozmán ellen. Fájlalja Magyarország helyzetét, látván, hogy állandó pogány betöréseket kénytelen eltűrni. Elérzékenyül és Istenhez fordul könyörületért. „Irgalmas Isten, hallgasd meg a magyar föld bánatos sirását.” (13. kö.t.) Érti e szavak jelentését: Magyarország a kereszténység védőbástyája. De azzá lett a tőle északra, délre és nyugatra húzódó országok számára is. Ha itt ledőlnek a falak, elnyomnak másokat is.

A törökök gyalázatos pusztítását önszemével látta. Tanúja volt annak, mint öli meg a pogány kard az ártatlan gyermekeket, a tisztes hajadonokat. Tudta, mások hogy jutnak rabságra. Szemtanúja annak, hogyan kényszerítik e nemzetet a pogányság elfogadására.

A pogány betörésben nagy veszélyt lát. Szeretné, ha mindenki egyesülne megértésben és szeretetben — a török ellen. Ez irányban valóságos propagandát fejt ki. Külön költeményben (15. költ.) fordul a keresztény monarkhákhoz s kéri őket, legyenek egymással jó viszony-

ban s forduljanak egyesült erővel az ellenség ellen. III. Zsigmondhoz (17. költ.) és a lengyel urakhoz (18. költ.) is van szava. Emlékeztükbe idézi a vármai csatát, amelyben már tapasztalhatták a török erejét. Felszólítja őket, segítsék meg a keresztény magyar nemzetet. A magyarok maguk nem boldogulnak a túlerővel szemben s ha kellő időben nem kapnak segítséget „a falak ránk” szakadnak. Szavaiban van meggyőző erő. Sokkalta inkább s jóval több, mint Warszewicki „Turcica”-iban, bár Czahrowski nem lépi túl elődje keretét. Érezzük, hogy olyan valaki mondja e szavakat, aki résztvett a harcokban, közelről és sokszor nézett farkasszemet az ellenséggel. Végül valamennyi keresztény segítségét kéri. Felszólítja őket, hogy nyújtsanak segítséget s kívánja, legyen Istenben vetett reménységük a győzelemhez.

„A magyarokhoz” külön is ír. (20. költ.) Igyekszik rábeszélni őket, a császárral való egyesülésre. A császár zászlaja alatt uralkodjék közöttük a béke, az egység és az egyetértés. A sok baj okozója, a sok áruló. Ajánlja, keressék meg maguk közt az árulókat s „gyomlálják ki, mint a konkolyt a búzából”. A magyar vitézséget erősen csodálja. Ennek legjobb megnyilatkozását Egerben látja. Az egrieket két költeményben énekli meg. Az egyikben rámutat arra is, hogy Eger kapu Krakkó felé. A másikban Eger gyászáról és híressé vált egri vitézségéről szól. Felsorolja valamennyi várat, amely alatt harcolt s bevallja: Eger elesett, mert az egriek nem kaptak kellő segítséget. Osztozik a magyarok fájdalmaiban s fáradhatatlan buzgalommal sürgeti a nekik adandó segítséget.

Két utolsó (51., 52. költ.) magyar tárgyú költeményében megszólaltatja az egyéni fájdalom hangját is. Jó ügy érdekében harcolt, a vérért folyatta, életét kockáztatta, most távozik. „Könnyektől ittasan, nehéz bánattal, mely szívemben van zárva”, írja. Áldozatosságáért hálátlansággal fizettek. A fájdalom könnyeit hullatja. Egy fiatalon megtört ember keserű vallomása ezek. Fájdalma nagy, de nem kitörölhetetlen. Ha valami nagyobb ügy kívánja, kész ezt is feledni. Hiszen ő a magyar nemzet javát akarja. Az ország érdekét, amely szemében erényes, csak az emberek csalfák, hamisak, igaz: csak egyesek.

Költeményeinek e csoportja számunkra a legérdekesebb. Mindenesetre ritka dokumentumok a törökkori magyar-lengyel sorsközösségnek és a két nemzet barátságának. Czahrowski megértette ennek horderejét, élte és hirdette meggyőződéssel ezt a sorsközösséget és a barátságot. Ha Magyarországról ír, azt mindig Lengyelországhoz való viszonylatban teszi. Az idegenbe szakadt, magára maradt költő erősen kapaszkodik az emberek közösségébe. Velük vállal örömet és bánatot, reményt és veszedelmet, sorsot és történelmet. Magyarságszemléletében ritka józanságot és eleven helyzetismeretet árul el.

A század bővelkedik lengyel-olasz kapcsolatokban. Dantét és Petrarcát olvassák, ismerik. Költészetük nyoma szembeötlő a lengyel irodalom vizsgálatánál. A költészet megszínesedik, a formák nemesebbeké válnak, a tárgykör kibővül. A nő teljes szerepéhez jut. Idealizált képét mindenekelőtt Kochanowskitól kapjuk. Akár midőn édesanyjáról énekel, visszaidézve boldog gyermekéveit a nehéz időkben, akár midőn rendkívül tehetséges, a korán elhalt Urszulkáját verseli meg, akár más nőismerőseiről ír. De megjelenik Czahrowski költészetében is.

Czahrowski szemérmes költő. Szükszavú, de határozott védelmezője a női nemnek. Alig maradt fenn néhány költeménye, amelyben a nőket dicsőíti. Nem illet akkortájt még nyíltan és versben szerelmet vallani lengyelül. Az itt-ott elszórt megnyilatkozásokból egyet-mást mégis kiolvashatunk s lovagiasságának előnyére írhatjuk. A 7. versben

például szembeötlik a már ismerős moralizátor. Az ő bukásának okát hiába keressük a korcsmában, a kártyánál, a lányokban. Ő lovon és karddal a kezében bukott el. Tudja, hogy a férfi bukásának nem egyszer nő az okozója, a nő, akit akkortájt „bialoglowa”-knak neveztek a lengyelek. Róluk szól a 49. és 50. költemény.

Az első költemény elején egy tanult doktor szavait idézi, aki megmondta, hogy az embert környékező négy gonosz dolog közül a leggonoszabb a nő:

Lactantius libro 2 inter caetera:
De malitia animalium et mulierum.
Aspide quid peius est? Tigris.
Quid Tigride? Daemon.
Daemone quid? Mulier.
Quid muliere? Nihil.

De Czahrowski tudja, hogy ez a bizonyos filozófus haragudott a nőkre s ezért mondott ilyet róluk. Aki nem haragszik rájuk, mint költőnk, az másképp gondolkozik. Védelmébe veszi a gyengéd nembelieket, azokat jóknak, becsületeseknek, erényeseknek tartja. Kegyükbe akar jární s azt célja szolgálatába állítani. Ez mintegy a bevezető. Mert a következő vers egyik négy sorában már kéréssel fordul hozzájuk. Kéri: fogadják szívesen a költőt és ne becsüljék le őt sem munkáját. Czahrowski, aki hazájában kegye-emre pályázott, szükségesnek látta a nők segítségét is megszerezni a rehabilitációra. Hiszen hazájában mindig szavuk volt a nőknek s főleg kulturális és politikai téren.

De a harcos sem lehet el patróna nélkül, aki ártatlanságával megvédi kedvesét a harci veszélytől. Ezt vallja. Mind g mellette van ő is s az az angyal is, akit maga mellett tart hívn. Az első hely azonban nem illeti meg a nőt. Erről tesz tanúbizonyságot a „Desiderium meum a Deo et viri equestri” (45.) kezdetű vers, amelyben a jó Istentől hosszú és egészséges életet kér önmagának. Ez az első és legfőbb dolog, csak azután következnek a többi. Nevezetesen: a ló, s végül a sima, jó istenfélő asszony. Ennyi itt a siralom völgyében. A halál után pedig kéri a paradicsomi életet.

A század kisebb fajsúlyú poétáit jellemzi, hogy a sok átlagértékű költemény között akad néhány igazgyöngy is. Vigasztaló, az egész irodalmi munkásság elolvasásáért. „Kitka-izép” versek az ilyenek, amelyeket érdemes volt megtalálni és kiemelni a feledésből, vagy a szürke átlagból. Czahrowskinál is találunk ilyeneket. Mindenekelőtt az 54. számút.

„Mondd zengő kobzom, tud-e valamit a te énekszód”...¹¹

Mikulski és Waldapfel erről a „Dumka Podo'ská”-ról megállapította, hogy ebben magyar, azaz Balassi-hatás van. Mikulski szerint a magyar költő is megénekelte kedves kobzát. Szerinte lehet az is, hogy Czahrowski—Balassi közösen írt remekművével van dolgunk; sőt az is, hogy Czahrowski köteményének eredetjét egy — eddig még nem kutatott — lengyel népköltészeti remekben kell sejtelnünk (?). Mindkét feltevés szélsőséges s Waldapfel párhuzamai után elintéztetnek tekintetjük.

¹¹ Értelmét és a párhuzamos helyeket a „legbővebb változatában” lásd Waldapfelnél.

Közösen írt műről nem lehet szó, már csak azért sem, mert Czahrowski közvetlenül nem igen találkozhatott Balassi Bálinttal. Bálint már 1583-ban kivált az egri vitézek közül, mielőtt még Czahrowski oda megérkezett volna. De ez nem zárja ki, hogy a lengyel katonaköltő ne ismerte volna meg a magyar végvári vitéz legnépszerűbb költeményeit. Erre különös alkalmá is nyílt. 1588-ban Egerben volt Balassi Ferenc, Bálint öccse. A két testvér kapcsolata állandó és élénk. Czahrowski itt megismerkedett Ferencel, aki jól tudott lengyelül.¹² Együtt vettek részt a szikszói csatában,¹³ sőt Fehérvárnál¹⁴ és Esztergomnál is. Csakhogy Czahrowski később járt Esztergomban, egy évvel Bálint halálos sebesülése¹⁵ után. Másrészt tudjuk, hogy Bálint Kalanth Györggyel és Párdy Zsigmonddal küldöztette leveleit Ferenc öccséhez. A küldöncöket a szepesi káptalan előtt tett bevallásában „hű szolgálatukért” meg is jutalmazta. Így közelfekvő, hogy Ferenc bizonyos mértékben beszéde tárgyává tette költő bátyját s minden valószínűség szerint propagálta irodalmi termékeit is. Akár közvetlenül a lengyel költővel beszélt, akár a magyar katonákkal, akik már amúgy is tudtak néhány Balassi éneket, de minden bizonnyal ismerték a „Vitézek mi lehet” kezdetűt. Ezen, vagy más úton, de nagyon valószínű, hogy Czahrowski is hallotta, tettszett neki, hasonló hangú és versezetű költemény írásával maga is próbálkozott.

A Treny művészi értékéről a szerző maga nyilatkozott kíméletlen nyersséggel. Viszont az is kétségtelen, hogy fiatalkorában írt gúnyverseit merészhangú, energikus lengyelséggel írta. A Treny szótára még gazdagabb, kifejezései plasztikusabbak, nyelve sokat mentett meg a korabeli lengyel előbeszédéből. Czahrowski költeményeit nem becsülte értékükön felül. Érezte, hogy kezdetlegesek, éretlenek, s hogy bennük csak egy középkori versfaragómester szólalt meg.

Czahrowski verskötetének különleges érdekessége, amelyet költőnk sem tagad le, hogy „beolvasztotta saját Könnyei” közé Wolthazi Kristóf lovag 19 költeményét, de nem árulja el, melyek ezek?

Ki volt Wolthazi Kristóf? Errenézve mindezideig csupán Czahrowski odavetett jegyzeteire vagyunk utalva. Kiténik belőlük, hogy Wolthazi lengyel zsoldos volt, aki Magyarországot is megjárta, ott „férfiasan élt” s azon felül költeményeket írt. Ezeket Lembergben 1593-ban ki is adta éppen abban a nyomdában, amelyik egy évvel később Czahrowski „Könnyei”-nek második kiadását készítette elő.¹⁶ A Bernath nyomdában lehetett még egy-két példány Wolthazi kötetéből s így Czahrowski könnyen hozzá jutott. Minthogy e költemények stílusban, formában és témakörben rokonságot árultak el az ő költészetével, nyugodt lélekkel beolvasztotta versei közé.

A lengyel irodalomtörténetnek nincs annyi oka az elismerésre Czahrowskival szemben, mint a magyarnak Balassi Bálint iránt. Minket azonban közletről és melegen érdekel ennek a lengyel vitéz-költőnek sorsa és életműve, aki a magyar-lengyel történeti kapcsolatoknak s egyúttal a magyar szellemiség északi kisugárzásának élő szimbóluma.

Csorba Tibor.

¹² L. Dézsi Balassi-kiad. II. 593.

¹³ 1588. október 8.

¹⁴ 1593. október 28.

¹⁵ 1594. május 19.

¹⁶ Kristóf Wolthazi: Hypothesis Illiadi Xiag Homerowich. Lwów, 1589. Maciej Bernath. Egz. Muzeum Czapskich. Kraków. sygn. 1238.

Adam Czahrowski — a Hungarian knight and a Polish poet of the XVI-th century.

A recent publication of the library of „The Forgotten Writers and Poets”, the splendid work of T. Mikulski gives us an interesting picture of Adam Czahrowski, a poet and soldier.

He was unfortunate to have been born in the times when Polish literature stood at its heights. That was the period of his masters Jan Kochanowski, Mikolaj Rej, and Sep- Szarzynski. He could not compare with them and became soon forgotten. Now nearly three hundred and fifty years later we may look at him from a different point of view. The story of his adventures and his poetry picture very well the contemporary trends and enrich his epoch with a new colour.

The Polish poet had to leave his country after the infamous battle of Byczyna in 1588. He emigrated to Hungary and offered his services to fight the Turks. He was very active and found greatest satisfaction in his soldierly activities. He found time to write poetry as he knew that he would have to account for the time before his countrymen. He took part in all the battles and movements all over the country. But he did not find the right reward for his merits, became disillusioned, and decided to start new life in his own country at the age of thirty six. He did so and in 1597 he published in Poznan „Treny i Rzeczy Rozmaite”. Two years later a new edition of his only work was published. It was an enlarged and improved one. The poet had ambitious plans for the future, but his early death in 1599 prevented him from fulfilling them.

The above article is striving to reconstruct the spiritual portrait of the Polish poet, who had spent nine years long in the service to the Hungarian cause which has been a Christian cause at that time.

Tibor Csorba.

HAZAI IRODALOM.

Révay József: *Ókori író — mai olvasó.* Parthenon-tanulmányok 2. Budapest, 1942. 8°. 95 lap. Franklin.

Révay könyve „vissza akarja vezetni a fáradt és tétova embert az örök forrásokhoz, meg akarja mutatni az örök tükröt, amelyben minden kor felfedezheti a maga arcát, a maga gondolatait, örömeit, bánatait, eszményeit. Megmutatja, hogyan keresse, nézze és olvassa a ma embere az ókor íróit és írásait”. (14. o.) Ezzel a gyakran sürgetett és nagyon is indokolt céllal nyújtja ki kezét a szerző, egyiket az ókor, a másikat a ma embere felé, hogy bemutassa őket egymásnak. Hogy erre a bemutatkozásra egyáltalán szükség van s hogy a bemutatandó felek kissé idegenkedve, húzódozva méregetik egymást, az komoly mulasztás következménye, amely a magyar kultúra törvényszéke elé való. Révay a vádiratot kettétépi: egyik felét az iskolák, másikat az ókori értékek sáfárai, a beavatottak elé veti. Vádolja az iskolát, mert „halálra ítélte, vagy legalábbis megnyirbálta az iskolai görög és latin tanulmányokat, s amit meghagyott, azt is rosszul láttatja: nem hódítja, hanem elriasztja a fogókony lelkeket”. (u. o.) Ez a fogalmazás talán túlszígóri, de szomorú igazságok állnak mögötte. A vád másik fele filológus-költőinkhez szól s tanúkul sorakoznak mellé azok az elszomorító hiányok, amelyek fordítás-irodalmunkban tátonganak. Révay neheztelese, amellyel ezeket mutogatja, fájdalmasan jogosult.

Ez a két mulasztás felelős azért, hogy az ókor és a ma, a halotyak és az élők között a szolidaritás megszakadt. Nem ível híd a szakadékon át. A filológusok, a tudók a maguk kötözte függőhidakon még csak átvergődnek fölötté, de hol a széles acélszerkezet, amely tömegeket is megbír? Meddő dolog lenne sopánkodni a bajon, ha már megvan: inkább segíteni kellene rajta. Gyors, a felriasztott felelősségtől hajszolt jóvátételre van szükség. Révay ennek egyik követésre ösztönző módját találta meg könyvében: a propagandát. Hogy ezt vérbeli propagandistára jellemző lelkesedéssel teszi, érthető, hiszen az ókor kincseivel való „házalás“, aminek Wilamowitz nevezte keserűen, felemelő, lelkesítő vállalkozás.

Révay elsősorban a nem-ismerés okozta idegenkedést akarja elűntetni, ennek üzen hadat a propaganda fegyvereivel. Minden alkalmat megragad — s ilyen alkalom bőven adódik —, hogy az antik és a mai élet azonos, vagy legalábbis hasonló vonásaira rámutasson. De sohasem kapacitál, sohasem esik az erőltettség hibájába, kedvesen, könnyedén, természetesen, de annál meggyőzőbben csalogatja olvasóit az ismeretlen földre. Az antik szellem és élet minden megnyilvánulási formáját tömör, plasztikus képekben mutatja be. Meggyőzi olvasóit, hogy az ókori történetírók műveiből ugyanaz a „közösségi tudat és nemzetiesség“ vibrál elő, mint amilyen a ma emberét is áthatja. Ráeszmélteti a ma reális gondolkodású emberét, hogy „gazdasági tényezők történelmiemalaktó erejét“ az antik historikusok is felismerték. „Ilyenkor érezzük meg — írja —, milyen közel van hozzánk az ókor, mennyire mai e rég letűnt világnak minden gondja és baja.“ (46. o.) Az antik közélet roppant gépezetének bemutatása után sodró hatású, pompás képet vázol fel az ókori Róma mindennapi életéről. A kép csupa zaj, élet, tolongás s egyike a legsikerütebbeknek. Révay, az antik mindennapok kitűnő ismerője, itt különösen elemében érezhette magát. Feltárva az ókori filozófia gyémántkapuit, nem vakítja el félénk olvasóját a magasabbrendő bölcsélet elvont eredményeivel, hanem a populáris vándorfilozófusok tanításait és eszközeit vonultatja fel. Úgyes tapintatra vall, hogy az antik filozófiából főleg azt kínálja a nagyközönségnek, amit már az ókor is neki szánt. Ennek a fejezetnek az elején csak Platon kissé degradált szerepét kifogásolhatjuk, mert ez a beállítás a laikus olvasóban téves képalkotásra vezethet. Az ókori költők kissé elnagyolt, kevésbé ihletett fejezete után a tudomány és technika antik eredményeivel büszkélkedik, s innen átível a kereszténység első századaiba.

A könyv amúgyis eleven hatását azzal fokozza, hogy az ókor nagyjainak reprezentatív felvonultatásakor az embert vagy művét néhány markáns s a legtöbbször bravúrosan találó vonással jellemzi. Többek között a Caesarral való megismerkedésre az olvasót a nagy római „ridegen és szárazon tárgyilagos, de vezérkari ízü és kegyetlenül szakszerű előadásával“ csábítja; ott várakozik a bemutatandók sorában a „szenvedélyes és nyugtalan, hangos és harcos, gyakran töprengő és határozatlan Ciceró“ s a „csípős nyelvű Lukianos, ez az ókorba vetődött mai újságíró“. Ott ragyog a hivatott kincsek között a home-rosi költészet is, ez az „ujjongó kiáltás napfényes ormokon, az egyszerű emberi érzelmek első felröppenése a színes szavak szárnyain“.

Kel.emes ízü fűszerek a sűrűn beletűzdelt idézetek is, amelyek változatossága és helyénvalósága a szerzőnek az antik irodalomban való szokatlan rendszerességgel táplált otthonosságára vallanak. Az érdeklődést ébresztő idézetek után az ügyes propagandista az esetleg megévvő magyar fordításokat is közli. Ilyen armatúrával szemben

valóban nehéz lehet az ellenállás. Hasonlóképpen ügyes megoldás az egyes fejezeteknek gondolkodtató antik idézetekkel való hangulatos lezárása is.

A könyv, akár szakember, akár laikus kezébe kerül, el fogja érni célját, mert mindkettőt a mulasztások sürgős, bűnbánó pótlására fogja buzdítani.

Péter Gyula.

*

Josef Révay: *Antikes Schrifttum — moderne Leser.*

Verf. sucht durch geschickte und anschauliche Vorführung der Werte der antiken Kultur in dem Leser Interesse zu erwecken, damit er sich auf Grund der vorhandenen Übersetzungen in das Studium der antiken Geschichte, Volkswirtschaft, Politik, Literatur und Wissenschaft vertiefe. Diese Studien lassen erkennen, dass unzählige Erscheinungen, Probleme und Ergebnisse des antiken und des heutigen Lebens einander verwandt sind. Die Antike ist in ihrer Vollendung eine unerschöpfliche Quelle der Belehrung, der anregenden Ideen, der Schönheit und Weisheit. Verf. spricht aber nicht nur zu den Laien sondern auch zu den Eingeweihten, indem er auf die Lücken in der Übersetzungsliteratur hinweist und die Berufenen zur Füllung deren aufruft. Geschickt gewählte Zitate beleben überall das kleine, aber inhaltsreiche Büchlein.

Julius Péter.

Devecseri Gábor: *A művészi tudatosság Kallimachos költészetében.* (Magyar-görög tanulmányok 15.) Budapest, 1941. 8°. 49 lap. (Magyarul, olasz kivonattal.)

A magyar-görög tanulmányok sorozatában már nem egy jeles mű nyert közzétételt. Ha végigtekintünk rajtuk, eleve két uralkodó szempont tűnik fel: az egyik a magyar vonatkozások lehető kiaknázása, a másik a problémakörök egymást érintő megrajzolása.

A *doctus poeta* művészi tudatosságának látszólag fából vaskarikatalánya régtől fogva szokott kísérteni, de nem mindig jelent hálás témát a klasszika-filológia számára: Kalimachos költészetének a tükrében legalább is könnyen hathat megtévesztőleg. Devecseri tanulmányának végigolvasása után az a vélemény alakult ki bennünk, hogy a kiváló műfordító disszertációjának mindazokon a helyein, ahol egy-egy szövegrűan értelmezett tudományos kérdésben kellett volna, ha nem is irányt szabó módon döntenie, de meggyőzően állást foglalnia, a filológiaiag üresen maradt rést végtelenül dűserű, ám végeredményben mégis csak szubjektív értékű nézetekkel sikerült kitöltenie.

Mindjárt dolgozatának az elején túl kategórikusnak látszik e kijelentése: „Az első költő, aki önmagával, mint költővel tudatosan foglalkozik” (t. i. Kallimachos; 3. l.).¹ Ha szerző Kalimachosnak önmagával, mint költővel való tudatos foglalkozását úgy érti, ahogy tanulmánya többi része azt sejteni engedi, akkor szükségszerű lett volna, hogy már itt felmerüljön Pindaros előképe. Hisz később maga Devecseri mondja: „Pindaros arra büszke, hogy ő tölti be legnagyobb mértékben a költő isteni hivatását” (12. l.). Hát van ennél magasabb hivatású költői tudatosság, mint amit — Kallimachos előtt jóval — Pindaros vallott a magáénak?

¹ Szokatlan az is, hogy mástól vesz át effajta megállapítást: H. Herterre hivatkozik (l. o. i. jegyzet).

A tanulmány fejezetei egyébként a következők: 1. A lírai megnyilatkozások epigrammaiban (mármint Kallimachoséiban), 2. Az irodalmi szándék alkotótevékenysége, 3. A himnuszok viszonya a homerosi himnuszokhoz, 4. A lírai megnyilatkozások himnuszaiban. — Azonkívül, hogy a munka szerkezete egészében szerencsésebb lehetett volna (pl. 1., 4., 3., 2.), egyes pontokat (pl. 2.) címében is alig értünk. Devecseri prózája általában — és ez nagyon érdekes — nem vall benne a költőre; költészetét pedig komolyan becsüljük.

Módszertani észrevételünk: ha *nem közismert* kitételeket idézünk (pl. „játékosan hideg”; 4. l.), akkor a helyet is közölni kell, ahonnan idézünk. Ugyanez a hiány mutatkozik még másutt is: „Karinthy Frigyes évtizeddel Huizinga Homo Ludensének megjelenése előtt hirdette, hogy a művelt és szelíd játékos ember, aki egyszersmind jó ember is, az igazi humánus megtestesítője” (9. l.). Pontos okadatolást várunk ilyenkor.

Összegezve megállapításainkat: Devecseri értekezésének, tudományos szemszögből Sturm und Drang jellege ellenére, vannak határozottan érdemes részei, így főleg a 3. fejezet. Itt, a homerosi himnuszok területén a szerző igen otthonosan mozog, nem hiába neki köszönhetjük a homerosi himnuszok szép fordítását is.

A fiatalon beérkezett műfordító-költő jövő tudományos működését illetőleg van — szerény megjegyzés formájában — egy őszinte jótanácsunk.

Miért ne lehetne azt a költői készséget, ami Devecseriből kétségkívül árad, a hozzá legközelebb álló, vagyis neki legmegfelelőbbnek látszó görög-római líra terén gyümölcsöztetnie ezután is, mégpedig akként, hogy filológiai tájékozottságának elsősorban értékes fragmentumok rekonstrukciójában vegye hasznát? Ritkán fordul elő ugyanis, hogy *igazi* költői vénája legyen egy tudományos készségszerű, hivatott szövegkritikusnak. Devecseriben e kínálkozó lehetőség megvalósulásának — a másik oldal: a nyelvi és irodalmi tudás felől nézve is — minden alapfeltétele megvan.

Nagy Ferenc.

Gabriele Devecseri: *La consapevolezza artistica nella poesia di Callimaco.*

Callimaco viene ritenuto dall' A. „poeta doctus“ che si era servito della sua erudizione per arricchirne la poesia. Il lavoro coscienzioso indaga gli elementi lirici negli epigrammi di Callimaco, caratterizza la sua personalità poetica, illustra i rapporti fra gli inni di Callimaco e quelli di Omero, come pure i motivi lirici degli inni scritti da Callimaco. L' A., valente traduttore degli inni di Omero, è destinato ad arricchire la nostra letteratura colle traduzioni delle opere liriche greche e latine.

Francesco Nagy.

Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól. Kiadta és bevezetéssel ellátta: **Rácz István.** [Magyar-Görög Tanulmányok — Οὐγγρο-ελληνικαὶ Μελέται 16.] Budapest, 1941. 8°. 48 lap, 1 kódexlap fényképmásolatát nyújtó melléklettel (a bevezető tanulmány teljes szövegű új-görög fordításával).

A középgörög filológia sok, egyéb irányú munkássága mellett a bizánci történeti művek szövegének kritikai kiadásával s e történeti művek forrásértékének megállapításával igyekszik a történettudománynak segítségére lenni. Bizantinológusaink szaktudományuk e két területén már eddig is értékes szolgálatokat tettek a magyar történettudo-

mánynak. Rácz István doktori értekezése újabb szép részlete ennek a munkának. Az oszmánli-török kor mellett éppen Mánuel császár kora az a szakasza a magyar-bizánci érintkezések történetének, amellyel filológusaink és történészeink a legkimerítőbben foglalkoztak. Rácz István forráskiadása és a hozzá írt alapos bevezető tanulmány mégis értékes új eredményekkel tudja gazdagítani a Mánuel-kori magyar-görög kapcsolatok történetének gazdag irodalmát.

A munka főérdeme három, Mánuel császár magyar hadjáratairól szóló költemény kiadása. Mindhárom költemény a rendkívül termékeny XII. századi bizánci költő, Theodoros Prodromos (Ptochoprodromos) nevén szerepel. Tulajdonképpen a szerzőség kérdése mindhárom költeménynél megoldatlan, mert egyes kutatók éppen a prodromosi költemények nagy száma miatt több hasonló nevű szerzőt tételeznek fel. Rácz István nem tűzte ki céljai közé a szerzőség kérdésének vizsgálatát, hivatkozva arra, hogy ennek a nehéz kérdésnek végleges tisztázása csak az összes prodromosi művek kritikai kiadása után válik lehetségessé. S a szerzőség kérdése történeti szempontból itt nem is elsőrendű fontosságú, mert a három most kiadásra került költemény kétségtelenül egykorú mű. Az alapos bevezető tanulmány ügyesen állítja bele ezt a három költeményt a kor bizánci történeti irodalmának művei közé, s lelkiismeretesen végzi el történeti forrásértékük megállapítását. Mánuel magyar-politikájának vázolója után rámutat a szerző arra a tényre, hogy Mánuel magyar háborúinak történetéhez a hazai és külföldi latinnyelvű források szűkszavú tudósításaihoz képest az idevonatkozó bizánci történeti művek (Kinnamos, Niketas), beszédek (Michael Rhetor, Ioannes Diogenes, Michael Italikos, Konstantinos Manasses, Eustathios) és költemények (anonim költők, Michael Glykas, Theodoros Prodromos) képviselik az elsőrendű forrásokat. Részletesen s az idevonatkozó szakirodalom alapos felhasználásával ismereti mindhárom forráscsoport tudósításait Mánuel 1150/51 és 1167 között vívott számos magyar háborújáról. E tudósítások gondos párhuzamba állítása révén plasztikusan bontakozik ki az olvasó előtt e háborúk eseménytörténete és kronológiája. Ebbe állítja azután bele a három most kiadott költeményt.

Ezek közül az elsőt (= I., 23–24. l.) a cod. Venetus-Marcianus gr. XI. 22 (s. XIII.) fol. 38^v-járól (= M) már ketten is kiadták ugyan (G. M. Thomas, *Gelehrte Anzeigen der k. bayer. Akad. d. Wiss.* 36 (1856) p. 541, 543. és E. Miller, *Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs II.* Paris 1881. p. 763), azonban indokolja e rövid, mindössze 29 soros költemény újra történő kiadását az a körülmény, hogy Rácz egy másik kéziratot (cod. Ambrosianus gr. 592 [O 94 sup] (s. XV.) f. 31^r–32^v) is felhasznált, és több indokolt javítást végzett a régibb kiadások szövegén. Ez a balladaszerű I. költemény Mánuelnek a Tara és Száva folyóknál egy „szerbbel” vívott párviadalára íródott. A Szerbia közepén táborozó császár megfutamítja az ellenséges sereget s hódoltatja a (magyar) király hadvezérét. Kinnamos és Niketas történeti műveinek, valamint több egykorú költemény párhuzamos tudósításainak alapján megállapítja a kiadó, hogy a költemény Mánuel 1150/51-i szerb-magyar hadjáratra vonatkozik, s „szerb” hőse nem más, mint a magyar Bágyon ispán. A második (= II., 25–42. l.) hosszabb, 634 soros prodromosi költeményt E. Miller (op. cit., p. 748–752) az M. fol. 12^r–15^v-járól csak rövid, töredékes szemelvényekben adta ki, mindössze 154 sornyi terjedelemben, úgyhogy Rácz Istváné e költemény első teljes kiadásának érdeme. A szöveggkritikai apparátus itt is számos talpraesett szövegjavítást jelez nemcsak az E. Millertől kiadott

részek szövegéhez képest, hanem sok — a szöveg helyes értelmétől, a helyesírási konvencióktól és a versmértéktől megkövetelt — helyen a kézirat szövegéhez képest is. Nagy alapossággal gyűjthette össze s jelölte meg az apparátusban a kiadó a Prodomos egyes kifejezéseivel párhuzamos helyeket, kifejezéseket is. Ezek — a költemény műfajából és stílusából következőleg — főleg a Szentírásban, különösen az Ószövetségben, de az egykorú bizánci írók műveiben is mutatkoznak. (Legfeljebb a 34³⁴³ βραβεῖος szavához jegyezhetné volna még oda Kinnamos 113¹⁵ βραβεῖον τι... σεν kifejezését). Ugyanezt mondhatjuk a harmadik költemény (= III., 43–46) kiadásáról is. Ez is első teljes kiadásnak számít, mert ennek a 101 soros költeménynek csak az első 36 sorát adta ki E. Miller (op. cit., p. 763–764) az M. tol. 40r–40v-ról. A II. és III. költemény egy másik hadjáratról foglalkozik, melynek lefolyása röviden ez volt: Mánuel jól begyakorolt sereggel megjelenik a Dunánál, a túlsó parion pedig már csatarendben áll a magyar király serege. Mánuel a Duna partján talált hajóroncsokból gyorsan hajóhadat építtetett. Így a magyar király hiában bízott a Duna vizében és a viharos időben: amikor meghallotta a támadásra kiadott kürtjelet, követek útján békét kért a császártól. Jegyzetben közli a kiadó Kinnamos tudósítását is ugyanerről a hadjáratról. Majd kiigazítja Chalandon és Hodinka (1152), valamint Moravcsik (1153) időmeghatározásait, s H. von Kap Herr és Pauler datálását fogadva el, 1154-re teszi ezt a hadjáratot. Főérve — a két utóbb említett kutató érvelése nyomán — erre nézve az, hogy Kinnamos, aki általában szigorúan ragaszkodik a kronológiai sorrendhez, ezt a hadjáratot II. Roger szicíliai uralkodó 1154 februárjában bekövetkezett halála említése után beszéli el. Igaz ugyan, hogy a háborúra való készülődés alatt II. Gézától II. Rogerhez követül küldött Adalbert elutazása előtt írt végrendeletét 1153-ra szokták tenni v. ö. Pauler, A magy. nemz. tört. az Árpád-házi királyok alatt I², 285, Wenczel I, 63, Szentpétery, Regesta 29. 1., 83), de maga ez a keltezés sem biztos, valamint ez sem zárja ki azt, hogy Roger még a háború tényleges kitörése előtt halt meg. Kap-Herr alapos részletkutatások alapján készült logikus kronológiai táblázata és Pauler érvelése (v. ö. még Hadtört. Közlem. 3 (1890) 280–1) alapján Rácznak kell igazat adnunk a hadjárat idejének megállapításában. — Végül szépen mutat rá a szerző mindhárom költemény történeti forrásértékére. Ez — néhány, a többi forrásból nem ismert részlet nyújtásán kívül — főleg abban mutatkozik, hogy Kinnamos adatait mindenben igazolják. Az értékes munkát a tulajdonnevek s a szótárakban nem szereplő szavak gondos indexe zárja le.

A fenti ismertetés után csak két kiegészítő, illetőleg helyesbítő megjegyzést fűzök Rácz István bevezető tanulmányának két részletéhez. A II. költeményben a költő epizód formájában előadja, hogyan rendezte a hadjárat előtt Mánuel Dese szerb nagyzsupán és vetélytársa viszályát. Rácz helyesen dalaálja az epizódot jóval az 1154-i hadjárat előttre, 1151-re, csak érvelése hiányos egy kissé. („A II. költemény epizódja Kinnamosnál a 113. lapon olvasható, tehát még 1151-ben történt.” Hiszen ez igaz, de nem eléggé meggyőző, különösen, ha tudjuk, hogy K. Jireček, Gesch. d. Serben I, 249–50 ugyanezt az eseményt 1155-re te:te.) Kinnamos és Niketas (178) elbeszéléséből az is kitűnik, hogy Dese csak ekkor lett végérvényesen uralkodó. S valóban, délszláv oklevelekben szerepel is 1151-ben egy Desse ∞ Dessa nevű szerb magnus comes, illetőleg dux (Smičiklas II, 67, 69). — A III. költeményben is van egy epizód: mikor a magyar király visszatérőben volt, éneket hallott, mely Mánuel-t nevezte a magyarok megmentőjének. A ki-

rály haragra lobbant és megkorbácsoltatta a dalt éneklő nőket. Rác szerint nem valószínű, hogy ez az esemény az 1154-i hadjáratnál kapcsolatban történt volna, hiszen Mánuel ez alkalommal nem is lépett magyar területre. „Valószínű, hogy egy későbbi eseményt vont bele a szerző ebbe a költeménybe: 1164-ben fogadták Mánuelet hozsannával a Szerémségben.“ Ahhoz azonban, hogy a magyar király egy dalt halljon hazatérése közben, mely Mánuelet nevezte a magyarok megmentőjének, Mánuelnek nem is kellett magyar földre tennie a lábát. A bizánciak szerették az aktuális gúnydalokat, maró versikéket. Alexios Komnenos császár 1088-ban Silistrától nem messze, Megalopolis tájékán nagy vereséget szenvedett a besenyőktől, csak nehezen mentette meg életét azzal, hogy Goloéba futott. Meghallván a hadjárat szomorú végét, Bizáncban a főváros polgárai a következő gúnyos mondatot adták szájról szájra: „Dristrától Goloéig jókora önkéntes menekülés, Komnenosom!“ (Anna Komnene VII, 3, p. 240s). Annál maróbb volt a bizánci tréfacsinálók humora, mert mindenki tudta azt, hogy bizonyos személyiségek kötelekkel vonultak ki a besenyők leendő megköztözésére. A hadvezérnek vagy uralkodónak saját népe, hadserege részéről történő kigúnyolásra a bizánci irodalomból több példát is hozhatnánk fel. Másfelől utalnunk kell a római légiók triumphusok alkalmával divatos hadvezér-gúnyoló rigmusaira (carmina triumphalia). Az epizódot tehát költöttnek, a költemény panegirikus célját szolgáló irodalmi elemnek kell tekintenünk. Ennek a népszokásból lett irodalmi elemnek végső gyökerei talán az Ószövetségig nyúlnak vissza. Miután Dávid legyőzte Góliátot s ennek következtében a zsidók is megszaszaltották a filiszteusokat, a zsidók seregének hazatérésekor az Izrael városaiból összecsődülve „énekelni kezdenék az aszszonyok, kik vigadoznak és mondának: Megverte Saul az ő ezerét és Dávid is az ő tizezerét. Saul pedig igen megharaguvék és gonosznak tetszék az ő szemei előtt ez a beszéd“ (I. Sám. 18₇₋₈).

Gyóni Máttyás.

Stefan Rác: *Gedichte aus Byzanz über die ungarischen Feldzüge des Kaisers Manuel*. Budapest, 1941. 8°. 46 S.

Hauptverdienst dieser Dissertation ist die Veröffentlichung dreier Gedichte, die über die ungarischen Feldzüge des Kaisers Manuel berichten, und die sich an Theodoros Prodromos knüpfen. Eine einleitende Studie in ungarischer und neugriechischer Sprache bespricht unter Benützung der diesbezüglichen Fachliteratur die Berichte der byzantinischen Geschichtswerke, Reden und Gedichte über die ungarischen Feldzüge Manuels. Plastisch werden Chronologie und Ereignisse dieser Kriege angeführt und nachher die veröffentlichten drei Gedichte in diesen Rahmen hineingestellt. Das erste, ein balladenartiges Gedicht berichtet nach den Behauptungen des Herausgebers über den Feldzug von 1150—51. Es wurde zwar auch schon von G. M. Thomas und E. Miller veröffentlicht (aus Cod. Venetus-Marcianus gr. XI. 22/s. XIII./[= M] fol. 38^v), der Herausgeber konnte nun aber auch eine andere Handschrift benützen (Cod. Ambrosianus gr. 592 [0 94 sup]/s. XV./f. 31r—32^v) und begründete Verbesserungen an den alten Textausgaben vornehmen. Das zweite und dritte Gedicht, über den ungarischen Feldzug im Jahre 1154, werden hier das erstmalig vollständig veröffentlicht (aus M fol. 12r—15^v und 40r—40^v), da aus diesen E. Miller nur kurze Fragmente herausgab. Die vorgelegte Textausgabe lässt

mit den vielen Textverbesserungen auf eine gründliche Arbeit schließen, die einleitende Studie löst dazu mit schönem Erfolg die Fragen der Datierung und der historischen Wertschätzung der Quellen.

Matthias Gyóni.

Szádeczky-Kardos Samu: *Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében a történelmi idők kezdetétől 362-ig Kr. e.* Kolozsvár, 1941. (Dissertationes sodalium Seminarii Philologici Universitatis litterarum regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova series V.) 68 l.

A szerző az ókori történelem egyik igen érdekes és sajátos részletproblémájával foglalkozik: az áttelepítés és eltelepedés történetével és mivoltával a görögök történelmében. Az ókori görögség három nagy területi megoszlásának megfelelően külön csoportosítja az ázsiai, szicíliai és déltáliai, végül a Balkán-félszigeten és a görög szigeten előfordult eseteket. Túlságosan gazdag példatárban mutatja be, hogy miben állott ez az áttelepítés, illetve eltelepedés az egyes polisok történetében. Kár, hogy a hosszadalmas és szűnni nem akaró lábjegyzetek egyfelől a tárgyalás folyamatosságát, másfelől a könnyebb áttekintést és megértést lépten-nyomon zavarják. Hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb olvasó bele se néz a hosszú jegyzetekbe, a szűkebb értelemben vett szaktudósok viszont tudnak magukon segíteni ebben a tekintetben. Ennek a részletes jegyzethalmozásnak legfőbb oka abban rejlik, hogy a disszertáció írója „szenvedélyes” kronológia-helyeshítő, erre pedig legalkalmasabb hely a jegyzet. — (Ebben a síkban mozog két Mimmermosz-szal foglalkozó cikke is az EPhK 1941. évf. III. és 1942. évf. I. számában.)

A tanulmány legértékesebb része az a fejezet, melyben az áttelepítés és eltelepedés mibenlétét és jellegzetességét fejtegeti. Amint már a disszertáció címéből is kiténik, erőszakosan kikényszerített és önkéntes vállalkozásokról lehet itt szó. Az első esetben valamilyen külső hatalom vagy hódító fél egy város lakosságát hatalmába keríti és az erősebb jogán kitelepíti egy rá nézve kevésbé veszélyes területre. Természetesen ez fordult elő nagyobb számban. Ez esetben aztán a kitelepített polisok jogainak a korlátozása vagy meghagyása a legkülönbözőbb fokozatokat mutatja. Jóval kisebb a száma azoknak a polisoknak, melyek minden külső kényszerítő ok nélkül önkéntes kivándorlásra szánják el magukat, hogy az új földön biztosítsák a polis fennmaradását és zavartalan életét. Mindkét esetben független államok egész lakossága hagyta el lakóhelyét. Ezen a ponton a szerző az isokratesi „athanasia”, illetve a Burckhardt-féle halhatatlanság-gondolatot igyekszik fejtegetni, mely szerint a görög polis még meghalni se tud; a polis lakossága, ha a feltételek kedvezőek, még hosszú távollét után is új életre támad, mert minden egyes polgár lelkében éberben él a közösségi tudat. A polgároknak ezt a közösségi tudatát, vagy ahogy a szerző nevezi, a fiúk és unokák lelkében gyökeret vert, széttephetetlen összetartozás érzését az aristotelesi „cutaxiá”-val hozza összefüggésbe, csak hogy Aristotelesnél az „cutaxia” nem ok, hanem cél az „eunomia” érdekében, amire a polisnak minden körülmények között, tehát a kitelepítés vagy kitelepedés állapotában is törekednie kell. Talán helyesebb nyomon jár Hornyánszky Gy., aki szerint a közösségi tudat abból a közösségteremtő hitből táplálkozik, hogy görög ember szemében az állam magasabb rendű lények, istenek és herosok alkotása. Minden polgárban elevenen élt a közös leszármazás emléke, s ez volt az a csodálatos erő, mely a polis tagjait a legnagyobb megpróbáltatások és

legmósbább viszonyok között is összetartotta, és kedvező feltételek mellett még hosszú idő múltán is „visszavarázsolta“ az ősi polis területére. Mindenesetre szívesen venné az olvasó, ha a szerző ennél a fejezetnél tovább időzik. A görög polis a maga sajátos struktúrájával örök probléma. S be kell vallanunk, hogy az ókori történelemnek ez a pontja esik tőlünk legtávolabb, mely kizárólag a görög szellem lényegéből érthető és magyarázható. Már pedig e probléma megértéséhez és egy másik korban ismétlődő hasonló eseményekkel való egybevetéséhez nem a kronológiai adatok és példák segítenek hozzá, hanem az események mögött működő rejtettebb erők. Viszont úgy egészében, mint részleteiben minden ókori történelmi munka feladata éppen csak ez lehet.

Tagadhatatlan, hogy a szerző igen nehéz feladatra és úttörő munkára vállalkozott, mivel a magyar filológusok vagy historikusok — tudtommal — ezzel a problémakörrel ilyen szempontból még nem foglalkoztak. A görög gyarmatosításnak nagy irodalma van, ezt a kérdést azonban a legjobb és legrészletesebb kézikönyvek sem tárgyalják összefüggően. Ókori forrás ellenben bőségesen állott a szerző rendelkezésére: Herodotos, Pausanias s általában az antik történetírók gazdag anyagot szolgáltatnak.

Mindent összefoglalva, a szerző jól ismeri és fel is használja módszeresen azokat a forrásokat, melyeket egy-egy ókori történelmi probléma megvilágításához és megoldásához fel lehet és fel kell használni. Kétségtelenül igen alapos, összefoglaló munkát végzett és örömeire szolgál az ókori tudományokért lelkesedők táborának, hogy olyan területen mozog, ahonnan magyar nyelven elvétele lát napvilágot egy-egy tanulmány. Kérdés csak az, hogy megállapításai mennyiben szolgálhatnak alapul egy nagyobb összefoglaló munka megfelelő fejezetéhez.

(Debrecen.)

Bihari János.

*

Samuel Szádeczky-Kardos: *Ansiedelung und Umsiedelung in der Geschichte der Griechen vom Anfang der geschichtlichen Zeit bis zum Jahre 362. v. Chr.* Kolozsvár, 1941. S. 68.

Verfasser beschäftigt sich mit einem sehr interessanten Problem des Altertums, mit den Fällen und Eigenarten der Ansiedelung und Umsiedelung in der Geschichte der Griechen. Schade, dass langatmige Anmerkungen die Geläufigkeit der Erzählung unterbrechen und das Verständnis erschweren. Er versucht mit einer langen Reihe von Beispielen den Satz zu beweisen, dass die griechische „Polis“ unter günstigen Umständen immer neubelebt wurde, weil das Gemeinschaftsgefühl in der Seele eines jeden Bürgers lebendig war.

János Bihari.

Nyéki Kálmán: *Vallás és faj.* Budapest. A Szent István-Társulat kiadása, é. n. (1941). 513 lap.

Ez a hatalmas, első szava szerint hitvédelmi munka a faji vallás követelését akarja azoktól a túlzásaitól megtisztítani, amelyek az utóbbi időkben az ú. n. Deutsche Glaubensbewegungban és különösen az elismert vallástörténész, I. W. Hauer népies irányú könyvében (Deutsche Gottschau, Grundzüge eines Deutschen Glaubens, Stuttgart, 1934) jelentkeztek. Közelebbről tehát azt bizonyítja, hogy „szemita vallástípus“ nincs és így lényeges alkotó elemeiben a kereszténység nem annak a „párázata“; nem hozható kapcsolatba a sémi, de egyáltalán semmi fajjal sem: a fajok fölött áll és a legellentétesebb típusokat

képes kielégíteni. Így a faji vallás követelésében foglalt jogos korigényt csak a neki kijáró határok közt, „az Evangélium örök változhatatlan tanításainak csorbítása nélkül” szabad „kellő méltánylásban részesíteni, sőt érvényrejutáshoz segíteni”.

Természetesen: az, hogy ezt a sajátosan hitvédelmi feladatot szerzőnk, a maga sajátos módszerével, hogyan oldotta meg, nem tartozik miránk. Munkája mégis az általános és nevezetesen a görög-római vallástörténelem művelőit is annyiban érdekli, amennyiben okfejtését szélesebb vallástörténeti alapokra helyezte és tételét, hogy a faj a vallásnak nem szükségszerű és döntő jelentőségű meghatározója, a III–V. részben a főbb ázsiai és európai „ősi” kultúrnépek példájával igyekszik igazolni. Nostra res agitur, amikor az indogermánok rokonfajait megállapítja (a görögökről és rómaiakról l. főleg 203–220. ll.); amikor e népek vallásainak ama korszakát ismerteti, „amelyben az azonos származású népek fajilag is még azonos összetételűek voltak” (Hellasz és Róma: 247–269. ll.) és különösen (az V. részben), amikor az egyes indogermán népek vallásait — a vallás és faj kérdéseinek eldöntése végett — egymással részletesen összehasonlítja (321–341).

Igazságtalan volna az ezekben a fejezetekben követett tárgyalási móddal szemben kiéleznünk, hogy szerzőnk, különösen az első részekben, a Schmidt—Koppers és Menghin iskolájának hatása, különösen az V. (és VI.) részben a hitvédelmi tárgyalás következtében, néha nagyobb bátorsággal és határozottsággal nyilatkozik a görög és római vallás kérdéseiről, mint ahogy egy filológus tenné azt. Igazságtalan volna, mert egy ilyenféle átfogó munkához elengedhetetlen ez a bátorság és mert szerzőnk szemmeláthatóan törekszik tárgyilagosságra és sohasem akarja véleményét mint egyedül lehető, rákerőszakolni. Az is — tudjuk — csak a filológus szemét bántó apróság, ha így írja: jónok, periökök, hellenista (a. m. hellenisztikus?) műveltség stb. Ellenben lényeges és tagadhatatlan, hogy szerzőnk — egy más tudományterület munkása — mindent összevéve, imponáló tudással, és teljes otthonossággal mozog a mi területeinken és ha egy-egy véleményével recensens talán nem is mindig ért egyet, ez a vélemény is azért mindig up to date áll, azaz kétségek nélkül jönevű és hírvű szaktudósainknak tekintélyével van alátámasztva. Ny. tájékozottsága a klasszika-filológia területének irodalmában (is) egyenesen meglepő; a megfelelő részletek csodálatraméltó érdeklődésről, eleven szellemről és nagy átfogó képességről tesznek tanúságot; ettől a kutatótól — irigykedve kell megállapítanunk — a maga tudományzata sokat várhat és talán még többet fog kapni.

Marót Károly.

Koloman Nyéki: *Religion und Rasse.*

Verfasser sucht seinen durch die deutsche Glaubensbewegung brennend zeitgemässen Lehrsatz, dass die Religion nicht völlig, bzw. wesentlich durch die Rasse bestimmt sei, auch durch das Beispiel der grossen Kulturvölker des Altertums und darunter natürlich auch der Griechen und Römer zu rechtfertigen. Diese Teile seines Werkes, die uns einzig angehen, bezeigen auch auf dem Gebiet der klassischen Altertumswissenschaft achtunggebietende Bewandertheit, weitblickendes Wissen, gewaltige Auffassungsfähigkeit ihres Verfassers, und möchten wir auch nicht immer seinen Ansichten folgen, so sind diese doch nie anmassend ausgesprochen und immer up to date gesetzt.

K. Marót.

Hankiss János: *Irodalomszemlélet*. Tanulmányok az irodalmi alkotásról. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda könyvesboltja, Budapest, 1941. 164 l.

Hankiss Jánosnak ezen legújabb munkája, mely különben a Debreceni Szemle hasábjain már részletenként napvilágot látott, a szerzőnek nem első ilyenemű munkája. Szervesen kiegészíti ezt „Irodalomszemléletének” első sorozata¹ és a francia nyelven megjelent *Défense et illustration de la Littérature*.² Ez utóbbiakban a valóságosság, a lélekelemzés, a jellemalkotás kérdéseire derített új fényt s irodalom és művészet, irodalom és tudomány, irodalom és vallás, irodalom és nemzet viszonyában mutatta ki az élet irodalmiságának jeleit.

Irodalombölcseleti tanulmányainak célját jelen könyvének zárószavában világítja meg: szemléliődő munkájával személyesebbé akarja tenni a mai kutató viszonyát az irodalmi alkotás és az irodalmi élet főbb problémáihoz. Bár tiszteletben tartja a hagyományos poétika sok pontban kétségtelenül komoly értékeit, szeretné, ha annak sematizáló, az irodalmi élet bonyolult szerkezetét túlságosan leegyszerűsíteni akaró felfogása helyett a modern irodalomszemlélő, a kritikus és a műélvező, koiszerűbb, bonyolultabb eszközökre vágnék s ezen finomabb és éppen ezért igazabb és emberibb eszközökkel igyekeznék nemcsak bírálni és rendszerezni, hanem megérteni és élvezni az irodalmi alkotást. Erre a célra több új vizsgálódási szempontra hívja fel művében a figyelmet, melyek, véleménye szerint, legalább is egyenrangúak azokkal a szempontokkal, tényezőkkel, melyeknek segítségével az irodalom vizsgálói boncolgatni szoktak.

Melyek hát ezek az újszerű és kifinomult eszközök, szempontok, melyeket az irodalom, ezen „bonyolult emberi történet és alkotás” vizsgálatánál a szerző fontosnak tart?

A *beleélés*, a transzpozíció nemcsak egy alapvető emberi szükséglet kielégülése, hanem egyúttal gyökeresen irodalmat teremtő és irodalomra rászoruló lelki szükségletünk. Kitűnik ez különösen, ha az egyes műfajokat külön-külön vizsgáljuk. A drámában, a vígjátékban, a regényben, a novellában, az eposzban, a mondában, a legendában, a balladában, a románcban, a lírai költeményekben, az ódában, elégiában stb. kisebb vagy nagyobb mértékben, de egyaránt lényeges szerepet játszik a beleélés ösztöne.

A beleélésnek az író és olvasó részéről fennálló ösztönét tárgyalva felmerül egy másik fontos kérdés: hogyan viszonylanak egymáshoz a sokszor látszólag ellentétben lévő irodalmi ösztönök („értékes” — „értékes” stb.) és irodalmi értékek, mely utóbbiak főleg az értelem által kikövetkeztetett rendszer tagjai? A klasszikus esztétika néhány főbb alappilléret: a jellemzést, a valóságosságot, sőt a szerkesztést és a stílus problémáit vizsgálva azt találjuk, hogy ellentétéről itt szó sem lehet, mert pl. a beleélés ösztönének mindegyiknél döntő fontossága van.

A beleélés kérdéséhez kapcsolódik maga az *irodalmi érték* problémája is. H. J. megállapítja, hogy a hagyományos poétika az irodalom „értékeit” nagyon is merev és konvencionális kategóriákba szorította, mert egyrészt más szemszögből keresi az ú. n. értéket az író, az olvasó és az olvasók egyes csoportja, másrészt pedig, mert az irodalmi érték fogalmát néhány általános érvényű kritérium függvényévé tette. amilyen pl. az író egyes szerzői tevékenységének kizárólagos tekintetbevétel (valóságosság, lélektani elemzés, jellemzés stb.), a multban alko-

¹ Új Írók, 9. sz. Debrecen, Nagy Károly, 1934.

² Paris, Editions du Sagittaire, 1935.

tott néhány remekművel való összehasonlítás, az író célkitűzésének „komolysága” stb.

Mindezekkel szemben az irodalmi érték H. J. megállapítása szerint sokkal gazdagabb rétegződésű, bonyolultabb összetételű minden más értéknel, mert „az irodalom síkjában és eszközeivel egyesíteni törekszik a legkülönbözőbb értékeket a vallási, erkölcsi, társadalmi, esztétikai, gondolati stb. értékek világából”. A szerző tehát nem ad új fémjelzőt az irodalmi érték felismerésére: az érték szerinte nem „többlet, ami a szükséges minimumon felül van: az érték a mű létrejöttének a feltétele; magának az embernek diadala az anyagon, a gondolkodóé a formátlan kavargáson, a művészé az időn. „Észerint érték mindenütt van, ahol élet van, mondja, s ezért hajlandó befogadni az irodalmi értékek tágabb körébe az ifjúsági, sőt a ponyvairódmat is, de természetesen értéket elsősorban és legfőképpen a művész kezéből kikerült műben lát.

A romantizmus lényegének vizsgálata kapcsán jutott el H. J. irodalomszemléletének egyik legjellemzőbb, legújyszerűbb meglátásához, az irodalmi műben rejlő és onnan kisugárzó erő, a *dinamizmus* problémájához. Minthogy a romantizmus legfőbb jellemzője bebizonyíthatóan az erő kultusza, az erő legkülönbözőbb megnyilvánulásaiban: testi erő, hősi magatartás, bátor lázadás; az ellentét, a meglepetés, a feszültségek kiélézése, az izzó kifejezések, a Nietzsche által a tragédiában és a tragikus szenvedésben kimutatott erő, maga az arisztotelesi kathariszis, a pátosz stb., nyilvánvaló lesz H. J. megállapítása, hogy egyrészt nem lehet azt a magatartást, amit romantikusnak nevezünk, egyetlen korszakra korlátozni, másrészt pedig, hogy a jövő irodalomszemléletében és így értékrendszerében is kétségtelenül megfelelő hely fogja megilletni az alkotásból áramló dinamikát. T. i. — jegyzi meg a szerző — minél több és minél szellemibb hatású energia forrása az irodalmi alkotás, annál több reménye lehet arra, hogy tökéletes legyen.

A következő fejezet a III. lyoni irodalomtörténeti kongresszuson sokat vitatott kérdést, az *irodalmi műfajok* problémáját tárgyalja. A költészettan újabb művelői u. i. a műfajoknak régebben elfogadott különféle felosztási alapjait sorra igyekeznek megcáfolni és arra is hajlandók lennének, hogy azok létjogosultságát is egyszerűen tagadják. Ennek ellenére, mivel a műfajok létezése tapasztalati tény, az egyes műfajokat nem jellemezheti valami részleges elv, hanem, az újabb felfogás szerint, őket elsősorban egy érzelmi árnyalat, egy lelki „attitűd”: az emóció határozza meg. Ezt a felfogást vallja H. J. is és a lélektan általánosan igaznak elfogadott eszközeivel, sorra véve a különböző műfajokat, kimutatja ennek az új, szigorúbban rendszeres műfajtannak a helyességét.

H. J. finom meglátásairól tanúskodnak a „csodás elem”, a milió és a hangulat szerepéről szóló fejezetek.

Magának a *csoda* szónak különféle értelemben való használatából, a csodaatmoszféra, az allegória, sőt a modern „happy ending” kedveléséből szellemes módon kimutatja, hogy a megfelelően értelmezett csoda kérdése irodalomszemléletünk egyik sarkalatos pontja. A csoda az író és az olvasó számára egyaránt érték. „A legöntudatosabb, legjózanabb művésznak is szentség a művészet — írja — és *csoda* az, ahogy a remekmű kialakul.” Az olvasó pedig azért nyúl könyvhöz, azért megy a színházba, hogy megkapja mindazt, amit földi eszközökkel nem szerezhet meg magának: hogy csodavarása kielégüljön. Tehát, állapítja meg H. J., az irodalom kutatóinak is számolniuk kell azzal, hogy nincs olyan irodalom, amit a csodaszomj nélkül meg lehet magyarázni.

A *milió* szerepét idáig csak nagyrészt, mint valami másodrendű díszítő vagy magyarázó tényezőt kezelték az irodalom vizsgálói. H. J. főleg az újabbbkori francia irodalomra támaszkodva kimutatja, hogy igen sok esetben a környezet és különösen az általa bővebben kifejtett „eszmenyi légkör”, a hangulati *milió*, az irodalmi műben teljes autonómiájú társtényezővé válik, mely fontosság tekintetében sokszor a főszemély vetélytársává növi ki magát. Ezen fejtegetéseivel a szerző gazdagabbá teszi a *milió* fogalmát is és felhívja a kritikusok figyelmét, hogy ez a gazdagabban értelmezett *milió*, melynek kedvelése és igénye ősi emberi ösztönökben leli magyarázatát, az irodalmi mű egyik legemberibb értéke s hogy megfelelő méltánylása nélkül aligha mérhetjük meg helyesen a mű hatását.

Éppen légies és szerintünk szubjektív voltánál fogva újabb irodalomszemléleti tényezőnek csak nehezen nevezhető mozzanat a műben előadott és belőle kiömlő *hangulat*, melyet H. J. szintén egyenrangúnak tart a többi szokásos és eddig számon tartott tényezővel. Ebben szerinte benne van minden, amit az írótól csak kívánhatunk: „A zavartalan jellemzés is, a megfelelő szerkesztés is, a meseszöveg érdekessége vagy puritán vonala is. Isten is, aki a hangulatban a csoda s a titok illatszóróját adta a művész kezébe, s az ember is, aki a hangulat éteri függőhídján találkozik a másik emberrel.”

Láthatjuk tehát, hogy H. J. tanulmányaival, melyeket maga is kísérleti eszközöknek szánt az „ingoványos terep és az eszközök rugalmasságának” felkutatására, nem akart mást, mint a finomabb megkülönböztetés, a lélektanibb szemlélet ingerét beoltani olvasóiba és meggyőződésünk, hogy munkájával sikerülni is fog emberibbé és irodalmibbá tennie irodalomszemléletünket, vagyis magatartásunkat az irodalommal, „embervoltunk ezen legfőbb megnyilvánulásával” szemben.

Dobosy Tibor.

Jean Hankiss: *Aspects de la littérature.*

Avant d'établir définitivement sa doctrine dans le domaine de la science littéraire, Jean Hankiss, dans cet ouvrage qui forme la continuation et le complément de sa „Défense et illustration de la Littérature” et de la première série de ses études sur la création littéraire, se propose comme but, tout en essayant l'élasticité des moyens, de rendre plus humaine et plus familière l'attitude du chercheur moderne envers les manifestations de la vie littéraire. A cette fin il affine et enrichit les points de vue usuels de la critique traditionnelle, voire même il en propose de nouveaux qui, les uns comme les autres, témoignent de ses fines intuitions de nuances et de vérités psychologiques. Tels de ses chapitres traitant p. ex. l'importance du „dynamisme” intrinsèque et émanant des œuvres littéraires, ou celle du „milieu” prise dans une acception plus large, ou celle de cette atmosphère indéfinissable que l'allemand appelle „Stimmung”, contribueront sans doute, comme du reste chacune des études de M. Hankiss, à suggérer à la critique de demain le désir d'envisager la littérature d'une manière plus souple, plus psychologique et en somme, plus humaine.

T. Dobosy.

Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.* II. kötet. Bp., 1941. 748 l. Magyar Tud. Akadémia.

A Bach-korszak prózai elbeszélésünk történetében a romantika uralmát és kiélését jelenti, a novella és regény megizmosodását, de ezt

a megizmosodott új novellát és regényt ugyanakkor egyre erősebb mértékben hatja át a nyugati realizmus és a magyar élet ábrázolása. Szerzőnk hatalmas művének második kötetében a romantikus társadalmi elbeszélés bemutatása mellett ezt az új magyar realizmust veszi vizsgálat alá, amely már gondosabb lélekrajzra, a cselekménynek lélektani elmélyítésére törekszik, helyzetekben, cselekvőben, alakjainak dinamikus értékelésében azonban még a romantika hatása alatt áll. A Bach-korszak romantikus társadalmi elbeszélései a magyar-francia irodalmi kapcsolatok egyik igen érdekes fejezetét alkotják. Legerősebb ugyanis bennük a francia hatás, amely témaválasztásban, embertípus-formálásban, stílusban és írói modorban, sőt a franciás élet külsőségeinek egyenes átvételében is megnyilvánul. A közönség ízlésének kialakulatlansága és hiánya lehetővé tette az utánzók túlzásait, úgyhogy ezek az elbeszélések szertelen cselekményekkel és dagályos stílusukkal úgy hatnak a mai olvasókra, mint nevetséges karikatúrák.

A magyar realizmus középpontjába szerzőnk Kemény Zsigmond alakját helyezi, neki szenteli a legterjedelmesebb és legmélyebb elemzést, részletesen taglalja elbeszéléseit és regényeit, jellemeinek lélektani igazságát, ábrázoló erejét és stílusát. Kemény pompás írói arcképe mellett Gyulai Pál jellemzése a legsikerültebb, akit szerzőnk Jókai és Kemény után a Bach-korszak legnagyobb elbeszélőjének tekint. Halványabb színekkel szerepelnek a korszak nagyjai közül Eötvös József és Vas Gereben, akiknek jelentőségét szerzőnk műfaj történeti szempontból már kisebbre értékeli. A realista elbeszélés ebben az időszakban francia és angol hatás alatt áll. A német irodalomtól íróink szinte ösztönösen tartózkodnak és társadalmi rajzukban is kerülik azt a polgárréteget, amelynek összetétele a Bach-korszakban még erős német elemeket mutat. Legszívesebben a nemesi világot rajzolják, de politikai meggyőződésből is egyre erősebb lesz a közeledés a nép felé. Rendkívül érdekes az a statisztikai kimutatás is, amelyet Szinnyei könyvének összefoglalásában a Bach-korszak íróiról ad. Kor, vallás, faj, foglalkozás és szülőföld szerint csoportosítja az írókat s eredményeiből mai érdeklődésünk szempontjából kiemelhetjük a zsidóság lassú előretörését. Szinnyei könyvének legnagyobb érdeme elbeszélő irodalmunknak teljes és tudományos feltárásában rejlik. Bámulatos fáradhatatlansággal hordotta össze a folyóiratokban, zsebkönyvekben széthullatott anyagot, amelynek elrendezésében a klasszikus fejlődés-látásnak tiszta szempontjai vezették. Előadásának könnyed és élvezetes módja a nagyközönség számára is vonzóvá teszi ezt a hatalmas művet, amelyet méltán tekinthetünk legnemesebb hagyományainkat továbbépítő irodalomtörténetírásunk egyik mesterei alkotásának.

Semjén Gyula.

*

Franz, Szinnyei: *Novellen- und Romanliteratur in Ungarn während der Bachperiode*. II. Bd. Hg. von der Ung. Akademie der Wissenschaften. Budapest, 1941. 748 S.

Die Periode, die den Jahren des ungarischen Freiheitskampfes folgte, hat eine wert- und zahlenmäßige Verstärkung der ungarischen Erzählliteratur gebracht. Romantik und Realismus, die aus französischen und englischen Quellen zu uns gelangten, haben den Einfluss des deutschen Schrifttums fast völlig verdrängt. Im Mittelpunkt der neuen literarischen Bestrebungen stand zu dieser Zeit die gewaltige Persönlichkeit des Freiherrn Sigismund Kemény, dessen Werke Verfasser mit tiefblickender wissenschaftlicher Analyse zerlegt und deutet.

Der grösste Wert seines umfangreichen Werkes besteht aber eigentlich darin, dass wir hier zum ersten Male ein wirkliches Gesamtbild vom Schaffen jener kleinen, fast oder völlig vergessenen Schriftsteller erhalten, deren Wirken dem literarischen Alltag des damaligen Geisteslebens genügte, und deren in Zeitschriften und Jahrbüchern zerstreute Werke Verfasser mit ausserordentlichem Fleiss gesammelt und überlegener Stoffbeherrschung dargestellt hat.

Julius Semjén.

Szauder József: *Faludi udvari embere.* Pécs, 1941. Dunántúl. 8°, 66 l.

Jó tollal megírt, fordulatos és gazdag anyagot tartalmazó disszertáció, amely szépen igazolja, hogy a szellemtörténeti módszer akkor maradhat csupán igazán hű eredeti célkitűzéséhez, ha konkrét tények, pozitív adatok tömegére építi a szellem történetét s nem egy-egy szórványos s többféleképp értelmezhető adatból konstruál önkényes hipotéziseket. Szauder szinte félénk óvatossággal mozog a konkrét adottságok keretei között, szövegeket, forrásokat és fordításokat vet össze, Faludi római éveinek benyomásait vázolja fel, s mégis ebből a mozaikszerű, szerényen megírt „Kleinarbeit“-ből tökéletesen elénk tűnik a barokkvilág s benne Faludi lelki fejlődése. Valóban igen érdekes az a folyamat, amelynek során Faludi, aki Darrelből indult ki, mindinkább eltávolodik „a ragyogó udvari tantól“, hogy annál hívebb legyen „egyszerű, de igaz és mélyen vallásos hitéhez“ (4. l.). Végül is a világ eltűnik a „Szent ember“ szemei elől s a hiú etikett tanácsait a „Vanitatum vanitas“ mementója váltja fel: „Császárok, királyok halnak. A világ tündérpompái málnak, híres épületei omlanak. Trója porrá lett. Teljes hűség dolgunk. És mégis, és mégis ezekben törjük fejünket, vesztegetjük erőnket-óránkat“ (idézve 65. l.). E szép fejlődéstörténeti keretbe illeszkednek Sz. teljesen eredeti megállapításai: a „Megszerzés a mostani világról“ című munka s a „Nemes Urfi“ VII. közbeszédje Grácián Criticonjából, a hetedik „Téli Éjtszaka“ pedig, amely Párizs leírását tartalmazza, egy szicíliai származású írónak, Charles Cottolendinek Montesquieu „Lettres Persanes“-jaire emlékeztető „Lettre d'un Sicilien“-jéből származik. Ezen utóbbi francia forrást Sz. részletesen összeveti a magyar szöveggel; kár, hogy a ritka francia szöveg közlése nem éppen megbízható (v. ö. pl. *je n'ais jamais pu faire, ils s'accomodent meme tems, le plus ardoit exercice*, helyesen *le plus adroit exercice*, stb. 30—31. l.). Nem ártott volna Faludi egy-egy érdekesebb változtatására vagy körülírására külön is felhívni a figyelmet (pl. a *canaille* szó fordítása nála: „tekergő gaz emberek“ s ebből az egyszerű megállapításból: *ils volent avec tant d'adresse que...* nála ilyen körülményes, de annál szemléletesebb fordulat lesz: „mesterségesen táskáznak és egerésznek az erszény körül“, 31. l.). Érdekes az is, hogy Faludi a „csokoládé“ nevét egy francia szöveg átültetése közben is olaszos alakban használja (*Cioccolada*). Ha e fordítások nyelvi sajátosságait Sz. behatóbban megismeri, talán sikerül eldöntenie azt is, vajjon a Criticon Faludi a „Nemes Urfi“-val kapcsolatban olasz vagy francia fordításon keresztül használta-e. Sajnos, sem Cattaneo olasz fordításából, sem De la Haussaye francia szövegéből nem találunk párhuzamos idézetet. Egy-egy apró pontatlanság is szembeötlik, pl. Voltairenek az 1760 körüli olasz irodalomról alkotott véleményét nehéz megtudni úgy, hogy egyszerűen Natali „Il Settecento“-jára utalunk (7. l.), lapszám jelzése nélkül! Mind ez persze a mű értékét alig csökkenti: érdeklődéssel várjuk Sz.-nek Faludi stílusára vonatkozó további kutatásait.

Gáldi László.

Joseph Szauder: *L'homme de cour vu par Faludi.*

L'auteur, ce jeune spécialiste des relations italo-hongroises, examine avec soin les années romaines de François Faludi, excellent écrivain hongrois du XVIIIe siècle. Il trace d'une main sûre l'évolution intérieure de cet esprit fin et profondément religieux, qui, après avoir fait connaître à son peuple l'homme de cour idéal de Darrel, abandonne peu à peu cette civilité mondaine pour approfondir d'autant plus les conseils moraux de Gracian. M. Szauder a eu la chance de retrouver la source de cette description de Paris qui est intercalée dans de la Ville Nuit d'Hiver de Faludi: c'est la „Lettre d'un Sicilien“, parue dans les „Saint-Evremoniana“ et due à Charles Cottolendi, précurseur oublié, mais non moins intéressant de Montesquieu. On attend avec impatience les recherches de M. Szauder sur le style de F. Faludi. L. Gáldi.

Gáldi László: *Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében.* Budapest, 1941. Danubia. Minerva XX. (Minerva-Könyvtár 58.) 34 l.

E szép dolgozat világosan foglalja össze és vezeti tovább mindazt, amit a magyar tudományos irodalom az utóbbi évtizedben Erdélynek az oláhság felé irányuló közvetítő szerepéről megállapított. Miután végez az újabb kontinuitás-mesékkal, melyek főleg német oldalról szaporodnak, rámutat arra, hogy a középkorban a magyar kulturális kisugárzás a Kárpátokon is túllépett; magyarabb világ uralkodott akkor a délkeleti Kárpátok koszorúján, mint valaha. Erről a helynévkutatás és az újonnan kiadott okmánytárak tanúskodnak. Ismeretes, hogy aztán a protestantizmus idején, milyen világosan és hatásosan nyilvánult meg ez a sugárzás, bár — s ez Gáldi eredeti megállapítása — az oláhság, mikor a magyar szellemi formákat átveszi, nem szakít ortodox multjával és mint később is annyiszor, kettős értelemben asszimilált, beilleszkedve a magyar közösségbe, de egyúttal fenntartva és tovább fejlesztve saját népi és szellemi különállását. Mindamellett tagadhatatlan, hogy Erdély nemzeti nyelvű kultúrája eszméltette rá a románságot saját nyelve kiművelésére s Erdély latinos műveltsége vetette meg a románok antik érdeklődésének alapjait is. Az únió idején folytatódott Gáldi-tól — talán etymologice? — „kétszínű“-nek nevezett folyamat, különösen Sinkai munkásságában, aki egyrészt hungarocentrikus életet élt, másrészt partikularisztikus oláh értelemben használta fel budai jellegű kultúráját. A magyar kultúra kontinuitása a XIX. században is megmarad és nemcsak német-francia szellemi hatás, hanem eredetien magyar szellemi alkát is ültetődik át az oláh írók szellemi örökségébe, a legújabb időkig.

Gáldi azt hiszi, hogy ezt a történeti mérleget lehet felhasználni a jövőben a délkeleti tudományos élet harmonikus együttműködésének kiépítéséhez. „Csak ezzel az elgondolással maradhatunk magyarok s egyben európaiak a féktelen gyűlölködés felénk zúduló tengerében.“

Eckhardt Sándor.

*

Ladislav Gáldi: *La mission de la Transylvanie dans la civilisation de l'Europe Sud-Orientale.*

Cet exposé de M. Gáldi dresse un bilan exact et impartial de l'expansion de la culture hongroise dans la région sud-orientale de la Hongrie historique. Il fait justice des théories sur la continuité dacoroumaine, appuyée récemment par certains savants allemands et démontre qu'au moyen âge l'élément autochtone magyar a répandu même

au-delà des montagnes de Transylvanie son influence salutaire. Le contact des Roumains immigrés au moyen âge avec la civilisation hongroise a toujours été profitable aux Roumains, ce qui eut un double effet dans l'histoire de leur culture: d'une part ils participaient à tous les courants d'idées émanant de Hongrie, d'autre part ils utilisaient tout apport nouveau, d'origine hongroise, protestantisme, philosophie rationaliste, historisme, pour raffermir l'édifice de leur vie nationale. Une vision claire du rôle civilisateur de la culture hongroise si compréhensive, quoi qu'en disent ses adversaires, serait appelée à servir de base pour une collaboration scientifique, dont le moment ne semble pas encore arrivé.

Al. Eckhardt.

Tolnai Klára: *A német megszólítás és címzés.* (Német nyelvészeti dolgozatok, VII.) Budapest, 1942. 77 l.

Az udvariassági formulák vizsgálata hálás feladatot nyújt minden kutatónak. Ez az a pont, ahol az írott és a beszélt nyelv a legközvetlenebbül összetetallozódik; amíg írásban másként fejezzük ki gondolatainkat, mint beszédben, addig az udvariasság — éppen, mert formula — megegyező és változatlan mindkettőben. Ezért a legmozgékonyabban tükrözteti az élet és az írás egymásrahatását: kölcsönösen alakítják egymást és ha az egyik kitermel valamilyen udvariasságot, azt könnyű a másikba átültetni. Végezetül pedig ne feledjük, hogy minden filologus könnyen összekeresheti az udvariassági formulákat, amelyek aztán érdekesen világítják meg a kor szellemi és társadalmi életét.

Ha csupán a megszólításokat és címzéseket vizsgáljuk, úgy kicsiben itt is megláthatjuk az európai szellem történetét. Amikor a középkori Európában az írásbeliség kialakult és elterjedt, a társadalom már mindenütt rétegekre oszlott és különböző címekkel tüntette ki kiválóságait, hatalmasabbjait. De a megszólítás és címzés az egész keresztény Európán belül egyöntetűen alakult és egyöntetűségét, lényegében, mind a mai napig megőrizte. Az európai címhasználat két központból terjedt el minden irányban: egyik a pápai udvar kancelláriája, amely minden európai fejedelemmel érintkezésben állott, a másik pedig a párizsi egyetem volt, ahová a fejedelmi kancelláriákba vágyódó ifjak jártak tanulni. A párizsi egyetemen használt tankönyvek, az *ars dictandi*-k, *summa dictaminis*-ek az írásbeli teendők és oklevél-szövegezés egyéb tudnivalóin kívül azt is közölték, hogy kinek milyen megszólítás jár.¹ A Párizsban tanult idegen diákok, így a magyarok is, hazatérésük után a többi okleveles formulával együtt a címzés és a megszólítás szokásait is átültették. A középkorvégi teológusok világában a címzés és az udvariasság kérdése nem volt éppen jelentéktelen, amint azt a *Litterae obscurorum virorum* egyik híres, gúnyos levele is bizonyítja, ahol arról vitáznak, hogy a rövidesen felavatásra kerülő magisternek a „*noster magistrandus*” vagy a „*nostrandus magister*” megszólítás jár-e.

A középkor letűnével az írásbeliség elvilágiasodott, a párizsi egyetem kisugárzó szerepe megszűnt, a kancelláriákba világias vonulatok be. Csakhogy ekkorra már kialakult a rendi társadalom Európában, az egyes rendeknek a meghatározott kiváltságokhoz határozott

¹ Perényi József: A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására. Budapest, 1938, 60—1. l.

megszólítás és címzés járt és a rendek, meg a fejedelmi udvarok versenyezve vigyáztak ezeknek a betartására. Ekkor tűnt fel egész Európa előtt a francia udvar s elsősorban a Napkirályé, mint követendő mintakép, mint az „udvariasság”, a magasabb életforma tanító-mestere és szokása, mint előbb a párizsi egyetemé, ismét csak egész Európára nézve mértékadó lett.² Legelőbb a diplomácia formáit hatotta át, hamarosan a miniszterek és magasabb államhivatalnokok megszólítása is a francia minta után igazodott és az végül a fejedelmi udvarok életét is döntően szabta meg. Mária Terézia is francia nyelven levelezett nagyszámú családjával. A francia iskola az évszázadok folyamán annyira beleivódott a népek szokásaiba, hogy amikor a nemzeti nyelvek kerültek uralomra, azok lefordították, de fel nem forgatták a régi megszólítási és címzési rendet.

Az évszázadokon át tartó közös európai fejlődés kellőleg megindokolja, hogy megszólítás és címzés tekintetében nem annyira az állami és nyelvi határok húznak éles választóvonalat, mint inkább az egyes társadalmi rétegek között fennálló finom, de lényeges különbségek. Érdekes és hálás feladat tehát a megszólítási és címzési szokások vizsgálata — a társadalmi osztálytagozódás figyelembevételével, mint azt a jelen disszertáció teszi. A történelmi fejlődéshez, amit a szokott filológiai módszerekkel lehet vizsgálni, hozzáfűzi a néprajz segítségével megközelíthető jelenkori szokásokat is, amennyiben a magyarországi német kisebbségnek, ennek az egységes paraszti tömegnek a szokásait is tanulmányozza. A két tudomány összepárosítását mindenképen dicsérnünk kell, hiszen a filológia és a néprajz — ez alkalommal természetesen csak a szellemi néprajzról esik szó — távolról sem idegen. A filológia az írástudó rétegek szellemi megnyilatkozásaival foglalkozik, azokkal az egyéniségekkel, akik gondolatokat közvetlenül és könnyen kifejezhetik. A nép viszont, ha írni meg is tanult már, nem jutott el ahhoz a fogalmazási könnyedséghez, ami lelki tartalmának megörökítéséhez szükséges. Az Új Magyar Nép-költési Gyűjtemény kötetei eléggé bizonyítják, hogy a mesélő Fedics Mihálynak vagy Pandur Péternek lejegyzőre van szüksége, mert nélkülük a mesék csak alkalmasszerűen aktualizálódnának és a gyorsan szálló szavakkal együtt elmulnának. A filológia tehát az írástudók néprajza, a néprajz viszont az írástudatlanok filológiája és a kettő összekapcsolása, a két szempontú vizsgálat mindenképen indokolt és hasznos, mert teljes képet nyújt.

A jelen dolgozat néprajzi része, amint azt már több más disszertációnál is tapasztalhattuk, kérdőíves módszer alapján készült, amennyiben a német községek tanítóihoz kiküldött és általuk megválaszolt kérdőívek feldolgozásából áll. Ezt a módszert viszont feltétlenül hibáztatnunk kell. A személyes élmény ugyanis minden tudományos alkotás elengedhetetlen feltétele: irodalomtörténetet sem lehet lekszikon-cikkekből, hanem csak az igazi remekművek áttanulmányozásából írni! A személyes tapasztalat, a lassú és aprólékos ismerkedés egy tárggyal a maga sokféle és elmélkedésre készítő lelki hatásával minden tudományos munka sikerének az alapja. A néprajzi kutatónak a falut kell járnia, ott tapasztalni és gyűjteni. Bizonyos, hogy a filoló-

² M. Magendie: *La politesse mondaine et les théories de l'honnêteté en France au XVIIe siècle*, Párizs, 2 kötet, év nélkül, nagyszámú bizonyító adattal. A kérdés magyar vonatkozása s a magyarság kapcsolatai a XVII. század francia udvarával ma sincs feldolgozva.

giai könyv-élmény és a néprajzi falu-élmény lényegesen különbözik egymástól; talán ezért is párosították azokat oly ritkán; de azért mindkettő elengedhetetlen a maga tudósának.

Ami mármost a jelen disszertációt illeti, miután az imént elmondottak csak a magunk véleményét jelentik, úgy az mindenekelőtt a német megszólítás és címzés alakulását ismerteti a vonatkozó irodalom alapján s ennek során, amint forrásai is teszik, sajnálatosan elmellőzi a kérdés nemzetközi és francia vonatkozásait. Utána a magyarországi német irodalomban használt formákat veszi sorra, bőven merítvén a régi levelező-könyvekből: ezt a forrásválasztást szerencsésnek tartjuk és reméljük, hogy a levelezők még további érdekes kutatások alapjául szolgálhatnak. Végül pedig a jelenlegi német kisebbség szokásainak a leírása következik, gazdag és érdekes, sokaknak tanulságos anyagot nyújtva. Az udvariassági formulák kutatása, amelynek a most elhunyt Kertész Manón kívül alig akadt képviselője, még bizonyára sok érdekes tanulsággal szolgálhat a további kutatások folyamán. Tolnai Klára adatokban gazdag, nagy szorgalommal összeállított tanulmánya ösztönzőül hathat a munka folytatására. Kósa János.

Clara Tolnai: *Deutsche Anredeformeln.*

Die Höflichkeitsformeln bieten einen interessanten Stoff für philologische Untersuchungen, indem sie kurz die Sozial- und Geistesgeschichte widerspiegeln. Die europäische Höflichkeit gestaltete sich, ihrem Wesen nach, in allen Ländern einheitlich, und ihre wichtigsten Anregungen gingen grösstenteils von französischem Boden aus. Verfasserin behandelt aus diesem reichen Stoffe die deutschen Anredeformeln in Ungarn. Erst überblickt sie die gemeindeutsche Entwicklung, dann, auf Grund von Briefveröffentlichungen und sog. Briefstellern, die Geschichte der ungarländischen Anrede; schliesslich fasst sie die heutigen Anredeformeln der deutschen Volksgruppe in Ungarn zusammen, die sie mit Hilfe von Fragebögen aus etwa 160 Dörfern sammelte.
Johann Kósa.

Schwartz Elemér: *A német nyelvnek helyes kimondásáról, avagy olvasásáról.* Budapest, 1941. 8°, 51 lap.

A budapesti tudományegyetem bölcsészeti kara „A jó magyar ejtés aktái” után a jó német ejtésnek hazánkban, a XVIII. században készült szabályait adta ki. Schwartz Elemér, aki a hazai német ejtés mai kérdéseit már részletesen kidolgozta (A német köznyelv és helyes kiejtése, Bp., 1940), az 1780-ban Budán megjelent német helyesejtési szabályzat magyar és német szövegét teszi közzé s magyarázza a korabeli hazai és német nyelvtanok alapján. Ez a szöveg a helyesejtésnek hatalmas német irodalmában mindezideg ismeretlen volt, hiszen forrásait, az ú. n. „Wiener Anleitung”-ot (1775, 1777) sem nagyon ismerik azok, akik a művelt német köznyelv történetével foglalkoznak. A Schwartz Elemértől közölt szöveget éppen történeti értéke teszi becsessé. Ékiesen bizonyítja, hogy nem Goethe volt az első, aki a nyelvjárások felett álló, az egész nyelvterületen egységes „irodalmi” ejtés kialakítására gondolt. A Siebs-féle Bühnenaussprache-val összehasonlítva a közölt szöveget, tűnik ki, hogy a XVIII. század végén már megfogalmazta azokat a követelményeket, amelyeket ma a színpadi ejtéstől megkívánunk. „A Német Nyelvnek megtanulására való könnyű

és helyes Intézet", valamint forrása, a „Wiener Anleitung“ a művelt német köznyelvi ejtés első kézikönyve. Mollay Károly.

*

Schwartz, Elmar v.: *Anleitung zur deutschen Rechtlesung und Rechtschreibung.* Budapest, 1941.

Elmar v. Schwartz veröffentlicht den ungarischen und deutschen Text einer Anleitung zur deutschen Rechtlesung und Rechtschreibung, die 1780, bzw. 1781 in der Universitätsdruckerei zu Ofen erschien. Sie fußt auf der sog. „Wiener Anleitung“ (1775, 1777) und kann mit dieser noch vor Goethe (!) als erstes Lehrbuch der deutschen Hochsprache betrachtet werden. Der Neudruck dieser unbekannten Anleitung ist also mit Freude zu begrüßen. Einleitung und Erklärungen des Herausgebers ergänzen den wichtigen Neudruck. Karl Mollay.

Gabriel Asztrik: *Magyarországi Jakab eretneksége a XIII. századi Franciaországban.* (Megjelent a jászóvári premontrei kanonokrend Szent Norbert gimnáziumának 1940—41-i évkönyvében.)

A XIII. század közepén egy különös, sok tekintetben a Dózsa-féle felkeléshez hasonló népmozgalom keletkezett Franciaországban. A kereszteshadjáratoknak sorozatos balsikerei, a szeretett király fogságbaesése, a francia nemesség közönye azt a meggyőződést keltette az alacsony népben, hogy az Isten a vezető osztályoktól, bűneik miatt, megvonta a segítségét, és hogy csak ők, a szegények, parasztok és pásztorok, hivatottak arra, hogy a kereszteshadjáratok magasztos célját végre sikeresen megvalósítsák és a királyt a „pogányok“ fogságából kiszabadítsák. A „pásztorok“ (pastorelli, pastoureaux) neve alatt nagy néptömegek verődtek össze, — de haragjuk először a vezető néposztályok, a nemesek és a gazdag polgárok ellen fordult; a kereszteshadjáratból szociális forradalom lett. Mészárlások, üldözések, ostromlások következtek, míg végre a városok és a lovagok együttes erőfeszítésénck sikerült szétverni a lázadó tömegeket. Az egész mozgalom vezére és szellemi irányítója — ezért érdekelt minket közelebbről az egész jelenség — magyar ember volt, Jakab mester, kinek alakját Gábriel A. ebben az értekezésben állítja elénk. A gyér adatokból egységes, összefüggő képet alkotni csak a középkori szellemi életnek egy olyan alapos ismeretével lehetett, mint amilyenről Gábriel A. más dolgozatai is tanúságot tesznek. A szétszórt utalásokat és említéseket beleeállította azokba a nagy szellemi összefüggésekbe, melyekből ezek értelmezést és magyarázatot nyerhetnek, és így magyarországi Jakab mester adatokban igen szegényes életrajzán kívül egy egész korképet is kapunk. A Jakab mester ellen felhozott azon vádat, hogy az általa összetoborzott embertömeget a mohamedán szultán rabszolgaságába akarja juttatni, azzal magyarázhatja így Gábriel A., hogy a század elején az ú. n. gyermekkeresztes-hadjáratok során hasonló esetek valóban fordultak elő, — azt a vádat pedig, hogy ő pogány és varázsló lett volna, Jakab mesternek Toledóban folytatott tanulmányai teszik érthetővé. A toledói iskola, természettudományos érdeklődése és arab szelleme miatt, ebben a korban valóban gyanút keltett, és azt híresztelték róla, hogy ott a nigromanciával és más sötét tudományokkal foglalkoznak. (Gabriel A. itt a „Parzival“-nak egy, a germanisták előtt ismeretes helyére utalhatott volna, mely a maga részéről viszont az általa idézett tényekből nyer magyarázatot: Kiöt, Wolfram

művének állítólagos forrása, a maga költeményét egy, Toledóban, „pogány írásban“ (in heidenschcr schrifte) írt könyvből merítette volna, melyet csak akkor tudott elolvasni, amikor az íráson kívül (der karakter à bê cê) a nigromancia művészetét is (den list von nigromanzi) megtanulta.) Jakab mester tehát nem volt sem áruoló, sem mohamedán, de heretikus volt, amennyiben tanítása a későbbi, XIV. és XV. századbeli laicista mozgalmak gondolatkörében mozog. Az értekezés utolsó fejezete azzal a kérdéssel foglalkozik, vajjon lehetséges-e, hogy Jakab mester ezeket a valdens-mozgalomhoz közelálló gondolatokat már Magyarországon szívta volna be magába, és rámutat egyes adatokra, amelyek a valdens-mozgalom magyarországi elterjedését már elég korai időben bizonyítani látszanak.

A nagy erudícióval készült, sok részletkérdésre új világosságot derítő értekezés középkorkutatásunknak értékes meggazdagítását jelenti.

Ivánka Endre.

Die Studie behandelt den Aufruhr der pastoureaux im Frankreich des XIII. Jahrhunderts und den geistigen Führer der Bewegung, Meister Jakob aus Ungarn. Verfasser schildert die geistige Lage der Zeit und beschäftigt sich insbesondere mit der Schule von Toledo, die wegen ihrer naturwissenschaftlichen, araberfreundlichen Richtung in dem Rufe stand, Nekromantie und Zauberkünste zu lehren, was auch Meister Jakob, der dort studiert hatte, in den Ruf brachte, ein Hexenmeister zu sein. Tatsächlich ist er aber ein Vorläufer der haeretischen Bewegungen des XIV. und XV. Jahrhunderts, und Verfasser erwägt die Möglichkeit, dass Meister Jakob diese Geistesrichtung schon aus seiner ungarischen Heimat mitgebracht hat.

Endre v. Ivánka.

Biró Lajos Pál: *A modern angol irodalom története. 1890—1941.* Bpest, 1942. Hungária-kiadás, 286 lap. 9 P.

Egy átfogó irodalomtörténeti mű szerzőjétől elsősorban azt várjuk, hogy anyagát, az irodalmi műveket (s a rájuk vonatkozó kritikai irodalmat) alaposan ismerje, helyesen értékelje s világosan ábrázolja, továbbá azt, hogy az irodalmi élet szövevényéről áttekinthető képet adjon, nyomon kövesse az eszméáramlatokat és ízlésváltozásokat, beszámoljon új törekvések kialakulásáról, kapcsolatba hozza az irodalmat az élettel, egyszóval bizonyos „racionális vonalakat húzzon“ az irodalmi élet összefüggésein át.

B. L. P. az utóbbi ötven esztendőnek kiemelkedő alkotásokban és jelentős mozgalmakban gazdag történetét a hagyományos hármas tagolásban nyújtja, a líra, a dráma és a széppróza műfajai alapján, de ezt az elvet indokolatlanul megzavarja az írszármazású íróknak külön negyedik fejezetben való tárgyalásával. Hasonlóképen borítja fel a lírai költők tárgyalását is, ahol az időrendi korcsoportok végére külön fejezetet iktat az egész korszakban szerepelt írók felsorolására. A regényírók pedig azon elv szerint rendszereződnek, hogy VII. Edward vagy V. György uralkodása idején kezdtek-e el írni.

Hibája B. L. P. könyvének a regény elhanyagolása. Az újabb angol irodalomnak éppen a széppróza a leggazdagabb és legértékesebb műfaja, mely azonban könyvében csak egy aránytalanul rövid, igen hiányos és megbízhatatlan fejezetben jut szóhoz. A lírai részben negyedrangú költőket is behatóan tárgyal, de olyan kitűnő prózaírókat, mint Priestleyt (mint regényíró), Charles Morgant, Rose Macaulayt, H. M.

Tomlinsont, David Garnett-et, Richard Hughest, Sheila Kaye-Smitht, Mary Webb-et vagy meg sem említi, vagy meglegszik azzal, hogy bibliográfia-szerűen felsorolja néhány műüket minden kommentár nélkül. Az arányérzék hiányára vall a ma már erősen megfakult, kevés maradandót alkotott Masefieldnek juttatott nyolc oldal, szemben a John Cowper Powysnak, korunk egyik legjelentősebb regényírójának odavetett öt-hat szóval. Sajnos, ilyen aránytalanság bőven akad a könyvben.

B. L. P. könyvéből a vers-, regény- és drámacímeken s tartalmakon kívül egyebet alig tudunk meg a kor szellemi életéről. Szellemtörténeti, átfogó képet nem tud vagy nem akar adni. Az írókatalógusok elé tett korszakjellemzések külsőlegesen és hiányosak. Elmulaszt rámutatni az élet és irodalom kölcsönhatásaira, nem vesz észre jellemző mozgalmakat, stílustörekvéseket és hamisan ábrázolja az egész korszak kultúráját. Annál több a szükségtelen pletyka az írók magánéletéről és jövedelméről s oldalszám kapjuk műveik címeinek száraz felsorolását. A 256—262. lapon pl. csak könyvcímek vannak, mint egy árjegyzékben, évszámokkal tarkítva.

A századforduló és a háborús évek lírájával, melyet annyi kitűnő szakmunka is feldolgozott már, B. L. P. is részletesen foglalkozik. Tartalmi kivonatokat ad az egyes költők lírai verseiből, szemlévényeket is nyújt mind angolul, mind magyar műfordításban (Devecseri Gábornak néhány leiterjakabtól eltekintve jól sikerült átköltéseit) s azután közli észrevételeit. Moira O'Neillről megtudjuk, hogy népi nyelven és *technikai fogyatékossággal* írt, továbbá, hogy *lelkében a vidámság és a melankólia egymásnak adják a kilincset és ő mindig szíves, természetes hangon fogadja ezt a hangulat-pálfordulást* (150—151. l.). O. Sitwellt az jellemzi, hogy *a vers és a próza szinte egysúlyú játékszának termékeny tollszárán. Végigkatonáskodta és évekig tartó mérgezéssel könyvelte el a világháborút* (109. l.).

Nem mindig tudja a lényegest meglátni. Kiplingnél megfigyelték a Recessional és White Man's Burden gondolatköréről, Blunt sovizmusáról, Thompson, a katolikus alázat és aszkézis költőjét jogtalanul teszi meg bohémnek és bizonytalan meggyőződésűnek. Az egyes személyiségek tárgyalásában néha furcsa ellentmondásokba keveredik (48—49., 127., 128. lapokon és másutt), máskor nem érti meg a költő mondanivalóját és jelentőségét (pl. Hopkins), vagy túlbecsül jelentékelen egyéniségeket (Rosenberg és a legtöbb „költőnő”). Sűrűn halmozódnak a tárgyi tévedések is. Noyes 12 énekes (Book) époszát megteszi 12 kötetesnek, Joyce-ról azt állítja, hogy ír dialektusban írt, Douglas Hyderől, hogy ír miniszterelnök (holott államelnök), a munkáspártot már 1906-ban uralomra juttatja, Moore emlékiratait regénynek nézi, Lawrence egyik regényét megteszi verskötetnek, a norvég Ibsen dán írónak, Southeyt, a száz év előtti nyárspolgári poeta laureatust ópiumszívónak, a „lövészárkokba és csatamezőkre” küldi az ötéves Stephen Spendert, a hétéves H. W. Audent s még néhány, 1914-ben 10 éven aluli háborúutáni költőt, Samuel Butlert összetéveszti hasonló nevű nagypapjával, de Quincey-ről, a romantikus prózaíróról teljesen alaptalanul mint hírneves naplóíróról beszél s Manon Lescaut-t megteszi „csiklandós” regénynek.

Az ilyenfajta tárgyi tévedéseket tucatszám lehet kiírni B. L. P. könyvéből. Nagy részük arra vall, hogy a fiatal szerző nem ismeri eléggé azokat a műveket, melyekről ír. Különösen sűrűek a hibák a regényről szóló részben, ahol minden oldalra jut egy-két valótlanítás vagy hamis beállítás. Annál sajnálatosabb ez, mivel a szerző előszava

szerint 1939–40-ben a sheffieldi egyetem hallgatójaként írta ezt a könyvét, ahol pedig könyvanyagban és szakszerű útmutatásban nem lehetett hiány. Ennek ellenére nem vesz tudomást alapvető irodalomtörténeti munkáról, mint Swinnerton, Gilkes, Manly-Rickert-Millett, Holbrook Jackson, Fehr, Meissner vagy Maurois műveiről, melyek részben vagy egészben ugyanazt a kort tárgyalják, melyet B. L. P. Nem váltja be a címlap ígéretét sem, mely 1941-ig óhajtja vinni az angol irodalom történetét, mert pl. kijelenti, hogy Shaw 1932 után már nem írt drámát (holott hármát is publikált 1939-ig) s általában nem vesz tudomást a legtöbb írónak 1936–37 után megjelent műveiről sem. Ezért ad hamis és hiányos képet Huxleyről, V. Woolfról, az Auden-nemzedékről, Joyceről, Aldingtonról és még sok más íróról. (Megfelel-e Galsworthy utolsó trilógiájáról is.)

De azokról az írókról sem tudunk meg mindig sokat tőle, akiket megtagyal. Pesties kifejezésekkel, bántó magyartalanságokkal, sűrű és némely esetben rosszul használt idegen szavakkal s homályos, nyakatekert képekkel küzdő nyelve gyakran takar gondolathányt. Semmitmondó jellemzések (*egyfelvonásosai az ír élet bronzszerű remekei; vagy úgy ír, ahogy érez és vélekedik; vagy mint regényíró sem közönséges; vagy minden írásáért személyes élményei kezeskednek; vagy őszinte, átélt költészet és tisztánlátó regényírás fő vonásai; vagy élet-humora nem mindennapi*) váltakoznak a képzavar ijesztő példáival, mint amikor V. Woolf *nem lankadó mikroszkópjáról* beszél, vagy Wellsről, akit *egy ősz.öndij felemel a szürkeség vágányairól; a gaelic nyelvről, mely még gyermekcipőben jár* stb., stb.

Mindezzel nem merítettük ki a sok szeretettel, de kissé elsiectve írott mű hibáit, csupán rámutattunk néhány módszertani, tárgyi és stiláris tévedésre, melyeket a tudós szerző (ahogy magát nevezi) a második magyar vagy az előszóban sejtetett angolnyelvű kiadásban bizonyára ki fog javítani.

Országh László.

*

L. P. Biró: *A History of Modern English Literature*. Budapest, 1942.

Mr. B. attempted to give a panorama of the English literature of the last fifty years. His work is, however, found to contain an abundance of inaccuracies, misstatements and more than a few errors which greatly vitiate the reliability of his book.

L. Országh.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Büchner: *Zur Form und Entwicklung der Horazischen Ode und zur Lex Meinekiana*. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philol.-hist. Kl. 91. Bd. 1939. 2. Heft. Leipzig, 1939. 8°. 59 lap.

August Meineke annak idején azt a megfigyelést tette, hogy Horatius minden ódájában a verssorok száma négyvel osztható, s ennek megfelelően 1834-i kiadásában minden horatiusi ódát négysoros szakaszokra osztott. Azóta a kiadók különbözőképpen jártak el az ódák szakaszokra való osztásában, s főként azokat az ódákat, amelyek csak egy- vagy kétféle versfajta tartalmaztak, nem osztottak szakaszokra. Büchner ebben az értekezésében anyagot kívánt szolgáltatni annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy minden horatiusi ódát szükségképpen

négy soros szakaszokra kell-e tagolni. Együttal azonban azt is megvizsgálja, vajjon a *lex Meinekiana* Horatiustól tudatosan követett törvény-e az összes ódáiban, vagy pedig csak véletlenül alapul Meineke megállapítása. Az utóbbira vonatkozóan dolgozata végén arra a megállapításra jut, hogy csak véletlenül alapuló megfigyelés eredménye s csakis a negyedik könyv költeményeire áll.

Vizsgálódási módszerének alaptétele — s ebben közös a kiindulása Elterrel, aki 1907-ben megtámadta a Meineke-féle törvényt —, hogy magából a horatiusi versszakból kell kiindulni, annak természetét kell először megismerni, függetlenül minden mástól, még a költő görög mintaképeitől is. Míg azonban Elter az énekelhetőséget tartotta döntőnek a horatiusi versszak megítélésében, Büchner éppen azért, mert a horatiusi ódákat a költő eredetileg nem dallamra költötte, a gondolati vagy szemléleti egységeknek kerek kifejezésében látja a horatiusi versszak lényegét. Vizsgálódásait azokon az ódákon kezdi, amelyek kétséget kizáróan négy soros szakaszokból állanak, majd a két- és egy soros metrumokban írt költeményeket elemzi, s megállapítja, hogy kevés kivétellel valamennyiben ugyanazok a sajátosságok figyelhetők meg. Azokat a költeményeket, amelyek nem illeszkednek bele első tekintetre az önként kinálkozó csoportokba, külön-külön elemzi.

Horatiusnál túlnyomó azoknak a versszakoknak a száma, amelyek kerek és lezárt gondolatot fejeznek ki. A szakaszok összefűzésének legegyszerűbb módja a kötőszóval való kapcsolás volna, azonban Horatius ezt ritkán alkalmazza, inkább szóismétlést használ. De kedveli a szakaszok összefűzésének s a strófaalkotásnak egy másik formáját is, s ez éppen a nyilvánvalóan szakaszos felépítésű versekben jelentkezik világosan. Ez abban áll, hogy a versszak végén nem fejeződik be a gondolat kifejezése, hanem egyes részei átnyúlnak a következő szakaszba. Így viszi át Horatius a szakasz utolsó állítmányát, sokszor tárgyával és határozójával együtt, a következő szakaszba (pl. I, 29.), mégpedig úgy, hogy az új szakaszt az állítmány kezdi. Az ígét ritkán előzi meg valamely hangsúlyosabb szó a szakasz élén, legtöbbször valamely tulajdonnév (pl. II, 7.). Máskor meg az önmagában is teljes értelmű szakaszhoz tartalmi kiegészítést told hozzá a következő szakasz, s az összekapcsolás kötőszó, vonatkozó névmás vagy participium segítségével történik (pl. I, 5. I, 9. I, 25.). Azokban az esetekben, amikor a versszak végé egyben határ is a főmondat és mellékmondat között, gyakori jelenség, hogy a mellékmondat előrebocsátása után a hangsúlyos főmondat kezdődik a következő szakasz.

Amikor a gondolat nyelvi megformálása túllépi a versszak határát, bizonyos feszültség („Spannung“) támad, amelynek tartama hosszabb vagy rövidebb lehet. Gyakran már a következő szakasz első sorában feloldódik ez a feszültség, pedig csak a megelőző szakasz utolsó sorában kezdődött. Nagyobb terjedelművé azokban a költeményekben válik, amelyek eszmileg vagy érzelmileg magasabbra szárnyalnak.

A négy soros szakaszokból nyert tanulságok eszközt nyujtanak mármint arra, hogy mely egy- és kétsoros metrumban írt költeményeket lehet a horatiusi gyakorlat szellemében négy soros szakaszokra felosztani. Valamennyit nem lehet így tagolni. Így *nem szabad* szakaszokra osztani carm. I. 28-at s *nem lehet* II. 18-at és I. 11-et, de a negyedik könyv minden ódáját négy soros szakaszokra *kell* osztani. E megállapításokon túlmenően azonban az ódák ilyen szempontú elemzése más eredményekre is vezet.

Tudtuk eddig is, hogy Horatius az ódák negyedik könyvében másféle utakon jár, mint az első három könyvben. Az ezirányú megállapítások azonban jórészt a metrikára vonatkoztak. Büchner megfigyelései mélyebbre hatolnak s felfedik a fejlődésnek azt az útját, amelyet Horatius a régi epodusi verselési formából kiindulva megtesz. Egyúttal finoman érzékeltetik a különbséget az epodusi és lírai forma és kifejezés között. Így a *carm.* I. 28., amely kétsoros *metrum*ban van írva, nem osztható négysoros szakaszokra, de világosan mutatja a költő formakeresését; a kétsoros *metrum*ban írt vers többször magától négyes versszakokra tagolódik, a nélkül azonban, hogy igazi horatiusi szakaszokat tartalmazna. Középuton áll a régi lezárt kétsoros *metrum*ban írt epodusok és a valódi négysoros horatiusi ódák között. Hasonlóképpen nem tagolható végig négysoros szakaszokra a *carm.* II. 18. sem, de az epodusi forma szabadabb kezelését mutatja, míg a III. 24. Büchner szerint már teljesen a négysoros szakaszokban folytatott gyakorlat terméke, s egyesíti magában az epodusi forma szabadságát a négysorú strófa zártágával.

Nem kis érdeme Büchner értekezésének az sem, hogy a költemények formai szempontból való elemzése sok olyan szépségét hozta napfényre a horatiusi dalköltészetnek, amelyet eddig az interpretációk csak érintettek. Büchner az alkalmazott szempontok érvényesítésével nagyszerűen ért hozzá, hogy megmutassa a költő szándékait a gondolatok megformálásában. Minden elemzett költemény egészen más színt, ízt és értelmet nyer az ő elemzéseitől. Azt hisszük, hogy a jövő Horatius-magyarázat nem lehet majd el Büchner eredményei és a dolgozata nyújtotta ösztönzések nélkül. *Vitéz Györkösy Alajos.*

*

Die Abhandlung zeigt auf Grund eingehender Interpretation nicht nur die Eigentümlichkeiten der Horazischen Strophe auf, sondern weist auch auf den Entwicklungsgang der Horazischen Kunst hin, durch den der Dichter von den Epoden ausgehend die Höhe der Oden des vierten Buches erreicht hat. Gleichzeitig lässt Verf. viel von der Formschönheit der Gedichte ahnen, indem er oft tiefen Einblick in die horazische Periodenbildung gewährt. Rez. glaubt, dass die zukünftige Horazinterpretation den Ausführungen und Anregungen des Verfassers viel zu verdanken haben wird.

Vitéz A. Györkösy

Franz Stoessl: *Apollonios Rhodios. Interpretationen zur Erzählungskunst und Quellenverwertung.* Bern—Leipzig, 1941, P. Haupt. 160 l. 7 RM.

Stoessl első munkája (Die Trilogie des Aischylos. Formgesetze u. Wege der Rekonstruktion. 1936) Aischylos drámáinak szerkezetével foglalkozott, úgyhogy mostani könyvének címe nem sok összefüggést mutat előző dolgozatának tárgyával. Az alcím sem sejteti, hogy a szerző tulajdonképpen ott megkezdett kutatásait folytatja: az Apollonios Rhodios eposzáinak előadásmenetében felfedezhető egyenlenségekből következtet a forrásokra, — elsősorban épp Aischylosra. Hat fejezetben az argonauták kyzikosi (I, 941—) és lemnosi kalandjait (I, 607—), Iason útrakelését (*init.*), a Phineus-epizódót (2, 177—), Apsyrtos halálának körülményeit (4, 303—) és Medeia kerkyrai viszontagságait (4, 999—) elemzi.

Akár egy (pl. a Phineusszal foglalkozó) fejezet részletesebb ismeretése is képet adhat az egész könyv munkamódszeréről és eredményei-

nek megbízhatóságáról. St. abból indul ki, hogy Aischylos Ph.-tragédiájának Apollonios részéről történő alapulvételét disszertációjára való hivatkozással bebizonyítottak veszi. Itt csak közelebbről akarja megvilágítani Ap. epikus előadóművészetét és azt a módot, ahogy forrásait felhasználja.

Feltűnőnek találja elsősorban, hogy Ap. a történet színhelyét, eltérőleg azoktól a részletektől, amelyekben alexandriai módra a korabeli földrajzi tudomány javát értékesíti, csak általánosságban határozza meg (177). Itt szenvedett a Harpyiáktól Ph., a vak jós. A 184. sor után következő „referáló jellegű” rész egyik szava (παριόντας) St.-t a tragikus kar παρόδος árá emlékezteti, és kész a következtetés (73): „Ph. az argonauták karának parodosa után lép ki házából.” A szerencsétlen jós állapotát Ap. „hellenisztikus színekkel és realizmussal rajzolja, a dráma pillanatnyi helyzetét szeretettel (St.-nek minden „liebevoll”) ecseteli”. Az argonauták körülveszik az öreget: ez St. számára „Chorbewegung”. Az agg jós szavait (207—) St. egyszerűen az aischylosi tragédia megfelelő Ph.-beszédének nyilvánítja. „Ph. úgy ismeri fel az argonautákat, mint Prometheus Iót.” A κῆδος ἐν ἑκαίπτον ἥρωων kifejezés (240) nem más, mint megint a részvétét nyilvánító kar említése (75). St. még tovább is megy: „az Ap. szeme előtt lebegő cselekvény részleteit az olvasónak a lerövidített elbeszélés néhány szavából kell kikövetkeztetnie”. Ha magyarázatait Valerius Flaccus eposza történetesen nem támasztja alá (pl. 76), akkor a római költő „nem látta az összefüggést és csak Ap. szövegét ismerte”.

Ph. és Zetes beszédeiben (242—262) is „nyilvánvaló” a tragédia párbeszédének az utánzása. Megint egy találó párhuzam: Aischylos megmaradt darabjaiban ugyanúgy kerül szembe Pelasgos a Hiketisekkel, mint itt Ph. Boreas két fiával. A következőkben Ap. részletesebben adja elő, hogy üzi el Zetes és Kalais a Harpyiákat, közbeszó több epikus hasonlatot és egy aitiont is. Az Aischyloshoz való vonatkozások mégis megállapíthatók: „a Ph.-ban szintén kellett lennie egy hasonló beszámolóknak a Harpyiák üldözéséről — talán épp Zetes adta elő —, természetesen csak a dráma későbbi folyamán”. Ha az apollonios szöveg semmi támaszpontot nem ad a függőség bizonyítására (pl. 80. l.), „akkor sem szabad okvetlenül Ap. önállóságára következtetnünk, csak azt szögezhetjük le, hogy a költő a mintául vett aischylosi tragédia színhelyétől távol lejátszódó események iránt élenként érdeklődik”. Az csak természetes, hogy Ap. Ph. jövődölésének előadása közben is az aischylosi dráma főhősének szavait követi, mert a jelenet rokon vonásokat árul el több hasonló tragikus részlettel (83).

Ap. alapján pontosan rekonstruálja a dráma cselekvényének menetét (83): „Ph. Boreas fiaival a hajókhoz megy, a közbeeső időt kardal töltötte ki; Ph. visszatér a karhoz, beszámol a Harpyiák elűzéséről, majd az argonauták kérésére feltárja a jövőt.” A Zetes és Kalais megérkezése után következő, „epikai funkció nélküli” jelenetet azzal magyarázza (88), hogy vagy az aischylosi tragédiában is volt hasonló, rudimentum-jellegű rész, vagy Ap. szándékosan el akart térni mintájától, de a saját lábán nem tud megállni. (Kérdés, hogy csakugyan nincs-e funkciója Zetes ismételt beszámolójának, az argonauták örömének stb., és hogy csakugyan belebonyolódik-e Ap. az önállóságba?) Az epizód vége, az Apollonnak bemutatott áldozat természetesen a Ph.-tragédia befejezésének az utánzása (91).

Az „eredmény” alapján St. pontokba foglalja a kikövetkeztetett tragédia scenariumát (93) és további megerősítésül összehasonlítja vele

a Persai szerkezetét. (Ez azt jelenti, hogy a Persai követelményszerű scenariuma nyomán megszerkesztette az elveszett Ph.-tragédiát és idéé préconçue-jéhez akár erőszakosságok árán is ragaszkodik.) A 23 lapra terjedő fejtegetések utolsó öt sorában aztán szerény formában értesül az olvasó (94) arról is, hogy „sajnos, a Ph. kevészmű fragmentuma semmiképen sem egészíti ki a cselekvénynek Ap.-ból nyert képét”.

Hasonló megfontolások alapján, hasonló eljárással rekonstruálja a lemnosi kalandból a Hypsipylét, az iolkosi búcsúból az Argót, Apsyrtos meggyilkolásának apolloniosi elbeszéléséből a Skythait, végül a kerkyrai epizódból Aischylosnak egy közelebből meg nem határozható trológiáját. Legmeggyőzőbben még a kyzikosi események interpretálása közben mutat rá azokra a helytörténeti forrásokra, amelyeket Ap. eposzának megírásakor felhasználhatott (25).

A munka alap gondolatának jogosultsága nem tagadható. A szerteágazó, össze-visszakuszálódott argonauta monda első epikus, aki mellesleg Zenodotos utódja és Eratosthenes megelőzője az alexandriai Museion könyvtárában, kora igényeinek és adottságainak megfelelően sok olyan feldolgozást ismerhetett, ami később — nagyrészt épp a nagyszabású, költői összefoglalás következményeképp — nyomtalanul eltűnt. Ezeket kellő tapintattal, hozzáértéssel és — szerénységgel ki-hámozni par excellence filológus feladat. De a tetszetőségek csábítanak és félrevezetnek, vagy legalább is túlzásokra ragadnak! Jelen esetben a következetességek hajszolása helyett inkább a scholionok utalásait és a hiteles töredékeket kellett volna alapul venni, ha minden-áron a — mondjuk — aischylosi „régtegig” akart hatolni. Az aránytalanságok különben is sokhelyütt nem több forrás következtelen össze-toldását bizonyítják, hanem a hellenisztikus irodalom egyik fő jellemző vonását mutatják.

Összegezve: módszereiben (igaz, hogy többnyire negatív értelemben) tanulságos, credményeiben alig néhol meggyőző munka.

Borzsák István.

*

Aus den Interpretationen zur Erzählungskunst und Quellenverwertung des Apollonios Rhodios von Fr. Stoessl wird an Hand einer ausführlicheren Besprechung der Phineus-episode gezeigt, wie weit die Arbeitsmethode des Verf. als richtig angesprochen werden kann, und die Frage aufgeworfen, ob die erzielten Ergebnisse annehmbar sind. Was den ersten Punkt anbelangt, prinzipiell bestreitet man keineswegs die Berechtigung des Grundgedankens der Arbeit, nach den verschollenen und kaum mehr enthüllbaren Quellen des Apollonios nachzuforschen und eventuell die wiedergewonnenen (nach St. in erster Linie aischyleischen) Partien zu sinnvollem Ganzen zu rekonstruieren. Schlechter steht es um die zweite Frage: St.-s Resultate scheinen zu gekünstelt und die Mühen des bis dahin führenden Weges nicht im rechten Verhältnis zur reellen Verlässlichkeit zu sein.

Stefan Borzsák.

A. Götze—E. H. Sturtevant: *The Hittite Ritual of Tunnawi*. (American Oriental Series, vol. 14.) New Haven, 1938, XII+129 l.

A hetita szövegek nagyjából vallási témákkal foglalkoznak, s ha végigtekintünk a fordítással és magyarázatokkal ellátott szövegkiadásokon, mégis azt tapasztaljuk, hogy azok javarészt történeti szövegeket tartalmaznak. Ilyenek *Hattusilis*, a nagy fáraóval, Ramsesszel szövet-

ségre lépő hetita király önéletrajzi beszámolója; a másik nagy hetita uralkodó, *Mursilis* évkönyvei; a különböző államközi szerződések, stb. Hogy a hetita szövegek közül elsősorban a történeti szövegeket dolgozták fel, annak főoka abban rejlik, hogy ezek a szövegek tárgyuknál fogva könnyebben érthetők és így a kombinatív módszer gyorsabban tudott velük boldogulni, mint a sokhelyütt tárgyilag is teljesen új területekre és új fogalmak közé vezető vallási szövegek. Éppen az ilyen szövegek homályos és számunkra sokszor nehezen megközelíthető gondolatvilága az oka annak, hogy rituális szövegeket a legújabb időkig alig adtak ki a hetita filológusok.

Örömmel kell tehát üdvözlőnk a két elismerten kiváló hetita filológus vállalkozását, amelyben egy „tisztátalanság” elleni mágikus rituálét tettek nagyobb közönség számára megközelíthetővé. Az egész boghazköji anyag beható ismeretének köszönhető, hogy két fragmentum összeállításával sikerült egy majdnem teljes szöveget helyreállítaniok.

„*Ezek Tunnawi, az öreg asszony (= papnő) szavai*”, így kezdődik a rituálé, amely útmutatásokat és előírásokat tartalmaz a tisztátalanság (*papratar*) eltávolítására, akár véletlen, akár varázs következtében állt is az elő. A tisztátalanság következménye a jelen esetben a nemző-képesség megszűnése mindkét nemnél, s ennek a remediumát adja szövegünk. A rituálé tulajdonképpen két főrészből áll. Az elsőben különböző tisztító eljárások foglaltatnak, a második a nemzőképesség helyreállítását célozza.

A szöveget a Götzénél már megszokott, kimerítő kommentár kíséri, amelyben ismét számos grammatikai és lexikológiai kérdést sikerült tisztázni. Ilyen gyarapodások, ill. jelentésükben tisztázott szavak: *astayatarar* — ‘bűn’, *hahhaliya* — ‘merev’, *hahlaniya* — ‘megmerevít’, *hapessar* — ‘tag, testrészt’, *kisa* — ‘fésülni’, (= ószl. *česā* ‘ua’), *guls* — ‘néz vkire, figyel’, *lesi* — ‘máj’, *malk* — *malkiya* — ‘megköt, tehetetlenné tesz’, *purut* — ‘agyag’, *sakuni* — ‘forrás, kút’, *sena* — ‘alak’, *dannara* — ‘üres’, *wappu* — ‘folyópart, agyaggödör’, *wila(n)* — ‘agyag’.

még nem sokat változtat a hetita vallásra vonatkozólag eddig kialakult képünkön. A munka főjelentősége inkább az egyes kisebb problémák tisztázásában rejlik, és abban a tudatos célkitűzésben, hogy ezt az eddig eléggé elhanyagolt területet is bekapcsolja a hetita-kutatás körébe. Az előttünk fekvő munka azzal a reményteljes bizakodással tölt el bennünket, hogy Götze és mások munkája nyomán, a vallási szövegek pontos feltárásával hamarosan sikerül a hetita vallást a maga egészében megközelítenünk és történeti összefüggéseibe beállítanunk.

Szemerényi Oswald.

*

Aus dem Boghazköi-archiv wurden bis in die neueste Zeit von einigen Ausnahmen abgesehen, fast nur historische Texte bearbeitet. Das Werk der beiden rühmlich bekannten Hethitologen bedeutet daher ein willkommenes Vorstossen in das beinahe vollkommen unbekannte Land der religiösen Texte. Der eingehenden Kenntnis der Verfasser ist es zu danken, dass wir ein fast vollständiges Ritual vor uns erstehen sehen. Der Text ist in der schon herkömmlichen Weise mit einem eingehenden Kommentar versehen, wo zahlreiche neue Bedeutungen festgestellt, bzw. zu alten Problemen in fast immer zwingender Beweisführung Stellung genommen wird. Die Hauptbedeutung der Arbeit aber sieht Rez. in der zielbewussten Erschliessung dieses vernachlässigten Gebietes, die durch ähnliche Arbeiten weitergeführt hoffentlich in naher

Zukunft zu einer eingehenderen Kenntnis der hethitischen Religion, und ihrer Stellung zu Erbe, Entwicklung und fremdem Einfluss führen wird.
Oswald Szemerényi.

Die Ernte der Gegenwart. Deutsche Lyrik von heute. Gesammelt von Will Vesper. Ebenhausen bei München. Wilhelm Langewiese-Brandt. 1940. 8. 400 l.

A gazdag antológia folytatása annak a kötetnek, mely „Die Ernte der deutschen Lyrik aus acht Jahrhunderten“ címen a múlt német lírai terméséből adott szemelvényeket. A kiadó kerekén száz német költő műveiből válogat s az összegyűjtött költeményeket két részben csoportosítja; az első rész „Ernte der Gegenwart“ címen a költők születési idejének sorrendjében, szerzők szerint foglalja össze a költeményeket; a második — „Ernte der Zeit“ címen — 1910—1940 a németiség életének alakulásához kapcsolódó költeményeket közöl időrendi, illetve tárgyi csoportosításban: „Vor dem grossen Krieg“ — „Im grossen Krieg“ — „Nach dem grossen Krieg“ — „In der Mitte der Welt“ és „Das neue Reich“.

Ha az olvasó a századforduló s a jelen lírájának irányairól keres az antológiában tükröt, bizonyára csalódva teszi le a könyvet. Nem erre törekszik a gyűjtemény szerkesztője. Nem szakembereknek, nem a kiművelt ízlésű kiválasztottaknak akar szemelvényeket adni, hanem széles néprétegeket a költészet számára megnyerni. Jelentős irányok képviselői hiányoznak a sorozatból. Kevés az olyan költemény, mely a lélek egyéni és magányos rezdüléseinek kifejezője. Az első rész versei is nagyrészt a közösség-érzést szövegeztetik meg. Ilyen szempontok mellett egészen jelentéktelen költők is szóhoz jutottak egy-egy versükkel. Nem akarunk vitába szállni a gyűjtemény szerkesztőjével, de kétségtelen, hogy éppen az avatatlan olvasó különös, egyoldalú képet kap válogatásában az utóbbi évek német lírai költészetéről.

A második részben egyedül a tárgyi szempont uralkodik. Benünket elsősorban az „In der Mitte der Welt“ c. csoport érdekkel közelebbről, melyben a külföldi németiség költői szólalnak meg, köztük Heinrich Zillich, az erdélyi szászok képviselője is.

Az „echt und volkhaft“, melyet a szerkesztő jelmondatul választott, tiszteletreméltó szempont lehet, de semmiképpen sem alkalmas arra, hogy igazi képet nyújtson az olvasónak a német líra sokrétű terméséből s így a könyv célját is veszélyezteti. Ezt különösen azért kell hangsúlyoznunk, mert a szerkesztő és kiadó nagyszámú külföldi olvasóra is számít.

Pukánszky Béla.

*

Die Anthologie ist zunächst als Volksbuch gedacht und sieht die deutsche Lyrik der letzten Jahrzehnte vor allem vom Blickpunkt des Gemeinschaftserlebnisses aus. Daraus ergeben sich ihre Mängel. Der Leser — namentlich der ausländische Leser — erhält aus ihr nur ein einseitiges Bild des lyrischen Schaffens unserer Zeit, in dem Gedichte persönlicher Art nur in bescheidenem Masse vertreten sind.

Béla Pukánszky.

Elisabeth, Darge: Friedrich Griese. München, 1940. Albert Langen, Georg Müller-Verlag. 8. 83 l. + 4 t.

Darge tanulmánya nem szokványos írói életrajz és méltatás, hanem Griese munkásságának fejlődés-története. A nagy elbeszélő szülő-

földjének, a mecklenburgi síkságnak költője. Idefűződik regényeinek, elbeszéléseinek, drámáinak egész sora, az 1921-ben megjelent „Feuer“-től a „Die Weissköpfe“-ig, mely 1939-ben hagyta el a sajtót. Szűkebb hazáját írja le „Das ebene Land“ c. könyvében is, melyet „Bildbericht von Mecklenburg“-nak nevez.

Szerző Griesse jelentőségét új tájszemléletében látja. Igaz, hogy vannak előzményei a századforduló „Heimatkunst“-jában és nem véletlen, hogy „Winter“ c. regényét éppen Hermann Stehr, a kiváló sziléziai tájköltő üdvözölte legmelegebben. A századforduló tájköltészete azonban még külsőséges volt és kívülről hozott irányzatosságával gyakran eltorzította a valóságot. Griesse, a népből származott és a néppel élő költő minden tekintetben hivatott volt arra, hogy a tájköltészetnek új irányt adjon.

Merőben új nála már a „táj“ értelmezése is. Ez nem tetszés szerint eltolható díszlet-háttér az emberek élete mögött; a tájba beletartozik az ember is, létének gyökereivel szorosan kapcsolódik hozzá s belőle szívja életerejét. Beletartozik életmódjával, multjával, jelenével és jövőjével, szemléletének formáival, hitével és babonáival, egész testi és lelki valójával, melyet a táj táplál és alakít tovább. Griesse embere „Der Mensch aus Erde gemacht“ — ez egyik drámájának címe — s nemcsak tudatos életét irányítja a föld, hanem még sokkal inkább homályos tudatalatti ösztöneit, melyek csakis ilyen természeti erőkkel magyarázhatók meg. Amit a régi úton „haladó tájköltészet „Landschaft“ vagy „Boden“ szavakkal jelölt, az Griesse műveiben „Erde“, s ez nem más, mint a Goethe értelmében vett „Natur“.

Griesse elmélyült tájszemléletének megfelelően nem realista elbeszélő. Nagyvonalú elbeszélő modorában egyszerű, rendkívüli embereket teremt, kiknek különösen tudatalatti lelkiségét meggyőző erővel tárja elénk. Böven merít helyi mondákból, „Alte Glocken“ c. regényében eljut a fantasztikumig, melyben azonban nem egyéni fantáziáját bocsátja útjára, hanem szűkebb hazájának mítikus erőit érzékelteti az olvasóval. Legnagyobb értéke mély lényeglátása s a meglátott lényekhez simuló népi gyökerű stílusa.

Szerző gondos tanulmányában eleven és tárgyilagos arcképet rajzol. Különös érdeme történeti érzéke és a múlt napi áramlatoktól független irodalomtörténeti szemlélete. Ha elemzésében itt-ott hiány mutatkozik, igazolást találunk abban a mondatában, hogy az író művészetének lényege voltaképpen elemezhetetlen marad.

Pukánszky Béla.

*

E. Darges Studie zeichnet sich durch Sachlichkeit und Sorgfalt aus; besonders die Herausarbeitung des Landschaftserlebnisses bei Griesse verdient Anerkennung. Nur bei der Analyse der einzelnen Werke zeigen sich zuweilen Unebenheiten.

Béla Pukánszky.

Albert Ciana: Victor Hugo. *Ouvrage orné de nombreux autographes.* Editions Helvetica. Genève, 1941. 8°, 150 l.

Merész újításnak látszó módszerrel kísérli meg A. Ciana ebben a könyvében újra felfedezni számunkra Victor Hugot: a grafológiát hívja segítségül. A költőnek ugyanis nem kész műveit, hanem mindenmű kéziratait veszi tekintetbe, mert szerinte ezek egyrészt külső alakjuk, vonásaik, írásmódjuk révén írójuk lelkének, egyéniségének vetületei, másrészt pedig, mert ezekben folyik le szemünk előtt a mű

születése és kialakulása lárvaszerű alakjától egészen a teljes befejezettség állapotáig.

Nagyon helyesen látja Ciana, hogy mivel egy irodalmi mű nyomtatásban megjelent, azonnal valahogyan szoborszerűen megmerevedik és elválik írójának lelkétől, holott az, míg dolgozott rajta, valami egészen sajátos szimbiózisban élt vele: először csak magában hordozta, mint anya a gyermekét, aztán, ha világra hozta, sokáig alakíttatja, szépítgeti, izmosítja, tökéletesíti. S mindennek a folyamatnak hű fényképe a kézirat, bár, mint maga a szerző is rámutat, volt is és van is igen sok író, ki egészen a teljes kidolgozottság állapotáig magában alakítja művét és csak azután veti papírra.

Azt is helyesen látja A. Ciana, hogy nemcsak a műnek ezen esetleges születési folyamatát tükrözik vissza a kéziratok, hanem magát a művel és a műben élő írónak lelki világát, jellemét, egyéniségét is. Itt azonban egy dologról megfeledkezik, arról t. i., hogy nagyon ismert személységről lévén szó, nagy a belemagyarázás veszélye a grafológiai fejtegetéseknél. S valóban, könyvének legtöbb ilyenmű megállapítása semmi újabbat nem hoz, ha csak a Victor Hugo jelleme egyes arányoldalainak erősebb kidomborítását nem: lassan egészen az önimádatig fajuló határtalan önértetét és patetikus, demagóg pózolását.

Maga a munka, ha hiszünk a szerző grafológiai magyarázatainak, nem más, mint egy hatalmas illusztrált életrajz, ahol a hős állandóan változó arcképét az a kb. 59 facsimile képviseli, melyek a nagy költőnek bevallatlan, de annál inkább igazi vonásait tüntetik fel.

Természetesen Ciana áttanulmányozta az összes elérhető Hugo-kéziratokat és ezek alapján vont le következtetéseit. Magukat a kéziratokat műve szempontjából a következő időrendi csoportokba osztotta fel: 1. ifjúkori hagyománytisztelet; 2. találkozás a nőiséggel; 3. a száműzetés nyomasztó hangulata; 4. a Guernesey-i megenyhülés; 5. az apoteózis. Ez a csoportosítás tényleg meg is felel a nagy romantikus öt különböző jellegzetes lélektani korszakának. A műben reprodukált kéziratokat pedig úgy válogatta össze Ciana, hogy mindegyikük Hugo kezeirásának egy-egy jellegzetes, lényeges mozzanatát domborítsa ki. Így például a 20 év körüli Hugo egy k lekötő t ódakézírásának képét a következőképpen magyarázza: „A fiatal Hugo irodalmi stílusa ebben a korszakban valóban jól megtelel kezeirása stílusának, melyet Ch. Laudon „ornamentális álmodozásnak” nevez. Mindezek a gömbölyded vonások és ezek a voluták harmóniában vannak a Restauráció stílusával, melynek fáradt klasszicizmusa nem annyira görög-római architektúráját, mint inkább barokk vagy rokokó díszítésű épületeket termelt ki. A művész keze látható már, de még alá van vetve kora gondolkodás- és érzésmódjának...” stb. Egy 1831-ből származó kéziratot bemutatva, így ír Ciana: „Az írás nagyon tiszta, határozott, tömör angol folyóírás, mely határozottan az írásbeli egyszerűsödés felé halad. Összehasonlítva 1820-i írásával, a régi cifraságokból nem maradt más, mint ezek a kis d betűk végén lengő „lámpások” és a G k csokrai, valamint ezek a barahajló nagy P betűk. Az egész írásnak az általános menete meggyorsul; 1830-al Hugóban a férfi minden téren öntudatra ébredt. Ezután részletesen lefesti a férfikora javába lépő Hugo jellemét, kiemelve annak önimádatig menő hiúságát, becsúgyát, majd e szavakkal lejezi be művének ezt a részét: „Ilyen volt Hugo harmincadik életévében, ilyennek találjuk fel kézírataiban is.”

E példákból is láthatjuk, hogy Ciana könyve nem adott sok újat hozzá Victor Hugo ismert arcképehez. Mégis, érdemes volt elvégeznie fáradságos munkáját, mert eredeti módszerével az idő távlatán át is

az író közvetlen közelébe férközve, sok szempontból kiegészíti és főleg valószínűbbé teszi számunkra annak arcképét.

Dobosy Tibor.

*

C'est par une voie tout à fait originale que A. Ciana tente de redécouvrir Victor Hugo: il se sert de la science graphologique. En supposant que les traits de la main reflètent les traits de l'âme, il s'est mis à étudier tous les manuscrits de Hugo qu'il a pu atteindre et c'est d'après ces manuscrits, considérés par lui comme les portraits authentiques d'autant plus qu'inavoués du poète, qu'il essaie de reconstruire le visage de Victor Hugo homme et écrivain.

Bien qu'il n'ait pas apporté beaucoup de nouveaux traits au portrait connu du poète il l'a quand même enrichi et surtout il l'a rendu plus photographiquement réel.

T. Dobosy.

Paul Souchon: *La plus aimante ou Victor Hugo entre Juliette et Mme Biard.* Avec des lettres inédites. Paris, 1941. Editions Albin Michel 318 l. in 12.

A „legszeretőbb“ és „legodaadóbb asszony“ jelzöt Juliette Drouet alkalmazta magára egy 1837-ben írt Victor Hugóhoz intézett levelében. Meg is érdemelte ezt a jelzöt, mert majdnem fél századig tartó odaadó hűséggel szerette és szolgálta az ő „Victorját“, aki pedig — mint sok más tekintetben — a szerelemben is nagyon emberi, azaz állhatatlan volt.

Paul Souchon, aki már két könyvet írt Victor Hugo és Juliette legendás szerelméről,¹ jelen munkáját e viszony azon epizódjának szenteli, amelyben az a megszokás és a költő hűtlensége folytán csaknem hajótörést szenvedett. Tudjuk, hogy Victor Hugónak 1844-től kezdve csaknem hét éven át Julietten kívül titokban még egy viszonya volt Léonie d'Aunet Biard-al, egy ragyogó, fiatal, különváltan élő asszonnyal. Erről a teljes elzártágban tartott Juliette egész a legvégső időkig majdnem semmit sem tudott, csak Victorja elhidegülését tapasztalta fájó szívvel. Souchon könyve tulajdonképpen nem is áll másból, mint Juliettenek ezen időszak alatti lelkiállapotának elemzéséből. Az anyagot hozzá szinte kizárólag a hősnőnek Hugóhoz írt mindennapos levelei szolgáltatják, ahol szívét imádott hőse előtt kiöntötte. A szerző ezeket a leveleket gondosan válogatta össze s az időrendi, sorrendet meghagyva, csoportokba osztotta, melyek körülbelül meg is felelnek Juliette lelki állapota fejlődésének.

Egy kivételesen nagy női szív lelkét mutatja be tehát ez a munka egy megpróbáltatással kapcsolatban. Természetesen a könyv elején néhány rövid fejezetben a szerző ismerteti Victor Hugo és Mme Biard viszonyának külső történetét, a vele kapcsolatos botrányt és annak fejleményeit is. A munka legnagyobb részét mégis Juliette levelei teszik ki, melyek közül mintegy száztiz eddig még kiadatlan levél. A levélrészleteket mindenütt kíséri egy-két soros magyarázat, kielemezve azokból a bennük rejlő fájdalmat, csendes panaszt, csettleges megnyugvást, pillanatnyi boldogságot, de leginkább azt a kínzó féltékenységet, mely, főleg az 1851-i brutális felvilágosítás után, mikor Mme Biard valószínűleg Victor Hugo tudtával elküldte neki a költőtől hozzá írt izzó szerelmes leveleket, azzal a felszólítással, hogy adja át neki helyét Hugo

¹ *Olympio et Juliette* és *Autour de Ruy Blas*, Paris, Albin Michel, 1939. és 1940.

melett —, soha nem hagyta el többé egészen Juliette szívét. Önfeláldozó ragaszkodása győzött ugyan a nála tizenöt évvel fiatalabb vetélytársnője felett, mégis a féltésnek valóságos tragédiájává lett ezentúl a költő iránti szerelme.

Ami magának Victor Hugonak érzelmeit illeti, arra vonatkozólag Paul Souchon merít magának Hugónak a műveiből is, érintve itt egy sokkal általánosabb érdekű problémát is: a szerelmi ihletet Hugo költészetében. Mindazonáltal ebben is főleg Juliette leveleire támaszkodik, melyekből, mint valami tükörből, láthatjuk mindkettőjük érzelmi viszonyának alakulását.

Kétségkívül sokan írtak már Juliette és Victor Hugo szerelméről, de még senki se világította meg olyan közvetlen közléről Juliettenek, ennek a hűséges szeretőnek a lelkét, mint Paul Souchon. Igaz, hogy könyvében, ahol elsősorban egyszerű szöveggyűjtőnek tekinti magát, a lehető legközvetlenebb forrásokat, Juliettenek egyáltalán nem a nyilvánosság számára írt leveleit clemzi. Ez azonban nem kisebbíti, sőt emeli munkája értékét, mert benne új szempontokra, a levelek mélyen emberi és nem utolsósorban irodalmi értékére is felhívja a figyelmet.

Dobosy Tibor.

*

Ce troisième des ouvrages de M. Paul Souchon traitant des amours légendaires de Victor Hugo et de Juliette Drouet s'occupe de la période critique de cette relation où, par suite de la lassitude et de l'infidélité du poète, cet amour allait s'étioler. En publiant et en analysant un bon nombre de lettres de Juliette, écrites entre 1844 et 1851, période des amours de Victor Hugo avec Mme Biard, il esquisse la psychologie de cette âme exquise et en même temps la vie sentimentale de Victor Hugo qui se reflètent dans certains poèmes d'inspiration amoureuse. Dans ce livre où, du reste, il se considère comme un simple collectionneur de textes, M. P. Souchon éclaire du plus près possible l'âme de la „plus aimante et de la plus dévouée“ des femmes et il attire l'attention sur la valeur profondément humaine et aussi littéraire de ces lettres.

T. Dobosy.

Gerhard Rohlf: *L'italianità linguistica della Corsica.* Kaiser Wilhelm Institut für Kulturwissenschaft im Palazzo Zuccari, Rom. I. Reihe. Vorträge, Heft 29. Wien, 1941. A. Schroll. 36 l.

A kiváló német romanistának Rómában, 1940. november 2-án tartott előadását tartalmazza e kis füzet, amelynek romanisztikai fontossága elvitathatatlan. Míg olasz részről rendszerint csak azt hangoztatják, hogy Korzikában a „toscano predantesco“ őrződött meg, vagyis a Dante előtti toszkán nyelvjárás, addig R., aki a jelen nyelvéllapot beható megfigyelését mindig kellő történelmi távlatba állítja, világosan megkülönböztet a korzikai nyelvjárásban három réteget.

Az első, a legarchaikusabb, rokon a szárddal, s a szárdon keresztül számos délolasz nyelvjárással. A sziget egész déli felében megvan itt is a szárdra és a szicíliai nyelvjárásokra oly jellemző cacuminalis *dd* (*capellum* > *caveddu*), az *rn* > *rr* hangváltozás (*forum* > *forru*), az *i* és *ē* megkülönböztetése stb. Sok a szókinszbeli egyezés is (egy-egy közülük, bár Rohlf nem említi, a keleti romanizmusig végigvezethető, például szárd *edu* ∼ cors. *edu* ∼ román *ied* < latin *haedum*; szárd *nuntas* ∼ cors. *nonza* ∼ rom. *nunfă*, v. ö. *nuptias* és *nuntias* keveredése stb.).

Erre a rétegre rakódik reá az igen régi, erősen középkorias toszkán hatás, amelynek egyes alaktani és szókincsbeli sajátosságai valóban legalább is a Dante-korabeli olaszszággal rokoníthatók. A korzikai *volsi* (volli helyett, 18. l.) például ugyanazon a fejlődési fokon van, mint a „sempre volsi e voglio” kifejezés Chiaro Davanzatinál (Monaci: *Crest*, 255. l.) s a *babbifu* Korzikában éppen olyan szerkezet, mint nemcsak délolasz nyelvjárásokban *fratelmo*, *fratello* stb., de magánál Danténál is *signorso* (Int. XXIX, 77). Régies vonás az *omu* áltaános alany sűrű használata (22. l.), a személyes névmások elrendezése (*dallumi*, 21. l.) és sok más vonás. Igen jók a toszkán-korzikai szókincsbeli egyezések is (24 kk. l.), melyek között néhány érdekes görögös alakra is bukkanunk (ilyen *edima*, *etima* „septimana” helyett a görög ἑβδομας nyomán, 25. l.).

Kizárólag szókincsbeli egyezéseket mutat ki R a korzikai nyelvjárás és Genova nyelve között; e közös vonások persze a genovaiak korzikai uralmával magyarázhatók. Még rövidebben végez szerzőnk a francia hatással, amelyet — véleményünk szerint — kissé alábecsül. Ugyancsak feltűnő az is, hogy Bottiglioni sokkal modernebb és behatottabb ankétja mellett még pusztá említésre sem méltatja az Atlas Linguistique de la France Korzikára vonatkozó kötetét, bár elvégre mégis tagadhatatlan, hogy e sziget nyelvészeti feltérképezését először a franciák végezték el! E hiányok szembetűnőek, de reméljük, hogy amikor majd R. alaposabb tanulmányt szentel Korzika sajátos rétegeződésű nyelvének, a Korzikára vonatkozó kutatások nemzetközi rétegeződését is nagyobb figyelemben részesíti.

Gáldi László.

*

Gerhard Rohlf: *L'italianità linguistica della Corsica.*

Ot.imo saggio, in cui il celebre glotologo tedesco ci fa vedere tutta la stratificazione storica del dialetto corso, insistendo sul fatto che vi si tratti non solo di una semplice conservazione del cosiddetto „toscano predantesco”, ma di una vera sovrapposizione dell'influsso toscano medievale ad uno strato più antico, che somigliava al sardo ed ai dialetti meridionali. Gli influssi più recenti, dovuti ai Genovesi e ai Francesi, sono trattati solo dal punto di vista lessicale. E però strano che non vi troviamo alcun rimando all' „Atlas Linguistique de la France”, i cui volumi relativi alla Corsica rappresentano, malgrado certe imperfezioni, la prima raccolta metodica del dialetto corso secondo i criteri della geografia linguistica.

Ladislao Gáldi.

Társasági ügyek.

A Budapesti Philologiai Társaság LXVII. évi rendes közgyűlése.

a) Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1942. évi január hó 21-én tartott LXVII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Dr. Huszti József.

Jegyző: Dr. Györkösy Alajos.

Jelen vannak: Acs Károly, Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Angyal Endre, Antal Imre, Balassa László, Balázs János, Balogh Károly, Bárczi Géza, Bencze István, Borzsák István, Bory István, br. Brandenstein Béla, Brisits Frigyes, Császár Ernő, Eckhardt Sándor, Egry Gyula,

Elek Oszkár, vitéz Esztergomy Ferenc, Fábíán István, Faludi Szilárd, Finály Gábor, Fludorovits Jolán, Förster Aurél, Gábríel Asztrik, Gál István, Gáldi László, Garda Samu, Genthon Mária, Geréb László, Grabits Lajos, Gyóni Mátyás, Hajnal István, Hanvai Ilona, Happ József, Hári Ferenc, Heinlein István, Heller Bernát, Horger Antal, Horváth Endre, Kardos Tibor, Kenéz Ernő, Kenyeres Imre, Kerecsényi Dezső, Kerényi Károlyné, Király Rudolf, Kiss Béla, Kispéter Miklós, Kniezsa István, Koltay-Kastner Jenő, Kósa János, Kovács Gyula, Kozocsa Sándor, Lám Frigyes, Láng Nándor, Laziczus Gyula, Lelkes István, Lengyel Dénes, Ligeti Lajos, Losonczi Zoltán, Marót Károly, Mollay Károly, Moravcsik Gyula, Nagy Ferenc, Nagy József Béla, Nedeczey Jenő, Németh Gyula, Oroszlán Zoltán, Pais Dezső, Papp János, Pápay István, Pázmán József, Péter Gyula, Petrich Béla, Pitroff Pál, Pukánszky Béla, vitéz Réz Henrik, Rozgonyi Margit, Sági István, Salamon Károly, Scheitz Emil, Semjén Gyula, Simonyi Dezső, Sipótz Pál, Sötér István, Staud Géza, Szabó Árpád, Szabó Mihály, Szabó Miklós, Szemerényi Oszvald, Szerb Antal, Szidarovszky János, Tamás Lajos, Tomasz Jenő, Trombitás Gyula, Várdai Béla, Varjas Béla, Vayer Lajos, Vékey Károly, Wagner József, Waldapfel József, Zambra Alajos, Zigány Miklós, Zsirai Miklós.

1. Az *elnök* üdvözlí a megjelenteket, és megnyitó beszédében visszapillantva a Társaság történetére, kifejezi azt a szilárd reményét, hogy a Társaság a kétségtelen nehézségek között is meg fog felelni hivatásának: őrzője lesz a humanitás-eszménynek.

2. *Koltay Kastner Jenő* felolvassa „Cola di Rienzo és a magyar renaissance kezdetei” című tanulmányát. Az elnök indítványára a közgyűlés az előadónak köszönetet mond.

3. *Györkösy Alajos* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémiának, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a Társaság támogatásáért és a titkárnak működéséért.

4. *Wagner József*, a számvizsgáló-bizottság elnöke előterjeszti a számvizsgáló-bizottság jelentését. A jelentés szerint a Társaságnak 1941-ben 8471-88 P bevétele és 8351-32 P kiadása volt. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, Le'kes Istvánnak köszönetét fejezi ki pénztárosi működéséért és az 1941. évre a felmentést megadja. *Lelkes István* pénztáros előterjeszti az 1942. évi költségvetést, amely 9600— P bevételt és ugyanannyi kiadást irányoz elő. A közgyűlés a költségvetést elfogadja.

5. Az *elnök* elrendeli a szavazást a számvizsgáló bizottság és a választmány megújítására, a szavazatok összegyűjtésére Horváth Endre és Szemerényi Oszvald választmányi tagokat kéri fel és a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

6. Az *elnök* újból megnyitja a közgyűlést és felkéri Horváth Endrét, tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadatott összesen 35 szavazat. 35 szavazattal a közgyűlés a számvizsgáló-bizottság tagjaivá Antal Imrét, Nagy Ferencet és Wagner Józsefet választotta meg. Választmányi tagokká ugyancsak 35 szavazattal a következőket választották meg: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Angyal Endre, Balogh József, Bárczi Géza, Belohorszky Ferenc, Birkás Géza, Borzsák István, Császár Ernő, Egry Gyula, Fest Sándor, Fludorovits Jolán, Friml Aladár, Gábríel Asztrik, Gáldi László, Gálos Rezső, Garda

Samu, Gulyás József, György Lajos, Gyulai Ágost, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kemenes Illés, Koltay-Kastner Jenő, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, vitéz Mészáros Ede, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Papp Ferenc, Papp János, Papp Károly, Péter Gyula, Pröhle Vilmos, Pukánszky Béla, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Schmidt Henrik, Schwartz Elemér, Szabó Árpád, Szabó Miklós, Szemerényi Oszvald, Szidarovszky János, Szinnyi Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Tomasz Jenő, Vayer Lajos, Vietorisz József, Waldapfel József, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc.

7. Az elnök üdvözlí a megválasztottakat, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri *Heinlein István* és *Gábríel Asztrik* választmányi tagokat és a közgyűlést berekeszti.

Kelt Budapestén, 1942. évi január hó 21-én.

Dr. Györkösy Alajos s. k.

I. titkár.

Dr. Huszti József s. k.

elnök.

Hitelesítik:

Heinlein István s. k.

Gábríel Asztrik s. k.

b) Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Midőn először van szerencsém titkári jelentésemet előterjeszteni, úgy érzem, meg kell köszönnöm a megtisztelő bizalmat, amely a titkári tisztséggel kitüntetett. Igyekezni fogok erőmtől telhetően mindent megtenni, hogy méltónak mutakozzam elődeimhez és Társaságunk nemes hagyományaihoz. Munkámhoz kérem Társaságunk minden egyes tagjának szíves támogatását.

Az elmúlt évben kétszer nyílt alkalma Társaságunknak arra, hogy kifejezze tiszteletét és ragaszkodását két tiszteleti tagja iránt; a rendelkezésre álló szerény keretek között fejeztük ki jókívánságainkat Láng Nándor volt elnökünknek 70. és Gyomlay László tiszteleti tagunknak 80. születése napja alkalmával. Most is csak azt hangoztathatjuk, hogy Társaságunk mélyen átérzi azt az erkölcsi súlyt, melyet számára Társaságunkban való aktív részvételük jelent s egyben kéri őket, hogy bőles tapasztalataikkal a jövőben is támogassák.

Folyóiratunk, az Egyetemes Philologiai Közlöny, az 1941. évben 22 ívnyi terjedelemben jelent meg. Kilenc nagyobb értekezés, 16 kisebb közlemény, 34 hazai és 22 külföldi mű ismertetése bizonyítja, hogy ebben az évben is megtartotta színvonalát, s munkatársainak számából az a 26, aki az előző évfolyamban nem jutott szóhoz, mutatja, hogy a filológia munkásaiban nincsen hiány és csupán az anyagi eszközökön múlik a Közlöny nagyobb terjedelemben való megjelenése. A folyóirat változatos és színvonalas tartalmáért most is Huszti József és Eckhardt Sándor szerkesztőket illeti meg elismerés és hála, akik önzetlenül vállalkák magukra évről-évre a Közlöny irányításának súlyos terhét.

Közgyűlésünkön kívül ebben az évben is 7 felolvasó-ülést tartottunk. Üléseinken összesen 15 előadás hangzott el. Január havi közgyűlésünkön Láng Nándor elnök emlékezett meg az elmúlt év kimagasló

cseményeiről, méltatva a magyar tudománynak azokat az érdemeit, amelyekkel Erdély egy része visszaszerzésének tevékeny munkálója volt, és kiemelte Erdély tudósainak szerepét a filológia művelésében. Utána Gáldi László olvasta fel „Erdély hivatása Dél-Kelet-Európa művelődésében“ c. tanulmányát. Februárban Péter Gyula „Kyklops-típusok“. Angyal Endre pedig „Dunántúli ünnepek és barokk színházi kultúra“ címmel tartott előadást. Márciusban Eckhardt Sándor „La Bruyère, a magyar történelem tanára“ címmel olvasott fel és Alföldi András „Régi és újabb pannóniai feliratok“ címmel tartott vetített képes előadást. Április havában Balázs János „Az ἐγκύκλιος παιδεία és a szofisták“ és Szabó Mihály „A magyar színjátszás megindulása és az olasz irodalom“ c. előadásai voltak a felolvasó-ülés tárgyai, míg május havában Finály Gábor „A magyarországi latinnyelvű helynevek“, ifj. Horváth János „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusa“ címmel olvasott fel. Október hóban Nagy Ferenc „Az antik műelmélet mai problémái“ és Gál István „Babits és az angol irodalom“ c. előadásai voltak műsoron, novemberben Gábrriel Asztrik „Várdai Balázs a humanista Párizsban“ és Szemerényi Oszvald „A hetita-kérdés mai állása“ c. tanulmányát mutatta be. Az év utolsó felolvasó-ülésén, decemberben Eckhardt Sándor „Balassi Bálint humanizmusa“ és Gáldi László „Volney és Tassó hatása a román romantikára“ címmel adott elő. Felolvasó-üléseinket tagtársaink és a közönség általában öröndetes érdeklődéssel fogadták.

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgáló-bizottság jelentése tájékoztat. A második világháború ismét súlyos gazdasági helyzetet idézett elő, ami Társaságunk viszonylatában a tagdíjak befizetésén hagy legerősebben nyomot. Tisztelettel kérem tagtársainkat, teljesítsék pontosan tagdíjfizetési kötelezettségüket, mert folyóiratunk sorsa elsősorban az ő áldozatkészségüktől függ. Jöteveink közül kiváltképen a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős anyagi támogatásban részesítette Társaságunkat, az utóbbi ezenkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermét felolvasó-üléseink számára.

Mély fájdalommal emlékezünk meg a görög tudomány Nestorának, Hatzidakisz György ny. egyetemi tanár tiszteleti tagunknak elhunytáról. Élete végéig szoros kapcsolatot tartva fenn a magyar tudománnyal, először foglalkozott módszeresen a közép- és újjörög nyelv történetével, a görög nyelv egész történetének számos problémáját tisztázta s evvel a munkásságával egész iskolát teremtett. Eltávozott körünkéből Zlinszky Aladár is, aki 1896 óta volt buzgó választmányi tagunk. A rendes tagok közül elvesztettük Kispárti János tanker. kir. főigazgatót és Nagy Pál gimnáziumi igazgatót. Halottaink emlékét kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Világosan látjuk, hogy az elkövetkezendő idők fokozottabb munkát kívánnak meg tőlünk s hogy nehézségeink valószínűleg még súlyosbodni fognak. Csakis a magyar filológusok szorosabb összefogásával lehet megfelelnünk azoknak a feladatoknak, amelyekre Társaságunk eddigi 67 esztendőös multja kötelez. Reméljük, hogy megnagyobbodott hazánk tanársága is átérzi az ebből reá hármló köteleességeket, s hisszük, hogy a jövőben az eddig távol maradtak közül számosan fognak részt kérni Társaságunk munkájából. Tisztelettel kérem titkári jelentésem szíves tudomásul vételét.

Györkösy Alajos I. titkár.

Beküldött könyvek.

Berzsenyi Dániel prózai művei. Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: dr. Merényi Oszkár. Kaposvár, 1941. 342 lap.

Értékes Berzsenyi-kiadásának új kötetét adja itt Merényi Oszkár. Jegyzeteiben eligazít B. D. olvasmányaira nézve; esztétikai nézeteinél főleg Bouterwekre, Schillerre és Popera támaszkodik, míg történelemszemléletében Volney Ruines-jének német fordítására. Kár, hogy az egyetlen francia idézetben hemzsegnék a sajtóhibák.

Csery-Clauser Mihály: Széchenyi napjai. Budapest. Rózsavölgyi és Tsa kiad. 190 l.

A cím Ferenczi Zoltán Petőfi napjai című könyvére emlékeztet, de a szerzőt nem ugyanaz az elgondolás vezette, mint Ferenczit. Míg ez a Petőfiről szóló egykorú kritikákat gyűjtötte össze, Cs.-Cl. M. Széchenyi leveleiből, naplójából és műveiből állít össze töredékeket, hogy a nagy ember életét napról-napra kísérhessük a tragikus vég felé. A népszerű életrajznak legnemesebb formája, ahol maga a hős fordul állandóan a közönség felé.

Kasza Györgyi: Arany János és francia irodalom. Pécs, 1941. Spec. Diss. Fac. Philos. ... Univ. Elisabethinae Quinqueecll. 210.

Ügyes kis értekezés; ismerteti Arany első francia olvasmányait — a nyelv elemeit latin nyelvű grammatikából tanulta —, nézeteit a francia írókról; a piedesztálon persze Béranger áll, Victor Hugo, Lamennais és Lamartine művei szintén erősen foglalkoztatták. Thalès Bernard-ral, az ismert francia Petőfi-rajongóval sokat bibelődött és rámutatott arra, hogy Petőfi verseit saját neve alatt írta át. (Itt a szerző nem ismeri a Tha és B-ra vonatkozó irodalmat.) A Revue des Deux Mondes on keresztül értesült a francia irodalmi élet eseményeiről, sőt a Szépirodalmi Figyelőt is a fr. folyóirat mintájára szerkesztette. A francia hatások összeállításában már csak korábbi kutatások eredményeit összegezi a szerző „A tölgyek a tít” és V. Hugo Aux arbres-jának párhuzamát csak jelzi, de nem bizonyítja.

Kornis Gyula: Nietzsche és Petőfi. Franklin-Társulat, 1942. 46 l.

Kovács Máté: A debreceni egyetemi francia intézet tagjainak munkássága. Hankiss János tudományos munkálkodásának 25. évfordulója alkalmából közzétették volt tanítványai. Szerkesztette: —. Debrecen, 1942; 24 lap.

Emlékkönyv helyett tanárjuk tudományos és tanító munkásságának tökéletes és kimerítő bibliográfiáját adják itt H. J. debreceni tanítványai, melyhez mintegy függelékképpen az intézetében készített, vagy az ott megfordult hallgatók irodalmi munkásságának könyvészete járul.

Sötér István: Francia-magyar művelődési kapcsolatok. Budapest, 1941. Kincsestár. — A Magyar Szemle Társaság kis Könyvtára 133. sz. 80 l.

Lelkes elmélyedéssel foglalja itt össze a jó tollú szerző a legutóbbi évtizedek munkáját, mely a francia-magyar művelődési kapcsolatok felkutatása körül annyi érdekes és színes mondanivalóra vetett világot. Mi, amikor egy egyoldalú szemlélet Magyarországot szívesen tekinti a német kultúra kizárólagos lerakódó-területének, az ilyen összeállítások helyreállítják az egyensúlyt: kiderül belőlük, milyen sokarcú és jelentékeny mennyiségű az a szellemi receptió, ami a magyarságot a német övezeten túlról sugárzó francia kultúrával összeköti. Sötér maga eddig nem foglalkozott ilyenféle tanulmányokkal, s így arra szorítkozik, hogy összeállítsa poétikus hangulatu rövid kis fejezetekben mindazt, amit a részletutatók kiderítettek. De már régóta éreztük, hogy ilyenféle összeállításra szükség van, hogy lássuk a jövő feladatait.

Toldy Ferenc: Szemelvények — műveiből. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk.: Vajthó László. 61. sz.

Kiemeljük e sorokat Toldy Ferencnek 1868 dec. 21-én tartott akadémiai felolvasásából (Akadémiánk Feladás.): „E mellett figyelmünk fő tárgya a szorísb érte emben vett *nemzeti tudomány* legyen, t. i. az mely magát a nemzetet és hazáját tárgyalja... Nem szükséges ezt itt részleteznem; nem szük-

séges kimutatnom, hogy *rednk* néz az, miszerint nyelvünk alkotása és beltörténete, az összehasonlító nyelvészet segédelmével is, felderíthetők; hogy a magyar nép fejlődése és működése, államintézményeiben, világegyetében, az irodalomban, művészetben és tudományban teljes világosságra tétessék; hogy a bölcsészeti és széptan művelése által egyfelől a nemzeti tudomány alaposságát, másfelől a nemzeti költészet és művészet nemesítését előmozdítsuk; s végre, hogy a hazának minden irányban, föld- és hely-, néprajzi és régészeti, természettani és terményrajzi tekintetben teljes ismertetésére törekedjünk... Ez a kör az, melyet a magyar tudományosságunk nemzeti sajátosságos és kedvezőtlen helyzete kimér."

*

„Um der Sauberkeit der wissenschaftlichen Forschung willen.“

A közelmúltban az a megtiszteltetés ért, hogy Fr. Altheim új könyvében nyomtatékosan felhívta rám olvasói figyelmét. A teljesség kedvéért hadd idézzem reám vonatkozó szavait: „*Zu dem Aufsatz von A. Szabó Rhein. Mus. 87 160 ff. ist um der Sauberkeit der wissenschaftlichen Forschung willen folgende Feststellung vonnöten. Der Verfasser hat eine Lösung des Problems gegeben, die von mir stammt, und die er von mir gehört hat. Er hat die genügende Kennzeichnung dieses Sachverhaltes unterlassen und den Aufsatz unter Bruch einer eingegangenen Verabredung veröffentlicht.* (Italien und Rom S 242 A 66.)

Mint hogy az EPHK olvasói valószínűleg éppúgy szívükön viselik a tudományos kutatás tisztaságának érdekeit, mint Altheim maga, szükségesnek tartom, hogy a kiváló német tudós tömör, pár soros rezüméjét néhány további adattal egészítsem ki.

Altheim megjegyzése az 1938 tavaszán megjelent, nem egészen kilenc oldal terjedelmű, *Roma quadrata* c. cikkemre vonatkozik. Mielőtt e dolgozatot a Rheinisches Museum szerkesztőjének elküldtem volna, 1935-ben több ízben hallgattam Altheim magántanári előadásait a frankfurti egyetemen. Különös szerencsémnek tartottam, hogy személyesen is megismerkedhettem vele, és így még több alkalom nyílt arra, hogy tőle tanuljak. Ma is hálásan gondolok arra, hogy Altheim jóakarata ebben az időben nem ismert határt, és mindig készségesen támogatott. Egy alkalommal abban a kitüntetésben is részesítette, hogy egyik dolgozatomat saját munkájával egyesítve adta közre. Így került nevem, mint társszerzőé, Altheim mellé (*Die Welt als Geschichte* 1936). Munkaközösség alakult ki tehát közöttünk, amelynek mindketten aktív részesei voltunk. Ebben az időben beszélgettem Altheimmel a *Roma quadrata*-problémáról is. E beszélgetések valóban gondolatébresztő hatással voltak rám. Nem felejtettem el ezt akkor sem, amikor három év múlva dolgozatomat publikáltam. Ezért utaltam dolgozatom végén arra, hogy: „*Für mehrere freundliche Hinweise ist der Verfasser Herrn Prof. Fr. Altheim in Halle zu Danke verpflichtet.*“ Így fogalmaztam köszönetem, mert a dolgozat megjelenésekor már magam sem tudtam volna pontosan megjelölni, melyek is hát azok az utalások, amelyeket Altheimtől kaptam. Annál nagyobb volt megdöbbenésem, amikor a dolgozat kinyomtatott példányát Altheimnek elküldve, válaszul levelet kaptam tőle, amelyben kifejti, hogy köszönő soraimmal nincs megelégedve, mert felfogása szerint a kérdés megoldása, a „Lösung“ az, ami tőle származik, és ezt kellett volna kifejezésre juttatnom. Érthetetlennek találtam, hogy Altheim ezt a felfogását csak a dolgozat kinyomtatása után hozta tudomásomra, hiszen megtehetné volna előbb is. A dolgozat kéziratának másolatát ugyanis elküldtem neki betekintés végett még a kinyomtatás előtt.

A dolgozatnak e formában való megjelenéséről Altheim hetekkel előre tudott, mint ezt régebbi keletű levelei is igazolják. Aztán meg pár héttel a megjelenés előtt közvetve maga Altheim is elismerte, hogy a probléma megoldása döntő részben mégis csak tőlem származik. Hiszen hozzám utasította egyik berlini tanítványát, *Werner Müllert*, a később megjelent „*Kreis und Kreuz*” szerzőjét, kérjen tőlem útbaigazítást a *Roma quadrata*-kérdésre vonatkozólag. Müller, akivel személyesen még nem volt alkalmam megismerkedni, összesen négy levelet intézett hozzám ebben az ügyben. Ezekből világosan megállapítható, mi volt akkor Altheim felfogása idevágó részletmunkámról.

De mindezzel első megdöbbenésemben nem törődtem. Kétségbe ejtett, hogy Altheimet, akit tiszteltem és akinek a közöttünk fennálló kapcsolat alapján tanítványi hálával is tartoztam, akaratlanul is megsértettem. Magamra vállaltam tehát a hibát *teljes egészében* és megírtam Altheimnek, hajlandó vagyok legközelebb megjelenő dolgozatomban „*helyreigazító nyilatkozatot*” tenni. Átengedem neki az egész „*Lösung*”-ot, csak arra kérem, legyen szíves fogalmazza meg számomra a kívánt nyilatkozat szövegét, nehogy félreértés legyen megint belőle. Altheim erre a levelcme még csak nem is válaszolt. E helyett inkább kísérletet tett arra, hogy többek között a frankfurti egyetemen akkoriban folyamatban levő habilitációtásomat — szerencsére sikertelenül — megakadályozza. Magatartását máig sem tudom megmagyarázni. Rezig-náltan bele kellett nyugodnom abba, hogy Altheim ismeretlen okokból arra is képes, hogy boldogulásom ellen törjön.

Azután két évig csend volt. 1940 nyarán, amikor a debreceni egyetem bölcsészeti karán a megürült klasszika-filológiai tanszékre pályáztam, Altheim a messze Németországból ismét jelentkezett, hogy esetleges boldogulásomat megakadályozni próbálja. Levelet írt Kerényi Károlyhoz és e látszólagos magánlevélben kísérelte meg erkölcsi, tudományos és egyben szociális kivégzésemet. Legjobb lesz, ha kommentár nélkül ebből is idézek részleteket:

Lieber Károly,

ich schreibe Dir in einer Angelegenheit, die mein schmerzliches Erstaunen hervorgerufen hat. Es handelt sich um Herrn Dr. A. Szabo. Wie ich aus einwandfreier Quelle höre, soll er an erster Stelle für den Lehrstuhl der klassischen Philologie in Debrecen genannt sein.

A következőkben ismerteti Altheim a *Roma quadrata*-cikk keletkezésére vonatkozó elméletet. Ez a rész tartalmilag úgy nagyjából egyezik azzal a „*megállapítással*”, amit a most megjelent *Italien und Rom* c. kötetből idéztem. Majd tiltakozik az ellen, hogy a történetek után a *Roma quadrata* szerzője egyetemi tanszéket kaphasson. Utána így folytatja:

Du bist hiermit ermächtigt, diesen Brief (gegebenenfalls mit Deinen Erläuterungen) allen Stellen zuzuleiten, die über die Ernennung des Herrn Szabo zu verfügen haben.¹ Ich selbst bin, sollte ich nach Ungarn kommen, zu jeder Erklärung, gegebenenfalls einer eidesstatt-

¹ Úgy látszik, e felhatalmazás alapján került Altheim levele most már hivatalos iratként az illetékes fórumok elé. A jelen alkalommal tudományos becsületem védelmezése céljából való felhasználására illetékes egyetemi hatóságomtól engedélyt nyertem.

lichen bereit. Ich hoffe, man legt Wert auf das Urteil des Mannes, der nach Kräften die Verbindung mit ungarischer Wissenschaft erstrebt hat (Mitarbeit an „Egyetemes Történet“, „Pannonia“, „Sziget“ usw.).

Sollte Herr Szabó die Professur erhalten, ohne dass ich gehört würde, so sehe ich mich zum folgenden Schritt gezwungen. An sichtbarer Stelle, nämlich in der Vorrede meiner Röm. Gesch. I. werde ich die Gedanken als die meinen in Anspruch nehmen, die Herr Szabó sich angeeignet hat. Ich werde mein Erstaunen darüber ausdrücken, dass ein Mann, der wider eigenes Wissen diese Gedanken als die seinen ausgegeben hat und dazu die Gastfreundschaft einer deutschen Universität und einer deutschen Zeitschrift missbrauchte, in Debrecen eine Professur erhalten konnte.

Az utóbbi fenyegetést Altheim, úgy látszik, nagyon súlyosnak tartotta, mert a levél vége felé még egyszer visszatért rá:

Welche Wirkung der Hinweis auf Herrn Szabó an derart sichtbarer Stelle haben muss, brauche ich nicht zu sagen. Ich vertraue auch fest darauf, dass die deutschen Behörden, falls ich ihre Hilfe in der Angelegenheit anrufen werde, mir ihre Unterstützung nicht versagen werden.

Azt hiszem fölösleges lenne ezt a levelet kommentálni vagy méltatni. Elvégzi ezt helyettem az olvasó magától is, és legalább nem esni abba a gyanúba, hogy elfogult vagyok. Igazán kár, hogy ennyi nemes szándék és önzetlen munka kárbaveszett. És különösen kár, hogy a levél nem végezhetett el munkáját a legteljesebb titokban. Tartalmát a legilletékesebb tényezők a legnagyobb gonddal, lelkiismeretességgel, szakértőket is igénybe véve, lemérték és könnyűnek találták.

A tárgyhöz ma már nincs hozzáfűzni valóm. Azok a német egyetemi tanárok, akik az ügyet és hátterét alaposan ismerték, amikor Altheim levelével kapcsolatban hivatalos helyről véleményüket kérték, mellém álltak. Véleményük alapján a hivatalos fórumok előtt történt meghurcoltatásom teljes elégtétellel végződött. Az Altheim levelében kilátásba helyezett német hatósági közbelépés is elmaradt. Egyetemi tanárrá történt kineveztetésem után megtehettem volna, hogy minden irányban teljes elégtételt szerezsek. De még a történetek után sem akartam hálátlan tanítvány lenni. E sorokat is csak kényszerűségből, becsületem védelmében, írtam.

Szabó Árpád.

Fr. Altheim hat in einer Anmerkung seines neuen Buches „Italien und Rom“ (S. 242 A. 66) auf meinen früheren Aufsatz „Roma quadrata“ mit folgenden Worten Bezug genommen: „Zu dem Aufsatz von A. Szabó Rhein. Mus. 87 160 ff. ist um der Sauberkeit der wissenschaftlichen Forschung willen folgende Feststellung vonnöten. Der Verfasser hat eine Lösung des Problems gegeben, die von mir stammt, und die er von mir gehört hat. Er hat die genügende Kennzeichnung dieses Sachverhaltes unterlassen und den Aufsatz unter Bruch einer eingegangenen Verabredung veröffentlicht“.

Aus demselben Anlass und im Interesse noch womöglichst peinlicherer Sauberkeit wissenschaftlicher Forschung wird die allzu knappe „Feststellung“ meines ehemaligen Lehrers mit einigen weiteren Angaben ergänzt.

1. Vor der Veröffentlichung des genannten Aufsatzes habe ich mit Fr. Altheim tatsächlich über das dort behandelte Thema für mich sehr anregende Gespräche geführt. Dafür habe ich meinen Dank in der

letzten Anmerkung meines Aufsatzes mit folgenden Worten zum Ausdruck gebracht: „Für mehrere freundliche Hinweise ist der Verfasser Herrn. Prof. Fr. Altheim in Halle zu Danke verpflichtet“. — So habe ich meinen Dank formuliert, weil ich damals nicht mehr in der Lage war genauer zu präzisieren, was ich eigentlich Altheim zu verdanken habe. Die geführten Gespräche lagen ja der Veröffentlichung auf mehrere Jahre zurück.

2. Altheim selber schien vor der Veröffentlichung anzuerkennen, dass die Lösung des Problems in seinem wichtigsten Teil von mir stammt. Er hat ja einen seiner Studenten W. Müller in Berlin veranlasst, sich über die in Frage stehende Lösung brieflich bei mir zu erkundigen.

3. Nachdem Altheim mir brieflich zur Kenntnis gebracht hat, dass er mit meinen Dankesworten nicht zufrieden ist, wäre ich bereit gewesen, — ohne zu fragen, ob seine Unzufriedenheit berechtigt ist, — eine „berichtigende Feststellung“ zu veröffentlichen, wenn er auf meine Bitte eine solche abgefasst hätte. Es kam mir ja nicht darauf an, um die „Urheberrechte“ zu verteidigen, sondern um das gute Einvernehmen mit meinem gewesenen Lehrer möglichst zu bewahren.

4. Um nur ein Beispiel der geforderten „Sauberkeit wissenschaftlichen Forschung“ zu geben, zitiere ich ausführlichere Stücke aus Altheims Brief an K. Kerényi aus dem Jahre 1940.

Arpád Szabó.

A kiadásért felelős: Huszti József.

40.038. — K. M. Egyetemi Nyomda Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

ANDREAS PANNONIUS CANTICA CANTICORUM KOMMENTÁRJÁNAK FORRÁSAI.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelenő, Huszti József által már 1929-ben felfedezett,¹ de mindezideig hozzáférhetetlen műve Andreas Pannoniusnak, az *Expositio super Cantica Canticorum* Salomonis, új, eddig ismeretlen oldaláról mutatja be a kétségtelenül változatos sorsú, Itáliába vetődött magyar karthauzi házfőnök figyelemreméltó alakját és írói működését. Mindezideig csak két műve volt ismeretes, amelyek szintén a M. Tud. Akadémia kiadásában láttak napvilágot.² Mindkettő a királytűkröknek a középkoron túlmenőleg a renaissance idejében is nagy kelendőségnek örvendő műtájhoz tartozó morális jellegű traktatus, az egyik Mátyás királyhoz, a másik az estei herceghez, két tipikus renaissance uralkodóhoz intézve. Sajnos, a két mű, annak ellenére, hogy Fraknoi kiadásában már régóta hozzáférhető, kellő méltatásra mindezideig nem talált. Fraknoi a kiadáshoz írt előszavában csupán az addig teljesen ismeretlen magyarszármazású író életkörülményeit igyekezett tisztázni főként a művekben található, a szerzőre vonatkozó megjegyzések alapján. Műveiről a tartalmi ismertetésen kívül alig mond valamit. Azóta sem vette tüzetesebb vizsgálat alá senki e két művet, amely a királyok erényeiről elmélkedik, csupán egyes mozzanatokot ragadtak ki belőlük, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy Andreas Pannoniust a renaissance légkörében élő, királyi és fejedelmi udvarokkal szoros kapcsolatban álló, tehát teljesen humanista jellegű szerzetesíróként tüntessék fel. Kétségtelenül megérintette korának, mondjuk, világiasabb szelleme is a magyarszármazású néma barátot, tesz engedményeket a korhangulatnak, amikor a fejedelemtől megkívánandó erényekről

¹ Magy. Kszl. 1929. p. 137—138. A kódexet, amely a Capiálbi grófok birtokában volt 1938-ig, amikor is a család felajánlotta Mussolini olasz miniszterelnöknek azzal a céllal, hogy Imrédy akkori magyar miniszterelnök útján a magyar nemzetnek ajándékozza, Huszti József mutatta be a Magy. Tud. Akad. ülésén. U. ő ismertette először a kódexet a Magy. Kszl. 1939. 97—104. ll.-in. A XVI. sz. elejéről származó papírkéziratot a M. Nemzeti Múzeum őrzi.

² Fraknoi V.: Két magyarországi egyházi író a XV. sz.-ból. Bp. 1886.

értekezik, azonban a művek felépítése (*quatuor virtutes cardinales*), és az egyes részletekben megnyilvánuló kidolgozásmód (a túlsok szentírási idézet, az Antichristus országáról szóló fejtegetés stb.) inkább a középkor felé való visszahajlásról győznek meg. Mindenesetre a két mű megérdemelne részletekbemenő, módszeres vizsgálatot. Mi most csupán a *Cantica Canticorum*-hoz írt kommentárját akarjuk közelebbről szemügyre venni.

Mindenekelőtt a mű hitelességével s keletkezési idejének megállapításával kell legalább röviden foglalkoznunk.

A kommentár műfaja nem nagyon alkalmas arra, hogy az író egyéni vonatkozású, a saját életkörülményeit megvilágító megjegyzéseket szolgáltatson a késői kutató számára. Valóban, egyéni vonatkozásokat nem is találunk a nagyterjedelmű műben egy megjegyzés kivételével, amikor is az általa e kommentárban oly sokszor idézett Szt. Jeromossal kapcsolatban szinte önkénytelenül közli művének íratási idejét: *Unde gloriosus doctor Hieronymus, cuius natalicius dies hodie illuxit, videlicet MCCCCCV septembri die.*³ Eszerint 1505-ben még dolgozott a művén. Huszti József megállapítása szerint⁴ ekkor már túl lehetett a 80-adik életévén, amikor még mindig elég erősnek érezte magát, hogy a zsidó-keresztény theológiai irodalom számára az egyik legtöbb nehézséget okozó Szentírás-részletet, a Salamon-nak tulajdonított *Cantica Canticorum*-ot próbálja érthetővé tenni, megmagyarázni és a neki megfelelő helyre beilleszteni a katolikus theológia értékrendszerébe.

Egy 1460-ból származó, a bolognai karthauzi rendház nekrológiumában található feljegyzésben Andreas Pannonius egyéb, eddig még ismeretlen művei között említve találjuk a *Paraphrasis in Canticos* (!) *Canticorum*-ot is.⁵ Eszerint tehát Andreas Pannonius már 1460-ban megírta *Cantica*-kommentárjának legalább is egy részét, művének befejezése azonban a kommentár végefelé közölt adat szerint egészen 1505 végéig elhúzódhatott. Ez adatok szerint tehát több mint 45 évig dolgozott, valószínűleg hosszabb megszakításokkal, művén, vagy a kódexmásoló Augustinus írta el az 1505. évet. E hosszú idő mindenesetre különös, de a mű hitelességéhez s a szerző azonosságához mégsem férhet szó. Ismerjük ugyanis Andreas Pannonius dolgozási módját kétségtelenül hiteles két művéből, amelyeket Fraknoi adott ki. Már Fraknóinak is feltűnt, hogy Andreas a *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*-ból, tehát az egyik királytükrekből egész részeket vesz át minden változtatás nélkül,

³ Andreas, *Expositio* 176. l. (A lapszámozás Huszti József sajtó alatt levő Andreas Pannonius-kiadása szerint.)

⁴ Magy. Kszl. 1939. p. 102.

⁵ Fantuzzi: *Notizie degli scrittori bolognesi*. Bologna 1770—1780. VII. p. 257. — V. ö. Révész Mária: *Andreas Pannonius és Bornio da Sala*. EPHK 1935. p. 79. skk.

vagy csak csekély módosítással az estei herceghez intézett ugyanilyen célzatú munkájába.⁶

Amennyire az eddig ismert munkáiból megállapítható, úgy látszik, ezzel a módszerrel a Cantica-kommentár írása alkalmával is élt Andreas Pannonius. A kommentár egy részlete ugyanis, ahol Isten neveinek magyarázatával foglalkozik — bár e részlet végeredményben egy Hieronymusnak tulajdonított *De Deo et nominibus eius* c. nem hiteles műre megy vissza —, a Libellus de virtutibusban található részlettel szöszerint egyezik,⁷ míg a Ps-Hieronymus szövegezésétől mindkettő egyformán eltér egyes apróságokban. Világos tehát, hogy Andreas ebben az esetben is egyik művéből részleteket vett át változtatlanul a másikba. Ha Andreas többi, a bolognai nekrologiumban említett művei is előkerülnek, valószínűleg még több átvétel megállapítása lesz lehetséges. A nekrologiumban ugyanis említve van még egy *Paraphrasis in librum Sententiarum*, ami alatt Petrus Lombardus *Sententiarum* 11. IV-jához írt magyarázatokat kell értenünk. Petrus Lombardust Magister *Sententiarum* néven többször idézi Andreas a Cantica-kommentárban is, s nem lehetetlen, hogy a Sententiákhoz írt paraphrasisából is átkerültek egyes részletek e legújabbban előkerült művébe. mint ahogy nagy valószínűséggel állítható, hogy egy másik, a nekrologiumban említett művét, a *Tractatus de Spiritu Sancto*-t is nagymértékben értékesítette a Cantica-kommentárjának abban a részében, amelyben a Szentháromságról szól a kommentár kereteit szinte szétfeszítő terjedelemben.

Természetesen nem ő vállalta először magára a Cantica kommentálásának nehéz feladatát. Tisztában van a magára vállalt munka nehézségével,⁸ de ismeri nagy elődjének, Szt. Bernátnak és Szt. Gergelynek⁹ a Cantica Canticorumhoz írt kommentárjait is, ők adtak valószínűleg buzdítást a mű megírásához. De csupán buzdítást! Tőlük vette művéhez az előszót, amelyet a kiadó nem közöl, mert a Mignenél közölt szöveggel teljesen megegyezik és Andreas művének nem szerves része, éppen úgy, mint ahogy a mű további folyamán a saját magyarázataival a lapszálon párhuzamosan közölt Szt. Bernát és a Szt. Gergelynek tulajdonított Cantica-kommentárok sem. Művét szerényen *nova*

⁶ V. ö. Fraknoi bevezetését: Irodalomtörténeti emlékek I. Budapest, Akad. 1886. p. XVIII—XIX.

⁷ V. ö. Andreas, *Expositio* 22. I. és Fraknoi: *Libellus de virtutibus* p. 11—13.

⁸ *Est tamen obscurissimus liber iste in eo, quod commemorantur personae in illo, quasi enim comico stilo compositus est. Loquitur enim parabolice de amore mutuo sponsi et sponsae, sed quis iste sit sponsus, clare non apparet ex littera.*

⁹ A Cantica Canticorum kommentár, amely a középkorban Nagy Szt. Gergely pápa neve alatt volt ismeretes, s így ismeri Andreas Pannonius is, a XII. sz.-ban keletkezett. Másiként Bardenhewer: *Geschichte der altkirchlichen Literatur* (Freiburg im Breisgau 1932.) V. köt. 299. I.

compilatio-nak nevezi az alcímbe s valóban, gyakran egész lapokra terjedő, a legkülönbözőbb íróktól származó idézet-tömeggel találkozunk művében. Ha kommentárját csak így futólag tekintjük át, valóban kompiláció. A mű azonban mégsem úgy állt elő, hogy Andreas Pannonius a különböző *Cantica*-kommentárokból a neki tetsző részeket összeválogatta és egységbefoglalta, ez volna tulajdonképpen a kompiláció, hanem hoz valami *novum*-ot is, a *Canticának* újszerű felfogását és új magyarázási lehetőségét.

A *Cantica Canticorum*-ot, amely dialogikus énekekben ünnepli Salamon és Sulamit szerelmét és ahol pásztor alakjában is előfordul a szerelmes, kétségen kívül már ősi idők óta allegorikus jelentőségű költeménynek tartották. A talmudisták az ótestamentumi képes beszédnek megfelelően Salamonon lahvét, a jegyesen Izraelt értettek. A zsidó magyarázat helyébe már a patrisztika korában egy keresztény értelmezés lépett, amelyben Salamon Krisztus allegorikus alakja, a jegyes meg az Egyház. Ez az allegorikus felfogás élt szinte kizárólag a középkorban, ilyen allegorikus értelmezést írt a *Canticá*-hoz Szt. Bernát és a XII. sz.-i Gergely is, akiknek műveit mintául és párhuzamos szöveggként használta Andreas Pannonius. A *novum* tehát, amit Andreas Pannonius *Cantica Canticorum* kommentárja hoz, a *Cantica* egy másik, a régítől elűtő allegorikus értelmezési lehetőségének következetes keresztülvitele, amely szerint Salamon személye Krisztust, a jegyes pedig Szűz Máriát jelképezi.

Hogy a *Canticának* ilyen értelmezési lehetősége mikor merült fel először, pontosan meghatározni nem tudjuk, annyi azonban kétségtelenül állítható, hogy a XII. sz. óta a keresztény exegesis-irodalomban egyre több értelmezés bukkan fel, amely az allegorikusan felfogott *Canticában* Krisztusnak és az Istent leginkább szerető léleknek, az egyház legszentebb tagjának, Szűz Máriának misztikus viszonyát akarja látni.

A korai középkor nagy enciklopédistája, Isidorus Hispalensis a *Cantica Canticorum* értelmezésének még csak azt a lehetőségét ismeri, amely szerint ez az *epithalamium* Krisztus és az Egyház misztikus kapcsolatát ünnepli.¹⁰ Isidorus ugyan e helyen a *Cantica Canticorum* név magyarázatát is adja, amely magyarázat a későbbi kommentárok egész seregénél megtalálható:

„Azért hívják ezt Énekek énekének, mert a Szentírásban található összes *canticumok* (énekek) fölött áll, amiként a Szent-

¹⁰ Isidorus: Etym. 1. VI. 2. 20. *Tertium librum Sir hassirim praenotavit (sc. David), qui in Latinam linguam vertitur Canticum canticorum, ubi per epithalamium carmen coniunctionem Christi et Ecclesiae mystice canit. Dictum autem Canticum canticorum, eo quod omnibus canticis praeferatur, quae in Scripturis sacris habentur, sicut quaedam in lege dicuntur sancta, quibus maiora sunt sancta sanctorum.*

írásban némely dolgok neve szent, amelyeknél nagyobb a szentek szentje.“

Andreas azonban, bár ismeri természetszerűleg Isidorus nagy enciklopediáját s egy helyen névszerint is hivatkozik rá, nagyjában és egészében teljesen független Isidorus művétől. Lényegesebb érintkezés állapítható meg Andreas kommentárjának egy helye és a Cassiodorusnak tulajdonított Cantica-kommentár prologusa között. A Cassiodorus neve alatt fennmaradt mű szerzője a Cantica értelmezése tekintetében megmaradt az Egyház hagyományos felfogása mellett, vagyis az Énekek énekében ő is Krisztus és az Egyház misztikus egyesülését látja, de a Canticum Canticorum név magyarázatában és az ének méltatásában ugyanúgy jár el, mint Andreas Pannonius. Kétségtelen tehát, hogy Andreasunk ismerte és fel is használta e művet, bár említést nem tesz róla.

Andreas Cant. Prol.
p. 2.

Expositio in Cantica canticorum M. Aurelio Cassiodoro attributa. Prologus. (Migne P. L. LXX.)
col. 1055.

Salomon Spiritu Sancto dictante epithalamion edidit, quod est canticum nuptiale Christi et Virginis matris eius gloriosae, quod praeclare Canticum Canticorum nominavit, eo quod alia cantica superexcellit. Sicut enim dicitur rex regum et dominus dominantium Christus,^{10a} et mater eius gloriosa Virgo virginum et regina reginarum, dominaque dominarum: sic sic eorum epithalamion canticum canticorum ob excellentiam et dignitatem vocitatur. Est tamen obscurissimus liber iste in eo, quod commemorantur personae in illo, quasi enim comico stilo compositus est.

Salomon inspiratus divino Spiritu composuit hunc libellum de nuptiis Christi et Ecclesiae et quodammodo epithalamium fecit Christi et Ecclesiae, id est canticum super thalamos. Unde et Canticum canticorum vocavit hoc opus: quia omnia cantica superexcellit. Sicut enim dicitur Rex regum et Dominus dominantium^{10a} et solemnitas solemnitatum: sic dicitur Canticum canticorum ob excellentiam et dignitatem. Est autem in hoc obscurior iste libellus, quia nullae (!) ibi commemorantur personae, et quasi comico stylo compositus est.

E bevezető sorokon kívül azonban a két mű között semmi érintkezés nincs, hiszen e két magyarázat éppen az alapfelfogásban különbözik, amit Andreas ez átvett sorok között is kifejezésre juttat. Ő a Canticában Krisztus és Mária misztikus jegyeségét ünnepli.

A középkornak Isidorus mellett másik nagy tekintélye, az angol Beda Venerabilis, szintén írt egy Cantica-kommentárt, amelyet éppen csak a Cantica-kommentárok középkori történetének illusztrálása kedvéért említünk, mert Andreas művével nincs semmi kapcsolata. Beda műve is bizonyosság arra, hogy a

^{10a} Apoc. XVII. 14.

kora középkorban a Cantica-magyarázók Krisztus és az Egyház allegóriáját látták benne.¹¹

A Nagy Szent Gergely pápa neve alatt fennmaradt Cantica-kommentár, amelyről tudjuk, hogy a XII. században készült¹² s amely egyik mintája volt Andreasnak, ahonnan a bevezetését is vette, s amelynek szövegét saját kommentárjával párhuzamosan közli, a Cantica-magyarázat terén szintén a hagyományos úton jár.

„Tudni való — mondja a prooemiumában —, hogy ebben a könyvben négy beszélő személy lép fel: a jegyes tudniillik és az ara, továbbá fiatal leányok az arával és az ifjak csapata a jegyessel. Az ara maga a tökéletes Egyház, a jegyes az Úr, a leányok az arával a lelkek, akik még újak a hitben és az új tudományban (most) serdülnek, a jegyes kísérete pedig az angyalok... vagy talán a tökéletes férfiak az Egyházban, akik az igazságot hirdetik az embereknek.”¹³

Andreas másik nagy mintája Szent Bernát, aki rendtársaihoz intézett exegetikus beszédeiben fejtegette a Cantica Canticorum misztériumát. Az ő fejtegetéseiből is közöl részleteket Andreas műve bevezetéseként, továbbá glossa alakjában saját kommentárjával párhuzamosan a kódex lapszélén. Őt is éppen úgy, mint Gregoriust inkább csak mintegy önmaga ellenőrzésére használja, mert Szent Bernát is az Egyház hagyományos álláspontjának megfelelően magyarázza a Cantica szövegét.

„Salamon az Istentől megvilágosítva, Krisztus és az Egyház dicséretét, a szent szeretet kegyelmét és az örök házasság szentségét énekelte meg.”¹⁴

Szent Bernátot egyébként is jól ismeri Andreas, több művét idézi is a kommentárjában s nem egyszer a legélesebben szembeáll véleményével. Bernát véleménye ugyanis Andreas alapvetésével állt éles ellentétben; ő tagadta a Szűz szeplőtelen

¹¹ Beda Venerabilis. Migne P. L. XCI. col. 1083. Cantica Canticorum, in quibus sapientissimus ille regum, Salomon, mysteria Christi et ecclesiae, Regis videlicet aeterni et civitatis eius sub figura sponsi et sponsae describit...

¹² V. ö. Bardenhewer: Gesch. der altkirchlichen Literatur (Freiburg im Breisgau 1932) V. köt. p. 299.

¹³ Gregorii super Cant. canticorum expositio. Prooem. (Migne P. L. LXXIX.) c. 10. col. 477. — Et sciendum est, quia in hoc libro quatuor personae loquentes introducuntur; sponsus videlicet et sponsa; adolescentulae vero cum sponsa et greges sodalium cum sponso. Sponsa enim ipsa perfecta Ecclesia est, sponsus Dominus, adolescentulae vero cum sponsa sunt inchoantes animae, et per novum studium pubescentes; sodales vero sponsi sunt sive angeli... seu certe perfecti quique viri in Ecclesia, qui veritatem hominibus nuntiare noverunt.

¹⁴ Bernardus. Sermones in Cant. canticorum. (Migne P. L. CLXXXIII.) Serm. I. 8. col. 788.: Itaque divinitus inspiratus (sc. Salomon), Christi et Ecclesiae laudes et sacri amoris gratiam et aeterni connubii cecinit sacramenta.

fogantatását, Andreas pedig épp e hittétel bizonyítására szentelte művét.

Némi nyoma fedezhető fel annak, hogy Andreas ismerte a victorianus iskola egyik legjelentékenyebb tagjának, Richardus a S. Victorenak a Cantica Canticorumhoz írt kommentárját is. Richardus azonban nem írt a teljes Canticához kommentárt. A neve alatt kiadott Cantica canticorum expositio eleje teljesen megegyezik a Gregoriusnak tulajdonított Cantica-kommentárral.¹⁵ A Cantica canticorum cím magyarázata szintén egyezik a Gregoriusnál található értelmezéssel,¹⁶ s ugyanezzel a magyarázattal találkozunk Honorius Augustodunensis kommentárjában is. Richardus saját kommentárja tulajdonképpen a Cantica III. 1.: *In lectulo meo per noctem quaesivi* etc. sorához fűzött magyarázattal kezdődik; művében a sponsán nem Máriát értelmezi, mint Andreas, hanem a szintén régi hagyományokra visszavezethető *pia anima*-t. Természetesen a *pia anima* alkalmaslag Mária is lehet, mint például a Cant. IV. 1. „*Tota pulchra es amica mea et macula non est in te*” sorához fűzött értelmezésben,¹⁷ amely sort az Egyház ősrégi idők óta mindig és egyértelműleg Mária teljes és tökéletes szépségére vonatkoztatott. E ponton tehát találkozik Andreas kommentárja is a hagyománnyal, de Richardus szövegével mégsem egyezik.

A Honorius Augustodunensis (XII. század) neve alatt ránkmaradt Cantica-kommentárról is meg kell itt röviden emlékeznem, bár a mű a maga egészében az Egyház hagyományos útján jár. Szerinte is „e könyvnek tárgya a jegyes és az ara, vagyis Krisztus és az Egyház”.¹⁸ Amikor a prológusában továbbfejtegeti Krisztus és az Egyház kapcsolatát, Andreas szövegezéséhez hasonló kifejezések ütnek meg fülünket:

Honorius Aug. (Migne
CLXXII.)
col. 349.

Andreas Pannonius. Prol. (2. l.)

...nuptiae erant, quando rex coeli Filio suo, Christo humanam naturam copulavit, ubi thalamus Virginis uterus fuit, de quo „ut sponsus de thalamo processit.”

Tunc autem Deus pater aeternus fecit nuptias filio suo, quando naturam humanam copulavit divinae naturae in uno supposito. Quae quidem nuptiae celebratae fuere in virginali uero beatissimae Mariae, quando *Verbum caro factum est*, unde Christus dominus verus Deus et verus homo exivit salvo signaculo virginis, tamquam sponsus de thalamo suo.

¹⁵ Richardus a S. Victore. In Cantica Canticorum expositio (Migne P. L. CXCVI.) col. 405.

¹⁶ Cf. Richardus (Migne P. L. CXCVI.) col. 497.

¹⁷ Richardus (Migne P. L. CXCVI.) col. 482.

¹⁸ Honorius Augustodunensis (Migne P. L. CLXXII.) col. 349. „Materia libri est sponsus et sponsa, id est Christus et ecclesia...”

E meglehetősen szoros szövegszerű egyezés ellenére mégsem tartom valószínűnek, hogy Andreas használta volna Honorius Augustodunensis kommentárját. Az egyezések könnyen magyarázhatók úgy is, hogy ezek a képes kifejezések e tárgykör vagy fogalom kifejezésére az egyházi nyelv közkincséhez tartoztak, amelyből mindketten egyformán, egymástól függetlenül is meríthettek.

A középkori Cantica-kommentárok közül még meg kell említenem a XII. században működő Rupertus Tuitiensist, mert tudtommal ő volt az első, aki az Egyház hagyományos allegorikus magyarázó módszerével szakítva, az egész Canticát Krisztus és Mária misztikus viszonyának ábrázolásaként fogta fel:

„... est canticum istud — mondja műve prologusában — ... canticum amoris, quo Deus in B. Virginem descendit, ita ut filium ex ea generaret, qui est Christus Iesus, homo verus *Et Deus super omnia benedictus* (Rom. 9.).¹⁹

E felfogásának megfelelően a Szent Szűznek ajánlja művét,²⁰ akárcsak Andreas Pannonius. Mindamellett a két mű között semmi kapcsolat nem állapítható meg: Andreas kétségtelenül nagyobb felkészültséggel és sokkal teljesebb aparátussal írta meg művét, mint Rupertus.

Ilyen irányú magyarázatokat írt a Canticához a XII. század legnagyobb hatású egyházi írója, Alanus de Insulis, a doctor universalis is. Művét ő is, akárcsak Andreas, szerényen „compendiosa in Cantica canticorum... elucidatio“-nak nevezi, amelyet „az istenszülő Szűz Mária tiszteletére“ ír. Prologusában kitér arra, miért lehetséges a Cantica canticorumot a maga teljes egészében Máriára vonatkoztatni.

„Noha — mondja — a szeretet énekét, vagyis Salamon epithalamiumát speciálisan és spirituális értelemben az Egyházra vonatkoztatják, mégis a legspeciálisabban és a legspirituálisabb értelemben a Boldogságos Szűzre vonatkozik, amit isteni akarataból... meg fogok magyarázni.“²¹

¹⁹ Rupertus abbas Tuitiensis. In Cantica Canticorum de incarnatione Domini domini commentariorum prologus. (Migne P. L. CLXVIII. col. 839.)

²⁰ U. o. col. 837.: Igitur, o domina Dei genetrix, Maria, et incorrupta mater Verbi aeterni Dei et hominis Iesu Christi, non meis, sed tuis armatus meritis cum isto viro, scilicet cum Verbo Dei cupio luctari, ut de Canticis canticorum opus extorqueam, quod non dedecet vocari de Incarnatione Domini, ad laudem et gloriam eiusdem Domini, ad laudem et honorem tuae beatitudinis.

²¹ Alani de Insulis, doctoris celeberrimi, cognomento universalis compendiosa in Cantica canticorum ad laudem deiparae Virginis Mariae elucidatio. (Migne P. L. CCX.) Prologus, col. 53.: ... cum canticum amoris, scilicet epithalamium Salomonis specialiter et spiritualiter ad Ecclesiam referatur, tamen specialissime et spiritualissime ad gloriosam Virginem reducitur, quod divino nutu... explicabimus.

Alanus de Insulis és Andreas Pannonius kommentárja között a felfogás azonosságán túl is több érintkezés figyelhető meg. ezek az érintkezések azonban nem annyira szövegszerűek, mint inkább az azonos magyarázási elvből adódó, részint önkénytelen, részint pedig az Egyház közkincsét képező régebbi magyarázatok (glossa ordinaria) eredményeinek felhasználásából származnak. Így például a Cantica első sorának: *Osculetur me osculo oris sui* magyarázatával kapcsolatosan Alanus de Insulis és Andreas Pannonius azonos gondolatmenetet árulnak el, noha a szavakban nagyrészt különböznek:

Aalanus de Insulis in Cant.
canticorum elucid. (Migne
CCX. col. 53.)

Andreas Pannonius (9. és 10. ll.)
és 6).

Gloriosa igitur Virgo sponsi optans praesentiam, desiderans gloriosam conceptionem ab angelo nuntiatam, affectans divinam Incarnationem ait sic: *Osculetur* etc.

Osculetur me etc. Quasi dicat Virgo gloriosa ad Filium Dei, totiens mihi promisit adventum suum per prophetas... Iamiam non mittat nuntios, non patriarchas, non prophetas, non angelos, sed ipse in persona veniat... et *osculetur me osculo oris sui*, id est in utero meo copulet sibi humanam naturam...

Valamivel lejjebb:

Os Patris dicitur Filius multiplici de causa.
Unum osculum est Incarnatio.

Per os enim Filius Dei intelligitur... nam per ipsum loquitur Deus Pater mundo: per osculum autem ipsius Filii Dei sancta incarnatio seu unio in utero Virginis gloriosae.

Mindezen egyezések ellenére Alanus de Insulis műve inkább csak mintául szolgálhatott Andreas számára, semmint forrásul. Joggal feltehető tehát, hogy ismerte, bár művében sehosem hivatkozik rá.

Egészen másként áll azonban a dolog a francia származású, a XIII–XIV. század fordulóján működő ferencrendi exegeta, nagyhatású skolasztikus, Nicolaus de Lyra Postilláival kapcsolatban.

Mint a párizsi egyetem teológiai tanára írta meg a XIV. század elején a késői középkor legnagyobb hatású biblia-kommentárját *Postillae perpetuae in Vetus et Novum Testamentum* címen. A nagy műnek egyik része a *Postilla super Cantica canticorum*, amelyet Andreas a szerző nevének megemlékezésével idéz is egy alkalommal.²² E hivatkozásnál azonban sokkal fontosabb, mert lapokra terjedő átvétel a Postillákból, Andreas művének bevezető része, ahol egyáltalán nem is említi

²² Andr. Expos. 189. l.

Lyra nevét. Andreas művének ez a része a *Cantica canticorum*-nak — mondhatjuk — irodalomtörténetével foglalkozik, ahol áttekintést nyújt a zsidó és keresztény exegesis irodalomban előforduló addigi különböző értelmezésekről. Ez a terjedelmes rész a maga egészében Lyra Postillainak I. fejezetéből²³ van átvéve részben szószerint, részben pedig tartalmi parafrázisban. Andreas tehát kétségtelenül jól ismerte Lyra művét s hogy ennek ellenére műve további folyamán mindössze csak egyszer veszi igénybe a *Venerabilis Pater* művét, annak oka főként az, hogy műveik éppen alapjukban különböznek egymástól. Lyra a *Cantica*-magyarázat terén az Egyház hagyományos útjait járja; nála a sponsus és a sponsa Krisztus és az Egyház misztikus viszonyát jelképezi.

Hogy a *Cantica*-kommentárok történeti sorában Andreas egy kor- és rendtársát is említsem, a nagyhatású misztikusnak, a belga származású Dionysius Carthusianusnak (1402—1472), a *Doctor ecstasticus*nak a nevét említés nélkül nem hagyhatom. Lehet, hogy Dionysiusnak óriási méretű munkássága (művei 42 hatalmas kötetet tesznek ki) ösztönzőleg hatott a rendtárs Andreasra is, de, bár Dionysius a *Canticához* is írt kommentárt, közvetlen hatás vagy akár csak érintkezés nem mutatható ki közöttük.

Ez áttekintésből kiviláglik, hogy ilyen nagyarányú, ennyire alaposan átgondolt és következetesen keresztültvitt, ilyen jellegű *Cantica*-értelmezés Andreas Pannoniusig nem volt, és ami még különösebb, az egyház hivatalosan a *Canticát* a maga egészében soha sem vonatkoztatta Máriára, hanem csak annak egyes részeit.²⁴ Ebben áll tehát Andreas művének újsága, amely ilyenformán korántsem egyszerű kompiláció, noha részleteiben a dolog természeténél fogva sokszor támaszkodik mind az egyházatyák, mind a későbbi teológiai irodalom termékeire. A kérdés azonban másként nem is volt megoldható, hiszen a korábbi egyházi auctoritások nézeteinek felhasználása nélkül a mű egész kidolgozott rendszere értéktelen spekulációnak volna minősíthető.

Kérdés, mi adhatott ösztönzést Andreas Pannoniusnak egy ilyen mű megírására? A Mária szüzességéről, szeplőtelen fogantatásáról szóló viták, amelyek még Andreas korában sem csitulnak el. IV. Sixtus például 1476-ban a szüzesség tana mellett

²³ *Postilla super Cant. Canticorum* cap. I. (*Biblia Sacra cum glossa interlinear, ordinaria et Nicolai Lyrani Postilla atque Moralitatibus* etc. Venetiis 1588.) p. 355.

²⁴ M. Buchberger: *Lexikon f. Theologie u. Kirche*. Freiburg im Breisgau 1934.² VI. col. 888. Wenn ferner die christliche Exegese seit uralter Zeit in der Braut des Hoheliedes die Kirche od. die gottliebende Seele sieht, so gibt es doch früh vereinzelt und seit dem 12. Jahrhundert zahlreiche Deutungen, welche darin Maria als heiligstes Glied der Kirche u. gottliebendste Seele wiederfinden; die Kirche hat nie das ganze Buch, wohl aber Einzelzüge auf Maria angewandt.

a szeplőtelen fogantatást is kénytelen volt védelmébe venni (Denzinger H.: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Friburgi Brisgoviae, 1908.¹⁰ p. 734 k), s Sixtus e decretumát hagyta helyben a trienti zsinat (1542) azzal kiegészítve, hogy Mária különös privilegium folytán minden bocsánatos bűntől is megőriztetett. (Denzinger 833.) Andreas tehát a trienti zsinat előtt 50 évvel már ugyanezt a nézetet hangoztatja s így művének még a theológia történetében is tisztos helyet biztosított.

Andreas maga is tisztában volt vállalkozása nehézségeivel és a velejáró veszélyekkel is. Éppen ezért mintegy invocatio-ban lendületes szavakkal kéri a kezdet és vég urának, az Atya-istennek segítségét műve megírásához, amelyet Szűz Máriának ajánl. Az invocáló szavakba beleszövi Jakab apostol ama nevezetes szavait, amelyekkel a középkor egyik legnagyobb hatású misztikus műve, a Dionysius Areopagitának tulajdonított *De caelesti hierarchia* is kezdődik.²⁵ Kettőjüknek ez a találkozása semmiképen sem lehet véletlen; mintegy jelezni akarja ezzel kommentárjának irányát és azt az utat, amelyen eljutott a Cantica Canticorum ilyen allegorikus értelmezési lehetőségéhez: a misztikát.

Műve folyamán többször is idézi a misztikusok által anynyira kedvelt, számtalanszor kommentált és még a renaissance korában is fordítóra találó szerző műveit,²⁶ gyakran átvesz belőlük helyeket anélkül, hogy akár a szerzőt, akár a mű címét megemlítené.

A Cantica-kommentárok közül — mint feljebb láttuk — nem csupán Bernát és Gregorius műveit ismeri — bár kompilációjában más Cantica-kommentárt névszerint nem idéz, Nicolaus de Lyra egy helyét kivéve —, mert az invocatio után felveti a kérdést, mi szükség van ilyen magyarázó műre, mikor „az egyháztanítók (doctores) már ezer év óta s oly sok csodálatos stílusban és istenáldotta tehetséggel megírt magyarázataival rendelkezünk”.²⁷ A felvetett kérdésre mindjárt felel is, mégpedig egész költői lendülettel: „Jöjjön még az éveknek tízszer ezerje, századok századokra halmozódjanak: sohasem fogjuk tudni, mi halandók, eléggé dicsérni a boldogságos Istenanyát, Máriát, sohasem lesz elegendő Isten szeretetének és a Szűz tisz-

²⁵ Ps.-Dionysius Areopagita: *De caelesti hierarchia* c. I. Omne datum optimum et omne donum perfectum desursum est descendens a patre luminum. (Iac. I. 17.)

²⁶ A XV. sz.-ban Ambrosius Traversari és a platonikus Marsilius Ficinus fordította le újból Dionysius Areopagita műveit. V. ö. M. Grabmann: *Mittelalterliches Geistesleben. Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik und Mystik*. München 1926. p. 466.

²⁷ Sed forte aliquis occurrat, ut dicat: quid opus est amplius elaborare, si ante mille annos et post tam multis voluminibus stilo prorsum mirabili et divinis ingenii huius libri editiones a doctoribus scriptae manent? (I. I.)

teletének felkeltésére adandó tanács, sohasem zárul el a fűrkésző elme előtt új dolgok felkutatásának az útja.²⁸

Nemcsak a szerzetes Istenimádattól túláradozó szavai ezek, hanem egyúttal az öntudatos író magabizó megnyilvánulása is: műve nemcsak azért nem felesleges, mert nem lehet még oly sok műben sem kellőképpen Isten dicsőségét hirdetni, hanem azért sem, mert a kutató elme mindig fog újat találni és a munka nem vész kárba. Ez az új Andreas művébe, amint már rámutattam a Krisztus és Mária misztikus jegyességének megpillantása a Cantica allegorikus köntösében. Művének ezt az alapgon-dolatát a Cantica Canticorumnak irodalomtörténeti méltatása előtt mondja ki. Minthogy művének ez a legfontosabb része, amelyben mintegy magyarázatát adja kommentáló eljárásának, az egész idevonatkozó részt idézem:

„Salamon, a valóban békekirály, a Szentlélektől ihletve írta ezt a könyvet Krisztusnak, aki a valódi király, és Szűz Máriának, anyjának, jegyességéről, akit először hite miatt jegyzett el Krisztus, s azután, amikor a Szentlélek megtermékenyítette őt szűzi méhében, csodálatos módon és elkülöníthetetlenül egyesítette magában az emberi természetet... Az Atyaisten akkor készített lakodalmat fia számára, amikor az emberi természetet egyesítette az isteni természettel egy lényben (in uno supposito = ὑπόστασις). Ez a jegyesség a Bold. Mária szűzi méhében tartatott meg akkor, amikor az Ige testté lőn, ahonnan Krisztus Urunk, a valódi Isten és valódi ember kilépett a szűzesség sérelme nélkül úgy, mint a jegyes a nászszobából. Erről a jegyességről írt Salamon király a Szentlélek diktálására egy epithalamiumot, amely Krisztusnak és a Szűzanyának nászéneke...”

Itt van tehát a nagy misztérium, amelynek érthetővé tételére szentelte terjedelmes művét. Amint a szavakból kitűnik, nem is egyszeres, hanem kétszeres allegória rejtőzik a Cantica érzéki képekben dúskáló sorai mögött. Az egyik allegória Krisztus és Mária kölcsönös szeretete, a másik pedig az Istenanyán keresztül emberi testet öltő Fiúnak az isteni és az emberi természetet egy hypostasisban egyesítő misztériuma. Természetes, hogy Andreasnak, mielőtt a Cantica ilyen értelmezéséhez kezdene, további fejtegetései számára megfelelő elvi alapot kell teremtenie. Mielőtt azonban a theologiai alapvetés fejtegetésébe bocsátkoznék, szép magyarázatát adja a Cassiodorusnak tulajdonított Cantica kommentár szavait követve annak, miért nevezik ezt a canticum nuptiale-t Cantica Canticorumnak, vagyis Énekek énekének.

²⁸ Decem adhuc annorum redeant milia, saecula saeculis aggregentur: nunquam satis laudabitur beatissima Dei genetrix Maria a mortali-bus, nunquam ad amorem Dei excitandum eiusdemque Virginis et hono-rem praecepta sufficient. Nunquam acutis ingeniis iter obstruetur ad novarum rerum indaginem. (I. I.)

„Amiként Krisztust a királyok királyának és az uralkodók uralkodójának, anyját pedig, Szűz Máriát, a szűzek szüzének és a királynők királynőjének nevezik, éppúgy az ő epithalamiumuk Énekek énekének neveztetik magasztos méltóságánál fogva.“²⁹

Ezután rövid áttekintést nyújt a Cantica-magyarázatok eddigi történetéről. Ebben a részben Nicolaus Lyranusnak a Cantica Canticorumhoz írt Postillái prologusát használta.³⁰ Andreas kezdve a „perversi Hebraei“-n, akik szószerint értelmezik a Cantica-t és azt állítják, hogy itt Salamonnak és a fáraó leányának a lakodalmi énekéről van szó, a szent könyvek inspiráltságának tételéből kiindulva elveti ezt a magyarázatot, valamint azt is, amely szerint Isten és a zsidó nép viszonyáról volna benne szó. Kiemeli, hogy a katolikus magyarázók egybehangzólag azt mondják, hogy a Cantica „parabolikusan“ Krisztus és az Egyház szerelméről szól. Az Egyház tehát nem gondol speciálisan Szűz Mária és Krisztus misztikus szeretetére e könyvvel kapcsolatban. A továbbiakban valószínűleg megadta az okot, mi készítette őt arra, hogy mégis ilyen értelemben fogja fel ezt a „liber obscurissimus“-t, amint maga nevezi, azonban a kódexből éppen az a lap van kiszakítva, ahol ez a rész állhatott.³¹ E rész után egész tudományos rendszerességgel a módszer kérdéséről nyilatkozik. Ő ugyan nem használja ezt a kifejezést, fejtegetése azonban nem értelmezhető másként, mint kutatási módszere megvilágításának. És itten mutatkozik meg Andreas Pannonius jellemének eddigi ismeretlen vonása. Ha a királyok erényeiről (De regis virtutibus) írt műveiről azt állítottuk, hogy felfogásban és szerkezeti felépítésben több jel mutat a középkori tárgyalásmód felé, ami alatt elsősorban a skolasztikus módszerre annyira jellemző *partitio* oly gyakori alkalmazása értendő, ebben a művében a skolasztika korrelátuma, a misztika jut érvényre. Amíg ugyanis a skolasztikus módszerben a *ratio* és az *auctoritas* az a két pillér, amelyen az egész rendszer felépül, addig a misztikában az élményi elem jut túlsúlyra, az igazságnak, Istennek közvetlen, élményszerű megragadása, az igazságnak átélése, *contemplatio*ja.³² Andreas Pannonius a misztikusok

²⁹ Sicut enim dicitur rex regum et dominus dominantium Christus et mater eius gloriosa Virgo virginum et regina reginarum dominaque dominarum: sic sic eorum epithalamion Cantica Canticorum ob excellentiam et dignitatem vocitatur. (2. l.)

³⁰ Postilla venerabilis Patris, Fratris Nicolai de Lyra super Cant. canticorum. (Biblia Sacra cum glossa interlineari, ordinaria et Nic. Lyrani Postilla etc. Venetiis 1588. p. 354. b. kk.)

³¹ Ha nem kellő figyelemmel olvassa az ember a szöveget, alig veheti észre ezt a hiányt, mert a szövegnek ez a része az 5b. f.-on végződik s a következő 7a. f.-on új bekezdéssel folytatódik a szöveg, mintha az előző lapon lévő rész be lett volna fejezve.

³² V. ö. Grabmann: Die Geschichte der scholastischen Methode. Freiburg im Breisgau 1911. II. p. 97.

nagy tanítómestere, Iohannes Chrysostomus nyomán adja a *contemplatio* módszerének leírását:

„Aki az égi jegyesnek és arának lakodalmán az öröm énekét akarja énekelni, szükséges, hogy előbb lélekben és gondolkodásban minden zavaró körülménytől és a látható világ minden változásától félrevonuljon és ama csend honába szálljon, ahol csak nyugalom van, ahol állandó a béke, zavartalan a derű és ahol egyáltalán semmi sincs, ami magára vonná a figyelmet vagy ami a feszült mozdulatlanságot izgatná vagy a gondolkodás útját megzavarná. A lélek szemének mozdulatlannak kell lennie és teljes megfeszüléssel az Isten utáni sóvárgásra irányulnia; nem hall semmit, nyugodtan néz és csupán arra van beállítva, hogy hallja az égi jegyes és ara szavait és gyönyörködjék az isteni érzés zavartalan hullámzásában. Ennek oly nagy a hatása, hogy ha egyszer megragadta és hatalmába kerítette a lelket egészen, azontúl alig van már szüksége testi ételre, italra vagy álomra.”

Először is az érzékszervek működését kell kizárnunk, mert ezek közvetítésével jutnak a lélekbe a külvilág zavarai, s csak azután, a figyelem megfeszítésével juthat az ember az isteni dolgok közvetlen szemléletéhez. Ilyen közvetlen szemlélet alapján írta Salamon is az égi jegyesek e nászénekét s ezért nekünk is ezen az úton kell megközelítenünk megértését — Andreas szerint.

A *contemplatio* módszerének szükségességét műve több helyén is kiemeli Andreas, a módszer lényegéről azonban többet nem árul el. Mindössze egy helyen, ahol a *virī contemplatīvī*ről szól, tér ki mégegyszer részletesebben a misztikus élmény különféle formáira és a misztikus élmény külső megnyilvánulásainak ismertetésére. Ott Gregoriusnak, a misztikusok másik ősenek a *Dialogusaiból* indul ki,³³ de a misztikus élmény rajza a benne előforduló rövidebb idézetektől eltekintve, Andreas eredeti véleményét és részben saját élményét³⁴ is tükrözi. A misztikus élmény előidézője e szerint a mély-séges szeretet (*dilectio*) Isten iránt. Ennek a szeretetnek a gyümölcse gyakran a léleknek az a kimondhatatlan öröme és felindulása, amely igen gyakran „az elviselhetetlen öröm mérhetetlen nagysága folytán kiáltozásokban tör ki és a szomszéd cellájába is behatol a szív öröme és elragadtatásának nagysága. Nem ritkán meg — folytatja Andreas — oly csendben burkolódzik a lélek a mély-séges hallgatagság titkába, hogy a hirtelen megvilágosodás fölötti ámulata minden hangot elzár, a megrendültnék a lélekzete megakad vagy elszáll és vágyakozását az Isten iránt mondhatatlan sóhajokba önti. Néha pedig akkora lelkiismeretfurdalással és fájdalommal telik meg, hogy azt könyyeinek záporozásával tudja csak eloszlatni“ (44—45. l.).

³³ Gregorius *Dialog.* 1. III. c. XXXIV.

³⁴ Saját élményére vonatkozólag lásd alább.

A misztikus élmény elősegítésének fontos eszköze a hely és a körülmények megválasztása is. Vannak, mondja Andreas, olyanok, akik előszeretettel viseltetnek az elrejtett, sötét, szűk, alacsony és a „mélységes csend borzalmától rettenetes” helyek iránt. Régente az égi dolgok szemléletébe elmerültek (viri contemplativi rerum caelestium) a pusztában és a hegyek között lakoztak. Némelyeket minden zaj zavar, másoknak pedig nemcsak hogy nem árt, de egyenesen használ a zajos hely, származzék a zaj akár a tovasikló víz zúgásától, akár a hulló levelek zizegésétől, vagy az énekesmadarak énekétől, vagy a sívító szél bűgásától, vagy a folyók és hajók monoton zúgásától. Sokakat az orgona és a karének hangjai ragadnak el, és ami a testi embert féktelenségre szokta ingerelni, e kontemplatív lelkék számára a lélek komoly áhítatát idézi elő. Sőt előfordul némelyeknél, de csak keveseknél — mondja Andreas Pannonius —, hogy a mennyegzői pompa, a kartánc, a zene hangjaira történő ritmikus mozdulatok, aranyos ruhába öltözött szép nők tarka változatossága idézi elő a lélek szemlélődő és legtisztább extázisát, ahonnan pedig a hitványak és erkölcstelenek a leglehetőlenebb és nemkevésbé esztelen és undok testi vágyakat szokták meríteni. Int is Andreas Pannonius, hogy ez nem a gyöngék és tökéletlenek számára való, hanem csak ama tökéletesek számára, akik az égben társalognak Krisztussal, akik a földtől és földi dolgoktól felemelkedve mindent magukhoz tudnak vonni, „akik nézésükkel, erkölceik tisztaságával és szentségük példájával, mint a basiliscus, megsemmisítik a szemérmetleneket és tisztességteleneket és végül a kegyelmi életre keltik őket imádságuk erejével és érdemeikkel”. Látható tehát, hogy Andreas itt tökéletes, bár rövid, szisztematikáját adja a misztikának. Felveti a továbbiakban, hogy a napnak s azon túl az évnek melyik szaka a legalkalmasabb a misztikus élmény befogadására; a testnek milyen helyzete, milyen szent helyek és úgynevezett szent idők hozhatják meg a kontemplatív lélek számára az égi elragadtatást.³⁵ Felveti a kérdést, vajjon a testnek sanyargatása, a túlságbavitt böjtölés elősegíti-e a misztikus élmény állapotának kiérdemelését? A felelete: nem. Általában minden túlzás ellensége és elítéli a beteg agy fantáziálását (phantasiae ac cerebri conturbati laesio).

A kontemplatív élet szépségeinek és előnyeinek dicséretére még egy helyen visszatér Andreas Pannonius, de ott már

³⁵ E kérdés fejtegetése alkalmával a hagyománytól Aeschylusnak tulajdonított mondást szövi bele Andreas művébe (47. l.): A szent időkben és az ünnepélyesebb szertartások alkalmával ki kételkedik abban, hogy az isteni kegyelem folyama bőségesebben ómlik reánk a szentek érdemei folytán, akiknek éppen ünnepeit üljük? Akkor ugyanis a kegyelem morzsáinak bőségesebben hullanak le az égi lakomázóknak mintegy fényes asztaláról, hogy azok a szegényeknek és könyörgő koldusoknak jussanak.

fejtegetése teljesen személyes színezetet nyer a misztika itteni teoretikus ismertetésével szemben. Műve végefelé egy, halványan Horatius első szatirájára emlékeztető áttekintést nyújt az emberi élet különböző lehetséges formáiról, s az életformák áttekintésének a végén, mint az életformák közül a legszebbet és legjobbat, a földi vágyaktól megtisztult, csak Istennek élő, annak szemléletébe s alkotásainak csodálatába elmerülő jámbor szerzetes nyugalmas életét festi érezhető benső melegséggel. Nyilvánvaló, hogy itt saját öreg napjainak nem sok változatosságot nyújtó, de az Istenközelség érzéséből bőszes vigaszt merítő életét festi. Valóban nagy utat kellett megtennie Hunyadi kardforgató katonájának, a humanista udvarok számára a világi érdekekkel is számotvető királytűkrök írójának, míg végre eljutott a szemlélődésbe merülő misztikus életformához!

Amellett, hogy ez a felismerésünk Andreas Pannonius életrajzát is teljesebbé teszi és egyéniségének fejlődésére is rávilágít, sokat elárul Cantica-kommentárjában követett módszerére és felhasznált forrásainak természetére vonatkozólag is. A szentírásmagyarázat hagyományos három módszere, a betűszerinti, a morális és az allegorikus eljárások közül természetesen az utóbbira esik a fő hangsúly, hiszen az egész költeményt nagyszabású allegóriának fogja fel. Nem elegendi meg azonban a korábbi legtöbb kommentátor módjára a Cantica testi, érzéki képeinek többé-kevésbé mindig önkényes allegorikus behelyettesítésével, hanem a katolikus Egyház legnehezebb hittételeinek tárgyalását is belevonja magyarázataiba. E fejtegetések nagyjából három tétel köré csoportosulnak. Az első problémakör a Szentháromság tana, a Szentháromság mibenlétének megvilágítása, ahol is főforrása természetesen Augustinus *De Trinitate* című műve, de emellett nagy szerep jut még a platonikus Pseudo-Dionysius Areopagita iratainak, amelyeket a misztikusok különösen nagyra tartottak. Valószínűleg e rész tárgyalásában felhasználta egy korábbi értekezésének, a *Tractatus de Spiritu Sancto*-nak eredményeit is.

A második probléma az eredeti bűn (*peccatum originale*) kérdése, amely szorosan összefügg a harmadikkal, Mária szüzességének és szeplőtelen fogantatásának bizonyításával. Ez utolsó pont megoldását, amiért tulajdonképpen az egész mű íródott, tartja Andreas fő feladatának s a kérdés vizsgálatában nemcsak az idevonatkozó irodalomban való nagy jártasságáról tesz tanúságot, hanem vitatkozó kedvéről és elánjáról is.

Az egyházatyák közül kétségtelenül a legtöbbször idézi Augustinust. A *De Trinitate*-n kívül felhasználta még Augustinustól a *De ordine*, *De libero arbitrio*, *De doctrina Christiana*, *Enchiridion fidei Christianae*, *De utilitate credendi*, *De natura et gratia*, *De virginibus*, *De civitate Dei*, *De sancta virginitate*, *De fide ad Petrum*, *Confessiones* című műveit, továbbá Augustinus exegetikus iratait, beszédeit és leveleit. Az exegetikus iratok közül többször idézi Augustinus *Enarrationes in psalmos*,

De consonantia evangelistarum, De Genesi ad litteram c. iratait, a vitairatok közül pedig a Contra Iulianum Pelagianum-ot. Augustinus hiteles művein kívül felhasználja még, anélkül, hogy tudná, hogy nem augustinusi iratokról van szó, a sokáig Augustinus művének tartott De spiritu et anima c. nagy olvasottságról tanúskodó és a késői középkorban nagy népszerűségnek örvendő iratot, melyről először Erasmus derítette ki, hogy nem lehet Augustinus szellemi terméke.³⁶ Ez irat idézése rávilágít arra, hogy Andreas érdeklődése a pszichológiára is kiterjedt s természettudományi és lélektani tanulmányait, ha alkalom nyílt rá, teológiai fejtegetéseiben is értékesítette. Ps.-Augustinus, helyesebben a ciszterci rendű Alcherus, aki ezt az iratot minden valószínűség szerint szerezte,³⁷ a képzelet (imaginatio) keletkezését fejtegeti abban a részben, amelyet Andreas idéz. Az Isten megismeréséhez ugyanis két út vezet, a meditatio és a contemplatio. A meditatio Alcherus szerint³⁸ a rejtett igazság utáni szorgos kutatás, a contemplatio pedig a már belátott igazság fölötti kellemes csodálkozás. Az ember mint testi lény érzékei és képzelete útján jut el az Istenhez. E gondolat megértetésére felhossa az irat szerzője s vele Andreas a régi görög filozófiai spekulációra visszavezethető ama tant, hogy az emberi test négy elemből van megalkotva: földből, vízből, levegőből és tűzből, az antik filozófia szerint a négy alapelemből. A csontozatban és a húspan leginkább a föld található meg, a víz a test különböző nedveiben, a levegő a tüdőben, amely „éppen azért van mindig mozgásban, mert ő a szív hűtője, nehogy a szírfölötti hőségtől a szív felemésztesse. A szívben van ugyanis a tűz helye és éppen ezért a szív lefelé széles, felfelé pedig csúcsban végződik, mert a tűz alakját megtartotta“. A bonctani szempontból nem éppen pontos leírás előrebocsátása után tér át a képzelet működésének ismertetésére. „A szívből egy bizonyos, a levegőtől lehűtött tűz-erő (vis ignea) felszáll az agyba, mintegy testünknek égboltjába és itt megtisztulva a szem, fül, orron és egyéb érzékszerveinken keresztül kilép a testből és a külső dolgokkal való érintkezés által kiformalódva alkotja testünk öt érzékét, a látást, hallást, szaglást, ízlést és tapintást, amelyek kitapinthatók az agy elülső részétől a hátsó rész felé haladva. Innen a nyakcsigolyán és a gerincvelőn keresztül az egész testbe szétfut. A tüzerő továbbá, amelyet a külvilággal való érintkezése után érzésnek mondunk, az érzékszervek útján, amelyeken keresztül a külvilágba lép és amelyekben alakot nyer, a természet működése folytán alakot nyerve visszatér a „cella phantastica“-ba és képzetté válik. Azután ez a képzet a fej elülső részéből leszállva érintkezésbe jut az ész-lélek lényegével és megkülönböztetést (felismerést) idéz elő, amennyiben

³⁶ V. ö. Migne P. L. XL. col. 779.

³⁷ V. ö. Migne P. L. XL. col. 779.

³⁸ De spiritu et anima lib. cap. XXXII–XXXIII. (Migne P. L. XL.)

már megtisztult és kifinomodott, úgyhogy most már közvetlenül a lélekhez kapcsolódik, valójában azonban megtartja a test természetét és tulajdonságait.³⁹

Ebben a pszichológiában az antik filozófiai spekuláció számos eleme van egységbe olvasztva, megtalálható benne a stoicizmus atomizmusa (*vis ignea*) és a platoni *anima rationalis*, amelyek Alcherus által egységbefoglalva Andreas theológiai művében is megtalálják a maguk helyét.

Augustinus mellett gyakoriság szerint a második helyen kell emlitenünk Andreas forrásai között Hieronymus különböző iratait. Művei közül legtöbbször egy levelét (*Ep. IX. Ad Paulam et Eustochium*) idézi, amelyben Hieronymus Mária mennybe-meneteléről elmélkedik: *De assumptione B. Mariae Virginis*. Hieronymus művei közül azonban már korántsem idéz annyit, mint Augustinuséból. A leggyakrabban idézett *De assumptione*-n kívül még néhány levelét és két polemizáló iratát, az *Adversus Iovinianum*-ot és a *Contra Helvidium*-ot emlegeti, egy helyen pedig a remete Hilarion élettrajzából vesz át egy részletet.⁴⁰ Andreas theológiai tudásának tehát tekintélyes részét Augustinus iratainak köszöni, emellett azonban sokat forrathatta Nagy Szt. Gergely híres *Morialiait*, *Diologusait* és *Homiliáit*, Anselmus *De conceptu virginali c. művét*, Ambrosius *De virginibus c. iratát* és leveleit, Szt. Bernátnak Máriáról tartott beszédeit (*In assumptione B. Mariae Virg. Sermo IV.*; *In natiuitate B. Mariae Virg. Sermo*) és leveleit; kétségtelenül ismerte Isidorus Hispalensis nagy enciklopédikus művét, az *Etymologiarum libri XX-t*, amelyet egy helyen szószerint is idéz, többször azonban nevének elhallgatásával s nem is egészen pontosan, mint ahogy az ember a tankönyvet szokta emlékezetből idézni. E művet Andreas legtöbbször természetrajzi adatai kedvéért használja a középkori általános szokásnak megfelelően, mint pl. amikor a vadgalamb (*turtur*) jellemzését, vagy a legendás terméсарanyból készült nyakék vagy fülbevaló (*mu-renula*) leírását és az egyes szavak, nevek etymológiáját (*Christus a chrismate etc.*) adja.⁴¹ Egy helyen idézi Leo pápa egy beszédét és IV. Hadrianus pápát, mindezeknél azonban sokkal fontosabb, hogy ismeri a skolasztika csaknem valamennyi jelentős alakját s belőlük nemcsak idéz, hanem módszerüket is tudja önállóan alkalmazni, ha arra alkalma nyílik és szükségnek mutatkozik. Díszére válik a skolasztikus spekulációnak például az a bizonyításmód, amelyet Andreas alkalmaz a Szent-

³⁹ Andreas, *Expos.* 71–72. 1.

⁴⁰ Andreas, *Expos.* 50. 1. — Hieronymus: *Vita S. Hilarionis eremita* c. 5.

⁴¹ Andreas, *Expos.* 42. 1. — Isid. *Etym.* 1. XII. VII. 60, *Turtur de voce vocatur; avis pudica et semper in montium iugis et in desertis solitudinibus commorans...* etc. — Andreas, *Expos.* 52. 1. — Isid. *Etym.* 1. XIX.

háromság isteni lényege consubstantialitásának, de a három személy önálló subsistentiájának bizonyítására.⁴²

Erre a jártasságra a skolasztikus filozófiában és teológiában csak úgy tehetett szert, ha alaposan beledolgozta magát e spekulatív rendszerbe. S csakugyan, a bolognai Certosa ránkmaradt necrologiuma szerint. „D. Andreas Ungarus Prior Cartusiae Ferrariensis... suis etiam virtutibus illustrabat (!) et studiis”.⁴³ Az itt felsorolt művek között szerepel egy *Paraphrasis in librum Sententiarum* is, e szerint tehát Petrus Lombardusnak, a skolasztika első rendszerbefoglalójának az egész középkoron át tankönyvül használt, kommentált, sőt versebe is szedett művéhez, a *Libri Sententiarum*hoz is írt egy kommentárt Andreas, s ennek a műnek a gyümölcse, a skolasztikus teológiában való teljes jártasság *Cantica*-kommentárjában is megtalálható. Többször idézi itt is a középkorban általánosan *Magister Sententiarum* néven emlegetett Lombardust, de ismeri e *Sententiae*-hez írt fontosabb kommentárokat is, sőt idézi is azokat. Ez a körülmény tehát a nekrológium adalékát teljes hitelességűvé teszi: nem férhet kétség hozzá, hogy az említett *Paraphrasis in librum Sententiarum* csakugyan Andreas eddig még ismeretlen műve. Lombardus *Sententia*-kommentátorai közül ugyanis ismeri Szent Bonaventurát s egy helyen idézi is (p. 82) a *Doctor Seraphicus Sententia*-kommentárját.⁴⁴ Ismeri Aquinói Szent Tamásnak ugyancsak e műhöz írt *commentaria*-it, de emellett idézi ugyanezen szerző *Summa contra gentiles* című, a teológiai történetében korszakos jelentőségű művét is. A *neves Sententia*-kommentárok között szerepel az *Andreastól* is idézett *Alexander Halesius* hatalmas műve⁴⁵ és a *Dominus Liconiensis* néven emlegetett *Robertus Grosseteste* műve.⁴⁶ A skolasztika nagy teológusai közül idézi még Hugo a *S. Victore*-t, akinek működése egész iskolát teremtett a középkorban, ismeri Hugo legjelesebb tanítványának, *Richardus* a *S. Victore*-nak teológiai műveit s a már említett *Nicolaus Lyranus*t, akit sokan — jogtalanul — *Luther* elődjének tartanak.

A mű írása közben állandóan szeme előtt volt a *Cantica Canticorum*ot kísérő ú. n. *Glossa ordinaria*, amelyből itt-ott átvész allegorikus magyarázatához egyes képeket, az ezekhez fűzött értelmezések azonban már többnyire saját teológiai tudásának tárházából kerülnek ki. Többnyire a maga felfogásának kifejtése után csak utal a glossára, hogy ezzel is mintegy hang-

⁴² Andreas, *Expos.* 18—23. ll.

⁴³ V. ö. Fantuzzi i. h.

⁴⁴ *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae... Opera omnia*. Tom. III. *Commentaria in quattuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi. Ad Claras Aquas (Quaracchi)* 1887. — Andreas idézett helye: Tom. III. In tert. l. dist. III. pars. I. art. II. *Quaest. III: Concl.*

⁴⁵ Alex. Halesius *Sententia* kommentárjának modern kiadása sajnos még nem teljes.

⁴⁶ Andreas, *Expos.* 81. l.

súlyozza felfogásának a glossa elgondolásaitól való függetlenségét mint pl. a 174., 206., 233., 237., 253., 265. lapokon.⁴⁷

E szinte könyvtárra rúgó egyházi irodalomból merítette Andreas alapos theológiai műveltségét, amely képessé tette őt arra, hogy a *Cantica canticorum*-nak az Egyháztól elfogadható értelmezését megírja. E művek ismerete magyarázza Andreas alapos jártasságát a dogmatikában, amelyet még kiegészített az általa sokszor idézett Gratianus *Decretumainak* elsőrangú ismerete és a XIII–XIV. század legnagyobb egyházjogászának, Iohannes Andreae-nak egyházjogi művei. Tiraboschi szerint Iohannes Andreae nemcsak századának volt leghíresebb egyházjogtudósa, „hanem talán minden időké” is.⁴⁸ Andreas a *Prima Clementina* de summa Trinitate című művének egy glosszáját idézi tőle művében.⁴⁹

Ez egyházjogi tanulmányok megint új oldalról mutatják be Andreas Pannoniust: egyházjogi műveltségéről eddig mitsem tudtunk.

Andreas azonban nemcsak a skolasztika és az egyházjog nagy mestereit ismeri, vagyis érdeklődése nem csupán a hitigazságok kutatására terjedt ki, hanem ezek mellett az élményszerűt is értékeli a kereszténység történetében. Ez az érdeklődése magyarázza, hogy kommentárjának egy helyén nagy szeretettel merül el Krisztus külső alakjának megrajzolásában, aminthogy Mária testi szépségéről is kommentárja több helyén nyilatkozik. Krisztus alakját a Lentulus neve alatt fennmaradt, Tiberius császárhoz intézett levél alapján rajzolja meg. A középkor misztikusai által annyira kedvelt levélről azonban kiderült, hogy a XIII–XIV. században készült hamisítvány. Lentulus a levélben Pilatus elődjeként szerepel, holott a valóságban Pilatus egy Valerius Gratust váltott fel Iudea kormányzásában. Az ál-Lentulus mint szemtanú írja le Krisztust s éppen ebben rejlett nagy népszerűsége a középkorban.⁵⁰ Ez az élményszerűség vezette Andreas tollát is, amikor Lentulus levelét idézve megrajzolja Krisztusnak, a sponsusnak alakját.⁵¹

⁴⁷ A Glossa Ordinaria könnyen kezelhető és hozzáférhető kiadása: *Biblia Sacra cum glossa interlineari, ordinaria et Nicolai Lyraní Postilla*... Tom. III. Venetiis 1588. p. 355a–368a, ahol a glossák a *Cantica Canticorum* szövegével párhuzamosan vannak közölve.

⁴⁸ Tiraboschi; *Stor. d. lett. it.* V. 1. 2. c. 5. n. 5.: il piu celebre Canonista non solo di questo secolo, ma forse ancor d'ogni tempo. — V. ö. Hurter: *Nomenclator lit.* II. 601. sk. és Savigny: *Gesch. des römischen Rechts.* VI.² 98. skk.

⁴⁹ Andreas, *Expositio*, 231. l.

⁵⁰ A. Hauck: *Realenciklopädie für protestantische Theologie u. Kirche.* Leipzig 1893³ IV. p. 65. és Mich. Buchberger: *Lex. f. Theol. u. Kirche.* Freiburg im Breisgau 1934² vol. VI. col. 487. — Lentulus szövege kiadva: Fabricius: *Codex apocryphus Novi Testamenti.* Hamburgi. 1719.

⁵¹ Andreas, *Expos.* 198–199. l. *Epistola Lentuli*, id. kiad. p. 302.

E művek mellett, amelyek Andreas Pannoniusz számára, mint már utaltam rá, nem csupán a Cantica-kommentár forrásaiul szolgáltak, hanem amelyeknek theológus egyéniségének kifejlődésében általában is nagy szerep jutott, talán a legnagyobb hatással voltak rá a Pseudo-Dionysius Areopagita neoplatonikus-misztikus iratai. Művében az areopagitikus iratok közül cím szerint csak egyet idéz, azt viszont több helyen is, a *De caelesti hierarchiá*t. Dionysius műveinek egész gondolatvilága szigorú rendszerbe van összefoglalva, amely szerint Isten az egyetlen minden igenlés és minden tagadás fölött, az ősoka minden dolognak. A szeretet kényszere alatt ad ő létet a lényeknek, amelyek a lét ezerféle fokozatain keresztül, de a legszorosabb kapcsolatban állanak egymással. Ő tartja a lényeket állandó rendben és felfelé irányuló törekvésükben ismét maga felé fordítja őket. Az Istentől kiáradó fény teljessége áthatja az összes közbeeső fokozatokat, mindig kisebb és kisebb mértékben, míg a testi dolgokban már csak gyenge visszfénye tükröződik.⁵² A létezők tehát hierarchikus rendben rétegződnek egymás fölé a legalacsonyabbtól kezdve fel a lét teljességéhez, az Istenhez.

Hogy e gondolatrendszert mennyire a magáévá tette Andreas, arra a következő érdekes jelenség mutathat rá. Mint-hogy Dionysius alaptétele, amelyet Andreas többször is idéz, úgy szól, hogy: *per media ultima reducuntur ad Deum* (Dion. *De Cael. hier. c. IV. vége*) s minthogy a liturgikus szövegekben Máriára vonatkoztatva ezt találjuk: *super choros angelorum exaltata* (sc. *Maria Virgo*), e tételekből kiindulva, arra a következtetésre jut, hogy amit például az angyalok Krisztus emberiségének, születésének stb. misztériumából tudnak, azt Mária közléséből tudják.⁵³ Az eigondolás kétségtelenül megegyezik az Areopagita rendszerének szellemével, a *De caelesti hierarchiá*-ban azonban ennek éppen az ellenkezőjét olvassuk Máriával kapcsolatban: Dion. Areop. *De cael. hierarch. c. IV. vége felé*:

„*Video autem, quia et divinum Christi humanitatis mysterium angeli primum docuere, deinde per ipsos in nos scientiae gratia descendit. Sic igitur divinissimus Gabriel Zachariam... edocuit mysteria...; Mariam quoque, quomodo ipsa foret divinum ineffabilis divinae formationis mysterium.*”

Andreas tehát Dionysius legsajátosabb gondolatából kiindulva tovább építi ezt a gondolatrendszert s Mária istenanyai méltósága alapján beleszővi ezt az érdekes elképzelést a dionysiusi rendszerbe.

Hogy a kommentár megírásában s Andreas misztikus-theológiai iránya számára mily jelentőséggel bírtak Pseudo-Areopagita iratai, azt a legfrappánsabban az a körülmény vilá-

⁵² Mich. Buchberger: *Lex. f. Theol. u. Kirche III.* (Freiburg im Breisgau 1931.) col. 334–335.

⁵³ Andreas, *Expos. 37. l.*

gítja meg, hogy Andreas Jakab apostol ugyanazon szavaival kezdi kommentárját, amely szavakkal Dionysius *De caelesti hierarchiája* kezdődik: *Omne datum optimum et omne donum perfectum desursum est descendens a Patre luminum.* (Iac. I. 17.)

Nemcsak a *De caelesti hierarchiát* ismeri Andreas az areopagitikus iratok közül. Bár sem a szerző nevét, sem a mű címét nem említi, egy helyen mégis egész tekintélyes három szakaszt ír ki Dionysius másik nevezetes misztikus művéből, a *De divinis nominibus*ből,⁵⁴ ahol az Isten megismeréséhez vezető utat tárgyalja a szerző. Azt hiszem, nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy nagyszámú más forrásai mellett éppen ezek az areopagitikus iratok befolyásolták döntően Andreas egész theológiai felfogását és a kommentárban követett módszerét is. Természetesen nem ő volt az egyedüli, aki Dionysius Areopagita hatása alatt állott. Nagy kortársa, Dionysius Carthusiensis, az Areopagita összes irataihoz kommentárt írt, amely összes műveinek 15–16. kötetében található.⁵⁵ A dionysiusi iratokhoz készült nagyszámú kommentár közül csupán egyet említek, amelyet Andreas is idéz: Hugo a S. Victore kommentárját a *De caelesti seu angelica hierarchiához*, amelyhez Iohannes Scotus Eriugena 858-ban készült Dionysius-fordítását vette alapul.

Minthogy Andreas nem tudott görögül, a dionysiusi iratokkal kapcsolatosan még egy kérdést kell tisztáznunk. Kérdés, hogy a középkorban számos fordításban közkézen forgó areopagitikus iratoknak milyen fordítását használta.⁵⁶ Újabb kutatások⁵⁷ kiderítették, hogy már Eriugena fordítása előtt is létezett egy fordítása a nyugati theológia és misztika fejlődésére oly nagy hatású dionysiusi iratoknak Hilduin Saint-Denis-i apátnak, Jámbor Lajos udvari papjának kezéből, amely azonban csak más művekben idézet alakjában maradt ránk. Eriugena Kopasz Károly kívánságára fordította le újból ez iratokat (sőt írt egy kommentárt is a *Hierarchia caelestis*hez), amely fordítás annak ellenére, hogy szószerinti, sokhelyütt csaknem értelmetlen s tele van görög fordulatokkal, szinte az egész középkoron keresztül használatban maradt. Ezt a fordítást vette alapul kommentárjához például Dionysius Carthusiensis is és még ő előtte az a Hugo a S. Victore, akinck kommentárját egy helyen An-

⁵⁴ Andreas, 18. l. — *Dion. de div. nom.* I. V. 1.; V. 2.; VII. 3.

⁵⁵ *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani opera omnia* I–XLII. köt. Tornaci 1896–1913.

⁵⁶ Migne P. L. CLXXV.

⁵⁷ V. ö. I. de Ghellinck: *Le mouvement théologique du XIIe siècle.* Paris. 1914. p. 70–72., — P. Lehmann: *Zur Kenntnis der Schriften des Dionysius Areopagita im Mittelalter.* Revue Bénédictine 1923. p. 81–97., — G. Thery: *Hilduin et la première traduction des écrits du Pseudo-Denis.* Revue d'histoire de l'église de France IX. 1923. p. 23–39. — A kutatások eredményeit összefoglalja és értékes kiegészítésekkel gazdagítja M. Grabmann: *Mittelalterliches Geistesleben. Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik u. Mystik.* München. 1926. p. 449–468.

dreas is idézi. A XII. század közepe táján Iohannes Saracenus fordította le újból Dionysius műveit, majd a XIII. században Robertus Grosseteste, lincolni püspök, aki a korábbi fordításokat is ismerte, s azokat fel is használta saját fordítása készítésekor.⁵⁸ A XV. század misztikusainál nagy népszerűségnek örvendett a Thomas Vercellensistől készített dionysiusi parafrázis, de e mellett még a platonikus Marsilius Ficinus is lefordította az egész hagyatékot, noha már ugyane század közepe táján Ambrosius Traversari († 1439) fordításában is hozzáférhetőek voltak az Arcopagita összes iratai. Azt várják, hogy Andreas, mint jó humanista kapcsolatokkal rendelkező s bizonyos mértékig maga is humanista szellemű író, e későbbi fordítások valamelyikét használta volna fel. A fordítások pontos összehasonlítása után azonban kiderül (sajnos Grosseteste szövegéhez nem volt alkalmam hozzáférni), hogy Andreas idézetei egyik fordítással sem egyeznek meg teljesen. Az általam ismert fordítások közül Andreas szövege még a legjobban Iohannes Saracenus Dionysius-fordításával egyezik, a különbségek azonban még itt is szembetűnőek, úgyhogy nem látszik valószínűnek, hogy Andreas e szöveget vette volna alapul s ezen eszközölt volna bizonyos változtatásokat. A két fordítás egymáshoz való viszonyát a *De divinis nominibus*ből és a *De caelesti hierarchiából* vett egy-egy részlet bemutatásával akarom megvilágítani.

Ioh. Saracenus *De div. nomin.*
c. V.⁵⁹

...Tantum autem memorabimus, quod sermoni intentio est, non supersubstantialem substantiam, secundum quod supersubstantialis est, manifestare (ineffabile enim hoc et ignotum est et perfecte non manifestabile, et ipsam excedens unionem), sed substantificum thearchicæ substantiæ principatus processum ad omnia existentia laudare. Etenim boni Dei nominatio totos causæ omnium processus manifestans, et ad existentia et ad non existentia extenditur, et super existentia est. Vitæ autem, ad omnia viventia extenditur, et super viventia est.

Andr. Cant. *Canticorum*
18. lap.

Non enim seu humanus seu angelicus sermo supersubstantialem illam substantiam, secundum quod supersubstantialis est, manifestat. Ineffabile enim hoc et ignotum est et perfecte non manifestabile. Est enim Dei ineffabilis nominatio, totos causæ omnium processus manifestans, et ad existentia et ad non existentia extenditur, et super viventia est, et super existentia et super non existentia est, vitæ autem ad omnia viventia extenditur et super viventia, quia uti sermo sanctus dicit: *in ipso vivimus, movemur et sumus*. Sapientia vero ad omnia intellec-

⁵⁸ Grossetestének sajnos csak filozófiai művei vannak kiadva. V. ö. Baur: *Die philosophischen Werke des Robert Grosseteste, Bischof von Lincoln*. (Beiträge zur Gesch. der Philos. des Mittelalters IX. Münster 1912.)

⁵⁹ Ioh. Saracenus fordítását Dionysius Cartusianus összes műveinek kiadásából közlöm: *Dionysii Cart. Op. Omn. tom. XVI. p. 375*.

Sapientiae vero, ad omnia intellectualia et rationalia et sensibilia extenditur, et super omnia ista est. Istas igitur providentiae manifestativas Dei nominationes sermo laudare desiderat. Non enim promittit enarrare per se supersubstantialem bonitatem et substantiam et vitam et sapientiam per se supersubstantialis deitatis, quae est super omnem bonitatem et deitatem et substantiam et vitam et sapientiam, in absconditis (sicut Eloquentia dicunt) supercollocata;

De cael. hierarch. c. 14.⁶⁰

Et hoc autem dignum, ut arbitror, intellectuali principatu, quod Eloquentiorum de angelis traditio milles mille esse dicit, et decies milles decem millia, apud nos summos numerorum in se ipsos revolvens et multiplicans et per istos manifeste significans nobis innumerabiles coelestium substantiarum ordinationes. Multi enim sunt beati exercitus supermundanarum mentium, infirmam et constrictam excedentes nostrorum materialium numerorum commensurationem, et a solo cognitivo definit (qui secundum ipsos est) supermundano et coelesti intellectu et scientia ditissime ipsis data a thearchica infinitae cognitionis sapientificatione, omnium simul existentium supersubstantiali existente principio et causa substantifica et contentiva virtute, et comprehensiva terminatione.

tualia et rationalia et sensibilia extenditur, et super omnia ista est. Istas igitur providentiae manifestativas Dei nominationes sermo magis laudare desiderat, quam explicare. Non enim promittit enarrare per se supersubstantialem bonitatem et substantiam et vitam et sapientiam per se substantialis deitatis, quae est super omnem bonitatem et claritatem et substantiam et vitam et sapientiam creatam in absconditis, sicut eloquia dicunt divina:

Andreas Cant. Canticorum
136—137. lap.

Sicut autem Dionysius libro Coelestis hierarchiae capitulo 14 ait, quod eloquiorum divinorum de angelis traditio milles mille dicit esse et decies milles centena milia, apud nos summos numerorum in seipsos reducens et multicipans et per istos manifeste significans nobis innumerabiles coelestium substantiarum ordinationes. In eo enim, quod maximos numeros posuit, patenter innuit, quod adhuc dicere debuisset, si amplius dicere potuisset. Multi enim sunt beati exercitus supermundanarum mentium, infirmam et constrictam excedentes nostrorum naturalium numerorum commensurationem et ab solo cognitione definiti, quae secundum est supermundatio, et coelesti intellectu et scientia ditissime ipsis data a thearchya, id est, divina infinitae cognitionis sapientificatione omnium simul existentium supersubstantiali existente principio et causa substantifica et contentiva virtute et comprehensiva transmutatione.

A De caelesti hierarchiából idézett részletben Andreas mintha szorosabban követné Joh. Saracenus fordítását, teljesen azonban itt sem egvezik meg vele. Már most, ha tekintetbe vesszük, hogy Andreas az ilyen nagyobblélekzetű idézeteknél csak-

⁶⁰ Dionysii Cart. Op. Omn. tom. XV. p. 306.

nem mindig egész pontosan szokta közvetíteni forrásának szavait (v. ö. pl. Augustinusból vagy a Ps.-Augustinusból vett idézeteit), akkor fel kell tennünk, hogy az eltérések nem abból származnak, hogy Andreas az eredeti szövegen önkényesen változtatott, hanem abból, hogy valószínűleg Dionysiusnak egy másik fordítását használta. Ez a másik fordítás viszont minden valószínűség szerint a Robertus Grossetestetől készített Dionysius-fordítás lehetett. Róla ugyanis tudjuk, hogy az areopagitikus iratok fordításának készítésekor a már meglévő Dionysius-fordításokat is felhasználta.⁶¹ E felhasznált fordítások közt szerepelt Iohannes Saracenus műve is és Andreas szövegezésének hasonlósága, de nem egyezése Saracenus fordításával, éppen e körülményből lesz magyarázható.

Andreas forrásai között szerepel a görög Chrysostomos és Iohannes Damascenus is. Mindkettő nagy hatással volt a skolasztikus rendszer kialakulására s különösen Chrysostomos a misztikusoknál is nagy kedveltségnek örvendett. Chrysostomos a XV. század humanistái körében is nagy elismerésnek örvendett s így több fordítóra is talált. Tudjuk például, hogy Ambrosius Traversari, Chrysoloras tanítványa lefordította Chrysostomos műveit és fordítását fel is olvasta Jenő pápának.⁶² Georgius Trapezuntius V. Miklós pápa kívánságának tett eleget, amikor Chrysostomos Homiliáit még 1450 előtt lefordította, bár e fordítás Voigt szerint nem megbízható, gyorsan készült munka.⁶³ Ugyancsak e század közepe táján a florenci Palla de Strozzi Platon és Plutarchos műveivel együtt Iohannes Chrysostomos szellemi hagyatékát szintén Chrysoloras ösztönzésére⁶⁴ lefordította. A korábbi középkor a pisai Iohannes Burgundio († 1194) fordításában ismerte mind Iohannes Chrysostomos, mind Iohannes Damascenus műveit.⁶⁵ Különösen fontos volt a skolasztikus teológia számára Iohannes Damascenus *De fide orthodoxa* című műve, mert ebben a műben Iohannes Damascenus az egész előtte lévő görög patrisztika eredményeit egybefoglalta és Burgundio fordítása révén mindez a skolasztika számára is hozzáférhetővé vált. Ismerve Andreas idegenkedését a modern fordításoktól, talán joggal feltehetjük, hogy e két szerzőtől származó idézetei is a régebbi középkori fordításokból valók. Bizonyítani ez állításunkat nem tudjuk, mert e középkori fordítások nem voltak hozzáférhetők számunkra.

⁶¹ V. ö. Grabmann: *Mittelalterliches Geistesleben. Abhandlungen zur Gesch. der Scholastik u. Mystik.* München. 1926. p. 464.

⁶² G. Voigt: *Die Wiederbe.ebung des class. Alterthums.* Berlin 1893. II. p. 28 és II. 174.

⁶³ Voigt. i. m. II. 141 és VI. 198.

⁶⁴ Voigt. i. m. I. 289—290. II. 174.

⁶⁵ V. ö. Grabmann: *Die Geschichte der scholastischen Methode.* Freiburg im Breisgau 1911. II. p. 92—93.

A nagytekintélyű egyházi írók ez óriási számú felhasznált forrásművei mellett csak itt-ott ismerünk rá egy-egy, az ókor pogány klasszikusaira visszamenő, halvány reminiscenciára. A prológusban Aischylos nevezetes sorai találunk halvány visszhangra, Cicero Cato Maior de senectutéjéből egy helyütt szó szerint is idéz,⁶⁶ Horatiusra visszamenő gondolat mindössze is csak két helyen merül fel, de akkor is Andreas teljesen egyéni mondanivalójával. Az egyetlen pogány, akire többször hivatkozik, Aristoteles, akinek művein épül fel tulajdonképpen a skolasztika egész spekulatív rendszere, amelynek, mint kimutattuk, Andreas is odaadó híve és művelője. Roppant érdekes volna tudnunk, milyen Aristoteles-fordítás volt Andreas kezé-
ügyében, mert bár a XV. század első felében Leonardo Bruni (Aretinus) tollából megjelent az aristotelesi corpus hiteles fordítása, egészen bizonyos, hogy nem humanista fordítást használt művében Andreas. Hogy a kor teológiai írói általában nem nagy örömmel fogadták azon művek humanista fordításait, amelyek már a középkorban is le voltak fordítva, arra vonatkozólag érdekes adalékot szolgáltat, amelynek számát még könnyen növelni lehetne, Grabmann, aki éppen Leonardo Bruni Aristoteles-fordítása ellen készült invectivára mutat rá, amelyet nem kisebb ember, mint Nicolaus Cusanus írt ellene.⁶⁷ Az areopagitikus iratok fordítása és Andreas viszonyának vizsgálata alapján az az érzésünk, hogy Andreas is a humanista fordítók ez antagonistái közé tartozhatott. A későbbi kutatásra vár még megállapítani, milyen Aristoteles-fordítást használt Andreas, mert a középkori Aristoteles-fordítások kiadására irányuló munkálatok Lacombe ösztönzésére éppen csak megindultak, s ennek eredménye eddig a középkori Aristoteles-fordítások kéziratanyagának nem is egészen teljes katalógusa.⁶⁸

Nem volna teljes Andreas műve forrásainak vizsgálata, ha meg nem emliteném, hogy a Cantica VI. 8. versével kapcsolatosan, ahol a sponsa dicséretéről van szó, Andreas az Alcoránt is idézi tételének bizonyítására: „O Maria Virgo, Deus utique elegit te, et purificavit te et elegit te claram super mulieres, beatissimam saeculorum.“ Ez a rész az Alcorán 3. és 42. Surájának átvétele. Ez idézetten kívül megemlíti még Andreas, hogy Máriára vonatkozólag az Alcoránban még más dicsérek

⁶⁶ Andreas Canc. Expos. 49. l. = Cic. Cato M. XII. 39–40.

⁶⁷ M. Grabmann: Mittelalterliches Geistesleben. München 1926. p. 440. skk.

⁶⁸ Corpus philosophorum medii aevi academiarum consociatarum auspiciis et consilio editum. Aristoteles Latinus. Codices descripsit Georgius Lacombe in societatem operis adsumptis A. Birkenmajer, M. Dulong, Aet. Franceschini. Roma 1939. — V. ö. e mű recensióját P. Lehmanntól, Gnomon 1941. — Andreas Aristoteles következő műveiből idéz: Physica, Ethica, De animalibus, Metaphisica, De somno et vigilia, De anima.

is található, amivel valószínűleg a 19. Surában foglaltakra utal.⁶⁹ Nyugton az Alcorán a XII. században vált ismeretessé. Petrus Venerabilis cluny-i apát fordította le Robertus Retensis, Armanus (= Hermannus) Dalmata és Petrus Tolentanus közreműködésével.⁷⁰ Tudtunkkal az egész középkoron keresztül csak Petrus Venerabilis fordítása állott rendelkezésre a kutatóknak. A XV. század végéig ugyan elég számos értekezés keletkezett, amelyekben a szerzők a mohamedán hit tévedéseit akarták kimutatni, ezek az iratok azonban a mohamedán hitre vonatkozó adataikat közvetve vagy közvetlenül mindég Petrus Venerabilis művéből merítették. Erre a fordításra támaszkodott Szent Tamás is a *Declaratio quorundam articulorum contra Graecos, Armenos et Saracenos* című iratában, továbbá a XIV. században a domonkosrendű Ricoldus de Monte Crucis, aki maga is járt a Szentföldön s egy *Propugnaculum fidei adversus mendacia et deliramenta Saracenorum Alcorani* (kb. 1320) című művet írt. Ugyáltszik, a XV. században megélenkült a mohamedán vallás iránti érdeklődés, mert, hogy csak a nevezetesebbeket említsem, Iohannes de Turrecremata (Torquemada 1388–1468), Bessarion bíboros, a humanista történetíró Blondus, IV. Jenő és II. Pius meghitt barátja, továbbá Andreas Pannonius rendtársa, Dionysius Carthusiensis is írt Nicolaus Cusanus buzdítására egy értekezést a mohamedánizmus ellen.⁷¹ Valószínűleg az 1453 óta egyre akutabbá váló török veszedelem magyarázza meg a teológusok élénkebb érdeklődését a mohamedánizmus iránt s így a korhangulat, de talán még inkább, mint Hunyadi János egykori katonájának személyes élménye fordította Andreas figyelmét az Alcorán felé.

Miután Andreasnak a *Cantica*-kommentárban használt forrásait áttekintettjük, dolgozásmódjára és forráskezelésére vonatkozólag még csak annyit jegyzünk meg, hogy forrásidézéseinél néha csak a szerző nevét mondja meg, máskor egész pontosan jelzi a szerzőt, művet és a belőle idézett helyet, néha azonban egyikre sem utal. Idézése az auctorokból többnyire pontos és

⁶⁹ Andr. Expositio 217–218. l. — Andreas Alcorán-idézete nem egyezik a Bibliander kiadásában megjelent Petrus Venerabilis-féle Alcorán latin szövegével, v. ö. Machumetis Saracenorum Principis eiusque successorum vitae... ipseque Alcoran... opera et studio Theodori Bibliandri, Basiliae MDXLIII. p. 23. Hogy az idézett rész mégis pontos fordítása az Alcoránnak, arról S. F. Günther Wahl német fordításából győződtem meg: Wahl: Der Koran oder das Gesetz der Moslemen durch Muhammed den Sohn Abdallahs. Halle 1828. p. 49.

⁷⁰ Cf. Manitius: *Gesch. d. lat. Literatur des Mittelalters* III. München 1931. p. 136., 138–39.

⁷¹ Turrecremata irata először Párizsban jelen meg év nélkül, majd Rómában 1606-ban: *Tractatus contra principales errores perfidi Mahometis et Turcarum sive Saracenorum* címen. — Dionysius Carthusiensis műve Kölnben 1533-ban jelent meg: *Contra perfidiam Mahumeti* hortante Nicolao Cusano conscriptum. Colon. 1533.

szószerinti, de gyakran csak parafrázis. Biblia-idézetei nagyrészt az újszövetségből valók, e mellett azonban a Psalmusokat is gyakran felhasználja, amit annál könnyebben tehetett, mert az említett nekrológ szerint a Psalmusokhoz is írt egy kommentárt. Bibliai idézeteinél több pontatlanság mutatkozik, mint az auctoroknál, aminek az lehet a magyarázata, hogy a bibliai helyeket többször csupán emlékezetből idézhette. A Cantica szövegére vonatkozólag mindössze egy helyen tesz szövegkritikai megjegyzést, ami arra mutat, hogy alkalomadtán a szövegvariánsokra is tekintettel volt.

E kétségtelenül tekintélyes tudományos apparátussal dolgozott Andreas a theológia történetében sem jelentéktelen kommentárján szinte élete utolsó napjáig látható szeretettel és elmélyedéssel. Miután a kardot felcserélte a szerzet magányával, a vita activát a vita contemplatívával, a magányban még értékesebb barátokra, beszédesebb, mert titkokat felfedő társaságra talált, mint maga mondja kommentárja vég felé.⁷² Az angyalok társának érzi magát a zsoltáreklésben, szerény asztala mellett a prófétákkal, apostolokkal és evangélistákkal társalog, legértékesebb vendége pedig az Isten jelenléte. A mesterséges pompa helyett a nagy világegyetem szépségének szemléletébe merül, amely az istenség megismeréséhez és dicsőítéséhez vezet a szemlélődő. Az égi dolgok szemlélője rendszeresen foglalkozik irodalmi tanulmányokkal, „mert ebben áll a szemlélődő bölcsesség”.⁷³ Ennek a szemlélődő bölcseségnek terméke Andreas Cantica canticorum kommentárja is.

Ifj. Horváth János.

*

Die Quellen des Kommentars des Andreas Pannonius zu den Cantica Canticorum.

Andreas Pannonius, der nach Italien verschlagene ungarische Ordensgeneral der Karthäuser, stand in enger Beziehung zu den königlichen und fürstlichen Höfen des ausgehenden Mittelalters. Er war nach der bisher herrschenden Auffassung ein ganz humanistisch eingestellter, ruhiger Schriftsteller. Bisher waren von ihm nur zwei Werke bekannt, beide moralisierende Traktate, das eine König Matthias, das andere dem Herzog von Este gewidmet. Eine dritte Arbeit: Expositio super Cantica Canticorum Salomonis, ist aus einem Kodex, der durch die Güte des Grafen Capiabbi und durch Vermittlung des Duce in den Besitz des Ung. Nationalmuseums kam, bekannt geworden, und wird demnächst im Auftrag der Ung. Akademie der Wissenschaften von Josef Huszti veröffentlicht.

Die Arbeit ist nach einer im Texte befindlichen Notiz im J. 1505 entstanden. Nach einer in das Necrologium der Karthäuser von Bologna

⁷² Andreas Cant. Expos. 246–247. l.

⁷³ Andr. Cant. Expos. 248. l. Peracta autem noua ad studium se convertit litterarum, in qua contemplativa consistit sapientia.

eingetragenen Bemerkung aus 1460 ist das bisher unbekannte Werk des Andreas Pannonijs die Paraphrasis in Canticos (!) Canticorum. Das beweist, dass Andreas sich schon damals mit der Erklärung des Hohenliedes befasste.

Andreas nennt seine Arbeit *nova compilatio*. Sie ist auch eine *compilatio*, indem sie die vorhandenen Cantica-Kommentare, sowie die den Werken der Kirchenschriftsteller entnommenen Zitate zusammenfasst. Neu ist in ihr aber die Auffassung der Cantica, indem Andreas in dem Buche die Allegorie des Verhältnisses von Christus und Maria erblickt. Diese Interpretationsmöglichkeit ergab sich bereits im XII. Jh. Rupertus Tuitiensis war der erste, der das Hohelied ebenso auffasste, doch ist ausser der Widmung an Maria zwischen den beiden Autoren keine Übereinstimmung zu finden. Alanus de Insulis, der *doctor universalis*, bezog das Hohelied gleichfalls auf Maria und sein Werk diente Andreas wahrscheinlich als Vorbild, obwohl sich die Übereinstimmungen meist aus demselben Interpretationsprinzip erklären. Nach Andreas' Auffassung steckt in dem Hohenlied eine zweifache Allegorie: die gegenseitige Liebe von Christus und Maria, und das die göttliche und menschliche Natur in einer Hypostase einigende Mysterium des durch die Mutter Gottes in menschlichen Körper eingegangenen Gottessohnes.

Andreas befolgt von den drei herkömmlichen Auslegungsmethoden, buchstäblich, moralisch und allegorisch, die letzte. Er begnügt sich aber nicht mit einer einfachen allegorischen Auslegung der Bilder des Hohenlieds, sondern behandelt auch die schwierigsten Dogmen der Kirche: die Trinitätslehre, die Frage der Erbsünde, die Jungfräulichkeit und unbefleckte Empfängnis Mariä. Die Bezeugung des letzten Dogmas betrachtet er als seine Hauptaufgabe.

Bezeichnend für seine Arbeitsweise und die Benützung der Quellen ist, dass er bald nur den Namen des Verfassers, bald auch den Titel und die herangezogene Stelle anführt, öfters aber auf keine hinweist. Seine Zitate sind meist genau und wörtlich, oft aber nur paraphrasenartig. Auch übernimmt er zuweilen ganze Stellen aus seinen früheren Werken. So ist die Erklärung der Namen Gottes auch in dem an König Matthias gerichteten Libellus *de virtutibus* zu finden. Die Bibelzitate stammen meist aus dem Neuen Testament, doch benützt er auch die Psalmen, zu denen er nach dem erwähnten Nekrolog gleichfalls einen Kommentar verfasste. An einer Stelle des Hohenliedes macht er eine textkritische Bemerkung, was von der Kenntnis der Textvarianten zeugt.

Seine Quellen können in zwei Gruppen zusammengefasst werden: Cantica-Kommentare und Werke der Kirchenschriftsteller.

Die Benützung der Kommentare können wir kurz folgendermassen kennzeichnen. Die neben den eigenen Erklärungen parallel angeführten Kommentare von Bernhard und Gregor ergaben das Vorwort. An einer Stelle führt er auch Isidorus Hispalensis an, der die auch von den späteren Kommentaren übernommene Erklärung des Titels: *Cantica Canticorum* gab. Andreas selbst aber tritt der Erklärung des Cassiodorus bei, von dem er — ohne seinen Namen zu erwähnen — auch die Würdigung des Hohenliedes übernimmt. Gewisse Spuren weisen darauf hin, dass er auch den Kommentar des Richardus a S. Victore, eines der bedeutendsten Mitglieder der Victorinischen Schule, gekannt hat. Dieser gab jedoch nur von Cant. III. 1. an eine Interpretation, der Anfang seines Werkes stimmt mit dem Kommentar Gregors überein. Die Textübereinstimmungen in den Prologen des Honorius Augustodunensis und Andreas sind eher aus dem Gemeinschaftschatz der kirchlichen Ausdrucks-

weise zu erklären. Dagegen ist die Einleitung, wo sich Andreas gleichsam mit der Literaturgeschichte des Hohenliedes befasst, aus dem 1. Kapitel der Postillen von Nicolaus de Lyra teils wörtlich, teils in Paraphrase ohne Nennung des Verfassers übernommen. Eher an Anregung, als an unmittelbaren Einfluss können wir bei Dionysius Carthusianus, dem Zeit- und Ordensgenossen Andreas' denken. Öfters verweist er auf die gleichfalls parallel mitgeteilte Glossa ordinaria, aus der er auch einzelne Bilder übernimmt.

Von den Kirchenvätern hat er Augustinus am ausgiebigsten benutzt und am öftesten angeführt, dem er den grössten Teil seiner theologischen Kenntnisse verdankt. Ebenso das von dem Zisterzienser Alcherus verfasste, aber bis Erasmus dem Augustinus zugeschriebene Werk *De spiritu et anima*, was von dem Interesse Andreas' an der Psychologie Zeugnis ablegt. Sehr oft zitiert er Hieronymus. Eingehend befasste er sich mit den *Moralia*, Dialogen und Homilien des Heil. Gregor, dem Werk *De conceptu virginali* von Anselm, der Schrift *De virginibus* und den Briefen von Ambrosius, den Reden über Maria und den Briefen von Bernhard. An einer Stelle erwähnt, aber wegen seiner naturgeschichtlichen Angaben öfter zitiert er die *Etymologiarum* 11. XX. des Isidorus Hispalensis, einmal erwähnt er auch eine Rede von Papst Leo und dem Papst Hadrian. Unter seinen Quellen befindet sich Petrus Lombardus, zu dessen 11. *Sententiarum* er nach dem erwähnten Nekrolog selbst einen Kommentar schrieb, die Kommentare zu den *Sententiae* von Lombardus, so der von Bonaventura, Thomas von Aquin (auch dessen Schrift *Summa contra gentiles*), Alexander Halesius und die Erklärungen des unter dem Namen Dominus Liconiensis erwähnten Robertus Grosseteste. Von den grossen Theologen der Scholastik begegnen wir Hugo a S. Victore und seinem Schüler Richardus a S. Victore, sowie Nicolaus Lyranus. Diese Liste wird durch Gratian's Dekrete und Johannes Andreae ergänzt, von dessen kirchenrechtlichen Werken aus der *Prima Clementina de summa Trinitate* eine Glosse angeführt wird.

Andreas schätzt auch das Erlebnis in der Geschichte des Christentums. Die Schönheit Mariä preist er öfter, und auf S. 198—199. der *Expositio* vertieft er sich auf Grund eines dem Lentulus zugeschriebenen, in dem XIII—XIV. Jh. verfassten und an Kaiser Tiberius gerichteten Briefes, in der Zeichnung der Gestalt Christi.

Ausser den oben angeführten Werken haben die grösste Wirkung auf Andreas die Schriften des Dionysius Arcopagita ausgeübt, von denen er nur die *De caelesti hierarchia* mit Namen nennt, aber auch grosse Teile der Schrift *De divinis nominibus* ausschreibt. Von den zahlreichen Übersetzungen der Werke Dionysius' hat er die meisten Berührungen mit der von Joh. Saracenus, doch weisen die Abweichungen darauf, dass er eine andere, die mir unzugänglich gebliebene, von Grosseteste benützt haben dürfte.

Unter den griechischen Quellen des Andreas befinden sich auch Chrysostomos und Johannes Damascenus, deren Werke er wegen seiner Abneigung gegen die Humanistenübersetzungen auf Grund älterer mittellalterlicher Übersetzungen kennt.

Von den heidnischen Schriftstellern haben Aischylos, Cicero's Cato Maior de senectute und an zwei Stellen Horaz auf ihn gewirkt. Der einzige, auf den er sich öfters beruft, ist Aristoteles, dessen Werke er als Gegner der Humanisten gleichfalls wahrscheinlich aus mittellalterlichen Übersetzungen kennt.

Es kann nicht unerwähnt bleiben, dass Andreas an einer Stelle auch den Koran anführt. Doch ist leider nicht festzustellen, auf Grund

welcher Übersetzung, denn von der meines Wissens einzigen mittelalterlichen Übersetzung des Petrus Venerabilis weicht er ab.

Andreas' Schrift wurde durch die Auseinandersetzung über die Jungfräulichkeit und unbefleckte Empfängnis Mariä angeregt. In der invocatio werden die einleitenden Worte der De caelesti hierarchia des Pseudo-Dionysius Areopagita eingeflochten, und dadurch gleichsam die Richtung und der Weg gezeigt, auf dem er zu der allegorischen Deutung des Hohenliedes gekommen ist, auf dem der Mystik. Sie bestimmt den Aufbau und Haltung seines Werkes, die in dem unmittelbaren Ergreifen Gottes, dem Erleben der Wahrheit, in der contemplatio besteht. Die vita contemplativa bringt den Menschen der Erkenntnis und Verherrlichung Gottes näher; daher schildert er das stille und ruhige Leben eines frommen Mönches als schönste Lebensform. Die Frucht des eigenen beschaulichen und frommen Lebens ist auch sein, in der Geschichte der Theologie nicht unbedeutender Kommentar zu dem Canticum Canticorum.

Johann Horváth jun.

MONTAIGNE SORSA MAGYARORSZÁGON.

A mult század elején Pozsonyban egy magyar könyv jelent meg a következő címmel: *Montaigne Mihály' külömbkülömbféle tárgyak felől való gondolatjai és vélekedései magyar köntösben. Nagy Tóth József által. Pozsonyban, Wéber Simon költségével és betűivel. 1803.*

Ez a könyv Montaigne *Essais*-jének legrégibb magyar fordítása, amely a világhírű munkának körülbelül hatodrészt tartalmazza, és pedig az első könyv huszonhat fejezetét. Nagy Tóth Józsefnek ez a fordítás volt, úgylátszik, egyetlen irodalmi próbálkozása. Személyére nézve csak fordításának előszavából és jegyzeteiből vonhatunk le bizonyos következtetéseket. Nagy Tóth előszava szerint „a' költeményes versezést (Poesis) közönséges Székből néhány esztendőig tanította“, vagyis egy ideig tanár volt, és pedig valószínűleg valami protestáns kollégiumban, azután a tanári pályát lelkészi vagy egyéb állással cserélte fel. Fordításának jegyzetei is mutatják, hogy tanárember volt, akit különösen Montaigne nevelés- és tanítástani elvei érdekeltek. Helyesli a francia írónak a testi fenyítést elítélő nézetét és megemlíti egy tanárismerősét, aki tanítványait fenyegetésekkel akarta a filozófia tanulására rászoktatni. Vallási fel fogásának némi nyoma van a XX. fejezetnek assisi szent Ferencre s a XXVI. fejezetnek a csodákra vonatkozó jegyzetében, de sem e jegyzetek, sem a színházról és a látványosságokról vallott puritán nézetei alapján nem lehet megállapítani, hogy protestáns volt. A könyve élén álló Voltaire-idézet s az a körülmény, hogy a jegyzetekben leginkább magyar protestáns írókra hivatkozik, mégis arra mutat, hogy Nagy Tóth felvilágosodott szellemű, talán külföldi egyetemeken tanult protestáns férfiú volt.

Nagy Tóth előszava 1802-ben Bécsben kelt, feltehető tehát, hogy ott akadt kezébe egy pár évvel azelőtt megjelent teljes német Montaigne-fordítás és pedig Joachim Christoph Bodenak, a juhásztorból zenésszé, újságíróvá, kiadóvá és műfordítóvá lett német írónak fordítása¹ (*Michael Montaigne's Gedanken und Meinungen über allerley Gegenstände. Ins Teutsche übersetzt. Berlin, 1793—1799*), amelyről megjelenése előtt a nálunk, Magyarországon is olvasott jenai *Allgemeine Literaturzeitung* beható ismertetést közölt. Bode fordítását 1797—1801-ben Bécsben és Prágában újra kiadták. Lehet, hogy ez a bécs—prágai kiadás adta Nagy Tóthnak az eszmét, hogy a kiváló francia munkát „magyar köntösbe” öltöztesse.

Az első magyar Montaigne-fordítás tehát német hatás alatt, a német irodalom közvetítésével látott napvilágot. A fordító az előszót követő kis Montaigne-életrajzban idézi Montaigne 1753—1754-iki Coste-féle kiadását, amelynek jegyzeteit használta. Bode fordításáról ellenben sehol sem tesz említést, pedig munkája német származását elárulja már címe is, mely a Bode-fordítás címének szószerinti fordítása. A német s magyar fordítás szövegének egybevetése is nyilván mutatja, hogy a magyar fordítás a Bode-féle fordítás alapján történt. A szövegből azonban kitűnik, hogy Nagy Tóth József franciául is tudott és használta Montaigne művének Coste-féle idézett kiadását is.

Hogy Nagy Tóth fordítása elsősorban Bode műve alapján készült könnyű megállapítanunk. Miként a német fordító, úgy Nagy Tóth sem fordítja le az *Essais* érdekes előszavát. Az egyes fejezetek címei is mutatják, hogy Bode fordítása s nem a francia eredeti után készültek. Ime néhány példa:

Montaigne (Coste):

Nos affections s'emportent au delà de nous. I. k. 3. f.

On est puny pour s'opiniâtrer à une Place sans raison. I. 14. f.

Bode:

Unsere Wünschen fliegen immer höher als wir reichen können.

Der Befehlshaber eines festen Orts wird gestraft, wenn er solchen mit vermessenheit hartnäckig vertheidigt.

Nagy Tóth:

A' mi kívánságaink mindig fellyebb repdesnek, mint sem a' mennyire érhetünk.

Ha valamely Vár Kommendáns, azt fundamentum nélkül, vakmerő nyakassággal védelmezi, büntetést kap.

Magából a szövegből is első pillantásra kiviláglik, hogy a magyar fordító a német fordítás után dolgozott.

¹ V. Bouillier: *Montaigne en allemand: Cristoph Bode, son grand traducteur. Revue de litt. comp.* 1933.

Montaigne (Coste):

Dionysius, le vieil, apres des longueurs et difficultez extremes, ayant prins la ville de Rhege, et en icelle le Capitaine Phytton, grand homme de bien, qui l'avoit si obstinément deffenduë, voulut en tirer un tragique exemple de vengeance. (I. k. 5. l.)

...il est malaysé...
(I. k. 6. l.)

En la guerre que le roy Ferdinand mena contre la veufve du roy Jean de Hongrie, autour de Bude... (I. k. 12. l.)

Montaigne (Coste):
Skanderberch, prince de l'Epire... (I. k. 2. l.)

Nous en avons emprunté nostre feu Maistre Jehan. (I. k. 110. l.)

...ne fait pas son laquay, ou une harangiere du Petit pont... (I. k. 296. l.)

Bode:

Dionysius der Altere hatte endlich, nach einer langwierigen Belagerung und unendlichen Schwierigkeiten die Stadt Reghio eingenommen und den Feldherrn Phytton, einen sehr rechtschaffenen Mann, der solche so hartnäckig verteidigt hatte, zum Gefangenen gemacht; dicsen bestimmte er zum traurigen Beispiel der Rache. (I. k. 4. l.)

Schwer, sehr schwer
is es... (I. k. 5. l.)

In dem Kriege, den der König Ferdinand gegen die Witwe des Königs Johann von Ungarn in der Gegend von Stuhlweisenburg führte... (I. k. 12. l.)

Nagy Tóth:
Skanderbég, Epirus' Hertzege... (8. l.)

...innen kötsönöz-tük ezen kifejezést; a' mi megbóldogúlt Jánosunk (feu Maître Jean). (113. l.)

Az ő inasa, és a' kis híd (petit pont) mellett heringel kö-fáskodó, ezek sem tud-ják... (301. l.)

Nagy Tóth:

Az öregebb Dionysios, sokáig tartó ostrom, s' végzetetlen nehézségek után tsak ugyan elfoglalta Rhegio városát, és az abban levő Kommandánst, Phytont, ki derék ember vala és a' várost olly vitézül őltalmazta, fogságba ejtette, a' kit is Dionysios a' maga bosszúállásának szomorú tárgyává rendelt. (10. l.)

Nehéz, igen nehéz...
(11. l.)

Azon háborúban, mell'yet Ferdinánd Király János Magyar Országi Király' özvegye ellen Székes-Féjervár körül viselt... (17. l.)

Bode:
Skanderbeg, der Un-garfürst... (I. k. 2. l.)

...daher unser seeliger Johann. (I. k. 107. l.)

...er weiss so wenig... als sein Schuhputzer oder Heringhökerrinn an der Ecke eines Gässchens... (286. l.)

A magyar fordításban, úgy, mint a francia Montaigne-kiadásokban a lapok alján vannak jegyzetek, Bode fordításában ellenben a jegyzetek az egyes kötetek végén találhatók. Nagy Tóth jegyzetei nagyrészen a Coste-kiadásból vannak véve, használt azonban a fordító külföldi és egyéb hazai műveket is, mint a Mindszenti Sámuel-fordította Ladvocat-féle *Históriai Dictionáriumot* (Rév-Komárom, 1795). E szótár alapján említi meg egy jegyzetben Ronsard állítólagos magyar származását. Merit az ugyancsak Mindszenti által fordított Broughton-féle *Históriai Lexikonból* (Rév-Komárom, 1792) is, azonkívül hivatkozik a Bayle-szótárra, Rousseau egyik művére, Fénelon *Télémaque*-jára, az *Allgemeine Literaturzeitung*ra, Salzmann, von Eicken s Bode, továbbá Szentgyörgyi István, Sárvári Pál, Földi János munkáira. Vannak önálló megjegyzései is, s itt-ott vitatkozik Montaigne-nyel. Jegyzetei tehát arról tanúskodnak, hogy Nagy Tóth József idegen nyelveket ismerő, tanult és könyvforgató ember lehetett.

A fordításnak csekély az irodalmi értéke. A fordító maga is érzi, hogy erejét meghaladó, nehéz feladatra vállalkozott, hogy Montaigne szeszélyes, finom árnyalatokban gazdag, ide-oda csapongó, változatos tónusú, egyéni ízű írásmódját nem tudja utánozni. Előszavában kéri az olvasót, hogy művében ne keresen „tízfra vagy büszkélkedő stílust”. Megelégszik a szóról-szóra való fordítással, a tartalmi hűséggel. Fordítása nehézkes, durva, terjedős, tele latinizmusokkal és germanizmusokkal, aminek okát nemcsak Nagy Tóth írói képességének hiányában, hanem a korabeli magyar nyelv fejletlenségében is kell keresnünk.

A Montaigne-nál bőven előforduló latin s egyéb idézeteket Nagy Tóth versben fordította. E fordításai közt ilyen gyarlók akadnak:

A'kinek tenyerét feltöri a' kapa,
A fáj' érzeménye ellen jó szert kap a'.

Így adta vissza Cicero e mondását: *Labor callum obducit. A magis magnos clericos non sunt magis magnos sapientes* kulináris latin közmondást pedig így torzította el:

A' nagy hasu papoknak is sokszor üres a' fejek,
Piros pos'gás tekintetek, — száraz az agyvelejek.

Az a körülmény, hogy Nagy Tóth Montaigne első könyvének 26 fejezetét minden válogatás nélkül fordította le,² arra enged következtetni, hogy az *Essais* teljes fordítását vette tervbe, talán el is készült a nagy munkával, de nem talált *reá* kiadót.

² Kivéve a XXII., *De la coustume, et de ne changer ayseement une loy receue* c. fejezetet, amely fordításából kimaradt.

Szerb Antal szerint nem Nagy Tóth József lett volna az első magyar ember, akinek figyelme Montaigne iránt felébredt, mert — úgymond — Bethlen Miklós „az ő hatása alatt kezdett bele nagyszerű önéletírásába”.³ Az érdekes feltevésnek, azt hiszem, nincs semmi konkrét alapja. A XVIII. században azonban már voltak Montaigne-nak magyar olvasói és tisztelői, hiszen ennek a századnak második felében már sok francia könyvet olvastak Magyarországon: költőket, filozófusokat, hittudósokat, politikai és közgazdasági írókat egyaránt. Nagy olvasottságnak örvendtek különösen a francia felvilágosodás irodalmi termékei. Errenézve legyen szabad egy kevésbé ismert adatot idéznem. Egy belga jezsuita, Feller, a múlt század hatvanas éveiben több esztendő tölthet hazánkban és megdöbbenéssel állapítja meg, hogy ott nemcsak világi, hanem egyházi körökben is milyen nagy érdeklődés a francia felvilágosodás iránt. Megfordult főúri kastélyokban, nemesi kúriákban, püspöki és szerzetesi könyvtárakban és mindenütt Voltaire, Montesquieu, Marmontel, D'Argens, Nagy Frigyes stb. műveire akad. „Toutes ces pestes sont déjà connues en Hongrie, írja útinaplójában, ces Messieurs les avoient lues.”

Montaigne nem tartozott e korban a divatos francia írók közé, nem csoda tehát, hogy az ő nevével a XVIII. századi magyar írók munkáiban ritkán találkozunk. Ugy látszik, nem olvasták még az olyan franciás műveltségű írók sem, mint Orczy Lőrinc, aki verseiben egész csomó francia író említ, Montaigne-t ellenben nem. Valószínűleg nem ismerték az *Essais*-t Bessenyei György, Galántai Fekete János, Péczeli József s más franciás íróink sem, legalább is műveikben nem akadunk Montaigne nyomára.

Szerb Antal ezt az ismeretlenséget azzal magyarázza, hogy a XVIII. századi magyar nemes „a racionalista, filozófikus, spekuláló és kételkedő kultúrát hírből sem ismerte”, mert „túl-ságosan primitív, infantilis és preromantikus” volt, semhogy Montaigne vagy Descartes érdekelhette volna.⁴ Nemességünk nagy része valóban nem olvasott sem magyar, sem francia, sem német könyveket, legföljebb a latin klasszikusokat, Gyöngyösit, a bibliát, azonban kétségtelen, hogy a főurak, a katolikus és protestáns papok és falusi nemesek közt akadtak művelt és olvasott emberek is, mint például azok a tornai táblabírák, akiket az imént idézett Feller említ s akik egy összejövétel alkalmával szerinte Febroniusról, az *Esprit des lois*-ról, a *Lettres persanes*-ről vitatkoztak s akik közt franciául tudó is akadt. Köztük Montaigne-nak is lehettek olvasói; közkönyvtárainkban levő nagyszámú, régi kiadásai az időben magyar főúri, nemesi s papi könyvtárak polcain foglaltak helyet Fénelon *Télémaque*-ja, Montesquieu, Voltaire, Rousseau művei, Bayle szótára és az

³ *A világirodalom története*. I. k. Bp. 1941. 325. l.

⁴ *Magyar preromantika*. Minerva. 1929. 50. l.

Encyclopédie társaságában. Montaigne természetesen népszerűség tekintetében ez utóbbiakkal nem versenyezhetett, hiszen az *Essais* Franciaországban sem volt olyan tömegolvasmány, mint az enciklopédista filozófusok művei; régies, clavult stílusa miatt sem lehetett magyarok számára csábító olvasmány; első német fordítása sem igen juthatott el hozzánk. Ezek voltak az akadályai a XVIII. században Montaigne magyarországi olvasottságának, nem pedig a magyar nemesség „preromantikus” műveltsége vagy műveletlensége. Egy vidéki kastélyában elvonultan élő francia úr, aki egyhangú életének unalmát azzal űzi el, hogy elmerül a klasszikus költők, történészek és moralisták műveibe, jegyzeteket csinál belőlük, elmélkedik a világról, az emberről, önmagáról és olvasmányai s elmélkedései alapján a maga passziójára megír egy könyvet: ez az emberi és írói típus közel állt az Orczy-, Ráday-féle magyar nemes típusához, valószínű tehát, hogy közülük egyik-másik forgatta Montaigne munkáját. Ilyen Montaigne-tisztelő lehetett az a magyar nemes, aki valamivel később a napoleoni háborúk alatt, mikor ezrede Franciaországban egy város fosztogatására kétórai szabadságot kapott, bement egy házba, ott a könyvtárból kiemelte Montaigne művét s a fosztogatási idő alatt azzal szórakozott.^{4a}

A XVIII. században Montaigne magyarországi olvasói közé sorozhatók azok a piaristák is, akik lengyelországi rendtársaik mintájára és olyan előkelő származású s franciás műveltségű rendfőnökeiknek hatására, mint aminők Bajtai J. Antal és a báró Cörver testvérek: Elek és János voltak, német pedagógusok helyett francia és olasz pedagógusok művei alapján igyekeztek tanításukat tökéletesíteni.^{4b}

Ezt mutatják az akkori noviciátusban előadott neveléstudományi jegyzetek, melyek kizáróan francia tanügyi írók munkáiból vannak összeállítva. A felhasznált „kitűnő francia pedagógusok” sorában szerepelt bizonyára Montaigne is. Azt is említi Takáts, hogy a XVIII. századi piaristák jegyzeteiben és könyvrajstromaiban lépten-nyomon találkozunk Montaigne, Rousscau, Mandeville, Fénelon s egyéb francia filozófusok és pedagógusok nevével.⁵

Verseghy Ferenc is ismerte Montaignet. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában levő kiadatlan kéziratai VI. kötetében (*Lexidion der französischen Particels und Redelsarten*) c. alatt három francia Montaigne-idézetet találunk. Nem tudjuk, lemásolásukkal mi volt Verseghynek a célja, valószínűleg valami kifejezés- és szentenciagyűjteményből jegyezte ki őket. Lehetséges azonban, hogy ismerte Montaigne művét is,

^{4a} Ezt az adatot Surányi Miklós idézi *Egyedül vagyunk* c. regényében (II. 73.) M. Artur G. angol utazónak *Egy ismeretlen ország Európá szívében* c., a *Quarterly Review*-ban megjelent útleírásából.

^{4b} Takáts Sándor: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. Bp. 1891.

⁵ I. m. 57. l. Sajnos, a „jegyzetek”, melyekre Takáts hivatkozik, elkallódtak, vagy valahol lappanganak, nem volt módomban látni őket.

hiszen tudott franciául, olvasott francia írókat: La Fontaine-t, Boileau-t, Fénelon-t, Bossuet-t, Bayle-t, Voltaire-t, Saint-Pierre-t s másokat és sokat fordított tőlük.

Felmerül helyenként Montaigne neve a XVIII. századi felvilágosodott és felvilágosodásellenes vitairadalomban is, mint például Csapodi Lajosnak, a nagyszombati egyetem tudós teológiatanárának *De deo et divinis eius attributis* c. 1772-ben megjelent s francia idézetekben bővelkedő munkájában. Gróf Sigray Antal, aki a Martinovics-féle összeesküvés tagjai közt arisztokrata neveltetéséről fogva legjobban tudott franciául, a forradalmi kátét úgy szerkesztette meg, hogy annak egyes mondataihoz Montaigne s egyéb francia moralisták gondolatai szolgáltatták a keretet.⁶

A XVIII. században tehát Montaigne magyarországi olvasottságának csak igen gyér nyomai vannak. Itt-ott szörványosan felbukkan a neve a francia felvilágosodás íróinak társaságában, idézik egy-két mondását, azt azonban, hogy ebben a korban magyar olvasói lettek volna, inkább csak sejteni lehet, mintsem határozottan állítani.

Az első magyar író, aki Montaigne személye és műve iránt nagyobb érdeklődést tanúsított, úgy látszik, Sárvári Pál, a debreceni református kollégium tanára volt. Sárvári 1802-ben, egy évvel Nagy Tóth fordításának megjelenése előtt kiadott *Moralis Philosophiájában* egy egész fejezetet szentel Montaigne-nak. (*A' Montaigne Erköltsi Princzipiumának megvizsgálása*, III. rész, 25. tizikely.) Sárvári Montaigne-nak az *Essais* I. könyve XXII. fejezetében kifejtett nézeteit cáfolja. E fejezetben a francia moralista számos példával bizonyítja, hogy a szokások és törvények koronként, országonként s népenként milyen változatosak, sőt ellentétesek. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a szokásoknak és törvényeknek az erkölshöz, észhez, lelkiismerethez nincs semmi közük s ezért felesleges megváltoztatásukra törekednünk. Sárvári szerint Montaigne-nak nincs igaza, mert vannak természeti törvények s egyetemes és örökérvényű erkölcsi elvek, s ha nem volnának, akkor a nevelésnek semmi értelme nem volna. Idézi Rousseaut, aki szintén helytelenítette Montaigne felfogását s magának Montaigne-nak életével s munkája egyéb fejezeteiből vett idézetekkel igazolja, hogy jó és lelkiismeretes ember volt, aki hitt az erkölcsi törvények állandóságában s az embernek a nevelés útján való tökéletesedésében.

Hivatkozik Montaigne-ra Sárvári egy másik munkájában, a *Filozófusi Ethikában* (Nagyvárad, 1808) is. Megemlíti egy jegyzetben (90. l.), hogy a zenének nagy szerepe volt Montaigne elméjének formálásában, minthogy gyermekségétől kezdve azal kezdte és végezte a napot. Ennek a megjegyzésnek forrása

⁶ Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. 150. és 169. l.

bizonyára az *Essais* I. könyvének XXVI. fejezete volt. Ebben Montaigne azt mondja, hogy nem jó a gyermekeket reggel hirtelen felkelteni és erőszakosan álmukból felzavarni. Atyja öt gyermekkorában valami hangszer zenéjével keltette fel, ő is tartott később e célra házában egy muzsikust.

Sárvári a debreceni kollégiumban tanította a francia nyelvet, tudhatott tehát franciául s mint idézetei mutatják, eredetiben olvasta Montaigne művét.

Régi íróink közül az első, akiről bizonyosan tudjuk, hogy Montaigne szorgalmas olvasója volt, Kis János szuperintendens. Emlékiratai tanúsága szerint Kis már soproni deák korában tanuló társaival együtt hozzáfogott a francia nyelv tanulásához. Mint annyi más franciául tanuló magyarnak, neki is Fénelon *Télémaque*-ja volt első francia olvasmánya, mely megszerettette vele a francia nyelvet s melyet Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Helvétius, Bellegarde stb. művei követtek. Érdeklődését a francia nyelv és irodalom iránt egész életén át megőrizte, francia munkákat fordított, sőt egy ízben kővágóórsi prédikátorsága alatt a francia versszerzéssel is megpróbálkozott. Nem tudjuk, hogy vajjon Montaigne-nyal soproni deákkorában, göttingai vagy jénai tanulóévei alatt, esetleg később ismerkedett-e meg. Hogy kedvelte, ezt elsősorban *Emlékezései* bizonyítják. Ez más természetű munka, mint az *Essais*: az író életének jóformán csak külső eseményeiről számol be, a lélekbe nem enged mélyebb bepillantást, de lehetséges, hogy Montaigne műve lebegett előtte, mikor írásához hozzáfogott. Mint Montaigne, ő is szeret idézni és életének egyes eseményeihez elmélkedéseket fűzni. Allításainak erősítésére hat ízben hivatkozik Montaigne-ra és pedig ötször saját fordításában, egy ízben pedig franciául. 1830-ban a *Felső Magyarországi Minervában Montaigne Mihályról* címmel írt cikket. Alatta szerzőként S. K. S. szerepel, s hogy annak valóban ő volt a szerzője, kétségtelenné teszik emlékiratai, melyeknek *Irodalmi munkáim* című fejezetében művei sorában e cikket is felsorolja. Benne röviden jellemzi Montaigne-t s megemlíti Nagy Tóth József fordítását, amely szerinte „fogyatkozásai mellett is több figyelmet érdemelt volna, mint amennyit nyert a magyar közönség előtt“, majd négy fejezetet fordít le az *Essais*-ből. A következő évben a *Sas* című folyóirat hoz tőle *Montaigne gondolatjai* címmel négy fejezetből álló fordítást. Később a *Soproni Estvék* című „litteraturai egyveleg“ 1839-iki évfolyamában *Montaigne néhány gondolatai a tudományokról 's a' tudósságról*, 1844-iki évfolyamában pedig *Montaigne néhány gondolatai, egy német író jegyzeteivel* cím alatt közöl Montaigne-fordításokat.

Kis Montaigne-fordításai nem egyszerű fordítások. Nem különálló fejezeteket fordít a francia írótól, hanem összeszedi annak egy tárgyra vagy tárgykörre vonatkozó, esetleg több fejezetben előforduló gondolatait és azoknak önálló címet ad, vagyis az ő fejezeteinek megfelelő fejezetek nincsenek Mon-

taigne művében. E fordítások is arra vallanak, hogy az *Essais* Kis Jánosnak sokat forgatott könyve volt. Szerzőjét mesterének tekintette, akitől gyakorlati életbölcseiséget tanult, mert ahogy róla szóló tanulmányában írja, Montaigne „mindeneknek, akik a közepszerűségeen felül tudnak emelkedni, igen kellemes és hasznos lelki eledetet ad”.

Berzsényi Dániel könyvtárában is megvolt Nagy Tóth Montaigne-fordítása s azt a költő falusi magányában gyakran olvagatta.⁷ Talán jó barátja, Kis János hívta fel figyelmét a francia filozófusra, illetve Nagy Tóth fordítására. Műveiben és leveleiben Montaigne hatásának nyomai is maradtak. Montaigne *De la force de l'imagination* (Nagy Tóthnál: *A' képző tehetség' erejéről*) című fejezetének kezdő soraira gondol, mikor a *Poétai harmonistika A képzelet* című fejezetében így ír: „A' mit Montaigne mond: hogy a' képzelet minden embert lökdös, sokat pedig orra buktat, csak a nempoétákra illik.” *A Kupa támadásában*, melyhez „országglási és hadvezetési munkákat olvasott, szintén lehetnek Montaigne-reminiscenciák,⁸ mint például a következő részlet: „Oh, aki a haláltul nem fél, az mindenütt s mindenkor... szabad.” Montaigne e gondolatot így fejezte ki: „A halálról gondolkodni annyi, mint szabadságról gondolkodni. Aki meghalni megtanult, nem ért a rabszolgasághoz.” (Nagy Tóth fordítása, 119. lap.)

Berzsényi Széchenyihez írt első levele,⁹ amelyben a szokások hatalmát fejtegeti („A népek nem egyebek, mint szokásaik teremtményeik. A jó szokások formálják a jó erkölcsöket”), erősen emlékeztet Montaigne *De la coutume* című fejezetére. Kazinczyhoz írt egyik levelében pedig ezt olvassuk: „Mi az a Knabenliebe? ... Montaigne a szokásnak tulajdonítja. Igenis! De mi okozhat ily szokást?”¹⁰ Ez a levél különben arra mutat, hogy Berzsényi az *Essaist* nemcsak magyar, hanem német fordításban is olvasta. A feltudósságról s a nevelésről szóló elvei, melyeket Kazinczyhoz írt, több levelében fejtegetett, szintén többé-kevésbé Montaigne olvasására vallanak.

Montaigne legkiválóbb magyar tisztelője és legbuzgóbb olvasója gróf Széchenyi István volt. Hogy Széchenyi az *Essais* íróját, mint embert milyen nagyra értékelte, mutatja az, hogy a *Hittelben* Leonidással és Pittel említi egy sorban. („Ami igazán jó, s kitűnő, nem kell annak dicséret, fénylik a gyémánt magában is. S nem ritkán egy becsületes ember, ha Leonidászhoz, Montaigne-hez, Pitthez stb. hasonlítjuk, nevetségessé válik.”) Ami tehát Montaigne sokrétű egyéniségében Széchenyinek a legjobban tetszett, az, úgy látszik, az a feltétlen becsületesség,

⁷ Merényi Oszkár: *Berzsényi Dániel könyvtára. Protestáns Szemle.* 1936.

⁸ Merényi Oszkár: *Berzsényi Dániel.* Kaposvár, 1938. 41. l.

⁹ *Berzsényi ismeretlen és kiadatlan levelei.* Merényi kiad. 86. l.

¹⁰ Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy kiadás, VIII. 329.

őszinteség, igazságosság és szabadság, mellyel önmagát s a világot szemlélte, s mely tulajdonságai miatt Emerson a „legőszintebb és legbecsületesebb írónak” tartotta. Mikor 1825. július havában Széchenyi Bordeauxban járt, megtekintette a „királyi akadémiában” az *Essais* első kiadásának azt a példányát, mely egykor Montaigne birtokában volt, s melyet az új kiadáshoz sajátkezűen átjavított. Felkereste a házat is, melyben Montaigne lakott, s talán azt a templomot is, melyben akkor hamvai pihentek. Naplójának erre vonatkozó részlete így szól: „In der Akademie Royale die beste Büste des Montesquieu und die eigenhändigen Correctionen der ersten Auflage des Montaigne gesehen. Das Haus, wo Montaigne lebte und schrieb und dachte, besucht, — der jetzige Inhaber war darüber erstaunt, und wusste von der Sache gar nichts. In der Kirche des Collegiums liegt er begraben.”¹¹

Széchenyi Béla, a Nemzeti Kaszinó egyik Széchenyi-emléklakomáján tartott felköszöntőjében megemlékezett atyjának Montaigne iránt érzett rokonszenvéről s idézte azt a mondását, mely szerint Széchenyinek, ha egész életében csak egy könyvet olvashatott volna, Montaigne munkájára esett volna a választása.¹² Hogy az *Essais* Széchenyinek valóban kedves olvasmánya lehetett, erre vall *Naplóinak* következő feljegyzése: „Michel Montaigne, obschon ich ihn mit genauer Noth verstehe, ist mir ein unentberliches Buch geworden.”¹³

Széchenyi *Naplóiban* gyakran találkozunk Montaigne-idézetekkel, melyekhez magyarázatokat, helyeslő megjegyzéseket fűz.¹⁴ Az *Essais* olvasása közben Széchenyi kijegyzett magának egyes gondolatokat, azokat naplójában felhasználta és saját magára alkalmazta.

Sajnálhatjuk, hogy Széchenyi Montaigne-ról vallott felfogását bővebben nem fejtette ki és rokonszenvét nem magyarázta meg. Kétségtelen, hogy egyéniségükben, életükben, természetükben, gondolkodásukban sok az ellentétes vonás. A magyar államférfiú tevékeny, impulzív, szenvedélyes, diszharmonikus, ellentétek közt hányódó, tragikus egyéniség, igazi romantikus hős; Montaigne pedig passzív, nem cselekvő, hanem szemlélődő, kényelemszerető, önző, hősiességre, s önfeláldozásra képtelen, szinte polgári lélek, nem hős, hanem az arany közép-szer embere. Széchenyi beleveti magát a politikába és közéletbe; Montaigne pártatlan, rideg szemlélője mozgalmas korának; Széchenyi lelkes magyar, aki életét nemzete felemelésére

¹¹ Gr. Széchenyi István *naplói*. II. k. 1925. 556. l.

¹² R. —: *Montaigne Mihály és Széchenyi István gróf. Egyetértés*. 1887. 176. sz.

¹³ Gr. Széchenyi István *naplói*. II. k. 404. l.

¹⁴ Bariska Mihály: *Gr. Széchenyi István és a francia irodalom*. 1928. II. fejezet. Az értekezést ismerteti és hozzá Sz. s M. viszonyára nézve megjegyzéseket fűz Angyal Dávid. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1928.

fordítja, Montaigne kozmopolita, világpolgár, aki semmiféle nemzethez, vallásfelekezethez, politikai párthoz le nem köti magát. Ez ellentétes vonások mellett sok bennük a hasonlóság is Mindketten kérlelhetetlen szigorral leplezik le tetteiket, gondolataikat, érzelmeiket, hajlamaikat, ösztöneiket ezúton törek-szenek önismeretre, s annak alapján lelki harmóniára szert tenni. Montaigne erős kézzel rendet is teremt lelki életében, legyűri szenvedélyeit, s az epikureizmus, sztoicizmus és szkeptizmus arányos vegyítésével eljut egy lelki nyugalmát biztosító életfilozófiához. Széchenyit ellenben felőrli és meghason-lásba sodorja a benső, önmagával való viaskodás, az önelemzés, a lelkiismeretvizsgálat, az örökös kétely.¹⁵

Vannak azután olyan magyar írók, akiknek műveiben itt-ott találkozunk Montaigne nevével, rendszeren más francia írók-kal kapcsolatban. Egyesek a komoly és mély gondolkodót, má-sok a szellemes, csevegő stílus mesterét vagy a nyelvújítót lát-ják benne. Így Dessewffy József, midőn egy, 1811-ben Kazin-czyhoz intézett levelében egybeveti a francia, angol s német irodalmat, ezt írja: „Nem gondolom, hogy a' Frantziák tsupán tsak a' könnyű nemű írásokban különböztetnék meg magokat. Minél kényesebb valamelly nyelv, annál nagyobb az érdem ollyan írókat találni, mint Montaigne, Jean Jacques, Bossuet, Bourdaloue, Massillon, Patru, Montesquieu, Raynal, az idősebb Crebillon, Chenier etc. etc.... Éppen az a' nevezetes ennél a' nemzetnél, hogy minden könnyűsége mellett annyi erőssen és mélyen gondolkodó férfiakat hozott.” Mint a levél folytatásá-ból kiviláglik, Dessewffy védelmére kél a franciáknak, kiket a külföldiek felületességgel, a mélység és eredetiség hiányával szoktak vádolni. Az „erősen és mélyen gondolkodó” francia írók sorában első helyen idézi Montaigne-t s valószínű, hogy a nagyműveltségű főúr nemcsak nevét ismerte, hanem olvasta is az *Essais*-t.

Hasonlóképp vélekedett Montaigne-ról Liszt Ferenc is, aki, mint irodalmi műveiből és leveleiből kiviláglik, szívesen olvasta és idézte a francia moralistákat: Montaigne-t, Pascalt, La Rochefoucauld-t, La Bruyère-t stb. Adolphe Pictetnek ezt írja Chambéryből 1837 szeptemberében: „Unsere Beschäftigungen und Genüsse bestanden im Lesen eines tiefdenkenden Dichters: Montaigne oder Dante, Hoffmann oder Shakespeare...”¹⁶

Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie című művé-ben pedig ezt olvassuk: „Ayant toute sa vie aveuglément obéi a ses impulsions prime-sautières comme disait Montaigne, il (le

¹⁵ Madácsy László: *Széchenyi egyik legkedvesebb írója. Délmagyar-ország* Szeged, 1942. márc. 8.

¹⁶ *Gesammelte Schriften von Franz Liszt*. Herausgegeben von L. Ramann. Leipzig, 1880–83. II. k. 147. l.

Tzigane) en est devenu si exclusivement affirmatif...“ (II. kiadás, 1881, 361. l.)¹⁷

Előfordul Montaigne neve Kölcsey Ferenc egyik, 1815-ből való, Kazinczyhoz intézett levelében is. „Mi az oka... — írja benne —, hogy némely új szó s némely új szólás inkább tetszik, s inkább megmaradt, mint egy másik?... Felelet: nem analógia, hanem grammatikai Richtigkeit, s több e félék tesz az, hanem bizonyos aesthetikai szellem, mely vagy jól hangzás, vagy rendesség, vagy frappantság által csinálja az effectumot... Ilyen a franciában, hogy ezer közül egyet említsek, a *beaucoup*-val való phrasica élés, holott a multusból lett *moult* sokkal jobb volna, s ezzel még Montaigne élt a maga írásaiban.”¹⁸

Említi Kölcsey Montaigne nevét *Jenisch pályafutása* című dolgozatában is, és pedig a XVI. század francia nyelvújítói sorában.¹⁹ Ez a két idézet nem sokat mond ugyan Montaigne és Kölcsey viszonyáról, valószínűvé teszi azonban, hogy Kölcsey eredetiben olvashatta Montaigne-t s érdekelte az *Essais* új szókban, kifejezésekben, fordulatokban gazdag nyelve.

Később is idézik egyesek Montaigne-t, mint nyelvújító francia író, pld. Ferenczy József, aki így ír: „Montaigne, Rabelais, Bousset, a legtöbb új szót csinálták”²⁰ Éppígy, mint nyelvújítót sorolja fel Jancsó Benedek is Rabelais-val és Ronsard-al együtt.²¹

Montaigne magyar tisztelőinek egyike volt Kazinczy Gábor is, aki 1864-ben Lévai Józsefhez intézett egyik levelében így ír: „Szeretem az oly Montaigne, La Bruyère, Weiss etc. féle fecsegést az életről és emberről, s ez irodalomból nagy gyűjteményem van”.²² Kazinczy Gábor tehát a minden fontoskodástól és nagyképűségtől távolálló, az emberről s az életről kellemesen elbeszélgető, könnyed moralistát méltányolta Montaigne-ban. Az *Essais* nagy vonzó ereje valóban változatosságában rejlik, „ondoyant et divers”, minden olvasója azt találja meg benne, amit keres, ami a maga személyiségéhez legközelebb áll.

Jelentősége és érdeme szerint foglalkoztak Montaigne-nyal pedagógusaink s pedagógiatörténészeink is, mint Brunszwik Teréz, aki naplójának tanúsága szerint a német pedagógusokon (Pestalozzi, Herbart) kívül Montaigne *Essais*-jét, Fénelon műveit s Rousseau *Emil*-jét is tanulmányozta. Naplójában német idézeteket olvasunk Montaigne könyvének XXV. fejezetéből. Ezek az idézetek azt mutatják, hogy tetszését Montaigne-nek

¹⁷ Jean Hankiss: *Liszt écrivain et la littérature européenne. Revue de litt. comp.* 1937. 300. l.

¹⁸ Kazinczy levelezése. XIII. k. II. l.

¹⁹ Kölcsey Ferenc minden munkái. IV. k. Franklin, 1886. 152. l.

²⁰ A Magyar Nyelvőr nyelvészeti törekvései. Figyelő, 1876. 278. l.

²¹ Figyelő, 1883. 285. l. A XVII. század nyelvművelése.

²² Irodalomtörténeti Közlemények. 1931. 467. l.

azok a gondolatai nyerték meg, amelyek az önismeretre s az emberi méltóság tudatára szolgáló nevelésnek, az ítélőképességnek s a beszéddel szemben a cselekvésnek fontosságára vonatkoznak s kárhóztatják a tudományok tanításának koraiságát s a tanításban a kényszer alkalmazását.²³

Montaigne pedagógiai elveit először részletesen Jancsó Ádám ismertette *Vázlatok a neveléstan fejlődésének történetéből* című dolgozatában (Kecskeméti hely. hitv. főgimnázium értesítője, 1858), amelyben az *Essais* néhány részletét is adja magyar fordításban. Hasonlóképp szemelvények bemutatása mellett fejtegeti Montaigne neveléstani eszméit Pethes János is az *Iskolai Szemle* 1894-iki évfolyamában *Montaigne Mihály* című cikkében. A *Néptanítók Lapjában* két dolgozat jelent meg Montaigne-ról: Cs. Papp Józsefné (*Montaigne emlékezete*, 1892) és Kis J.-é (*Montaigne születésének 400. évfordulója*, 1933). Acsay Antal két tanulmányt közölt Montaigne-ról: az *Athe-naeumban* (*Montaigne Mihály és Locke János*, 1902) és a *Népművelésben* (*Montaigne Mihály*, 1908). Lányi János doktori értekezést írt *Montaigne pedagógiája* (1909) címmel.

Természetes, hogy fontosságához képest foglalkoznak Montaigne-nyal a magyar neveléstörténeti művek szerzői is, mint Kiss Áron (*A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve*, 1907) és Fináczy Ernő (*A renaissance-kori nevelés története*, 1919). Az a tíz lap, melyet Fináczy könyvében Montaigne-nak szentel (szemelvények is vannak benne a szerző fordításában), világosságával és tömörségével talán a Montaigne-ra vonatkozó magyar pedagógiai irodalom legértékesebb terméke. Fináczy hangsúlyozza a francia moralista neveléstani eszméinek eredetiséget és újszerűséget. „Rabelais phantastikus álmodzásait nem tekintve — írja —, Montaigne volt e korban az egyetlen komoly elmélkedő, ki a renaissancenak az egyéniség érvényesítésére irányuló törekvését bevitte a nevelésbe... Neki köszönjük azt a gondolatot, hogy szabad embereket nem lehet kényszerrel és erőszakkal, szüntelen gyámkodással és pórázon vezetéssel nevelni.“ Fináczy szerint Széchenyi is Montaigne követője volt; ő is a nevelés egyik alapelvének az ember valamennyi képességének harmonikus kifejlesztését tekinti.²⁴

Szerepel Montaigne egy szemelvénnel és egy rövid életrajzzal Weszely Ödön *Nagy pedagógusok, Neveléstörténeti olvasmányok* című művében is.

Foglalkozik Montaigne-nyal mint pedagógussal Kiss Tihamér László *A humanizmus és protestantizmus hatása a franciaországi nevelésre és oktatásra a XVI. században* című doktori értekezésében. (Szeged, 1936. 103—108. l.) A francia protestáns

²³ Brunszwik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerk. Dr. Czeke Marianne. Bp., 1938. I. k. CCXXXVI. és 48. l.

²⁴ *Elméleti pedagógia. Egyetemi előadások*, 1926—27. II. f. é. V. ö.: Bariska id. ért. 16. l.

írók (Vinet) hatása alatt elítélően nyilatkozik Montaigne-ról. Szerinte Montaigne könyve káros hatással volt a francia lélek fejlődésére s a XVII. és XVIII. századi francia nemesség felületessége, könnyelműsége, élvezethajhászása, könnyű erkölcsi-sége részben Montaigne hatására vezethető vissza. Pedagógiai nézetei iránt a protestánsok bizalmatlanok voltak és azok inkább a jezsuitákra voltak hatással.

Az a cél, hogy Montaigne-t a magyar olvasók, és pedig elsősorban pedagógusok számára könnyen hozzáférhetővé tegye, vezette Kornis Gyulát, mint a *Pedagógiai Könyvtár* szerkesztőjét, mikor e tanulmány szerzőjét Montaigne válogatott esszéinek magyarra fordításával annak idején megbízta. Ez a fordítás,²⁵ melyet Montaigne-ról szóló hosszabb tanulmány előz meg, terjedelmesebb, mint a megfelelő francia s német kiadások: felöleli az *Essais* mindama fejezeteit s az egyes fejezetek mindama részleteit, melyek a neveléssel, tanítással s önműveléssel kapcsolatban vannak, úgy hogy belőle az olvasó nemcsak Montaigne pedagógiáját, hanem egyéniségét és életbölcseiségét is megismerheti.

E fordítás megjelenése óta két másik magyar Montaigne-fordítás is látott napvilágot. Lehel István a *Que philosopher c'est apprendre à mourir* című fejezetet fordította le,²⁶ Kürti Pál pedig az *Essais*-nek André Gide által összeválogatott szemelvényeit és Gide Montaigne-tanulmányát.²⁷ Ez az utóbbi tetszetős formájú kis munka, ha Montaigne művéről nem is nyújt egészen hű képet, kétségkívül fokozni fogja a magyar olvasók körében a Montaigne iránt való érdeklődést.

Kürti Pál fordításával kapcsolatban Montaigne-ről elmélkedett Szabó István *Alkalmi jegyzet egy örök utitársról* című cikkében.²⁸ Ebben ezt olvassuk Montaigne-ről: „Professzor szerepett volna lenni, de kiábrándult e vaskalapos vágyból. Ezért fordított hátat a vaskalapos rendszereknek és választotta a kételkedést.” Az igazság az, hogy Montaigne-nak társadalmi állásával összefért az, hogy Bordeaux-ban bírói és polgármesteri tisztséget vállaljon, mint előkelő, gazdag földesúr azonban a

²⁵ Montaigne pedagógiai tanulmányai. *Pedagógiai Könyvtár*, II. k. Bp. 1913. Ism. Nagy József: *Budapesti Szemle*, 1914.; Gulyás Pál: *Egy. Ph. K.* 1914.; Acsay Antal: *Religio*, 1914.; Bárány Gerő: *Uránia*, 1914.; Mátrai Rudolf: *Kath. Szemle*, 1914.; Székely István és Elek Oszkár: *Középiskolai Tanári Közlöny*, 1914.; Lakatos Vince: *Magyar Középiskola*, 1914.; Székely György: *Magyar Pedagógia*, 1914.; —: *Revue de Hongrie*, 1914.; Révész Andor: *Montaigne in Ungarn*, *Pester Lloyd*, 1914.

²⁶ *Essai* vagyis kísérlet annak bizonyítására, hogy a bölcselkedés nem más, mint a meghalás tudománya, melyet franciául szerzett Michel de Montaigne s magyarra fordított Lehel István. Gyoma, 1922.

²⁷ Montaigne legszebb lapjai André Gide válogatásában. *Officina könyvtár*. 5. Bp., 1914.

²⁸ *Magyar Nemzet*, 1941. dec. 21.

tanárkodást alsóbbrendű mesterségnek tekintette és soha eszébe sem jutott, hogy „professzor” legyen.

Franciaország 1933-ban ünnepelte Montaigne születésének négyszázéves fordulóját. Ez évben néhány magyar folyóirat is áldozott Montaigne emlékének. Rubinyi Mózes a *Budapesti Szemlében* (Montaigne), Kállay Miklós a *Napkeletben* (*Michel de Montaigne*), Hamvas Béla a *Debreceni Szemlében* (*A négyszázéves Montaigne*), Kis J. a *Néptanítók Lapjában* (*Montaigne születésének 400. évfordulója*) emlékezett meg róla. A La Fontaine-Társaság Montaigne-nak szentelte február 26-iki ülését. Ezen Jean Carrère mondott róla emlékbeszédet, Somody Pál és Benedek Marcell pedig magyar fordításban részleteket mutattak be az *Essais*-ből.

A Montaigne-centenárium elkészett, fecskéje volt Brachfeld Olivér *Montaigne aktualitása* című elmefuttatása is a *Nyugatban* (1937. 290. l.). Szellemes, ötletes, de felületes cikk. Montaigne, mint nyugateurópai, individualista, művelt ember szembe van állítva benne a moszkvai nagyfejedelem szakállas, kucsmás, barbár követével, akinek Rómába való bevonulását a francia író végignézi és beszámol róla *Úti naplójában*. A szerző úgy beszél erről az úti naplóról, mintha az már a XVII. században gyönyörködtette volna az olvasókat, pedig az kétszáz éven át a montaigne-i kastélyban lappangott egy ládában, senki sem ismerte, míg egy történész fel nem fedezte s ki nem adta 1774-ben. Az sem felel meg a valóságnak, hogy Montaigne, mint Bordeaux városának a pestis elől megfutamodott polgármestere járt Rómában, mert 1580–81-ban tartózkodott Olaszországban, ott időzése alatt választották Bordeaux polgármesterévé s Bordeaux-ban a pestis 1585-ben dühöngött.

Magától értetődik, hogy fontosságának megfelelően foglalkoznak Montaigne-nyal a magyarnyelvű francia és egyetemes irodalomtörténetek is.²⁹ A Montaigne iránt érdeklődő magyar olvasónak ezenkívül rendelkezésére állnak egyes külföldi írók Montaigne-ról szóló írásainak magyar fordításai, mint Nisard francia irodalomtörténetének Montaigne-ra vonatkozó fejezete (ford. Szász Károly, 1879–80), Emerson tanulmánya (*Montaigne vagy a szkeptikus*) *Az emberi szellem képviselői*-ben (ford. Szász Károly 1894.), Mereskovszkijé az *Örök útítársak*-ban (ford.: Sebestyén Károly, é. n.), valamint André Gide idézett tanulmánya.³⁰

²⁹ Haraszti Gyula: *A francia irodalom története* a Heinrich-féle *Egyetemes Irodalomtörténetben*. 1904.; Birkás Géza: *A francia irodalom története*. 1927.; Benedek Marcell: *A francia irodalom története*, é. n.; Babits Mihály: *Az európai irodalom története*, 1934. I., Szerb Antal: *A világirodalom története*. Bp., 1941. I. k.

³⁰ Egyéb kisebb jelentőségű Montaigne-cikkek: Báthory Nándorné: *Apró vonások Montaigneről*. *Népművelés*, 1908.; Horvay Róbert: *Montaigne az utazókról*, *Debreceni Szemle*, 1931.; Hankiss János ism. Plattard könyvéről *Debreceni Szemle*, 1934. II. k. 1904. és *E. Ph. K.*, 1934.

Montaigne magyarországi hatásának történetéhez nem elég megállapítani, hogy kik fordították és kik írtak róla, azt is kellene tudni, hogy vannak-e önzetlen és hűséges olvasói, akik nem elégszenek meg azzal, hogy egyszer végigolvasták, hanem újra meg újra előveszik, lapozgatják, s mint valami régi kedves ismerőssel, időnként felfrissítik vele a barátságot. Vajjon vannak-e Montaigne-nak ma Magyarországon ilyen olvasói? Ha nem is nagy számban, de azt hiszem, vannak, mint pl. Márai Sándor, akinek egy cikkében nemrég ezt olvastam: „A könyvek áradnak és eltűnnek: de a munkaasztalon, kezem ügyében, évek óta hever néhány könyv, melyeket gépiesen nyitok fel csaknem minden nap, olvasok néhány sort s úgy érzem, nem vagyok egyedül. Epiktetos, a rabszolga, Marcus Aurelius, a császár és Montaigne úr, e két előd kései fia, mindig mondanak valamit, ami megvigasztal... Három könyv s néha azt hiszem, elég egy életre.”³¹ Halálának háromszázötvenedik évfordulója alkalmával Márai ismét egy meleghangú cikket szentel Montaigne emlékének.³²

Lelkes Montaigne-olvasó lehet Cs. Szabó László is. Erről tanúskodik egy pár hóval ezelőtt megjelent dolgozata, melynek illusztrálására szemelvényeket közöl az *Essais*-ből saját fordításában.³³

Az a megértés, amellyel Babits *Az európai irodalom történetének Melankólia és szkepticizmus* című fejezetében Montaigne-ról írt, arra vall, hogy az *Essais*, „egy könyv, melyet Shakespeare is olvasott“, Babitsnak is jól ismert könyve volt, melynek derűs, nyugodt filozófiája gyötrő kétségei, pesszimista hangulatai közepette időnként megvigasztalta. Ime néhány szép sor e fejezetből: „Montaigne nem vetette meg sem az életet, sem a halált. Egyformán izgatta mindennek végtelen gazdagsága és tökéletes semmisége, de egyik sem nagyon egyoldalúan, mert mindig látta a másikat is. Az ellentétekben nem érzett ellenmondást, s egyszerre volt hívő és sztoikus, keresztény és pogány... Lemondás és mélabú nem a végső szavak Montaigne világában. A dilettáns igazában nem mond le semmiről: a világ minden ‚mérhetetlen gazdagsága‘ az övé.” (I. 224.) *Keresztülkaszul az életemen* című könyvének *Jó halál* című fejezetében is idézi Babits Montaigne-t, mint aki hívő keresztény létére nem rettegett a haláltól, s övéitől távol, nyugodtan és magányosan kívánt meghalni. Ahol nincsenek siránkozó családtagok, s rokonok a haldokló körül, mint a harctéren, ott szerinte a halál természetes és közömbös esemény.

*

³¹ *Tegnap és ma. Seneca hangján. Pesti Hírlap, 1942. márc. 5.*

³² *Tegnap és ma. Montaigne. Pesti Hírlap, 1942. aug. 6.*

³³ *Montaigne és Részletek Montaignéből. Az Ország Útja, 1942. 6. sz*

Franciaországon kívül Montaigne Angliában talált a legkedvezőbb fogadtatásra. Az angolok a *litterary gentleman* típusát látták benne, akinek arisztokratikus és gyakorlatias életfelfogása, eklekticizmusa, hidegvére, őszintesége, ötletessége, rendszertelensége, tehát egyénisége, bölcsesége és írói modora egyaránt megnyerte rokonszenvűket. A három utolsó század angol filozófusai, moralistái, esszéírói közül számosan voltak tisztelői és többé-kevésbbé utánczói. Shakespeare-re gyakorolt hatása is kimutatható. Montaigne angliai nagy olvasottságában jelentékeny része van annak, hogy ott már 1603-ban, nyolc évvel az *Essais* teljes kiadásának megjelenése után akadt egy főúri s irodalmi körökben egyaránt jónevű tolmácsa, John Florio, akinek fordítása révén az *Essais* szinte az angol irodalom klasszikus művévé, Anglia pedig Montaigne valóságos második hazájává vált.³⁴

Olaszországba is korán elhatott Montaigne hírneve. Már a szerző életében, 1580-ban megjelent az *Essais* olasz nyelven Ferrarában Girolami Naselli fordításában (Discorsi morali, politici e militari del molto illustre signore Michiel di Montagna). 1663-ban Velencében adták ki második olasz fordítását Girolami Caninitől (Saggi di Michel Sig. di Montagna, overo Discorsi naturali, politici et morali). A XVIII. és XIX. században is több olasz fordítója akadt Montaigne-nak. Buzgó olvasója volt Alfieri, Foscolo és Giusti, de azért Montaigne Olaszországban távolról sem volt olyan népszerű mint Angliában.³⁵

Németországba jóval később jutott el Montaigne s ott sem tudott úgy gyökeret verni, mint Angliában.³⁶ A XVIII. század közepén akadt először német fordítója Titius (Johann Daniel Tietz) személyében. Voltak azonban ott is megértő olvasói, mint Goethe, Schopenhauer és Nietzsche, aki így írt róla: „Ich weiss nur einen Schriftsteller, den ich betreff der Ehrlichkeit Schopenhauer gleich, ja noch höher stelle: das ist Montaigne. Dass ein solcher Mensch geschrieben hat, dadurch ist wahrlich die Lust, auf dieser Erde zu Leben, vermehrt worden.“³⁷

Még kevésbbé beszélhetünk Montaigne-kultuszról Magyarországon. Nálunk Montaigne sohasem volt szélesebb körben ismert író. Akadtak ugyan magyar olvasói és tisztelői, akiknek sorából Széchenyi István emelkedik ki, de távolról sem olyan nagy számban, mint Molière-nak, Fénelon-nak s a felvilágosodás íróinak, Montesquieu-nek, Voltaire-nak s Rousseau-nak. Megismerésének akadályá volt régies nyelve, mely olvasását fran-

³⁴ M. angolországi hatásával számos angol, francia és német irodalomtörténítető foglalkozott, köztük P. Villey (*Montaigne en Angleterre*, *Revue d. d. m.* 1914.).

³⁵ V. Bouillier: *La fortune de Montaigne en Italie et en Espagne*. Paris, 1922.

³⁶ V. Bouillier: *La renommée de Montaigne en Allemagne*. Paris, 1921.

³⁷ Schopenhauer als Erzieher. 16. l.

ciák számára is kissé nehézzé teszi, s az a körülmény, hogy a XVIII. század második felében, amikor nálunk francia könyveket kezdenek olvasni, a politikai, társadalmi, gazdasági, erkölcsi reformokat sürgető francia filozófusok voltak Európa-szerte divatosak és időszerűek, nem pedig a kétszáz évvel előbb élt józan, konzervatív, újításoktól irtózó, hagyománytisztelő, önmagának élő, szkeptikus Montaigne, aki, ha módjában lett volna, fölényes gúnnyal szemlélte volna azt az erőfeszítést, mellyel a XVIII. századi írók a régi világot lerombolni s annak romjain új világot teremteni igyekeztek.

Hogy Montaigne magyarországi sorsa a jövőben hogyan alakul, nem tudjuk. *Habent sua fata libelli*. Egy jól megírt s a legújabb kutatásokat értékesítő Montaigne-monografia, s egy, ha nem is teljes, de az eddigi fordításoknál jóval több szemelvényt tartalmazó magyar Montaigne, úgy gondolom, jelentékenyen megnövelné magyar híveinek számát. Sok olvasóját meglepné, hogy ez a több mint háromszázéves könyv milyen kevéssé avult el, s hogy a benne rejlő nemes, nyílt, higgadt, elfogulatlan ember- és világszemlélet napjainkban is mennyire élő és időszerű. Ezt érzik a franciák, akiknek mai nehéz sorsukban az *Essais* egyik legkedveltebb olvasmányuk.³⁸ A mostani erőszakos, mindent felforgató, elvakult időkben az *Essais* valóban megbecsülhetetlen értékű könyv, megvigasztal és megnyugtató, hitet, bizalmat, életerőt meríthet belőle minden olvasója.

(Szeged.)

Birkás Géza.

*

La fortune de Montaigne en Hongrie.

Le premier interprète hongrois de Montaigne fut Joseph Nagy Tóth qui publia, en 1803, à Presbourg la traduction de 26 chapitres du 1er livre des *Essais*. Il est probable que, c'est une traduction allemande parue en 1793—1799 à Berlin et réimprimée en 1797—1801 à Vienne et à Prague qui avait suggéré à Nagy Tóth l'idée d'initier ses compatriotes à la pensée de Montaigne. En traduisant ses *Essais* il suit le texte allemand de Bode, mais il a aussi sous les yeux l'édition de Coste. Avant Nagy Tóth, au XVIIIe siècle, Montaigne est presque inconnu en Hongrie, même les écrivains francisants de cette époque semblent l'ignorer. Dans sa *Philosophie morale* (1802), Jean Sárvári, professeur calviniste de Debrecen, lui consacre un chapitre en discutant ses idées sur la puissance des coutumes. Le premier écrivain hongrois qui l'a apprécié selon ses mérites, fut le pasteur Jean Kis qui le considère comme son maître de morale pratique, le cite souvent dans ses mémoires et il va jusqu'à publier dans des revues hongroises la traduction d'un choix de pensées et de réflexions détaché des *Essais*. Le plus fervent admirateur et le plus assidu lecteur du moraliste français en Hongrie fut le comte Etienne Széchenyi, l'éminent homme d'État, pour qui les *Essais* furent un livre de chevet. Ses autres lecteurs hongrois du XIXe siècle l'estiment pour des raisons différentes: ils voient en lui un penseur profond, un causeur

³⁸ Paul Morand: *Montaigne: „un repli“*. Voici la France de ce mois. 1914. sept.

agréable, un théoricien de la pédagogie très éclairé ou bien un réformateur de la langue française du XVIe siècle.

En somme, malgré les récentes traductions de l'auteur de ces lignes, de MM. Lehel et Kürti et les études que lui consacrèrent de temps en temps ses adeptes hongrois, Montaigne fut toujours et est encore un auteur peu lu et peu connu en Hongrie; son influence ne peut se comparer ni à celle des philosophes du XVIIIe siècle ni à celle de nombreuses étoiles de la littérature moderne.

(Szeged)

Géza Birkás

VOLNEY ÉS TASSO HATÁSA A ROMÁN ROMANTIKÁRA.

1832-ben, Goethe halála évében, az első román irodalmi folyóirat, a Bukarestben megjelenő „Curierul Românesc” immár negyedik évfolyamába lépett. Szerkesztője, Ion Heliade-Rădulescu (1802—1872), a havasalföldi szellemi élet Kazinczyja, sikerrel küzdött meg mind a közönség nemtörődömségével, mind a megszálló orosz hatóságok megszorításaival.¹ E folyóirat 1832. augusztus 4-i számában egy akkor még alig ismert ifjú költő, Grigorie Alexandrescu (1810—1885) így búcsúzott szülővárosának, a román múltban oly fontos Târgovištenak történeti emlékeitől:

De ma már hol van mindez? Elszállt, csak pusztá kép volt...

Elült a harci lárma, csönd lett a végzetünk,

így múlik a dicsőség és minden ami szép volt,

A miénk, Palmyráé s Rómáé rég letűnt.²

A szerkesztő, Heliade bizonyára örömmel adott helyet ennek a versnek: nemcsak Alexandrescu, de ő maga is Târgoviște szülötte volt, s onnan származott egy harmadik költő, a korán elhunyt Vasile Cârlova (1809—1831) is, aki két évvel hamarabb, 1830-ban ugyancsak Târgoviște romjait énekelte meg a „Curierul” hasábjain.³ E három író lokálpatriotizmusából tehát szinte egyidőben sarjadt ki a román mult emlékeinek kultusza. Mindhárom költő, jellegzetesen romantikus lelki beállítottsággal dőlt a târgoviștei várromok tövébe, de nemcsak azért, hogy ott az elmúláson borongjon, hanem elsősorban azért, mert e romo-

¹ A „Curierul Românesc” pályafutásának színes leírását találjuk G. Bogdan-Duică kolozsvári egyetemi előadásaiiban: *Is:oria literaturii române moderne. Intâii poezi munteni*. Cluj, 1923, 89. kk. l.

² *Adio la Târgoviște* (Búcsú T.-tól). Az idézett szak eredeti szövege: „Dar unde sânt acestea? S'au dus! Au fost pârere! — Căci armele, vitejii și toate au tăcut, — Așa orice mărire nimicnicită pier! — A noastră, a Palmirci și a Romei a trecut.” Vö. Gr. Alexandrescu: *Poezii* (V. Ghiaciuu kiadása. Clasicii Români Comentati). Craiova, 1940, 31. l.

³ Egyik legújabb kiadása Gh. Cardaș-nál: *Poezia românească*. 1937, I, 147. l.

kat „a zsarnokság még nem tiporta el”⁴ s mert a sarjadozó nemzeti érzés éppen e romokban látta a szebb jövő zálogát. E nemzeti és politikai céltudatosságot elsősorban Heliade⁵ és Cârlova domborította ki; a pesszimisztikusabb Alexandrescu inkább azt vette észre, hogy a tárgovistei — aránylag igen szegény — romok pusztulása is csak egyetlen mozzanata a kérlelhetetlen mulandóságnak. Alexandrescu volt az, aki vízióját világtörténelmi keretbe próbálta helyezni s akinek képzelete a legendás Palmyra romjait kereste fel. Tipikusan romantikus attitűd volt akkor ez az időben és térben szinte határtalan borongás. Amint Ita'lo Siciliano e korról szépen írja: „Le Temps est assis sur les ruines... on réitère la question poignante qui traversa tout le moyen âge: Où sont les rois, les belles, les sages? — Or dov'è il suono di que' popoli antichi?”⁶ Valóban nemcsak romantikus ez a lelki magatartás, hanem egyszersmind középkori is: a romok felett az ősi „ubi sunt...” kezdetű haláltánc-felsorolások csendülnek meg, vagyis az a téma, amely „au temps de Villon, courait les rues”.⁷ Igen, kétségtelenül már Villon korában közhely volt ez a motívum, melyből a „Ballade des dames de jadis” halhatatlan melankóliája lett, de mégis érdemes kiemelni, hogy már a középkor végén nemcsak szép hölgyek vagy nemes lovagok, tehát élő személyek emlékét idézgették — e típust a románoknál a XVII. századi Miron Costin képviseli⁸ —, hanem néha, bár sokkal ritkábban, már a híres romokat is megszólaltatták. A romköltészet egyik korai előfutárját

⁴ „Unde tiranul însă un pas n'a cutezat, — Căci la vederea voastră se simte spăimântat” (*Ruinurile Târgoviștei*).

⁵ *O noapte pe ruinele Târgoviștii* (Égy éj T. romjain, ld. D. Popovici kiadásában I. Heliade—Rădulescu: *Opere*. București, 1939, 178 kk. l.).

⁶ I. Siciliano: *François Villon et les thèmes poétiques du moyen âge*. Paris, 1934, 546. l.

⁷ I. m. 438. l.

⁸ Főleg Miron Costin (1633—1691) *Viața lumii* (A világ élete) című filozófikus költeményének ismert soraira gondolunk:

Unde-s cei din lume,
Mari înpărați și vestiți? Acum d'abia au nume
Li-au rămas de poveaste, ei sânt cu primejdii
Trecuți! Cine a lumii să lasă nădejdi,
Unde s a lumii înpărați? Unde-iaste Xerxis?
Alexandru Machidon? Unde-i Artaxerxis?
August, Pompei și Kesariu, ei au luat lumea,
Pre toți i-au stins cu vreamă, ca pe niște spume“.

Cardaș: i. m. 17. l.

Magyar fordításban: „Hol vannak a világ nagy és híres császárai? Már mesében is alig maradt meg nevük, háborúikkal együtt elmúltak. Aki e világhoz tartozik, hagyjon fel minden reménnyel. Hol vannak a világ császárai? Hol van Xerxes, Nagy Sándor, Artaxerxes? Augustus, Pompeius és Cézár meghódították az egész világot s mégis buborékként

láthatjuk például Alain Chartier-nak a mai korra oly találó „Quadrilogue invectif”-jében (1422):

„Ou est Ninive, la grant cité qui duroit trois journées de chemin? Qu'est devenue Babilone, qui fut edifiée de matiere artificieuse pour plus durer aux hommes, et maintenant est habitée de serpents...⁹ Que dira l'en de Troye, la renommée et la tresriche, et de Ylion, le chastel sans per dont les portes furent d'ivoire et les columpnes d'argent, et maintenant a paine reste le pié des fondemens que les hau'x buissons forcloent de la veue des hommes? Thebes qui fut fondée de Cadmus, fils d'Agenor... Lacedemone... Athenes, fontaine de sapience et source de haultes doctrines de philosophie, n'est elle pas en subversion et les ruisseaulx de son escolle tariz et assechiez... Cartage la batailleresse, qui avoit dompté les elephans a batailler et qui jadis fut tant redoutable aux Rommains, ou a elle tourné sa grant gloire sinon en la cendre du feu dont elle fut arse et embrasée...”¹⁰

Alain Chartiert, akinek szövegét a XVII. században is többször kiadták, a francia praeromantika és romantika feltételül ismerhette, s így talán közvetlen kapcsolattal is magyarázható e sajátos találkozás a középkori és a romantikus lelkeség között. Ennél még bizonyosabb, hogy francia és olasz példák^{10a} nyomán fedezték fel saját ősi romjaikat az újjörög költők, akik közül egyesek, mint Alexandros Sutzos már Párizsba is eljutottak. Sutzos körülbelül éppen akkor írta római elégiáit,¹¹ amikor e havasalföldi költők Targoviste romjairól énekeltek, s Panajotis Sutzos ugyanebben a korban Spárta,¹² egy másik újjörög költő, Kalamogdartis pedig Egyiptom romemlékeit¹³ szólaltatta meg. A romantikus életérzésnek délkelet-európai kivételéről van tehát szó s ennek vizsgálata a sajnos még alig létező balkáni összehasonlító irodalomtörténet körébe tartozik.¹⁴

elfújta őket az idő...” M. Costinhoz e gondolatok a lengyel humanizmus közvetítésével kerültek, bár a végső forrás természetesen itt is az Ecclesiastes; tőle vette át a román író a „vanitatum vanitas” szállóigét is.

⁹ Ugyanezen motívum később előkerül Lamartine-nál is (*Le lézard*. Nouvelles Méditations).

¹⁰ Alain Chartier: *Le Quadrilogue invectif* (éd. E. Droz). Paris, 1923, 3. l.

^{10a} Az olaszországi romok nagy fontosságáról a romköltészet kialakulásában R. Michéa írt: *La poésie des ruines au XVIIIe siècle et la contribution de l'Italie à la sensibilité préromantique*. Etudes Italiennes V, (1935), 117 kk. l.

¹¹ Ebből a gyűjteményből jellegzetes szemelvény: Τὰ εἰρημικά τῆς Πύμης. Kind: *Neugriechische Anthologie*. Leipzig, 1847, 114 kk. l.

¹² Vö. Τὰ εἰρημικά τῆς παλαιᾶς Σπάρτης Kind: i. m. 104 kk. l.

¹³ Vö. Τὰ μεγαλεῖον τῆς ἀρχαίας Αἰγυπτου. Πάρνασσος (anthológia), Athén, 1868, 68. l.

¹⁴ Sajnos K. Dieterich *Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen* (Berlin u. Leipzig, 1908) c. ismert munkájában e problemakört egyáltalában nem említette.

Ez az általános szellemi légkör azonban, amelyben még sok vonásra, így az osszianizmus hatására mutathatnánk rá, nem magyarázza, miért említette Alexandrescu éppen Palmyra romjait? E kérdésre könnyű a felelet: egyszerűen azért, mert Alexandrescu és többi román költőtársa a romköltészetet elsősorban Volney¹⁵ „Les Ruines” című híres művének (1792) szellemében képzelték el. Lehet, sőt valószínű, hogy ismerték Delille-t, aki a romok motívumának felfedezését magának tulajdonította¹⁶ vagy Abbé Barthélemy regényes út'elírását, a „Voyage du jeune Anacharsis”-t,¹⁷ de mindezeknél jobban meghatotta őket Volney, aki szíriai utazásai emlékeként éppen Palmyra romjainak szemléletéből indult ki történetfilozófiai vizsgálódásaiban.^{17a}

Volneynak eme, a költészet terén megnyilvánuló hatása első látásra kissé meg'epő. Ná'unk is olvasta Martinovics nemzedéke — elsősorban német fordításban — a „Les Ruines”-t,¹⁸ de még inkább Volneynak másik művét, a „La loi naturelle”-t, amelyet „Catechesis Volneyana” címen latinra is átdolgoztak.¹⁹ Ná'unk tehát elsősorban Volnevnak eszmei tartalma hatott, mégpedig főleg történeti és vallásfilozófiai vonatkozásban, s

¹⁵ Constantin François-Chassebocuf, comte de Volney (1757—1820) filozófiai hajlamú politikai író. Főbb művei *Considérations sur les guerres des Turcs et de la Russie* (1788), *Les Ruines ou méditations sur les révolutions des empires* (1799), *Tableau du climat et du sol des États Unis* (1803) stb. Vö. Grande Encyclopédie, XXXI, 1112—3. l. Enciclopedia Italiana, XXXV, 522. l. A *Les Ruines* modern értékelését D. Morhead írta meg (The Foreign Quarterly Review, IX—1927, 138. kk. l.). Sok értékes megfigyelést találunk Michéának a 10a. jegyzetben idézett cikkében.

¹⁶ Vö. Delille: *Les Jardins*, éd. 1807. 14—5. l. (A. Monglond: *Le préromantisme français*, Grenoble, 1930, I, 161. l. nyomán). Delille és Heliade kapcsolatairól vö. D. Popovici: *Ideologia literară a lui I. Heliade—Rădulescu*, București, 1935. 85., 147., 265. l. Heliade különösen Delille fordításait tekintette saját munkássága számára követendő mintaképül (vö. az 54. jegyzettel).

¹⁷ Abbé Barthélemy: *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (1788). Dalibon, 1830, IV, 243. l.

^{17a} Persze nem Volney Palmyra romjainak modern felfedezője; már előtte írt azokról Dawkins és Wood: *The ruins of Palmyra* (1753), vö. Michéa: i. m. 131. l.

¹⁸ Verhovszky Sámuel jurátus könyvei között is e munka német fordításban (*Die Ruinen*) volt meg. Vö. Eckhardt S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, 1924, 121. l. Volneynak egykorú magyar fordítása úgy látszik nem is volt. Csupán 1870-ben adta ki Kecskeméten (majd később Budapesten, 1882-ben) Szalkay Gergely, Kecskemét város aljegyzője s Victor Hugo egyik regényének (Notre Dame de Paris) fordítója (megh. 1887-ben) a „Les Ruines”-t a következő címen: „Az igaz vallás, megfej've az emberiség vallásos fogalmainak keletkezése és ezek leszármazásából; és a természet törvényei. Volneynak „A romok” c. művéből magyarosítá és jegyzetekkel ellátta —” (Színnyei: *Magyar írók*, XIII, 351—2. l.).

¹⁹ Eckhardt: I. m. 98. l.

nem az a romantikus meditáció, amely a románoknál Lamartine hatásával olvadt össze.²⁰ A román szellemi élet francia gyökerei általában azt igazolják, hogy a szentimentális románság igen kevés hajlamot mutatott a racionalizmus elvont spekulációira, s még a tisztán ideológikus művekből is csak olyan mozzanatokat ragadt ki, amelyeket érzelmileg teljesen átszínezhetett. E téren talán nem is állt egyedül: bár a mai irodalomtörténet-szek Volney retorikáját fárasztónak mondják, Chuquet szerint „tout plaisait aux contemporains; la rêverie mélancolique de l'écrivain assis sur les ruines de Palmyre et déplorant le sort des mortels, l'apparition du génie des tombeaux...”²¹ Valljuk be, hogy ezen nem is csodálkozhatunk: ez a melankólia, ez a meditatív hajlam valóban megvan Volneynál, mégpedig elég harmónikus és kiegyensúlyozott formába öntve. Ha történelmi érzékkel közeledünk a szöveghez s nem csupán a nagy írók árnyékaként tekintjük ezt az „auteur mineur”-t, akit egykor egész Európában olvastak, akkor szövege nyomán még ma is tökéletes egységbe olvad szemünk előtt a romantikus ábrándozás és az exotikum:

„Chaque jour je trouvais sur ma route des champs abandonnés, des villages désertés, des villes en ruines. Souvent je rencontrais d'antiques monuments, des débris de temples, de palais et de forteresses; des colonnes, des aqueducs, des tombeaux; et ce spectacle tourna mon esprit vers la méditation des tems passés, et suscita dans mon cœur des pensées graves et profondes.”²²

Ezek a „pensées graves et profondes”-ok, e mély és súlyos gondolatok festői természeti háttérbe vannak foglalva: a borongó utas tipikusan praeromantikus módon hegytetőről, az alkony utolsó sugarainál élvezi az eléjétároló panorámát. „Souvent sur la montagne...” írja később Lamartine; „je montai sur les hauteurs” — mondja harminc évvel előtte Volney, akit

²⁰ Ez az összeolvadás oly erős volt hogy Bogdan—Duică Heliadeval kapcsolatban egyenesen tagadta Volney hatását („La Héliade nici vorbă nu mai poate fi de Volney”, i. m. 153. l.). Popovici azonban helyesen mutatta ki, hogy e pon-on sem Bogdan—Duică-nak, sem nézetei előfutárjának, N. I. Apostolescunak (*L'influence des romantiques français sur la poésie roumaine*. Par. s. 1969, 70—2., 78—9. l.) nem lehet igaza; egyedül Lamartine hatása nem tudja megmagyarázni a romkölészet gyors elterjedését. Egyébkén éppen Bogdan—Duică igazolta, hogy Volneyt korán lefordították románra: Moldvában Ion Țău-u, Havasaltöldön pedig Stanciu Căpățeanu, *Heliade egyik tanítványa* még 1830 előtt lefordította (i. m. 156. l.). E fordítások sajnos kiadatok, pedig vizsgálatuk román szempontból fontos stílus- és ízléstörténeti eredményekhez vezethetne.

²¹ Petit de Julleville: *Histoire de la littérature française*. VI, 698. l.

²² Volney: *Les Ruines ou Méditation sur les révolutions des empires*. Paris, an VII (éd. III), 6. l.

nálunk inkább csak atheista forradalmárnak hittek.²³ Pedig voltak Volneynek meleg, költői színei is: „Le soleil venait de se coucher; un bandeau rougeâtre marquait encore sa trace à l'horizon lointain des monts de la Syrie; le pleine lune à l'orient s'élevait sur un fond bleuâtre, aux planes rives de l'Euphrate; le ciel était pur, l'air calme et serein; l'éclat mourant du jour tempérait l'horreur des ténèbres; la fraîcheur naissante de la nuit calmait les feux de la terre embrasée; les pâtres avaient retiré leurs chameaux; l'oeil n'apercevait plus aucun mouvement sur la plaine monotone et grisâtre... L'ombre croissait, et déjà dans le crépuscule mes regards ne distinguaient plus que les fantômes blanchâtres des colonnes et des murs... Ces lieux solitaires, cette soirée paisible, cette scène majestueuse, imprimèrent à mon esprit un recueillelement religieux“.²⁴

E kép tehát — amelyet egy érdekes metszet tett még szemléletesebbé²⁵ — érthető módon hathatott az irodalmi mintákat kereső, de mégis a saját problémáikat tárgyaló román költői próbálkozásokra. Volneyval közös vonás, hogy valamennyi költő este, sőt éjjel bolyong a hajdani nagyság emlékei között. A román költői érzés azonban mégsem vész el a végtelen távlatokban, hanem a földrajzi adottságokhoz ragaszkodik: a kibontakozó romköltészet legkedvesebb tárgya eleinte Târgoviște, Havasalföld egykori székhelye, de már Alexandrescunál megjelenik Mircea vajda árnya a coziai kolostor körül.²⁶ Ugyancsak ő énekel a tismanai kolostorról²⁷ s ezzel kapcsolatban Károly Róbert²⁸ és Basaraba csatájáról (1330). Magyar vonatkozások-

²³ E téma történetére s főleg XVIII. századi előzményeire vonatkozólag ld. G. Lanson jegyzeteit a Grands Ecrivains-sorozat Lamartine-kiadásához (*Méditations poétiques*. I, 6. l.).

²⁴ Volney, i. m. 8. l. Ezen részekén kívül más romantikus elmélkedéseket idézett Volneyből N. I. Apostolescu: i. m. 96. l. Érdemes utalni még arra a periódusra, amely Alain Chartier említett passzusára egészen közelről emlékeztet:

„Où sont-ils, ces remparts de *Ninive*, ces murs de *Babylone*, ces palais de *Persépolis*, ces temples de *Balbek* et de *Jérusalem*? Où sont ces flottes der *Tyr*, ces chantiers d'*Arad*, ces ateliers de *Sydon*, et cette multitude de matelots, de pilotes, de marchands, de soldats? et ces laboureurs, et ces moissons et ces troupeaux, et toute cette création d'êtres vivans dont s'enorgueillissait la face de la terre?“ (u. o. 12. l.).

²⁵ Ld. idézett kiadás: 8. l. után. Eredetileg e kép a könyv elején foglalt helyet, kissé más beállításban (ld. az 1792-i kiadást). Alighanem e régebbi képet — ahol a szemlélődő a kép baloldalán egy fa tövében foglalt helyet — utánozta Heliade ama illusztrációval, amelyet *O noapte pe ruinele Târgoviștei* c. költeményéhez készíttetett (látható Popovici kiadásában is, a 178. l. után).

²⁶ *Umbra lui Mircea la Cozia* (Mircea árnya Coziánál).

²⁷ *Răsăritul lunii la Tismana* (Holdkelte T.-nál).

²⁸ Érdekes megjegyeznünk, hogy e korban még a románban nem létezett a *rege* „király“ szó s ezért még Alexandrescu Károly Róbertet a ma már csak népmesében élő *craiu* vagy a görögből átvett *rigă* (< ρήγας) néven említette.

kal vannak tele a szörényi (Turnu-severini) várromokról írott költemények,²⁹ költői téma lesz Traján császár dunai hídja,³⁰ majd Moldvában ismét a részben magyar vagy német alapítású várak: Németvár (Cetatea Neamțului)³¹ és Suceava.³² Egy-egy római őrtorony, Turris Vestae³³ vagy Antonina³⁴ maradványai is hasonló kitüntetésben részesülnek. Mindeme költeményeket kétségtelen Volney-reminiscenciák hatják át; George Crețeanu még 1854-ben is így dalolt:

Palmyra már a múltnak martaléka,
S vélc Trója, Karthagó, Tyr, Sidon,
Elomlott Memphis és a büszke Théba,
S ködös homályban áll a bús Sion.³⁴

Még mélyebben érezte át a volney-i exotizmusban rejlő költőiséget egy másik romantikus író, Dimitrie Bolintineanu, aki már nemcsak a „Les Ruines“-t használta fel, hanem Volney másik nevezetes művét: „Voyages en Syrie et en Egypte” című munkát is,³⁶ amely — mint tudjuk — nevezetes történelmi szerepet töltött be: ez volt Napoleon csapatainak egyik legfontosabb útikalauza az egyiptomi hadjárat alatt. Most ugyanezen mű a Közelkeleten utazó Bolintineanu exotikus színeket kereső kíváncsiságának vezetője lett: Balbek, Palmyra, Egyiptom nála mind Volney nyomán elevenedtek meg.³⁷

Az is volney-i vonás e sok elmélkedő versben, hogy szinte sohasem maradnak némák a romok, hanem közülük — akárcsak a francia írónál a „fantôme”, akit Volney történetfilozófiai elmélkedései szócsövéül használt — szellemek lebegnek fel: az egykori fényes múlt nagy alakjai. Amint Bolintineanunál Kleopatra szólal meg, hogy Lamartine hangján ezt kérdezze:

Ó édes ifjúságom, ó gyönyörű napok,
Hát tűnő röpüléstek egy percre sem pihenhet?³⁸

²⁹ M. I. Macedonski: *Pe ruinele Severu, Sonet la ruinele Severu* (idézi D. Popovici Heliade-kiadásának jegyzeteiben, 575. l.).

³⁰ G. Băileanu: *La ruina podului Traian, Danubiu* (u. o.).

³¹ Hrisoverghi, moldvai költő.

³² Suceaváról C. Stamati írt elégikus elmélkedést.

³³ G. Baroni: *Turris Vestae* (idézi Popovici, i. m. 577. l.).

³⁴ Papazoglu: *O noapte pe ruinile cetății Antonina* (u. o. 576. l.).

³⁵ E szakasz egy Velencéről szóló versbe (*O noapte la Veneția*) van beleiktatva (*Melodii intime*. București, 1854, 190–1. l.).

³⁶ Megjelent Párizsban, 1787-ben. Jelentőségéről A. Chuquet: i. m. VI, 698. l.

³⁷ Bolintineanu és Volney viszonyát ugyancsak Popovici tisztázza, ld. Heliade-kiadásának jegyzeteit, 578–9. l.

³⁸ „O dulce tinerete! o zile mult frumoase! — Nu-i oare cu puțință să opriți al vostru sbor?” (*La băile Cleopatrei*, vö. D. Bolintineanu: *Poesii*. București, 1905, ed. Minerva, 272. l.).

úgy már Heliade a román műtnek egész sor nevezetes alakját vonultatta fel Târgoviște romjai között. S ami a történeti tudat kialakítása szempontjából különösen fontos: nemcsak Havasalföld, hanem Moldva történeti személyiségei, sőt a mondák körébe vesző, Erdélyből jött Negru-vajda is megjelentek itt. A politikailag teljesen közömbösnek látszó romköltészet tehát egyszerre politikai programmá szélesedett: itt volt nemcsak Trajánus, a dákóromán mítosz legendás hőse, de Mihály vajda is, aki — Heliade szerint — már „egész Rumânia“-t gyűjtötte zászlaja alá.³⁹ E kijelentés tapint reá a romköltészet román népszerűségének igazi nyitjára: a múlt idézgetésével Havasalföld és Moldva költői tulajdonképpen már arról a „Rumânia“-ról, arról a virtuálisan elképzelt „Dacia ideálá“-ról álmodtak, amely csak sokkal később lett történeti realitás. Ezzel természetesen Volney ösztönzése teljesen eltért az eredeti beállítottságtól: míg az eredeti fogalmazásban a birodalmak pusztulását jelképező romok csak azt igazolták, hogy minden népnek pusztulnia kell, ha eltér a „természeti törvény“-től, Heliadenál és követőinél e gondolat már éppen ellenkező értelmezést nyert: a romok nem komor gondolatokat sugalló mementók voltak többé, hanem a népi erőbe vetett hit tanújelei, a romantikusan megszépített egykori függetlenség és nagyság emlékei.⁴⁰ Ne feledjük, hogy ebből a korból származnak a román nemzeti hősök kultuszának első megnyilatkozásai; ekkor alakította ki Florian Aaron, ez az Erdélyből kivándorolt tanár, azt a Mihály vajdához fűződő nemzeti mítoszt: melynek révén „Vitéz Mihály“, akinek erdélyi trónbitorlását a magyar történelem „rémuralom“-ként tartja számon, az „összes románok egyesítésének“ történeti előképe lett. Florian Aaron Mihály vajdáról írott könyve végén egyenesen így kiáltott fel: „A románok történetének pedig az legyen a kötelessége, hogy századokon át megőrizze ennek a román Achillesnek⁴¹ csodálatos tetteit, aki méltó arra, hogy megtalálja a maga Homerosát. E mű legyen a vitézség könyve, a románság könyve, egyszóval az a könyv, amelyet mindenki szeretettel olvas. Hadd büszkélkedjenek a románok ezzel a hőssel, aki oroszládként küzdött felszabadításuk és függetlenségük szent ügyéért“.⁴² E sorokból eléggé világos, hogy az Erdélyből

³⁹ Vö. *O noapte pe ruinele Târgoviștii*, 85—88. sor.

⁴⁰ U. o. 53—56. sor.

⁴¹ Hasonló antikizáló hasonlatokat (Mihály Hektorhoz, Nagy Sándorhoz vagy éppen Achilleshez hasonló) Palamidisz elbeszélő költeményében is találunk (vö. Horváth E.: Egyet. Phil. Közöny, 1935, 385. l.), de ezt a panegyrikus túlzást Florian Aaron aligha ismerte, bár elvégre nem lehetetlen, hogy Palamidisz műve kéziratban Havasalföldön el volt terjedve.

⁴² „Dar datoria istoriei Românești fie, ca să păstreze în veacuri isprăvile acele minunate ale acestui Ahil Romănesc, demn de a-și avea Omerul său, care să fie cartea vitejiei, cartea Românilor, cartea care să se citească cu drag de către oricine. Români! aibă a se mândri cu

jött és Pesten tanult Fl. Aaron éppen úgy román hőskultuszt inaugurált, mint ahogyan XVIII. századi barokk történezeink alakították ki a magyar történelem nagy alakjainak hagyományossá váló körvonalait.⁴³ S e lelkes felhívás feltétlenül visszhangra találhatott az írók s elsősorban Heliade lelkeben, annál is inkább, mert Heliade magát, csekély költői tehetsége ellenére, népe váteszi költőjének szerette volna feltüntetni. Így lendítette át tehát egy erdélyi tanár ösztönzése a romköltészet hazafias műfaját szélesebb síkra: a retrospektív történelmi vízió ezentúl nem érte be az elégikus búsongás szűk keretei között, hanem nagyobb szabású megnyilatkozási formát keresett. Ebből a törekvésből lett — egész sereg más műfaj mellett (költői elbeszélés, történeti dráma, történeti novella⁴⁴ stb.) — az első nagy román eposzi kísérlet: a „Michaida”, Heliade eposza Mihály vajdáról.⁴⁵

Erről az eposzról kell most röviden beszámolnunk, mert ennek ismerete vet fényt a román romantika másik nagy ihletőjére: Torquato Tassora. Heliade nagy terveket forgatott fejében: meg akarta teremteni népének azt a nagyszabású műeposzát, amelyhez hasonlót nálunk Zrínyi már a XVII. században alkotott. Hogyan terclődött azonban Heliade figyelme éppen Tassora? Elsősorban azért, mert a román költő — akárcsak sokkal hamarabb, a XVII. században Gundulić dalmát költő, az *Osman* című eposz szerzője — a kereszténység és pogányság nagy küzdelmét akarta megörökíteni s ennek az eposzi tárgynak legfőbb mintája mindenkor Tasso volt. Ez az általános szellemi keret azonban még nem volt minden; ezenkívül

eroul acesta, care se luptă ca un leu pentru pricina cea sfântă a desrobirei și a slovozeniei lor“ (Florian Aaron: *Mihail II. Bravulă*. București, 1858, 160. l., az első kiadás 1836-ban jelent meg, Florian Aaron bukaresti előadásai alapján, vö. *Precuvintare*).

⁴³ Szekfű Gyula szerint „a barokk-kor... fedez fel a hazai történetben csodálatraméltó erényeket... a nemzeti történet most válik először nagy példák, követésreméltó erények gyűjteményévé“ (Hóman—Szekfű: *Magyar Történet*. VI, 138. l.)

⁴⁴ A legelső történeti elbeszélés C. Negruzzinak *Aprodul Purice* c. műve, amely a moldvai krónikákon, különösen Ion Neculce egyik történeti anekdotáján alapul. Cselekménye Mátyás idejében történik. Az első eleven történeti novellákat szintén C. Negruzzi írta. Ilyen különösen a zsarnokság ellen írt *Alexandru Lăpușneanu*, amely szintén sokat köszönhet Victor Hugo páthoszának. A dráma aránylag későbbben erősödött meg. Igazi művelője csak V. Alexandri, aki Victor Hugo romantikus drámáinak hangját lokalizálta (vö. Ch. Drouhet: *Vasile Alexandri și scriitorii francezi*. București, 1924).

⁴⁵ E hőskultusz nemcsak a román irodalom megindulásának korában virágzott, hanem erősen befolyásolta még a romantikából klasszicizmusba érő költők tárgyválasztását is. Alexandri rengeteget foglalkozott Nagy István (Ștefan cel Mare) emlékével s még Eminescu is beszötte III. Levelebe (Scrisoarea III) Mircea alakját.

egész sor körülmény állította Tassot a román romantikus érdeklődés homlokterébe. Figyelemreméltó például, hogy Heliade, aki szívvel-lélekkel az olasz-román kapcsolatok elmélyítésén fáradozott, a román nyelvújítást nem a franciából, hanem az olaszból átvett szavak segítségével próbálta megoldani s ezen elolaszosított, tudatos „Stilsprache” egyik mintájaként több részletet éppen Tasso „Gerusalemme Liberata”-jából fordított le.⁴⁶ Ösztönzést adhatott Voltaire is, akit Heliade igen jól ismert s aki „Essai sur la poésie épique” című munkájában szépen domborította ki Tasso érdemeit.⁴⁷ Mindezen ösztönzések mellett figyelembeveendő az is, hogy az európai romantika általában érdeklődött Tassonak romantikus színekben valóban bővelkedő barokk eposza iránt.⁴⁸ Ennek a divatnak egyik kezdeményezője Byronnak „Lament of Tasso” című, 1817-ben írott költeménye volt, melyet Heliade — valószínűleg egy francia fordítás közvetítésével — már 1834-ben lefordított románra „Lamantatiile lui Tasso” címen.⁴⁹ Ez is mutatja, mennyire különböző európai hatások szűrődtek össze a román romantikában; az európai érzés- és hatáshullámoknak ez a sajátos egymásratorlódása jellegzetes vonás maradt később is. A román irodalom oly későn indult el a fejlődés útján, hogy már kezdetében halmozni kellett az anakreontikus, praeromantikus és racionalista elemeket, a XIX. század második felében pedig Eminescu klasszikus romantikája már megint — európai szempontból véve — elkésett attitűd volt s ezért telítődött olyan

⁴⁶ Vö. C. Tagliavini: *Un frammento di storia della lingua rumena nel sec. XIX*. Roma, 1926, D. Popovici: i. m. 279. kk. I. Heliade nyelvi újításainak a régebbi olasz hatással való összefüggéséről *Contributo alla storia degli italianismi della lingua rumena* c. tanulmányomban szoltam (Archivio Glottologico Italiano, XXXI—1939, 114. kk. I.). Ugyanott szó van Heliade Tasso-fordításának stilustörténeti jelentőségéről is.

⁴⁷ Ld. Voltaire i. m.: *Chapitre VII. Le Tasse. Oeuvres Complètes de Voltaire*. VIII. Paris, 1877, 336. kk. I. Vö. még U. Grizzuti: *Voltaire critique et imitateur du Tasse*. Milano—Roma, 1930.

⁴⁸ Ld. az Enciclopedia Italiana bibliográfiáját (XXXIII, 317. l.) Tasso európai utóéletéről. Különös figyelmet érdemelnek U. Bosco tanulmányai: *Il Tasso, il Manzoni e i Romantici*. Cultura, 1924, 145. kk. I., *Il „Tasso” di Goethe e il „poeta” romantico*, u. o. 517. kk. I., *Il Tasso come tema letterario nell'Ottocento*. Giornale Storico della Letteratura Italiana, XCI(1928), 1—66. I. Tasso és Rousseau kapcsolatáról ld. L. F. Benedetto: *J. J. Rousseau tassofilo*. Misc. Renier, Torino, 1912, 371. kk. I. A XVIII. században a franciák Tassot J. B. de Mirabaud kiváló fordításában élvezték, vö. Benedetto: i. h. Tasso hírnevéről ebben a korban: *Encyclopédie*, III. (1753), 142. I. Tasso román fordításait és a román romantikához való viszonyát A. Marcu vizsgálta meg a *Studii Italiene* II. és III. évfolyamában.

⁴⁹ Ezzel A. Marcu foglalkozott, vö. *Studii Italiene*, III. 128. kk. I. A valószínűleg közvetítőül szolgáló francia fordításról (A. Pichot és E. De Salle műve) P. Grimm: *Dacoromania*, III. (1922—23), 296. kk. I.

motívumokkal, amelyek már Baudelaire és a szimbolisták felé mutatnak.⁵⁰

E tassoi célkitűzésű eposz hőseül Heliade persze Mihály vajdát választotta, akiről már a tárgoviștei romokkal kapcsolatban is megemlékezett.⁵¹ E választás annál könnyebb volt, mert Mihály alakja körül már bizonyos epikai hagyomány formálódott ki a délkeleteurópai irodalmakban. Báthory Zsigmond és Mihály vajda 1595-i közös vállalkozását magyar részről — mint ismeretes — Joannes Jacobinus, Pellérdi Péter és Szöllősy István énekelték meg,⁵² román érdekeket képviselt viszont több újjörög históriás ének, így a krétai Jorjosz Palamidisz 1300 sorból álló műve, amellyel újabban Horváth Andre foglalkozott⁵³ s Mihály egyik udvari emberének, Sztavrinosznak hagyományos eposzi elemekkel bőven feldíszített költeménye, amely Beszterce várában készült, 1607-ben, amikor ott Sztavrinosz Básta fogságában sínylődött. Ezen görög szerzők közül Palamidiszt Heliade aligha ismerte, mivel e költeményt csak 1881-ben adta ki Legrand,⁵⁴ annál inkább kaphatott azonban ösztönzést Sztavrinosztól, akinek versezete Heliade koráig többször megjelent, legutoljára Velencében, 1806-ban.⁵⁵ Tudjuk, hogy Heliade még görög iskolába járt, költői próbálkozásait Chrisztopoulosz fordításával kezdte meg és Sappho egyik versét is az *eredeti* görög szöveg nyomán fordította le.⁵⁶ Heliade tehát jól tudott görögül s így a leírások egyes elemeit könnyen vehette

⁵⁰ A fejlődéstörténeti „késésnek“ ezen érdekes és magyar szempontból is fontos problémájával külön tanulmányban óhajtok foglalkozni.

⁵¹ Vö. az *O noapte pe ruinele Târgoviștii* 85—88. sorával.

⁵² Joannes Jacobinusról ld. Veress: *Bibliografia rom.-magh.* I, 60. l., Pellérdi Péterről Szinnyi: *Magyar Irók*, X, 727. l. és Veress: i. m. I, 61. l., egy 1596-ban névtelenül megjelent históriás énekről Veress: i. m. I, 61. l., Szöllősyről Szinnyi: i. m. XIII, 1101. h. és *Régi Magyar Könyvtár*, I, 283. l. Szöllősy feldolgozása egyébként Joannes Jacobinuson alapul, vö. Hegedüs István: *Görög históriás ének Mihály vajdáról*. Irod. tört. Közl. III. (1893), 40. l.

⁵³ Horváth E.: *Görög históriás ének Mihály vajdáról*. Egyetemes Phil. Közöny, LIX. (1935), 378. kk. l.

⁵⁴ Legrand: *Bibliothèque grecque vulgaire*. Paris, 1881, t. II. 183—230. l. V. ö. még a 41. jegyzettel.

⁵⁵ Legrand: *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*. Paris, 1877. 16. l. (itt található egyébként Sztavrinosz költeményének legjobb modern kiadása).

⁵⁶ Mindezekről D. Popovici kiadása részletesen tájékoztat. Csupán a Sappho-fordítás kérdésében szorulnak eredményei kiigazításra. Popovici ugyanis azt véli, hogy a *παύεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν* kezdetű vers lefordítására — amelyet egykor Catullus is átköltött (vö. *Ille mi par esse deo videtur*) — Heliadet elsősorban Delille és Boileau példája indította (499—500. l.). Valószínűbb azonban, hogy Heliade az eredeti görög szöveget vette figyelembe. Erről eléggé meggyőznek az 1. versszak különböző fordításai:

át Sztavrinosztól.⁵⁷ Itt említjük meg, hogy később Sztavrinosz adta az indítékot Alexandri „Báthory bíboros lova” című történeti balladájához is.⁵⁸

Megvolt tehát a kiválasztott hős: Mihály vajda, s megvolt a feldolgozás mintája is: a tassói barokk eposz. Hős és forma kronológiai szempontból egymáshoz közel állottak, hiszen Tasso Mihály vajda kortársa volt; alig hat évvel hamarabb halt meg, mint a havasalföldi fejedelem. A továbbiakban már most két kérdésre keresünk feleletet: egyrészt azt kérdezzük, a román eposzból elkészült két énekben minő kétségtelenül tassoi ele-

Sappho:

Φαίνεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν
ἐμμεν ὄντη ὅτις ἐναντίος τοι
ἰσδάνει καὶ πλάσιον ἄδῃ φωνεύ-
σας ὑπακούει.

Boileau:

Heureux! qui près de toi, pour toi
[seule soupire
Qui jouit du plaisir de t'entendre
[parler;
Qui te voit quelquefois doucement
[lui sourire,
Les Dieux dans son bonheur
[peuvent-ils l'égalér?

Delille:

Heureux celui qui près de toi
[soupire;
Qui sur lui seul attire ces beaux
[yeux,
Ce doux accent et ce tendre sourire!
Il est égal aux dieux.

Heliade:

Pare-mi ferice ca zeii oricine
Stă înainte-ți, si d'aproape-aude
Dulcea ta voce. Si mai ferice'nca
De-ți vede fața.

Amint a dültén szedett részek mutatják, az istenekkel való összehasonlítás a francia parafrázisokban a 4. sorban szerezpel, csak Heliadénál maradt az 1. sorban éppen úgy, mint a görög eredetiben. A rímtelen sapphoi szak alkalmazása is az eredetin alapuló fordításra utal, bár kétségtelen, hogy Heliade ugyanezen verset rímes formában is lefordította. E rímes változat mintája valószínűleg Delille volt, noha figyelembe jöhetne közvetítőként Chrisztópulosz is, aki e verset szintén lefordította újjöröggre (Popovici: 500. l.). Sajnos, Chrisztópulosz fordítását nem volt módomban összevetni a többi átdolgozással.

⁵⁷ Sztavrinoszból származhat például a török uralom helyzetképének festése s különösen az erotikus elemmel kevert, exotizmusra törekvő nyers realizmus (*Michaida*, I, 92. kk. sorok, vö. Sztavrinosz: 109. kk. sorok). E rész hangulatát Legrand francia prózaforidítása színesen adja vissza: „Les belles Turques, ces femmes délicates et choyées, qui ne sortaient jamais, mais qui restaient enfermées, il fallait voir alors comme elles étaient faites, toutes nues, déchaussées, vautreées dans la neige. Ils entraînaient les uns par les cheveux, les autres par la main; il était impossible de voir quelqu'un qui n'emmenât point une Turque” (37. l.).

⁵⁸ *Calul cardinalului Batori*. E vers mottója Sztavrinosz 659–660. sora: ‘Ο κρᾶνς ὁ τὰ λ ἱπυρος, ὁ Πάτορ Ἀνδρεᾶσση, ὡς τ’ ὀλογο, καβαλλίκευσεν, φεύγει νὰ μὴν τὸν πὰ δ ἡ (Le malheureux roi André Báthori monta à cheval et s’enfuit pour ne pas se laisser prendre).

meket találunk, másrészt azt vizsgáljuk, milyen eszközökkel próbált Heliade Mihályból époszi hőst alakítani.

A legszembetűnőbb tassoi vonások az invokáció s a tárgy megnevezése, valamint a mitológiai háttér felvázolása.⁵⁹ Utaltunk már a tassoi keresztény missziós tudat s az eposz magvát képező 1595-i koalíció történelmi analógiáira; e hasonlóság következtében, ha Tasso így énekelt:

Canto l'armi pietose e'l Capitano
Che'l gran sepolcro liberò di Cristo,

Heliade nyugodtan felelhetett reá e sorokkal:

*Cânt armele române și Căpitanul mare
Ce'mpinseră păgânii și liberară țara.*⁵⁸

S ha a tassoi hősök ellenfelei maguk a pokol szellemei voltak, ez a felfogás is változtatás nélkül átkerülhetett Heliade eposzába:

Tasso: In van l'Inferno a lui s'oppose e invano
S'armò d'Asia e di Libia il popol misto...

Heliade: Hiába sújtja őket a végzet vak haraggal,
S Hádesz hiába készül homályba földni őket...⁵⁹

Ugyancsak Tassóból származik a hős kiválasztottságának, mintegy isteni küldetésének tudata:

Chè il ciel gli diè favore e sotto ai santi
Segni ridusse i compagni erranti.

Heliade kevesebb tömörséggel, de annál több romantikus páthosszal egy egész népről így mondja ezt:

Mert Isten óvja őket, hogy századokon által
Mint választott erősség, védjék örök hatalmát.⁶⁰

A kiválasztott hősnek azonban, a keresztény époszi hagyomány szerint, küldetését egyenesen az égből kell kapnia, amint azt a mi Zrínyink példája is jól mutatja. E ponton jutunk el a második tassoi elemhez, a mitológiai háttérhez. Heliade, akit

⁵⁹ A Múzsához intézett invokáció lehetne ugyan általános époszi hagyomány származéka, azonban itt, ennyi tassoi motívum között, ezt is az olasz eposzból kell származtatnunk. Tasso hatását vázolta Bogdan-Duică: i. m. 169. kk. l.

⁶⁰ „A román fegyvereket s a nagy kapitányt éneklek meg, Akik a pogányokat visszaszorították és felszabadították az országot.”

⁶¹ „In darn o crudă soartă i-alungă ne'mpăcată — in uarn conspiră iadul să-i ție'n întunerec” (7–8. sor).

⁶² „Căci Domnul îi proteje și-i ține peste secol — Și i-a ales să-și facă din ei tărie mare” (11–12. sor).

vallási kérdések s különösen a bibliának racionalista magyarázata mindig érdekelt, elég szabadon bánt a tassoi tradíciókkal. A „gli angelici splendori“-t, az angyaloknak dantei fényben ragyogó világát,⁶³ az akkor még alig megszólaló román irodalmi nyelvhez képest gazdag színekkel s bizonyos plaszticitással ruházta fel,⁶⁴ s egyszersmind a romantika ismert fehér-fekete kontrasztkeresésével éles ellentétet kreált a törökök pusztításának sötét borzalmai s a mennyei jelenet vakító világossága között. Még fontosabb változtatás azonban az, hogy míg Tassónál az Úr néhány rövid szóval útra bocsátja Gábrit s az arkangyal máris szárnyra kap,⁶⁵ addig Heliade hosszú szónoklatot ad nem is Gábrrielnek, hanem egyenesen a Fiúistennek szájába.⁶⁶ E részről röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy élénk tanúságot tesz Heliade teológiai járatlanságáról. A Fiúistent valósággal szembeállítja az Atyával; s ami még csodálatosabb, a Fiú egyenesen a francia forradalom eszmevilágát hirdeti: azzal kérkedik, hogy ő ültette trónusra az Ész-t s ő vitte bele az emberiség világába a *haladás* eszmáját.⁶⁷ E két vonás is eléggé mutatja, mennyire csak a külsőségekre szorított Heliade egész olaszos orientációja. Amikor Tasso-mintájára akart eposzt írni, akkor is ebbe a barokk és katolikus koncepcióba egészen diszparát elemeket, a francia forradalom eszmevilágát vegyítette. A *progrès* tipikusan XVIII. sz.-i jelszavára viszont neki azért volt szüksége, mert ennek az elvnek értelmében kér most kegyelmet a Fiúisten a románság számára. A Fiúisten elismeri, hogy a románságot, mely eltért az élet helyes elveitől — vagyis egyszerűen a Volney-i „loi naturelle“-től — büntetesként sújtotta eddig Isten haragja, de egyszersmind azt követeli, hogy most már szűnjön meg ez a „tetsz-halál“ (moarte temporală) s következzenek a béke és szabadság évei. „Mentsd meg népedet Uram“ — kiált fel az Atyától született Verbum, a „Cuvântul“, e hosszú védőbeszéd végén.⁶⁸

⁶³ Ld. Tassónál az I. ének 7. és 11. versszakát.

⁶⁴ Vö. 137. kk. sorok (Popovici-kiadás, 204. l.).

⁶⁵ „Così parlò gli; e Gabriel s'accinse — Veloce ad eseguir le imposte cose“ (13. szak).

⁶⁶ Vö. 172. kk. sorok (Popovici-kiadás, 205. l.).

⁶⁷ „Memoria împus-am și rația întronat-am“ (Emlékezetet adtam és trónraemelttem az észet), 181. sor. Máshol a kereszténység is egy nagy nyáj („o turmă mare“), melynek pásztora az Ész (cu Rația Păstorul, vö. 294. sor). A Fiúistennek a haladást jelentő Ésszel való azonosításába persze a Logos-fogalom is belejátszott. Ezért nevezi Heliade a Második isteni személyt *Cuvântul* nak, ami a Verbum (= λόγος) elnevezések szó szerinti fordítása (vö. még „Ș'am incarnat Cuvântul să deific pe omul“, 260. sor, vagyis „És megtestesítettem az Igét, hogy az embert istenhez tegyem hasonlatossá“).

⁶⁸ Az itt kifejtett gondolatok a román történetfilozófiára és irodalomra mély hatást gyakoroltak. A haladásban látja a történelem isteni célját Bălcescu is, s a haladásban való megtorpanást az egyes népek

A siker nem marad el: az Atya valóban elhatározza a román-ság megmentését, mégpedig Mihály vajda által, akit az arkangyal álmlában látogat meg.⁶⁹ Mihály felismeri hivatását, azonban mielőtt „új Illés vagy Énoch prófétaként” — e panegyrikus jelzők is Heliadetől származnak — harcba szállana, költői lendületű reggeli imát mond és terveit megbeszéli Eftimie kyriarchos-szal, a román egyház fejével. E kegyes főpap alakja is Tassóból származik: mintája a sokkal szűkszavúbb Piero eremita volt.⁷⁰

Látjuk tehát, hogy az I. ének tassoi elemei jelentős változásokon mentek keresztül: az eredeti barokk koncepció kerekeit, ide nem illő módon, Saint-Simon, Fourier, Volney⁷¹ gondolatai töltik ki. Csupán az alapgondolat tassoi a II. énekben is, amely Mihálynak s udvari embereinek tanácskozást adja elő. De mily különbség Goffredo haditanácsa s a román vezérek megelevenítése között! Tasso figyelme teljesen a cselekvény megindítására összpontosul: Goffredo beszéde rövid és teljesen sallangtalan,⁷² s a környezetrajz jóformán teljesen hiányzik. Itt azonban, a tanácskozás leírásában Heliade megint más mintaképeket keresett: nemcsak bőbeszédű szónoklatokat adott hősei

természetfeletti büntetésének tekinti (ld. előszavát az *Istoria lui Mihail Viteazul* c. munkához, A. Lăpădatu kiadása, Bukarest, 1908, 1—3. l.). Irodalmi vonatkozásban megemlítendő, hogy Eminescu, a legnagyobb román költő, valószínűleg Heliade hatása alatt képzelte el a Luceafărul (Esticsillag) inkranációját a Logos-képzet nyomán (ld. Eminescunak *Luceafărul* c. elbeszélő költeményét).

⁶⁹ Az arkangyal földreszállásával kapcsolatban élményi mozzanatra figyelmeztet Popovici. A *Michaida* 383—4. sorában Heliade ezt írja:

— — — se pune
 Și stă pe cel mai gotic, mai naltul vârf carpatu,

vagyis magyarul: „leszáll és megpihen a leggótikusabb legmagasabb kárpáti csúcson”. Ehhez a részlethez a költő érdekes megjegyzést fűzött: „Ha valaki Brassótól a Prahova mentén felfelé halad, a Sinai kolostortól kezdve maga felett látja a Bucsecs nyúlványait, amelyek gótikus toronyként merednek odafönn mindaddig, amíg az utas a három nagyszerű csúcs közül a legmagasabbal, a Karajmánál szemtől-szembe kerül. Itt valóban látja az ember a Kárpátok minden nagyszerűségét. Ilyen hegyektől kölcsönözte az építészet a gótikusnak nevezett stílust, ama mélyen keresztény korban, hogy Isten templomát így képzelje el. Szép és méltóságteljes mintakép és szép utánzata is” (az eredeti román szöveget ld. Popovici Heliade-kiadásában, 607. l.).

⁷⁰ Vö. Tasso, I. ének, 29. és kk. szakok.

⁷¹ A Fiúisten hosszú monológjának részletes forrástanulmányát ezúttal nem adhatjuk. Popovici idézett kiadása bevezetésében már foglalkozott vele (32. kk. l.), de magyarázata még nagyon is általánosságban mozog. Még szűkszavúbbak azok a megjegyzések, amelyeket Popovici másik művében találunk (*Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu* (239. kk. l.).

⁷² Vö. Tasso, I. ének, 21. és kk. szakok.

szájába, hanem oly részletesen „inszcenírozta“ az egész történelmi tablót, hogy előadása már nem Tassóra, hanem sokkal inkább Walter Scottra emlékeztet.⁷³ Bútorok, fegyverek, ruhák külsőségeire szórta szét az olvasó figyelmét, mivel arra törekedett, hogy minél színesebben és mozgalmasabban elevenítse meg az ilyen formában soha nem létezett román lovagkort. Már Alexandrescu „ossiáni palotákat“ (osianice palate) képzelt Havaselve lankáira,⁷⁴ de most Heliade még rajta is túltett: Mihály és vitézei az Artus-mondaköri „tavola rotonda“ hősei lettek s még maga ez a francia-olasz kifejezés is átkerült a román époszba.⁷⁵ Persze, mondanunk sem kell, hogy ez a ragyogó színekkel festett tabló, pompás szöveteivel és csillogó ékszereivel merő kitalálás, amelynek semmi történeti hitele nincs s nem is lehet. A tárgyi kultúrának egyes elemei legfeljebb annyiban autentikusak, hogy Heliade a XVII–XVIII. századi előkelő románok keleties fényűzését visszavetítette a távolabbi korokra. Ha az egyes kifejezéseket tárgy- és szótörténeti alapon vizsgáljuk, azonnal kitűnnék, hogy ez az egész áltörténeti leírás merő anachronizmusok halmaza. Megemlítendő azonban az író mentségére egy körülmény. Heliade már helvesen sejtette, hogy a régi román tárgyi kultúra sok eleme Magyarországról s különösen Erdélyből került át a Kárpátokon túlra. A főemberek ezüstkapsos köpönyeget (*chepeneag*) dobnak vállukra s a bánok köpönyeg helyett „hosszú és ragyogó köntöst“ (*conțeș*) viselnek.⁷⁶ Bár szótári adatokkal e két kifeje-

⁷³ Scott és Heliade kapcsolataira nézve érdekes megemlíteni, hogy Scott egyik elbeszélését (*Bătrânul Duncan*), valamint levelezésének egyes részleteit éppen Heliade fordította románra (Popovici: *Ideologia*, 310. l.) s a *Curierul Românesc*-ben adta ki, 1831-ben.

⁷⁴ Vö. Alexandrescu: *Răsăritul lunii la Tismana*.

⁷⁵ „O tavolă rătundă — Și mare sta în mijloc“ (Egy nagy és kerek asztal állott a közepén, II. ének, 33–34. sor).

⁷⁶ „Pe umeri chepeneg — În copce d'argint prinse“ (Vállukon köpönyeg, ezüstkapoccsal összefogva, II. ének, 73–4. sor). A *chepeneag* eddig elsősorban az erdélyi román nyelvből volt ismeretes, de csak a XVIII. század vége óta. Feltétlenül a magyar *köpönyeg* átvétele, amely sokkal régebben, a XV. század vége óta használatos (Bárczi G.: *Szófejtő magyar szótár*, 176. l.). A *chepeneag* szónak ezen havasalföldi irodalmi példája a Román Akadémia szótárában sincs meg. — A *conțeș* szót Heliade így említi: „Iar Bani aveă pe umeri în loc de chepeneg — Un lung și splendid conțeș“ (A bánoknak pedig, köpönyeg helyett, hosszú és ragyogó köntöse volt, II. ének, 83–4. sor). Tiktin e szót a lengyelből próbálja megfejteni (*kcontusz*), de ez a második szótag e-jét nem magyarázná. A magyarból való származtatás sokkal valószínűbb, bár végelemzésben — éppen úgy, mint a köpönyeg szó esetében — keleti (török) vándorszóval van dolgunk. A *conțeș* régebbinek látszik, mint a *chepeneag*; megvan már a moldvai XVII. századi krónikásoknál is, sőt előfordul egy 1572-ből keltezett szláv oklevélben is. Említsük még meg, hogy szavunkat, *conțeș* változatban, használta A. I. Odobescu is, *Mihnea Voda cel Rău* c. novellájában, 1510-i eseményekkel kapcso-

zés havasalföldi használatát a XVI. századból nem tudjuk igazolni, mégis a sűrű erdélyi és havasalföldi érintkezések következtében valószínűnek tartjuk a magyar viseletformák korai átvételét. E jelenségnek egyébként biztos középkori előzményei is vannak.⁷⁷

Ebbe a keretbe kell beleállítanunk vizsgálódásunk utolsó problémáját: Mihály vajda alakjának költői kialakítását. Nem tudjuk, milyen lett volna Mihály az eposz további folyamán: így, ahogy töredékesen e két énekből elénk lép, legsajátosabb vonása az erős idealizálás. Láttuk, mily szabadon bánt Heliade eposzának különféle alkotóelemeivel s mennyire alárendelte az egyes történeti vagy hagyományszerű adottságokat eszmei célkitűzéseinek. Ugyanily önkényesen bánt magával Mihállyal is. Nem törődött azzal a képpel, amelyet e vajdáról a kortársak hagytak reánk, bár még egy Rudolf császár környezetében élő festő, Franken is Mihály vajdát Heródes alakjában festette meg.⁷⁸ S most mégis Heliade Isten kiválasztott vitézévé avatta e durva zsarnokot, egyszerűen azért, mert népének hőst, mintaképet akart állítani, olyan követendő példát, akinek alakja a szabadság s az egyesülés eszméjét egyaránt szimbolizálja. Az idealizálás alap gondolatát Heliade — mint láttuk — Florian Aaronból s ezen erdélyi származású történész közvetítésével a XVIII. századi magyar történetírás hőskultuszából merítette, de kétségtelen, hogy Heliade sokszorosan túlszárnyalta Florian Aaront a tények merész átformálásában. Az ő „Nagy Mihály”-a szinte már nem is történeti alak, hanem pusztá vágyálom, költői fikció.⁷⁹ Ezen állítás igazolására két példa elegendő.

latban (vö. Sc. Struțeanu 1938-ban megj. kiadásával, 136. l.). Eme alkalmazások nem feltétlenül anakronizmusok; a magyarban *köntös* szavunkra a XIV. század óta vannak adataink (Bárczi: i. m. 175. l.). Megjegyzendő azonban, hogy a román *contos* változat esetleg jöhet közvetlenül a törökből is.

⁷⁷ Vö. Elekes L.: *A román fejlődés alapvetése*. Századok, 1940, 278. kk. l.

⁷⁸ E kép reprodukcióját ld. Gáldi—Makkai: *A románok története*. Budapest, 1941, 144. l.

⁷⁹ Hőse körül Heliade legendás genealógiát is teremtett. Bár Mihály származása meglehetősen bizonytalan s anyai ágon görög vér folyt ereiben (vö. C. C. Giurescu: *Istoria Românilor*, II. l. 238. l.), mégis most a költő az országalapító Basarabákkal hozta kapcsolatba családfáját, Basarabát pedig — akinek török származása ma közismert (vö. Rásonyi—Nagy L.: *Basaraba. Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état roumaines*, Archivum Eur. Centro Or. I) — Dacia Aureliánából származtatta. Ennek egy részét, a Duna és a Morava mellékén, Basarabiának nevezték volna, mivel Aurelianus egyik római hadvezére a *Basarab* nevet viselte, Dél-Arábiában (*Bassa-Arabia*) aratott győzelmei emlékére (ld. I. ének, 120. kk. sorok). Ebben az egész csodálatos genealógiában van két figyelemreméltó mozzanat: az egyik az, hogy Heliade a havasalmi uralkodócsaládot a Dunától délre eső vidékről származtatta, tehát homályosan sejtett valamit a románság balkáni származásáról, a

Ismeretes, hogy 1594-ben Báthory Zsigmond némi habozás után szerződést kötött Rudolffal s belépett a keresztény hatalmak törökellenes koalíciójába. Zsigmond, ismervén Erdély különösen veszélyes helyzetét, azonnal közvetlen segítség után nézett: egyrészt a szerbek függetlenségi törekvéseit támogatta, másrészt Mihály vajdát buzdította a fegyverfogásra. Ezt a magyar részről jött buzdítást a görög Palamidisz is elismerte,⁸⁰ s ugyancsak szólt róla Heliade főforrása, Florian Aaron is. Az utobbi szerint Zsigmond Sennyei Zsigmondot és Jósika Istvánt küldte Mihályhoz és Moldva fejedelméhez, Áronhoz, Palatics Györgyöt pedig a szerbekhez s a bulgárokhöz menesztette.⁸¹ Ebből az előadásból a magyar kezdeményezés elsőbbsége teljesen világos, s csak később jegyzi meg Florian Aaron, hogy Sinan azért támadt először Mihályra, mert őt vélte a szövetség összekovácsolójának.⁸² Több se kellett Heliadenak: ebből az utolsó s erősen vitatható véleményből kiindulva Mihályt s a románokat az egész koalíció élére helyezte:

Most nincs idő fecsegni; szövetségünk ügyéről
Akartál szólni éppen, mert a moldvai testvér
S túlán erdélyi vérünk egyforma sorsban senyved.
Közös tehát a szükség, hogy hű összefogásra
Nyújtsuk ki a kezünket, s mindegyikünk a másik
Létéért küzdve-küzdjön. A szerb pedig s a bulgár,
Ha érzi, szabadulhat zord jármától, kivonja
Kardját és jön, hogy együtt vívjunk a szebb jövőért!⁸³

Heliade szerint tehát Mihály nem Zsigmond biztatására szállott önvédelmi harcba, hanem csakis azért, hogy az összes románok felszabadításáért küzdjön.

Nem kevésbé önkényesen nyúlt bele a történelembe Heliade akkor, amikor a magyar és román erők viszonyát tárgyalta. Florian Aaron nemcsak az 1595-i hadjárat német és magyar indítékait ismerte el, hanem részletesen leírta a magyar hadak szerepét a Sinan-pasa feletti győzelem alkalmával, sőt leköszölte — román fordításban — azt a szerződést is, amely szerint Mihály és tartománya alávetették magukat Báthory Zsigmond főnnhatóságának.⁸⁴ Florian Aaron tudta jól — s ezt legújában Giurescu, a legtekintélyesebb román történész is el-

másik pedig az, hogy a Basarabákat — ha teljesen fiktív módon is — de valamiképp keleti eredetűnek képzelte. Vajjon ennek a legendás magyaráznak is volt valamilyen előzménye a kor történeti műveiben? Vö. ehhez B. P. Hasdeu nézeteit a Basaraba név eredetéről: *Istoria critica a Romaniloru*. Bucureşti, 1785. I.

⁸⁰ Vö. Egyet. Phil. Közlöny, 1935, 386. l.

⁸¹ Fl. Aaron: i. m. 21. l.

⁸² U. o. 24. l.

⁸³ Vö. II. ének, 208. kk. sorok.

⁸⁴ Fl. Aaron: i. m. 52—53. l.

ismerte⁸⁵ —, hogy a híres călugăreni-i csatát lényegében véve Király Albert székely ágyúsai döntötték el. Heliade azonban a történelmi igazság elismerését nemcsak megtagadta, hanem azzal éppen ellentétesen a „román“ összefogás hirdetése után a következő kijelentését adta az egyik bojár szájába:

En így értem a dolgot. Ha kéred, hogy segítsen
A német vagy a lengyel vagy a magyar, e kölcsön
Kamata sok lehet még, mert egyik vagy a másik
A hit nevében szépen nyakunkra ül; az egyik
Járomból szabadulva a másik alá jutni
Vagy innen-onnan várni s koldulni segedelmet,
Nem, ennél jobb, testvérek, a török szörnyű járma...⁸⁶

E sorokból nyilvánvalóan kitetszik, hogy Heliade a továbbiak folyamán egészen ki akarta rekeszteni a magyar támogatásnak minden említését s távolról sem volt hajlandó elismerni, mennyit köszönhetett Mihály az erdélyi hadak segítségének. Az egész „balkáni szabadságharc“ a költő képzeletében önálló román akcióvá formálódott, s ahelyett, hogy a magyar történelmi háttér érvényesült volna, Heliade inkább a görög szabadságharc példájára utalt: amint a görögöknél egy „isteni nyelv“ volt az ősi dicsőség egyetlen megőrzője,⁸⁷ úgy fogja szerinte a

⁸⁵ *Istoria Românilor*, II/1., 249. l.

⁸⁶ Vö. II. ének, 215. kk. sorok.

⁸⁷ A görögökről Heliade őszinte rokonszenvvel emlékezett meg, erre vonatkozó sorait érdemes idézni:

Să știți că Turcul scade,
Căci legea îi e oarbă, ș'atunci creștinul neted
Își ia cele pierdute. Eu răvnesc la Grecul,
C'acum e pus prea bine, și a scăpat de smorfuri,
De titluri bizantine, și nu-i rămasă altă
Decât căzute templuri ș'aducerea aminte
De gloria străbună, servată într'o limbă
Curată și divină: și suveniri c'acestea
Reîntregesc popoare. Să știți că ei odață
Or să mugească astfel cum să-i auză lumea
Și pe temeiu bune și-or reîntări ființa.

II. 230—240. sor.

Magyarul:

Tudjátok meg, hanyatlak
A török, csupa vakság vallása; visszakapja
Mit elvesztett, a keresztény. En a göröggel tartok,
Most jóra fordult sorsa, megszabadult a gőgös,
Bizánci rangkórságtól. De megmaradtak ősi
Templomai romokban és a régi dicsőség
Örök emléke, melyet isteni tiszta nyelve
Őriz s ápol. Ha ilyen emlék lobog szívében,
A nemzet újra él majd. Tudjátok meg, hogy egykor
E nép harsány szavára egész világ figyel még
S majd akkor épül sorsuk biztos és jobb alapra!

megőrzött latin idióma s a hozzáfűződő népi öntudat a román-ságot is megváltani a rabszolgaságból.

E Mihály-mítoszzal kapcsolatban most már messzebb tekintő megfigyeléseket tehetünk. Hogy e tanulmány alaptémájára még egyszer utaljunk, kiemeljük, hogy a román romantika kétségtelenül sokat köszönhet Volneynak és Tassonak, de ehhez rögtön hozzá kell tennünk, hogy a román írók egész sereg olyan lokális motívumot fűztek idegen mintáikhoz, amiknek Volney és Tasso igazi szelleméhez semmi köze sincsen. Az irodalmi irányok e két hulláma mintegy csak keretül szolgált a román nemzeti misztika kialakulásához. S nem véletlen, hogy ez az ébredő öntudat a „hajdani nagyság” mozzanatait kizárólag 1600 előtt kereste, abban a korban, amelyet egy jezsuita történetíró, gróf Péterffy Károly, a XVIII. században a román történelem „Periodus Hungarica”-jának nevezett. Valóban ez volt ama kor, amikor a két román fejedelemség, minden függetlenségi velleitása ellenére is, tulajdonképpen a középkori hatalmas magyar állam segítségével erősödött meg. A dicsőségesnek hitt román mult három legnagyobb hőse a romantika nemzeti érzésében Mircea, Havasalföld vajdája, Nagy István, Moldva kiváló uralkodója és Mihály vajda lett, s nem véletlen, hogy Mircea mögé Nagy Lajos és Zsigmond hatalmas birodalmát István vajda mögé Mátyás Magyarországot s Mihály mögé a Rudolf és Zsigmond-féle keresztény koalíciót kell állítanunk. Mihelyt e támaszok meginogtak a „magyar bástya román kapui” mögött,⁸⁸ a kárpátokontúli román történelem egvszerre oly mélyre süllyedt a szolgaságba, hogy ebből még a mindent meg-szépítő nemzeti romantika sem tudott többé lelkesítő mozzanatokot teremteni. Mindez azt bizonyítja, hogy túl irodalmi áramlatokon és divatokon, maga a román nemzeti misztika s annak hagyományos hősei is eleven tanúságot tesznek a dunamedencei magyar hegemonia sokévszázados fontossága mellett.

Gáldi László.

*

L'influence de Volney et du Tasse sur le romantisme roumain.

Dans la première moitié du XIXe siècle les ruines historiques de la Valachie, notamment celles de Târgoviște, ancienne capitale de la province, ont été chantées par trois poètes (Cârlova, Heliade, Alexandrescu), qui étaient tous originaires de cette ville. Ce moment marqua le début d'un véritable culte des ruines où l'inspiration lamartinienne, venue en partie par la filière de la poésie néo-hellénique, se superposait à une source plus ancienne: *Les Ruines* de Volney. L'auteur démontre que le rayonnement de cet ouvrage fut très différent d'un pays à l'autre: tandis que les Hongrois y voyaient plutôt l'illustration d'une thèse philosophique, selon laquelle les peuples s'étant détournés de la „loi naturelle” doivent périr, les Roumains goûtaient avant tout le charme „passéiste” de Volney, c'est-à-dire ce qui, dans ses méditations

⁸⁸ E kifejezésre nézve ld. Elekes L. tanulmányát, Gáldi—Makkai: i. m., 80. l.

sur les ruines de Palmyre, invitait à la rêverie. Les Roumains ne tardèrent pas à créer, sous l'influence immédiate de ce grand semeur d'idées, une sorte de „danse macabre“ évoquant tour à tour leurs célèbres ruines et les mânes des personnages historiques qui avaient vécu et agi dans ces lieux sacrés de la conscience nationale. A ce propos l'auteur fait quelques réflexions générales sur ce genre littéraire, rappelant, à titre d'analogie, non seulement le thème du type „Ubi sunt...“ qui, dès l'époque de Villon, „courait les rues“, mais encore un curieux passage du *Quadrilogue invectif* d'Alain Chartier, qui mérite d'être mis en parallèle avec les méditations de Volney. — La seconde partie de l'étude traite de l'épopée inachevée de Heliade qui a pour héros Michel-le-Brave (Mihai Viteazul). Cette épopée (*Michaida*) semble être un développement plus ample de la même inspiration historique qui avait déjà entouré de chants enthousiastes les ruines de la terre roumaine. Du point de vue littéraire, le modèle de Heliade était la *Jérusalem délivrée* du Tasse, mais le poète roumain y mêla toute une série d'éléments disparates, puisés surtout dans les philosophes français du Siècle des Lumières. Le but essentiel de Heliade paraît avoir été de présenter son peuple comme un „boulevard de la chrétienté“ et d'imaginer un monde chevaleresque d'allure purement occidentale qui, sous cette forme, n'avait jamais existé dans les provinces roumaines. Ce que le poète, d'une façon plutôt paradoxale, essaya de nier, c'était l'efficacité du secours que la Hongrie et plus tard la Transylvanie avaient si généreusement offert aux voïvodes roumains pour que ceux-ci, au moins dans certains moments particulièrement favorables, pussent faire front au danger ottoman. Il n'en reste pas moins que la conscience historique des Roumains a dû nécessairement se cristalliser autour de Mircea, Étienne le Grand et Michel le Brave, ces trois voïvodes qui eurent la chance de pouvoir compter sur l'appui d'un roi puissant: le premier sur Sigismond, le second sur Mathias et le troisième sur la coalition européenne de Rodolphe et de Sigismond Báthory. C'est là une preuve des plus éloquentes de l'ancienne hégémonie hongroise dans le bassin du Danube, hégémonie dont le souvenir s'est empreint même dans la mystique nationale roumaine.

Ladislás Gáldi.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Itala és Vulgata. Népnyelv és irodalmi nyelv.

Szent Jeromos fordítása és átdolgozása előtt a bibliának számtalan latin fordítása forgott közkézben, mert „ahogy a keresztény vallás első korszakában valakinek egy-egy görög kézirat a kezeügyébe esett és azt hitte, hogy egy kicsit konyít a görög és latin nyelvhez, már neki merészkedett a fordításnak“.¹ Ez még hagyján lett volna, de az már baj volt, hogy: „ahány kódex, annyi szöveg“.² Ezek a fordításbeli eltérések sok zűrzavart támasztottak a Szentírásnak a templomokban való felolvasásakor. Hogy ennek a zűrzavaros állapotnak véget vessen, Damasus pápa Jeromost bízta meg a szentírás-fordítások rendezésével és megtisztogatásával, és részben a Szentírás új fordításával. A Jeromos

¹ August. de doctr. Christ: II. 11, 16.

² Hieronym in evang. ad Dam. praef.

Vulgatája előtt keletkezett fordításokat most egy közös egybefoglaló néven Itálának nevezik, ámbar Szent Ágoston de doctr. Christ. II, 16 c. művében csak egy Itálát említ.

Az Itálával szembeállítják a modern filológusok és teológusok az Afrat, de ilyenről az ókor mitsem tud, legalább is említés nem esik róla. Ez az Afra Afrikában keletkezett volna, az Itala pedig Itáliában. Ezt a kérdést merő okoskodásokkal és pusztá feltevésekkel eldönteni akarni hívságos és meddő dolog, mert Szent Ágoston a már idézett művében az Itáláról csak annyit mond: „a bibliafordításoknál az Itala a többivel szemben előnyben kell, hogy részesüljön, mert nemcsak jobban ragaszkodik az eredetihez, hanem világosabb is, mint a többi fordítás”. Márpedig erre vonatkozó más adatunk Szent Ágostonnak ezen az egy adatán kívül nincsen. Elég az hozzá, hogy mostan a filológusok és teológusok Itala néven a Jeromos előtt keletkezett fordításokat értik.

A Jeromos előtti fordításokban az egymástól való eltéréseknek szörnyű összevisszasága és zagyvasága miatt okvetlen rendet kellett teremteni. De türehtetlen volt az eddigi fordításoknak a nyelvezete is. Azt a sok ocsut, ami az Itala nyelvbe keveredett, ki kellett rostálni, mert tekintettel kellett lenni a műveltebb társadalmi osztályok kifinomodott nyelvi igényességére. Hogyan járt el Jeromos a nyelv tisztogatásának munkájában? Ez éppen kutatásaimnak és vizsgálódásaimnak tárgya és célja.

Tudvalevő, hogy Jeromos a bibliafordítások rendezésében három eljárást követett: 1. változatlanul meghagyta az Itala-fordítást az úgynevezett apokrifoknál, vagyis a liber Sapientiae-nél, liber Jesu Sirach-nál, Baruch könyvének Jeremias levelével együtt és a Makkabeusok két könyvének; 2. az Itálát átjavította, vagy ha úgy tetszik, átstilizálta az Újszövetségnél és a Zsoltároknál; 3. az Ószövetség többi könyvét maga Jeromos fordította le a héber nyelvből.

Éppen azért, mert a stílusváltás, vagyis hogy minő változtatásokat vitt végbe Jeromos az Itálával szemben, a legszembetűnőbben az Újszövetség átdolgozásában mutatkozik meg, az Újszövetség Italamaradványait hasonlítottam össze a Vulgatával, vagyis Jeromos revíziójával, már azért is, mert az Újszövetségnél az eredeti görög szöveggel állunk szemben, holott a Zsoltároknál a Septuagintán át történt a revízió.

Sajnos, az Itala-maradványok, habár nyelvtörténeti és fejlődési tekintetben fontos szerepük volna, még mai napig sincsenek egy egységes filológiaiilag megállapított szövegű corpusba összegyűjtve. A XVIII. században nagy érdemeket szerzett a Szent Jeromos előtti bibliafordítások összegyűjtésével Pierre Sabatier (Bibliorum sacrorum latinae versiones antiquae, Paris² 1749–1751) és G. Bianchini (Evangelium quadruplex latinae versionis antiquae seu veteris Italicae, Romae 1749). De ezután még számos kisebb-nagyobb Itala-töredék került elő.

Rönsch *Itala und Vulgata* c. művében dicséretes szorgalommal és megbízható pontossággal és alaposággal, egyes nyelvtani kategóriák szerint csoportosítva az Itálák majdnem egész nyelvtani anyagát összeállította. Ennek az összeállításnak alapján kutattam ki, hogy miben tér el Jeromos Újszövetsége az Itala-fordításokétól és ezekből az eltérések-ből igyekeztem Jeromos stílusváltoztatási törekvéseit és szándékát megállapítani és megvilágítani. Nagy anyagot halmoztam össze, de most csak néhány nagyon jellemző példát mutatok be.

A cod. Fuldensisben (2 Cor. 6, 6) ez áll: in iscientia Vulg.; in scientia; a Claromontanusban: (Hebr. 11, 1) est autem fides ispiran-

ium substantia, Vulg.: fides sperandarum substantia rerum; a Fulden-sisben: (Act. 9, 1) *ispirans*, Vulg.: spirans; továbbá (Rom 5, 2) *is.amus*, Vulg.: stamus. A szókezdő s-es mássalhangzós csoport (valódi latia szavakban *sc, sp*) már szórványosan a II században és később mint *i* vagy *e* prothetikus hangzós népnyelvi, majd románnyelvi jelenség a feliratokban is felbukkan:³ *iscolasificus*. Ezt a népnyelvi, sőt bátran mondhatjuk paraszti kiejtési módot Jeromos teljesen száműzte a fordításából és átdolgozásából.

Ilyen paraszti forma az úgynevezett előreható assimilatio⁴ A. cod. Cantab.-ben (Luc. 3, 20) ez áll: *includit in carcare*; (Luc. 21, 12) *et carcares*, a Vulg.-ban természetesen *in carcere* és *custodias* áll. Vagy a Taurinensisben (Mt 10, 29 és Luc. 12, 6) *passares*, a Vulg.-ban *passeres*. Hogy ezek a progressív assimilációk mennyire nem irodalmi nyelvek voltak és azért a Vulg.-ba se kerültek be, arra tanúbizonyság Probi appendixe, ez az ókori antibarbarus. Ezt mondja: *passer*, *non passer anser*, *non anser*.⁵

És micsoda felcserélését és összekeveredését mutatják deklinációknak az egyes Itala-kódexek! Ilyesmit olvasunk a codd. Cant., Verc., Veron.-ben (Mt. 4, 18): *retiam*, a Vulg. persze *rete*-t ír, vagy ugyanazon kódexekben ez áll: *retias*, a Vulg.-ban *retia*. Ez igazi népnyelvi tulajdonság. A nép a *rete* gyakori pl. nom.- és acc.-át első deklinációként érezte és használta. Ez a népnyelvi tulajdonság átment a román nyelvekbe is. A művelt társadalmi osztályok részére is készült Vulg. ilyen póriasságokat már nem fogadhatott be. A Vulg. *altare*-ja helyett a Vercellinus *altarium*-ot ír (Luc. 11, 51). Ugyancsak a Verc.-ban olvassuk (Jo. 19, 36): *ossūm* eius non confringetis, Vulg.-ban: *os non comminuetis*. A Cantab.-ben ez áll (Luc. 8, 16): *cooperit eam vaso* (σκεύει), a Vulg.-ban: *vase*. Cantab. (Act. 1 5): *vos autem spiritu sancto baptizamini* Vulg.: *spiritu*. A Claromt. *gressos* t ír (Hebr. 12, 13), a Vulg. *gressus*-t (pl. acc.). Szintén a Claromont.-ban olvasható: (1. Tim. 2, 8) *lavantes sanctas manus*, a Vulg.-ban *lavantes puras manus*.

A főnevek neménél is nagy a bizonytalanság, pl. a Rhedigeranus-ban (Mt. 23, 35) ezt olvassuk: *inter templum et altarem*, a Vulg. ban *altare*. A Corbeiensisben és Fuld.-ben (Jo. 21, 11) ez áll: *traxit retem ad terram*, a Vulg.-ban: *traxit rete in terram*. A Cantab. (Mc. 14, 58) *hunc templum*-ot, a Vulg.: *templum hoc*-ot mond. És így tovább, mert még hozhatnák fel példaképen jónéhány idézetet.

A Sangallensis ilyesmit ír: (Mt. 6, 23) *lumen, quod in te tenebra est*, a Vulg.: *tenebrae sunt*. A Cantab.-ben (Luc. 22, 53) *potestas tenebrae*, a Vulg.-ban: *potestas tenebrarum* áll.

A mellékneveknél is sűrűn akadunk a végződések felcserélésére. *fmce*: a Cleromont.-ban olvassuk (1 Cor. 8, 9) *offendiculum fiat infirmibus*, a Vulg.-ban *infirmis*, a Cantabr.-ben (Luc. 21, 2) *viduam pauperam*, a Vulg.-ban: *pauperculam*.

A névmási soloecismusokból egy-két példa: *ad spectaculum istum*, írja a Fuld. (Luc. 23, 48), a Vulg.: *istud*. A Cleromont.-ban, Amiatusbán és Fuld.-ben: *solo deo sapienti*, Vulg.-ban *solī deo sapienti* (Rom. 16, 27).

A fokozásban ilyen irodalmiatlanság éktelenkedik a Cantabr.-ben: (Act. 17, 21) *novius*, Vulg.-ban: *aliquid novi* (ἀκούειν τι καινότερον),

³ Sommer, Handbuch der lat. Sprache. 1914, p. 29.

⁴ Stolz-Schmalz, Lat. Gramm.² p. 96.

⁵ Probi appendix (Gramm. Lat. Keil. IV, p. 19).

vagy a Brixien-sis-ben: (Jo, 7, 31) pluriora (πλείονα) signa, Vulg.: plura.

Az igetövek felcserélése sem megy ritkaság számba. A Vercell-ben és Veron-ben (Luc. 22, 25) olvasható: potestatem exercunt, a Vulg-ban: potestatem habent. A Cant-, Brix-Harleianus-ban (Mt. 5, 5) lugunt, a Vulg. ban lugent van.

A második conjugatio helyett negyedik áll pl. a Clerom-ban: florierat, a Vulg-ban floruerat. A Rehd.g. fodiit-ot mond (Mt. 21, 33), a Vulg.: fodit-ot.

A praeterito-praesens odi mellett az Italákban, vagy helyesebben. a nép nyelvében egy imperfectum bújik ki a földből és sarjasztja ki magából az imperfectum időket. A Clerom-ban olvassuk (Rom. 7, 15): quod odio, illud facio, a Vulg-ban ellenben az irodalmi nyelvi: quod odi malum, illud facio. Továbbá: Italában: odiunt, Vulg-ban oderunt, Ital-ban odibant, Vulg-ban oderant, Ital-ban: odies, Vulg-ban: odio habebis. Ital-ban odivi, Vulg-ban: odio habui. De nem folytatom tovább. Elég az hozzá, hogy az Itala az odi ige népnyelvi imperfectum tövét 17 szer használja, a Vulg. csak háromszor, tehát 14-szer vagy körülírja, vagy az irodalmi perfectum időekkel él. Érdekes, hogy a Sangall-ben álló odientiumot (Luc. 1, 21) — görögül: ἐκ χειρὸς πάντων τῶν μισούτων ἡμᾶς) a Vulg., hogy elkerülje a túlságosan népies vagy talán túlságosan a göröghöz tapadó participiumot, jelzős mellékmonddal írja körül: de manu omnium, qui oderunt nos.

Az Italákban ilyen perfectum is fordul elő (Cantab. Amiat., Fuld. Mt. 25, 35): collexistis, Vulg.: collegistis. Vagy: Cant. (Luc. 24, 29) cokerunt, Vulg.: cocgerunt. Rehd.: (Jo. 13, 26) porrigo, Vulg.: porrexerunt. Az Italák az exeo igének v s perfectumát 18 esetben használják, holott a Vulg. csak hétszer, a többi esetben synkopált exi-t ír. Ugyancsak a Rehdiger-ban (Jo. 2, 9) akadunk haurierunt aquam-ra, holott a Vulg. az irodalmi hauserant-ot használja. A Palatinus p. 191 (Jo. 14, 23) diligebit-et ír, a Vulg. diligit-et. Szintén a Palatinusban van: (Jo. 16, 23) metuebitis, a Vulg. ban helyette rogabilis (ἐρωτήσετε) A Rehdiger metibitur-t ír, a Vulg.: remetiatur vobis-t.

Még néhány igeragozásbeli népnyelviség szolgáljon bizonyossággal arra, hogy Jeromos milyen gyomlálást vitt végbe az Itala gazlepte vadonjában, hogy a Szentírás nyelve a műveltek szájaizéknak megfeleljen. A Sangall-ben (Jo. 7, 50) unus fiens (ὢν) ex ipsis, a Vulg-ban: qui unus erat ex ipsis. Absconsus-t írnak az Italák 12-szer, a Vulg. mindig az irodalmi absconditus-t használja. Cognotus háromszor fordul elő az Italákban (Luc. 24, 35; 1 Cor. 13, 12; Gal. 4, 9). A Vulg. egyszer cognoverunt cselekvő alakkal fordítja a görögöt, a másik két esetben az irodalmi cognitusszal. A Vercell. ezt írja: (Mc. 15, 8) ascensa tota turba coepit postulare, görögül καὶ ἀναβὰς ὁ ὄχλος ἤρξατο αἰτεῖσθαι a Vulg.: et cum ascendisset turba, coepit rogare. Luc. 1, 7 προσβηκότες-t a Veron-, Cantabr., Sangerm.-t így adja vissza: processerant, a Vulg.: cum ambo processissent.

Az Italák 12 esetben élnek a szenvedő igék helyett cselekvővel, a Vulg. csak kétszer. Az Italákban az ige cselekvő alakja 16-szor szerepel szenvedő alak helyett, az irodalmi nyelvhez ragaszkodó Vulg. ban egyszer sem. Egy szembeötlő eset: a Cantabr.-ben levő (Jo. 13, 2) cum cena fieretur, a Vulg. természetesen: Et cena facta.

A praepositíók felcserélése az Italákban elég gyakori — 146 esetet számláltam meg —, a Vulg. ban ez a felcserélés egyszer sem történt meg. Egy pár példa erre: a Rehdiger-ban (Mt. 24, 38) ante diluvio, a Vulg-ban ante diluvium. Ugyancsak a Rehdiger-ban található (Mt. 20, 3) circa hora tertia, Vulg. circa horam tertiam. Cantabr. (Mt. 13, 7)

ceciderunt in spinis, Vulg.: in spinas; ugyanebben a kódexben (Mt. 24, 16) fugiant in montibus, Vulg.: fugiant ad montes. Cantabr. (Jo. 12, 35): *ubi vadit*, Vulg.: quo vadat Clarom. (Ephes. 6, 24) cum omnes his, Vulg. cum omnibus, qui Cant. (Mc. 14, 66) cum esset in *atrium*, Vulg.: in atrio. Colb. (Jo. 20, 27) et mitte in latere meo, Vulg. mitte in latus meum.

Némely melléknév vonzatában is eltér az Itala az irodalmi nyelvhasználattól, ahol a Vulg. megtartja: pl. Cantabr. és Rehdiger. (Luc. 10, 7) dignus est operarius mercedem suam, Vulg. mercede sua, sőt a Clerom. a görögös genitivust használja (Luc. 23, 15) nihil dignum *mortis*, Vulg.: *morfe*.

Az Itálában 21-szer áll misereor dativusszal az irodalmi genitivus helyett, a Vulg.-ban csak háromszor.

Az ille névmás az Itálákban kezd névelőként szerepelni. Ebből lesz a francia és olasz névelő. Corb., Colb., Vind., Rehdiger. (Luc. 15, 22) cito proferte stolam illam primam (στολήν τὴν πρώτην). Ille nek névelőként való használatát a Vulg. átveszi, de sokkal ritkábban él vele, mint az Itálák. Az Itálák 14 esetben, a Vulg. csak hat esetben. A *hic* is szolgál névelőül az Itálákban, többször, mint a Vulg.-ban. Érdekes, hogy ὁ κόμοος-t a Vulg. hic mundus-szal fordítja.

A függő kérdésben a népnyelv számtalanszor használja az indikativust, de ez már ólatin nyelvi jelenség. Az Újtestamentum Itálájában körülbelül 33-szor van indicativus a függő kérdésekben, a Vulg.-ban csak hétszer.

A praepositíós infinitivus sem szokatlan az Itálában. A Vulg.-ban nem fordul elő. A Vercell.-ben (Jo. 6, 53) quomodo potest hic nobis carnem dare ad manducare (πῶς δύναται οὗτος δοῦναι τὴν σάρκα φαγεῖν) Vulg. ad manducandum.

Szent Agoston dicséri az Itala-fordítás szószerintiségét. Ez a szó-szerint való fordítás nem egyszer a latin nyelv épségének rovására megy. A jámbor fordító a görög szöveget annyira tabunak tartotta, hogy inkább a latin nyelv épségén ejtett csorbát, semhogy a görögös szerkezetet idomította volna a latinhoz. Amint egy pár példából látjuk, a Vulg. ebben jóval óvatosabb. Ilyen sült görögösség az, amikor a fordítónak nem a latin szó neve forog a szeme előtt, hanem a görögé. A Cantabr. csakúgy hemzseg ettől a görögösségtől. Legalább tizet lehet megszámolni. Alljon itt három ilyen példa: (Mt. 13, 20) verbum (λόγον) audit et continuo cum gaudio accipit *eum* a Vulg.-ban: illud. (Luc. 12, 6): passeris (στρουθία) veneunt et unum ex eis non est oblitum; tehát a görög στρουθίων-ra gondolt a fordító; a Vulg. így fordítja ezt a helyet: unus est in oblivione. Mellesleg: az oblitum est sem irodalmi, azért mondja Jeromos, hogy in oblivione. (Mc. 14, 58): hunc templum (τὸν ναὸν τοῦτον) Vulg.: templum hoc. Ilyen csúf soloecismus egy sincs a Vulg.-ban.

Ugyancsak merő görögösség az is, mikor egyik-másik Itala a görög nyelvnek arra a sajátágára feledkezve, hogy a semleges főnevek többesszáma után egyszámú állítmányt használ, a latin fordításban is megteszi ezt. Pl. a Cantabr.-ben olvasható (Mt. 18, 12): si fuerit alicui homini centum oves (ἐάν γένηται τινὶ ἀνθρώπῳ ἑκατόν πρόβατα), Vulg.: fuerint. Vagy: (Luc. 1, 65) divulgabatur haec omnia verba-val fordítja a Rehdiger, a görög: διελελεῖτο πάντα τὰ ῥήματα ταῦτα), Vulg. divulgabatur.^o Kilenc ilyen eset van az Itálákban.

^o Stolz-Schmalz, Lat. Gramm.² p. 428a.

Nem idegenkedik az Itala a görögös genitivus comparativustól sem.⁷ 14-szer fordul elő. Alljon itt kettő (Mt. 11, 11) Veronensis: maior eius est (μεῖζων αὐτοῦ ἐστίν), Vulg.: maior est illo. Rehdiger.: maiora horum, Vulg. maiora his. A Vulg.-ban négy ilyen genitivus comparativust találtam. A genitivus absolutus is kedves vendég az Italakban — 12-re akadtam — a Cantabr.-ben (Luc. 3, 15) cogitantium omnium áll (διαλογιζομένων πάντων, Vulg.: cogitantibus omnibus).

A Laudianusban: (Act. 22, 23): vociferantium autem eorum et proicientium et mittentium (κρυγαζόντων δὲ αὐτῶν καὶ ριπτόντων τὰ ιαῦτια καὶ κονιορτὸν βαλλόντων) Vulg. vociferantibus, proicientibus et mittentibus. A Vulg.-ban genitivus absolutus egy sincs.⁸

Felöltő tünet az, hogy az úgynevezett accusativus respectivus, amely a felöltést, felöltözést és levétést jelentő medialis igék part. perfect. mellett ősrégi és tősgyökeres itáliai nyelvi jelenség — az oscus-umber nyelvjárásban is megtalálható — az Italakban tízszer fordul elő, a Vulg.-ban egyszer sem, talán azért, mert Jeromos görögösnek érezte. A Veron., Corbien.- és Brixianusban (Mt. 22, 11) hominem non vestitum vestem nuptialem (ἐνδεδυμένον ἑνδυμα γάμου), Vulg.: hominem non vestitum veste nuptiali. A Fuldén.-ben (Jo. 21, 7) tunicam cinxit se, Vulg. tunica cinxit se (τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο).

Az Itala még azt a tősgyökeres görögösséget, hogy a ὥστε-kötőszavas mondatokban infinitivus áll, sem átalította a fordításába átvenni. Pl. a Cantabr.-ben ilyen mondatot is találunk (Mc. 4, 1): ita ut in navi ascendens sedere circa mare (ὥστε αὐτὸν εἰς πλοῖον ἐμβάντα καθῆσθαι ἐν τῇ θαλάσῃ), Vulg.: sederet in mari. A Laudianusban (Act. 16, 26) ita ut moveri fundamenta (ὥστε σαλευθῆναι τὰ θεμέλια τοῦ δεσμωτηρίου, Vulg.: ita ut moverentur fundamenta carceris. Ez a merőben görögös szerkezet az Italakban 14-szer fordul elő, a Vulg.-ban teljesen hiányzik.

Azt a tételt, hogy két tagadás egy állítás, az Itala a görög nyelv-szokás hatása alatt megtartja és 16 esetben alkalmazza, a Vulg. az irodalmi nyelvhasználatot tartva szem előtt, mindig kerüli. Legyen ebből elég két példa. Cantab., Corb. (Mc. 14, 60): non respondes nihil (οὐκ ἀποκρίνεις οὐδέν), Vulg.: non respondes quidquam. Cantabr. (Jo. 11, 49): vos nescitis nihil (οὐκ οἴδατε οὐδέν) Vulg.: vos nescitis quidquam.

Az infinitivusszal álló célhatározási mondatot a görög eredeti hatása alatt az Itala hatszor használja, a Vulg. négyszer infinitivust alkalmaz, kétszer pedig ut-os mellékmondatot. Ez az infinitivuszos célhatározói mondat főképp a mozgást jelentő igék mellett ólatin eredetű, a Cicero-féle irodalmi iskola kerülte, de a császárok-korabeli archaizáló írók felújították, az egyházírók is gyakran élnek vele.⁹ A partic. infin. helyett görög eredetű. Eleinte a költők utánozzák, később az egyházírók is felkapják. Az Itala öt esetben használja, a Vulg. háromszor. Pl. Cant., Gall. (Luc. 5, 4): cessasset loquens, Vulg.: ut cessavit autem loqui ἐπαύσατο λαλῶν).

Hogy mennyire ment az Itala az eredetihez való tapadásban, arra a legjobb bizonyosság az ilyen fordulat — igaz, hogy csak három van belőle az Újszövetségben — Sangall. (Mt. 13, 25): in autem dormiendo homines (ἐν δὲ τῷ καθεύδειν τοὺς ἀνθρώπους). A Vulg. ilyesmit meg nem mer tenni, azért így adja vissza: cum autem dormirent homines.

⁷ Stolz—Schmalz, Lat. Gramm.² p. 428 a.

⁸ Stolz—Schmalz, Lat. Gramm.² p. 449 C.

⁹ Stolz—Schmalz, Lat. Gramm.² p. 580 A.

Görög hatás mutatkozik néhány ige vonzatában is, mint pl. tango genitivusszal áll a görög ἀπομαί ige mintájára. Pl. Cantabr. (Mt. 9, 21): si tetigero tantum vestimenti eius (ἐὰν μὲν οὐ ἀψωμαι τοῦ ἱματίου αὐτοῦ Vulg.: si tetigero vestimentum eius. (Luc. 6, 19): quaerebat tangere eius (ἐζητεῖ ἀπτεσθαι αὐτοῦ), Vulg.: cum. Adorare a görög προσκυβεῖν-hez hasonlóan az Itálában (Cant.) kilencszer áll dativusszal, a Vulg.-ban egyszer sem. A benedicere és maledicere igéknél azonban a görögös accusativus és a latinos dativus között való válogatás még önkényes. A Vulg. mind a kettőt használja.

Még a praepositíók görögös vonzatától sem riad vissza némelyik Itala. Pl. Cant. (Luc. 7, 21): ab infirmitatibus et iniquorum spirituum, Vulg.: curavit a languoribus et plagis et spiritibus malis. Az Itálában az a praepositíós genitivus ötször fordul elő. Apud dativusszal kapcsolódik. Cantabr. (Mt. 19, 26) apud hominibus (παρὰ ἀνθρώποις) Vulg.: apud homines.

De se szeri, se száma az italabeli graecismusoknak. Amit itt felsoroltam, csak elenyésző kis része annak, amit az Itáláknak a Vulgatával való összehasonlításban garmadába raktam. A graecismusok kitakarításában Jeromos nem kímélte a seprűt.

Az a praepositíós comparativus, amely már Horatiusnál és Vergiliusnál is felüti a fejét, a Septuaginta révén mint hebraeizmus került be az Itálába. Ezt a látszólagos hebraeizmust a Vulg. is átveszi. Pl. (2 Cor. 11, 5) Clarom., Fuld.: existimo enim me nihil minus fecisse ab aliis apostolis, Vulg. szintén: existimo nihil me minus fecisse a magnis apostolis. Jeromos alkalmasint már nem érezte hebraeizmusnak.

A Cantabr. (Luc. 9, 3) még a görög ἀνὰ praepositíót is megtartja: necque ana duas tunicas habere. A Vulg.-ban az *ana* hiányzik (Chiron 674; Veget. műlomed. 5, 64, 6).¹⁰ Érdekes, hogy κατὰ praepositio osztó értelemben átment a román nyelvekbe is. Előfordul a Vulg.-ban is, de csak az Ószövetségben (Ezech. 46, 14, 15) cata mane mane (τὸ πρωὶ πρωὶ) Egyébként Jeromos a görög szavak átvételében — körülbelül 62, már t. i. az Újszövetségben — nem olyan tartózkodó; igaz, hogy ezek többnyire olyanok, amelyek majdnem valamennyien már belegyökeresedtek a római keresztények nyelvébe. Pl. apostolus, angelus, stb.

Amennyire tartózkodó, sőt elutasító Jeromos a parlagi népiességek és görögösségek beengedésében, annyira nem válogatós az egyes népies szavak használatában. A nép nyelvéből — a rómaiéból éppen úgy, mint minden más nemzet népnyelvéből — bővízü forrásként törnek elő az újképzésű szavak. Az Itala-fordítások mint népnyelvi termékek bővelkednek az újjalkotású szavakban és ezek gáttalanul áradtak el nemcsak a bibliafordításokban, hanem az egyházi íróknál is. Ezek az új szavak több mint két századon át annyira bevették magukat és beöröklődtek a nép nyelvébe, hogy azokat Jeromos sem tudta, sőt nem is akarta onnan kiszorítani, mert a nép már megszokta ezeket, úgyszólván vérébe mentek át. Hiszen a nép annyira ragaszkodott az Itala-fordítások nyelvéhez, hogy Jeromos fordításának befogadása eleinte nehézségekbe ütközött. Világosan bizonyítja ezt Szent Agostonnak Jeromoshoz írt 82. levele. Jeromos tudvalevőleg az Ószövetség legnagyobb részét héberből fordította. Szent Agoston ebben a levelében azt kívánja Jeromostól, hogy ne az eredetiből, hanem a Septuagintából fordítson, mert az eddigi Septuaginta-fordítások gyatrák; azok pedig, akik azt hiszik, hogy irigykedéssel nézi Jeromos hasznos fordítási mun-

¹⁰ Stolz—Schmalz, Lat. Gramm.² 522, 116 a.

kalkodását, azok lássát át, hogy lehetetlen a gyülekezetben Jeromos héberből való fordítását felolvasni, mert a nép annyira megszokta a Septuaginta-fordítást, szívébe-fülébe annyira beévedött, hogy az új fordítás szörnyen megbotránkoztatná. Pl. mikor Jónás próféta könyvének régi *cucurbita* szava helyett a Jeromos-féle fordítás új *hedera* szavát olvasták fel a gyülekezetben, a nép felháborodott és fenyegetőzött. Jeromos tehát, ahol csak tehette, kígyomlálta az irodalmi nyelvben lehetetlen solocismusokat és graccismusokat, de már az egyes szavaknak az Itálából való átvitelénél nem követett olyan szigorú eljárást. A Rönsch által képzők szerint csoportosított szavak száma körülbelül 580, már t. i. az Ujszövetségből összeállítottaké. Ezek közül a Vulg.-ban is előfordul 326, a többi 254 helyett Jeromos vagy más irodalmibb szót használ, vagy körülírja. Alljon itt néhány jellegzetes példa. Főnévből: *factitamentum* (Rom. 1, 20, Tertull. anima 18. ποίημα). Ez erősen népies, az irodalmi nyelvben nem használatos. A Vulg. így írja körül: *per ea, quae facta sunt*. Ilyen fajta a *fractamentum* is (κλάσμα). Ez a Cantabr. (Luc. 9, 17) adta így vissza. A Vulg. az irodalmi fragmentum szóval él. A Cantabr., Veron. és a Tertullianus használta *sputamentum* helyett az egyszerűbb és irodalmibb *sputum* olvasható a Vulg.-ban. A Cantabr. *suppedaneum*-mal fordítja a görög ὑποπόδιον szót. Ez görögösítő, a Vulg. *scabellum*-ot mond helyette. A Cantabr., Reh diger-, Veronens.-kódexek (Jo. 4, 11) ἄντημα görög szót latinul *hauriorium*-nak mondják, a Vulg. körülírja: *neque in quo haurias, habes*. Deliquentia (ἀυαρτία) áll az Itálából vett Tertullianus-idézetekben (Rom. 6, 1; 2; 10; 11; Rom. 8, 2; 3), a Vulg. mindenütt peccatum-ot ír. A kicsinyítő főnevek közül azokat tartja meg a Vulg. főképen, amelyek az irodalmi nyelvekben sem szokatlanok: auricula, mamilla, casula, buccella. A Vulg. az auricula szót nemcsak ott használja, ahol a görögben is a kicsinyített ὠτίον, hanem ott is, ahol az eredetiben οὖς van. Az ovicula helyett, amely az Itálában háromszor fordul elő a πρόβιον fordításaként, a Vulg. ovis-t ír.

A bilis-végű 22 melléknévből csak kettő nem olvasható a Vulg.-ban; huszat elfogadott. Ezek jó része az apostolok, kiváltképen Szent Pál leveleiből valók és többnyire filozófiába vagy erkölcstanításba vágó fogalmakat fejeznek ki. Ezeket csak nehézkes körülírással lehetett volna visszaadni. Ilyenek: p. docibilis (διδακτός) incessabilis (ἀκατάπαυστος) incorruptibilis (ἀφθαρτος), irrationabilis (ἄλογος) stb., stb.

Azok közül az igék közül, amelyeket a Vulg. számkivetett, álljanak itt mutatóba a következők: Itala: iacturari vagy iacturare, Vulg.: detrimentum facere; It.: iniuriare, Vulg.: contumelia afficere; It.: marnare, Vulg.: nutrire; It.: mensurare, Vulg.: metiri; It.: pannare, Vulg.: pannis involvere; It.: potionare, Vulg.: potare; It.: tubicinare, Vulg.: tuba canere.

A decompositák már a régiebb nyelvben is szerepelnek Vergiliusnál és Propertiusnál is és e klasszikus utáni prózai nyelvben, de buján tenyésznek a császárokkorabeli népies nyelvben. Az Itálákban előforduló 30 decomposita közül a Vulg.-ban a fele maradt meg. A Cantabr., ez a népies formákat küönösképen kedvelő kódex a görög ἐξέψυξεν t (Act. 5, 10) perobriguit-tal fordítja, a Vulg. az irodalmi *expiravit*-tal.

A főnévi összetételekben az Itala néha rakoncátlanul merész, vagy az öntudatlanságig görögös. A Cantabr. χειρηνώσ-*t* (Act. 13, 11) admanumdeductor-ral fordítja, a Vulg. körülírja imígyen: *quaerebat, qui ei manum daret*. De ennél még vakmerőbb salto mortale az, amit a Boernensis követ el (Gal. 1, 2) a οὐ οὐν ἐμοί-t egyszerűen *commeus-sal* adja vissza, a Vulg.: *qui mecum sunt omnes fratres-szel*.

A melléknevek összetételében a Vulg. nem olyan bőkezű, mint az Itala. Ennek 29 melléknévi összetételéből 13-at tart meg. Egy két példa: a Veron. $\acute{o} \delta\epsilon \acute{\alpha}\nu\epsilon\iota\delta\acute{\omega}\nu$ -t *indictoobediens*-szel adja vissza, a Vulg. *incredulus*-nak mondja; a $\kappa\alpha\theta\alpha\rho\iota \tau\eta \kappa\alpha\rho\delta\iota \tau$ (Mt. 5, 8), az Itala *mundicors* szal fordítja, a Vulg. *mundi corde*-vel. A Rehðiger: a görög $\pi\epsilon\delta\iota\nu\acute{o}\varsigma$ t (Luc. 6, 17) latinul így mondja: *et stetit in loco pede plano*, a Vulg. *in loco campestri*. A népies praepositíós adverbiumokat (de foris, in palam, in obviam stb.) — számuk 22, a Vulg. is kedveli — csak hárommal használ kevesebbet, de már a túlságosan népies és a román nyelvekbe is átment kettős praepositíókat kerüli a Vulg., öt közül egyet hagy meg. Ab ante (avant), $\acute{\epsilon}\mu\pi\rho\sigma\theta\epsilon\nu$ (Luc. 19, 4) helyett a Vulg. *praecurrens ascendit in-t* ír, a Cantabr.: *et antecedens ab ante ascendit-et*. Szintén a Cantabr. ben (Act. 5, 21) áll ez: *introierunt sub ante lucem* ($\acute{\upsilon}\pi\omicron \tau\omicron \acute{o} \acute{o}\rho\theta\rho\iota\omicron\nu$) a Vulg.-ban: *diluculo*.

Az Italanak és a Vulgatának egymással való szembeállításából az tűnik ki, hogy Jeromos nemcsak a görög kódexeket hasonlította össze és iparkodott egy egységes szövegű bibliát megteremteni, hanem amennyire a régihez, meglevőhöz csökönyszerűen ragaszkodó hagyomány-nal szemben csak tehetette,¹¹ igyekezett az Újszövetség latin nyelvét az Itálákban elburjánzó vulgarismusoktól, soleccismusoktól és graccismusok-tól megtisztítani és irodalmi színvonalra emelni. Egy egységes szövegű biblia megteremtésére Damasus pápától kapott megbízást és buzdítást; az irodalmi színvonalúság megteremtésében más okok játszottak közre. Ezeket az okokat a kereszténység társadalmi rétegződésének megváltozásában és ennek következtében a kereszténységben is erőre kapó magasabb műveltségben és a velejáró nemzeti érzés megnyilatko-zásában, végül pedig a korszellem átalakulásában találhatjuk meg. Az eleinte majdnem kizárólag az alacsonyrendű, szegénysorsú¹² népréteg-ből rekrutálódó kereszténység hova-tovább kezd már az előkelő családokba is beszivárogni. Ez a beszivárgás megindul Commodus császár idejében, azután mindjobban erősödik. Jeromos korában már a keresztény hit terjedése az arisztokraták körében szinte magától értetődő dolog. Maga Jeromos mondja: „hatalomban, gazdagságban az egyház gyarapodott, de erényekben megcsökkent.”¹³ Hiszen Jeromosnak leg-buzgóbb hívei és tisztelői: Marcella, Paula és lánya Eustochium, Laeta római nemesi családból származó művelt nők voltak, akik gondos nevelésben részesültek; márpedig a gondos nevelésnek jelentékeny, hogy ne mondjam alapvető része volt a nyelvtisztaság ápolása. Jeromos Laetához írt¹⁴ levelében, amely a leányok nevelésével foglalkozik, kö-veteli: „azután jöjjön a latin nyelvben való kiművelés, ha ez a kis gyermek száját nem mindjárt elején idomítja hozzá, a nyelv idegen hangzásúvá fajul és az anyanyelvet idegen hibák éktelenítik el”. Jeromosnak tehát a népies bibliafordítások revideálásánál, mind pedig a magakészítette fordításoknál tekintettel kellett lennie az előkelő kö-röknek, akik immár jelentékeny szerepet játszottak, az ízlésére, művelt-ségére és nyelvi kultúrájára. Ezeknek már alig volt ínyére az Itálák-nak fentebb vázolt nyelvi kultúrátlansága. Jeromos revíziós munkálko-dásának tehát a keresztény társadalmi viszonyok megváltozása is hat-hatós tényezője volt. De a nemzeti szellemnek sem volt kisebb része

¹¹ Hieronym. Epist. XXVII.

¹² Lactant. div. inst. 1., Tertull. adv. Prax. 3.

¹³ Hieronym. Vita Malchi c. 1.

¹⁴ Hieronym. Epist. CVII, 20.

a biblia nyelvének megtisztításában. Ez a nemzeti szellem a kereszténység kezdetén az alsóbb néprétegben nagyon gyenge volt, hiszen nemzetisége nagyon vegyes volt. De sohasem hamvadt el teljesen az előkelők és tanultak lelkében. Hiába sóvárogják Szent Agoston és Szent Jeromos és a többiek az Isten országát elepedő szívvel, a földi országtól sohasem tudnak teljesen és végképen elszakadni. Életük örökös küzdelem, vívódás, hánykódás a civitas terrena gyarlóságainak lehúzó súlya és a civitas Dei felé törekvés között. A civitas terrena, azaz a római föld, a római származás emlékeit, a római neveltetés és kultúra, kiváltképpen az irodalmi és nyelvi kultúra hatásait a legnagyobb lelki erő kifejtésével sem tudják magukból kiölni. Lelkük mélyén ott lappanganak a gyermek- és ifjúkorukban magukba szítt római nyelv és irodalom szépségei. Ezek, bármennyire is iparkodnak visszanyomni, fel-felötlenek és kénytelen-kelletlen eluralkodnak rajtuk. Szánják-bánják a római irodalommal való foglalkozás bűnét, de újra meg újra belcesnek. „A sok éjszakai virrasztás és könnyhullatás után, amit a mult bűneire való visszaemlékezés fakasztott ki lelkem mélyéből, Plautust vettem a kezembé. Ha pedig magamba szállva, a próféta olvasásához fogtam, a parlagias nyelv riasztólag meredt rám.”¹⁵ Szent Agoston pedig ezt írja: „nem tartottam a Szentírást érdemesnek arra, hogy Tullius fenségével összehasonlítsam”.¹⁶ Jeromos álmában Isten ítélőszéke elé kerül. Mikor kérdezik tőle, hogy kicsoda, micsoda, azt feleli, hogy keresztény. Erre a bíró rárivall: „nem Christianus, hanem Ciceronianus vagy!”¹⁷ Hányszor idézi Szent Agoston a de civitate Dei-ben a pogányokat! Cicerót 44-szer, Sallustius 19-szer, Lucanust hétszer, Terentius hatszor, Horatius háromszor. Vergiliust, ezt a szívéhez nőtt poétát 67-szer és hol nobilissimus poeta-nak (IV, 11), hol pedig insignis nek (V, 12), poeta clarissimusnak (VIII, 19), majd pedig Latini eloquii magnus auctor-nak (X, 1). Sallustius pedig: nobilitatae veritatis historicusnak nevezi (I, 5). Mondott-e valaki Vergiliusról szebbet (I, 3): „azért olvassák a gyermekek, hogy e nagy, legkiválóbb, legderekabb költőt, ha gyenge lelkükkel magukba szítták, egyhamar el ne felejtsek, mert Horatius mondásaként az edény azt a szagot, mellyel új korában teleivódott, sokáig megtartja”. Jeromos, aki maga is szeret idézni a pogány római írókból, hisz alaposan megismerte már az iskolában a latin írókat,¹⁸ visszautasítja azt a balga hiedelmet, hogy csak a pogányok ellen való támadásokban szabad a pogány írókból meríteni, holott könyveik tele vannak tudománnyal. Az egyházatyák nagy része — Novatianus, Arnobius, Cyprianus, Lactantius, Szent Agoston, Szent Jeromos — maga is rétor és grammatikus volt és azért gyökeres keresztény létére sem tudott nemzetiségéből és rómaiságából kivetkőzni. Minucius Felix a római nemzeti valást hevesen támadja, de irtak-e rómaiabbat, mint amilyen a törvénykezési szünet idején tett tengerparti sétának lélcüditő leírása? A Kr. u. V. századbeli Salvianusnak fájdalom marcangolja a lelkét — a de gubernatione Dei c. művének olvasásakor szinte érezzük lelke égető kínját —, amikor elfajult római kortársait korholja, akikkel szembeállítja a nyersebb, de romlatlan erkölcsű húnokat és frankokat. Talán csak két római egyházíró van: a jogász Tertullianus és a világi műveltségtől szinte undorodó Lucifer Caralitanus, akik fék-

¹⁵ Hieronym. Epist. XXII, 30.

¹⁶ August. Conl. III, 5.

¹⁷ Hieronym. Epist. XXII, 30.

¹⁸ Hieronym. Epist. LXX, 6.

telen, határt nem ismerő fanatizmusukban római voltaknak legkisebb gyökérszálát is ki akarják tépni magukból. Ez megérzik a stílusokon is.

A nemzeti érzés hagyománytisztelő és fenntartó egyebekben is, de kiváltképen a nyelvi dolgokban, azért a nemzeti érzés híján levő tömeggel szemben ellensége a népnyelvi szabályozatlanságnak, parlágiaságnak és kuiturátlanságnak. A nemzeti kultúrán nevelődött egyházatyák, mivel eleinte a kereszténység a műveletlen tömegből került ki, ők pedig teljesen felolvadni iparkodtak a keresztény hitvallásban, elnyomva a nemzeti érzés sugallta nyelvtisztaságra való törekvésüket védelmére kelnek a népies és irodalmiatlan nyelvhasználatnak. Szent Agoston írja:¹⁹ „A vallásoktató miért álljon *ossumot* mondani *os* helyett, ha tanulatlanokkal beszél”. Arnobius retor létére így válaszol:²⁰ arra a kifogásra, hogy: „barbarismusok és soloecismusok lepik el szavaitokat és rút hibák szennyezik be”. „Gyerekes és szűkkeblű szemrehányás ez” feleli, „ha ennek igaz voltát helybenhagynók, akkor egyik-másik gyümölcs evéséről is lemondhatnánk, mert tuskés vagy piszkos a termésük”. Azután így folytatja és kérdezi: „avagy szavaink azáltal kevésbbé igazak, ha a szám, eset és praepositíók használatában hibázunk?” Azt feleli rá: „ez a szópompa és szabályokba gyömöszölt beszéd a fórumra, a törvényszékekre és népgyűlésekre szorítkozzék”. Szent Agostonnál olvassuk:²¹ „*ancillae filii minorati sunt, quo verbo minus quidem Latino, bene tamen expressum est, quod ex maioribus minores facti sunt*”. Ugyancsak Szent Agoston vallja:²² „Az éneklő nép szájából ugyan nem tudjuk eltávolítani: *super ipsum autem flori et sanctificationi mea*, de ez az értelemnek mit sem árt. Az irodalmi műveltségű ám javítsa ki florebit-re, ebben senki sem akadályozza, csak az éneklés megszabott módja”. Lucifer Calaritanus²³ szinte kérkedik: „mi csak a Szentíráshoz értünk, a mi nyelvünk közönséges; a tettek ellenben csiszolt és ékes; mi a pogány irodalomban teljesen idegenek vagyunk”. Ilyen és hasonló példát még jónéhányat lehetne felsorakoztatni.

Ezek a nyelvtisztaságot semmibevevő nyilatkozatok csak amolyan túlkompenzációk, ahogy a pszichológusok mondják. Ezeknek az egyházatyáknak a tudata alól elő-előbukkan a fiatalságukban beléjük nevelt rétori tudomány és az ebből eredő nyelvtisztasági hajlam. Ha Jeromos megharagszik — ez pedig nem egyszer megesik vele —, ugyancsak nekiesik ellenfele komisz stílusának:²⁴ „Írásaiban temérdek a barbárság és beszéde a legcsúnyább hibákkal éktelenkedik”. Vagy:²⁵ „hacsak nem gondoljátok, hogy *ἐσθλὴν βίωσιν*-t despexisti-vel fordítsatok, hanem inkább a mi korunk legkitűnőbb fordítója szerint — mondja csípős gúnnyal — nullificasti vagy annihilasti, sőt annullasti vagy valamely más ilyen szörnyű szóval, amilyenre a műveletleneknél lehet akadni”. Néha, ha nem vigyáz, elszólja magát Jeromos:²⁶ „megvallom, hogy rajta voltam, hogy a szavak finomságát a fordítás hasonló szépsége révén őrizzem meg és mivel akkor még a rétorok tanításai és réto-

¹⁹ August. De doctr. christ. III, 3.

²⁰ Arnob. adv. gent. 59.

²¹ De civit. Dei XVII, 4.

²² August. De doctr. Christ. II, 3.

²³ Corp. Script. Eccl. Lat. Vol. 14, p. 306 (Hartel).

²⁴ Adv. Jov. I, 1.

²⁵ Hieronym. Epist. 176, 52, 2.

²⁶ Hieronym. Epist. 52, 1.

rikai tanulmányaim lobogva égtek bennem, bizonyos részeket a rétorok virágos nyelvén írtam". És ott, ahol a stílusnak egyszerű voltával akar szerénykedni, a rétorika legraffináltabb fogásaival él.

A nemzeti szellemből sarjadó nyelvtisztogatási munkájában Jeromost a korszellem is ösztökelte és segítette. Az evangélium hirdetőinek, az apostoloknak kora óta nagyot változott a keresztény világ. Amint idővel behatol a műveltek és előkelők körébe, kezd a nemzeti szellemmel és műveltséggel hova-tovább valami kompromisszumra lépni, mert az előkelők gyermek-, sőt sokszor felnőtt korukban is a nemzeti irodalom nedvével táplálkozva a kereszténységbe akaratlanul és öntudatlanul is bevitték a nemzeti és így a nyelvkultúra törekvéseit.

Eleinte a görögöknél volt ez így, azután a rómaiaknál. Már a Kr. u. II. században megindul a keresztény irodalomban az a folyamat, amely kapcsolatot teremt a klasszikus görög irodalommal. A görög irodalommal és tudománnyal kapcsolatot teremtő keresztény iskolának székhelye Alexandria. Ennek az iskolának vezéremberei Origenes és Clemens, már a halikarnassusi Dionysius által felújított atticizmus felé közelednek.²⁷ Ez az atticista-purista irány mindjobban megizmosodik és a *κοινή*-vel szemben teljesen diadalra jut. A Kr. u. IV. században és az V. század elején a részben az athéni Himerios és Prochaerisios iskolájából kikerülő ragyogó egyházi szónokok, mint Basileios, Gregorios Nazianzenos és az antiochiai rétoriskola fejének, Libaniosnak híres tanítványa, Joannes Chrysostomos, a rétorika teljes fegyverzetében jelennek meg. A keresztény közönség pedig a templomban már nemcsak áhitatot és elmélyedést keres, hanem inkább a rétorikai pompa gyönyörűségeit élvezni jár oda,²⁸ ahogy Joannes Chrysostomos maga mondja: „ἀλλ' ἐπειδὴ τέρψινος ἔσται ἀκροαταί, διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα ζητεῖτε”.²⁹ Ezek a keresztény egyházírók javarészt szigorú atticisták. Az arianus Eunomiosnak szemére veti nyssai Gergely: „ὅρα τὰ ἀνθ' ἧς ἀρ' αἰῶνος ἁγίου τοῦτος”. Ezeknek az egyházíróknak és rétoroknak volt a kortársa Jeromos, sőt a nazianzi Gergellyel személyesen is érintkezett Konstantinápolyban. De nemcsak a görög keresztény egyházban volt ez így. A latin egyházi szónoklatban is lábra kapott a közönségnek a rétorika szemfényvesztő eszközeivel való gyönyörködtetése. Paulinus nólai püspök, a költő, Jeromosnak kortársa, egyik levelében³⁰ így jellemzi a korabeli egyházi szónokok stílusát: „tőlük oroztad el, mint valami ellenséges zsákmányt, a bőbeszédűséget és szépszólást, hogy levetve a hibákat, a szép beszéd köntösébe öltözködve az ékesszólás kendőzőszerét, amivel az üres bölcselkedés meg ejti az embereket, mélyértelmű témáknál használj fel”. Jeromos pedig méltatlankodva háborog:³¹ „a templomban egy-egy szavaltó láthat az ember, aki a szavak megvesztegető szépségével tapsot arat, nevetést fakaszt és a hallgatók lelkét vidám hangulatba ragadja”. Ehhez hasonló példát sokat lehetne még idézni a kortársak írásaiból. „Új idők jöttek, a régi már elmúlt, ahogy nazianzi Gergely kiáltja diadalmasan:³²

²⁷ W. Schmidt, *Der Atticismus in seinen Hauptvertretern*, 1896, p. 731.

²⁸ E. Norden, *Die antike Kunstprose*² II, p. 551 et 559.

²⁹ Joann. Chrysost. hom. in epist. 2 Thess. C. 4 (Migne 62, 485).

³⁰ Paulini Epist. 16, 11 p. 124 (Hartel), *Corp. Script. Eccl. Lat.* Vol. 29.

³¹ Hieronym. *Comment. in Ecclesiasten* c. 9 III, 1 p. 467 Vall.

³² E. Norden, *Antike Kunstprosa*, II. 559.

„τὰ ἀρχαῖα παρήλθεν, ἰδοὺ τὰ πάντα καινὰ.“ Ebben az új korszakban már a Szentírás nyelvének is másnak kellett lennie és amennyire tehetette, Jeromos is behódolt az újkor ízlésének és buzgó keresztény léteére sem vonhatta ki magát a korszellem hatása alól. Az Itáláknak el kellett tűnniök, helyet kellett adniok egy tisztább, műveltebb nyelvű bibliának. Ez a Jeromos fordította és átdolgozta biblia lassan kiszorította az Itálákat, de csak lassan, mert még a VI. században Szent Columbanus³³ az Italát használja. Ettől fogva azonban majdnem kizárólag a Vulgata uralkodik, mígnem 1598-ban Kelemen pápa alatt megállapított szöveg lett az alapja a katolikus egyház által használt latin Szentírásnak.

Jeromos, ahogy Luther az új német irodalmi nyelvnek, szentírásfordításával a középkori latinságnak egyik alapvetője lesz. Az kétségkívül való, hogy a középkori latinság a Vulgata talajából szívja éltető táplálékát. Ebből a középkori, a Vulgátán alapuló latinságból nőtt ki a gyökere a dúsan virágzó magyarországi latinságnak. Hogy ennek mennyi köze és kapcsolata van a Vulgátával, azt már mások is megfigyelték; azt hiszem, nekem is alkalmam lesz ezt megbizonyítani.

Ács Károly.

*

Haec disputatio duabus ex partibus constat, quarum priore comparato Italarum et Vulgatae inter se, qui est in Novo Testamento, sermone atque materia collecta uberrima, cuius tamen nisi particulae propter spatii angustiam huc admitti non poterant, Hieronymus sermonem a se recogniti Novi Testamenti quo puriorem redderet, quibus Italiae essent inquinatae, complures soloeicismos, Graecanicasque a linguae Latinae indole abhorrentes proprietates et multa alia urbano sermoni obstrepentia vitia inde sustulisse demonstratur. In parte altera auctor disputationis causas cum quaereret, cur Hieronymus Italarum vulgarem ac rusticam loquendi consuetudinem respuisset, tres invenisse vult; quarum unam in ordinum Christianorum nova temperatione, alteram in sensu spirituque Romanorum gentili in imis Christianorum animis interdum sopito, sed identidem experrecto, tertiam denique in saeculi habitu converso positam esse opinatur.

Carolus Ács.

A latin névmási ragozás történetéhez.

A latin névmási ragozás magyarázatánál régi problémát jelentenek a nemmel bíró névmások különös és a névszói ragozástól teljesen elütő gen-i és dat-i alakjai. A jól ismert *eius huius istius illius quouis(cuius)* gen-i, és *ei hui-c isti illi quoei-cui*) dat-i alakokról van szó. Magyarázatukra általában két felfogás merült fel.

A régebbi nyelvtudósok abból indultak ki, hogy a *quouis* gen-i alak mellett van egy *quouis* 3. birtokos névmás is.¹ Ennek alapján úgy képzeltek a fejlődést, hogy a *quouis* gen-i alak nem egyéb, mint a *quouis* birtokos névmás megmerevedett nom-i alakja. Tehát pl. egy *quouis puer est hic?* „kihez tartozó fiú ez?“ kérdésben a *puer* szóval egyező birtokos névmási nom-t a *patrus, frater, sororus, Venerus* stb. régi gen-i alakok nyomán szintén gen-nak kezdték érezni. Ez az egy

³³ Fr. Kaulen, Handbuch zur Vulgata, 1870, p. 2.

¹ L. Leumann, Lat. Gramm. 289, és az ott idézett irodalmat. Utoljára így Solmsen, KZ 44, 1911, 176 és 177. l. 2. j.

alak hatott azután a különböző többi névmási töre is, és így jöttek létre az *eius huius* stb. gen-i alakok.

Ha meg is engedjük, hogy nom-i alakok megmerevülhettek, és ragozhatatlannokká válhatnak,² ezt ebben az esetben lehetetlennek kell tartanunk, mert a *quoius* hímnemű alak mellett legalább ugyanolyan gyakoriaknak kellett lenniök a *quoia* (*filia*), *quoum* (*pecus*) kapcsolatoknak, sőt a ragozásban szereplő többi alaknak is. E mellett a fenti felfogás értelmében a *quoius* birtokos névmásnak el kellett volna tűnnie a használatból,³ hiszen az egy *quoius* alak szívtá fel egész funkcióját. Hogy pedig ez nem következett be, annak világos bizonyítékai nemcsak a klasszikus íróknál előforduló alakok,⁴ hanem és elsősorban az a tény, hogy a *quoius* birtokos névmás használata a nép nyelvben is fennmaradt, amint arról különböző román nyelvek tanúskodnak.⁵ Ezen az egy tényen megbukik az egész magyarázat.

Hogy ez a felfogás, amely különösen a mult század második felében volt divatos, az említett okok miatt elégtelen, az már a jelen század első éveiben világossá lett. Éppen ezért Sommer már 1902-ben arra a véleményre jutott,⁶ hogy a latin névmási ragozás ezen sajátosságát az alapnyelvi névmási ragozás különlegességéből kell magyaráznunk. Felfogása azon a tényen alapszik, hogy a névmási tövek ragozásában bizonyos nyelvekben (görög, indoiráni) -sio gen-i végződést találunk. Így pl. ói. *kasya* 'kié' és *asya* 'huius' gen-i alakok ie. **q^wo-sio* és **e/o-sio* alakokból származnak, és a **q^wo-*, ill. **e/o-* névmási tövekhez tartoznak. Sommer felfogása szerint mármint az ie. **q^wosio* és **esio* alakokból a latinban **quoiio*, ill. **eio* lett, és ezek a megszokott formáktól elütő alakok később a mássalhangzós tövek nyomán s-t vettek fel. Így jöttek létre a *quoiios eiios*, majd *quoiuis* (*cuius*), *eiuis* alakok.

E felfogás elfogadhatóságának első feltétele az, hogy -sī- a latinban -ī- lett. Sommer maga ezt nem tartotta valószínűnek, és ezért elméletében kiegészítőleg még azt is felvette, hogy más alakok nyomán (vö. nom. sg. m. *quoi*, állítólagos gen. pl. *quoisōm* = ói. *kešām*) a **quosio* alak **quoisio*-vá módosult, és ebből -īsi- > -ī- változással lett **quoiio*, majd *quoiios*. Sommer alapgondolatát elfogadta Wackernagel is,⁷ de ő úgy vélte, hogy a Sommer-féle kerülő út nem szükséges, mert az egyszerű **quosio* alakból közvetlenül is lehetett **quoiio*,⁸ és e nézet felé hajlott legutóbb Leumann is.⁹

Sommer nézete, mint látjuk, nem utolsó sorban azzal a kérdéssel áll vagy dől, hogy az alapnyelvi -sī- csoportból a latinban valóban -ī- lett-e. A kérdés hangtanilag eldönthetetlen, mert világos és kényszer-

² L. ehhez Wackernagel, IF 31, 1912, 269.

³ Vö. Hermann, Silbenbildung im Griechischen und in den andern idg. Sprachen, 1923, 212.

⁴ Vö. Vergilius, Ecl. 3, 1; Cicero, Verr. I 54, 142; II 51, 127. Különösen Plautusnál és Terentiusnál, tehát az élet és a nép nyelvéhez közelebb álló íróknál gyakori.

⁵ Vö. Meyer-Lübke, Romanisches Etymologisches Wörterbuch, s. v. *cuius*; Wackernagel, Vorlesungen über Syntax II, 1928², 81.

⁶ Sommer, Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre, 1902, 471.

⁷ Wackernagel, IF 31, 1912, 268–71.

⁸ Wackernagel, i. h. 268¹; Hermann, i. m. 210–3.

⁹ Leumann, Lat. Gr. 289 sk. Ugyanígy Walde, Geschichte der idg. Sprachwissenschaft II 1, 1916, 205.

ritó példánk ezen hangcsoport fejlődésének ellenőrzésére nincs.¹⁰ *Herbig* ugyan a *basium amasius* alakokra támaszkodva Sommer ellenében azt tanította, hogy *-si-* a latinban *-si-* lett,¹¹ de e felfogás egészen valószínűtlen. Mint már mások is rámutattak,¹² a latinban a *-si-* hangcsoportban be kellett volna következnie az *s* zöngésülésének, majd a rotacizmusnak. A latinban van ugyan egy *-arius* képző, amelynek kapcsolatban kell állnia az *-āsius* képzővel,¹³ de mivel eredete nem világos, nem hozható fel teljes értékű bizonyítéknak a mellett, hogy a *-si-* csoport fejlődése valóban *-ri-* volt a latinban.

A másik felfogás, vagyis az *-si-* > *ī-* fejlődés mellett legutóbb *Pisani* szállt síkra.¹⁴ Szerinte nemcsak a *quoiio-s* < **quosio* őrizné a régi *-sio* képző nyomait, hanem a latin *o*-tövé névszók *i*-genitivusa is ebből magyarázandó. Szerinte az eredeti **uirosio* gen-ből a *viroio*, *vireiie*, *virii*, végül összevonással *virī* alakokon keresztül jött létre az *o*-tövek jellemző és a témavokális hiánya miatt is feltűnő gen-i alakja.¹⁵ Ezen magyarázat, ha helytálló, mindenesetre az *-si-* > *-ī-* változás mellett szól, és ezzel a *quoius* Sommer-féle magyarázatának a valószínűsége is nagyban növekednék. *Pisani* magyarázata azonban több okból is elfogadhatatlan. Érthetetlen először is, hogy ha a **quoiio* < **quosio* a mássalhangzós tövek nyomán felvette az *-s* végzetet, hogy genitivusi jellege jobban kitűnjék, akkor hogyan kerülhették el ezt a sorsot az ugyanolyan eredetű névszói genitivusok? *Pisani*nak azonban magyarázata keresztülviteléhez nemcsak annak feltevésére van szüksége, hogy a *-si-*-ből *-ī-* lett, hanem arra is, hogy az *oiio*-ból fejlődött *eiie* (cz a fejlődés is kétsős) később *ī* lett. Hogy az *eiie* csoportban az első *e*-ből a következő kettős *i* hatására *i* lett, ezt *Pisani*nak nem sikerült elfogadhatóvá tennie. A *Pompeius*-féle alakok ugyanis — *Pisani* ellenére is — kétségtelenné teszik, hogy *eiī* megmaradt. *Pisani* egyébként a jelenség indoklására azt hozza fel, hogy szóközépi *e* kettős *i* és rákövetkező *i* előtt kivételesen *i*-vé hasonult, de a „kettős *i* után következő *i*“, amely *Pisani* előző fejtegetéseiben nem szerepel, itt valóban a semmiből kerül elő támogatásul. Ha *Pisani* csakugyan arra gondol, hogy az *eiie* csoport második *e*-je (szóvégi helyzetben?) *i*-vé lett, akkor ezt megint csak el kell utasítanunk, mert a szóvégi *-e* a legállandóbb hangok közé tartozik, sőt éppen az eredeti szóvégi *-i*-ből lesz (ha le nem kopik) *-e*, vö. **mari* **anti* > *mare ante*.¹⁶

Főellenvetésünk azonban *Pisani* elméletével szemben az, hogy a latin *i*-genitívust kiragadja azon nagyszámú és földrajzilag összefüggő területen elhelyezkedő nyelvek köréből, amelyek az *o*-töveknél hasonlóképpen *-i* genitívusvégződést mutatnak. Ez az alak jelentkezik ugyanis a keltában: gall: *Segomari*, *Trutikni*; Ogam-felirati MAQI, amiből

¹⁰ Ehhez a kérdéshez l. még Leumann, i. m. 141; Szidarovszky, A görög és latin nyelv hang- és alaktana, 1932, 194.

¹¹ Herbig, IF Anz. 37, 1917, 31 sk.

¹² L. Hermann, i. m. 212.

¹³ L. Leumann, i. m. 213.

¹⁴ *Pisani*, Archivio Glottologico Italiano 21, 1927, 118 sk.; Studi sulla preistoria delle lingue indeuropee (Memorie della R. Accademia Naz. Dei Lincei, ser. VI, vol. IV, fasc. VI), Roma 1933, 620 skk.

¹⁵ *Pisani*, i. m. 623. Glotta 22, 1934, 295 sk.

¹⁶ Vö. Bonfante, KZ 62, 1935, 265–7: „*i* final en latin“, uo. 64, 1937, 75.

óir *maicc*, óir *fir* 'viri' < **viri*; *ligur* (*Alkouinos Askoneti*,¹⁷ *venetus Enoni* (Ennonius-hoz), *Reitii*, *voxsii*,¹⁸ *messapus beillihi*, *dazimaihi*.¹⁹

Pisani ezzel szemben csak a faliscusi *Kaisiosio Caiuosio* alakokra tud hivatkozni, amelyek valószínűleg genitivusok (vö. különösen *ekolartos* | *ekokaisiosio* 'ego Lartis, ego Caesii', *Jacobsohn*, *Altitalische Inschriften* 12). Ezek azonban, ha valóban összefüggnek a görögben és árjában jelentkező -*osio* genitivussal, teljesen elszigetelten állnak Itáliában,²⁰ míg a latin szorosan beletartozik az előbb említett nyelvek nagy és földrajzilag zárt körébe.

Ezzel azonban a *quoius* < **quosio* magyarázat alól is ki van húzva a gyékény, annál is inkább, mert most már **quosio* lenne az egyedüli alak, amely a „régí” névmási ragozás nyomait őrizné. Pisani ugyan az ólatin Duenos-feliratban talál egy *tesiai* alakot, amelyet az ói. *tasyai* dat. sg. f. 'ennek' pontos megfelelőjének tart,²¹ de ebben aligha lesz követője. Hiszen ahol a nőnemben felbukkan az -*s-i* elem, ott mellette mindeniütt megtalálható a him- és seml. nemű -*sm-* elem is, s amíg az oszk-umber csoportban legalább az -*sm-* elemnek megvannak a nyomai (vö. umb. *esmei*, *pusme*), addig a latinban még ez sem található meg. Pisaninak azonban elmélete szempontjából kár volt ezen alakra hivatkozni, mert — a Duenos-felirat kétségtelenül a rotacizmus előtti időből származván²² — ennek folytatása *teriai* lenne, nem pedig a Pisanitól kívánt alak.

Amint az eddigiekből látható, a Sommer-féle magyarázat, ha hangtanilag nem is cáfolható, alaktanilag a legsúlyosabb aggályokat ébreszti, mert olyan képzést tételez fel, amelynek a latinban semmi nyoma, s kérdés, hogy az alapnyelvi egység idején is megvolt-e az egész területen. Hangtanilag is lehetetlenné válik azonban ez a felfogás, ha tényleg igaaz van *De Witt*-nek, aki a lat. *aperio operio* szavakat a *capite operio*, *pectore aperto* kifejezések miatt a hagyománytól eltérően nem ie. **per-iō*, hanem **pes-iō* alakból származtatja, és a lat. *vestis* szóval kapcsolja.²³ Ha ez a szöfejtés helyes, márpedig a jelentés mellette szól, akkor ezzel tisztázva is van a problematikus -*si-* hangcsoport latin folytatása is, és Sommer felfogása hangtani okokból is lehetetlen.

Az eddigi kísérletek eredménytelensége meggyőződésem szerint onnan származik, hogy nem figyelték meg eddig, hogy melyek azok a sarkalatos alakok, amelyeken az egész latin névmási ragozás különlegessége alapszik. Mielőtt azonban továbbmehetnénk, tisztázunk kell problémánkkal kapcsolatban a névmási ragozás állományát az ólatin korban.

A névmási ragozás alapalakjai a következők: *eiuis*, *hoiuis huiuis* és *quoiuis cuiuis* a gen-ban, *eiiei hoiei quoiiei* a dat-ban. Távolabb áll-

¹⁷ Whatmough, *Prae-Italic Dialects of Italy* II, 1933, 274, 2; Krahe, *Hirt-Festschrift* II, 1936, 242.

¹⁸ Sommer, *IF* 42, 1924, 109 sk., 127.

¹⁹ Vetter, *RE Suppl.* VI, 1935, 310 és 312 sk.

²⁰ Ugyanígy Herbig, i. h. 33; Schwyzler, *Griech. Gramm.* I, 1939, 555. l. 4. j.

²¹ Pisani, *AGIt* 21, 118 skk. Elfogadja *Dirichs* fantasztikus művében: *Die urlat. Reklamestrophe auf dem Dresselschen Drillingsgefäß*, 1934, 54 sk. Ellene Leumann, *Glotta* 18, 1930, 256.

²² L. *Dirichs*, i. m. 11; Hofmann, *Bursians Jahresberichte* 270, 1940, 112 skk.

²³ De Witt, *Language* 16, 1940, 88.

nak *iste, ille* és *ipse*, amelyeknek a gen-a a legrégibb forrásokban *i*-vel jelentkezik, tehát: *istiūs, illiūs* és *ipsiūs*, míg a dativus *isti illi ipsi*. Az *is, hic* és *qui(s)* névmások említett alakjainak további, részben az enklitikus helyzetből magyarázandó fejlődése itt minket nem érdekel, de ki kell térnünk az *iste ille ipse* névmások alakjaira, mert azoknál nemcsak a gen-i -us végződés előtti *i* tűnik fel, hanem az is, hogy az ólatinban sok, tisztán névszói ragozású alakjuk szerepel. Ilyenek a náluk nagyobb számban szereplő *istae illae ipsae* egyesszámi nőnemű dativusok, és az *ista illa ipsa* többesszámi semleges nominativusok. Mindez arra mutat, hogy ezek a tövek csak később alkalmazkodtak a névmási ragozáshoz, s genitivusuk az eredeti névszói *isti illi ipsi* alakokból származik az *eiūs quoiūs* jellemző végződésének hozzáadásával. Ezek az alakok egyébként még valószínűleg megvannak az ólatin *istimodi* stb. kapcsolatokban. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a *hic* névmás minden valószínűség szerint egy mutató partikulából vált ragozható tövé, akkor azt látjuk, hogy az eredeti névmási ragozást tulajdonképpen csak a *quoiūs eiūs, quoiiei eiiei* alakok képviselik, a magyarázatnak tehát erre a két névmásra kell épülnie.

Ezzel szemben sokan csak a *quoiūs* alakot veszik fel kiindulópontnak, és az *eiūs* alakot is ennek nyomán képzett formának tartják. Ha azonban meggondoljuk, hogy a *quis quid quem: quoiūs quoiiei* paradigma nyomán az *is id* (ólat.) *em* alakokhoz analogikusan csak **oiūs *oiiei* alakok képződhettek volna, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy csak olyan magyarázat közelítheti meg a valóságot, amely egyszerre tudja mindkét névmási fő (*quis* és *is*) ragozási rendhagyóságát megfejtetni.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgokat, akkor fel kell tűnnie, hogy mind a két szóbanforgó névmás *i*-tő. S míg a rokonnyelvekben a **qwi-* kérdő-határozatlan névmás majdnem kizárólag csak a nom acc-i alakokban mutatható ki, addig a latinban, annak ellenére, hogy a **qwo/ā-* tövel nagymértékben keveredett, még mindig majdnem teljes paradigmát találunk az *i*-tőből. A hagyományozott alakok a következők: nom. sg. m. f. *quis, n. quid*; acc. sg. m. f. *quem* < **qwi-m*;²⁴ instr. sg. *quī* 'mivel, hogyan?' (Hor. Sat. I 1: *Qui fit Maecenas...*); nom. pl. *quēs* (Senatus Consultum de Bacchanalibus 3–4. s.: *sei quēs essent* 'si qui essent'), nom. pl. n. *quia* (kötőszóvá merevülten és ebben: *quia-nam* 'quare, cur'); gen. *quium* (Catonál Servius Aen. I 95 szerint): dat-abl. pl. *qui-bus*.

Hogy az *is* névmás is *i*-tő volt, arra már kevesebb, de még mindig világosan beszélő adatunk van. Az *is* nom. sg. m. és *id* nom. sg. n. mellett megvan az ólat. *em* < **i-m* (vö. *quem* < *qui-m*), és a valószínűleg igazodott *i-bus* 'iis' a várható *i-bus* (vö. *qui-bus*) helyett.

Az *i*-töveknél alapnyelvi időktől kezdve a képző teljes fokához járult a gen-i rag, tehát a végződés -eis volt: nom. **egnis* (= lat. *ignis*): gen. **egneis*. Ugyanígy a dat. végződése az -ei rag²⁵ hozzájárulásával *ei ei*: dat. **egnei ei* (= ói. *agnaye* 'tűznek'). Ezek alapján fel kell tehát tételeznünk, hogy a szóbanforgó névmási tövek gen-a és dat-a valamikor **quei-s* és **quei-ei*, ill. **ei-s* és **ei-ei* volt.

²⁴ L. Meillet, De quelques innovations de la déclinaison latine, 1906, 30–35.

²⁵ Hogy az alapnyelvi dat-i rag -ei, nem pedig -ai volt, az ma már kétségtelen. Vö. Solmsen, KZ 44, 1911, 161 skk., s még előtte Meillet, i. m. 35–7; BSL 32, 1931, 188 skk.

A névszói ragozásnál az *-eis* gen-i és *-eiei* dat-i végzetekből hangtörvényszerű fejlődéssel *-is*, ill. *-ēi* > *-ēi* vagy hapológiaiával *-eiei* > *-ei* végzeteknek kellett létrejönniök. A dat-ban ez az alak tényleg meg is van: *ovis* dat-a (**oveiei* >) **ovēi* > *ovī*. A gen-ban azonban a mássalhangzós és *i*-tövek keveredése folytán már csak a mássalhangzós tövektől származó *-es/os* (későbbi *-is/us*) végzettel találkozunk, s így *ovis*, dat. *ovī* mellett a gen. *ovis*, csakúgy, mint a *rēx*, dat *rēgi* (< *rēgei* = Forumfelirati RECEI?) mellett a gen. *rēgis*. Könnyen érthető azonban, hogy a kérdő és mutató névmások nem kerültek a névszói ragozás hatása alá, mert egyrészt ezeknél a névmásoknál sokkal életbevágóbb volt a homonímia (nom. *quis* 'ki?': gen. **quis* 'kié?') elkerülése, másrészt rájuk sokkal kisebb vagy egyáltalán semilyen nyomást sem gyakorolhattak a mássalhangzós névszói tövek. Mindezek alapján fel kell tennünk, hogy a gen-i **queis*, **eis* és a dat-i **queiei*, **eiei* alakok kikerültek a névszói alakok hatásköréből.

A további hangtörvényszerű fejlődés esetén a dat-i **queiei* **eiei* alakokban mindenesetre el kellett volna tűnnie a magánhangzók között álló *i*-nek. Ennek azonban szerintünk útját állták a rendszerben szorosan kapcsolódó **queis* és **eis* gen-i alakok (hisz csak ebben a két esetben szerepel az *ei*- fokú *tō*), sőt ez a magánhangzók közti *i* megtartására irányuló törekvés annyira erős volt, hogy az ellenkező irányba csapva a *i* erősödését, tehát **queīiei* *eīiei* alakokat eredményezett.²⁶

Ezen a fokon azonban az a szokatlan helyzet állt elő, hogy míg a dativus kétszótagú volt, addig a gen-i alak térfogata csak egy szótagot tett ki. Ennek az aránytalanságnak a kiküszöbölésére a **queis* **eis* alakok a névszói ragozásból jól ismert *Venerēi*: *Veneros*, *patrei*: *patros* viszony nyomán **queīios* *eīios* alakokká teljesedtek ki.²⁷ Hogy ezen felfogásom a valósághoz közel jár, abban megerősít még az a körülmény is, hogy amíg az *is* névmásnál, amelynek a paradigmájában nem szerepeltek *o*-vokalizmusú alakok, az *eīios* *eīiei* alakok megmaradtak, addig a *quīs* tónél, amely mind erőteljesebben vegyült el a **quo-* tövel, a **queīios* **queīiei* alakok a **quo-* *tō*-ójának hatására *quōiūs* *quōiiei* alakokká változtak s a III. századi Scipio-feliratokban (CIL I² 7, 11) már csak ezek az alakok lépnek előnk:

²⁶ A jelenség lényegében a francia névén jól ismert '*gémation expressive*' kategóriájába tartozik. Ugyanígy magyarázandók szerintem (Leumann, i. m. 344 ellenére) a szabályos *faxo* melletti *-ässō* alakok is. — Meillet, aki Sommer pronominális magyarázatát ugyancsak elveti (Innovations 46 sk.) arra gondol, hogy a **quo-* többől származó **quōi* és a **qui-* tőhöz tartozó **quei* dat-i alakok kontaminációja hozta létre a *quōiiei* alakot. Ezt nem tartom valószínűnek, és nem is talált semilyen visszhangra.

²⁷ Skutsch, Glotta 1, 1909, 322 szintén proportiós újképzésnek tartja az *eius quōiūs* alakokat, de nem mondja meg, hogy miből alakultak át. Ugyancsak ő (309. l.) — teljesen elfogadhatatlan módon — **isti-* **illi-* névmási töveket vesz fel, és ezekből származának az *illī isti* < **illei* **istei* dat-ok, és (311 sk.) régen az **illeis* **isteis* gen-ok. Ha ez utóbbi ponton érintkezik is felfogásunk, mégsem tartom helyesnek nézetét, mert *ille* és *iste* késői, és még mindig nem eléggé világos névmások. Az általam feltételezett **queis* (vagy már **quōis*?) és **eis* gen-ok adják magyarázatát a rejtélyes *mis tīs sis* személyes névmási gen-oknak is. Vö. Leumann, i. m. 283: „das Muster für Anfügung des -s... unklar”.

QVOIVS FORMA VIRTUTEI PARISVMA FVIT,
 és QVOIEI VITA DEFECIT NON HONOS HONORE.

Szemerényi Oszvald.

*

Zur Deklination der lateinischen Pronomina.

Bei der lat. pronominalen Deklination stellen die eigenartigen Genetive und Dative ein altes Problem. Keiner der beiden bisher gegebenen Lösungsversuche ist befriedigend. Der erste Versuch, der den Ausgangspunkt dieser Bildung in einem erstarrten Nom. m. sg. des Possessivadjektivs cuius (eventuell auch *eius 3.) erblickt, ist mit Recht abgelehnt worden. Aber auch die Erklärung Sommers, der auch Wackernagel beitrug, ist nicht stichhaltig. Zuerst ist festzustellen, dass die Annahme eines Gen s *quosio für die westlichen Sprachen ganz unberechtigt ist. Dieser ist nur im Osten, im Gr. Arm. Arischen vorhanden, und es ist sehr zweifelhaft, ob er je weiter verbreitet war. Auch der neueste Versuch Pisanis (AGlIt 21, 118 ff; Studi 620 ff) hat diese Erklärung nicht erhärten können. Der lat. i-Gen stammt sicher nicht aus -osio, und es bleibt morphologisch immer eine schwierige Annahme, dass sich im Lat., wo keine sonstigen Spuren der grundsprachlichen Pronominaldeklination vorliegen, gerade diese Genetivform hätte erhalten sollen. Zweitens ist der Lautwandel sj > ji noch immer nicht gesichert, und wenn de Witt mit seiner Deutung von aperio aus *ap̄sio rechtbehält (Lg 16, 88), ist dieser Weg auch aus lautlichen Gründen versperrt.

So sieht sich Verf. berechtigt, eine neue Lösung vorzuschlagen, die einfacher und mit den Tatsachen der lat. Laut- und Formgeschichte besser im Einklang zu sein scheint. Es ist daran festzuhalten, dass die Grundlage der eigentümlichen Formen quouius eiuis, bzw. quouiei eiiei bilden; huius hui-c usw. sind sekundär. Wenn wir nun diese beiden Fürwörter näher betrachten, so ergibt sich, dass sie ursprünglich regelrechte i-Stämme waren. Von quis/quid liegt noch heute ein vollständiges Paradigma vor, von is/id besitzen wir noch alal. em < *im (analogisch: im) und i-bus statt i-bus, vgl. qui-bus, die für dieses dasselbe klar beweisen. Dann müssen wir aber annehmen, dass der Gen. und Dat. ursprünglich *queis *eis, bzw. *queiei *eiei lauteten. Die weitere Entwicklung aus diesen Grundformen war, wie folgt. Die Dat-e *queiei eiei hätten ihr intervokalisches i einbüßen müssen. Aber die daneben stehenden und durch den Stammvokal eng verbundenen Genetivformen haben zur Bewahrung dieses Lautes geführt, ja dieser Erhaltungstrieb ist in das andere Extrem umgeschlagen und hat durch eine Art 'geminatio expressive' zur Verschärfung des i-Lautes geführt. So entstanden *queiiei eiiei. In dieser Periode stand also ein zweisilbiger Dat. neben einem einsilbigen Gen. Diese auffällige Missproportion führte dazu, dass die Gen e nach dem Muster der Konsonantenstämme zu *queiios eiios aufgefüllt wurden. Dass diese Auffassung der Wahrheit am nächsten kommt, darin werden wir noch dadurch bestärkt, dass bei quis, wo durch Einwirkung des parallelen Stammes *quo- die Stammform quo- bald Oberhand gewonnen hat, queiios zu quouius (und *queiiei zu quouiei) umgestaltet wurde, während eiuis eiiei, bei denen keine o-Form vorhanden war, in dieser Gestalt erhalten blieben.

Oswald Szemerényi.

A magyar színjátszás megindulása és az olasz irodalom.

A magyar színjátszás 150 éves multra tekint vissza. Kezdetét ugyan Kelemen László Magyar Nemzeti Színjátszó Társaságának 1790 október 25-i első fellépésétől számítjuk, végleges állandósulása azonban egyidőben történt a kolozsvári színészet megindulásával, ahol kőcsi Patkó János vezetésével 1792 november 11-én tartották meg az első magyar színielőadást. A magyar színpadnak kezdetben a megfelelő műsor előteremtése okozta a legnagyobb gondot. Írók és művészek vállalva buzgólkodtak azon, hogy a hiányt, évtizedek mulasztását, pótolják; a darabok túlnyomórésztét német szöveg után dolgozták át. Részben szerencsés kivételt képeznek az olasz színművek, amennyiben a Metastasio-fordítások jórészt az eredeti olasz szöveg alapján készültek, Goldoni vígjátékai viszont eleinte a hazai német színpadról kerültek át a magyar deszkákra.

Metastasio kiváltságos helyzetét két körülménnyel magyarázhatjuk. A bécsi udvarban élő császári költő műveit a kor leghíresebb zeneszerzői zenésítették meg, s a főúri színjátszás divatja népszerűsítette. A magyarországi olasz, német, illetve francia nyelvű előadások feldolgozása és a nálunk nyomtatott szövegek könyvek összegyűjtése még a jövő feladata. Az iskolai színjátszás szintén nagyon korán felfedezte, antik reminiscenziái és moralizáló iránya miatt hamar megkedvelte Metastasiót. A szerzetesi iskolákban magyar és latin nyelven játszották darabjait, s így csakhamar a magyar középréteg figyelme is ráirányult. Metastasio és a XVIII. századi magyar iskoladráma viszonyát Zambra Alajos vizsgálta meg.¹

Az iskoladramák azonban nem feleltek meg a világi színpad magasabb követelményeinek. Jobb híján még ezek közül egyet, Kréskay Imre 1784-ből való *Scipione*-fordítását közölte Kazinczy a Magyar Múzeumban (1792). Ő maga a *Clemenza di Tito* verses fordításához látott, amelyet azonban csak fogságában fejezett be prózában. Csokonai Vitéz Mihály, aki valósággal beleszeretett Metastasio érzelmes, idillikus világába, lázas sietséggel fordította műveit. Kazinczy és Csokonai mellett a kisebb tollforgatók egész csapata: Br. Rudnyánszky Karolina, Egerváry Ignác, Berzeviczy Pál, majd később Br. Jósika János, Döme Károly, Láng Ádám és Éder György versenyzett a dicsőségért, hogy Metastasiót magyar nyelven s lehetőleg a színpadon is megszólaltassa. Több, mint két évtizedig tartott ez a buzgó fordítói tevékenység. A fordítások sorsát, színpadi sikerét még senki sem vette a megillető gonddal szemügyre.

Kétségtelen, hogy a Metastasio-féle melodramma zenci vonatkozásai folytán részben az opera történetébe tartozik. Elődei, Zeno és Stampiglia csupán libretto-szerzők voltak. Metastasio művei azonban költői alkotások. Írói egyénisége meghatározásában a legnagyobb félreértésekre adott okot a műfaj kérdése. Kortársai, Calsabigi,² Artega,³

¹ Zambra Alajos: Metastasio „poeta cesareo” és a magyar iskoladráma a XVIII. század második felében. Egyet. Phil. Közl., XLIII. (1919), 1—74. l.

² Rainieri Calsabigi: Dissertazione su Metastasio. (Opere di P. Metastasio. Parigi, 1780.)

³ Stefano Artega: Le rivoluzioni del Teatro Musicale Italiano dalla sua origine fino al presente. Bologna, 1783. 355. l.

Francesco Franceschi⁴ nagy érdemének tekintették, hogy a zenét szerkesztően összehétközítette a tragédiával; maga Metastasio is hajlott ezen fel fogás felé. Az olasz romanticizmus közönnyel, a Risorgimento bizonyos gyanakvással fordult el a bécsi császári poétától. A külföldiek közül Schlegel⁵ szintén felvetette a műfaji kérdést, s hibásnak ítélte a metasztasioi tragédiát; Voltaire⁶ pedig az eredetiségét vonta kétségbe.

A helyes vizsgálat irányát ezúttal is De Sanctis⁷ szabta meg, aki Metastasio műveiben kora felszínes, oszlófélben levő társadalmának hü képét látta, Carducci⁸ viszont megbocsátható hazafias felbuzdulásában újból túlértékelte, Shakespeare-hez mérve *Attilio Regolo*-ját. De Sanctis tételét tette fejtegetései alapelvévé Luigi Russo is a Pisai Scuola Normale Superiore évkönyvében⁹ napvilágot látott tanulmányában, aki először elemezte azt a komikus hatást, amelyet Metastasio hőroszi mezbe öltözött, moralizáló darabjai a mai olvasóra tesznek és valósággal a Settecento világának paródiájaként hatnak. Metastasio, az álhősiesség és a túlhajtott erényesség valószínűtlen ábrázolója csak a kortársakat tudta elragadtatni, de a költő rejtett belső világa, a rokokóbájú, érzéki metasztasioi idill ma is elevenül hat.

Már most ha Metastasio helyét ki akarjuk jelölni az irodalmi fejlődés folytonosságában, Tasso, Guarini és Marino egyenes leszármazottjának kell felfognunk. Tassóban Goffredo mellett ott találjuk Tancredi és Erminia idilljét; a Pastor Fido és az Adone belső rokonságban vannak Metastasio pásztorkjátékaival és mitológiai tárgyú darabjaival.¹⁰

Ebbe a fejlődési vonalba illeszkedik bele Csokonai ízlése és írói pályakezdése. Fiatalos lelkesedéssel és túlradó örömmel üdvözölte a pesti magyar színjátszókat. 1793 május 10-én már ötödik levelét intézte hozzájuk; 16 fordított, s egy eredeti színművet ajánlott fel előadásra. A következő évben a Magyar Hirmondóban közzétett előfizetési felhívása említi *Az elhagyatott Dido*-t, a *Galatea*-t, *Orlando* címen az *Angelica*-t, és Goldoni *Hazug*-ját, mint egyet „a fő vígjátékok közül”. Mindenesetre már ekkor dolgozott a *Pásztorkirály* on, amely Toldi szerint legelső darabja, bár fordítását csak 1797-ben fejezte be; az *Achille in Sciro*-t pedig 1796-ban készíthette, mert ekkor akarta előadatni a pozsonyi országgyűlési ifjúsággal.

Az öt Metastasio-fordítás közül az *Angelica* a Diétai Magyar Múzsában jelent meg (1796), a *Galatea* és a *Pásztorkirály* megjelenését

⁴ Francesco Franceschi: *Apologia delle opere drammatiche di Metastasio*. Lucca, 1778. 24. l.

⁵ Guglielmo Augusto Schlegel: *Corso di letteratura drammatica*. Trad. Gherardini. Milano, 1844. 149. l.

⁶ *Opere di P. Metastasio*. Nizza. 1785. IX. k.

⁷ De Sanctis: *Storia della letteratura italiana*. (La nuova letteratura.) 1870. kiadás, 381—403. l.

⁸ G. Carducci: *Opere*. XIX. k. 63—69. l.

⁹ Luigi Russo: *Metastasio*. *Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa*. 1915. Bari, 1921.

¹⁰ Giulio Natali (II Settecento II. 825. l.) véleménye szerint Metastasio nemcsak az érzelmes, idillikus költői irány betetőzője, hanem átvezet Goldoni, Alfieri és Parini megértéséhez. Ezzel szemben jogosan utalhatunk arra, hogy Metastasio műveiben a komikum a költő akaratán kívül születik meg, s igazi drámai jellemei sincsenek. A római hősiesség és erény megcsodáztatása pedig merő díszlet csupán.

(1806) már nem érte meg a költő. Az *elhagyatott Didó*-nak szinté teljes első fogalmazványa maradt ránk, az *Achilles*-nek pedig csak néhány jelenete.

A három első darabot ismerjük csupán véglegesen befejezett alakjában. Meggyőzően bizonyítják ezek, hogy Metastasio fordítása nemcsak a fiatal Csokonainak volt a szívügye, nagy lírai élménye, amelyben először elégitette ki írói becsvágyát, hanem olyan mozzanat, amely egész rendkívüliségében mutatja költői és műfordítói rátermettségét. Az áriák dallamos fordítása verselő ügyességének próbaköve. A dialógusokban helyel-közzel előforduló zökkenőket a nyelv akkori kisebb hajlékonysága és az eredetihez való felesleges ragaszkodás eredményezte.

A Dido-fordítás kéziratából pár lap elkallódott. Az első áriát versben, a többi prózában fordította. Pár olasz sort is meghagyott, nyilván azzal a szándékkal, hogy a nyelvi nehézségekkel később bírkózzék meg. Egyik munkatervében maga elé tűzte a fogalmazvány végleges formába öntését, amint ő mondja, „kicsinálását”. Véleményünk szerint ez meg is történt. Erre vall a Koháry Ferenchez 1797 november 8-án írt levele, amelyben kész kéziratai között említi, továbbá az a körülmény, hogy a kolozsvári színtársulat műsorabjai között még 1804 előtt szerepel egy azonos című színmű.

Csokonai fájdalommal panaszkolta Ferenc királyhoz intézett felségfolyamodványában, hogy Achilles-fordítását a pozsonyi városi színház német bérelőjének ellenzése miatt nem adathatta elő az országgyűlési ifjúsággal. A Koháry Ferenchez küldött jegyzéke ezt is megemlíti. Az Akadémia könyvtárában őrzött kézirati töredék a II. felvonás első 5 jelenetét tartalmazza. Az áriákat itt is prózában fordította, majd később áthuzta. Véleményünk szerint ennek is lehetett véglegesen kidolgozott szövege, amely elveszett. Ilyennek jelzi Toldi¹¹ is.

Metastasio legavatottabb tollú tolmácsolója, Csokonai nem érezhette azt az örömet, hogy színpadon láthassa fordításait. Az olasz rokokó, az érzelmes Arcadia magyar irodalmi képviselője biztos érzékkel onnan merített, ahol Metastasio költői igazsága rejtőzött, abból az idillikus világból, amelyet a pásztordrámák, a szenvedélyes Dido és a leánynak öltöztetett Achilles képviselnek. Ezt akarta életrehívni tervezett eredeti pásztortjátékában is, amelyet a Magyar Hirmondóban szintén meghirdetett. A Csókok címen ismert prózai töredékére gondolunk, erre a Tasso, Guarini, Marino, Metastasio szellemében készült vázlatra, amelyről Kastner Jenő Császár Elemérrel szemben kimutatta, hogy felépítésében nem Gessneren, hanem az olasz pásztordrámán alapszik.¹² Csokonai Melitesz pásztorköntösét veszi magára, kedvesét, Rozáliát, hasztalan ostromolja szerelmével. Metastasio-szerű dalocskákat is készített a tervezethez. Domby Márton,¹³ a Csókok első kiadója, rendszerbe szedve látja itt „azt az ideálpoeétai világot, melyet Csokonai teremtett és lakott mindenkor”, s ez a műve talán legjobban ütött volna a költőre, ha szerencsésen megszülethetett volna.

¹¹ Toldi Ferenc: Magyar államférfiak és írók. II. Csokonai élete. Pest, 1868. 156. l.

¹² Kastner Jenő: Olaszos irány a XVIII. századi költészetünkben. Egyet. Phil. Közl. XLVII. (1923.) 139. l. Csokonai lírája és az olasz költők. Irodalomtört. Közl. 1922. 42. l. Császár Elemér: A magyar regény története. Bpest, 1922. 46. l.

¹³ Domby Márton: Csokonai V. Mihály élete s némely még eddig ki nem adott munkái. Pest, 1817. 22–23, 74. l.

Kazinczy, Csokonaival ellentétben a tragédiát kereste Metastasio darabjaiban, s készpénznek vette az álhősiességet, s a metastasioi pózt, amely az erényt nem kötelességnek fogja fel, hanem felnagyítva a hétköznapiak fölé emelkedő tüneményként csodáztatja meg. Nem csoda, hogy a *La clemenza di Tito*-t már az egykorú bírálók is émelygősnek találták. Kazinczy budai fogságában fejezte be a fordítást, s nyomban elküldte a kéziratot Barkó Vince altábornagynak, közbenjárását kérve, hogy a Helytartó Tanács megadja az engedélyt a magyar színjátszók-nak a darab pesti, illetve budai eljátszására. József főherceg, az új királyi helytartó, beiktatása alkalmából szeretne volna előadatni, abban a reményben, hogy helyzetét enyhíteni fogja a darab nyilvánvaló tendenciája. Terve azonban nem sikerült. Kiszabadulása után Wesselényi-nek küldte meg, s így először Kolozsvárt került színre 1806 májusában, majd Marosvásárhelyt ünnepélyes alkalommal ismételték meg ugyanazon év augusztus 5-én.

Kazinczy prózában ültette át a színdarabot, nagy gondot fordított a drámai párbeszédre, saját szavai szerint műfordításra törekedett. A kardalokat és az áriákat vagy elhagyta, vagy kivonatatosan prózában közölte. Csupán a III. felvonás 12. jelenetének a császárt magasztaló kardalát öntötte versbe 1813 október utolján, illetve november elején, amikor újból letisztázta művét a nyomda számára. Az Akadémia kéz-irattárában van ez a példány; Helmecci változtatásai és a betűszedőnek szóló útmutatásai miatt Kazinczy különös becsben tartotta.

Bayer József úgy vélte, hogy Kazinczy 1791-ben belekezdett a *Temistocle* fordításába, de sohasem készült el vele.¹⁴ Kazinczy azonban ezt is befejezte és elküldte Wesselényinek, aki 1806 április 9-én Sibón kelt válaszában értesítette, hogy Magyarországra állandó színtársulatot küld, amely felett a legfelsőbb felügyeletet éppen neki ajánlja fel. Örülne, ha jelen lenne a *Temistocle* előadásán.¹⁵ Nincs semmi adatunk arról, hogy a debreceni első előadást végignézte volna Kazinczy 1806 november 26-án; nem tesz említést arról sem, hogy az 1810., 13., 14. évek pesti előadásain jelen lett volna. Az egykorú színházi almanachok tanúsága szerint a volt kolozsvári színészek mindig Kazinczy fordításában adták pesti tartózkodásuk idején is. A Jantsó-féle színlapgyűjtemény alapján megállapítható viszont, hogy Kolozsvárt 1805 március 30-án, Marosvásárhelyt pedig 1804 augusztus 4-én és 1806 augusztus 5-én báró Jósika János fordításában hozták színre.

Endrődy János két Metastasio-fordítással is gyarapította a szegényes magyar műsort. Magyar Játékszínében kiadta a *Lisola disabitata* B. Rudnyánszky Karolina lelkes igyekezetét dicsőítő fordítását, melyet Kelemenék 1794 december 12-én játszottak először, majd Nagyváradon megismételtek. Egerváry Ignác, kegyesrendi szerzetes *Artaxerxes*-ének pesti előadására már nem kerülhetett sor. Kelemen vándorszínész társaival Szegeden adta elő 1800 május 24-én. A kolozsváriak Debrecenben már korábban is színrehozták (1799 szeptember 25-én és október 7-én), majd Kolozsvárt kétszer felújították.

1793-ból való Berzeviczy Pál libretto-szerű fordítása: *Alcides a válaszüton*; előadásáról nincs tudomásunk. Várady Imre elismeréssel

¹⁴ Bayer József: A magyar drámairodalom története. I. Budapest, 1897. 224. l.

¹⁵ Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése. IV. 114. l.

említi meg erről a három fordítóról, hogy az áriák átültetése során szakítottak a sokszótagos magyar versformával.¹⁶

Két színész is megpróbálkozott Metastasio fordításával. Láng Adám *Semiramis*-át Kolozsvárt adták elő 1804 előtt; Eder György *Sámson* át szintén a kolozsváriak játszották Pesten 1813 május 30-án. A kassaiak 1834 szeptember 11-i pesti felújítása alkalmával a címszerepet Bartha János alakította megrendítő hatással.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk Döme Károly egy évtizedre kiterjedő fordítói buzgólkodását, aki 1802-ben 7 Metastasio-drámát adott közre (*La morte di Abele, Isacco figura del Redentore, Giuseppe rionosciuto, Gioa Re di Giuda, Il sogno di Scipione, L'isola disabitata, Temistocle*). A Hazai és Külföldi Tudósítások¹⁷ megállapították, hogy darabjai a „házában közkedveltetést nyertek” és szerzőjük „a magyar nyelv és theatrom iránt kettős és elfelejtethetlen érdemeket szerzett”. Azonban mind ezek, mind az 1811-ben elkészült és 1815-ben kiadott újabb fordítások (*Achille in Sciro, Il trionfo di Clelia, Nitteti, Attilio Regolo, Zenobia, Olimpiade*), könyvdrámák maradtak, sohasem kerültek színre.

Ha Csokonai kérése meghallgattatásra talál Kelemen László színtársulata részéről, nemcsak a magyar vígjáték történetét kezdhetnők pár évtizeddel korábban, hanem az eredetiből készült Goldoni-fordításokét is. Csokonai *Hazug*-jának sorsáról nem maradt fenn semmi adat.

Az egykorú fordítók kezdetben kivétel nélkül a német színpadon nagy tetszésnek örvendő német átdolgozásokat öltöztették magyaros mezbe. Ilyen Ungvári Jánosnak, Kelemen egyik legelső színészenek, *Deákos leány* c. Schröder-átdolgozása. Az 1792 szeptember 11-én megtartott első előadásról a Magyar Hirmondó¹⁸ nagy elismeréssel állapítja meg, hogy „a játék szerzője, mind tiszta és a személyekhez alkalmazott ékes magyarságával, mind az egész darabnak nemzeti ízlésünkhöz való alkalmaztatásával bebizonyítja, hogy valóságos jó magyar”.

A *Vedova scaltra*-t Spiess német szövegéből magyarosította Mérey Sándor, a későbbi színigazgató. Kelemenék 1793 augusztus 30-án játszották először. A következő hónap 20-án az *Accidente curios*-on alapuló *Házasságsterző procurator* került sorra, amelynek Bretzner-féle átdolgozását először Gindl József ültette át magyarra. Az első magyar színtársulat műsorán a következő évben megtaláljuk még az *Il cavaliere e la dama* t Mátyási József pesti ügyvéd átdolgozásában. A legnagyobb sikert azonban valamennyi közül Sághy Ferenc, Kelemen László másik színészenek, Schröder nyomán átdolgozott „*Két úr szolgája*” aratta. A kolozsváriaknak állandó műsordarabja lett. A budai Várszínházban megtelepedett kassaiak is színrehozták, sőt Telepy, a Megyeri mellett legkiválóbb magyar Truffaldino, még a Nemzetiben is előadatta az akkorra már régen elavult fordítást.

Seelmann Károly gyulafehérvári tanácsnok az erdélyi magyar színeszt felkarolása érdekében fordította le a *La finta ammalata*-t Landes német szövegéből. Első előadására Debrecenben került sor 1799 augusztus 7-én. A kolozsváriak Budára is magukkal hozták. Hasonló természetűek Kóré Zsigmond (*A cselédes atya*) és Szerелеmhegyi András (*A falusi deputáció*) átdolgozásai is.

¹⁶ Emerico Várady: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. I. Roma, 1934. 276. l.

¹⁷ Hazai és Külföldi Tudósítások. 1811. II. 31, 250. l.

¹⁸ Magyar Hirmondó II. 433.

Az első igazi Goldoni-előadást 1834 május 22-én rendezték az egykori kassai színészek, amikor a nagy olasz vígjátékiró ma is műsoron levő remekével, a *Locandiera*-val lepték meg a budaiakat. A Honművész¹⁹ nagy elismeréssel emlékezik meg a fordításról és az előadásról. „A fogadósne című játék most jöve elsőbben színpadunkra, s a csinos fordítást, mi által az olasz karakterek festése még inkább kitűnt, kedvesen fogadá a közönség. Nevelék az előadás érdekét a fő személynéknek szorgalmas viselőji, jelesen Parázsóné (Mirandolina), Megyeri (az asszonygyűlölő Riprafratta), Telepi (Firlipopoli marchese).“ Fabri- zio szerepét Fánccsy játszotta; az ő színlapgyűjteményéből pontosan ismerjük az előadás szereposztását. Az Akadémia játékszini bizottsága jelölte ki a darabot fordításra Alberto Nota *Il benefattore e l'orfano* c. vígjátékával együtt. Mindkét fordítás Jakab István műfordítói ügyességét dicséri.

A *jótevő és árva* ugyanezen év december 6-án került színre először. A Honművész²⁰ szerint „Pálné asszony élénken és helyesen vivé a fondorkodó és cselszövő asszony szerepét, Lendvayné asszony igen jelesen az árvát“.

Gozzinak, Goldoni ellenfelének, *Turandot*-ja Schiller átdolgozásában kedvelt műsorszám volt a hazai német színpadnak a század elejétől kezdve. Kovacsóczy Mihály fordítását mégis idegenkedve fogadta, bizonyára műfaji okokból, a magyar kritika. Lendvayné (*Turandot*), Fánccsy (Kalaf) és Kántorné (Skirina) ennek dacára is sok tapsot aratott az 1837 március 16-i bemutatón.

A német színpad közvetítésével jutott el hozzánk az olasz opera is. Rossini, Mercadante és Bellini német szövegkönyveit jobbára maguk a színészek fordították. Az első magyar operai szövegkönyvet Rossini *La gazza ladra*-ját Pályi Eleknek köszönhetjük. Kolozsvárt 1826 január 18-án énekelték először, a rákövetkező télen a pesti német színházban is előadták az erdélyi magyar színészek. Itt a Sevillai borbéllal aratták legnagyobb sikerüket 1828 január 25-én. Déryné Rosinája már ekkor úgy elbűvölte a hallgatóságot, mint egy évtized múlva a Nemzeti Színház deszkáin, amelynek ez volt az első, s 1884-ben utolsó operaszám.

Budán különben 1835 tavaszán köszöntött be a daljáték fokozottabb kultusza, amikor ismét együtt voltak a legjobb énekes erők: Szerdahelyi József, Udvarhelyi Miklós, Déryné. A zenekar irányítását új karmester, Erkel Ferenc, vette át, aki szintén a *Sevillai borbély*-ban mutatkozott be.

Rossini *Tancred*-ja is megnyerte a magyar közönség tetszését, az *Isabella* viszont nem talált kedvező fogadtatásra. A budai énekes színpadon még Mercadante *Eliza és Claudio*-ja gyarapította Déryné és Nyiriné babérait.

Kolozsvárt már 1836-ban ünnepelt dalszerző volt Bellini, a *Norma* és a *Romeo és Júlia* zeneköltője, a pesti közönség azonban csak a Nemzeti Színházban ismerkedett meg vele, ahol a Normát még Déryné mutatta be, de csakhamar háttérbe szorította az új csillag, Schodelné.

Az olasz opera nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a főnemesi osztály is megszerette a magyar színjátszókat, akik egyre eredményesebben vették fel a harcot az idegen nyelvű színészettel. Olaszország és az olasz színpadi művészet iránt is fokozottabb érdeklődést ébresztett. A folyóiratokban mind gyakrabban jelennek meg az olasz színházi kul-

¹⁹ Honművész, 1834. 342. l.

²⁰ U. o. 791. l.

túrával foglalkozó ismertetések. A Honművész²¹ az „Olaszországi theatrumokról” közöl kimerítő cikket. Városok szerint ismerteti a színházak multját, az olasz stagione-rendszert, a kiválóbb olasz színészeket, énekeseket és zeneszerzőket. Különösen nagy elismeréssel szól a nápolyi S. Carlo színházról: „Itt valóban olyan előadásokat, s minden földi képzeletet felmúló színezetet láthatni, melyeket sem Párizs, sem London felül nem haladhat”. Bologna a stagione-rendszer központja, a milanoi Teatro della Scala a zeneművészet bölcsője. Rómában 8, Velencében 6 színház ism. sorra vcsz azonban minden jelentősebb várost és színház történeti szempontból sok érdekes adatra hívja fel az olvasó figyelmét.

Ugyancsak a Honművész²² külön cikkben számol be a „római játékszini szokásokról”. Megkezdí az olasz színművészek életrajzának és arcképének közlését Malibran-Garcia Felicita fiatalon elhunyt énekesnővel, akinek művészi pályáját, szerepeit hosszú tanulmány méltatja.

A magyar színjátszás megindulásától a Nemzeti Színház megnyitásaig három év híján félszázad telt el. Vizsgálódásunk eredményeképp megállapíthatjuk, hogy a korszak első évtizedeiben jelentős volt Metastasio színpadi szerepe. Hozzávéhetjük még azt az elhatározó formai hatást, amelyet Csokonaira gyakorolt, s azt a nyelvnemesítő szerepet, amelyet Kazinczy és Döme Károly tulajdonított neki. Goldoni kedvence lett a magyar közönségnek a németből átdolgozott és az eredetiből fordított darabokban egyaránt, sőt feltűnt a magyar színen nagy ellenlábasa, Carlo Gozzi, valamint legnépszerűbb követőinek egyike, Alberto Nota.

Az olasz opera már ekkor nagy jelentőségre emelkedett. Neki köszönhetjük elsősorban, hogy a főnemesi és az idegenajkú réteg is szívébe fogadta a születő magyar színjátszás első lelkes úttörőit. A kapunyitó Nemzeti Színháznak pedig az olasz opera biztosította a legnagyobb közönségsíkert.

Szabó Mihály.

*

I primordi del teatro ungherese e la letteratura italiana.

La prima compagnia teatrale diretta dal capocomico Ladislao Kelemen esordì in Pest il 25 ottobre 1790. Agli scrittori ungheresi toccò l'alto compito di procurare il repertorio alla compagnia del Kelemen, come pure a quella di Kolozsvár sorta due anni dopo sotto la direzione di Giovanni Patkó de Kócs. La maggior parte della loro produzione letteraria non era originale, bensì tradotta dall'italiano, dal tedesco e dal francese. I primi a rivolgersi alla letteratura italiana furono i due più grandi scrittori dell'epoca: Michele Csokonai e Francesco Kazinczy. Il Csokonai attirato dall'ambiente idillico-pastorale dei melodrammi metastasiani tradusse in ungherese la Didone abbandonata, la Gálatea, L'Angelica, il Re pastore, e l'Achille in Sciro, e si accinse anche alla traduzione del Bugiardo goldoniano, „una delle commedie principali”. Mentre i suoi melodrammi non venivano mai rappresentati al palcoscenico, la Clemenza di Tito ed il Temistocle tradotti da Francesco Kazinczy vi avevano gran successo.

Il pubblico del giovane teatro ungherese era già pronto a gustare le commedie del Goldoni, ma il Metastasio manteneva ancora la sua forza di attrazione sugli scrittori ungheresi. L'isola disabitata della ba-

²¹ Honművész, 1836. 655—662. l.

²² U. o. 118, 710—11. l.

ronessa Rudnyánszky, l'Artaserse di Ignazio Egerváry, la Semiramide di Adamo Láng ed il Sansone di Giorgio Eder vennero accolti con discreto plauso nei nostri teatri.

Le versioni contemporanee delle commedie goldoniane furono tutte eseguite attraverso traduzioni tedesche. Giovanni Ungvári, uno dei primi attori del Kelemen, in base al testo dello Schröder compose la sua „Ragazza latineggiante“ presentata al palcoscenico l'11 settembre 1792. Gli altri traduttori: Alessandra Mérey (Vedova scaltra), Giuseppe Gindl (Accidente curioso), Carlo Seelmann (La finta ammalata), Andrea Szerelemhegyi (Il feudatario), Sigismondo Kóré (Il padre di famiglia), Francesco Sághy (Il servitore di due padroni) si valsero pure di testi tedeschi.

La prima commedia goldoniana tradotta conforme all'originale fu La locandiera che nella traduzione di Stefano Jakab incontrò un meritato successo. La sua prima recita ebbe luogo il 22 maggio 1834. La compagnia di Buda presentò il benefattore e l'orfana di A. Nota tradotta dallo stesso Jakab. Michele Kovacsóczy arricchì il repertorio degli attori ungheresi con la fiaba Turandot di Carlo Gozzi.

La musica di Rossini, Mercadante e Bellini accolta con grande simpatia in Ungheria attirava al teatro gli elementi aristocratici.

Il teatro ungherese nel primo cinquantennio della sua storia subì l'influenza non trascurabile dell'arte scenica italiana, come ce lo dimostrano alcuni articoli pubblicati nelle riviste d'allora.

Michele Szabó

HAZAI IRODALOM.

Tihanyi Bánk: Az istenek megjelenése Euripides drámáiban. (Magyar-görög tanulmányok 17.) 1941. 8°, 73 lap. (Magyarul, latin kivonattal.)

Az ókori vallástörténet művelőinek egyik csoportja, a „régiek“ szívesen jutottak kutatásaik során arra a végső megállapításra, hogy a kereszténység nem természetfölötti eredetű; az ókori vallásokkal szembeállítva nem mond semmi lényegesen újat, hiszen belőlük — fejlődött. A másik csoport tagjai, az „újak“ viszont éles határvonalat húztak a görög-római pogányság meg Krisztus vallása közé; elismerték a keresztény vallás egészen más voltát (ha természetfölötti származását nem is), ám ezzel az elismeréssel s az említett határvonal túlságosan éles megrajzolásával akaratlanul is nehezen érthetővé tették, hogyan tudott a Krisztus utáni ókor embere szinte máról-holnapra egy „teljesen más“ vallásnak követője lenni. — Szélsőséges nézetek tartalmazhatnak részletigazságot, de nem lehet meg bennük az igazság teljessége. Prümm és Peterich szép könyveinek megjelenése (Karl Prümm: Der christliche Glaube u. die altheidnische Welt, I—II. Lipcse, 1935.; Eckart Peterich: Die Theologie der Hellenen, Lipcse, 1938.) megmutatta, hogy elérkezett az idő az ókori vallástörténet keresztény szellemben való művelésére is: a két szélsőséges vélemény közt a középút igazságának megtalálására. E „legújabb“ iskola felfogása szerint a kereszténység mind tanításában, mind kegyelemeszközeiben egészen más, mint az ókor pogány vallásai, mindazáltal a keresztény dogmák és mysteriumok égi oszlopai nem a levegőbe épültek, hanem a természetre, az ókori pogányságtól megtalált igazságmagvakra s az Istennel egyesítést megkísérlő eszközökre, mint földszerű alapépítményre.

E sorok írója ennek a legújabb iránynak tisztelői közé tartozik, épp ezért örömmel üdvözlí Tihanyi Bánk doktori értekezését mint a keresztény iskola munkálkodásának legfrissebb magyar hajtását. Tihanyi a görög vallás eddig eléggé nem méltatott központi-fontosságú kérdését, az istenek megjelenését, az *epiphaniát* vizsgálja (főprobléma), mégpedig a nagy lélekismerő, Euripides tragédiáinak alapján; azzal a melléccélal, hogy a „költőnek az epiphaniáról vallott felfogását vizsgálva, talán új érveket tud... felhozni *Euripides vallási hovatartozásának* (mellékprobléma) sokat vitatott kérdésében“ (4. l.)

1. A főprobléma — az istenek megjelenése Euripides drámaiban — vizsgálatának elvégzéséhez előkészültképen nagy alaposzággal átbúvárolta a régi, az új s a keresztény iskola képviselőinek epiphania-tárgyazó munkáit. Adataik fölhasználásával meghatározza a megjelenés fogalmát, ismerteti és élesen elkülöníti a megjelenések három nagy csoportját (13—19. l.): a szorosabb értelemben vett istenmegjelenést (ennek alcsoportjai: az eposi, a mythosi, a meseszerű s a legendaszerű megjelenések), a látomást s a láthatatlan jelenlétet. Végül dolgozatának legterjedelmesebb és legértékesebb részében (29—68. l.) mind a három megjelenés-csoportot bőségesen jellemzi Euripidesből vett sajátgyűjtésű és rendszerezésű idézeteivel. A disszertáció ez utóbbi részének főeredményei: a) Az Euripidesben található megjelenések nagyobb része eposi természetű, noha a költő mythosokat dolgoz föl. Drámai sok olyan helyén fordul elő megjelenés, ahol a mythos erről mit sem tud. Ezekben az esetekben maga Euripides szerkesztett megjelenéseket az eposírók példáját követve. (29. l.) — b) Amint Euripides nem hitt az olymposi istenekben, nem hitt megjelenésükben sem. (42. l.) A látomásokat és az isten láthatatlan jelenlétét pedig orvostermészettudományi úton magyarázta. (47—48., 57., 60. és 68. l.)

Tihanyi jól tette volna, ha értekezése most ismertetett részének végén arra is kitér, hogy függetlenül Euripides hitetlenkedésétől, *mit tart jómaga* mint mai ember és keresztény a görög vallás és irodalom istenmegjelenéseinek *valóságáról*. Igaz, a megjelenés fogalmáról és osztályozásáról szóló fejezetben (13—19. l.) úgy beszél az epiphaniáról, mintha az antik pogánynak osztályrészül jutott jelenéseket és látomásokat is valóságoknak tartaná; és az is igaz, hogy ugyanitt (13. l.) kijelenti: valamilyen-fajta istenmegjelenés nélkül vallás elképzelhetetlen; mindezt azonban „elfelejtjük“, mire az értekezés olvasásában Euripides kételkedő magatartásának ismertetéséhez érünk és könnyen azt gondolhatjuk, hogy a szerző *osztozik* Euripides kételkedésében. Pedig nyilván nem ez a helyzet.

2. A mellékproblémával — Euripides vallásával — az értekezés két fejezete is foglalkozik. Dolgozatának első fejezetében Tihanyi megpróbálja ismertetni mindazt, amit Euripides vallásáról „eddig“ tudhatunk; kifelejtí azonban Kerényi Károly véleményét (Hóman—Szekfű—Kerényi: Egyetemes történet I. Bp., 1935., 318. l. sk., K. Reinhardt Sophoklesa nyomán, Frankfurt, 1933.; és Hippolytos, Sziget II. 1936., 33. l. sk.), jöllehet ismeri Kerényi Hippolytosát, amint ez értekezése egy másik helyéből kitűnik (6. l., 2. jz.). Az új iskola felfogásának szándékos vagy véletlen mellőzése, látni fogjuk, az értekezés utolsó fejezetében gátolja majd a szerzőt Euripides vallásának lehető tökéletes megfestésében. Egyelőre azonban maradjunk az első fejezetnél. A Tihanyi-kiaknáztá kutatók véleménye szerint Euripides nem hisz Homeros isteneiben, mert ezek az istenek „rosszat“ is cselekszenek s így a híres Euripides-törredék (Bell. frg. 294., 7.) értelmében nem istenek. Ki tehát költőnk istene? Nem könnyű megmondani. Euripides — veszi át a szót

Tihanyi — a régi isteneket egy biztos elv alapján veti el és ugyanezen elv alapján teremti meg az új istenséget. Ez az elv: az isten nem lehet anthropomorf. Olyan jegyeket kell tehát keresni, folytatja a szerző, amelyek szűkebbre vonják Euripides istenfogalmának körét. E jegyek megtalálását a drámaiban található epiphaniák vizsgálatától várja. (8—13. l.)

Miután értekezésének már tárgyalt részében az Euripidesnél található istenmegjelenéseket bonckés alá vette, az utolsó, függelékszerű fejezetben az epiphania-vizsgálat alapján megrajzolja Euripides vallássosságát. Euripides elvetvén a megjelenéseket, kizárja az isten és az ember érintkezésének lehetőségét, ezzel összezúzza a vallási magatartás létrejöttének nélkülözhetetlen alapját és látszólag az atheizmus felé tart... És Euripides mégsem istentelen. Bár a közvetlen megjelenést nem fogadja el, közvetett: azt, amely a legfelsőbb irányításban, a gondviselésben, a működésben nyilvánul meg. „Euripides istene egy felsőbb, személyes, világon kívülálló lény, aki az emberek életének irányításában nyilvánul meg, egy absztrakt filozófiai fogalom, aki sohasem jelenik meg látható alakban, de működése által állandóan jelen van. Ez a „numen“ az igazság szellemében megváltozhatatlan végzéssel mindenkinek kiszabja a sorsát, melyet az embernek el kell viselnie, mert az isten parancsainak tisztelete hasznára válik, míg a gögös ellenszegülés romlásba dönti...” (69—73. l.) Ez az istenfogalom — fejezi be Tihanyi a megállapításait — messze felülmúlja a homeerosi istenképzeteket. Euripides szinte a „via negationis“ módszerével eljutott addig, ameddig egy pogány ember eljuthatott. (73. l.)

Tihanyi jórészt a régi iskola szellemében, de saját megfigyelései felhasználásával iparkodott „szűkebbre vonni“ Euripides istenfogalmának körét. Eredménye egyfelől újat tartalmaz a régieknek költőnk vallássosságáról tett megállapításaival szemben, kiemeli t. i., hogy a görögség Euripidesben *egy lépést tett az igaz Isten megismerése felé*, mégpedig — ahogy az értekezésből kivethető — *pozitív* lépést; másfelől azonban ez az eredmény érzésünk szerint nem teljesen fűdi a valóságot. Van az értekezés végén egy megjegyzés, amely mintha elárulná, hogy a szerző maga sincs teljesen megnyugodva végső megállapításában. Azt mondja u. i.: „Nincs kizárva, hogy ennek az istenfogalomnak a megállapításában a Homeros előtti vallás elvont, fogalmi, szellemi istenei vezették.” (73. l.) Úgy gondoljuk, inkább *ezt*, Euripidesnek ezt a Homeros előtti korba való visszanyúlását kellett volna a szerzőnek kidomborítania. E tekintetben nagy hasznát láthatta volna az új iskola következő gondolatmenetének: Görög ember is válhatott Homeros isteneinek színe előtt hitetlenné, amikor kihült azon alapélmény, amely a világvalóságba belenéző göröggel valamikor megláttatta Apollont, Artemist, Dionysost... A hitetlenségbe esett görög vagy *szkeptikus* lett s a szkepticizmuson keresztül atheos; vagy pedig *föladta görög mivoltát* és föloldódott egy teljesen más vallás élményeiben; de megtehetette — és Plotinosig nem is együk megtette — azt is, hogy bekapaszkodott önnön görög mivoltába és bár Homeros isteneiben már nem hitt, istenkereső lázában újra belenézvén a világvalóságba — új látomásokat látott, *új mythost* teremtett. (V. ö. W. F. Otto: *Der Geist der Antike und die christliche Welt*, Bonn 1923. passim.; Kerényi: *Gondolatok Dionysosról*, Pécs, 1935., 8. l.) Az utóbbiak közé tartozik Euripides is. A főntebb jelzett lépést tehát nyilván nem pozitívnek, hanem csak *negatív*nak lehet minősíteni. Költőnk, ha az evangéliummal találkozik, még aligha lesz kereszténnyé, mert görög mivolta még van anyyira erős, hogy nem másutt, hanem a széthullófélben levő görög

Kozmoszon belül akar tájékozódni. De benne a görögség mégis egy lépést tett Krisztus felé, negatív lépést, mert Euripides sorsa csupán prédikáció volt: „A magára maradt ember sajátfaragású istenei — nem igazi istenek. Tovább kell keresni és vágyni az Ismeretlent.” A Tihanyi-disszertáció appendix-jellegű utolsó fejezetének végeredménye szerintünk csak a vázolt módosítással válik teljesen elfogadhatóvá.

Végezetre hangsúlyozni szeretnők, hogy a Tihanyi-értekezés quasi-függelék utolsó fejezetéhez fűzött megjegyzéseinkkel nem akartuk a munka egészének értékét lerontani. Hiszen ami az új iskolával rokonszenvezők szempontjából kifogásolhatónak tűnik föl, az a régieket követők szemében kielégítő megoldás lehet. Éppen ezért Tihanyi dolgozatának értékét nemcsak abban látjuk, hogy *lelkiismeretes és ihletett elmélyedés gyümölcse*; nem is csak abban, hogy — miként mondani szokták — *új megállapításaival* nem egy értékes követ hozott a tudomány épületéhez, hanem abban is, hogy az egyik irányhoz simultával *vitára*, nemes versenyre indítja a másik irány híveit. Már pedig viták izzása közepett kell hívni és idézni az Igazságot, míg teljes ragyogásában meg nem jelenik.

Simon Sándor.

Benedictus Tihanyi: *De deis in fabulis Euripidis apparentibus.*

Dissertatio haec hinc quidem naturam epiphaniarum, quae in tra-goediis Euripidis inveniuntur, illinc vero religionem ipsius poetae investigat. — Quod ad quaestionem attinet primam, auctor dissertationis omnium primum quid sit epiphania definit, mox genera epiphaniarum inter se diversa distinguit atque ope exemplorum e fabulis Euripideis sumptorum illustrat, demum concludit poetam — quippe qui deos Olympi reiceret — epiphanias cuiuscunque generis falsas, h. e. fide minime dignas putavisse. — Ad quaestionem autem, quid de religione poetae sit sentiendum, auctor respondet Euripidem reiectis epiphanis copiam quoque — ut videtur — consuetudinis deos inter et homines, i. e. „conditionem, sine qua non“ cuiusvis religionis repudiasset; nihilominus Euripidem non esse „atheon“ habendum, cum deus eius ab illis Olympi distinctus — ut qui mens potentissima sui iuris, omnividens, invisibilis sit — licet non per epiphanias, per actiones tamen externas sese ostendat et hoc modo consuetudine quadam coniunctus sit cum hominibus; immo asserendum esse notionem de deo ab Euripide concep.am propius quam deos Homericos accedere Deo uni et vero Christianorum.

A. Simon.

Halasy-Nagy József. *A politikai tudomány kezdetei, Platon és Aristoteles.* (Parthenon-tanulmányok 1.) Franklin-Társulat, 1942, 94 lap.

Halasy-Nagy József a mi sorainkból indult és távolodva is a miénknek maradt; kivételesen avatott művelője lett főleg az antik filozófiának, amire őt alapos filológiai tudás, fölényesen nagyvonalú elméleti látás és lucidusan eleven előadásmódja szerencsésen képesítették. *Két filozófus: Platon és Kant* (Kultúra és Tudomány 57., 1926), *A filozófia története* (Pantheon, 2. kiad., 1927, különösen 24—153. ll.), *Az antik filozófia* (Danubia, 1934; v. ö. róla: N. R. de H. 1935, 319. k.), *Aristoteles metafizikájának fordítása* (bev. és magy., Az Akadémia Filozófiai Könyvtára) — ezek a munkái (hogy csak ezeket említsük) elsősorban a mi tudományunknak tettek kitűnő szolgálatokat, ugyanakkor, amikor szerzőjüket tudományos közéletünknek egyedülálló jelen-

ségévő avatták, akinek szelleme és teljesítményei régen túlnőttek a felfedező elismerés lehetőségén. Most ez a könyve is, a Parthenon-Tanulmányoknak méltán első, bevezető kötete, ugyanígy megint csak jellegzetes alkotása lett az ő sokoldalú érdeklődésének, kipróbált munkabírájának és sajátosságában egyedülálló szellemi erejének. Nem fér kétség hozzá, hogy a kitűzött célt — a művelt nagyközönség érdeklődését e csak látszólag messzefekvő tárgy iránt felkelteni — minden tekintetben eléri és sokakat fog üdvös épülésükre, rávenni, hogy lelkesülten továbbérdeklődve, legalábbis Platon Allamát és Aristoteles Politikáját vagy Nikomachosi Ethikáját (most az utóbbinak is már jó magyar fordítása olvasható ugyancsak Szabó Miklóstól, szintén a Parthenon kiadásában, 1942) kezükbe vegyék. Különben szakembernek a kis könyv tárgyát a címe világosan megmondja és a már megjelent ismertetések is (főleg H. J.-é a Társadalomtudományban, 1942, 282—4. l.) felmentenek a részletezéstől.

Kérdés előttünk csak az — s tudjuk, hogy ez bizonyos fokig az ilyen, népszerűsítésre szánt „százoldalas essay“-k létjogosultságának elvi kérdése is —: szabad-e egy ilyen súlyos és érdekes témát ilyen szűkös határok közé szorítva felvetni és különösen szabad-e a témához amúgyis már nagymértékben fűződő várakozásokat egy sokmondandójú, kiváló szerző nevének a súlyával még túl is csigázni? Másképen fogalmazva: szabad-e egy kitűnő, a szó legnemesebb értelmében értett népszerűsítést annak a rideg kényszere elé állítani, hogy a méltán felkeltett tudományos érdeklődést — hibáján kívül — ne tudja abban a mértékben kielégíteni, ahogy tőle, éppen tőle elvárni és ahogy azt ez a munka — számos pontjából világosan látjuk — igenis akarná, sőt népszerűsége kára nélkül meg is tudná elégíteni? (Mi ugyanis hiszünk az igazi népszerűsítés és az igazi tudományosság legszorosabb összetartozásában.) Egy két példa talán jobban megvilágítja majd kérdésünknek a jogosultságát.

A nemcsak theoretikus, hanem *gyakorlati* Platonnak, aki Sziciliában az athéniak javára szánt államalapítási, ill. megújítási kísérleteket végez; és leglelkesebb tanítványának, Dionnak az arculata, aki Syrakusai fejedelmi polcáról próbálkozott a platonai gondolatok valóraválásával; az ő tragikus-eredménytelen harcuk egy erköcsileg süllyedt világgal a jobb világért, — mindez, ami a Platon-filológiában az ú. n. Stefan Georgé kör irányzata révén nyilván a legaktuálisabb, a mai nagyközönséget is a dolog természete szerint erősen érdekelné.¹ Halasy mindezt nyilván jól tudja. Hangsúlyozza is többek között, hogy Platon minden elméleti és gyakorlati kísérletével Athént akarta felemelni (44. k. és 58. k.), ahol már elmékedő élete tettnek számított (13. l.); hogy államférfi szeretett volna lenni „s nála a politikai elmélet előkészület volt a

¹ H. Friedemann, Platon, seine Gestalt (1914 és 1931); E. Salin, P. und die griechische Utopie, 1921; W. Andrae többek közt a *Levelek fordításának* bevezetőjében, 1923; K. Singer, P. der Gründer, 1927 és betetőzésül leghatározottabban K. Hildebrandt, P., Der Kampf des Geistes um die Macht, 1933. — A jelenünket érdeklő egyéb, aktuális vonásokat is — irodalmi apparátussal — finoman emelnek ki H. Herter legújabb tanulmányai: *Platons Staatsideal, Das Gymnasium* LI, 1940, 112 kk., és azonos címen, de kiegészítő, teljesen új formában *Kriegsvorträge* (Aus der der Vortragsreihe: „Führungsformen der Völker“) 92. füzet, Bonn, 1942.; v. ö. Volk und Heimat als nordisches Erlebnis c. akadémiai beszédét, Bonn 1941, 24 k. stb. is.

hón óhajtott gyakorlatra" (61. l.); számol a helyesen hitelesnek vett 7. levéllel, sőt a végeláthatatlan irodalomnak jöllehet egy, kis oldalra szorított felsorolásában (amelybe Platonhoz egy C. Ritter és AE. Taylor; Aristoteleshez Wilamowitz és W. Jaeger standard-munkáit sem tudta felvenni) K. Singernek a munkáját legalább, mindenesetre megemlítette. Ennek ellenére a Dion nevét még csak ki sem ejtette és a hozzáértő kénytelen ezt az ökonomiát a legteltesebb mértékben — helyeselni. Egy ilyen népszerűsítő munkában ugyanis, egy ilyen könnyelmű említés okvetlenül hosszú lapokat vont volna maga után, lapokat, amelyeket a 7. levél és általában a Platon-levelek — újabban Glenn R. Morrow (1935) és G. Pasquali (1938) munkálatai által talán végleg tisztázott — kérdéseire; Dion alakjának megrajzolására (v. ö. ehhez R. von Scheliha nem éppen „clintéző" művét: Dion, Die Platonische Staatsgründung in Sizilien, Das Erbe der Alten XXV, 1934); a 7. levél főkérdéseinek tisztázására (pl. c levél mentegetőzésére, hogy nem Athénben hajtotta végre szicíliai próbálkozását) és i. t., kellett volna fordítania. S honnan vehette volna ő czekek a lapokat, amikor már az elengedhetetlen és az alapvetéshez nélkülözhetetlen tudnivalók legtakarékosabb tisztázásához is csak ügyvel bajjal volt helye? Vagy egy másfajta példa: H.-Nagy kétségkívül olyan modern gondolkozó, akinek ideális rendszere (v. ö. legújában Ember és Világ, 1940; róla Szellem és Élet, 1941, 249—251. l.) elsősorban a görögökön és nevezetesen Platonon nőtt fel, akármilyen messzire is fejlődött el szükségkép tőlünk. Így mi sem természetesebb, minthogy vannak olyan — végeredményben — „görög" gondolatai is, amelyek gyümölcsözőn hozhatók össze Platon rendszerének lélektani alapjaival (v. ö. például a 28. l.), hogy a filozófia és a filozófus miiben'étének platoni kérdése H.-Nagynak is főproblémája (v. ö. 37. l.) stb.; és bizonyos, hogy az ilyen konfrontálások nemcsak tanulságokat, hanem egyéni érdekességet is bőven adtak volna tárgyalásának. Mindezt azonban megint, a szerény zárójeles utalásokon túlmenőleg, szerzőnknek nem lehetett helye kifejtteni. De továbbmenve: nyilván nemcsak a politikai rendszerek és az államélet theoretikusának (v. ö. Mai politikai rendszerek, 1940. c. munkáját is), nemcsak Aristoteles fordítójának, hanem a gondolkozó főnek általában is, számos esetben kellett magán olyan erőszakot tennie, amelynek kára nem áll arányban a százoldalas rövideg kétségkívül korszerű előnyeivel. Részünkről mindenesetre még egy oly mélyen igaz, de csak odavetett kijelentésnek a végigvezetését is kivételesen érdekesnek, hasznosnak, sőt a szó legteltesebb értelmében aktuálisnak is tartottuk volna, mint azé a „mythologiai" kérdése például, hogy Platon a Politeiában nem — mint általában mondják — utópiát, hanem mítoszt írt (42. l.). Amennyiben ugyanis Platon az ideát, mint egyszer megvoltat, egy „égi őskép"-be vetítette vissza, szükségkép kiderült volna, hogy a platoni idea és a helyes, modern mítoszfelfogás (v. ö. fent 1934: 134 és Ethnographia-Népcélt. 1934, 81. kk.) lényegileg azonos dolgok: a Platon Athénje egy 9000 év előtt állott Athén-ideának a tökéletlen reprodukálása, viszont pl. az arandák az egyes helyeket (főleg persze etymologiai alapon) az ősidők történeteivel, azaz mítoszaival igazolják. Ez a megismerés tehát — jól kifejtve — nemcsak a platoni politika alapjainak modern megvilágításához lett volna igen jelentős lépés, hanem a napjainkban annyit emlegetett „nemzeti mítoszok" kódének elosztatásához is.

A példákat nem kell folytatnom és felesleges bizonygatnom, hogy itt csak a filológia szempontjait képviseltük és ezt is egyéni érdeklődésünk korlátai közt, természetesen. A politika, szociológia és egyéb érde-

kelt tudományszakok képviselői — nyilván tudós szerzőnkkel együtt — esetleg ugyanígy, nem egy, ma érdekesnek vagy érdemesnek ítélt kérdés lefojtását vagy elhagyását fogják fájlni. Ez a nagyszabású téma tehát, ebben a kézben nyilván túlságosan gazdag volt ahhoz, hogy ilyen kis téren, akár a népszerűsítésnek legnagyobb mesterétől is, kimeríttessék. Jelest tudjuk, hogy az ú. n. nagyközönség általában aligha fogja a célzottfajta, kényszerű elhallgatások hiányát észrevenni és bizonyos, hogy e jól megírt és lehető gazdaságosan kihasznált könyvecskéből ebben a formájában is éppen eleget tanulhat. De ha a munka egyszer elárulja, hogy mennyivel jobb és több is lehetne!² És ha a szerkesztés ideális célja mégis talán az volna, hogy minden szerzőt képességeihez viszonyítva engedjen kiteljesedni! Ezért fordulunk befejezésül a Parthenon-Tanulmányok szerkesztőbizottságához, amely itten — hitünk szerint — a maga sorozatának megszabott terjedelméhez képest (amibe természetesen a kritika nem szólhat bele) aránytalanul nagyigényű témát tűzött ki. Amennyiben azonban — úgy tudjuk — a Parthenon-könyvek szabályzata megengedi, hogy a tanulmánysorozat szabott terjedelmét meghaladó, nagyobb munkák sorozaton kívül, külön is kiadásának, a jövőben, hitünk szerint, ilyesminek nem kellene ismétlődnie. Író, közönség és az örömmel üdvözölt, nagyraihivatott vállalkozás is feltétlenül nyernének, ha a szerkesztés czentül csak kevésbé „jó“, azaz szűkebb érdekű és áttekinthetőbb témákat válogatna ebbe a százoldalas sorozatba és a nagyobb igényű témáknak, illetve a megfelelni képes szerzőknek, megnyitná a most említett tágabb körű kiadási lehetőségét.

Marót Károly.

Als erste Nummer der Parthenon-Studien erschien von J. Halasy-Nagy das elegante Büchlein „Die Anfänge der politischen Wissenschaft: Platon und Aristoteles“. — Rezensent bedauert, dass ein so bedeutender und anziehender Gegenstand, der in der Person Vf's den würdigsten Wortführer erhielt, zwischen die engen Grenzen von 94 Seiten eingeschränkt werden musste. Es wird auf einige, heute ganz besonders aktuelle Punkte hingewiesen, die eine ausführlichere Behandlung des schönen Themas forderten. Glücklicherweise scheint auch eine solche von unserem ausgezeichneten Vf geplant und vorbereitet zu sein.

K. Marót.

Florilegium egyházi és klasszikus írók gondolataiból. Apophthegmák, közmondások, szólások, szállóigék. Összegejtötte és latin-magyar nyelven kiadta Révész László. 1941. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém. I. kötet 446 lap, II. kötet 334 lap.

Non solum periti amantesque latinitatis „sed etiam imperiti libenter proverbii, sententiis locutionibusque latinis utuntur, quo fit, ut repertoria huius generis haud raro edantur, c. c.: Büchmann: Geflügelte Worte, Fried: Lexikon fremdsprachiger Zitate, Fournier: L'esprit des autres, Fumagalli: Chi l'ha detto? King: Classical... maxims, pro-

² Úgy tudjuk mindenesetre, hogy szerzőnk a maga részéről az itt érintett és a tárgyával kapcsolatos egyéb, nem-érintett kérdésekre is — csakugyan — részletesen és elmélyülve tér ki abban a háromkötetes, nagy filozófiatörténetében, amelyet most készít elő a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából.

verbs..., *Tóth Béla*: Szájról-szájra, *Czanyuga József*: 1168 latin közmondás, *Bitter Illés*: Salse dicta, etc.

Maxima pars horum florilegiorum materiam sine ulla distinctione collectam et in ordine alphabetico dispositam lectoribus tradunt. Econtra auctor florilegii supra dicti, qui iam libro 4 annis ante edito („Latin nyelv- és stílusgyakorlatok“) se haud mediocriter praeceptorum bene dicendi peritum esse demonstravit, novam quandam rationem sententiarum proverbiorumque ordinandorum excogitavit. In libro I-o plus 6000 sententiarum 110 scriptorum ecclesiasticorum accipimus, quae fere ad 400 notiones seu ideas pertinent. Index rerum alphabeticus copiam sententiarum in hunc modum enumerat: absentia: 1—5, abstinentia 5—8, abundantia 8—10, abusus 10—11, accedere ad Deum 11—16, accusatio 16—18, etc.

Liber II ex duabus partibus constat. Pars I (pag. 5—258) 2783 sententias, facetias, apophthegmata ex operibus 87 scriptorum, oratorum, philosophorum antiquitatis continet, in quibus tamen inveniuntur nonnulli recentiores (e. c. Erasmus). Index rerum alphabeticus eodem modo, quo in libro I-o, compositus est (abundantia, abusus, accusare, acquirere, actio, actus, adollescencia, adulari, etc.). Deinde (pag. 259—323) 1725 proverbia, locutiones, dicta, adagia sequuntur. Textum Latinum amborum librorum auctor Ladislaus Révész ipse hungarice reddidit omissis hexametris aliisque metris, idque unum semper sibi proponens, ut versio sit vera hungarica, menti atque cogitationi omnino congruens. Quod propositum consequi ei plane contigisse haud negare velim. Vide exemplum interpretandi: „Sophocles iam extremae senectutis a filiis accusatus est dementiae“: Sophoclest már egészen öreg korában bevádolták fia, hogy nincs eszének birtokában.

Laudanda est diligentia necnon assiduitas auctoris tantam materiam colligentis, qui cum sit sacerdos et magister Scholarum Piarum, opus suum in usum etiam scholarum scriptorum esse affirmat. Liber I ex auctoribus ecclesiasticis haustus concionatoribus (id est oratoribus ecclesiasticis) potius quam discipulis ad usum aptus esse videtur. At librum II-um permultis iocosis iucundisque narratiunculis facetiisque abundantem sine dubio haud parvo emolumento fore etiam discipulis persuasum mihi habeo. Repertorium proverbiorum locutionumque omnibus latinitatis amicis carum acceptumque fore spero, quamquam fere scio esse, qui etiam locos enumeratos esse velint, ubi dicta et proverbia inveniuntur. Révész enim indice scriptorum alphabetico, quorum operibus usus est, publici iuris facto fontes tamen singulorum dictorum et proverbiorum etc. non indicat. Incisiones in ligno (xylographiae), quibus *Nicolaus Perjés* magister delineandi Vespriensis ambos libros ornavit, rerum artificiosarum studiosis non dubium est, quin placeant.

Jos. Wagner.

ifj. Horváth János: *Calanus püspök és a Vita Attilae*. Értekezések a magyarországi latinság köréből. Szerkeszti: Huszti József. 4. Budapest, 1941. 100 l.

Ez a doktori értekezés nem olyan ember munkája, aki csupán a tudományos címet óhajtja elérni. Azok közé a ritka dolgozatok közé tartozik, melyek egy tudományos pálya kezdetét mutatják s amelyekkel szemben éppen ezért fokozott igényekkel léphetünk. Erre a szempontra már a tárgyválasztás is följogosít. Calanus III. Béla és Imre király korabeli pécsi püspöknek tulajdonítják a magyar irodalomban Attila legrégibb életrajzát, a „Vita Attilae“-t. H. bizonyítja, hogy körül-

belül két és fél évszázaddal később keletkezett, hogy a föltételezett szerzőhöz és általában a magyarsághoz semmi köze nincs. Munkájának természete lényegében tehát kizáró kritikai jellegű, ami kezdő tudós-nál súlyos próbatétel. Bizonyítékai, melyekkel a kérdést nagyrészt eldönti, a következők. Az állítólagos „Calanus“ nem használja a magyar Gestákat, jóllehet kortársa, Spalatói Tamás, az ismert dalmát történetíró is nyilvánvalóan okult belőlük. Történetírói modora nem vall a vitatkozó, igazságot pártul fogó, naívu közvetlen és átélt középkori történetírássra. Stílusában több a klasszikus szerkezet, mint a középkori, jóllehet fogyatékosságai ugyancsak vannak. Barbár szavak az egész műben nem fordulnak elő, mindössze néhány kétes szó. A hagyományos fölfogással szemben bebizonyítja, hogy a szerző hivatkozásai Priskosra egyáltalán nem bizonyítják, hogy használta is Priskost. Eljárását modorosságnak fogja föl, de nem igyekszik megmagyarázni. Ugy véljük, hogy egy postillált Jordanes-példány került kezébe, amelynek margóján a humanista kódexek gyakorlata szerint sokszor föl volt tüntetve a föltételezett forrás, Priskos. Általában hasznos bizonyítékokat nyert volna, ha nem csupán a középkori jegyek kiküszöbölésére törekszik, hanem a mű sajátosságainak pozitív értékelésére. Jól ismeri, hogy a szerző klasszicizáló neve humanista szokás. De ugyanilyen szokás az általánosító idézetmód, az adatoknak jelzés nélküli megváltoztatása, bővítése, kikerekítése. A H. által megfigyelt drámaiság, hősi pátosz és póz is humanista szerzőre vall. Hasonlóan a valóságnak megfelelően látja egyes célzásaiban a condottiere politika hatásait, azt a körülményt, hogy Észak-Itáliáról való topográfiai ismeretei igen pontosak, s hogy megfejtetlen politikai célzások fordulnak elő benne. Nem tartanánk ennyire korjelzőnek a pontos datálásra, magát a világi biográfia műfaját, hiszen már a Trecentóban föilendült. Hasonlóképpen azt a körülményt sem tartjuk döntő mozzanatnak, hogy mikor kezdtek először használni és említeni a művet és hogy biztos adat szerint mikor vették az első kéziratot. (1452—1469.) Mindez valószínűséget ad a datálásra, de nem bizonyosságot. Éppen ezért a végleges megoldáshoz szükséges lenne az északitáliai politikai viszonyok átvizsgálása. Nagy Lajos velencei hadjárataitól a szerző által megadott időpontig.

Ha a dolgozatnak vannak apróbb hibái, azok inkább abból származnak, hogy a szerző még nem rendelkezik elég gyakorlattal a bizonyítékok értékelése terén. Túlméretezi a bizonyítást, de ezzel nem erősíti, amit amúgy is sikeresen beigazolt, csak gyöngíti. Feltűnőbb példája ennek a szerző két összefüggő érve; az egyik, hogy az állítólagos Calanus nem használta Isidorust és a többi középkori szerzőt, akiket hazai és külföldi történetírók minduntalan idéznek; a másik pedig, hogy a húnok őstörténetében Jordanes helyett a klasszikus Hieronymus egyik leveléből merített. Nos, az említett őstörténeti rész éppen Isidorus „Etymologiarum libri“-jéből való (IX. 2, 66.), ahol Hieronymus levelének szóbanforgó értesüléseit összegezi és kikerekíti. „Calanus“ ezt a kikerekített szöveget használja úgyszólván teljes egészében. De az efféle apróságok nem érintik a dolgozat lényegét! Igen értékes, élelmező és hasznos dolgozat, melyet csak még jobbak követhetnek. Kívánjuk, hogy a szerző idevágó vizsgálatait folytassa és fejezze be.

Kardos Tibor.

Giov. Horváth (iun.): *Vescovo Calano e la „Vita Attilae“*. Studi sulla latinità dell'Ungheria. Red. Gius. Huszti. No. 4. Budapest, 1941. pp. 100.

L' A. si prefigge lo scopo di chiarire l'origine della „Vita Attilae“, attribuita a Calano Dalmata, vescovo di Pécs (1188—1218), cancelliere

dei re Béla III. ed Emerico. Con acume non comune per mezzo d'indagini minuziose sulle fonti e sullo stile stabilisce il carattere umanistico e la formazione molto tardiva della „Vita“ (cc. 1452—1469). L'autore ignoto non adopera, nè espressioni barbare, nè il metodo degli storiografi medievali, i quali spirano un ingenua freschezza ed immediatezza. Primeggiano invece nell'opera le costruzioni classiche. Le nozioni topografiche dell'autore ignoto — che non conosce affatto le fonti medievali ungheresi — relative al Friuli e Veneto sono straordinariamente esatte. Anzi sono infrecciate nell'opera allusioni politiche, ancora non risolte, ma le quali si riferiscono senza dubbio alla situazione allora attuale delle regioni menzionate. L'Autore di questo studio profondo e ottimamente riuscito precisa la data dell'opera con due secoli e mezzo più tardi di quelle finora vigente nell'opinione pubblica e suppone un autore italiano ancora sconosciuto.

T. Kardos.

Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint.* (Budapest, 1941.) Franklin Társulat, 224 (2) l., 1 képmelléklettel, 8°. (Magyar Írók. Szerk. Eckhardt Sándor.)

„Ez a könyv szerény kísérlet arra, hogy ezt a világosnak látszó, de a valóságban rendkívül bonyolult, belső ellentmondásokkal terhelt életet közelebb hozza a mai magyarhoz, aki nyelvének első zseniális művészeiben fajtájának szinte még ősi típusát ismerheti meg kiválóságával és hibáival s egyúttal a legnagyobb magyarok egyikét, aki életművében létrehozta az európai és a magyar szellem első szintézisét.“

Eckhardt Sándor ebbe a mondatba sűrítette össze munkája célját és jelentőségét. Persze szó sincs itt „szerény kísérletről“. Aki egy ifjúkori Balassa-tanulmányra hivatkozva úgy érzi, hogy „még az irodalmi élményt is csak az életen keresztül lehet igazságosan értékelni“, s csak harminc év múlva nyúl újra a toll után, hogy az egykori vázlatot befejezze, formát, szint, életet öntve bele, az már túl van a szerény kísérleteken. Eckhardt férfiúi és tudós egyéniségének s szellemének minden kiválóságával, imponáló felkészültséggel, kitűnő filológiai érzékkel s nem utolsósorban mély emberi megértéssel írta meg a XVI. század nagy magyar lírikusának életét.

Egetően szükség volt már erre a könyvre. Balassa alakjáról a mult századvégi irodalomtörténetírás meglehetősen ferde képet rajzolt, s ennek nyomán a köztudatban máig úgy élt, mint az „Őszi harmat után“ című bujdosóének szerzője. Holmi kósza trubadúr csináltak belőle. Azóta ugyan a megjelent részlettanulmányok már rég rácafoltak minderre, rengeteg új adatot hordtak össze, igen sok kérdésre világosságot derítettek s utat törtek Balassa egyéniségének és költészetének igazabb, mélyebb megértése felé — a régi elképzelés mégis tovább élt, az új eredmények nem tudták gyökeresen átalakítani a Balassáról vallott egykori felfogást. Hiányzott a szintézis, amely a szétszórvt vonásokat egyetlen képbe foglalta volna össze. Eckhardt Sándor munkájának éppen az egyik legfőbb érdeme, hogy az egész Balassa-kérdést revizió alá véve, újraértékeli az eddig összegyűjtött anyagot. Megrostálva elveti a téveseket, kellő értékére szállítva a maguk helyére utalja a kevésbé jelentőseket s kiemeli az eddig eléggé nem méltányolt, vagy újabban előkerült jelentős adatokat. A részletvizsgálatokban és az újabb eredmények feltárásában magának Eckhardt Sándornak is igen tekintélyes érdemei vannak.

Aki szoros időrenden felépülő, szokványos életrajzt keres ebben a munkában, az talán kissé csalódottan forgatja ezt a könyvet. Balassa életének kronológiáját nehezen lehetne megatni belőle (pedig talán a laikus olvasó tájékoztatására nem lett volna haszontalan egy ilyen

rövidre fogott összefoglaló fejezet). Eckhardt Sándor Balassa életének nem akart egyszerű krónikása lenni. Célkitűzésével sokkal messzebbre tekintett: élet és mű összefüggésére keresett feleletet. Balassa emberi és költői egyéniségét akarta megragadni. S ebben nem az élet apró eseményeinek rendje volt számára fontos, annál kevésbbé, mert hiszen Balassa életét még ma is csak hézagosan ismerjük. Inkább azt kereste, hogy a gyér életrajzi adatokból és az alkotásokból hogyan rajzolódik ki az ember belső világa, mit jelentenek költő és műve megértésének, az egyéni fejlődés nyomainak, az élmény és kifejezés, az ihlet, forma és tartalom összefüggéseinek szempontjából. Ezt a feladatát Eckhardt mesterien oldotta meg. Könyvének minden egyes fejezete külön-külön is remek kis tanulmány Balassa alkotóművészetének és egyéniségének egy-egy vonásáról. Életrajza még sem válik mozaikszerűvé, mert ezeknek a vonásoknak benső kapcsolatából előttünk alakul ki a XVI. század protestáns-humanista légkörében a rakoncátlan szerelmes, az Istenkereső bűnös, a törekvő katona-költő sorsa, vergődése és tragédiája.

Schulek Tibor Bornemisza-életrajza óta bizonyos, hogy a fiatal Balassát nevelője, Bornemisza Péter, vezette be nemcsak a lutheri vallásosság világába, hanem a humanista stúdiumokba is. Nyomós bizonyíték erre Volaterranus kommentárjainak az a kötete, amely valaha Bornemisza tulajdona volt s amelyből egy bejegyzés tanúsága szerint Balassa is történelmi, mitológiai és természettudományi ismereteit merítette. Eckhardt Sándor fejtegetéseiben érdekesen világít rá Balassa humanista műveltségének ezen egyik — minden bizonnyal alapvető — forrására, kimutatva azt is, hogy Balassa költeményeiben mily gyakran tér meg a Volaterranusból szerzett ismeretek visszhangja. A kommentárok kötete mellett Balassának legmélyebben nyomothagyó ifjúkori élménye kétségtelenül a reformáció volt. Istenes énekei között egy sincs ugyan, amely a katolikus hittételekkel ellenkeznék, de olyat sem találunk közöttük, amelynek sajátosan katolikus színezte volna. Ilyet még átterése után sem írt. Pedig csonkán maradt Campianus-fordításával — melyet Eckhardt Sándoron kívül eleddig senki sem méltatott kellő figyelemre — komoly hitvallást tett a katolicizmus mellett. Jellemző, hogy a század utolsó évtizedeiben megerősödő ellenreformáció a lírikus katona-költőt is a hitviták felé sodorja.

Eckhardt könyvének talán legérdekesebb fejezetei közé tartoznak azok, amelyekben egyrészt a Balassa-korabeli magyar költészetet, az előzményeket, másrészt azokat az idegen hatásokat tárja fel, amelyekből a sajátosan magyar és sajátosan Balassa-ízű líra kihajtott. Valóban csak ezek ismeretében mérhetjük fel Balassa költészetének igazi fejlődéstörténeti jelentőségét. A XVI. század vallásos költészetében a személytelen zsoltárparafrázisok és templomi éneknek inkább csak a közösség érzelmeinek kifejezését szolgálták. De már éppen a reformáció, amely a hívek kezébe adta a bibliát, s ezzel elősegítette a vallásosság egyéni, benső átélését, felszabadította a személyes líra hangját is. Ezt a személyesebb lírai hangot költeményeiben először Bornemisza Péter üti meg. Valószínű, hogy Balassa az első ösztönzést erre is éppen tanítómestertől kapta. Bár voltak Balassának — ha szórványosan — más előzői is e nemben. Náluk sokszor még csak a sorok közül tör fel rejtett belső érzéseiknek egy-egy rezdülése. Néha szinte megriadnak a saját hangjuktól, a leleplező, áruló szótól s ilyenkor sietve menekülnek konvencionális szölamok mögé. Szavaikkal bátortalanul botorkálnak, de a reneszánsz és reformáció „új emberének“ vágya: a szabadabb önkifejezés, már ott él bennük. Balassa a beteljesedést jelenti. Istenes énekköltészetében az egyéni vallásos élmény lírai kifejezésének legművészebb fokát éri el.

A gyér nyomok ellenére is bizonyos, hogy Balassa szerelmi lírájának hasonlóképpen voltak hazai előzményei (virágénekek, udvarló stílusú szerelmi dalok). Sőt a széphistóriák is hatással lehettek szerelmi költészetére. Vitatható azonban, hogy mennyiben és hogyan hatottak. Ovidiusi humanista díszletezést, Venusszal és Cupidóval való pórkedést, retorikus hatású példalózást már a korábbi széphistóriákban is találhatott. De a gáláns szerelmi történetek átdolgozásait, éppen Balassa szerelmi énekeivel egyidőben, a humanizmusnak az 1570-es évek végétől kezdve erősödő újabb hulláma veti felszínre. A legelső ilyen széphistóriánk Gismunda és Gisquardus históriája, amely 1574-ben készült, bár legrégibb ránkmaradt szövegének (1577) tanúsága szerint már erősen humanista díszletezéssel jelent meg, a lírai részeket még teljességgel hiányoznak belőle. Eckhardt által idézett részeinek több mint fele a széphistóriának csak későbbi (1582) antik-mitológiai elemekkel még jobban felszálangozott s líraibb részletekkel is megtűzdelt átdolgozásában tűnik fel először. Éppen e két szöveg közti különbség az, ami gondolkodóba ejthet. S ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy a széphistóriákban a líraibb hangulat az Euryalus és Lucretia (1577) után jelentkezik (Gismunda és Gisquardus, Argirus), mindebből talán éppen arra lehetne következtetni, hogy inkább Balassa szerelmi költészete volt hatással ezekre a széphistóriákra, mintsem megfordítva, ahogy Eckhardt gondolja. Természetes, hogy a magyar, olasz, német, szláv, román és török énekek mellett Balassa legtöbbet az antik (Ovidius) és külföldi humanista (Marullus, Angerianus, Johannes Secundus) szerelmes költőktől tanult. Hiszen az általános európai humanista divat elől nem térhetett ki s ez a humanista líra általa szóltat meg először magyarul, ő hajlította azt a magyar ízléshez. Eckhardt Sándor néhány igen finom megfigyelésével utal erre, amikor kiemeli, hogy Balassa legközelebbi olvasói, a hölgyek, akikhez verseit írta s akiknek el is küldte azokat, aligha értékelték volna másféle hangulatú költeményeket, mint amilyenek az általuk már ismert s megszokott elegikus hangú virágénekek és udvarló szerelmi dalok voltak. Balassa a puszta ötletre felépített humanista költői játékkal nem tudott volna mit kezdeni s rébuszokban sem beszélhetett a szép asszonyokkal. Még átdolgozásait is bőszavú, elegikus stílusban oldotta fel s ezáltal hozta azokat közelebb hazai olvasói ízléséhez. Önálló költeményeiben — fejlődésének későbbi szakaszában — a mitológiai díszlet, egy-egy humanista stílusfordulat vagy metafora az, ami még a „mintákból” megmarad. A Júlia- és Coelia-ciklus énekeiben a költő ihlete megtalálja a vallomás, az élmény egyéni kifejezésének hangját s ezzel ő válik műköltészetünkben a szerelmi líra megteremtőjévé.

Van Balassa költészetének egy egészen sajátos területe: a vitézi élet, a végek dicsérete. Itt aztán hiába kutatunk nyugati minták után. Az örökös harcok között zajló végvári élet szomorú kiváltságként, de kizárólagosan magyar életforma volt. Balassa benne élt ebben a forgalomban s vitézi énekeiben nem az egyes hőstetteket énekelte meg, mint históriáiban Tinódi, hanem ennek a vitézi életnek hősiességét, szépségét, erkölcsi nagyszerűségét ragadta meg és fejezte ki a poézisnek nálunk addig el nem ért művészi pátozával. Balassa volt az, aki a végek valamennyi küzdő, vérző harcosának érzését, lelkivilágát, gondolatát szavakba tudta önteni. Az élmény, amelyből megszülettek, a hangulat, a táj, a hasonlat, a kép, a szó utolsó ízéig Balassáé. Ebben nem voltak, nem lehettek idegen mintái, legfeljebb a hazai históriás énekek adhattak némi indítékot, ahol a végek dicsérete először szóltat meg.

Balassa költészetének sok kisebb-nagyobb mértékben jellemző vonására kellene rámutatnunk, ha megközelítőleg is érzékeltetni akarnók

azt a sokszínű és rendkívül eleven képet, amely Balassáról Eckhardt könyvében élénk táruul. Sajnos, nem térhetünk ki Eckhardt megállapításainak minden érdekes új részletére sem, pedig ilyenek bőven akadnak művében, hiszen mások credményeit figyelembe véve, Eckhardt mindenekelőtt saját kutatásaira támaszkodott. Természetes, hogy egy olyan munkában, amely „elsősorban az élet és a mű összefüggéseit” keresi és céljaul tűzte ki, hogy a mai olvasóhoz közelebb hozza Balassa rendkívüli egyéniségét és annak életművében az európai és a magyar szellem egyik nagyszerű szintézisére mutasson rá, — egy ilyen munkában lehetetlenség valamennyi Balassa-problémára egyforma részletességgel felelni. Eckhardt maga figyeimeztet a formai elemzés hiányaira, bár könyvének egyes fejezeteiben szétszórva többször is érinti ezeket a kérdéseket. Ahhoz, hogy valaki Balassa verseléséről, nyelvről, stílusáról a modern követelményeknek megfelelően véglegeset mondhasson, sajnos, mind máig hiányoznak a kellő részlettanulmányok. Ezzel magyarázható, hogy Eckhardt Balassa javára írhatott néhány olyan stílus-sajátságot is, amely nem Balassáé, hanem a köznyelvből vagy a bibliából való kölcsönzés.

De hasonlóképen elhanyagolta irodalomtörténetírásunk Balassa utóéletére vonatkozó vizsgálatokat is. Néhány többé-kevésbé helytálló és általánosságban mozgó megállapításon alig jutottunk túl. Nem csodálható tehát, hogy Eckhardt, aki nemcsak Balassa egyéniségéről és költészetéről rajzolt kitűnő képet, hanem bele is állította a költőt a XVI. század magyar irodalmának és életének sodrába, kiemelve Balassa fejlődéstörténeti jelentőségét a saját korában, — itt kénytelen volt megállani a jövőt illetőleg meg kellett elégednie azzal a megállapítással, hogy Balassa verseinek „széténeklése” még a költő életében megkezdődött. Mi volt Balassa életművének jelentősége a további fejlődés szempontjából, hogyan hatott Balassa költészete a későbbi századok folyamán, volt-e hagyományteremtő ereje a költői gyakorlatban, milyen körben és mennyire, mit fejlesztett belőle tovább az utókor s milyen irányban? Mindezek a kérdések Eckhardt könyve után is felelet nélkül maradnak. De éppen Eckhardt Balassa-életrajza az az alapvetés, amelyre a további kutatás támaszkodhatik s amelynek segítségével irodalomtörténetírásunknak most már ezeket a kérdéseket is meg kell oldania.

Eckhardt műve izgalmas olvasmány a művelt közönség és a szakember számára egyaránt. A XVI. század magyar irodalmának sok olyan problémáját érinti, amely nemcsak Balassával kapcsolatosan, hanem más vonatkozásokban is gondolatébresztő. Tudományos felfogása mentes az irodalomtörténetben ma, sajnos, újra divatosá vált romantikus szemlélettől, beszédes bizonyítékaként annak, hogy ilyen hajlamok nélkül is lehet újat mondani, mert az a kép, amely Eckhardt Sándortól a nyomán Balassáról előttünk kibontakozik, valóban újszerű.

Varjas Béla.

*

Alexander Eckhardt: Bálint Balassa.

Verfasser zeichnet ein einprägsames Lebensbild von Bálint Balassa (1554—1594), dem grössten ungarischen Lyriker des 16. Jahrhunderts, indem er die bisher bekannten Angaben zusammenfasst, und diese mit den Ergebnissen seiner eigenen Forschungen wesentlich ergänzt. Eckhardts völlig neuartiges Lebensbild ist zwar zunächst für einen breiteren Leserkreis bestimmt, zugleich aber auch für die ungarische Literaturwissenschaft ein hoher Gewinn, da es sämtliche bisher bekannten Ergebnisse über Leben, Persönlichkeit und Dichtung Balassas mit richtigem Wirklichkeitssinn neubewertet. Mit besonderer Sorgfalt untersucht Verf.

einerseits Überlieferungen und Praxis der ungarischen Dichtung im 16. Jahrhundert, anderseits das dichterische Schaffen des europäischen Humanismus, aus dem Balassa die humanistisch geartete, dem Geist und der Sprache nach aber eigenartig ungarische Kunstlyrik schuf. Von seinen religiösen, Liebes- und Soldatenliedern bringen vor allem letztere in Themen und stillicher Auffassung nicht nur in der ungarischen, sondern auch in der gemeineuropäischen Literatur völlig Neues. Treffend erblickte Eckhardt die literarhistorische Bedeutung Balassas darin, dass das Lebenswerk dieses die erste grosse Synthese des ungarischen und europäischen Geistes auf dem Gebiete der Dichtung zeigt.

Béla Varjas.

Polgár Vilmos: *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben.* Pannonhalma, 1942. (Pannonhalmi Füzetek, 31.) 59 l.

Szorgalmas adatgyűjtésen alapuló szerény, de rokonszenves dolgozat, amelynek legértékesebb része kétségtelenül a XVII. századi magyartárgyú olasz nyomtatványok összeállítása. E bibliográfiának is sajnálatos fogyatkozása azonban, hogy az egyes művekkel és szerzőkkel kapcsolatban csak itt-ott (pl. Marsiglinél, 17. l.) találunk adatokat és utalásokat az eddigi tanulmányokra, úgy hogy egyáltalában nem lehet látni, mit vett át P. az olasz-magyar művelődési kapcsolatoknak előbbi szintéziseiből s mely munkák említése alapul az ő személyes könyvtári kutatásain (azt sem tudjuk meg, sajnos, milyen olaszországi könyvtárakban dolgozott!). E száraz, túlságosan szűkszavú bibliográfia helyett szívesebben láttuk volna a XVII. századi olasz-magyar kapcsolatok „bibliographie raisonnée“-ját, a fontosabb művek rövid értékelésével. Efféle messzebbre tekintő könyvészeti adatgyűjtés jó alapot szolgáltatott volna a tanulmány második részéhez, amelynek igazság szerint a kis mű gerincét kellett volna képeznie („Magyarország és a magyarok a 17. századi olasz közvéleményben“). Az ilyen „közvélemény-kutatásnak“ csak akkor van tudományos jogosultsága, ha az egyes nyilatkozatok hátterét is próbáljuk megvilágítani, vagyis ha felelni igyekszünk több, szorosan idetartozó kérdésre (pl. ki is volt közelebbiről a munka szerzője; járt-e Magyarországon; ha nem járt, milyen úton szerzett értesüléseket stb.). Nagyon fontos lett volna ama körülménynek erősebb kidomborítása is, hogy az olasz szerzők szinte kivétel nélkül *osztrák szemüvegen* keresztül ítélték meg népünk helyzetét. E fontos problémát P. jóformán csak Montecuccolival kapcsolatban érinti, pedig ugyanezen kérdés számos alkalommal is felvetődhetett volna. Azt is szeretttük volna tudni, hogyan vélekednek olasz szerzőink Magyarország s különösen nemzetiségi vidékeink (Erdély!) népiségi viszonyairól. Egy-egy szinte mítikus „toposz“ (kutyafejű magyarok meseje, 53. l.) közelebbi megvilágításra érdemes, hiszen efféle vonások másutt, pl. a balkáni népek között is el vannak terjedve. Mindent összevéve, helyesebbnek tartottuk volna, ha szerzőnk az egész anyag áttekintése helyett egyetlen részletproblémát vagy egyetlen szerzőt ragad ki, de azt azután alaposabb, körültekintőbb elemzés tárgyává teszi. Így e kis szintézis inkább csak felkelti az érdeklődést, de kevésbé elégti ki. Rendkívül hiányos — éppen a bevezetésben — a régebbi olasz-magyar kapcsolatok, illetve magyartárgyú olasz művek bibliográfiája. Erdély fejedelmeinek olasz kapcsolatairól ld. legutóbb Haraszti Emil érdekes cikkét (Les rapports italo-transylvains de Il Transilvano de Girolamo Diruta, Arch. Eur. Centro-Or. VI. 312. kk. l.), a P.-nál elő sem forduló Ascanio Centorio degli Hortensiről v. ö. előszómat a „Commen-

tarii della guerra d Transilvania“ 1940-i fototip kiadásához (megjelent „Italia e Transilvania“ címen a Meridiano di Roma 1940. szeptember 15-i számában is), a XVII. századra vonatkozólag nem mellőzhető Baumgarten Sándor Marucelli-tanulmánya (v. ö. EphK. 1940. 101. 1.) stb.
Gáldi László.

*

G. Polgár: *La Hongrie et les Hongrois vus par les Italiens du XVIIe siècle.*

Étude sympathique, mais trop sommaire sur les ouvrages italiens qui ont trait à l'histoire de la Hongrie au XVIIe siècle, On doit savoir gré à l'auteur d'avoir parcouru un bon nombre de travaux de ce genre, mais sa tentative de synthèse eût sans doute gagné en profondeur, s'il eût toujours tenu compte des facteurs politiques qui ont puissamment contribué à la cristallisation des diverses opinions. L'énumération des travaux concernant la Hongrie devrait être transformée en „bibliographie raisonnée“, avec des renvois aux études et aux mentions antérieures.
Ladislav Gáldi.

Eugen Bonomi: *Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes* (Sonderabdruck aus Südost-Forschungen). München, 1940. 8°, 72 S.

A fenti címen Bonomi Jenő a Budai Hegyvidék 21 községének települési viszonyait tárgyalja a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig. Munkája két részre oszlik. Az első részben a területre, a földesurakra, az egyes községek betelepülésének időpontjára, a telepsekre s ezek életformájára vonatkozó adatait foglalja össze, a második részben az egyes telepések származására és népi hovatarozandóságára utaló adattárt közöl. Mind a két részben a meglehetősen szétszórt és nagyon változó értékű helytörténeti irodalom eredményeinek megrostálásán és összefoglalásán kívül bőséges levéltári és anyakönyvi anyagot is dolgozott fel. Helytörténeti vonatkozású munkáknál éppen e két utóbbi forrásanyagnak elhanyagolása szokott a leggyakrabban előfordulni, mert ennek az anyagnak feldolgozása nem tartozik a helytörténetírás legkényelmesebb oldalához. A teljes forrásanyagnak felhasználása teszi azonban lehetővé, hogy Bonomi biztonsággal vonhatja le következtetéseit. Bár nagyon óvatosan jár el eredményeinek megállapításánál, módszerének egyik szempontját még sem hagyhatjuk megjegyzés nélkül. Bonomi azt állítja, hogy a XVIII. század első felében a családnev *nyelvi* hovatarozandósága a nevet viselő egyén *népiségenek biztos* ismertetőjegye, hiszen az asszimilációs jelenségek még alig jöhetnek számításba (20. l.). A törökbálinti plébánosnak 1745-ben készült összeírása, amely a falu lakosságát népi csoportok szerint közli, rámutat e felfogás helytelenségére. „Menschen mit deutschem oder madjarischem Namen werden hier zuweilen als Kroaten, Träger slawischer Namen manchmal als Deutsche oder Madjaren hingestellt.“ Bonomi értetlenül áll e jelenség előtt (52. l.), ezért „wurde der zahlenmäßige Anteil der einzelnen Volksgruppen — sollten diesbezügliche Berichte abgehen — auf Grund des Namengutes berechnet“. Családtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a *népi és nyelvi* szempontnak ez az azonosítása elvként még a késői középkorra sem mondható ki, mert a többségben levő népiség vonzóereje minden korban fennállott s a vezetékevek megszilárdulásig ez a helyzet még a családnevek alakulásában is nyomot hagyott. Ha pontos eredményeket akarunk elérni, akkor ezt a szempontot nem hagyhatjuk figyelmen kívül.
Mollay Károly.

*

Bonomi berichtet in diesem Aufsatz über die Siedlungverhältnisse des Ofner Berglandes vom Ende des XVII. Jahrhunderts bis Mitte des XVIII. Jhs. Gebiet, Grundherren (Kolonisatoren), Besiedlung, Siedler und ihr Leben kommen zur Darstellung. Im Anhang veröffentlicht er Angaben über Herkunft und Stammeszugehörigkeit der Siedler. Reiches archivalisches Material und kritische Benützung der Gewährsmänner sprechen für die gewissenhafte Arbeit des Verfassers. Von methodologischem Standpunkte aus kann nur die prinzipielle Gleichstellung des Namenguts mit der Volkszugehörigkeit beanstandet werden.

Karl Mollay.

Elisabeth Hervay: Ernest Psichari. Travail préparé à l'Institut Français de L'Université de Pécs. No 28. Pécs, 1941. 60 l.

A militarista és katolikus Franciaország egyik fiatal úttörőjének, a világháborúban hősi halált halt Psichari-nak életét és munkásságát tárgyalja ez az alapos szakismerettel, higgadtan és hagyományos tagolással megírt tanulmány. Távlatot nem igen ad, de okosan mutat rá a szembe-tűnő irodalmi összefüggésekre, mindenkép helytállóan elemzi a Renan-unokának lelki vívódását és komoly tehetséget sejtető regényeit és levelezését. Talán több figyelmet érdemelt volna éppen időszerezése miatt a fiatal Psichari nyers erő- és erőszak-tisztelete, amely a francia irodalomnak főképp kollaborációs ágában ma újból igen erősen jelentkezik s amely a katolicizmus athleta Christi fogalma nélkül Psichari is a Montherlant-féle kilengésekhez vezette volna némely francia politikai gondolkodóval együtt mintegy előlegezve a violence programját és eszközeit.

Semjén Gyula.

Elisabeth Hervay: Ernest Psichari.

L'étude de Mademoiselle Elisabeth Hervay est consacrée à la vie et à l'oeuvre de ce jeune représentant de la France d'avant-guerre qui s'opposant au doux scepticisme de son grand père maternel, de Renan, avec tout l'élan de son coeur ardent de neophyte voulait transformer son pays militariste et catholique. Ses connaissances approfondies, sa vue perspicace et son langage facile et clair ont permis à l'auteur de nous présenter son sujet d'une façon avenante et d'éveiller toutes les sympathies pour son héros dont la carrière littéraire en pleine éclosion fut brisée par la mort sur le champ de bataille à Saint Vincent sur Rossignol.

Jules Semjén.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hans Werner Thomas: ETTEKEINA Untersuchungen über das Überlieferungsgut in den Jenseitsmythen Platons. Diss. München, 1938. Würzburg, Konrad Triltsch. X+164 l.

Az értekezés, amely Albert Rehm iskolájából került ki, az eszkatológikus jellegű platonai mítoszok forrásainak sokat vitatott kérdését tárgyalja. A szerző érdeklődése nem annyira a mítoszok költőjének művészi fejlődése felé irányul, hiszen a lényegeset ezen a téren nagyrészt elmondta Karl Reinhardt (Platons Mythen, Bonn, 1927), hanem a Gorgias, Phaidon, Phaidros és Politeia mítoszainak vallástörténeti és természettudományos háttere felé. Abból az alapelvből indul ki, hogy a

legönállóbb költői teremtmőerőnek is szüksége van műve megalkotásához a hagyomány által szentesített alkotóelemekre, amelyekből költeményét felépíti. Wilamowitz Platon-könyve óta (1920) általánosan ismeretes, mennyire benne gyökerezik a filozófus kora műveltségében és milyen érzékenyen reagál kora szellemi életének megmozdulásaira, burkolt célzásokkal vagy nyíltan, pozitív vagy negatív formában. Hogy állásfoglalása a vallás kérdéseiben különösen egyéni és egyre inkább elfordul nemcsak kora racionalista-felvilágosodott irányzatától, hanem mesterének, Sokratesnek az indifferentizmusától is, az is ismeretes minden Platon-kutató előtt; csak az a kérdés, melyik vallási körből merített és milyen mértékig építette bele ezeket az elemeket a saját meggyőződésébe.

Th. négy ilyen kört vesz fel és ezeknek a hatását vizsgálja az említett dialógusok mítoszaiban: először az epikus hagyományt, minden görög közkincsét; másodiknak és harmadiknak az orfikus és pythagoreánus hatást, mint Platonnak a Magna Graeciával való kapcsolatából származó élményeit; a függelék a keleti hatások problematikusan kerülnek jut, amelyeknek a régi Akadémiában vitt szerepét csak most kezdjük világosan látni, főleg Werner Jäger, Reitzenstein és Geffcken kutatásai alapján.

Az eposz mondakincsének a hatása a Gorgias „utolsó ítélet”-mítoszában mutatkozik Th. szerint a legegységesebben: ezt W. Nestle is elfogadja az értekezésről szóló bírálatában (Gnomon XVI., 1940, 132. skk.), de figyelmeztet arra, hogy az epikus motívumok: a Tartaros, az alvilági bírák és a boldogok szigetei (μοκάδων νῆσοι) egészen más szerepet kapnak Platonnál, mint eredeti helyükön. Az alvilág már nem az elhúnytak árnyképeinek dohos, nyirkos tartózkodási helye, ahonnan Achilles olyan megrendítő szavakkal vágyódik vissza a napvilágra, (λ 489.) hanem mindenekelőtt az erkölcsi igazságszolgáltatás színtere, ahol a gonoszokat büntetés, a jókat jutalom várja. Ezért van szükség arra az újításra is, hogy Aiakos, Minos és Rhadamanthys többé már nem a holtak egymás közötti vitás ügyeiben ítéleznek, hanem az eléjük kerülő lélek túvilági sorsát szabják meg a földi élet alatt tanúsított magatartása alapján. A boldogok szigeteinek gyönyörei pedig nem a herosok kiváltságát képezik itt, hanem az erkölcsileg derék emberek megérdemelt jutalmát: boldogságukkal szemben áll nemcsak a bűnösök lakolása, hanem a földi élet nyomorúsága is. Ez pedig már határozottan utal arra a vallási áramlatra, amelynek hívei a testet a lélek ideiglenes börtönének tekintették, bűnhődésnek az elkövetett bűnök miatt. Platon maga nevükön nevezi őket: οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα, Orpheus hívei (Kratylos 400. c.).

Az a nagy óvatosság, amellyel Th. az állítólagos orfikus hatás kérdését tárgyalja, mindenestre jogosult: tudjuk, hogy az újplatonikus szövegmagyarázók sokszor tulajdonítottak Platonnak olyan orfikus mintaképeket, amelyekről könnyen meg lehet állapítani, hogy éppen Platon hatására keletkeztek hellénisztikus, vagy még későbbi időkben. Nemcsak Olympiodorosnak, hanem az egész újplatonikus körnek belső meggyőződése volt: πανταχοῦ γὰρ ὁ Πλάτων παρωδεῖ τὰ τοῦ Ὀρφέως (Olymp. in Plat. Phaed. 70. c.). Felfogásuknak a legújabb időkig akadtak hívei és védelmezői: így pl. Albrecht Dieterich, aki szerint mind a négy eszkatológikus mítosz egységes orfikus-pythagoreánus előképre vezethető vissza (Nekyia, 1913. 125. l.). A másik véglet mellett Wilamowitz tartott ki élete végéig: a „Der Glaube der Hellenen” 1932-ben megjelent II. kötetében is kijelenti: „Es gibt nicht den mindesten Anhalt dafür, Platons Mythen auf Orpheus zurückzuführen” (197. l.). Th. nem gondol arra, hogy a kritikus helyek revideálásával a két szembenálló felfogás között esetleg középút is nyerhető: célját ugyan csak abban jelöli meg,

hogy az egységes orfikus-pythagoreánus mintakép lehetetlenségét ki-mutassa (160. l.), de ezen a célon jóval túlmegegy, amikor az orfika vizsgálatánál csak negatívumokra szorítkozik és meg sem próbálja, hogy a (szerinte) „deklassierte Religiosität“ (38. l.) körvonalait élesebben megvonja és ebből a következményeket Platonra nézve megállapítsa. Platon megvetése a koldus-próféták üzelmeivel szemben szerinte csak az orfikusokra vonatkoznék (Politeia 364. b.), viszont abból a nagy tiszteletből, amellyel Platon mindig nyilatkozik a *παλαιοί τε καὶ ἱεροὶ λόγοι* ról (Epist. VII. 335. a.), mint amelyek a lélek halhatatlanságát és a túlvilági igazságszolgáltatást tanítják, éppen csak az orfikusoknak nem jutna semmi. Pedig a Kratylos fentebb idézett helye teljesen kialakult orfikus eszkhatológiát tételez fel, amely másvilági igazságszolgáltatás és lélekvándorlás nélkül nem is képzelhető el. Abban Th.-nak kell igazat adnunk Nestlével szemben, hogy a *σωμα-σῆμα*-tan orfikus voltát sem a Kratylos helyéből, sem máshonnan nem tudjuk behizonyítani: Platon határozottan két különböző etimológiát hoz a *σωμα* szóra, egyik a *σωμα-σῆμα* levezetés, a másik az orfikusoktól ajánlott etimológia a *σωζω* (megtart, megőriz) igéből. De a lényeges az a merev transzcendentális magatartás, amelyet Platon is határozottan az orfikusoknak tulajdonít és amelyet annyira rokonnak érzett a saját vallási meggyőződésével. Nem lehet tehát eleve kizárni minden lehetőségét annak, hogy az orfikus vallás tanításai színezték az eszkhatológikus mítoszokat is: a testbe-költözés mindig büntetése, lefokozása a léleknek ezek szerint is, a Phaidrosban pl. úgy, hogy a lélek nem tudja tökéletesen követni az istenek fogatát és szárnyszege zuhan mindaddig, míg szilárd testbe nem költözik; ebben azután úgy marad fogva, mint osztriga a héjában. Természetes, hogy a folytatás már sajnálatosan platonizál: nem az orfikus rituálé, az *ἄνωχος βοῶν* (Eur. Hippolyt. 952.) szabadítja innen ki a lelket, hanem a filozófus-módra átélt Erosz; a motívum azonban lehet orfikus. A Phaidon alvilági képét illetőleg igaza lehet Th.-nak, hogy abban sok az epikus elem, de a bűnösök sárban fekvése a misztérium-vallások felé utal, talán éppen az orfikusok felé. A pamphyliai Er katabázisa a Politeia végén az Orpheusra emlékeztet, amelyet Platon is jól ismer (Symposion 179. d.). Hogy pedig Orpheus, aki ebben a mítoszban maga is megjelenik, hattyútojásból akár újjászületni, nem pedig anyaméhéből, mert gyűlöli az asszonyokat, az egyrészt a Dionysos-sal való kapcsolatokra világít rá, másrészt utalás lehet az orfikus kozmogóniára, amelyet Aristophanes paródiájából ismerünk (Aves 694. skk.) és amely szerint a világ egy *ὑπηνέμιον ὤον*-ból, széltojásból keletkezett. Th. minden ilyen összefüggést eleve elutasít és még a szicíliai-délitaliai vallási élet szinkretizmusából is igyekszik kizárni az orfikusokat; Platon idejében szerinte már csak a pythagoreizmuson át lehetett gyenge hatásukat érezni és ez el is kerülte a filozófus figyelmét utai alkalmával, — de a többi, Demeter, Kore, Dionysos stb. kultusza, a Pythagoras-kör, Empedokles, Pindaros egyéni vallási nézetei, mind mind nagy hatással voltak fejlődésére. Meggyőződése védelmében a hely ismerőivel is kész vitába szállani: tagadja Giannelli megállapítását, aki szerint Lokroi „centro morale e rituale dei culti orfici“. (Culti e miti della Magna Grecia, Firenze, 1924, 326. l.)

Amennyire feltűnő ez a merevség a mítoszok vallásos-eszkhatológikus forrásai terén, annyira elismeréseméltó az a szép teljességtény, amelyet Th. a természettudományos kozmológikus háttér felderítése terén végzett. A minuciózus részletmunka, ahogy a Phaidon vagy a Politeia mítoszának a kozmológiáját szálanként felfejti, mutatja, hogy jó tanítványa Albert Rehmnek, aki az ókori exakt tudományok egyik vezető kutatója. Helyesen látja meg: Platon nem mint kutató fordul a

pythagorasi természettudományhoz, hanem igazolást keres filozófiájának egyes tételeihez, így pl. mikor a lélek halhatatlanságát az örökké mozgó, tehát halhatatlan égitestekkel való rokonságából vezeti le, átveve egy krotóni Pythagoras hívő, Alkmaion tanítását. A Phaidros túlvilág-képének elemzését ugyan kissé felületesen végzi és nem veszi eléggé figyelembe Kerényi Károly eredményeit (Astrologia Platonica, Archiv für Religionswissenschaft 1923/24, 245. kk.).

Külön elismerés illeti Magna Graecia Platon-korabeli vallási életének kitűnő rajzát, a fentebb említett túlzások leszámításával. A gond, amelyet a szerző erre fordított, megfelel annak a nagy szerepnek, amelyet ezek a helyek Platon életében és szellemi fejlődésében játszottak. A Thurioi-ból és Peteliából előkerült aranylemezeket ugyan nem fogadja el orfikusoknak és csak a chthonikus kultuszok hívőinek tulajdonítja azt a szokást, hogy az elhunyt mellé ilyet tegyenek: nemesak Nestle, hanem Nilsson szerint is jogtalanul.

A keleti hatások problémájáról az a véleménye, amelyet mi is oszthatunk, hogy ennek a kikutatásában még a kezdet kezdetén vagyunk és biztos ítéletet itt még nem formálhatunk. Ez ellen a józan elv ellen azonban saját maga is vét, mikor Geffcken „Platon und der Orient“-jét (Neue Jahrbücher, 1929, V. 517.) kritikátlan műnek nevezi, főleg azért a szerinte torzító képért, amelyet Geffcken az orfikusokról rajzol.

Végző célját elérte az értekezés annyiból, hogy a mítoszok egységes orfikus-pythagoreáus előképének lehetetlenségét tényleg kimutatta: igaz ugyan, hogy tudtunkkal ezt nem is hangoztatta az újabb időkben senki olyan határozottsággal, mint A. Dieterich. Arról azonban nem sikerült a kritikus szemmel olvasót meggyőznie, hogy az orfikus vallással szemben elfoglalt teljesen negatív álláspontja helyes. Mint ellenpólush nagyon érdekesen kapcsolódik a két nemrég megjelent hallei disszertációhoz Otto Kern iskolájából: W. Rathmann „Quaestiones Pythagorae Orphicae Empedocleae“-jéhez (1933) és A. Krüger „Quaestiones Orphicae“-jához (1934). Világosan jelzik ezek az értekezések azt a nagy érdeklődést, amely az orfikus probléma revízióját kíséri; márpedig, W. Nestle szavaival élve, „a tudománynak csak javára válik, ha meggyökeresedett nézeteket időnként revideálnak, ebben a tekintetben pedig jó szolgálatot tesz ez a munka“. Széleskörű anyaggyűjtése nem volt kárba vesztett fáradság: a mítoszok vallási, főleg pedig természettudományos hátterének kikutatását sikerült előbbrevininie; márpedig ezeknek az alkotóelemeknek a felfejtésével sokkal elevenebbé válnak számunkra Platon költészetének ezek a remekművei.

(Budapest.)

Laub Emil.

*

Hauptzweck der vorliegenden Arbeit ist nach den eigenen Worten des Verfassers „die endgültige Zerstörung jener vielgegläubten Meinung, dass sich die verschiedenen Jenseitsbilder Platons untereinander zu einer grossen Eschatologie ergänzten, der eine orphisch-pythagoreische Grundschrift oder Grundlehre als Vorbild gedient habe“. Dass er aber in diesem Eifer zu weit geht, als er jede Beziehung der platonischen Mythen zu Orpheus abschneiden will, hat schon W. Nestle in seiner Rezension wie M. P. Nilsson in seinem zusammenfassenden Werke „Geschichte der griechischen Religion“ (643. ff.) bemerkt. In einem einzigen Punkte sind wir bereit, uns der Auffassung von Th. über die Orphik anzuschliessen, in der Ausscheidung der σωμα-σῆμα-Lehre als orphischen Gutes. Dass aber dadurch die orphische Seelenlehre selbst gar nicht zerstört wird, erhellt aus derselben Stelle des Kratylos (400. c.), wie aus

manchen anderen Beweisen. Darum vermessen wir eine mehr sorgfältige Analyse der orphischen Spuren in den Jenseitsmythen Platons wie im religiösen Synkretismus des westgriechischen Kulturkreises, wo Th. alle andere Wirkung eher annimmt, als die orphische. Umso wertvoller ist die gewissenhafte Analyse des naturwissenschaftlichen und kosmologischen Hintergrundes der Mythen, wodurch Th. als guter Schüler seines Lehrers Albert Rehm erscheint. Die grosse Gelesenheit und die scharfe Kritik des Verfassers sei hervorgehoben; leider zieht ihn das übertriebene Kritikgefühl manchmal in Extremitäten. Im allgemeinen wird die Arbeit als eine der guten Leistungen auf dem Gebiet der Platonforschung gewürdigt. E. Laub.

Ugo Enrico Paoli: *Urbs. Aspetti di vita Romana antica.* Firenze, Felice Le Monnier, 1942. XIII+239 l.

A fejlődő olasz tudomány minden téren hatalmas lendülettel igyekezik pótolni olyan munkák megjelenésének elmulasztását, amelyeket egy ilyen kultúrával rendelkező néptől talán már előbb elvárhattunk volna. Nemcsak a nemzeti irodalom terén mutatkozik ez az igyekezet, mely a nagy olasz írók új, részben jó népies kiadású megjelentetésével szolgálja az olasz kultúra terjedését, hanem a szellemi élet egyéb területein is. Érthető tehát, ha a nagy római multtal a legszorosabb kapcsolatot tartó tudomány, az ókortudomány klasszikus, főleg római része is új és új műveket hoz létre. E pótló, de sok részben újságokat is mondó munka legelsősorban összefoglaló munkák megjelentetését tartja legsürgősebb feladatának. A részletmunkák eddig sem hiányoztak, az antikvitás életéről írt egybefoglaló munkáknak azonban híjával volt az olasz klasszikus ókortudomány.

Szerzőnk éppen ebben a hiányban találta meg könyve megírásának egyik legsarkalóbb okát. A bevezetésben maga is megemlíti, hogy míg a rómaiak mindennapi életéről más népeknek szép összefoglaló könyveik vannak, mint a németeknél Friedlaender, a franciáknál Carcopino — kiknek művei bár nagyon különböznek, de egyazon célból íródtak —, addig az olasz klasszikus-filológus irodalom ilyenrel nem büszkélkedhetik. Ez is, meg előző, hasonló irányú könyvének, a *Vita Romanának* gyors sikere tették előtte világossá, hogy e könyv megírására szükség van.

E bevezetésben előrebocsátott szempontok méltán keltették fel a kíváncsiságot a klasszikus ókorral foglalkozókban. A szerző pedig nem hagyott kívánni valót maga után. Könyve annál is érdekesebb, mert anyagának összeválogatása és csoportosítása nagyon ötletes. Amíg a *Vita Romana*-ban a római polgárt tette műve főszereplőjévé, addig itt maga Róma jelenik meg az események, helyesebben az élet, a mindennapi római élet középpontjaként. Nem azt mutatja be, mit csinált a római polgár reggeltől estig, hanem megmutatja azokat az intézményeket, a társadalmi életnek azokat a lehetőségeit, amiket az imperium alattvalóinak biztosítani tudott, hogy a napi élet viszonylagosan kényelmes és egy római polgárhoz méltó lehessen. Másrészt a „szociális” élet minden csínját-bínját feltárja előttünk, csakúgy, mint a szórakozások s gyermekek életének sokoldalú jellemzését is biztos kézzel vázolja.

A könyv elején aránylag bőséges áttekintést ad Rómáról a legrégibb időktől kezdve Constantinusig. E leírásban sokszor aprólékosan kiaknázza a legújabb ásatások eredményeit. Ezekben honfitársának, Giuseppe Luglinak, a kitűnő Róma-topográfusnak szép munkájára

támaszkodik. Talán könyvének e részében van a legkevesebb eredetiség, azonban a későbbi menet teljes élvezéséhez elengedhetetlen a bevezetés. Nem Róma száraz leírását kapjuk itt, hanem az egyes helyek nagyszabású építkezéseiről írt fejtegetései előre sejtetik az illető helyhez fűződő szokások és hagyományok jellegét és történeti kialakulását.

Az ipar fejlődéséről írt fejezet után következik az egyik legélvezetesebb és legelevenebb rész, mely a római papírról, könyvekről, a levelezésről, újságokról és a postáról szól. Valóban igazat kell adni a szerzőnek, az antik Rómában a papír kétszeresen értékes volt: egyrészt, mert előállítására nehéz volt, másrészt, mert értékes gondolatok jelentek meg rajta. Az írók számára drága kincs kezelésének különféle elmés módjairól nagy precizitással értesít bennünket a szerző, éppen Horatius sorait juttatva eszünkbe, aki a tüzet vagy a vizet tartja a drága pergamen lehetséges megtisztításának. (Vízzel lemosni az írást, vagy elégetni az egészet.) De eleven megvilágításba helyezi a kis viasztáblák használatának módjait is, melyek nemcsak az iskolásgyermekek egyszerű eszközei, de a szerelmi posta gyors és megbízható szolgái is. Az írástudó rabszolgák megbecsülését hangsúlyozva, megemlíti néhány híres római könyvkiadót, s a császárok könyvtárépítő szeretetének jelentőségét is méltatja. Fűszerezi ezeket a nagy császár, Augustus drámaírói kísérletének csődjével, mely azonban annál is megnyugtatóbb, hogy maga az uralkodó jött rá drámaírói képességeinek fogyatékosságára és maga vetett véget kísérleteinek.

A római jogi szellemnek szentelt szép fejezet az ügyvédekről szóló rész. Megtudjuk e sorokból, hogy Rómában az ügyvédek általános tiszteletnek örvendtek. Nemcsak a jogász természet, de a rómaiak korán mutatkozó szónoki képességei érlelték ki az ügyvédi hivatás utáni vágyat és az általános megbecsülést. A Forum zsibongó életében hamarosan fel-feltűnt egy-egy tehetséges római ifjú szónoklataival, ami nemcsak gyakorlat, de cél is volt sok római előtt. A szép beszédet a rómaiak magában is becsülték, s ha ez még az igaz ügy pártfogását is jelentette, teljes mértékben érthető az ügyvédi foglalkozás megbecsülése. A megbecsülés fokára jellemző Leó és Antemius császár constitúciója Kr. u. 469-ből. E szerint az ügyvédek olyan hasznos polgárai az államnak, mint a katonák.

Rövid fejezetben megismerkedünk az ókori Róma álláspontjával az orvosokkal szemben. Az összes szellemi javakat nagy szeretettel elsajátítani igyekvő Róma e mesterséggel nagyon nehezen tudott megbékülni. Catoval az élükön az igazi római polgárok mindig kuruzslóknak tartották a jórészt idegen eredetű orvosokat. Éppen ez volt legfőbb oka annak, hogy megbecsülésük csak nagyon későn lett általános.

Egyike a legkedvesebb fejezeteknek a gyermekek szórakozásairól írt szemléletes leírás, de nem kevésbé érdekes a nagyok, a felnőttek szórakozásait tárgyaló rész sem. A tömegtánc nemzeti öntudatot vesztélyeztető mivoltáról egy Scipio Aemilianus kifakadásából értesülünk. A vadászat és halászat nagy türelmet igénylő, sokszor veszedelmes módjainak leírásában mintha a mi Zrínyinket látnánk Plinius alakjában, aki hiába lesvén a vadra, előveszi viasztábláját, hogy az időt el ne vesztgesse. A színi játékok ismertetése után a cirkuszi játékok késői kegyetlen módjairól is értesülünk. A sokszor vaskos római tréfálkozás leírásában az epigramma fejlődéséről is ad rövid képet. A könyv a hiedelmek, babonák és jóslások rövid ismertetésével fejeződik be.

A mindvégig élvezetes olvasmányt az teszi különösen használhatóvá szakemberek számára is, hogy mindenütt a római szerzőkre

utal, akik alapján építette fel munkáját. A nagyszerű reprodukciók az előadás elevenségét még csak fokozzák. Úgyes szömutató a használatot igen megkönnyíti.

(Pécs.)

Cser László.

Die Erscheinung des Werkes machte die Überzeugung nötig, dass die italienische klassische Philologie bis jetzt solcher zusammenfassenden Werke, die sich mit dem antiken Rom beschäftigen, noch nicht im Besitze war. Der Mittelpunkt des Buches ist Rom. Nach einer topographischen Beschreibung zeigt Verf. die Möglichkeiten, durch die eine verhältnismässige Bequemlichkeit für die Untertanen des Imperiums gesichert werden konnte. Er betont die Wichtigkeit und Bedeutung der Advokaten. Ein schöner Abschnitt beschäftigt sich mit den Spielen der Kinder und der Erwachsenen. Mit der Besprechung des Tanzes, des Theaters, der Jagd, der Zirkusspiele, der Spässe, der Abenteuer und der Orakel endet das Buch. Die schönen Reproduktionen machen das Lesen des Buches noch genussreicher.

Ladislaus Cser.

Johannes Friedrich: *Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift.* (Die Welt als Geschichte, Sonderheft 3.) Stuttgart, Kohlhammer, 1939. 52 l. (42—52. lapon táblák.)

Elő-Ázsia meglepetésekben oly gazdag földjéből a XIX. század folyamán több, a jelek külső alakjáról ékírásnak nevezett írásrendszer került napvilágra. A hieroglif-írással Egyiptom és az ékírásos Elő-Ázsia között ez a különbség éles határt vont. Azonban már a múlt század hetvenes éveitől kezdve Szíria északi részén mind több olyan archaeológiai emlék (szobor, relief, ólomtábla) került elő, amelyeken egy új, az egyiptomitól eltérő hieroglifikus írás körvonalai kezdtek kibontakozni és ezzel az eddig jogosult éles határvonal elvesztette megkülönböztető értelmét.

Az új hieroglifikus írás emlékei kezdetben javarészt az ókori Karkemis (most Cerablus) területéről származtak. Mivel pedig az asszír és egyiptomi források a Kr. e. II. évezred második felében és az I. évezred elején Észak-Szíriában egy Hatti nevű országról és népről emlékeznek meg — a Szentírás is tud róluk —, kézenfekvőnek látszott a hieroglifákat a hetita nép írásának venni. Később persze kiderült, hogy ezek a hieroglifikus emlékek nemcsak Szíriában találhatók, hanem előfordulnak Kis-Ázsiában is egészen Szmirna vidékéig. Sőt a jelen század elején előkerültek Boghazköj-ben a tényleges hetita birodalom királyi székhelyének romjai is, és kiderült az is, hogy a hetiták maguk általában ékírást használtak, és azóta ennek az ékírásos nyelvnek a megfejtése is sikerült (l. fent 11. skk. II.). Ezzel azonban még időszerűbbé vált az a kérdés, hogy melyik és milyen nyelvű nép emlékei maradtak ráink ezekben a titokzatos „hetita” hieroglifákban?

Ebben a kérdésben a probléma lényege és főnehézsége az, hogy olyan írást kell megfejteni, amelynek sem a jeleit, sem a nyelvét nem ismerjük. Aki valaha is foglalkozott a múlt század eleje óta mind nagyobb számban előkerült ismeretlen írások megfejtésének történetével, az el tudja képzelni, hogy mit jelent ez. Hiszen az egyiptomi hieroglifák megfejtése is csak a rosette-i kő alapján volt lehetséges, amely három különböző írásban ugyanazt a szöveget tartalmazta, és ezek közül is az egyik éppen a görög volt. Az ékírás megfejtése is csak oly módon volt lehetséges, hogy a genális Grotefend a csak 41 jellel ren-

delkező óperzsa szöveggel próbálkozott meg, de a megfejtéshez alapul szolgáló perzsa királynevek itt is adva voltak a görög történetírók műveiben. A hetita hieroglifikánál azonban egy ilyen fogódzó sem kínálkozott. Hogy most mégis eljutottunk odáig, hogy ez az írás is kezd olvashatóvá válni, az az emberi túrclem és leleményesség mindennél ékeesebben szóló dicsérete.

Az előttünk fekvő mű ennek a fáradságos és hosszú útnak az egyes állomásait ismerteti. *Friedrich* maga, akinek neve az ékírásos hetita szövegek megfejtése terén az elsők között szerepel, a hieroglifikák megfejtésében nem vett részt, de ez a jelen mű tárgyilagossága szempontjából inkább előny, mint fogyatékoság.

Egy rövid, de kimerítő általános tájékoztató után (1—7. l.) *F.* arra tér át, hogy az előbb feltárt nehézségek ellenére mégis melyek azok a pontok, amelyeken a rendszeres kutatás elindulhatott (8—12.). Idetartozik a, sajnos, nem rendszeresen alkalmazott szóelválasztó jel (‘) és az a megfigyelés, hogy a jelek mindig a sor eleje felé néznek, az írás iránya pedig szabályosan βουστροφηδόν váltakozik. Megállapítható az is, hogy az ékíráshoz hasonlóan vannak ideogrammok, fonétikus jelek és determinatívumok (l. fent 12. l.). Vannak ugyanis olyan komplikált kidolgozású, piasztikus képek, amelyek ritkán és rendszerint szó elején fordulnak elő, más egyszerűbb jelek viszont nagyon gyakran és az előbbi jelek után. Ez csak úgy értelmezhető, hogy az elsők ideogrammok, az utóbbiak pedig fonétikus jelek. E mellett azonban vannak még determinatívumok. Így pl. az istenábrázolások mellett szereplő felírások előtt mindig egy (𐎗) jel áll. Világos, hogy ez az isten determinatívuma, s. i. t. Így derült ki az ország, föld determinatívuma is, ami mindjárt egy további fogódzót szolgáltattott. Valószínű ugyanis, hogy az egy helyen talált feliratok azonos országnévre az illető hely nevével azonos, amit egykorú asszír vagy ékírásos hetita szövegekből ismerünk. Ilyen módon sikerült is az utóbbi évtizedben különböző tudósoknak egymástól függetlenül és mégis majdnem teljesen egyező eredményel számos jelet megfejteni.

A megfejtési kísérletek első két kora után (—1900-ig és 1900—1930-ig, 12—24. l.), amely csak nagyon kevés maradandó megállapítást eredményezett; behatóan foglalkozik a kb. 1930-tól számítható újjáéledéssel (25—33. l.). A hieroglifikus hetita tanulmányoknak ez a renszánsza elsősorban Meriggi, Bossert, Forrer, Gelb és az ékírásos hetita megfejtőjének, Hroznýnak a nevével függ össze. Míg Bossert és Forrer munkássága elsősorban a tárgyi interpretáció szempontjából döntő, addig a másik három kutató már az olvasás és a nyelvi megfejtés felé halad gyors léptekkel.

A legélvezetesebb és legérdekesebb talán az a kritikai fejezet („Ist die Entzifferung richtig? Die neuen zweisprachigen Siegel.“ 33—38. l.), amelyben *Friedrich* arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogy vajjon ezek az új megfejtési kísérletek biztosaknak tekinthetők-e, vagy legalább is jó nyomon vannak-e? És itt megnyugvással mutathat rá arra a tényre, hogy a tisztán kombinatív úton nyert olvasásokat egy pár a legújabb boghazköji ásatásoknál előkerült kétnyelvű pecsét fényesen igazolta.

Az utolsó fejezet a hieroglifikák nyelvének kérdését tárgyalja. Bár a megfejtésnek még mindig csak a kezdetén vagyunk, máris több olyan alak került elő, amely arra vall, hogy a hieroglifikus hetita nyelv is indoeurópai volt. Ilyenek *e-mu* 'én', *ema-* 'éné', *epa-* 'ő, az' (cf. hetita *apās* 'ua'); különböző számnevek: *tuwai* '2' (?), *tar-* '3' (??), *nuwai* '9'; igealakok: *aia-ha* 'csináltam', *aiaf* 'csinált', vö. luvi *aia-* 'csinálni', het.

ija- 'ua'. Ha ezek az eredmények helyesek, márpedig minden jel erre vall, akkor az indoeurópai nyelvtudomány újabb problémákkal gazdagodik. Hisz Kis-Ázsiában rövid idő alatt három indoeurópai nyelv került napvilágra: az ékírásos hetita, a luvi és a hieroglifikus hetita, amelyek az indoeurópai nyelvcsalád kiterjedésére és legrégibb nyelvállapotára bizonyára még számos meglepetéssel fognak szolgálni. Annyi tény, hogy még most sem látjuk tisztán, hogy az ékírásos és a hieroglifikus emlékek nyelve milyen viszonyban van egymással. Az eddigiek alapján úgy látszik, hogy két különböző nyelv, vagy legalább is nyelvjárás volt egymás mellett.

Friedrich kis könyve mindezen problémákba szakavatott kézzel, de a nagyközönség számára is érthető formában és a nála megszokott élvezetes előadással vezet be, úgyhogy csak ajánlani tudjuk az ókori Közel-Kelet iránt érdeklődőknek. De a szakember számára is értékes segítséget jelent műve, amely a kérdésnek majdnem teljes bibliográfiáját nyújtja.

Szemerényi Oszwald.

Das vorliegende Buch steckt sich das Ziel, die Entzifferungsgeschichte der rätselhaften hethitischen Bilderschrift darzulegen. In fesselnden Kapiteln wird der ganze Irrgang der Entzifferung dargestellt, die in dem letzten Jahrzehnt endlich auf eine sichere Basis gestellt worden zu sein scheint. Besonders interessant ist das kritische Kapitel, in dem Verf. zu der Richtigkeit der Lösung nach sorgsamer Abwägung der Für und Wider in bejahendem Sinne Stellung nimmt. Eine gründliche und unentbehrliche Bibliographie ist in den Text verarbeitete, so dass das Büchlein jedem Forscher bei der Hand sein muss, jedoch wegen seiner klaren und leicht lesbaren Darstellung auch einem jeden, der sich für den alten Orient interessiert, zu empfehlen ist.

Oswald Szemerényi.

Wolfgang Pfeiffer-Belli: *Die asiatische Banise.* Studien zur Geschichte des höfisch-historischen Romans in Deutschland. (Germanische Studien 220.) Berlin, 1940. Verlag E. Ebering. 193 l.

E kitűnő munka jellemzésére szinte kíváncznak Gáldi László szavai, melyekkel legutóbb az igazi szellemtörténet földadatait körvonalazta: „... a szellemtörténeti módszer akkor maradhat csupán igazán hű eredeti célkitűzéseihez, ha konkrét tények, pozitív adatok tömegére építi a szellem történetét s nem egy-egy szórványos s többféleképp értelmezhető adatból konstruál önkényes hipotéziseket”. (Arch. Phil., 1942. 229.) Szerzőnk is a forráskutatás és stílusösszehasonlítás világából kiindulva rajzol újszerű és lenyűgöző képet a német barokk nagy udvari regényéről, Anselm von Ziegler und Klipphausen művéről. Módszerét legtalálékabban *szellemtörténeti filológiának* nevezhetnők. Germanista létére szuverénül ismeri a romanisztika munkaterületét is, és otthonosan mozog Ziegler olasz, francia, német forrásai közt. Bámulatos erudícióval tárja föl, mit köszön Ziegler ezeknek az útleírásoknak, történeti és művelődéstörténeti munkáknak. Rámutat Lohensteinre, mint a ziegleri stílus nagy mintaképére, és Erasmus Franciscire, a Turóczi-Trostler József kutatásaiból (Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Temesvár, 1914.) hazánkban is jól ismert barokk polihisztorra, akitől a Banise szerzője burmai tárgyú regényének exotikus anyagát vette. Az összehasonlítások, egybevetések azonban nem maradnak a pusztá betűfilológia területén, hanem a barokk világnak átfogó szellemtörténeti képét tárják eléink.

Érdekes problémákat tár fel a regény utóéletének tárgyalása. Kiderül belőle, amit ma már Cysarz és Walzel is hangsúlyoznak, hogy a német irodalmi barokkot nem lehet 1700-zal lezárni, mert még a XVIII. században is sok barokk szellemű alkotás jön létre. A sziléziai Friedrich Erdmann von Glaubitz és a lipcei Palmenes még 1714-ben, illetve 1715-ben is utánozzák Ziegler művét udvari regényeikben, Johann Georg Hamann, a nagy preromantikus filozófus közeli rokona pedig 1724-ben megírja a Banise folytatását. Műve még a század második felében is megjelenik. De az eredeti alkotást, Ziegler regényét is nagyrabecsülik a szentimentalizmus és romantika írói, mint Jung-Stilling, Maler Müller, E. Th. A. Hoffmann és Zschokke. Mindez meggyőz minket arról, hogy a XVIII. század nemcsak magyar, hanem német földön is erősen barokk jellegű volt, és bizonyítja barokk és romantika szellemtörténeti összefüggését. Érdekes, hogy Ziegler forrásai is tovább élnek a romantikában. Francisci „Höllischer Proteus“ át Goethe és Grillparzer olvassa, a természetfilozófus Gotthilf Heinrich Schubert pedig forrásul használja. Ugyancsak forrása Görresnek ázsiai mítosz kutatásainál a hollandus Abraham Rogers németre fordított vallástörténeti munkája (Offne Thür zu dem verborgenen Heydenthum), melyből Ziegler is merített.

Mint már említettük, a filológiai alapon megkapó gazdagsággal bontakozik ki a barokk világ. Szerzőnk nagyszerűen jellemzi a barokk exotizmusát, az udvari kultúra boldog jelenvalóság-érzését (lustvolles, alles durchdringendes Gegenwartsgefühl) és fejedelem-eszményét, a Fortuna-világszemléletet, a sztoikus hősiességet, a barokk emblematicát. Kitűnő egyik megjegyzése, amelyben a barokk világ társadalmi-alkotmányos háttérét világítja meg. Észreveszi, hogy a barokk állam Európa-szerte voltaképp tartományi kormányok, rendi törekvések, középkorias autonómia maradványok tömegéből tevődik össze. Ezek fölött áll az abszolút uralkodó és titkos tanácsa. Ezt a barokk államkonceptiót vetíti bele Ziegler Burma világába, melynek története különben is alkalmat nyújtott ilyértelmű magyarázatnak.

Hazai tudományunkat méltán érdekelheti ez a megállapítás. Nyomában kitűnik, hogy ezek szerint a XVIII. századi magyar barokk rendiség nem is volt olyan korszerűtlen képződmény, hanem nagyon jól beilleszkedett az európai barokk eszmevilágába. Szekfű Gyula történeti, Baróti Dezső irodalomtörténeti megállapításai így új távlatokat kapnak!

A munka hibájául csak azt róhatnók föl, hogy helyel-közzel túlságba viszi a szöveg hasonlítás és forráskutatást. Ilyenkor ott is átvételt keres, ahol csak a barokk szellemi közkinccs bukkanik föl. Amikor pedig Ziegler utánozóiban specifikusan XVIII. századi jegyeket keres, s a hangulatos természeti képeket, a festői és romantikus jeleneteket ilyen jegyeknek tünteti föl, elfelejti, hogy ezek már a XVII. század nagy regényíróiban, Lohensteinnél, Marininál meglelhetők.

Két észrevételünk azonban eltörpül a könyv érdemei és mintaszerűsége mellett. Befelezésül még ki kell emelnünk a szerző hatalmas olvasottságát. Bibliográfiája, utalásai a barokk irodalom egészen ismeretlen területeire vezetik el az olvasót, s így mindjárt további kutatásokra ösztönöznek. A barokk szellem történetének valóságos vademe-cuma ez a nagyszerű munka!

Angyal Endre.

*

Vf. baut in dieser glänzenden Studie auf breiter philologischer Grundlage ein ungemein fesselndes Bild barock-höfischer Geistesgeschichte auf. Sein Hauptverdienst ist, positivistische Kleinarbeit und synthetische Gesamtschau miteinander in Einklang gebracht zu haben.

Mit ungeheurer Belesenheit, mit germanistischen und romanistischen Kenntnissen sucht er die Quellen und Vorbilder der Ziegler'schen Asiatischen Banise auf, und zeigt, wie sich in diesem Roman die höfische Seelenhaltung der Barockzeit spiegelt. Beachtenswert sind seine Darlegungen zum Fortleben des Barockromans im 18. Jhd., ferner die Hinweise auf die geistesgeschichtlichen Zusammenhänge von Barock und Romantik. Manche Fingerzeige Vf.-s zur Erkenntnis barocken Wesens kann auch die Ungarnkunde mit viel Nutzen verwenden. Doch muss gesagt werden, dass Vf. oft zu weit geht, und auch dort Entlehnungen aus Francisci, Lohenstein und anderen Schriftstellern sucht, wo es sich um barockes Gemeingut handelt. Ebenso scheint er zu vergessen, dass das angeblich „Romantische“ der Hamann'schen Fortsetzung der Banise schon in den grossen Barockromanen des 17. Jhd.-s zu finden ist. Diese Bemerkungen schmälern jedoch die Verdienste des Vf.-s keineswegs, denn er ist ein so gründlicher und vorzüglicher Kenner barocker Geisteswelt, dass sein Werk das unentbehrliche Vademecum eines jeden Barockforschers sein muss. In seinen Analysen und bibliographischen Hinweisen macht er auf eine Fülle barocker Werke aufmerksam, die der bisherigen Forschung fast völlig unbekannt waren. Die Erkenntnis barocken Wesens wurde durch seine Arbeit ungemein gefördert.

Andreas Angyal.

Henri Mondor: *Vie de Mallarmé.* N. R. F. Gallimard. 1. kötet, 318 l.

Mallarmé születésének századik évfordulójára természetszerűen megszorodott azoknak a műveknek száma, amelyek e legvitatottabb esztétikai értékű költővel foglalkoznak. Thibaudet és Wais komoly tudományossággal megformált monográfiái után ma már feleslegesnek látszik Mallarmé irodalmi létkérdésének még csak a felvetése is, annyira messze jutottunk attól a rosszindulatú, bár sok tekintetben az igazság látszatával érvelő felfogástól, amely a költőnek főként későbbi munkáiban egy elfajult agy misztifikációit látta. De az értékelésnek ez az általános megváltozása nem tüntette el azokat a problémákat, amelyek a mallarméi költészet sajátos homályához fűződnek, csak új beállítást adott nekik. A bírálat és elvetés helyett egyre jobban előtérbe jut a megértés akarata és ez a megértés nem szorítkozhatik pusztán a fellelhető költői szöveg többé-kevésbé ötletes magyarázatára, hanem azokból a lelkiállapotokból kell kiindulnia, amelyeknek teremő összegezeképpen a mallarméi vers megszületett. Húsz-harminc évvel ezelőtt szellemes essay-írók még lábjegyzetekbe szorították egy-egy költő életrajzi adatait, mintha a mű eszméinek és stíluszeinek szempontjából teljesen közömbös volna a szerző magánélete. De az ilyen Mallarmé-típusú alkotók rászorítanak arra, hogy a megértést ne csupán a tárgyasított mondanivalóban, ne is a hatások és történeti erők között, hanem egy újszerűen értékelő életrajz segítségével az alkotó lelki életében keressük. Ilyen lélektanilag megérteni vágyó érdeklődés tette egyre jobban észrevehetővé a pontos és tudományosan megbízható mallarméi életrajz hiányát.

A megírásra — talán attól a meneküléstől ösztönözve, amely a német megszállás alatt élő Párizs francia lelkét a mult értékeinek szemléletére szorítja — Henri Mondor vállalkozott. Mondor Mallarmé levelezésének felkutatásával sok olyan adat birtokába jutott, amelyek főként a serdülő és az irodalmi alkotásba bekapcsolódó költőt új megvilágításba helyezik, teljessé teszik, szinte tapinthatóan plasztikus körvonalakat adnak neki. Az életrajz első kötete, amelyről beszámolón-

kat írjuk, Mallarmének 1842-től 1871-ig terjedő életszakaszát veszi vizsgálat alá, a gyermek- és serdülőkort, a londoni tartózkodást, az első vidéken töltött tanári éveket egészen addig az időpontig, amikor Mallarmé már mint a Parnasse Contemporain értékelt költője Párizsba költözik. Mondor a feltétlen elismerés és csodálat síkjáról közelíti meg Mallarmé életét. Szigorúan tartózkodik minden olyan újraszövéstől, amely a regényes életrajz színezetét kelthetné. A gyermekéveket meg lehetősé szűkszavúsággal tárja fel s műve alapanyagát azokból a levelekből válogatja össze, amelyeket a költő barátaival, Emmanuel des Essarts-sal, Eugene Lefébure-rel, a költővel és későbbi egyiptológussal, Cazalis-szal, majd Aubanel-lel és Villiers-vel váltott.

A levelekben meglepő elsősorban az a bámulat, amellyel a fiatal költő másik mesterével, Baudelaire-rel együtt Edgar Poe költészetét szemlélte. Nem annyira a démonizmus hatott itt rá, hanem az elérhetetlen magasságba helyezett szépségeszme és a költői eszközök újszerűsége, amely Mallarmét is csakhamar programjának megalkotására ösztönözte: Nem a dolgot akarta festeni, hanem a hatást, amelyet a dolog kivált; költeményt akart írni, amelyben nincs próza; *poésie pure*-t, amelyben a szavak elmosódnak az érzetek mögött, és a szónoki bőség és a gondolatnak tiszta rajza helyett a szűkszavúság, az analógiának, a kihagyásnak, a sűrítésnek játéka uralkodik. Impresszionizmus rejlik abban az irányadásban, amelyet Mallarmé Hérodias-jának megkezdésekor fejtett ki s amelyről Mondor megállapítja, hogy a francia festőiskolák új irányával semmiféle kapcsolatban sincs, s ösztönösen inkább Flaubert Salammbó-ja befolyásolhatta.

A másik mozzanat, amely a levelekben erősen kifejezésre jut, Mallarmének aprólékos, pepecselő, szavakon rágódó, egy témát a vélt tökéletességig kerülgető munkamódjára vonatkozik és az ezzel kapcsolatos lelki sivárságra, tehetetlenségre. A híres *impuissance*-t Mondor természetesen nem tehetséghiánynak fogja fel, hanem úgy magyarázza, hogy a művész túl magasra tör. Talán helyesebb lett volna, ha a szerző nem elégedett volna itt meg ezzel a meglehetősen primitív ténymagyarázattal, hanem a tehetetlenséget alkati jegynek fogta volna fel, amely Mallarmének 1869-ben komolyra forduló idegválságával a legszorosabb összefüggésben áll. Az idegválsággal kapcsolatban Mondor pszichaszténiára gondol s fennforgását megint nem a mallarméi alkatban, hanem a másodlagos körülményekben, a túlhajszolt munkában és a beszorítotttságban látja. Nem tudjuk, hogy ebből a *crise dépressive*-ből Mondor milyen következtetéseket fog az életrajz második kötetében levonni. Szerintünk ez a tény, mint alkatot megvilágító jelenség rendkívül fontos, hiszen ettől az időponttól fogva Mallarmé költeményei egyre jobban hajlanak a homály és érthetetlen-ség felé.

Semjén Gyula.

*

La vie de Mallarmé par M. Henri Mondor, dont nous venons de lire la première partie, est certainement l'oeuvre la plus importante qui — depuis les livres capitaux d'Albert Thibaudet et de Kurt Wais — ait été publiée sur le prince des poètes. La connaissance profonde de la correspondance mallarméenne qui grâce aux recherches de M. Mondor paraît être sauvée — du moins pour une grande partie — de la disparition, permet à l'auteur de nous montrer les concordances qui existent entre la vie et la poésie de Mallarmé et de bien saisir les lois intérieures que le poète a été contraint de suivre. L'impressionnisme, l'ivresse

cérébrale et l'impuissance poétique de l'auteur de l'„Hérodiade“ nous apparaissent sous une nouvelle lumière et nous comprenons mieux sa poursuite héroïque d'une poésie sans prose et d'une oeuvre parfaite. Pourtant il aurait été désirable que M. Mondor eût tenté l'explication psychologique de la correspondance entre la crise dépressive de Mallarmé et son obscurité croissante et qu'il eût essayé d'expliquer l'impuissance du poète par des raisons qui se rapportent à son étrange structure mentale.

Jules Semjén.

Al. Rosetti: *Istoria limbii române. IV. Româna comună.* Casa Școalelor și a Culturii Poporului. București, 1941. 8°, 116 l.

A kiváló bukaresti nyelvész új szintézise, amelynek előbbi köteteiről már megemlékeztünk (v. ö. EPhK. LXIII, 245—7. l., LXV, 350—1. l.), rövid néhány év alatt immár negyedik részéhez érkezett. A legújabb kötet számunkra annyiival is érdekesebb, mivel a románság szétvándorlása előtti, osztatlan „ősromán“ nyelv problémáival foglalkozik. Ennek óvatos és általában véve csak a legfontosabb sajtáságokra vonatkozó rekonstrukcióját R. természetesen a későbbi nyelvváltozástól való visszakövetkeztetéssel hajtja végre, mégpedig oly módon, hogy a meglenorománt az arumén egyik ágának, az isztrorománt pedig a „dákoromán“ oldalhajtásának tekintve, tulajdonképpen csak az arumén és a „dákoromán“ egybevetésére szorítkozik.

Az előttünk fekvő igen tömör IV. kötet legfőbb sajtásága bizonyos *józanság* s ebből kifolyólag határozott hangú kritika egyes román nyelvészeknek túlságosan romantikus elképzelései ellen. E józanság jele például az, hogy — ellentétben Drăganu-nal, aki a Dunántúlon is mindenütt ősoláhokat keresett! — R. a pannóniai romanizmust (éppen e sorok írójának egyik tanulmánya alapján, v. ö. Le romanisme pannonien, 1937) minden kétséget kizárólag a *nyugati* latinsághoz csatolja („latina vorbită in Pannonia superioară... face parte din grupul occidental al limbilor romanice“, 19. l.). Ugyancsak okos önmérsékletre vall az a körülmény, hogy ma, amikor román-német-olasz folyóiratok valósággal visszhangoznak E. Gamillschegnek a nyugaterdélyi kontinuitásra s az állítólagos „Kerngebiet“-ekre vonatkozó elméleteitől,¹ R. az ősi, minden későbbi nyelvjárást magában foglaló „közös román“ nyelvről így nyilatkozik: „A közös román nyelv központja a Morava-folyó és völgyeinek környékén volt“ (21. l.). E tétel világosan arra mutat, hogy R. a román nyelv balkáni származását immár teljes mértékben elismeri, bár máshol — ha kissé elmosódottan is — még utal a dáciai romanizmus hatására az ősrómánság kialakulásában (16. l.).

Ugyancsak ebből a fentebb említett józanságból következik más túlzó elméleteknek őszinte bírálata is. Többször polemizál R. Pușcariu-val (v. ö. pl. 23. kk. l., az ősrómán fonetikai sajtáságokról), elveti T. Papahagi elméletét, aki a pindoszi és a délbalkáni aruménokat az ottani romanizált lakosságból származtatta (20. l.), elismeri a híres „torna, torna

¹ Ime egyetlen idézet, a legfrissebbek közül: „In acești Munți Apuseni, pe cari cercetările d-lui Gamillscheg ni i-au dovedit drept cea mai sigură vatră de continuitate daco-română la nordul Dunării“ („Ezekben a Bihari Hegyekben, amelyekről G. kutatásai bebizonyították, hogy a dákoromán kontinuitásnak legbiztosabb fókuszát képezik a Dunától északra...“ V. ö. Ion Conea: *Transilvania, inimă a pământului românesc.* Geopolitica și Geoistoria, I—1941. 33. l.).

frater" (v. „fratre“) kifejezésről, hogy bizánci katonai vezényszó volt,² stb. Az efféle vitatkozó megjegyzések — amelyeket azonban R. mindig a legteljesebb higgadtsággal tesz — persze még önmagukban véve nem termékenyek; komoly haladást csak akkor jelentenek, ha a romok helyébe új és eredeti gondolatépítmény körvonalai kezdenek kirajzolódni. R. különösen a történeti hangtan terén építi tovább eddigi tudásunkat: a román „Umlaut“ és a labiális hangok palatalizációjának kérdését igen világosan, nagy szakértelemmel tárgyalja (33. kk. 1., 85. kk. 1.). Meyer-Lübke-re támaszkodva (*Rumänisch und romanisch*, 2. l.) azt a fontos kijelentést teszi, hogy az *a*, *ä* és *e* hangok hatására fellépő „Umlaut“ *s* a belőle folyó diftongizáció egészen egyedülálló jelenség a neolatin nyelvek világában (33. l.). Igen helyes az is, hogy az *e* > *ea* fejlődést R. szigorúan elválasztja a bulgár nyelvjárások osztályozásában kritériumként használt *mlěko* ~ *mleako*-féle esetektől.

R. szintézise jól kidomborítja az arumén nyelv archaikusabb jellegét *s* igazolja azt a tételt, amely szerint az arumén körülbelül a fejlődésnek azon a fokán van ma is, ahol az északi román a XVI. században volt. E tételt nemcsak hangtani tények támogatják (mint a latin *cl* hangsoportból megőrzött *cl'*, pl. *auriculam* > arum. *ureac'le*, XVI. sz. északi rom. *Urecl* mint személynév, de ma *ureche*), hanem ötletes alak- és mondattani egyezések is. A XVI. sz.-i északi románban még élt például a feltételes mód jelenénc egy olyan alakja, amely az *intraverim* és *in.ravero* alakok összekeveréséből származott (*se intrare*, stb. v. ö. Rosetti: *Limba româna în sec. XVI*. Buc. 1932, 103. l.). Hasonló formák az aruménban ma is használatosak (*s-cântarim*, stb. 65. l.). Ugyancsak érdekes régies vonás az aruménban a középfok után használt *dî* praepositio (v. ö. olasz *più bello di te*, stb.), amely a XVI. sz.-ban még a Dunától északra is előtordult hasonló használatban (*mai vartos de fsa-tele lu Iacovu*, Rosetti: *Limba rom. sec. XVI*, 117. l.). Ugyancsak örömmel fogadjuk ama latin elemeknek — főleg a REW. 3. kiadása alapján összeállított — jegyzékét, amelyek csakis az aruménban őrződtek meg, de nem az északi románban (70. l.). E lista jól igazolja Tamás Lajosnak azt az északkal ezelőtt tett megállapítását, hogy az északi románnak Pusçariu által annyit hangoztatott konzervatív jellege nagyon is vitatható („le caractère plus conservateur du roumain septentrional est d'ailleurs chose très relative“. AECO. III, 241. l.) E latin elemek között feltűnőek egyébként a pásztoréletre vonatkozó szavak (*hibernivum* > *arniu* 'quartier d'hiver'³ *caprina* sc. *lana* < *câprină* 'laine de chèvre', *serum* > *sar* 'fel de lapte gros ce se depune pe pereții putinilor', *'subiliare* > *suil'ari* 'a juhokat csak a farkuk körül nyírni' stb.), valamint a tájhoz és éghajlathoz kötött kifejezések (*ficus* > *h'ic* 'figuier', *mulus* > *mul* 'öszvér', *paliurus* > *pă'ur* 'argalou, porte-chapeau', vagyis egy thesszáliai növény neve, stb.).

² R. hozzáteszi azonban, hogy „a romanizált trákok, akik az expedíciós sereget alkották, visszavonulási parancsnak vehették és számukra ezek a szavak valóban „atyai“ nyelvükön vagy „az ország nyelvén“ (in limba lor „părintescă“ sau „în limba țării“) hangzottak el (19. l.). R. véleményét nem ismerte még Gyóni M. (*Az állítólagos legrégebbi román nyelvemlék*, EPhK. LXVI. l. kk. 1.); igaz viszont, hogy R. sem idézi Kolias cikkét, amely Gyóni okoskodásának kiindulópontját képezi.

³ E szó erősen emlékeztet az albán *vërri* 'Winterweide' (< *hiberninum*) szóra, amely G. Stadtmüller szerint latin eredetével arra mutat, hogy az ósalbánok a balkáni romanizmussal főleg téli szállásaikon ismerkedtek meg (v. ö. AECO. VII. 78. l.).

R.-nek az ősrómság egységéről vallott felfogása annál figyelemreméltóbb, mivel legújabbán G. Ivănescu kísérletet tett az egész „urrumänisch” fogalom kiküszöbölésére, azt állítván, hogy az egyes nyelvjárások közti egyezések mindig magyarázhatók későbbi konvergencia fejlődéssel is (*Noțiunea de română primitivă*. Buletinul Institut. „Al. Philippide”, 1940—41., 165. kk. 1.). Bár vannak esetek, amikor ez a magyarázat szinte önmagától kínálkozik,⁴ e tételt mégsem szabad túlságosan általánosítanunk: mind a négy román nyelvjárás oly tökéletes egységet mutat nyelvi rendszerének felépítésében, hogy az egyezéseknek ilyen rendszerét nem lehet és nem is szabad pusztán konvergencia fejlődések eredményének értelmeznünk. R. nézetei e magyar részről eddig is vallott felfogáshoz jóval közelebb állanak s úgy látszik, további lépést jelentenek a román nyelv és nép balkáni eredetének végleges elismerése felé.

Gáldi László

Al. Rosetti: *Histoire de la langue roumaine. IV. Le roumain primitif.*

On doit saluer ce volume comme une réaction salutaire contre certaines exagérations romantiques des linguistes roumains. Voici quelques années N. Drăganu avait encore cherché une population roumaine autochtone non seulement en Pannonie, mais aussi en d'autres régions de la Hongrie. M. Rosetti, inspire d'un profond respect de la vérité historique, reconnaît volontiers le caractère occidental — et par conséquent, étranger à la langue roumaine — de la latinité de Pannonie et, pour mieux souligner la contribution des provinces balkaniques à la naissance du roumain primitif, il n'hésite pas à placer le foyer de rayonnement de cette langue à peine détachée du latin vulgaire dans la région de la Morava et de ses affluents. Inutile de dire que pareille théorie a incomparablement plus de chance de probabilité, que les hypothèses de M. Gamillscheg qui opère avec plusieurs „Kerngebiete” séparés les uns autres par des masses allogènes. En ce qui concerne l'analyse du roumain primitif ce sont surtout les remarques d'ordre phonétique de M. Rosetti qui méritent une attention toute particulière. Il a plus d'une fois l'occasion de souligner le caractère conservateur de l'aroumain, dialecte assez semblable au roumain septentrional du XVIe siècle. Une petite liste des éléments latins qui n'ont survécu qu'en aroumain doit également être saluée avec satisfaction. Tout compte fait, ce nouvel essai de synthèse fournit bien des preuves en faveur de l'unité primitive de tous les dialectes roumains; les concordances qu'on peut y relever sont de nature à ne pouvoir guère s'expliquer uniquement par des phénomènes de convergence, quoiqu'en dise M. Ivănescu dans une étude récente (*La notion de roumain primitif*. Bull. A. Philippide, VII—VIII) où il s'efforce de mettre en doute l'existence même du roumain primitif.

Ladislav Gáldi.

Giulio Bertoni.

(1878—1942.)

Az olasz filológiát s vele együtt a külföldi romanisták népes táborát ez év május 28-án súlyos csapás érte: e napon halt meg Giulio Bertoni, a római egyetem tanára, aki egyszersmind az Olasz Királyi

⁴ Ilyennek tartjuk például R.-vel azon eseteket, amikor az aruménben és az északi románban is az összetett igealakokban nem a hím-, hanem a „nőnemű”, illetve *ma* nőneműnek érzett part. perf. lép fel, tehát *facută făcut* helyett (97. l.).

Akadémiának egyik legkimagaslóbb tagja volt. Eltűnő alakjának nemes árnya mellett a magyar sajtó és tudományos irodalmunk, sajnos, szinte teljes közönnyel ment el, s éppen ezért e néhány sornyi megemlékezés, bármily rövid és töredékes is, talán mégis fontos hiányt pótol majd s megrögzíti az emlékezet számára Bertoninak, mint embernek és tudósnek, néhány, napjainkban nagyon is követésre méltó vonását.

Bertoni Modenában született s ez a körülmény egész életét determinálta. Nemcsak alaposan dokumentált, elmélyedő szeretettel megírt munkában tárgyalta a modenai dóm történetét és jelentőségét (*Atlante storico-paleografico del Duomo di Modena*, 1909), nemcsak a modenai nyelvjárást dolgozta fel értékes monográfiában (*Profilo storico del dialetto di Modena*, 1926), hanem szinte minden művében — valamilyen formában — jelét adta szülővárosa iránt érzett törhetetlen ragaszkodásának. Egész sereg fontos tanulmányát Modenában jelentette meg, kezdve az olaszországi trubadurköltészetről szóló alapvető munkáján (*I trovatori d'Italia*, 1910), s amikor római működése alatt megindította egyetemi intézetének számos kiadványsorozatát (*Studi e Testi; Testi e Manuali*), e szép köteteknek címlap-keretét is a modenai dóm főkapujának harmonikus román íve s gazdagon faragott peremdisze alkották.

E románstílusú ív, amely Bertoni kiadványairól reánteekint szinte szimbolikus jelentőségű. „Per me si va...“ állhattak volna rajta a dantei szavak, a kép azonban, amely e kapun túl az utast fogadja, nem a „città dolente“, hanem a neolatin kultúrának, a középkori romanitásnak az a mosolygó tája, amelynek minden vonatkozásban, úgy nyelvészeti, mint irodalomtörténeti szempontból, Bertoni egyik legkiválóbb kutatója volt. Szinte előtte is annak a „langue romane“-nak ideális egysége lebegett, amelyről egykor Raynouard álmodott, s talán éppen ezért indult ki Bertoni kutatásaiban oly szívesen a régi provençal nyelvből és irodalomból. Ez volt az a táj, az a szellemi központ, ahonnan a legkönnyebben szét tudott tekinteni, a nagy kultúrhullámok természetes áradása szerint, a francia, az olasz és a spanyol fejlődés felé. Bertoni számára elevenen élt ennek a nagy nyugati kultúrközösségnek, mint egész európai művelődésünk bölcsőjének s Róma közvetlen örökösének, széttörhetetlen egysége, s e szemlélet folytán Bertoninak sohasem kellett olyan meddő vitákra fecsérelnie erejét, hogy nemzeti hiúságból prioritási kérdéseket vessen fel a francia és olasz költészet kezdetei között. Az ő *Duecento*-ja (1910, 2. kiad. 1930), életének egyik legmaradandóbb termése, oly természetesen s majdnem azt mondhatnók, oly hálával regisztrálja a provençal művelődés sugárzásának megtermékenyítő hatását, mint ahogyan egykor Dante, vagy a lovagi ideálokat vallási síkra átvetítő asszisi szent Ferenc értékelhette azt. Ha valakiben, úgy Bertoniban a legteltesebb mértékben megvolt az a „sérénité“, amely valóban minden tudomány alapja és éltetője. Bertoni a mai olasz tudományban a leghumanisztikusabban képzett fők közé magaslott, s nem véletlen, hogy éppen ő állította fel egyik utolsó tanulmányában azt a tételt, hogy a nyugat-európai latin népeknél igen nehéz a „rinascimento“-t egy vagy több korszakhoz kötni, mert ezek a népek a latin hagyományoknak valóságos állandó újjászületésén mentek keresztül (*Vecchio e nuovo umanesimo*, Archivum Romanicum, 1939, 131. l.). Bertoni e szakadatlan meg-megújulást a saját lelki fejlődésében tapasztalta és tudatosan hasznosította: minden kutatása egy-egy új területet tárt fel és állított be ennek a nagy nyugati kultúregységnek szervesen összefüggő rendszerébe.

Nem lehet kétséges, hogy Bertoni pártatlansága és emelkedett derűje megőrzésében svájci impressziói is támogatták: 1905-től 1921-ig a fribourgi egyetem tanára volt, s mikor később, 1921-től 1928-ig Torinóban működött, akkor is közel volt — Piemont szívében, a leg-tökéletesebben gallo-italikus területen — a Provence-hoz, amelynek nyelvét tökéletesen ismerte s amelynek három nép felé egyaránt tekintő szellemét vérsajtjába szívta fel.

Bertoni tehát — amint láttuk — irodalomtörténeti téren már fiatal éveiben igen jelentős munkásságot fejtett ki. Olaszországba visszatérve, különösen a ferrarai renaissance vonta magára érdeklődését. Már egyik legkorábbi művében kimutatta az Este-könyvtár tudomány- és művelődéstörténeti jelentőségét (*La Biblioteca estense e la coltura ferrarese ai tempi del Ercole I.*, 1903), később pedig Aristo és Guarino de Verona ferrarai benyomásaival foglalkozott (*L'Orlando Furioso e la rinascenza a Ferrara*, 1920; *Guarino de Verona fra letterati e cortigiani estensi*, 1924). Számtalan kisebb-nagyobb tanulmány mellett nem hanyagolta el a spanyol és francia problémákat sem: egyetemi előadásaiiban gyakran kommentálta a Cid-et, amelyet a spanyol lélek legőszintébb feltárulásának tekintett, s igen jelentős alkotás volt monumentális „Chanson de Roland” kiadása is, amelyet finom olasz fordítással látott el.

Az irodalomtörténész mellett azonban mindvégig jelen volt a nyelvész is, persze annak az „Idealistische Neuphilologie”-nak híveként, amelynek mesterei német földön Schuchardt, Vossler és Spitzer, olasz földön pedig Croce voltak. Ennek a szellemtörténeti értelemben átértékelt nyelvészetnek elveit fektette le Bertoni a *Programma di filologia romanza come scienza idealistica* (1923) s különösen a *Breviario di neolinguistica* (1925) c. műveiben s ezt a módszert követte az általa alapított és haláláig szerkesztett folyóiratnak, a kiváló „Archivum Romanicum”-nak hasábjain is. Nyelvészeti érdeklődésének egyik pólusát a dialektológia képezte; *Le denominazioni dell'imbutto nell'Italia del Nord*, 1909, c. tanulmánya a szóföldrajznak első olasz kísérlete, összefoglaló kézikönyvei — *L'Italia dialettale*, 1916; *Profilo linguistico d'Italia*, 1940 —, valamint az „Enciclopedia Italiana” idevágó cikkei pedig kitűnő tájékozást adnak e bonyolult területen. A másik pólus mindenkor a nagy írók nyelvének tanulmányozása volt; e vonatkozásban elég a „Vita Nuova” nyelvének mintaszerű elemzésére (1914), valamint a *Lingua e pensiero* kötetben (1932) összegyűjtött tanulmányokra utalnunk. Az egykor megírandó olasz stílustörténetnek e Bertoni dolgozatok lesznek maradandó értékű sarokkövei. E mellett figyelemreméltók Bertoninak a jövevényszavak kutatására irányuló munkái is, bár az olasz nyelv germán elemeiről nagyon várnánk történetileg elmélyedőbb s az egyes rétegek elválasztását jobban végrehajtó modern monográfiát.

Az utolsó években Bertoni figyelmét nyelvészeti téren elsősorban olyan feladatok kötötték le, amelyeknek megvalósítása — jórészt az Olasz Akadémia égisze alatt — mintegy nemzeti kötelesség volt. Ilyennek számít a helyes olasz kiejtés szabályait megállapító s a Firenze helyett inkább Róma „standard”-szerepét kidomborító, Fr. Ugolinival együtt szerkesztett *Prontuario di pronunzia* (1939), az olasz tengerészeti terminológia nagy szótára (*Dizionario della marina*), valamint az Olasz Akadémiának nagy szótára, amelynek szerkesztését Bertoni, sajnos, már nem fejezhette be.

Magyar vonatkozásban kegyelettel kell megállapítanunk, mily jóindulattal s joggal mondhatjuk, atyai jósággal fordult Bertoni mindenkori ama magyar tudósok és ösztöndíjasok felé, akik őt akár az egyetemen, akár lakásán felkeresték. Nemcsak tanácsokkal és útbiztatásokkal támogatta őket, de hozzáférhetővé tette számukra rendkívül gazdag könyvtára ritkaságait, megbeszélte velük a legújabb kiadványokat, s minden véleményét, még ha ellenkezett is az ő óvatosan megfogalmazott nézeteivel, a legnagyobb figyelemmel, előítélet nélkül hallgatott meg. Csak azoktól a kérdésektől idegenkedett, melyeknek tudományos tisztaságát a napi politika elhomályosította. Mihelyt azonban oly problémára bukkant, amely a pillanatnyi érdekektől teljesen független volt, ennek feltárását szívvél-lelélykel támogatta (emlékezetes marad például, mily odaadással gondozta Vidos B. Elemér nagy monográfiájának kiadását a francia nyelv olasz hajózási elemeiről, amely azután az „Archivum Romanicum” könyvsorozatában jelent meg).

Már nem tűnik fel többé ezüstös haja a római Magyar Intézet tudományos előadásain, nem szegzi ábrándosan kék szemét arra a fiatal vándorra, aki a magyarországi latin kultúra üzenetét hozza feléje s elnéptelenedtek örökre fogadóórái ott, a Via Gioacchino Bellin, a Palazzo di Giustizia terének pálmái mögött... Emléke azonban tovább él azokban, akik ismerték őt s hisszük, azokban is, akik felé csak könyveiből száll a latin világ örök lehellete. Gáldi László.

*

Giulio Bertoni.

A proposito della morte di questo grande scienziato, uno dei migliori romanisti non solo nell'Italia odierna, ma in tutta l'Europa, si mettono in rilievo anzitutto quei legami profondi che unirono il Bertoni, fedelissimo figlio di Modena, alla sua città natale. Le sue pubblicazioni portano per lo più la firma di un editore modenese, e il bell'arco romano della Porta del Duomo di Modena che vi figura talvolta (cfr. Studi e Testi, ecc.), sembra avere un significato simbolico: quest'arco si eleva sopra l'entrata di quel giardino sorridente che fu sempre per il Bertoni la magnifica unità delle lingue e letterature neolatine d'Occidente. Egli ebbe il raro privilegio di osservare con serena imparzialità l'evoluzione di esse lingue, essendo sempre pronto a riconoscere l'effetto fecondatore che ebbe tanto in Francia come in Italia e in Spagna l'irradiazione dell'antica poesia provenzale. Si sottolinea l'importanza del Bertoni come iniziatore di una nuova corrente idealistica nella filologia romanza e si accenna non solo ai suoi dottissimi studi di dialettologia, ma anche ai lavori consacrati alla lingua dei grandi scrittori d'Italia. Il suo concetto di „filologia“ era tanto più fecondo che presupponeva una stretta, anzi inseparabile collaborazione tra glottologi e storici della letteratura. Infine si fa cenno alla gentilezza generosa con cui il Bertoni s'interessava alle ricerche dei giovani studiosi ungheresi durante il loro soggiorno romano.

Ladislao Gáldi.

Beküldött könyvek.

Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. A Magyar Nyelvtud Kézikönyve. II. köt. 6. füzet. (Harmadik rész.) M. Tud. Akad. kiad 1942: 381—660. 1.

A magyar nyelvtudományban ritka esemény az ilyen nagyrányú szintézis. A magyar nyelv *mellérendelő* szelleméről regélő populár filozófusaink ámulattal fogják látni — ha ugyan ilyesmit olvasnak —, hogy a magyar mondatban kétharmadrészt az *aldrendelt* mondat tana teszi ki és hogy a legrégebb magyar mondat, melyet ismerünk, szintén alárendelt szerkezetű: „Látjátuk feleim szümtükkkel, mik vogymuk...” (Kedvünk volna válaszolni az ősi kérdésre.)

Kornis Gyula: Századunk tudományának szelleme. Franklin 1942. 42 l. 8-r.

A szerző jól ismert nagy rendszerező tehetségével végigmegy a század tudományos világának újabb fázisain, a túlzott mechanisztikus és vitalisztikus irányú kutatásokra következő irracionális reakcióval polemizálva, rámutatva a tudomány örökkévalóságára s arra a haszonra, melyet a modern kor tudósa a lefolyt harcokból meríthet.

Madách Imre összes levelei. Sajtó alá rendezte Staud Géza. I—II. Új Színház kft. kiad. 1942. 224 + 224 l.

Igen lebilincselő olvasmány ez a szemelvényes kiadás. A nagy író lelki válságai, belső tragédiája közvetlen frissességgel zajlanak le az olvasó szeme előtt.

Magyar Népryelv III. Megindította Csüry Bálint. Szerk. Bárczi Géza és Szabó T. Attila. Debrecen—Kolozsvár, 1941. 430. l.

Csüry Bálint emlékének méltón áldozott a két egyetemi város nyelvész-nemzedéke, mert ebből a kötetből kiviláglik, hogy Csüry tanítása termékeny talajban fogantzott meg. Bárczi Géza (ő nem Csüry-tanítvány) és Végh József elvi megállapításai a népryelvoktatásban oly fontos társadalmi szempontokról, Szabó István, Imre Samu és Balassa Iván hangtani, Márton Gyula és Kovács István alaktani, Árvay József helynévi tanulmányai sok tanulságot hoznak és megnyugtatónak afelől, hogy legalább a nyelvtudományban a politikai és népmetafizikai szölamoknak nem sok jelentősége van a tények kutatása mellett.

Oroszhegyi Józsa: Román élet. Kolozsvár. Minerva 1942. (Erdélyi Ritkaságok 5.) Sajtó alá rendezte Bíró Sándor. 158 l.

Egy Romániában a múlt század hatvanas éveiben megtelepedett erdélyi magyar orvos nyílt szemmel látott leírása az egykorú Romániáról. Különösen érdekesek megfigyelései a népszokásokról, az oláh társadalmáról és a bukaresti életéről. Etes szemmel látja az oláh történetírás elfogultságát is, s amit e kapcsolatban mond, az ma is aktuális: „Mennyit lakol nemzetünk a feudalizmusért, melynek ők ezredéves sanyarúságukat főlróják! Holott lehetetlen nem tudniok, hogy a múlt időkben minden országban legalább is hasonló volt a világ folyása. Hogy a magyar nemzetnek legkisebb része volt a földbirtokosság; hogy e közt is minden más, még román nemzetségbeliek is találkoztak... hogy a magyar nemzet, mielőtt a világ színe előtt szőhoz jutott, a hazában azonnal minden nemzetségre jobbágyot fölzsabadított; míg éppen a tulajdonképeni román földön... a jobbágyosság még ma sines eltörölve.”

Sorsunk. II. évf. 7. sz. Angyal Endre: A XX. század szellemi megújodása.

Minden kommentár nélkül közöljük e tanulmány végső konklúzióját: „A cserkészlelmény a magyar szellemi élet számára is igen sokat jelentett és adott. Sik Sándort már említettük. De cserkész-évek állnak Németh László, Karácsony Sándor, Dallos Sándor, Gulyás Pál mögött is. Németh Lászlót említettük. Munkássága mintegy jelképe a kornak: a mély-magyarságon át *Mély-Európát* keresi, a nagy lelket, mely ismét lehozza közénk *Isten pénzét*, minden mélység és minden alkotás forrását. Ezekre a mélységekre nyit kutat a mai európai kultúrfilozófia is. Talán különböző utakon, de mind a megújodás felé haladnak: a spanyol Ortega y Gasset és Eugenio d'Ors, az olasz Evola, a német Cysarz és Schaller, az orosz Berdjajev, a román Blaga, a magyar Németh László és Kerényi Károly, a mai Európa legnagyobb szellemei.”

A kiadásért felelős: Huszti József.

41.076. — K. M. Egyetemi Nyomda Budapest. (F.: Thiering Richárd.

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXVI

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1942

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

66. ÉVF.

FEBRUÁR

I.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XII.,
Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, vitéz Györkösy Alajosnál (VIII., Szentkirályi-
utca 29—31.) jelentendők be.

**Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.**

**Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.**

TARTALOM.

	Lap
Gyóni Mátyás: Az állítólagos legrégibb román nyelvemlék	1
Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal	10
Szemerényi Oszvald: A hetita-kérdés története és mai problémái	11
Geschichte und Probleme der Hethitologie	25
Gábel Asztrik: Várdai Balázs a humanista Párizsban	26
Blaise de Varda, éditeur hongrois à Paris	47
Alexandre Eckhardt: Une source inconnue de la Chanson de Roland: la Vita Karoli Magni d'Eginhard	48

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Finály Gábor: A magyarországi latinnyelvű helynevek	57
Nomina locorum Regni Hungariae Latina	74
Szádeczky-Kardoss Samu: Mikor élt Mimnermos?	76
Wann lebte Mimnermos?	80
Alszegehy Zsolt: Egy humanista haláltánc-vers magyar fordítása	81
Une nouvelle variante hongroise de la „danse macabre“	82
Angyal Endre: Cseh humanizmus, német misztika, budai kancellária	83
Der böhmische Humanismus, die deutsche Mystik und die Ofner Hofkanzlei	85
Sándor Baumgarten: Vers la découverte du miracle grec: Le Voyage d'Anacharsis en Hongrie	85
Szabolcsi S. Miklós: A „Strassburgi Eskük“ nyelvéhez	88
La Langue des „Serments de Strasbourg“	89

(A tartalomjegyzék folytatásai lásd a boríték III. oldalán.)

**Előfizetés, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes
Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti d. d. d. h. h.)
intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni
a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.**

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

HAZAI IRODALOM.

	Lap
Harmatta János: Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához. — Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. (Magyar-görög tanulmányok 14.) (Szabó Árpád)	89
Báró Brandenstein Béla: Platon. (Papp János)	95
Brisits Frigyes: A XIX. század első fele. (A magyar irodalom története. Szerk. Alszegehy Zsolt. V. kötet.) (Angyal Endre)	97
Vámosy Klára: A hazai bábjáték. (Német néprajztanulmányok. Szerk. Schwartz Elemér.) (Viski Károly)	99
A jó magyar ejtés aktái. A dékán megbízásából összeállította Eckhardt Sándor.) (L. I.)	99
Vargyas Lajos: Aj falu zenei élete. (Tanya, Falu, Mezőváros II.) (Marót Károly)	101
Faragóné Polgár Margit: Unger-Sabatier Karolina. (Minerva-könyvtár 142.) (Semjén Gyula)	104
Lendvai Imre: Az álmoskönyv. (Német néprajzi tanulmányok. Szerk. Schwartz Elemér.) (Szövérfy József)	106
Kiss Edit: Stille Nacht, heilige Nacht. (Német nyelvészeti dolgozatok. Szerk. Schwartz Elemér.) (Petró Sándor)	107
Schopf Marianne: A világháború szellemi előkészítése az olasz irodalomban. (g. l.)	108
Komlóssy Ede: Ureche Gergely és Simion: Dascăl moldvai krónikája. (Gáldi László)	109
Mátrai László: Élmény és mű. (Eckhardt Sándor)	110

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Andreas Rumpf: Antonia Augusta. (vitéz Györkösy Alajos)	114
Magyarországi vonatkozású újgörög kéziratok a b. aresti akadémia könyvtárában. (Horváth Endre)	115
Magyarországi görögök kapcsolata a görög nemzeti mozgalmakkal. (Horváth Endre)	118
A német igeidők vitája. (Biró Izabella)	119
Calvet, J.: La littérature religieuse de François de Sales à Fénelon. (Kenéz Ernő)	125
Beküldött könyvek	127

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXVI

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1942

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

66. ÉVF.

JÚNIUS

II.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XII., Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, **vitéz Györkösy Alajosnál** (VIII., Szentkirályi-utca 29—31.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

Lap

Balázs János: Az ἐγκύκλιος παιδεία és a szofisták	129
Die ἐγκύκλιος παιδεία und die Sophisten	143
Koltay-Kastner Jenő: Cola di Rienzo és a magyar renaissance kezdetei ..	143
Cola di Rienzo und die Anfänge der Renaissance in Ungarn	160
Vitéz Házi Jenő: Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből	160
Spottgedicht über die Soproner Frauen aus dem Jahre 1595	177

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Graf András: Hippokrates és az amazonok	178
Hippokrates und die Amazonen	187
Borzsák István: Cicero-interpretációk	188
Cicerointerpretationen	199
Eckhardt Sándor: Író és színjátszó magyar-francia hadifoglyok Bonaparte háborúi alatt	200
Prisonniers français et hongrois écrivains et figurants de théâtre sous les guerres de Bonaparte	203
Csorba Tibor: Czahrowski Ádám, XVI. századi lengyel katonaköltő Magyarországon	204
Adam Czahrowski — a Hungarian knight and a Polish poet of the XVI-th century	215

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti dékáni hivatal) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda)

HAZAI IRODALOM.

	Lap
Révay József: Ókori író — mai olvasó. (Parthenon-tanulmányok 2.) (<i>Péter Gyula</i>)	215
Devecseri Gábor: A művészi tudatosság Kallimachos költészetében. (Magyar-görög tanulmányok 15.) (<i>Nagy Ferenc</i>)	217
Rácz István: Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól. (Magyar-görög tanulmányok 16.) (<i>Gyóni Mátyás</i>)	218
Szádeczky-Kardoss Samu: Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében a történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e. (Dissertationes sodalium Seminarii Philologici Universitatis litterarum regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova series V.) (<i>Bihari János</i>)	222
Nyéki Kálmán: Vallás és faj. (<i>Marót Károly</i>)	223
Hankiss János: Irodalomszemlélet. (<i>Dobosy Tibor</i>)	225
Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. II. kötet. (<i>Semjén Gyula</i>)	227
Szauder József: Faludi udvari embere. (<i>Gáldi László</i>)	229
Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében. (Minerva-könyvtár 58.) (<i>Eckhardt Sándor</i>)	230
Tolnai Klára: A német megszólítás és címzés. (Német nyelvészeti dolgozatok VII.) (<i>Kósa János</i>)	231
Schwartz Elemér: A német nyelvnek helyes kimondásáról, avagy olvasásáról. (<i>Mollay Károly</i>)	233
Gábrriel Asztrik: Magyarországi Jakab eretneksége a XIII. századi Franciaországban. (<i>Ivánka Endre</i>)	234
Biró Lajos Pál: A modern angol irodalom története, 1890—1941. (<i>Ország-halászló</i>)	235

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Büchner: Zur Form und Entwicklung der Horazischen Ode und zur Lex Meinekiana. (<i>Vitéz Györkösy Alajos</i>)	237
Franz Stoessl: Apollonios Rhodios. Interpretationen zur Erzählungskunst und Quellenverwertung. (<i>Borzsák István</i>)	239
A. Götze E. H. Sturtevant: The Hettite Ritual of Tunnawi. (American Oriental Series, vol. 14.) (<i>Szemerényi Oszvald</i>)	241
Die Ernte der Gegenwart. Deutsche Lyrik von heute. Gesammelt von Will Vesper. (<i>Pukánszky Béla</i>)	243
Elisabeth Darge: Friedrich Griese. (<i>Pukánszky Béla</i>)	243
Albert Ciana: Victor Hugo. Ouvrage orné de nombreux autographes. (<i>Dobosy Tibor</i>)	244
Paul Souchon: La plus aimante ou Victor Hugo entre Juliette et Mme Biard. (<i>Dobosy Tibor</i>)	246
Gerhard Rohlf: L'italianità linguistica della Corsica. (<i>Gáldi László</i>)	247
Társasági ügyek	248
Beküldött könyvek	252
Szabó Árpád: „Um der Sauberkeit der wissenschaftlichen Forschung willen.“	253

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXVI

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1942

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

66. ÉVF.

NOVEMBER

III.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XII., Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, vitéz Györkösy Alajosnál (VIII., Szentkirályi-utca 29—31.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

Lap

ifj. Horváth János: Andreas Pannonius Cantica Canticorum kommentár-jának forrásai	257
Die Quellen des Kommentars des Andreas Pannonius zu den Cantica Canticorum	284
Birkás Géza: Montaigne sorsa Magyarországon	287
La fortune de Montaigne en Hongrie	304
Gáldi László: Volney és Tasso hatása a román romantikára	305
L'influence de Volney et du Tasse sur le romantisme roumain	324

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Acs Károly: Itala és Vulgata. Népnyelv és irodalmi nyelv	325
Szemerényi Oszvald: A latin névmási ragozás történetéhez	337
Zur Deklination der lateinischen Pronomina	343
Szabó Mihály: A magyar színjátszás megindulása és az olasz irodalom ..	344
I primordi del teatro ungherese e la letteratura italiana	350

HAZAI IRODALOM.

Tihanyi Bánk: Az istenek megjelenése Euripides drámáiban. (Magyar-görög tanulmányok, 17.) (<i>Simon Sándor</i>)	351
Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei; Platon és Aristoteles. (Parthenon-tanulmányok, I.) (<i>Marót Károly</i>)	354

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kar dékáni hivatal) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

	Lap
Florilegium egyházi és klasszikus írók gondolataiból. Összegejtötte és latin-magyar nyelven kiadta Révész László. (Jos. Wagner)	357
III. Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 4.) (Kardos Tibor)	358
Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. (Varjas Béla)	360
Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben. (Pannonhalmi Füzetek, 31.) (Gáldi László)	364
Eugen Bonomi: Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. (Mollay Károly)	365
Elisabeth Hervay: Ernest Psichari. (Travail préparé à l'Institut Français de l'Université de Pécs. No. 28.) (Semjén Gyula)	366

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hans Werner Thomas: ETTEKEINA, Untersuchungen über das Überlieferungsgut in den Jenseitsmythen Platons. (Laub Emil)	366
Ugo Enrico Paoli: Urbs. Aspetti di vita Romana antica. (Cser László) ..	370
Johannes Friedrich: Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift. (Die Welt als Geschichte, Sonderheft 3.) (Szemerényi Oszvald)	372
Wolfgang Pfeiffer-Belli: Die asiatische Banise. Studien zur Geschichte des höfisch-historischen Romans in Deutschland. (Germanische Studien 220.) (Angyal Endre)	374
Henri Mondor: Vie de Mallarmé I. (Semjén Gyula)	376
Al. Rosetti: Istoria limbii române IV. (Gáldi László)	378
Gáldi László: Giulio Bertoni (1878—1942)	380
Beküldött könyvek	383

